Harem-i Hümayun

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar

LESLIE P. PIERCE

Türkçesi
Ayşe Berktay

ıslık

Harem-i Hümayun
Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar

LESLIE P. PIERCE

Hürrem Sultan, Nurbanu Sultan, Kösem Sultan, Turhan Sultan... Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde söz sahibi olmuş kadınlar. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının başından 17. yüzyıl ortasına kadar, Osmanlı hanedanının ileri gelen kadınları daha önce sahip olduklarından ve daha sonra olacaklarından da büyük bir politik güce kavuştular. Bu döneme hem popüler hem de bilimsel edebiyatta "***kadınlar saltanatı***" denir. Leslie P. Peirce, padişah kadınlarının elindeki gücün kaynaklarını ve bu gücün 16. ve 17. yüzyıldaki artış nedenlerini inceliyor. Kısacası "***Harem-i Hümayun***" alanında temel bir başvuru kaynağı olarak artık elinizde.

ISBN 978-625-7317-21-4

Leslie P. Peirce (Silver Professor)

ABD'de New York Üniversitesi Tarih, Yakındoğu ve İslami Araştırmalar bölümlerinde görevlidir. Çeşitli dergi ve derlemelerde Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın konusu üzerinde birçok makalesi yayımlanan yazarın 16. yüzyıl Antep Kadı Sicilleri temelinde Osmanlı hukuku ve toplumu hakkındaki çalışması *Ahlak Oyunları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Leslie P. Peirce

Harem-i Hümayun

Islık Yayınları: 102
Bilimsel Kitaplar Serisi: 54

Harem-i Hümayun
Osmanlı İmparatorluğu'nda
Hükümranlık ve Kadınlar

Leslie P. Peirce

The Imperial Harem
Women and Sovereignty in the Ottoman Empire

Türkçesi
Ayşe Berktay

ISBN: 978-625-7317-21-4

Genel Yayın Yönetmeni
Fahri Özdemir

© Islık Yayınları, 2021, İstanbul
(Bütün Hakları Saklıdır)
© Oxford University Press, Inc. 1993

Birinci Baskı
Islık Yayınları, Mart, 2022 / İzmir

Kapak Tasarım
Ayhan Duman

Dizgi
Islık Yayınları

Baskı ve Cilt
Metro Matbaacılık Ltd. Şti.
Yahya Kemal Beyatlı Caddesi, No: 94 Begos 3. Bölge
Buca / İzmir

Islık Yayınları
Emniyetevler Mahallesi, Ötügen Sokak, No: 4/B
4. Levent / İstanbul

LESLIE P. PEIRCE

HAREM-İ HÜMAYUN

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HÜKÜMRANLIK VE KADINLAR

Türkçesi

AYŞE BERKTAY

TEŞEKKÜR

Bu kitabın araştırılması ve yazılması süresince pek çok kişinin ve kurumun yardımı oldu. Önce öğretmenlerime teşekkür etmem gerekiyor. En çok da Bernard Lewis'e şükran borçluyum; derin bilgisini büyük bir cömertlikle benimle paylaşması, hem öğütleri hem de beni yüreklendirmesi, o uzun üretim sürecini kolaylaştırdı ve neşelendirdi; bir öğretmen ve bilim adamı olarak hiç bitmeyen esin kaynağımdır. Çalışmamın doktora tezi aşamasında yaptıkları eleştiriler ve verdikleri destek için Princeton Üniversitesi'nden Michael Cook, Avram Udovitch ve Jerome Clinton'a teşekkür ediyorum. Projenin çeşitli aşamalarında incelikli eleştirileri için Natalie Zemon Davis'e ve araştırmamın bazı yönleri için verdiği sağlam öğütlerden dolayı Halil İnalcık'a müteşekkirim. En sonunda, çok özel ve esin kaynağı hocam müteveffa Martin B. Dickson'u anmak istiyorum.

Bu kitaba çalışırken beni destekleyen aileme derin bir sevgi ve şükran borçluyum. Oğlum Kerim hayatının yarısından fazlasında bu kitapla büyüdü; son aşamalarda tozlu anıtları keşfetti, fotoğraf çekti ve keskin zekâsıyla metnin kritik okunmasına yardım etti. Kuzenim Richard Hamilton hiç azalmayan bir öğüt, cesaret ve neşe kaynağıydı; o ve eşi Pinkie'nin bu kitaba sayısız katkıları oldu. Annem ve babam, kitabın arka planını teşkil eden kariyer değişikliklerini ve uluslararası geliş gidişleri anlayışla desteklediler.

Türkiye'de araştırma yaparken bana yardım eden birçok kişiye teşekkür etmek istiyorum. Aptullah Kuran, Mehmet Genç, merhum Bekir Kütükoğlu, Osmanlı tarihi ve kültürü bilgilerini benimle paylaştılar. Topkapı Sarayı'nda Ülkü Altındağ, Filiz Çağman, Hülya Tezcan cömertçe bilgi ve yardım sağladılar, araştırmam için bana çok yardımcı olan önerilerde bulundular; Güngör Dilmen, haremin halka kapalı bölümlerini görmemi sağladı. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Mine Özen yardım sağladı, Başbakanlık Arşivleri'nde Veli Tola bir acemi araştırmacıyı Osmanlı belgesel tarihinin gizemleriyle

tanıştırdı. Cenk Alpak, İstanbul'da halka kapalı bazı türbeleri ziyaret edebilmemi sağladı. İbrahim Manav ve İsmail Erdoğan araştırmamla ilgili eserler önerdiler ve mevcudu tükenmiş kitaplar bulduldular. Yalçın, Ülgen ve Öztürk aileleri bana tatlı bir dostluk sağlayıp araştırmama yardımcı oldular. Türkiye'deki Amerikan Araştırma Enstitüsü'nden Antony Greenwood da cömertçe yardım etti.

Bu kitabın evriminde arkadaşlarımın ve meslektaşlarımın katkısı derindir. Shaun Marmon'a zenginleştirici tartışmaları için ve çalışmanın birkaç taslağını sabırla ve dikkatle okuduğu için büyük borcum var. Mary Ellen Capek, Alan Duben ve Rachel Weil'in önemli sorular sorması, bu kitapta incelenen konular hakkındaki düşüncelerimde kritik dönüm noktalarını biçimlendirdi. Kitabın son aşamalarında, Dede Ruggles'ın son parçaların taslaklarını okuyarak ve illüstrasyonlara yardım ederek sayısız katkısı oldu. Çalışmanın değişik aşamalarındaki tartışmaları için Kathryn Babayan, Linda Darling, Cornell Fleischer, Müge Göçek, Mary Harper, Leyla Neyzi, Paula Sanders ve Amy Singer'a teşekkür ediyorum. Lucette Valensi, Melissa Orlie ve Carol Quillen, David Powers, İsenbike Togan, Gilles Veinstein, Michael Winter ve Ross Brann'e kitabın bölümleri ve parçaları için yaptıkları eleştirel yorumlardan dolayı müteşekkirim. Grace Edelman bütün proje boyunca bilgelik timsaliydi.

Kitabın ilk basımını yapan Oxford University Press'te editör Nancy Lane'e daha bir kelimesi bile yazılmamış bir projeyle ilgilendiği için teşekkür borçluyum. Kitabı dikkatle yayıma hazırlayan ve üretimi boyunca bana rehber olan Paul Schlotthauer'a teşekkür ediyorum. Edward Harcourt da ilk kez kitap yazan birine yayıncılığın inceliklerinde nazik bir yol gösterici oldu.

En sonunda, araştırmalarım ve bu kitabın yazılması için mali yardımlarını esirgemeyen kurum ve vakıflara şükranlarımı ifade etmek istiyorum: Doktora araştırması için Fulbright-Hays Commission ve Woodrow Wilson National Fellowship Foundation; doktora yazımı için Mrs. Giles Whiting Foundation; daha sonraki araştırma ve yazılar için Institute of Turkish Studies, Cornell University (Humanities Faculty Research Grants), American Philosophical Society, American Council of Learned Societies. İlk basımın yayım maliyetini Cornell University Hull Memorial Publication Fund karşıladı.

KISALTMALAR

TSMA	Topkapı Saray Müzesi Arşivi
E	Evrak
D	Defter
BA	Başbakanlık Arşivi
AE	Ali Emiri Tasnifi
CEV	Cevdet Tasnifi
IE	İbnü'l-Emin Tasnifi
KK	Kâmil Kepeci Tasnifi
MM	Maliyeden Müdevver
SL	Süleymaniye Kütüphanesi
EI (1)	*Encyclopedia of Islam,* 1. Ed.
EI (2)	*Encyclopedia of Islam,* 2. Ed.
IA	*İslam Ansiklopedisi*
Mustafa Âli, *Künhü'l Ahbar*	Nuruosmaniye Kütüphanesi MS. 3406
Künhü'l Ahbar, c. 1	Yayımlanmış edisyonun 1. cildi
Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*	*Gihannüma: Die Altosmanische Chronik,* F. Taeschner (ed.)
Neşri Tarihi	*Kitab-Cihan-Nüma: Neşri Tarihi,* F.R. Unat ve M.A. Köymen (ed.)

YAYIMCININ NOTU

Harem-i Hümayun'da yazar gerek Osmanlı Arşivleri'ndeki belgelerden gerekse yazmalar ve basılı eserlerden alıntılar yapıyor. Biz kitabı hazırlarken elimizden geldiği kadar orijinal kaynaklara ulaşarak asıl metinleri aktarmaya çalıştık. Ancak bunlar bugünün okurunca anlaşılması pek de kolay olmayan metinlerdi. Bu kitapta önemli olan belgeyi olduğu gibi sunmak değil, belgenin ne dediğinin anlaşılması olduğu için metinleri çoğu kez sadeleştirerek ya da günümüz Türkçesindeki anlamıyla sunmayı tercih ettik. Metinde bütün Türkçe ve Osmanlıca adlar ve kavramları Türkiye'de kullanılan transkripsiyona göre yazdık. Ancak dipnotlardaki kaynaklar orijinaldeki gibi bırakıldı.

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ

Bu kitap sadece batılı okurlar için yazılmadı; Türkiye'deki okurların da çalışmamı ilginç bulacağını umut ediyorum. Ancak, bazı yerlerde (özellikle Giriş bölümünde) doğrudan batılı okura hitap ediyorum; dolayısıyla da Türkiye'deki okurlar "Biz batılılar" gibi terimlerle karşılaşıp şaşırabilirler.

Hiçbir tarih çalışmasının yazarı kendini taraflılıktan kurtaramaz. Bu kitabın konusu harem, yani yüzyıllarca batıda yanlış algılanmış bir kurum; bu yüzden de kitap belki çoğu tarihsel araştırmalardan daha çok bir yorum çalışması. Hedeflerimden biri de batılı tarih bilincinin derinliklerine yerleşmiş bazı efsanelere meydan okumak olduğu için kitap bir dereceye kadar batılı okurlar için geliştirildi. Öte yandan bu savların Türkçe baskının okurlarını da ilgilendireceğini sanıyorum; ne de olsa "kadınlar saltanatı" üzerine Türkiye'deki tarihyazımı taraflılıktan tamamen kurtulmuş değil.

Leslie P. Peirce
Nisan 1996

ÖNSÖZ

Şeyhülislam Sunullah Efendi, 1599'da Osmanlı toplumundaki bir dizi zararlı ve huzur bozucu gelişme diye gördüğü olaylardan alenen yakınıyordu. Eleştirilerinden biri, kadınların "umur-ı mülk ve saltanat"a karışmaması gerektiğiydi.[1] Diğer uyarıları halka yönelikken, bu duyuru padişahı ve hanedan ailesini hedef almıştı, zira son yıllarda ailenin büyük kadınlarının politik nüfuzları olağanüstü artmıştı. On altı yıl önce, Sultan III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın ölümünden az önce, Osmanlı sarayındaki Venedik Elçisi Paolo Contarini, "Tüm iyilik ve kötülükler ana kraliçeden geliyor" demişti.[2] Nurbanu Aralık 1583'te öldüğünde, Contarini'den sonra göreve gelen kişi şunları kaydetti:

> Bu hanımın ölümü, çıkarlarına göre bazılarını üzdü, bazılarının yüreğine su serpti. Çünkü oğluyla birlikte sahip olduğu büyük otorite, birçoklarına büyük kazançlar sağladığı gibi, bazılarının da tam tersine istediklerini elde edebilme umutlarını yok etti. Ama genel olarak herkes onun haddinden fazla iyi, cesur ve bilge bir kadın olduğunu kabul ediyor.[3]

Harem-i Hümayun'un gücündeki artış 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en dramatik gelişmelerinden biridir. 1520'de tahta çıkan Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının hemen hemen başından 17. yüzyıl ortasına kadar Osmanlı hanedanının ileri gelen kadınları daha önce sahip olduklarından ve bundan sonra olacaklarından daha büyük bir politik güç ve kamusal öneme kavuştular. Gerçekten de imparatorluk tarihinin bu dönemine hem popüler

1 Selaniki, *Tarih-i Selaniki,* der. ve çev. İpşirli, s. 826.

2 Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato*, 3, s. 235.

3 Elçi Gianfrancesco Morosini'nin 13 Aralık 1583 tarihli raporu, alıntı yapan Spagni, "Una Sultana veneziana", s. 333.

hem de bilimsel edebiyatta "kadınlar saltanatı" denir.[4] Harem-i Hümayun kadınları, özellikle de saltanat süren sultanın annesi ve hasekileri politik gücün doğrudan kullanımında, yani hane içi politik hizipler yaratma ve bunları kullanma, yabancı devletlerle müzakereler yapma ve oğullarına naiplik etmekte, seleflerinden daha aktiftiler. Ayrıca hükümranlık kültürünün halka yönelik kısmı olarak adlandırılabilecek olaylarda, yani saltanata meşruiyet kazandırıcı kamusal ritüellerde ve anıtsal binaların inşası ve sanatsal üretimin saltanat himayesi altına alınmasında, merkezi rol oynadılar.

Harem-i Hümayun'un öne çıkışı 16. ve 17. yüzyılların dikkate değer bir özelliği, aynı zamanda en yanlış anlaşılanıydı. Bu dönemle ilgili çağdaş tarihsel anlatımlar haremin nüfuzunu gayri meşru bir iktidar gaspı olarak gösterme eğiliminde olmuşlardır; Osmanlı toplumunda ahlaki doku ve kurumsal bütünselliğin zayıflamasından kaynaklanan bu durumun 16. yüzyıl sonuna doğru imparatorluğun başına bela olan sorunları katmerlendirdiği söylenir. Harem-i Hümayun'un yükselişinin yorumlanmasındaki zorluklar büyük ölçüde haremin gücünün Kanuni sonrası dönemde belirginleşmesinden kaynaklanır. Geleneksel olarak, Kanuni dönemi Osmanlı gücünün ve zenginliğinin zirvesi ve onun 1566'da ölmesiyle başlayan dönem de imparatorluğun (I. Dünya Savaşı sonuna kadar yaşamış olsa da) bir daha kendini tam olarak toparlayamadığı bir ani çöküş olarak görülmüştür. Bu görüşe göre, atalarının güç ve yeteneklerine rağmen Süleyman'ın haleflerinin kişisel yetersizlikleri harem kadınlarının "işlere burunlarını sokmalarına" yol açmış, onlar da iktidar ve zenginlik "hırslarını" tatmin etmek için "zayıf iradeli" padişahlar üzerindeki nüfuzlarını kullanmakta hiç duraksamamışlardır.

Ancak Osmanlı sultan ailesi kadınlarının gücü, basitçe gayri meşru olarak bir kenara atılmayacak kadar geniş ve kamusal bir şekilde ifade edilmiş, imparatorluk kurumlarının yapısına yerleşmişti. Bu dönemle ilgili modern çalışmalar, Sunullah Efendi'nin uyarıları

4 "Kadınlar saltanatı" terimi ilk kez 20. yüzyıl başı popüler tarihçisi Ahmed Refik tarafından yazılan dört ciltlik Osmanlı sultan ailesi kadınları tarihinin başlığı olarak ortaya çıktı. Refik'in belirgin bir kadın düşmanlığı taşıyan anlatımı sultan ailesi kadınlarının yaşamlarına ilişkin daha sonraki metinleri etkilemiştir.

gibi, kadınların gücü hakkında o dönemde yapılan eleştirilerin çoğunun politik taraflılık taşıdığını görmemiştir. Son zamanlarda Osmanlı tarihi üzerinde yapılan yeni çalışmalar ise bu Kanuni sonrası çöküş kavramını sorgulamışlar, zamanı çoktan gelmiş de geçmiş bile olsa 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başındaki gelişmelerin yeniden değerlendirmesini başlatmışlardır. Ancak bu yeni çalışmaların bazıları, o incelenmemiş hanedanın sefahati temasını yinelemeyi sürdürmektedir. Bu kitapta kadınların politik gücünün kaynaklarını ve 16. ve 17. yüzyıllarda ağırlık kazanmasının nedenlerini incelemeyi hedefliyorum. Aynı zamanda o dönem Osmanlılarının sultan ailesi kadınlarının nüfuzuna nasıl baktıkları ve eğer tepkileri modern eleştirilerdeki tepkilerle uyumlu değilse (ki olmadıkları kanısındayım), bu nüfuzun niye bu kadar yanlış yorumlandığı gibi daha zor soruları da cevaplandırmaya çalışıyorum.

Sultan ailesi kadınlarını tarih araştırmaları sahnesinin ortasına koymakla öğrenilecek belki de en önemli şey, onların da hanedanın erkekleri gibi, güçlerini aile dinamiği bağlamında kazanmış veya kaybetmiş olduklarıdır. Kadınlar hükümet idaresi üzerindeki nüfuzlarını arttırabilmelerini büyük ölçüde bu dönemde sultan ailesi içindeki statü ve otorite biçimlerinin değişkenliğine borçludurlar. Hanedanın politikaları kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin daha genel gidişatına tabi olmuştur; ancak hanedan, dış etkiler karşısında politikalarını ve tutumunu imparatorluğun birinci hanesi -kadınlar ve erkekler, yaşlı ve genç kuşaklar, aynı kandan üyeler, köle hizmetkârlar ve diğer hizmetlilerden oluşan bir aile- olarak şekillendirmiştir. Saltanat kadınlarının hanedan ailesi içinde iktidarın dağılımı ve idaresinde, ayrıca hanedanın meşruiyetinin, cömertliğinin ve dindarlığının halk nazarındaki örnekleri olarak oynadıkları roller bize hükümranlığın niteliği ve Osmanlıların meşruiyet iddiaları hakkında çok şey anlatır. Osmanlı Devleti'nin politik kültürü tebaanın toplum ve iktidar hakkındaki düşünceleri matrisinde oluştuğu için, hanedanın çeşitli üyelerinin oynadıkları rollerin izlenmesi bize sıradan insanların ailenin doğru yapılanması ve cinsler arası ilişkiler konusunda sahip oldukları görüşler hakkında da bir şeyler anlatabilir.

Bu kitapta iki geniş tema geliştirilmiştir. Birincisi, geleneksel İslam toplumunun damgalarından biri olarak onca geniş bir kabul gören düşünceye, yani cinslerin birbirinden ayrılması yüzünden kadının hane içinde sadece ikincil bir rol oynayabileceği düşüncesine karşı bir meydan okumadır. Tersine, cinslerin birbirinden ayrılması kadınlar arasında erkeklerinkine paralel bir statü ve otorite hiyerarşisinin gelişmesini getirmiştir. Hane içi güç dağılımındaki en önemli farkların temelinde, basit bir erkek/dişi ikiliği değil, cinsellik ve otorite üzerine genel kabul görmüş görüşlerin birbiriyle ilişkisinden kaynaklanan başka ikilikler var gibidir.[5] Bunların başında bir kuşak farkı geliyordu; buna göre gençler hem erkek hem dişi yaşlılara tabiydiler. Bu kuşaklar bölünmesinin bir yönü genç ve üreme bakımından aktif kuşağın cinsel faaliyetinin yaşlı kuşak tarafından kontrol altında tutulmasıydı. Geleneksel İslam kültüründe cinsel bakımdan aktif ve doğurgan kadınlar üzerindeki sıkı kontrol iyi bilinir; ama burada erkeklerin davranışlarının da titizlikle takip edilmiş olduğunu kaydetmek önemlidir. Genç kuşak sadece yaşlı erkeklere değil, aynı zamanda ve bazen de esas olarak "cinsellik sonrası" yaşlı kadınlara tabiydi. Yaşlı kadınlar sadece dişilerin erkeklerden ayrılmasının getirdiği birçok kısıtlamadan kurtulmakla kalmıyor, erkeklerden saygı da görüyorlardı. Saltanat kadınlarının gücüne yönelik modern eleştirilerin önemli bir yanlışı, dişi kuşaklar arasındaki farkın ayırdına varamamış olmalarıdır.

Yaşlı kuşağın genç kuşağı denetlemesi incelenen dönemin büyük kısmında hanedan içinde egemen kalıptı; ama Osmanlı hanedan tarihinin daha önceki dönemlerinde bu kalıbın o kadar belirgin olmadığı dikkate alınmalıdır. Aslında bu çalışmanın amaçlarından biri bunun ortaya çıkmasına yol açan faktörleri incelemektir. Modern çağ öncesi Osmanlı toplumu hakkında çok az şey bilindiği için, hanedan ailesi yapısının daha geniş toplumdaki kalıpları yansıtıp yansıtmadığını veya onlar üzerinde şekillendirici bir etkisi olup olmadığını söylemek güçtür. Hiç değilse incelenen dönemin büyük kısmında, sıradan haneden hanedana doğru, aile politikaları ve yapısı açısından devamlılık olduğuna ilişkin geçici bir hipotez getiri-

5 Ortaçağ İslam hukukunda cinsiyet yorumlarıyla ilgili görüşler için bkz. Paula Sanders, "Gendering the Ungendered Body: Hermaphrodites in Medieval Islam."

yorum. Gerçekten de hanedan politikalarının Osmanlı toplumunun genel beklentilerine uyması pekâlâ hanedanın dayanıklılık kaynaklarından biri olmuş olabilir.

Kitabın ikinci teması, Osmanlı hükümranlığının doğasına ilişkindir. İslamiyette, ideal olarak Hazret-i Muhammed'e haleflik olarak görülen hükümdarlığın temel gereklerinden biri, hükümdarın erkek olmasıdır. Osmanlılarda, hükümdarlık kalıtsal bir saltanat vasıtasıyla tevdi ediliyordu. Dolayısıyla, yasal veya yapısal anlamda en üst politik otorite nihai olarak ataerkildi. Ancak pratik açıdan sultanın otoritesi yönetici eliti kontrol altında tutabilmesine ve onların ihtiyaçlarını karşılayabilmesine bağlıydı. Sultan kontrolünü esas olarak hizipleri ustalıkla idare edip herhangi bir politik grubun iktidarı tekeline almasını engelleyerek sürdürüyordu. Bu öncelikle hanedanın görev atamalarını kontrol etmesi vasıtasıyla, aynı zamanda da özellikle de seçkin görevlilerin sultan ailesi içinden evlendirilmeleriyle yaratılan bağlı haneler oluşturma biçimleriyle sağlanıyordu. Kadınlar bu hükümdarlık işlevlerinin hepsinde anahtar roller oynayabilirlerdi ve oynadılar da. 17. yüzyılın ilk yarısında, yaşça küçük veya akli dengesi bozuk oğullarına sık sık naiplik yaptığı sıralarda, valide sultan için ulaşılmaz kalan tek saltanat yetkisi Osmanlı ordusuna şahsen komutanlık etmekti.

Ayrıca, hükümranlık türlü yollarla ifade ediliyor, bunların sadece savaş ve gelir elde edilmesi gibi bazıları devlet işlerinin idaresi anlamında "siyasi" oluyordu. Hanedanın imajının yaratılması aynı derecede hayatiydi ve kadınlar da buna kolaylıkla dahil ediliyorlardı. Tebaanın bağlılığını kamçılayan saltanat törenleri ve alaylarına katılan, hayratları, vakıfları ve kültürü himaye etmeleriyle kent hayatının kalitesini arttıran saltanat kadınları, hükümranlığın en değer verilen niteliklerinin, yani adalet, dindarlık ve cömertliğin yaşayan simgeleriydiler. Gerçekten de hanedan kadınlarının padişahın kendisinden daha fazla göze görünür olduğu ve daha görkemli ölçekte binalar yaptırdıkları dönemler olmuştu.

Kitabın başlıca savı, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti ve toplumunun doğasındaki değişimlerin, saltanat kadınlarının hü-

kümranlığın bu türlü ifadelerine daha çok katılmasına yol açtığıdır. En önemli değişim, yayılmayı hedefleyen ve bir gazi padişahın yönettiği devletten, yerleşik bir saray padişahının hükmettiği istikrarlı bürokratik bir devlete geçişti. Bu değişim sürecinde radikal kesintiler pek azdı, mutlak da değildi; örneğin 16. yüzyıldan önce toprak kayıpları vardı, sonrasında da toprak kazançları; 15. yüzyılda yerleşik bir padişah ortaya çıkmıştı (II. Bayezid), ama 17. yüzyılda da efsanevi bir gazi sultan (IV. Murad) görülmüştü. Ne var ki 16. yüzyılın sonunda yönetimin birçok alanında olduğu gibi hanedanın kendinde de yapısal değişiklikler ve iktidar kaymaları açıkça görülebiliyordu. Burada, özellikle iki gelişme kadınların nüfuzunu ve iktidar kaynaklarına ulaşma yollarını arttırdı. Önce, imparatorluk sarayının hükümet merkezi olarak öneminin artması, kadınların hem padişaha fiziki olarak daha yakın olmalarını sağladı hem de nüfuz ağlarını örebilmeleri için daha çok fırsat yarattı; ikinci olarak da tahta geçme sistemindeki değişiklik, valide sultanların daha merkezi bir rol oynamaları sonucunu getirdi.

Leslie P. Peirce
Ithaca, N.Y.
Ocak 1993

GİRİŞ

HAREM EFSANELERİ VE GERÇEKLERİ

Biz batılılar, İslam toplumunda cinselliği saplantı haline getirmek gibi eski ama hâlâ güçlü bir geleneğin mirasçılarıyız. Harem, Müslüman cinsel duyarlığı üzerine kurulu batı efsanelerinin kuşkusuz en yaygın simgesidir. Bu konuyu işleyen metin ve tasvirlerin üretiminde en bereketli dönemlerden biri 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl, en sık ele alınan konu da Osmanlı sultanının sarayıydı. Zihni kendi monarşik mutlakıyetçilik türlerinin esiri olan Avrupa, bir doğu tiranı efsanesi geliştirdi, özünü de sultanın hareminde yakaladı. Seks alemleri kokuşmuş iktidarları anlatmakta kullanılan bir mecaza dönüştü.[1]

Avrupalıların siyasetin belli başlı arenası olarak haremi belirlemeleri aslında isabetsiz değildi. Ancak haremin temel dinamiğini cinsellikten çok, aile politikası oluşturuyordu. Bu, sultanlık hareminde (Harem-i Hümayun'da) uyarıcı, harekete geçirici bir güç olarak seksin -cinsel arzunun, cinsel eylemin- mevcut olmadığı anlamına gelmiyor. Haremdeki birçok güçten sadece biriydi cinsellik; burada incelenen dönemde de pek önemli değildi.

Kalıtsal bir hanedanın her hükümdarı gibi Osmanlı padişahı için de önemli bir siyasi anlam yüklü olan cinsellik asla sadece bir zevk olamazdı. Ne de olsa sonuçları -evlatlar- tahta kimin geçeceğini, yani bizzat hanedanın varoluşunu etkiliyordu. Bu, gelişigüzel bir faaliyet değildi. Harem-i Hümayun'da cinsellik zorunlu olarak kurallarla çevrelenmişti. Haremin yapısı, kısmen hükümdarın cinsel faaliyetlerinin sonuçlarını şekillendirmeyi, dolayısıyla da denetlemeyi hedefliyordu. Padişah ile haremin seçilmiş kadınları arasındaki cinsel ilişkiler, hanedanın karmaşık bir üreme politikası [*politics of reproduction*] içinde yer alıyordu. Bu olgu harem kadınlarının baştan

1 Bu konu ile ilgili daha geniş bir tartışma için bkz. 5. Bölüm.

çıkarıcılıklarıyla sultanları esir ederek iktidar elde ettiklerine ilişkin, çok basite indirgenmiş fakat eskimek bilmeyen görüşü yalanlıyor. Aslında harem kadınlarının elindeki iktidarın, padişahın yatak odası duvarlarının çok ötelerine uzanan karmaşık kaynakları vardır.

Harem: Şerif, Mahfuz, Haram

"Harem" sözü Osmanlı tebaasına salt cinsellikle tanımlanmış bir mekânı çağrıştırmıyordu. Harem, İslam sözdağarcığında Arapça h-r-m kökünden türetilmiş önemli bir kelime ailesinin üyesidir.[2] Bu kelimeler kökle bağlantılı iki genel -ve açıkça birbiriyle ilişkili- anlamdan birini ya da ikisini birden paylaşırlar: yasak ya da kanundışı olmak ve kutsal, dokunulmaz ya da tabu ilan etmek.[3] Harem sözlük anlamıyla bir mabet ya da kutsal alandır. Genel girişin yasak ya da denetim altında olduğu ve içinde belirli kişilerin ya da belirli davranış biçimlerinin yasak olduğu bir mekânı ima eder. Bir hanenin özel yaşama ilişkin bölümlerine ve uzantısı olarak burada yaşayan kadınlara da harem deniyor olması, İslamiyetin bu bölümlere, özellikle hane kadınlarıyla belirli bir kan bağı derecesinin dışında kalan erkeklerin [namahrem] girişini kısıtlamasından kaynaklanır. Harem bir saygı terimidir, dinsel saflık ve şeref kavramlarını hatırlatır, insanı zorunlu bir temennaya davet eder. Sadece bir ailenin kadınları bağlamında kullanıldığında belli bir cinsiyet ifade eder.

16. yüzyıl Osmanlı dünyasının en kutsal ya da ulu yerleri haremlerdi. Kutsal Mekke ve Medine kentleri ve bunların çevresi hâlâ İslamiyetin en hürmet edilen iki haremidir (Haremeyn-i Şerifeyn). 1517'den sonra Osmanlı padişahının taşıdığı en önemli unvanlardan biri "iki yüce ve saygın mabedin hizmetkârı" (hâdimü'l-haremeyn-i şerifeyn) idi. 1517'den önce diğer hanedanların taşıdığı bu unvanı bugün de Suudi Arabistan hükümdarları gururla taşımaktadır. İslamiyetin üçüncü kutsal kenti Kudüs'teki merkezi Müslüman dini arazisi de Harem-i Şerif olarak bilinirdi. Osmanlı kullanımında caminin iç avlusu -ibadet kısmı- da bir haremdi.

---

2 "Harem" terimiyle ilgili tartışma için bkz. *Marmon, Eunuchs of the Holy Cities*, Bölüm 1.

3 Meninski, *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum*, 2, s. 464-65.

"Zillullah fi'l-arz" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) olan padişah kendisi ilahi bir varlık değildi ama varlığıyla kutsal bir mekân yaratıyordu. Sarayın sadece erkeklerin bulunduğu iç bölümüne, padişah orada yaşadığı için Harem-i Hümayun deniyordu. 16. yüzyılın sonlarına doğru padişah, saltanat hanesinin kadın ve çocuklarını yerleştirmek üzere sarayda ikinci bir dizi özel daire yaptırınca, bu yeni alan da oradaki kadınların değil, sultanın varlığı nedeniyle Harem-i Hümayun olarak anılmaya başlandı. Padişahın tebaasının zihninde sultanlık ikametgâhının bir dokunulmazlığı vardı. İyi korunmamasına rağmen, bizzat sultanların zorla tahttan indirilmeye ve hatta öldürülmeye başlandığı 17. yüzyılda bile çok ender saldırıya uğramış olması bunu ortaya koyar. Memluk Sultanlığı'nın 1517'de fethinden sonra İstanbul'a getirilen İslamiyetin en kutsal emanetleri büyük camilerden birinde değil, sarayın iç bölümünde korundu. Bunalım dönemlerinde padişah bu kutsal emanetleri, özellikle de Hazret-i Muhammed'in hırkasını ve kutsal sancağını tebaasından olağanüstü bir bağlılık isteyebilmek, haremi andıran bir kutsiyet havası yaratmak için kullanırdı.

Çok sayıda çağrışımı olan harem sözcüğünün kullanımı bu kitapta Müslüman olmayan okuyucuların da bildiği iki anlamla sınırlanacaktır: ailenin özel yaşama ilişkin mekânları ve ailenin kadınları. Bu anlamlar kuşkusuz dönemin Osmanlılarının kelime dağarcığında da mevcuttu. Ancak şunu da kaydetmek önemlidir: yaşanan özel mekân olarak harem kurumu nihai olarak cinsel adaba ilişkin düşüncelerden -özellikle kanunen cinsel ilişkiye girebilecek evlenmemiş kadın ve erkeklerin birbirinden ayrı tutulması gerektiği inancından- kaynaklandıysa da hane içi düzenin belirleyici ilkesi cinsellik değildi. Varlıklı bir Müslüman Osmanlı hanesi, erkek hane reisi ve birbirleriyle karmaşık ve birçoğu cinsel işlev taşımayan bir ilişkiler dizisi içindeki kadınları da içerirdi. Varlıklı bir hanenin hareminde, erkek hane reisinin karısı veya karıları ve belki de bir ya da daha fazla cariye (bir Müslüman erkek dört eş ve sınırsız sayıda cariye alabilirdi) olurdu;[4] ancak 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı orta ve üst sınıflarında çok eşliliğin ender

4 Köle cariyelerin yasal ve toplumsal statüsü için, bkz. Marmon, "Concubinage Islamic» ve Brunschvig, Abd."

olduğu anlaşılıyor.[5] Erkek ve kız evlatlar, bazen de kocanın dul annesi ve evlenmemiş, boşanmış ya da dul kalmış kız kardeşleri de haremde yaşıyordu. Harem, aile erkeklerinin ya da kadınlarının kişisel malı olabilen dişi köleleri, yani halayıkları da kapsardı.

Harem-i Hümayun hane haremine çok benzerdi; sadece daha genişti ve çok daha belirlenmiş bir yapıya sahipti. Ele aldığımız dönemde haremin başı, padişahın annesiydi. Valide sultanın hem aile üyeleri -padişahın çocukları; padişahın eşleri ki bunların kendileri de önemli bir güç sahibi olabilirlerdi ve evlenmemiş ya da dul padişah kızları- hem de haremin idari/hizmet hiyerarşisi üzerinde otoritesi vardı. 16. yüzyılın ikinci yarısında, kuşkusuz padişahın yeni konumundan ötürü, bu son grubun sayısı ve statüsü hızla arttı.[6] Haremin yüksek mevkilerdeki hepsi kadın olan idari görevlileri, özellikle idari hiyerarşinin başı kethüda kadın, yüksek ödenekler alır ve önemli itibar sahibi olurlardı. Bu kadınlar haremin hizmetlerini gören çok sayıda hizmetkârı, daha da önemlisi sultanın kendisine ya da annesine hizmet edecek seçilmiş genç harem kadınlarının eğitimini denetlerlerdi. Kadın düşkünlüğüyle kötü nam salmış bir-iki padişahın saltanatı dışında haremde sultanın yatağını paylaşan kadın sayısı azdı. Aslında, Avrupalı gözlemcilerin daha aklı başında ve bilgili olanlarının da söylediği gibi, harem, hiyerarşik örgütlenmesi ve üyelerinin büyük çoğunluğunun zorunlu işleri bakımından daha çok bir manastıra benziyordu.[7]

Cinsiyet ve Gücün Mekânsal Boyutları

Hareme ilişkin ikinci bir efsane -ve Osmanlı toplumunun hiç değilse elit düzeyindeki doğası hakkında ciddi bir yanlış anlamanın kaynağı- kadınların kapalı bir yerde tutulmasının onların harc-

---

5 Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 13-14; Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700", s. 232.

6 Harem-i Hümayun'un büyüklüğü batılı gezgin ve araştırmacılarca abartılmıştı: 16. yüzyıl ortasında yaklaşık 150,17. yüzyıl ortasında yaklaşık 400 kadından oluşuyordu (BA: AE Kanuni 24; KK Saray 7098; MM 774, 1509,1692).

7 Withers, "The Grand Signiors Serraglio", 330 vd.; Baudier, *Histoire generalle de serrail*, s. 19; Tavernier, *Nouvelle Relation de l'interieur du serrait de grand seigneur*, s. 541.

min fiziksel sınırları ötesinde herhangi bir nüfuz sahibi olmalarını engellediğine dair yanlış varsayımdır. Harem, yanlış olarak, evcil, özel ve ufku dar bir kadın dünyası ve kadınların bütün bu duvarlar ötesindeki olayları etkileme girişimleri, dişilerin girmeye hakları olmayan bir alana "burnunu sokması" olarak görülür. Bu efsanenin süregelmesinin bir nedeni bizim batılı olmayan kültürleri incelerken politika, özellikle cinsiyet ve politika konularındaki batı düşüncesini şekillendirmiş olan varsayımların anlamlılığını ya da geçerliliğini genellikle sorgulamayışımızdır. Burada özellikle modern (17. yüzyıl sonrası) batılı kamusal/özel bölünmesi kavramını düşünüyorum ki burada aile özel, politik olmayan bir uzamda düşünülür. Son zamanlarda yapılmış feminist araştırmalar kamusal/özel bölünmesi kavramının tarihsel olarak yaratıldığını vurgulayarak bu varsayıma karşı çıkmışlardır. Ayrıca feminist araştırmacılar ailenin gerçekte politik olduğunu, yani üyeleri arasındaki ilişkilerin adalet ilkelerine uyması gerektiğini ve yasal otoriteler tarafından uymaya zorlanabileceğini savunmuşlardır.[8] İslam hukuku ve erken yeniçağ Osmanlı döneminin başlarında uygulanışına ait kanıtlarla en yüzeysel bir tanışıklık bile, ailenin doğası gereği politik kabul edildiğini gösterir: hem ailenin erkek ve dişi tek tek bütün üyelerinin birbirlerine karşı toplumsal olarak onaylanan ve yasalarla korunan hakları vardı, hem de bu haklar çiğnendiğinde devlet denetiminde yasal hak arama mekanizmaları vardı.[9]

---

8 Batı politik düşüncesinde ortaya çıkan kamusal/özel bölünmesinin ve çağdaş teori ve pratikte sürmesinin kökeni konusunda bkz. Okin, *Women in Western Political Thought* ve *Justice, Gender and the Family;* Pateman, *The Sexual Contract.* Kamusal/özel bölünmesi fikrine karşı ABD'deki feminist araştırmacıların gelişen -ve gittikçe daha fazla eleştirel olan- yaklaşımlarına genel bir bakış için, bkz. Helly ve Reverby (der), *Gendered Domains: Rethinking Public and Private in Women's History,* giriş, s. 1-17. Apriori, evrensel ve cinsiyete göre bir kamusal ve özel olan bölünmesi fikrinin ısrarla sürmesinin bir örneği Georges Duby'nin *A History of Private Life'ının* (der. P. Ariés ve G. Duby) 1. cildine Önsöz'de söylediklerinde görülebilir: "Tüm zamanlarda ve tüm yerlerde kamusal -topluma açık olan ve üst makamlardaki sivil memurların yetkisi altında olan- ile özel olan arasında net ve sağduyulu bir ayrım yapılmış olduğuna dair apaçık gerçekten yola çıktık. Yani, varoluşun her dilde karşılığı bulunan "özel" denilen o kısmı için ayrılmış netçe tanımlanmış bir alan vardır, bir "dokunulmazlık bölgesi"... Ailenin büyüdüğü yer, aile yaşamı alanı burasıdır; burası aynı zamanda da bir gizlilik alanıdır."

9 Osmanlı tarihinin bu dönemini bu konuda ilk, ama yine de en ayrıntılı olarak ele alan

Batıda, harem kurumunu ve ona bağlı cinslerin birbirinden ayrılması uygulamasını, batılı kamusal/özel bölünmesi kavramının İslami bir tezahürü varsayma eğilimi vardır. Bu varsayım, İslam toplumunun yapı ve dinamiklerini kavramakta, haremin Müslümanların rasgele cinselliğinin mekânı olduğuna değgin daha kolay ayırdına varılabilen efsaneden daha ciddi bir engeldir. Özel olan ile kamuya ait olan arasındaki politik temelli ayrımın telaffuzu, mutlak otoritenin nasıl sınırlandırılabileceği üzerindeki 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl batı liberal düşüncesinin ürünüydü; "özel olan" (Müslüman görüşün tersine) keyfi otoriteden korunması gereken bir alan olarak görülmemişti.[10] Bazı önemli çağdaş Türk tarihçilerinin, hiç değilse bu kitapta ele alınan konularda, 16. ve 17. yüzyıllardaki meslektaşları tarafından paylaşılmayan cinsiyet, mekân ve politikaya ilişkin hakim batılı politik gelenekleri özümsemiş olması, batılıların harem kurumunu yanlış anlaması sorununu daha da karmaşıklaştırmaktadır.[11] Türkiye'de cumhuriyetin başlangıcında, devleti inşa döneminin yan etkilerinden biri genişleme sonrası Osmanlı geçmişinin, yani Kanuni dönemi sonrasının kötülenmiş olmasıdır. Bu görüşe göre, kadınların yönetime "burunlarını sokması", Osmanlı çöküşünün nedenlerinden biri sayılmıştır. Benim de aşağıda yaptığım gibi, kamusal/kamu yararına/erkek ile özel/eve ait/kadın bölünmesinin erken yeniçağ Osmanlı toplumunda işlemediğini iddia etmek zor değildir. Daha zorlayıcı ve anlamlı bir sorun Osmanlı erkeği ve kadını için "özel" düşüncesinin taşıdığı anlamı tam olarak saptamaktır.[12]

Jennings'dir: "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records: the Sharia Court of Anatolian Kayseri."

10 N.Z. Davis ("Women on Top", *Society and Culture in Early Modern France*, s. 126) Fransa ve İngiltere'de 16. ile 18. yüzyıl arasında kadınların kamusal rollerinin ve yasal haklarının azaldığını savunur.

11 Osmanlı sultan ailesi kadınlarının tarihsel rolleri konusunda olumlu katkılarda bulunanlardan İ.H. Uzunçarşılı ve M.Ç. Uluçay, kadınların politik nüfuzunu gayri meşru görme eğilimindedir (özellikle Süleyman sonrası dönemde); ancak başka tarihçiler, özellikle M. Cavid Baysun ve Bekir Kütükoğlu böyle bir önyargı sergilemezler.

12 Marcus, 18. yüzyıl Halep'i ile ilgili eseri "Privacy in Eighteenth Century Aleppo: The Limits of Cultural Ideals" ve *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century,* bölüm 8'de ilginç bir ilk adım atmıştır.

Erken yeniçağ Osmanlı hanesini incelediğimiz zaman cinslerin birbirinden ayrılmasının kadınlar için kendi iç hiyerarşisini geliştiren bir toplum yarattığını görürüz. Hane büyüdükçe hareminin iktidar yapısı daha belirgin bir hal alıyordu. Bu dişi toplumdaki üst statü sahibi kadınların, yani anaerkil yaşlıların sadece diğer kadınlar üzerinde değil, aynı zamanda ailenin genç erkekleri üzerinde de epeyce büyük otoritesi vardı; çünkü harem aynı zamanda erkeklerin özel hayatlarının mekânıydı.[13] Ayrıca, resmi ziyaret törenleri kanalıyla canlı tutulan dişil ilişki ağları kadınlara erkek akrabalarına yarayacak bilgi ve güç kaynağı sağlıyordu.[14] Yaşlı kadınların sahip olduğu otorite hem kaynakları hem de etkileri bakımından tek bir ailenin sınırlarını aşıyordu. İmparatorluğu hanedan ailesinin kişisel nüfuz bölgesi sayan Osmanlılarınki gibi bir siyasada, hanedanın önemli kadınlarının -özellikle saltanat süren padişahın annesinin- saltanat hanesi dışında meşru bir yetki rolü üstlenmeleri doğaldı.

Kadınların aile sınırlarını aşan nüfuzlarının bir diğer kaynağı mülk sahibi olmaları ve bunları işletmeleriydi. Bir kadının ekonomik bağımsızlığı İslam hukukuna göre kocasının verdiği mihr haklarından ve ölen akrabaların mülkünün sabit bir kısmı üzerindeki haklarından kaynaklanıyordu.[15] Mülk sahibi ve mal, miras, boşanma ve diğer hukuki davalardaki davacılar olarak kadınların -en azından varlıklı kadınların- ekonomik ve toplumsal bir güce ulaşma imkânları vardı.[16] Şu anda farklı toplumsal sınıflardan kadınların bu teorik hakları ne dereceye kadar kendi lehlerine kullanabildiklerini bilmediğimizi itiraf etmek gerek. Kadın olsun, erkek olsun statü

13 Türk ailesi konusunda, bkz. Duben, "Turkish Families and Households in Historical Perspective". Türki kabilelerin kadınlarının bugün ayrı sosyal örgütlenmelerinden gelen nüfuzu konusunda bkz. Tapper, "Matrons and Mistresses: Women and Boundaries in Two Middle Eastern Tribal Societies".

14 Osmanlı elitinin kadınları arasındaki ziyaretler konusunda, bkz. Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of lady Mary Wortley Montagu,* 1, s. 347-52, 380-87; F. Davis, *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918,* s. 131-55

15 Kadınların yasal konumuyla ilgili kısa bir açıklama için, bkz. Esposito, *Women in Muslim Family Law,* s. 13-48.

16 Bkz. Gerber, "Social and Economic Position of Women"; Jennings, "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records"; Marcus, "Men, Women and Property:Dealers in Real Estate in Eighteenth-Century Aleppo".

ve servet sahibi kişilerin dini vakıflarla, kölelerini azat ederek veya başka hayır işlerine girişerek kamu refahına katkıda bulunması gerekiyordu; varlıklı kadınların da yüksek mevkideki Müslümanların bu zorunluluklarına uydukları açıktır. Valide sultanların yaptırdığı büyük külliyelerden, sıradan kişilerce kurulan mütevazı mahalle vakıflarına kadar birçok yerde Osmanlı kadınları imparatorluğun kentleri, kasabaları ve köylerinde izlerini bıraktılar. Kadınların girişti kleri kamusal hayır işlerinin ilginç bir özelliği, bunların önemli bir bölümünün diğer kadınlara yardımı amaçlamasıydı: dönemin tarihleri ya da vasiyetname türünden belgeleri, hali vakti yerinde kişilerin sadece ailelerinin kadınları ve hizmetkârları için değil, daha talihsiz kadınlar, yani yetimler, yoksullar, mahkûmlar ve fahişeler için de imkânlar hazırladığını gösterir. Varlıklı Müslümanlara zorunlu olan hayır işleri kanalıyla kadınlar kamu yaşamının bir bölümüne kendi yararları için sahip çıkabileceklerini ve bu yaşamı örgütleyebileceklerini iddia ettiler ve bu hakka sahip çıktılar.

Osmanlıları incelerken, batının geleneksel kamu ve özel kavramlarının cinsiyetle çakışmadığını görmeye başlıyoruz. Gerçekten de erkek toplumun yapısını ve erkek ve dişi ilişki ağlarının karşılıklı etkileşimini incelediğimiz zaman, toplumun, hiç değilse en tepe noktalarında, kamu ve özel kavramlarının anlamlarını tümden yitirme eğilimine girdiğini görürüz. Osmanlı dünyasındaki erkek toplumu, birçok bakımdan dişi toplumla aynı statü ve adap kriterlerine uyardı. Sıradan gözlerden uzaklığın derecesi hem varlıklı kadınlar hem de varlıklı erkekler için bir statü göstergesi işlevine sahipti. Yoksul kadınlar ve erkekler kent sokaklarında bir arada bulunurlardı, zira kalabalık haneleri ve hizmetçilerinin olmayışı, hali vakti yerinde olanların davranışlarını taklit etmelerini engellerdi. Halk içine çıkan itibar sahibi bir kadın faziletlilik şanını ancak bir hizmetliler kordonuyla çevrili olduğu takdirde koruyabildiği gibi,[17] mevki sahibi hiçbir Osmanlı erkeği de kentin sokaklarında ya da umuma açık yerlerinde yanında maiyeti olmaksızın görünmezdi. Kişi ne kadar güçlüyse

17 Meninski, *Lexicon,* (4, s. 428) s.v. "muhaddere", def. 2. Bkz. 16. yüzyıl Şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin İslam hukukuyla ilgili sorulara verdiği, konuyla ilgili bazı cevaplar, *(Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı,* der. M.E. Düzdağ, s. 55).

kendisine eşlik eden maiyet de o derece bir merasim alayı halini alırdı. Yönetimin en üst kademelerinde devletin ya da halkın işlerinin idaresine ayrılmış kamu binaları yoktu; yöneticinin evi yönetim yeri görevi görüyordu. En üst yönetim organı, Divan-ı Hümayun, imparatorluk sarayının, padişahın evinin, surların içinde toplanırdı.

16. ve 17. yüzyıl Osmanlı toplumu kamusal/kamu yararına/erkek ile özel/evcil/dişi kavramlarından çok, ayrıcalıklı ile avam, kutsal ile cismani arasındaki ayrımlarla karakterize olmuş alanlara bölünmüştü; bu alanlar da cinsiyet bölünmesinin içinden geçiyordu. Osmanlıların kendilerince toplumlarındaki bölünmeleri tarif etmek için kullanılan dili incelersek kamusal-erkek/özel-dişi bölümlemesinin uygun olmadığını belki daha iyi görebiliriz. Kendilerinden yüzyıllar önceki Müslümanlardan, Osmanlılar *hass* ve *amm* gibi terimler aldılar.[18] Hep kullanılan "hass ve amm" tabirinin hem soyut düzeyde bir anlamı -özel, özgün ya da tekil olana karşı evrensel olan- hem de sosyopolitik bir anlamı -elit olana karşı avam olan, yönetenlere karşı yönetilenler- vardı.[19] Ancak *hass* kelimesi sahip olduğu, ek, "hükümdarla ilişkili olan ya da hükümdara ait olan" yani tahta (saltanata) ilişkin her şey anlamı nedeniyle herhalde daha karmaşık bir dizi çağrışım uyandırıyordu.[20] Saltanat gücünün kurumsal tezahürlerinin birçoğu *hass* kelimesiyle ifade ediliyordu: örneğin, sultanın özel dairesi, has oda; sultanın haseki unvanı taşıyan, erkek ya da dişi, ayrıcalıklı hizmetkârları ve tek başına "hass" diye bilinen saltanat arazileri.[21] 17. yüzyıl Osmanlı kullanımında "hass" kelimesinin ek bir "kutsal" olma anlamı da olduğu anlaşılıyor.[22]

---

18 *Hass ve amm* arasındaki ayrım konusunda bkz. Beg, "Al-Khassa w'al-Amma"; Mottahedeh, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society,* s. 115-29,154-55. Ayrıca bkz. B. Lewis, *The Political Language of Islam,* s. 67.

19 Bu kelimelerin tanımları için bkz. Meninski, *Lexicon,* 2, s. 530, 3, s. 673; Redhouse, *A Turkish and English Lexicon,* s. 821,1279. Meninski ve Redhouse'un leksikonları sırasıyla 17. ve 19. yüzyıllardaki Osmanlı kullanımlarını yansıtır.

20 Meninski, *Lexicon, (2,* s. 530), "hass", tanım 4: "quod princeps sibi domesticum aut familiare habet."

21 Diğer benzer tanımlar için bkz. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 1, s. 750 vd.

22 Meninski, *Lexicon,* (2, s. 530), "hass," tanım 4: "sanctitas."

Osmanlıların kendi kendilerini tariflerinde daha ağır basan bölünme iç ile dış, içeri ile dışarı bölünmesidir. Bu bölünmeyi tarif etmek için, genelde biri Türkçe, diğeri de Farsça iki kelime grubu kullanılırdı: Türkçe iç/içeri ya da Farsça *enderun* ve karşılığında Türkçe dış/dışarı (ya da taşra) ve *birun*. Bernard Lewis, İslam toplumundaki güç ilişkilerinin dikeyden çok, yatay mekân bölünmeleriyle temsil edildiğine işaret etmiştir. Batı mecazlarının tersine, kişi daha büyük otoriteye doğru yükselmez, girer.[23] İmparatorluğun eyaletlerinden, İstanbul'un, karizmatik merkezin dışında olanlardan "taşra" diye söz edilirdi. Yönetimde, "iç/içeri" sultanın bulunduğu yerden ve şahsen ona ait olan eşyalardan söz ederken kullanılırdı. Örneğin iç hazine (kişisel hazine) ya da içoğlanı (özel dairesinde kendisine hizmet edenler). Bu kullanımda, "iç" sadece saltanata ait olma anlamıyla "hass"a çok benzer, fakat bütünleyicisi "dış" yönetim ile karşıtlığında, vurgunun bir nebze farklı olduğu görülebilir: yönetimde salt sultana has ya da hanedana has unsur, yani sultanın iç hanesi.

Harem, *hass* ve iç/içeri kavramlarının üst üste binişini görmek zor değildir. Her birinin tanımında uygunluk ve kendi dışındakileri hariç tutma kavramı vardır. Her biri statü ve şeref ifade eder. Kişi toplumsal/politik merdiveni tırmandıkça (batı mecazına geri dönersek) otorite, giderek sınırları koruma altında olan, iç ya da sözlük anlamıyla içerideki, hatta ikamete ait bir mekâna ilişkin bir olgu halini alır. Bu, politikada önemli olanın "dış" ya da kamusal olduğu, politikada marjinal olanın "iç" ya da özel ve eve ait olduğuna ilişkin hâkim batı düşüncesinin tam tersidir. Harem, *hass* ve iç/içeri sultanı ve yaşadığı mekânı sosyal, ahlaki ve politik düzenin tepe noktasına (ya da Osmanlıların deyimiyle girdabın iç noktasına) koymak üzere birleşirler. "İç"in düzen ve güvenlik olarak sembolize edilişi ve hükümdarın bu düzenin gerçekleştirilmesindeki hayati işlevi, Walter Andrews'un geniş anlamda Osmanlı toplumu ile ilişkisi içinde bu dönem Osmanlı şiirinde anlam ve sentaks (sözdizimi) üzerine araştırmasında gösterilmiştir.[24]

23 B. Lewis, *The Political Language of Islam*, s. 11-13,22-23.

24 Andrews, *Poetry's Voice, Society's Song*, özellikle böl. 5.

Osmanlının geleneğe uygun düzenlenmiş bir toplum kavramındaki ahlaki ve siyasi alanların belirlenmesinde uzamsal sınırların önemi, Mehmed Halife'nin 17. yüzyıl ortası tarihindeki bir pasajda ortaya konur. Başkent yaşamının, bağlılıkları tükenmiş ve disiplinsiz askerlerce sık sık karışıklık içine itildiği bir politik kaos dönemi olan 1620'lerde Mehmed Halife'ye "Dünya tüm düzen ve ahengini yitirdi" gibi gelmişti. Yeniçerilerin işlediği uzun bir suç listesi sayıyordu: umumi hamamlardan kadınları çırılçıplak sürükleyip çıkarmak, Fatih Camii'nde tütün içmek, sokaklarda alenen ırza geçme ve livata, ev ve sarayları basma, padişahı ve valide sultanı sokak köşelerindeki dini bayram kutlamalarına katılmaya davet etme.[25] Bu rezilliklerin her biri iç ile dış'ı altüst ediyor, toplumsal, dini ya da politik bir sınıra tecavüz ediyordu. Bu suçların hepsinin gerçekten işlenip işlenmediği önemli değildir. Önemli olan Mehmed Halife'nin dönemin politik zayıflığı ve toplumsal kargaşasına ilişkin diyeceğini mümkün olan en çarpıcı biçimde söylemiş olduğudur.

İktidar Kaynağı Olarak "İç"

Tüm Osmanlılar içinde padişah doğal olarak kendi bulunduğu yeri en geçilmez engellerle çevrelemeye çalıştı. Bulunduğu her mekân -savaş alanında, iç sarayda- fiziksel ya da insanlardan oluşmuş şuurlarla gözle görülür bir şekilde diğerlerinden ayrılırdı. İslam toplumunun varoluşu gereği eşitlikçi bir mekân olan, teorik olarak padişahın kullarının hiçbirinden daha büyük olmadığı camide bile sultan yapısal olarak çevreden ayrılmış bir alanda yer alırdı. Halkın gözünde bu ayrımın debdebeyle vurgulanması eski Yakındoğu imparatorluk geleneklerinin bir özelliğiydi. Osmanlılar bu geleneklerin iki kanaldan mirasçısı oldu: İslamiyet tarihinin çeşitli halifelikler, sultanlıklar ve beylikleri tarafından inceden inceye geliştirilmiş haliyle İslami monarşi ve hem Roma İmparatorluğu'nun hem de eski Yakındoğu imparatorluk geleneklerinin mirasçısı Hıristiyan Bizans monarşisi.

Anadolu Türklerinin Bizans uygarlığıyla yüzyıllar süren ve 1453'te İstanbul'un fethiyle sonuçlanan ilişkisinin Osmanlı uygar-

25 Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, s. 13.

lığı üzerinde, belki de özellikle imparatorluk kurumları üzerinde yadsınamaz bir etkisi oldu.[26] Ancak Osmanlı tarihi efsanelerinde imparatorluk geleneklerinin din kardeşi Müslüman hükümdarlardan alındığı söylenirdi: rivayete göre rakip bir hanedanın şehzadesi hükümdarların halk yığınlarının ortasında yaşamasının uygun olmadığını söyleyince Fatih Sultan Mehmed yeni fethedilen kentin merkezine yaptırdığı saraydan, daha erişilmez bir yere yapılan yeni saraya taşınmıştı.[27] Ancak ikinci sarayın -bugün Topkapı diye bilinir- eski Bizans akropolisinin yerinde yapılmış olması ve Osmanlı sultanlarının komşu Bizans hipodromunu ana tören alanı ve bitişikteki Ayasofya Kilisesi'ni baş selatin cami olarak korumuş olmaları dikkat çekicidir.

İmparatorluk sarayının yapısı, hem hükümdar ikametgâhının imparatorluğun merkezi politik alanı olma kimliğini hem de o alan içinde hükümdara ulaşabilmenin güçlüğünü anlatıyordu. "İç"in çok yönlü çağrışımları çerçevesinde kavrandığında, bu, göründüğü gibi bir paradoks olmaktan çıkıyordu. Hükümdarın erişilemezliğinin bir sonucu, müthiş bir güç potansiyelinin, padişah ile dışarıda padişah adına yönetenler arasındaki resmi ve gayri resmi aracılar elinde toplanması oldu.

İmparatorluk sarayının birinci avlusu halka açıktı.[28] İkinci avlu yabancı elçilerin ihtişamlı törenlerle kabul edildiği, Divan-ı Hümayun'un sadrazam başkanlığında toplandığı ve zaman zaman padişah

26 Bkz. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor,* özellikle s. 463-475; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey,* özellikle, böl. 6. M.F. Köprülü, Osmanlı devlet ve toplumu üzerinde önemli bir Bizans etkisi olduğu savına karşı çıkmış ancak daha erken dönem İslam toplumu üzerinde Bizans etkisi olduğunu kabul etmiştir ("Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseseleri Üzerinde Te'siri"). Cahen (s. 216-17), bu historiyografik tartışma konusu üzerinde bazı yararlı düşünceler belirtir.

27 Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbar,* aktaran Miller, *Beyond the Sublime Porte* (s. 29-30). Şehzade, babası Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı başarısız bir isyandan sonra Osmanlı sarayına sığınan Uğurlu Mehmed idi. II. Mehmed torunlarından birini bu şehzade ile nişanladı.

28 Sarayın tarihi ve anlamı konusunda bkz. Miller, *Beyond the Sublime Porte;* F. Davis, *The Palace of Topkapı in Istanbul;* Eldem ve Akozan, *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma;* C.G. Fisher ve A. Fisher, "Topkapı Sarayı in the mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description", s. 5-16; Necipoğlu, "The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries."

tarafından gizli bir bölmeden izlendiği, yarı açık bir yönetim alanıydı. Bu avluya giriş genellikle yönetici elit üyeleriyle sınırlı idiyse de padişahın adaletine başvuruları olan sıradan tebaa da buraya girebilirdi. Üçüncü ve en iç avlu Enderun-ı Hümayun olarak da bilinen Harem-i Hümayun'du. Burada yüzlerce özenle seçilmiş, yönetim hizmeti için eğitilen genç erkek, onları koruyan akağalar, hocalar ve 16. yüzyıl sonuna kadar, padişahın kendisi yaşardı. Üçüncü avluya dışarıdan fiilen hiç kimse giremezdi ve buranın sakinlerine padişaha eşlik ettikleri zamanlar dışında dışarıya geçiş izni verilmezdi. İç avluyu tecrit eden sınırı sadece sultan serbestçe geçebilirdi. Ancak sınırı aştığı zaman etrafı haremin hadımağaları ve içoğlanlarıyla çevrili olur, harem onunla birlikte taşınmış olurdu.

Kişi yönetimi, yani mutlak monarşi sisteminde, hükümdara yakınlığın bir güç göstergesi olduğu iyi bilinir.[29] Oysa mutlak hükümdarın gücünün başlıca bir ifadesi, ona ulaşma imkânlarının denetlenmesidir. Politik hiyerarşilerin ve saltanat protokolünün idaresi Osmanlı sultanının gücünü göstermesinin ve korumasının belki de birincil aracıydı. Sultan dışında sadece tam erişkin erkek sayılmayanların sarayın iç dünyalarına rutin girişine izin verilirdi: Erkek harem hanesinde erkek çocuklar, gençler, hadımlar, cüceler ve dilsizler; aile haremine kadınlar ve çocuklar. İslam hukukuna göre tam erişkin sayılan saray erkekleri bile, yani eğitimin en son aşamasındaki içoğlanları ve bazı şehzadeler, büyüme çağının bağımlılık sembollerini taşırlardı: sakal bırakmaları, çocuk sahibi olmaları yasaktı. İmparatorluğun en üst görevlileri, yani sadrazam ve şeyhülislam padişahla bizzat buluşabilirlerdi ama ancak onun izniyle ve iç, üçüncü avluyu yarı açık ikinci avludan ayıran kapının hemen içindeki iyi korunan alanlarda. Sultanın "dış" idare (birun) üyeleriyle ya da sıradan tebaasıyla buluşmak istediği ya da buna mecbur kaldığı ender durumlarda, kabul bu kapının dışında yapılırdı. Dış dünyayla iç sarayın rutin iletişimini iki haremin muhafızlığını yapan hadımağaları yürütürdü; akağalar erkek hareminde, karaağalar kadın haremindeydi. Eşikte görevli olan bu kişilerin haremleri oluşturan hem fiziksel hem de

29 Tudor monarşisinin doğası konusunda ilginç yorumlar için bkz. Ives, *Anne Boleyn,* s. 5-15, 122-124. Bunlar genellikle Osmanlılar için de geçerlidir.

ahlaki sınırlarda aracılık etmedeki önemi Shaun Marmon tarafından Memluk toplumu çerçevesinde gösterilmiştir.[30]

Kişinin statüsünü, bir başkasının, en fazla da sultanın hanesinin ne dereceye kadar içine girebildiği belirlerdi. Nihai güç kaynağına yakınlığın ne kadar arzulandığının dramatik bir örneği sultan efendisine yakın olabilmek için kendini hadım ettiren Gazanfer Ağa'dır. Gazanfer Ağa, İslamiyeti kabul etmiş ve Osmanlı yönetici sınıfı içine asimile olarak Kanuni Süleyman'ın oğlu Selim'in hizmetinde yükselmiş bir Macar dönmesidir. Selim 1566'da tahta çıktığı zaman Gazanfer ve kardeşi Cafer'i iç hanesine katılmaya davet etti. Bu da ancak hadım oldukları takdirde mümkündü. Cafer ameliyattan sağ çıkamadı. Ama Gazanfer Enderun'un en önemli iki makamına geçti: Kapı ağası ve has odabaşı. Selim'in, oğlunun ve torununun saltanatları boyunca, otuz yılı aşkın bir süre, herhangi bir sadrazamın görev süresinden daha uzun bir zaman, yönetimdeki en nüfuzlu kişilerden biri oldu.[31]

Kişinin bu iç dünyada sultana hizmeti mahremleştikçe dış dünyadaki saygınlığı artardı.[32] Üçüncü avlu içoğlanlarından Enderun'da en üst mevkilerde olanlar mezun olduktan sonra imparatorluğun en üst askeri/idari görevlerine tayin olurlardı.[33] Akağalar da yüksek makamlara gelmek üzere iç saraydan çıkabilirlerdi. Gerçekten de erken yeniçağda birçok hadım sadrazam vardı. 16. yüzyıl sonuna doğru padişah kadınlar bölümünde özel daire kurunca, buranın en üst mevkilerinde bulunanlar imparatorluğun güç merkezine en yakın tebaa oldular. Bu yeni harem, sultan ailesinin ikametgâhı olmanın yanı sıra, hızla, tıpkı üçüncü avluda eğitilen içoğlanlar gibi, sultan hanesinin kadın üyelerinin padişah ve annesinin özel hizmetlerinde bulunarak Osmanlı yönetici eliti içinde yerlerini almaya hazırlan-

30 Marmon, *Eunuchs of the Holy Cities.*

31 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* s. 290a-b; Süreyya, *Sicill-i Osmani,* 3, s. 619.

32 Bir Avrupa monarşisinde benzer iktidar gruplaşmaları için XIV. Louis'nin Fransız Sarayı konusunda bkz. Elias, *The Court Society.*

33 İç ve dış saray hiyerarşileri ve askeri/idari hizmet arasındaki kariyer yolları ilişkilerinin açıklaması için bkz. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600,* s. 79-84 ve Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650,* böl. 4, özellikle sayfa 68'deki şema.

dığı, hiyerarşik yapıda ve disiplinli bir eğitim kurumu halini aldı. İçoğlanlar gibi bu kadınların çoğu bir hizmet döneminden sonra haremden ayrılırdı. Gerçekten de iki imparatorluk hareminin ürünleri arasında evlilikler sık sık düzenlenirdi. Yalnızca çok az sayıda kadın, sultanın cariyesi olan ya da üst idari makamlara yükseltilen yetenekli ve şanslı bir azınlık, sultanın hanesinin sürekli üyesi kalırdı. Bu yüksek makamlardaki kadınlar, haremi dış dünyadan ayıran sınırı çok seyrek aştıkları halde o dünyada oldukça büyük itibar ve nüfuz sahibiydiler.

I

HANEDANIN ÜREME POLİTİKASI

1

OSMANLI HANEDANI

Osmanlı tarihinin ana olgusu, hiç kuşkusuz, yönetici hanedanın olağanüstü uzun süre ayakta kalmasıdır; bu olayın İslam dünyasında benzeri bulunmuyor. Aslında birkaç devleti, yani Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu sınırında 13. yüzyıl sonunda ortaya çıkan yerel Türk beyliğini, bir ayağı Anadolu'da bir ayağı Balkanlar'da bölgesel bir sultanlığı, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar süren ve bugün hemen hemen yirmi ulusun tarihini içerip üç kıtaya uzanan çok kavimli bir imparatorluğu kapsayan bu tarihin bütünlüğünü sağlayan başka bir unsur yoktur. Bizi burada ilgilendiren kurum olarak Osmanlı Sultanlığı değil, tek hanedandır: Al-i Osman. Tarihi efsaneye göre devletin kurucusu olan Osman yaklaşık altı buçuk yüzyıl kesintisiz bir ardışıklık içinde hükmeden otuz altı ahfadının sürdürdüğü bir hanedan oluşturmuştur.[1]

Osmanlı hanedanının ayakta kalmasının en önemli etkenlerinden biri, tebaasının bağlılığı olmuştur. Bu tebaa, bir padişahı tahttan indirebilir, hatta idam edebilir ya da Osmanlı soyundan geldiğini ileri sürerek tahtta hak iddia eden birinin mücadelesini destekleyebilirdi ama Osmanlı hanedanının kendi üzerindeki hükmetme hakkını sorgulamazdı. 15. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlıları yakından gözlemleyen Bizanslı diplomat ve tarihçi Doukas, "hem eski hem de yeni hükümdar Osman soyundan geldiği sürece, bir tebaanın bağlılığını birinden diğerine kolaylıkla aktardığını" söylüyor.[2]

---

1 Osmanlı hanedanının soyağacı için bkz. Ek. Birçok yanlışına rağmen hanedanın en kapsamlı soy araştırması hâlâ Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*'dir. Ayrıca bkz. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?*, Süreyya'nın 19. yüzyıl sonu Osmanlı biyografik sözlüğü *Sicill-i Osmani*'sinin 1. cildinde hanedanı ele alan bölümün güncelleştirilmiş versiyonu.

2 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, s. 136.

Osmanlı sarayındaki İngiliz Büyükelçisi Sir Thomas Roe, 1622'de Osmanlı iktidarı tarihinde ilk kez halkın bir padişahı "hal" etmesi (tahttan indirmesi) olayını anlatırken, asilerin yeni sultana kılıç kuşandırmak için saraya girmeden önce "kendi evleri ve namusları olarak gördükleri saltanat makamını yağmalamamak üzere hep birlikte ant içtiklerini" söylüyor.[3] Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası yaşayan bir aileye sadakat gösteriyordu.[4] İmparatorluğun tarihi hanedanın tarihiydi, birinin yaşamı diğerininkiyle eşbitimliydi. Al-i Osman'ın soyu tükenmiş ya da devrilmiş olsa, ortaya yeni bir devlet çıkardı.

Hanedanın Kadınları

Osmanlı hanedanına duyulan müthiş saygı, büyük oranda, Osmanlı toplumunun mirasçısı olduğu iki ana politik gelenekten kaynaklanır. İslamiyet öncesi Orta Asya Türk-Moğol geleneklerinde, egemenliğin ilahi güç tarafından dünyevi iktidar için seçilmiş bir aileye verildiği kabul edilirdi.[5] Allah'ın seçtiklerine hükümranlık sırası verdiğini (*dawla*, Türkçede devlet: köken olarak "sıra" ya da "deviṛ" anlamına gelen sözcük, sonra ayrıca "hanedan" ve sonra da "devlet" ek anlamlarını edindi) kabul eden klasik İslam geleneği de bu anlayışı güçlendirdi. Osmanlıların, yöneten hanedan olarak başlangıcına ve hükümranlığı üstlenmesine ilişkin en çok yinelenen tarihi efsane, her iki geleneğin de izlerini taşır.

---

3 Roe, *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte*, s. 46.

4 Burada söz konusu olan Süleyman'la aynı dönemde Avrupa'da yaygın, olağan soyut hükümran kavramları veya idealleri değildir. Örneğin "Fransa kralı"nda somutlanan, bir toprak temeline bağlı ulusal egemenlik fikri; tarihi bir öncülden türetilen egemenlik fikri, örneğin Kutsal Roma İmparatorluğu'nun hükümdarlığı gibi; ya da 16. yüzyıl İngilteresi'nde geliştirilen yasal-anayasal "kralın iki vücudu" -soyut, yasal krallık niteliği ve kanlı canlı monark- fikri ki bu ilk elde Osmanlıların tek bir sultan vasıtasıyla tüm bir hanedana bağlılığına paralel görülebilir. (Kutsal Roma İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda yeniden canlanışı konusunda bkz. Yates, *Astrea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century, kıs.* 1: "Charles V and the Idea of the Empire"; İngiliz anayasa teorisi konusunda bkz. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, s. 12-23 ve devamında.)

5 Roux, "L'Origine céleste de la souveraineté dans les inscriptions Paléo-Turques de Mongolie et de Sibérie", özellikle s. 234-39.

Bu efsaneye göre, komşu Bizans beylerine karşı ilk seferlerinden sonra, Osman anlamını açıklayamadığı bir rüya gördü. Bu rüyada bir ay, halk arasında çok sayılan Şeyh Edebali'nin göğsünden doğuyor ve Osman'ın göğsüne giriyordu. Osman'ın göbeğinden büyük bir ağaç fışkırdı ve bu ağaç büyüyüp bütün dünyayı gölgesi altına aldı. Ağacın dalları altında dağlar vardı. Bu dağların suları kiminin susuzluğunu gidermeye, kiminin tarlalarını sulamaya yaradı. Osman, rüyanın anlamını öğrenmek için Edebali'ye gidince, şeyh ona bunun Allah'ın ona ve torunlarına hükümranlık bahşettiği anlamına geldiğini söyledi. Edebali, ayın da kızını temsil ettiğini anlattı. Osman hemen bu kızla evlendi (kaynaklarda bu kadının ismi farklı farklı verilmektedir).[6] Çoğu versiyonda, tarihi öykü olayın iki dolaysız sonucunu belirterek devam eder: Osman'ın kendini gazaya adaması ve Osman ile Edebali'nin kızının birleşmesinden ikinci hükümdar Orhan'ın doğması.

15. yüzyıl sonunda ve 16. yüzyılda bollaşan çeşitli hanedan tarihlerinde, Osmanlı egemenliğini haklı gösteren başka efsaneler de anlatılmaktadır ama hanedanın tarihe girişinin bu belirli öyküsü hepsinde ortaktır.[7] Hegemonik hükümranlığı simgeleyen ağacın rüyada görünmesi öyküsü, İslamiyet öncesi eski bir Türk temasının bir çeşitlemesi gibidir.[8] Ancak Osmanlı versiyonunun önemli bir özelliği, hanedanın yarı-kutsal bir evlilik birliği ile kurulması fikridir: kut-

6 Bkz. Bölüm 2, n. 18.

7 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman,* böl. 4; Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma,* 1, s. 26; [Anonim], *Die Altosmanischen anonymen Chroniken: Tevarih-i Al-i Osman,* 6-7; Uruc, *Tevarih-i Al-i Osman,* 8-9 (Uruc'un versiyonunda rüyayı Ertuğrul görür); Kemalpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman,* 1, s. 92-94; Lutfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman,* s. 20-21; Solakzade, *Tarih,* s. 8; Sadeddin, *Tacü'l-Tevarih,* 1, s. 29-30.

8 Bu M. Fuad Köprülü tarafından savunulur (*Osmanlı Devletinin Kuruluşu,* s. 6-9). Köprülü iki dikkate değer 13. ve 14. yüzyıl versiyonuna işaret eder. Gazneliler hanedanının 10. yüzyıl sonundaki kurucusu ve Sebüktegin'in Müslüman hükümdarların belki de en efsanevisi olan oğlu Mahmud ile ilgili rüyası (tarihçi Cuzcani'nin *Tabakat-ı Nasiri*'sinde mevcuttur) ve büyük Pers tarihçisi Reşideddin'in *Camîü'l- Tavarih* adlı dünya tarihine Orta Asya Oğuz Türklerinin (Osmanlılar onların soyundan geldiklerini iddia ederler) geleneklerine örnek olarak dahil ettiği bir versiyon. Şerefeddin Yezdi tarafından yazılan Orta Asyalı fatih Timur'un biyografisi *Zafername*'nin açılışında da benzer bir rüya vardır. Rüyasında Timur'un hükümdarlığının habercisi, atalarından birinin göğsünden yükselen parlak bir yıldızdır (Woods, "Timur's Genealogy", 91).

sal adamın, kızı aracılığıyla aktarılan karizması hanedanın gelecekteki başarısında gerekli bir unsur olarak yer alır. Baba kadar anneyi de bir meşruiyet kaynağı olarak görmek, Türk geleneğinde olağandışı değildi. 6.-7. yüzyıl Orta Asya Göktürk Devleti'nden kalan en eski yazılı kayıtlarda hükümdar kendini her iki ebeveyninin siyasi varisi olarak sunar: "Türk halkının adının ve şanının yok olmaması için, hakan babamı ve hatun anamı büyüten ve onlara devleti bahşeden Tanrı... beni tahta çıkardı."[9]

Osmanlı politik tarihini ele alanların hemen hepsinin yaptığı gibi Osmanlı Devleti'ndeki hükümranlığın resmi, yapısal yönleri üzerinde yoğunlaşacak olsaydık, bu efsanenin kadınların politik gücü gerçekliğiyle çok az ilişkisi olduğunu düşünebilirdik. İslam devletlerinde ve İslamiyet öncesi Orta Asya devletlerinde resmi olarak erkeklerin kullandığı en üst politik erk hakkı, resmi olarak kadınlar kanalıyla tevarüs edilmezdi.[10] Osmanlılar, hanedanları için en çok kullandıkları isimle, Osmanoğulları ismiyle, diğer Anadolu Türk devletleri tarafından da paylaşılan bir isim koyma pratiğine ve politik gücün kaynağına ilişkin görüşe uyuyorlardı. Dahası, Müslümanların üremeyi yasal evliliğe ek olarak köle cariyelerle sürdürme geleneği, siyasi gücün ataerkil niteliğini daha da vurguluyordu: eşlerden farklı olarak cariyelerin soyları yoktu. Diğer bütün Müslüman hanedanlardan farklı olarak Osmanlılar, cariyeliği bir üreme ilkesi düzeyine yükselttiler: Osman ve Orhan'ın kuşaklarından sonra padişah çocuklarının hemen hepsi cariye annelerden olmadır.

Ancak sadece iktidarın resmi, hukuki ifadesi üzerine yoğunlaşmak, Türk-Moğol siyasi geleneğinde özellikle güçlü olan bir düşüncenin sonuçlarını kaçırmak anlamına gelir: egemenliğin, hanedan

9 Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* s. 234-35, 267 (Kül Tigin yazıtlarından); Tekin'in çevrisinde ufak değişiklikler yaptım.

10 Ancak, güçlü bir hanedanla kurulacak bir evlilik birlikteliği alt seviyedeki bir şehzadenin statüsünü yükseltebilirdi. Timur, Moğol hanedanının Cengiz Han tarafından kurulmuş bir kolundan bir prensesle evlenerek meşruiyet elde etmişti, (Timur'un meşruiyetinin kaynakları konusunda bkz. Manz, "Tamurlane and the Symbolism of Sovereignty"). Müslüman Moğol veya Türk kadınlarının hükümdarlık ettiği az sayıda örnek vardı ama genellikle bunların yerine mümkün olduğu kadar çabuk bir erkek hükümdar geçirilir veya evlendirilerek kocaları tahta çıkarılırdı. Bu kadınlar konusunda bkz. *Üçok, İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar.*

ailesinin tümüne verilmiş olduğu düşüncesi. Bu düşünce genellikle bütün *erkeklerin* yönetme hakkına sahip oldukları şeklinde anlaşılır; ancak iktidarın nasıl elde edildiğine ve aktarıldığına yakından baktığımız zaman, kadınların da kendilerinden beklenen ve hayati bir politik rol oynadıkları ortaya çıkar.[11] Osmanlı örneğinde, aynı kandan gelen şehzade ve sultan kızları, salt doğumları kanalıyla iktidarı paylaşıyorlardı. Ancak hanedan ailesinin bu iktidarda kan hakkı olmayan üyeleri de -cariye anneler, Hıristiyan topraklarda köle edilip Müslüman yapılmış kadınlar- aile *içindeki* rolleri aracılığıyla hükümranlık yetkesinin kullanılmasında bir pay iddia edebiliyorlardı. Bu kadınların otorite kullanması ve oğullarının onların politik mirasçısı olarak görülmesi, hükümdar ailesi *içindeki,* aile üyeleri *arasındaki* ilişkiler çerçevesinde belirleniyordu.

Hükümranlık onlara erkekler gibi doğrudan bahşedilmiş değilse de valide sultanlar bu hükümranlığın bekçileriydiler. Bu gözetim, hükümranlık gücünün kaynaklarının ve kullanımının kavranmasını, bu gücü kullanacakların eğitilmesi görevini ve gücün korunması için uygun erkek hükümdar bulunmadığı zaman, bunu kendilerinin kullanması da dahil, gerekli önlemleri alma sorumluluğunu kapsıyordu. Valide sultanlar, hükümranlık gücünün bekçileri olarak, hanedanın yenilenmesini güvence altına almaktan da sorumluydular; bu görev oğullarının cinsel etkinlikleriyle ilgilenmelerini de meşru kılıyordu. Valide sultanların yüksek bir politik bilgi düzeyine sahip oldukları kabul edilirdi. Osmanlı kaynakları, valide sultanların oğullarını iktidarı devralmaya hazırlamak ve gereğince kullanabilmeleri için onlara yol göstermekteki -bir devlet adamının dediği gibi, "hizmet-i terbiye ve nezaret"- aktif rollerini açıkça belirtir.[12] 17. yüzyılda, bir valide sultanın yaşı küçük ya da ehliyetsiz bir sultan yerine naip olarak hükümet etmesi ya da bir padişahın "hal" edilip annesinin sultanlık ve devletin yüksek çıkarları adına oğlunun feda edilmesini onaylamaya çağrılması olağandışı değildi. Sonuç olarak bu kadınlar,

11 Moğol kadınlarının rolleri konusunda bkz. Rossabi, "Khubilai Khan and the Women in His Family."

12 Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli,* 10r-v. Karaçelebizade 17. yüzyıl ortasında üst düzeyde ulemadandı.

hanedanın kuşakları arasındaki bağı oluşturan ve hanedan tehlikeli derecede tehdit altında kaldığı zaman sürekliliğini simgeleyen bir tür anaerkil otorite sahibi oldular. Yine de Osmanlılar kadınların gücünün gözetim işine değgin sınırlarını hiç unutmadılar: Bir hanedan kadınının oğlunun ya da bir bütün olarak hanedanın çıkarına değil de kendi çıkarları adına davrandığı görüldüğü zaman -hükümranlık gücünü korumak değil, suiistimal etmek üzere davrandığında- halk kadının etkinliklerini gayri meşru ve yozlaşmış kabul edip kınamakta tereddüt etmezdi.

Hanedan *ailesi içinde* politik güç ve meşruiyetin erkeklerden olduğu kadar kadınlardan da babalardan olduğu kadar annelerden de kandaş aile üyelerinden olduğu kadar kandaş olmayan üyelerden de geçerek geldiği fikri, Osmanlıların "sultan" unvanını kullanmalarında açığa çıkar. "Sultan", köken olarak "otorite" ya da "hakimiyet" anlamına gelen Arapça kökenli bir sözcüktür. İlk kez 11. yüzyılda Selçuklu hanedanı, İslam cemaati üzerindeki politik ve askeri üstünlüğünü çağrıştırmak üzere, resmi bir unvan olarak bu sözcüğü kullanmıştı.[13] 16. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Osmanlı hanedanının hem erkek hem kadınları tarafından taşınan bu unvan, sultan ailesinin önde gelen üyelerinin anıldığı diğer unvanların (özellikle kadınlar için hatun, erkekler için bey) yerini alıyordu.[14] Sonra bu eski Türk unvanları hanedanın daha alt düzeydeki üyeleri için kullanılmaya başlandı. Arapça "sultan" sözcüğünün tercih edilmesi, esas olarak, Osmanlı hanedanı İslam dünyası içinde giderek artan üstünlük iddiasını sürdürürken, İslami bir meşruiyet kazandıracak sözlere verilen önemin arttığını yansıtıyordu. Burada önemli olan, unvanın cinsiyet yüklenmemiş bir tarzda, hanedan ailesinin erkek,

13 Kramers, "Sultan," EI(1).; B. Lewis, *The Political Language of Islam*, 51 vd.

14 1503-23 yıllarını içeren bir Ceyb-i Hümayun Masraf Defteri'nde, (Atatürk Kütüphanesi Muallim Cevdet 0.71) II. Bayezid'in oğulları bey (ve de sultan) unvanını taşımaktadır. Fakat defterin sonuna doğru, bey unvanı sadece sultan kızlarının oğulları gibi hanedanın daha alt seviyedeki erkek üyelerine verilmektedir. Şehzade Selim'e 1491'de yollanan bir sultan buyruğunda her iki unvan da aynı zamanda kullanılmaktaydı: Şehzadeye "Sultan Selimşah Bey" diye hitap edilmekteydi (Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası,* s. 159). Hatun unvanı sultan ailesi kadınları için kullanılmamakla birlikte yine de statü göstermeye devam etti. Örneğin kethüda hatuna, daye hatuna ve elitin diğer kadınlarına verilen bir unvandı.

kadın tümünü kapsayacak şekilde kullanılabilmesiydi. Bu kullanım, Osmanlıların hükümranlık gücünün bir *aile* hakkı olduğu düşüncesinin altını çizmektedir.

Batı geleneği, Osmanlı hükümdarını "sultan" olarak tanır, fakat Osmanlıların kendileri hükümdarlarından söz ederlerken "hükümdar" anlamına gelen başka sözcükler kullanırlardı. En sık kullanılan Farsça "padişah" ya da "hünkâr" idi (hüdavendigâr'ın kısaltılmışı).[15] Ancak padişahın resmi unvanı, "sultan" ve "han"dı (örneğin Sultan Süleyman Han). Bu çifte unvan Osmanlıların çifte meşruiyet kazandıran mirasını simgelerdi: İslami ve Orta Asyalı.[16] Resmi hitaplarda sultanın çocuklarına da sultan denir, şehzadeler babaları gibi unvanı isimlerinden önce, hanım sultanlar ise isimlerinden sonra taşırlardı: örneğin Kanuni Sultan Süleyman'ın çocukları, erkek ve kız kardeş, Sultan Mehmed ve Mihrimah Sultan. Hanım sultanlar gibi valide sultanlar ve en gözde cariyeler olan hasekiler de unvanı isimlerinden sonra taşırlardı: örneğin Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan ve Süleyman'ın en sevdiği hasekisi, Mehmed ve Mihrimah'ın annesi Hurrem Sultan. Bu unvanın gelişimi hanedan kadınları arasında, özellikle de dişi kuşaklar arasında gücün uğradığı değişimi yansıtıyordu: 17. yüzyılda gözdelik makamı zayıflayınca, hasekiler de "sultan" unvanını kaybettiler, onun yerini eski hatun terimi ile bağlantılı bir unvan olan "kadın" aldı.[17] Bundan sonra, "sultan" unvanını taşıyıp da hanedan kanından olmayan tek kadın, tahttaki padişahın annesi oldu.

Gücün Denetimi: Ekberiyet, Cinsellik ve Veraset

Osmanlı mirasının önemli bir yönü ailenin mutlak iktidarı paylaşmasıydı; bu iktidarın dağılıp tükenmemesi için özenle korunması sa-

15 Ancak, genel anlamda hükümdara "sultan" denilmese de 16. yüzyıla gelindiğinde sultan ailesinin diğer üyelerine böyle deniliyordu: şehzadeler ve sultan kızları şehzade sultan, başcariyeler haseki sultan ve hüküm süren padişahın annesi valide sultan olarak bilinirdi.

16 Wittek sadece hükümdar tarafından kullanılan bu unvandaki han'ın işlevinin (Sultan X Han), onun hanedan ailesi içindeki herkesten üstün konumunu, hükümdarlığını göstermek olduğunu ileri sürmüştür («Notes sur la Tughra ottomane», s. 329-34).

17 Bu unvanlar konusunda bkz. böl. 4, dipnot 76.

yesinde hanedan ayakta kalabilmiştir. Osmanlı Devleti, Türk-Moğol geleneğinden gelme daha önceki Müslüman devletlerin tersine, iktidarın ve hükmedilen toprakların erkek hanedan üyeleri arasında birbiri ardına bölünmesi yüzünden ortaya çıkan parçalanma ve çöküş tuzağına düşmedi. Bu kitabın büyük kısmı, mutlak iktidarın hanedan üyeleri arasında nasıl bölüştürüldüğünü ve bu gücün dağılmasının nasıl ve kimin lehine önlendiğinin incelenmesine ayrılmıştır. Hanedan politikası, birçok bakımdan kazananı olmayan bir oyundu. Hanedanın, padişah dahil üyeleri üzerindeki denetiminde gösterdiği değişiklikler ve bazılarının diğerleri üzerine konan denetim sayesinde kazandıkları güç, oldukça karmaşık bir öykü oluşturur. Ayrıntılı bir anlatıma girişmeden önce, bu öyküyü ana hatlarıyla bir gözden geçirelim.

Veraset ve tahta geçme sorununun, yani ata mirasının bir kuşaktan sonrakine devredilmesinin hanedan politikasını ne ölçüde şekillendirdiğini kavrayabilirsek, Osmanlı Devleti'nde meşru iktidar ve sınırları düşüncesinin gelişmesini daha iyi anlayabiliriz. Birçok bakımdan, bu süreçte var olan gerilimler, sıradan bir ailenin içindekilere benziyordu; tek fark hanedan ailesinin ata mirasının uçsuz bucaksız bir imparatorluğun yönetimi ve topraklarından oluşmasıydı. Ayrıca, sultan ailesi içindeki herhangi bir kavganın sonuçlarından çok büyük sayıda insan etkileniyordu. Hanedan veraseti konusunu çevreleyen esas gerilim, kuşaklar arası bir gerilimdi. Erkek ve kadın yaşlı kuşak bir yandan bu mirası ve bu mirasın sağladığı tüm çıkarları denetleme, öbür yandan genç kuşak üyelerini hazırlama ve mirası devralmalarına izin verme gereğini dengeleme ihtiyacındaydı; ancak bu ihtiyaç, genellikle genç kuşağın kontrolü ele geçirme sabırsızlığıyla, hele büyüklerin ata mirasını kötüye kullanmaları ya da zamanında çekilmeyi reddetmeleri halinde, çelişirdi. Varisler arası rekabet de bu zümreye özgü bir diğer sorundu (en azından 17. yüzyıla kadar); ancak bu sorun, ailenin bütünlüğünün ve nüfuzunun yitimiyle ve ata mirasına zarar gelmesi ya da yok olmasıyla sonuçlanma tehlikesi taşıyordu. Ata mirasının dağılıp yok olmasını ve kadınlar aracılığıyla denetiminin ele geçirilmesini engelleme gereği hep mevcuttu: bu sorunun çözümleri aile erkeklerinin kimlerle evlenmeleri

gerektiği ve dışarıdan hangi erkeklerin damat olarak aileyle birleşmesi gerektiği hakkındaki kararlarda yatıyordu.

Modern çağ öncesi Osmanlı Devleti'nde politik güç, ata mirasının bir kısmını kendi çıkarı için kullanabilme becerisi olarak tanımlanabilir. Maddi anlamda bunun en sık görülen biçimi, bir toprak parçasının yasal mülkiyetinin değilse de gelirlerinin bağışlanmasıydı. Sözünü ettiğimiz dönemde, sultanın bile kendisine tahsis edilmiş bir "harçlığı" vardı. Statüleri gereği böyle maddi kazançlara hak kazananlar sadece hanedan üyeleri değildi: teorik olarak, devletin tüm toprakları hanedanın ata mirası sayıldığından ve devlet hizmetinde istihdam edilenler sultanın hanesinin üyeleri kabul edildiğinden, bütün yönetici sınıf ata mirasından bir payın da kendisine ait olduğunu kabul edebilirdi. 1480'lerde Avrupa'ya gönderilen bir elçi, Osmanlı Devleti'nin bir görevlisi olarak sahip olduğu statü konusunda Savoy dükünü ikna etmeye çalışırken, "Sultanın ekmeğini yiyorum" demişti.[18]

Ata mirasına ulaşmanın yolu cinsellikten geçiyordu. Özellikle hanedan ailesi içinde, cinsel olgunluk ile politik olgunluk birbirlerine ayrılmaz şekilde bağlıydılar ve politik denetim cinselliğin denetimini gerektiriyordu. İslam hukuku erkek ve kadınların yasal olarak ergenlik çağında rüşte erdiğini belirliyordu; ancak hanedan kendini böyle değişmez olgunluk ölçütlerine bağlamadı.[19] Hanedan, doğal fiziksel olgunlaşma sürecini denetim altına alamazdı ama üremeyi denetleyebilirdi ve bunu yaptı. Bu da politik olgunluk tanımını, dolayısıyla iktidarın aktarılmasını denetlemenin bir yoluydu. Burada önemli olan cinsiyetti: Erkekler için politik olgunluk çocuk sahibi olmaya başlamalarıyla çakışırken, kadınlar için çocuk doğurmanın sona ermesi, başka bir deyişle cinsellik sonrası statü, politik olgunluğun göstergesiydi. Buradan erkeklerin kadınlardan daha erken güç elde ettiği sonucu çıkarılamaz; çünkü hanedan bireyin üreme etkinliğini erteleyerek, kısıtlayarak ya da tamamen engelleyerek istediği gibi ayarlayabiliyordu.

18 Aktaran Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 41-42.

19 16. yüzyılın en önde gelen hukuk bilgini Ebussuud'un fetvalarına göre, açık buluğ belirtileri varsa, bu on iki yaşında da olabilirdi. Fiziksel değişmelerin olmaması halinde erkekler için on sekiz, kızlar için on yedi yaşında başlardı *(Ebussuud Efendi Fetvaları,* der. Düzdağ, s. 33).

Osmanlı tarihi üzerine çalışanlar, hanedanın üyelerine getirdiği, giderek artan kısıtlamalarla yeterince ilgilenmemişlerdir (kendine getirdiği de diyebiliriz; çünkü sultan da otoritesine koyulan şuurlara saygı göstermek zorundaydı). Önce erkekler, sonra da kadınlara göz atarak bu denetim sürecini kısaca özetleyelim.

Osman ve Orhan kuşakları boyunca, hükümdarlar Türk-Moğol geleneğine uygun olarak gerçek iktidar ve toprağı oğullarıyla ve muhtemelen amcaları ve erkek kardeşleriyle paylaşırlardı. Ancak yeni doğmuş Osmanlı Devleti'ndeki politik gruplaşmalar hakkında kesin bir şeyler söylemek güçtür; çünkü elimizdeki kaynakların çoğu daha sonraki dönemlerden kalmadır ve kuşkusuz otoritenin sadece sultanda merkezileşmesini giderek daha fazla tercih eden bir politik kültür değişimini yansıtmaktadırlar.[20] Bizim savımız için önemli olan Osman'ın ve Orhan'ın oğullarının genişlemekte olan devletin hayati önemdeki bölgelerini yönetmiş olması, her kuşaktan en az bir oğulun, babası hayattayken tüm devletin yönetimini fiilen devralması ve anlaşıldığı kadarıyla, bunu babasının onayıyla yapmış olmasıdır.

Ancak üçüncü sultan olan Murad'ın saltanatına gelindiğinde, soyun yan silsilelerinin (hükümdarın amca ve kardeşleri) ata mirasında pay sahibi olmaları sona ermekle kalmamış, sultanın oğulları bile gerçekten bağımsız hükümet etme haklarını yitirmeye başlamışlardı. Kendilerine yönetmek üzere sancaklar verilmesine devam edilmekle birlikte, Avrupa sınır boylarına çıkış olanakları kalmamıştı; bu da artık kahraman gazi (İslamın savaşçısı) namının ve dolayısıyla halk desteğinin, Anadolu'da kardeş Müslümanlara karşı düzenlenen meşruluğu kuşkulu seferlerde kolayca elde edilemeyeceği anlamına geliyordu. Dahası şehzadeler artık, padişah tarafından sadece oğullarının eğitimini gözetmek üzere değil, aynı zamanda kendi otoritesine karşı herhangi bir politik tehditi önlemek için de lalaların sorumluluğundaydı. Şehzadelerin tabi konumu herkesin görebileceği simgelerle vurgulandı: yetişkinlik işareti olan sakal bırakmalarına izin verilmemesi

20 Imber'in son eseri, *The Ottoman Empire, 1300-1481,* bu historiyografik problemi düzeltmek için erken Osmanlı tarihlerinin yanı sıra Osmanlı olmayan kaynakları da geniş şekilde kullanmaktadır. Imber tüm çabasını doğru bir kronolojik öykü kurmaya sarf eder ve analizlerden özellikle kaçınır.

üzerine, şehzadeler traş ettikleri sakallarını başkente göndermişlerdi.[21] Bunun yanı sıra, önemli bir zenginlik ve güç göstergesini de yitirdiler: camiler, okullar, medreseler, hastaneler, çarşılar ve ticaret merkezleri gibi anıtların ve kamu kurumlarının baniliği.[22] Yine de şehzadeler, sancakbeyi, savaşta imparatorluk ordusu kanatlarının komutanları ve babaları sefere çıktığında sultan naibi olarak toplumsal kişilikler olmayı sürdürdüler; pratik eğitimleri çok ciddi tutuluyordu. Şehzadelerin işlevi, devlet ritüel ve törenlerinin padişahtan sonraki başlıca odak noktası olarak, hanedanın güç ve karizmasının hayati ve gözle görülür simgesi olmaktı. Aralarından birçoğunun olağanüstü sevilmiş olduğu ve halkın onlara yaygın bir bağlılık gösterdiği anlaşılıyor.

Tahta geçiş süreci, şehzadelerin politik bakımdan yetkin sayıldığını göstermektedir. Halil İnalcık'ın kanıtladığı gibi, Osmanlılar dahil, Türk devletlerinin tarihi, tahta geçme konusunda hiçbiri gayri meşru ya da töreye aykırı sayılmayan birçok seçenek ortaya koyar: tahta en büyük oğulun geçmesi, en genç oğulun geçmesi, hanedanın hayattaki en yaşlı erkeğinin -bir önceki hükümdarla akrabalık yakınlığı ne olursa olsun- tahta çıktığı bir ekberiyet sistemi ya da hükümdar tarafından doğum sıralamasında herhangi bir yerde olabilecek bir veliahtın belirlenmesi. Ancak çoğu Türk devletinde ağır basan eğilim, seçilebilirlik üzerine kısıtlama koymaktan kaçınmak (hanedanın erkek üyesi olma gibi hayati bir nitelik dışında) ve tüm erkekleri iktidarı devralma için seçilebilme hakkına sahip saymaktı.[23] Teorik olarak, hanedan ailesine hükümranlık tanıyan Tanrı'nın

21 Deshayes de Courmenin, *Voyage de Levant,* s. 176; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 3, s. 331. Sakal bırakmak siyasi olgunluğun olağan simgesiydi: sultan sarayında eğitilmekte olan içoğlanların saray eğitiminden resmi bir göreve ilk tayinleri çıkana kadar sakal bırakmalarına izin verilmezdi. *Süleymanname*'de, Süleyman dönemi saray tarihçisi Arifi tarafından yapılan bir minyatür bu kuralın bir istisnasını gösterir: Süleyman'ın en büyük oğlu Mustafa ile konuştuğu tabloda, şehzadenin sakalı vardır (Atıl, *Süleymanname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent,* levha 48). Süleyman'ın babası I. Selim sultanlar tarafından geleneksel olarak bırakılan sakalda bir istisna yapmış gibi görünmektedir ya da en azından minyatürler bu kanıyı uyandırmaktadır.

22 İznik'te Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa, Osmanlı toprağının ilk medresesini vakfetti. I. Murad'ın oğlu Yakup Bey İznik'te bir cami yaptırdı.

23 İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi." Ayrıca bkz. Giese, "Das Seniorat im osmanischen Herrscherhause", s. 248-50.

iradesi, her kuşakta evlatlardan hangisinin galip çıkması gerektiğini de belirliyordu. Bu karar, bazen gelişigüzel bir yarışmaya dayanırdı -kim en yükseğe sıçrayabilecek ya da başlığını en uzağa atabilecek gibi. Ancak çoğu tahta çıkış, şiddetli çatışmalar, hatta iç savaş sonunda belirlenir ve sonuçta başarı, adayın en önemli bölgelerin desteğini toplama yeteneğine bağlı olurdu.

Osmanlıların üçüncü sultanı II. Murad'ın 1362'de tahta çıkmasından, 1574'te on ikinci sultan III. Murad'ın tahta çıkmasına kadar, biri dışında tüm tahta geçişler, idamlar ya da bazen yıllarca süren çarpışmalarla çözümlenen mücadelelerin izini taşır. İstisna, 1520'de babası I. Selim'in yaşayan tek oğlu olan Süleyman'ın kendiliğinden tahta çıkması olmuştur. Ancak Selim'in, tahtı erkek kardeşlerinden birinin kalkışmasından önce elde etmek için zorla tahttan indirdiği kendi babasına yaşattığı kaderden kaçınmak kaygısıyla, diğer oğullarını daha önce idam ettirmiş olması da mümkündür. Bir padişah tahtı ele geçirdiğinde bile veraset sürecini çevreleyen şiddet bitmezdi; çünkü hanedan soyundan gelen ama ana çizgi dışında kalanların hak iddialarının bastırılması 15. yüzyıl ortasında kurumlaşan yeni sultanın erkek kardeşlerinin ve onların oğullarının idam edilmesi uygulamasıyla mutlaklaşırdı.

16. yüzyılın ikinci yarısında bir dizi değişiklik oldu ve bunların üç kuşak içinde yarattığı sonuç, politik ve cinsel erişkinlikleri baskı altına alınan şehzadelerin tamamen güçten yoksun bırakılmaları oldu. III. Murad, oğlunu sancakbeyliğine gönderen son sultandı; bundan sonra, şehzadeler imparatorluk sarayından ayrılmayacak, tahta geçene kadar çocuk sahibi olmalarına izin verilmeyecekti. Ata mirasının bir parçasına sahip olmaktan ve mirasçılar üretmekten kaynaklanan kimlikten yoksun bırakılan şehzade, sünneti dolayısıyla yapılan kamusal törenle cülus törenleri arasında, harem duvarları ardında yitip gidiyordu. Şehzade artık bir hanenin reisi değildi, dolayısıyla da politik bir kariyerin en önemli temelinden hem gerçek hem de simgesel anlamda yoksun kalmıştı.

Şehzadelerin rolündeki bu dönüşüm, tahta geçme sistemindeki değişikliklerin öze ilişkin yönlerinden biriydi. Şehzadelerin, iyi tanı-

nan toplumsal kişilikler olmaktan çıkıp, bilinmezler haline geldiği üç kuşak sırasında Osmanlı hanedanı bir ekberiyet sistemine geçti (ama ekberiyete itirazlar son buluncaya kadar daha birkaç kuşak geçmesi gerekti). Sancakbeyliği yapmamış ilk sultan olan I. Ahmed 1617'de öldüğünde, yerine erkek kardeşi geçti. On dört kuşaklık Osmanlı yönetimi boyunca, ilk kez sultanın yerine oğullarından biri geçmiyordu. Yeni tahta geçme ilkesi olan ekberiyetin zorunlu bir yönü, hanedanın ikincil kanallarının haklı hükümranlık iddialarının tekrar kabul edilmesiydi: kardeş katli kalkmıştı, artık erkek hanedan üyesinin en büyük korkusu, tahta çıkma sırasını bekleyebilecek kadar uzun yaşayamamaktı. I. Ahmed'den sonraki yirmi iki Osmanlı hanedan kuşağında taht hep hayattaki en yaşlı Osmanlıya geçti ve sadece üç kez oğul babanın yerini aldı: sultanların yerine çoğunlukla erkek kardeşleri, bazen yeğenleri, bir kez de bir kuzeni geçti.

Bu değişikliklerin Osmanlı geçmişinin büyük bölümünden radikal bir kopuş oluşturdukları savunulabilir ama bu değişimlerin Osmanlı politik kültürünün belirli temel ilkelerini sarsmadıkları da ileri sürülebilir. Devrimci gibi görünen bu gelişmeler hakkında çağdaş tarih kitaplarında çok az yorum olması da herhalde bu yüzdendir. Bu değişimler, kuşkusuz, hanedanın tüm erkek üyelerinin yönetme şansını hak ettiği ilkesini güçlendiriyordu. Gerçekten de tahta geçecek adayın önceki hükümdarın bir oğluyla sınırlandırılması, sadece Orta Asya Türk-Moğol geleneğinin etkilediği Müslüman ve Müslüman olmayan devletlerde değil, bu geleneğin etkisi altında kalmamış Moğol öncesi Müslüman devletlerde de görülmezdi (örneğin Emeviler, Abbasiler ve Buveyhiler).[24] Bu devletlerin bazılarında, sadece ilk kuşaklarda taht babadan oğula geçmişti; bu da bu düzeneğin henüz yeni bir devletin sağlamlaştırılmasıyla ilişkisi olabileceğini düşündürüyor. Uzun süreli bir babadan-oğula veraset düzeneğinin Osmanlılara özgü olmaması rastlantı değildir; daha istikrarlı ve uzun ömürlü Moğol sonrası dönemi devletlerinde, özellikle de Osmanlılara ek olarak İran'da Safeviler ve Kaçarlar'da, Hindistan'da Mughallar'da, oğul kavramını İslam toplumunda hane kölelerinin

24 Bkz. Chejne, *Succession to the Rule in Islam*, s. 139-42 ve çeşitli yerlerde.

fiktif evlat sayılmasını da kapsayacak şekilde genişletirsek, Mısır'da Memlukların köle hanedanlarında da bu durum görülüyordu. Ancak Osmanlıların imparatorluk tarihinin ortasında ekberiyete geçmesi, Moğol öncesi Müslüman devletlerinin çözülmelerinin özelliği olan tahta geçme düzeninin bozulmasına hiçbir şekilde benzemiyordu. Osmanlı Devleti'ndeki ekberiyet uygulaması Osmanlı politikasının en kalıcı özelliğini korudu: güç dağılımının (sultanın kendisi tarafından değilse bile) hanedan tarafından mutlak kontrolü.

Hanedanın kadınlarına gelince, onların da ata mirasından bir paya hakları olduğunu ve denetlendiklerini görüyoruz. Evlilikleri konusunda gösterilen büyük dikkat ve ihtiyat, kendileri yönetemedikleri halde gücün onlar kanalıyla dışarı akabileceğinin kabul edildiğini gösteriyordu. Ayrıca, sultan kızlarına bahşedilen toprak ve gelirler asla ata mirasından kopmazdı. Anadolu'daki bazı çağdaşlarının aksine, Osmanlı sultanlarının kızları hiçbir zaman devletin bir parçasını çeyiz götürmediler.[25] Yabancı hanedanlarla evlilik yaptıkları zaman kendilerine bahşedilmiş toprakların gelirleri Osmanlı ülkesi içinde bulunan vakıflara bağışlanırdı. 15. yüzyıl sonuna gelindiğinde güç ve kaynakların sultan kızları kanalıyla dışarıya akmasının önlenmesi sorunu, hanedan içinden evlendirme politikasının benimsenmesiyle çözümlenmişti. Buna göre sultan kızları ya kuzenleriyle ya da genellikle hanedan hanesinin kulları, yani köle üyeleri sayılan devlet adamlarıyla evlenirlerdi.

Şehzadelerin ve sultan kızlarının anneleri de -ilk sultanların karıları ve daha sonra onların yerini hanedan soyunun taşıyıcıları olarak alan cariyeler- hanedanın ata mirasının bir kısmına sahiptiler. Tıpkı kızlarının padişah babalarının ya da daha sonra padişah olan erkek kardeşlerinin bağışladığı toprakları kabul edebileceği gibi, padişahın annesi de önce sultan eşinden ve daha sonra da sultan olan oğlundan bağış kabul edebilirdi. Bu tür bağışlar Osman'ın Kozağaç köyünü ve gelirlerini Şeyh Edebali'nin kızı olan karısına bahşetmesiyle ilk Osmanlı kuşağında başlamıştı. Ancak valide sultanlar kızlarından daha karmaşık denetim mekanizmalarına tabi idiler.

25 I. Bayezid ile evlenen Germiyan Prensesi Devletşah çeyiz olarak babasının topraklarının büyük kısmını getirmişti.

Hükümranlığın koruyucuları olarak otorite üzerinde daha fazla hak iddiaları ve güç mekanizmalarına daha fazla ulaşma imkânları olduğu için daha dikkatli denetlenirlerdi. Ayrıca hanedan soyunun bütünlüğüne en büyük tehlikeyi oluşturma imkânı onların elindeydi (VIII. Henry'nin kendisini aldattığından kuşkulandığı Anne Boleyn'i 1536'da idam etmesi, kraliçelerin bu tehlikeli gücünün dramatik bir hatırlatıcısıdır).

Hanedan erkeklerinde olduğu gibi kadınlarında da cinsellik iktidarla yakından bağımlıydı. Ancak kadınlar için cinsel olgunluk -ve dolayısıyla meşru güç- cinsel faaliyetin olmaması diye tanımlanıyordu. Söz konusu gizli ya da bastırılmış cinselliği düşündüren bekâret değil, cinsellik sonrası dönemdi. Bu dönemin iki temel unsuru vardı: doğurganlığın ya menopoz sonrası yetersizlikten ya da cinsel ilişkiden zorla uzak tutulmak nedeniyle sona ermesi ve annelik. Çocuk, özellikle oğlan çocuk yetiştirmek ve birçok kuşağın yaşadığı bir hanenin yönetimi, erkek ve kadın her iki ebeveyne de statü ve bilgi sağlardı. Varisi olmayan şehzadeler gibi, erkek çocuğu olmayan kadınlar da hanesi bulunmayan, bu nedenle de statüsü olmayan kadınlardı.

Padişah kadınlarının kariyerleri, cinsellik sonrası dönemin önemini açıkça ortaya koyar. Politik güçlerini ve zenginliklerini halka göstermeleri (ki bu, kamusal binalar yaptırma imtiyazıyla simgelenir), göreceğimiz gibi, ancak sultan onlarla cinsel ilişki kurmaya son verdikten ya da ölümüyle cinsel rolleri bittikten sonra başlardı. Cinsellik sonrası dönem, sultan kızlarının kariyerinde de etkin olabilir ama onlar hakkında sadece el yordamı hipotezler öne sürülebilecek kadar az çalışma yapılmıştır. Modern dönem başlarının kuşkusuz en önde gelen sultan kızları duldu; örneğin, Selçuk Hatun (ö. 1485) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimâh Sultan. Mihrimah'ın İstanbul'un Edirnekapı bölgesindeki külliyesine 1562'de, kocası öldükten sonraki yıl başlamış olması kuşkusuz anlamlıdır.[26] Sonraki hanım sultanların daha az tanınmış olmaları, büyük olasılıkla, 16. yüzyılda hız kazanan kocası ölen sultan kızını yeniden evlendirme politikasının sonucu aktif cinselliklerinin sürmesinden kaynaklanmıştı.

26 Üsküdar'da Mihrimah'a atfedilen ilk cami külliyesi babası tarafından onun adına yaptırılmıştı.

Kadınların politik statüsü cinsellik sonrası şehzade annesi olmaya bağlıydı; ancak 16 yüzyılda, bu tanımla güç sahibi olabilecek çok sayıda şehzade annesi sınırlı bir alanda rekabete başlayınca, sorunlar çıktı. O dönemden önce, valide sultan saygın fakat kurumsal gücü bulunmayan bir kişiydi. Politik olarak en önemli rollerin, şehzade anası olarak girdikleri kariyerlerinin cinsellik sonrası dönemlerinde, padişahın hasekilerine -padişahla aynı üreme kuşağına- ait olduğu anlaşılıyor. 15. yüzyıl ortalarından itibaren, belki de daha önce, şehzade sancakbeyliğine gitmek üzere başkentten ayrıldığında annesi de ona eşlik ederdi; rolü, şehzadenin yaşamını sürdürdüğü özel hanesine nezaret etmek ve şehzadenin lalasının yanı sıra "terbiye ve nezaret" görevini yapmaktı. Ancak 16. yüzyıl sonuna doğru, valide sultan kurumsal güç kazanınca, hanedanın politik açıdan etkin tek erkeği, yani padişahla ilintili iki "politik anne" kuşağı ortaya çıkmış oldu. Hane konusu, sorunun ve çözümünün merkezindeydi. Şehzade sancağının ortadan kalkmasıyla bütün saltanat ailesi, daha önceki gibi saltanat topraklarına dağılmak yerine, başkentte tek çatı altında birleşti. Artık tek bir saltanat hanesi vardı ve bunun başına doğal olarak daha büyük kadın, valide sultan geçti. Sadece şehzadelerin kendileri değil, anneleri de nezaret edecekleri haneyi yitirmişlerdi. Bunun sonucunda, artık sadece padişahın, yani efendilerinin değil, valide sultanın da denetimine girmişlerdi.

16. yüzyıl sonunda saltanat hanesinin aldığı yeni biçimde, hanedanın en yaşlı kuşağı sadece bir kadın tarafından temsil ediliyordu. Valide sultanın hane içindeki nezaret rolü, sultan sarayındaki yaşam alanlarının fiziki planına da yansıyordu: valide sultanın dairesi merkezi bir yerdeydi ve oğlunun dairesine doğrudan bağlı olmasının yanı sıra, harem bölümünün tümüyle de ilintiliydi. Hükümdarın özel dairesini üçüncü avludan harem bölümüne taşıyan III. Murad'ın, tahta çıktığı sırada annesi saltanat hanesini idare eden ilk padişah olması rastlantı değildir.

Osmanlı saltanatında en yüksek otorite bir erkeğin elindeydi; ne var ki 16. yüzyıl sonunda bu otoritenin ortaya çıktığı hane, yaşlı kuşaktan bir kadın hanedan üyesinin yönetimi altındaydı. Fakat

saltanat hanesi içindeki güçler dinamiği ana ve oğulla sınırlı değildi; ayrıca valide sultanın otoritesi de tartışılmaz değildi. Kadının gücü, şehzadelerin hanedan sahnesinde o sırada rolleri olmasa bile annelerinin tasfiye edilememesi anlamına geliyordu. Oğulları yaşadıkça bu kadınların statülerini tamamen ellerinden almak güçtü; çünkü şehzade analarının oğullarını koruması politik bir zorunluluktu. Kadınların güç simsarları olarak kazandıkları önem, hanedan içindeki en büyük gerilimin artık rakip anneler arasında yaşanmasında yansır. Rakip anneler arasındaki en kanlı kapışma -1651'de heybetli valide sultan Kösem'in iktidarı ele geçirmek için sabırsızlanan gelini Turhan'ın taraftarlarınca öldürülmesi- şehzadelerin yaşlanan padişah babalarına karşı giriştikleri eski şehzade isyanlarını anımsatır.

Hanedan kadınları niye daha önce değil de 16. yüzyıl sonunda güçlenmişlerdir? Bunun nedenleri karmaşıktır; hanedan yönetimi ve denetimine ilişkin iç sorunları (yukarıda özetlenen), askeri ve mali nitelikteki dış sorunları ve İslami toplumsal ölçütlerin artan önemi gibi sosyokültürel konuları içerir. Bunların hepsini kapsayan bir unsuru ayırabiliriz: Osmanlı Devleti'ni şekillendiren ilke olarak fetihlerin öneminin azalması ve devletin, yayılmacı askeri bir devletten idari, bürokratik bir devlete evrilmesi. (Bu söylediklerimizi iki uyarıyla bir arada dikkate almak gerekir: birincisi, bu evrim kesintisiz, istikrarlı bir evrim değildir ama can alıcı dönemlerinden biri 16. yüzyıl sonudur; ikincisi, askeri aygıt ve devlet içindeki etkisi sadece göreli olarak azalmıştır.)

Ekberiyet sisteminin kurumsallaşması ve bunun doğal sonucu olarak şehzade sancağının ortadan kalkması, hanedanın zayıflamasının ve kararlılığını yitirmesinin hem belirtisi hem nedeni, genelde Osmanlının gerileyişinin unsurları olarak kabul edilir. Ancak, Osmanlı siyasasının hâlâ süren gücü ve değişen iç ve dış koşullara verdiği yaratıcı tepkiler, böyle bir görüşü reddetmemizi, bunun yerine hanedan politikalarındaki değişiklikleri bir bütün olarak siyasadaki geniş çaplı gelişmeler çerçevesi içinde irdelememizi gerektirir. Osmanlılarda bir politik deha var idiyse, bu deha, etkin işlevsel politi-

kaları tebaasını, en azından desteği hanedanın yaşaması için gerekli olan tebaasını tatmin eden bir simgesel sistem halinde bütünleştirmesinde görülüyordu.

Açık taht mücadelesi -çatışma yoluyla tahta geçiş- yayılmacı askeri devletin ideolojisine uyuyordu. Bu tahta geçiş biçimi, hükümdarı esas olarak bir fatih olarak tanımlıyordu. Amaçlanan, askeri zafer için destek seferber etmekte en becerikli erkek hanedan üyesini belirlemekti. Bir yandan Osmanlı hanesinin hükümranlık hakkının tanınmasıyla hanedanın sürekliliği güvence altına alınırken, her kuşakta imparatorluğun ata mirası muzaffer şehzade tarafından hem sözcüğün tam anlamıyla, hem de simgesel olarak yeniden fethediliyordu. Bu "yeniden fetih" süreci her yeni saltanatın başlangıcında hükümet görev beratlarının ve dış anlaşmaların yeniden çıkarılmasında da kendini belli ediyordu. Ekberiyet, çekişme ya da savaştan daha istikrarlı bir tahta geçiş biçimiydi. Bu tahta geçiş sistemi, hükümdarın hareketli bir kahraman gaziden çok, yerleşik bir saray sultanı olduğu yayılmacılık sonrası imparatorluğa daha iyi uyuyordu. Ekberiyetin yapılanmış doğası ve otomatik tahta geçiş kuralları, yayılmacılık sonrası dönemde politik sadakati istikrarlı kılmaya ve askeri zaferin olmadığı koşullarda yönetime gelmek için gerekli nitelikleri belirlemeye yardımcı oldu.

Açık taht mücadelesi, galip gelene doğrulanmış bir karizma sağlamış olabilirdi ama toplumun bütünü için zayıflatıcı bir sistemdi ve ortaçağ sonrasındaki istikrarlı, uzun ömürlü devletler çağının hükümet etme gereklerine uymadığı ortadaydı. Adayların taht için giriştikleri genellikle şiddetli rekabet, iç altüstlüğe yol açıyor ve dış düşmanlara iç kargaşadan yararlanma olanağı vererek devleti zayıflatıyordu. Dahası, yayılmacılık sonrası dönemin yerleşik devletinde, başkent İstanbul imparatorlukta dikkatlerin giderek yoğunlaştığı bir odak noktası ve insan kaynağının yığıldığı bir yer haline gelmişti; burada yaşayanların sadakati, sultanın tahttaki güvenliği açısından gittikçe hayati bir önem kazanmıştı. Bir şehzadeyi başkent dışına, politik bakımdan hoşnutsuzlar için mıknatıs görevi göreceği bir yere yerleştirmek düşünülemezdi.

Tahta geçişin bir düzene bağlanması, Osmanlı yönetiminde Kanuni Sultan Süleyman zamanında başlayıp, 16. yüzyılın daha ileriki yıllarında hız kazanan yaygın bir akımın parçası olarak da görülebilir: seçilme, eğitim ve yükselme kurallarını kodlayarak ya da kodlamayı deneyerek kariyer yollarını düzenlemek ve kariyer isteyenleri bir uzlaşma içinde tutmak. Bu olgu sadece askeri değil, bürokratik ve dini kuramlarda da yani yayılmacılık sonrası dönemin devletinde daha çok kuramsal ağırlık kazanacak yapılarda da izlenebilir. Hükümet hizmetindeki kariyerlerin (hanedan kariyeri de buna dahildir) bu şekilde "rasyonalizasyonu", askeri devletin kişisel bağlılıklara dayalı daha akışkan yapılarından çok, idari bir devlete uygun düşüyordu.

Ekberiyete geçişle birlikte, esas güç ekseni olarak baba-oğul arasındaki ataerkil bağa daha az önem verilmesi çağı geldi. Artık taht, çok ender olarak, babalardan şehzadelere miras kalıyor, babalarından hiçbir siyasi eğitim almadıkları oluyordu. Ata mirasının ve sadece hanedanın sahip olduğu kabul edilen uzmanlığın aktarılmasında, yaşlı kuşağın en önemli temsilcisi anneydi. Ekberiyetle birlikte, tebaa ile sultan arasındaki ilişkinin niteliğinde de ince fakat hissedilir bir değişiklik görüldü. İlişki daha soyutlaştı, daha az kişisel oldu. Sultanın oğulları, sınırları belli olsa da etkin kamusal kariyerleri ve şehzadelik maiyetleriyle iyice tanınan kişilerdi ve halk, en azından taht mücadelesinde aktif çıkarı olan insanlar, bağlılıklarını şu ya da bu adaya yönelterek, deyim yerindeyse, oylarını kullanabiliyorlardı. Hizmetindekiler taht şansının azlığı konusunda kaygılarını dile getirdiklerinde, Süleyman'ın oğulları içinde en az sevilen Selim'in, yaşayan üç şehzadeden Mustafa'nın askerlerin, Bayezid'in annesi ve babasının, kendisi fakirin de din adamlarının desteğine sahip olduğunu alaycı bir şekilde anlattığı söylenir.[27] Ekberiyet sisteminde, halk bir padişahı onaylayıp onaylamadığını ancak o padişah iktidara geldikten sonra ifade edebilirdi; hükümdarların ilk kez zorla tahttan indirilmesinin 17. yüzyıl başlarında, ekberiyet uygulaması kök salarken ortaya çıkması da rastlantı değildir. Tahta ekberiyet yoluyla çıkan sultanların yarıdan fazlası devrildi; kamuoyunun kendini ifade etmesinin nihai aracı olarak vera-

27 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 220b.

set savaşlarının yerini, otokratik bir yönetimin zorunlu sonucu olarak şiddete dayalı tahttan indirmeler almıştı. Daha önceleri şehzadeler, babalarının mutlak iktidarına karşı bir fren vazifesi görüyorlar, padişahın politikasında bir değişikliği zorlayamasalar da kamuoyu desteğini kendi yanlarına çekerek alternatif imkânlarını gösterebiliyorlardı. Şehzadeler sarayın içine hapsolunca, protesto inisiyatifi de zorunlu olarak hanedan dışına kaydı. Bu, ekberiyet gelmeden önce Osmanlı tebaasının, özellikle de ordunun hanedana sadakatinin, onları hizmet ve bağlılıkları karşılığında hak ettikleri ödülü istemekten ya da beğenmedikleri politikaları protesto etmekten alıkoyduğunu düşündürmemelidir. Ancak bir kez padişahlar tahttan indirilmeye başlanınca, tehlike artmıştı. Başkaldıranlar eylemleri için fetva almaya dikkat etseler de padişahların "hal" edilmesi hanedanın haklarına karşı rahatsız edici bir saldırıydı. Politik dokunun parçalanması tehlikesini taşıyan bu anlarda, valide sultan yatıştırıcı ya da uzlaştırıcı bir rolü en iyi oynayacak konumdaki kişiydi. Sultanı eleştirenler, beğenmedikleri politikaları ya da yönetim alışkanlıklarını düzeltmesi için valide sultandan oğlunu etkilemesini isteyebilirlerdi. İş tahttan indirmeye kadar varırsa, valide sultanın oğlunun devrilmesine verdiği onay, yönetenle yönetilen arasındaki bağı, İslami yasanın tüm inceliklerinin karşılayamayacağı kadar güven verici bir şekilde korurdu. Böyle zamanlarda hanedanın sürekliliği, sadece kuşaklar arasındaki yaşayan bir bağla korunabilirdi ve yayılmacılık sonrası dönemin imparatorluğunda bu halka valide sultandı.

Daha ileride de göreceğimiz gibi, ana ile oğul arasındaki ilişki, ancak 16. yüzyıl sonlarında resmen tanınmış ve gözle görülür bir kurumsallık kazanmış olmakla birlikte, tüm Osmanlı tarihi boyunca hayati önem taşıyan bir bağdı. Ancak padişah ile oğlu arasındaki ilk zamanların bağı gibi, bu ilişki de sorunsuz değildi. Özellikle valide sultan, hanedan ailesinin en yaşlı üyesi olarak saygınlık kazanınca, ana ile oğul arasındaki antagonizma potansiyeli de arttı.

2

ZEVCELER VE CARİYELER: 14. VE 15. YÜZYILLAR

Evlenme ve üreme konusu, insan toplumunun en temel sorunlarından biridir. Ne zaman, kiminle evlenileceğine, ne zaman ve kaç çocuk sahibi olunacağına dair kararlar normal aileler için önemli kararlardır ama hanedanlar için daha büyük önemleri vardır. Bu tür kararlar, çok eşlilik ve cariyelerle evlilikdışı birlikteliğe izin veren Müslüman Osmanlılar gibi bir toplum içinde özellikle karmaşıklaşıyordu. Osmanlı hanedanının kendini yeniden üretmesi gelişigüzel olmadığı için bir Osmanlı üreme politikasından söz etme hakkına sahibiz. Bu politika, hanedan ve devlet işlerinin geniş anlamda yönetiminin, bütünleyici ve aslında temel bir unsuruydu. Özellikle ilk bir buçuk yüzyıl boyunca Osmanlıların düşman devletlerin tehditlerine karşı koyma stratejileriyle uyum içindeydi. İmparatorluğun tüm yaşamı boyunca ise hanedanın kendi üyelerini denetleyebilmesine olanak tanıyan başlıca araçtı.

Evlilik, cariyelerle evlilikdışı birliktelik (cariyelik sistemi) ve üreme kalıpları, stratejik olduğu kadar sembolik bir öneme de sahipti. Bir hanedanın başlıca üreme tarzı, iktidardan ne anladığını epeyce açıklar. İslami monarşi dağarcığının bir parçası olarak evlilikte ve üremede yapağı seçimler, bir hanedanın kamuya aktarmak istediği görüntüsünü oluşturma araçlarından biriydi. Hanedan politikasının bu yönünün önemini değerlendirmek, günümüz dünyasının pek çok vatandaşı için güç olabilir; ancak insanın İngiliz kral ve kraliçelerinin, prens ve prenseslerinin evliliklerine bu yüzyılda bile halkın gösterdiği yoğun ilgiyi bir düşünmesi yeter.

Evlilik ve Cariyelik Sistemi: Genel Bakış

Hanedanın üreme politikası perspektifinden bakıldığında, erken dönem Osmanlı Devleti, ilk 150 yılında, sonradan dönüşeceği imparatorluğa benzemiyordu. 15. yüzyıl ortasına dek, sultanların hem yasal eşleri hem de köle cariyeleri oluyordu. Ancak, sonraki yüzyıllarda hanedanın üreme tercihlerine yön verecek belli başlı temel ilkeler de yine bu ilk dönemde belirginleşti: kölelerle evlilikdışı birliktelikte ısrar ve cariyelerin birden fazla erkek çocuk doğurmasına izin verilmemesi tercihi. 15. yüzyıl ortasına gelindiğinde, yasal evlilik hem iç hem de dış nedenlerle geri plana düşmüştü.

Osmanlı hükümdarları ve oğullarının 14. ve 15. yüzyıl başlarındaki yasal evlilikleri, komşu hanedanların yani Rumeli'nin Hıristiyan ve Anadolu'nun Müslüman güçlerin prensesleriyle düzenlenirdi.[1] Hanedanlar arası evlilikler taktik amaçlara yönelikti: civa gibi kaygan saflaşmalar ortamında, devletin askeri ve diplomatik konumunu güçlendirmeye elverişli ittifakları sürdürmek. Osmanlı evliliklerinin çoğu ya bir saldırı ittifakı görüşmelerinin parçası olarak ya da daha sık görüldüğü gibi, bir savaş sonrasında yenilen tarafın boyun eğişi ve vasallık statüsünü kabul edişinin simgesi olarak düzenleniyordu. Osmanlılar evlilik ittifaklarını, iktidar için yarıştıkları yerel Rumeli-Anadolu devletleriyle sınırlamışlardı; bunlar, bir sonraki dönemeçte müttefik de olabilecek, potansiyel düşmanlardı. Osmanlıların evlilik bağı kurdukları bu hanedanlar, Hıristiyan Bizans ve Sırp hanedanları ve Anadolu'daki Müslüman Germiyan, Aydın, Saruhan, Çandarlı, Karaman ve Dulkadir beylikleriydi. Evliliği bir diplomasi aracı olarak kullananın sadece Osmanlılar olmadığı da açıktı.

14. yüzyılın hanedan evlilikleri esas olarak Hıristiyan, 15. yüzyılınkiler ise Müslüman kadınlarla düzenlenmişti. 15. yüzyıl sultanları Anadolu beyliklerinden sadece kendilerine eş bulmadılar, bu beyliklerin erkeklerine de kız kardeşlerini ve kızlarını verdiler. Bu değişiklik, Osmanlıların bir Anadolu gücü olarak artan önemlerini yansı-

1 Erkek hanedan mensupları Osmanlı âyanının kızlarıyla da evlilikler yapmış olabilir; ancak tarihsel bilginin bugünkü aşamasında bu tür evliliklere ilişkin iddiaların kanıtları, varsa bile zayıftır.

tır. Evlilik, bazı beyliklerin Osmanlı egemenliği altına girişlerinin, diğerleriyle de ittifak ilişkilerinin göstergesi oldu. İslamda toplumsal-yasal bir ilke olan *kafâ'a* -kadınları kendilerinden daha alt sosyal statüdeki erkeklerle evlenmekten caydırıcı bir ilke- yüzünden ilk birkaç on yıl içinde, daha oturmuş Müslüman güçler, ittifak kurmak için yeni palazlanan Osmanlı Beyliği'ne kızlarını vermek istememiş olabilirler.[2] Müslüman prenseslerle yapılan evliliklerin oranındaki artış, kızını vermek isteyenlerin çoğaldığını da gösterebilir. Osmanlı hanedan kadınlarını Hıristiyan prenslerle evlenmekten alıkoyan da aynı ilkeydi; çünkü Müslüman erkeğin statüsü bir gayrimüslim kadınla evlendiğinde bozulmazdı ama aynı şey Müslüman kadın için geçerli değildi.

15. yüzyılın ilk yarısından sonra hanedanlar arası evliliklerin son bulmasının önemli bir nedeni, bu devletler havuzunun kurumasıydı. Tarihe "Fatih" olarak geçen ve Konstantinopolis'i alarak kendinden önceki sultanların Anadolu ve Rumeli'deki fetihlerini sağlamlaştıran ve taçlandıran II. Mehmed'in egemenliği döneminde (1451-1481), Osmanlılar bu komşu hanedanların sonuncusunu da ortadan kaldırdılar. Bir Osmanlı sultanı tarafından yapılan son hanedanlar arası evliliğin, Mehmed'in babası II. Murad'ın 1435'te Sırp Kralı Brankoviç'in kızı Mara ile yaptığı evlilik olduğu anlaşılıyor. Hanedan üç tane daha evlilik anlaşması imzaladı ama bunlar padişahın kendisi için değil şehzadeler için yapılmıştı: Gelinler 1450 ve 1467'de Güneydoğu Anadolu'daki Dulkadiroğlu Beyliği'nden, 1504'te ise Osmanlıların vasalı olan Kırım Hanlığı'ndan geldi.[3]

Fatih Sultan Mehmed ile küçük Rum egemenleri ve devlet adamlarının ailelerinin kadınları arasında birkaç evlilik yapıldığı iddiaları ise büyük olasılıkla abartılıdır.[4] Bu hatalar, kısmen, haremi sultanın

2 Bellefonds, "Kafâ'a", s. 404.

3 1450'de, II. Murad oğlu II. Mehmed'i Osmanlıların güneydoğu sınırında bir beylik olan Dulkadir hanedanından Sitti ile evlendirdi. Mehmed de kendi oğlu II. Bayezid'i 1467'de bir diğer Dulkadir prensesi olan Ayşe ile evlendirdi (büyük olasılıkla 1468'de Akkoyunlulara karşı girişeceği doğu seferine hazırlık olarak Dulkadiroğullarının tarafsızlığını güvence altına almak için). Bayezid de 1504'te oğlu Mehmed'i vasal Kırım Hanı Mengli Giray'ın kızı ile evlendirdi.

4 Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* özellikle II. Mehmed'in soyağacı, tablo 27.

cinsel partnerleri için bir ahır gibi gören yanlış anlayıştan kaynaklanmaktadır. Düşman bozgunlarında ele geçirilen bazı kadınlar (örneğin Trabzon'un son Rum hükümdarının kızı Anna Komnena ve son Bizans imparatorunun hizmetinde bir diplomat olan Georgios Sfrantzes'in kızı Thamar) gerçekten de hareme girdiler; fakat sultanla kişisel bağları yoktu; sık sık Osmanlı devlet adamlarına bir ihsan-ı şahane olarak takdim edilirlerdi.[5]

Ancak evliliğin Osmanlı üreme politikasının bir unsuru olmaktan çıkmasının nedeni sadece geleneksel evlilik ortakları havuzunun kuruması değildi. İmparatorluğun sağlamlaşmasıyla birlikte, sultan bir üstünlük iddiasına girdi ve daha az güçlü egemenlerle ittifakı hor görmeye başladı. Osmanlıların dünya imparatorluğu iddiası geliştikçe, hiçbir güç, kudretli ve kutsal sultanlıkla o kadar mahrem bir bağ kurmaya layık görülmüyordu. Osmanlıları, Memluklar, Akkoyunlular, Moğollar ve Özbekler gibi diğer Sünni Müslüman hanedanlarla evlilik bağları kurmaktan alıkoyan kuşkusuz bu üstünlük tavrının yanı sıra cariyelerin giderek daha çok tercih edilmesiydi.

15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başında sarayda içoğlanı olarak hizmet eden bir Cenevizli, Giovanantonio Menavino, Osmanlıları anlatırken "Ne (bu sultan), ne de atalarından herhangi biri eş almamıştır"[6] diye not düşmektedir. Menavino'nun yorumu, yasal evlilik düşüncesinin artık hatırlanmadığını düşündürmektedir. Kanuni Sultan Süleyman devrine gelindiğinde (1520-66), Osmanlı haneda-

---

5 Mehmed'in 1461'de babası David Komnenos'u yenilgiye uğratmasından sonra alınan Anna, sultanın en yakın danışmanlarından Zağanos Mehmed Paşa'ya verilmiş (belki de haremde bir süre kaldıktan sonra), daha sonra da bir başka Osmanlı görevlisiyle evlendirilmişti (Doukas, *Decline and Fall of Byzantium,* s. 322, n.321) Sfrantzes'in eşi ve çocukları Konstantinopolis'in düşmesinden sonra esir edilmiş ve sultanın imrahoruna satılmışlardı. Sfrantzes'e göre, "birçok başka güzel ve soylu kadını da satarak muazzam bir servet sahibi olan" imrahor, Sfrantzes'in eşini elinde tuttu ama çocuklarını sultana sattı. Sfrantzes eşini bir para karşılığı kurtarmayı başardı fakat Thamar sultanın sarayında 1455'te, on dört yaşındayken bulaşıcı bir hastalıktan öldü (Sfrantzes, *The Fall of the Byzantine Empire,* s. 70-71). O dönemin Yunan kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed, 1458'de Mora Hükümdarı Demetrios Paleologos'un boyun eğişini mühürlemek için kızı Helena'yı istemişti. Yapılan müzakerelerin sonucu konusunda anlaşmazlık vardır: evlilik projesinden vazgeçilmiş olabilir (Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* tablo 27, n.10), oysa Sfrantzes'e göre Helena 1467'de İstanbul'da vebadan ölmüştür.

6 Menavino, *I Cinque Libri della legge religione et vita de'Turchi della corte*, böl. 34, s. 134.

nında yasal evlilik sözleşmesi yapılmaması, soyun kendini sadece köle cariyeler yoluyla devam ettirmesi öyle sağlam bir ilke halinde yerleşmişti ki Süleyman'ın kadınlarından Hurrem ile evlenmesi halkı büyük ölçüde rahatsız etti. Sultanın "gelenekte" açtığı bu gediği, tebaası ancak karısına cadılık güçleri atfederek açıklayabiliyordu.

Cariyelik sisteminin hanedanlar arası ittifakların sona ermesinden çok önce de hanedanın üreme politikasının belli başlı bir özelliği olması, Osmanlıların yabancılarla yaptığı ittifak evliliklerine gösterilen ilgi yüzünden gölgelenmiştir.[7] Osmanlılar cariyelerle nikâhsız yaşayan ne ilk ne de son Müslüman hanedandı. Abbasi halifeleri (750-1258), yasal evliliğin yanı sıra uyguladıkları cariye sistemine, bir hanedanlık üreme yolu olarak saygınlık kazandırmışlardı. Hanedan mirası açısından, Müslüman bir egemenin cariyeden olma oğlunun tahta çıkma şansı, teorik olarak, özgür Müslüman bir kadından olma oğluna oranla daha az değildi. İslam hukukuna göre, bir dişi kölenin erkek sahibi onunla meşru cinsel ilişki kurma hakkına sahipti (kadın bir başkasıyla evli değilse); böylelikle bir erkeğin her evlenmemiş dişi kölesi onun potansiyel cariyesi haline geliyordu. Müslüman cariye, çocuk doğurunca, yasal ve toplumsal açıdan daha üst bir konum elde ediyordu. "Çocuk anası" (ümm-i veled) olarak bilinir, satılamaz ya da başka bir şekilde efendisinin evinden koparılamazdı; efendisi ölünce de özgür olurdu. Efendisi onunla evlenmek isterse, önce onu azat etmek zorundaydı. Bir ümm-i veled'in çocukları özgür olur ve babalarının özgür karısının çocuklarıyla eşit toplumsal ve yasal statüden yararlanırlardı. Bir Müslüman erkek, yasal kan ya da kanlarına (4'e kadar) ek olarak, sınırsız sayıda cariye sahibi olabilirdi.[8] Müslümanların köle edilmesi yasak olduğundan, diğer köleler gibi cariyeler de İslam topraklarının dışından ya da (bu teknik açıdan yasadışı bir uygulama da olsa) Müslümanların yönetimindeki devletlerin gayrimüslim cematlerindendiler ve genellikle savaş ganimeti olarak ele geçirilir

7 Örneğin, başlıca Osmanlı haremi tarihçisi olan Uluçay, II. Bayezid saltanatının (1481-1512) hanedanlar arası evlilik ile cariyelerle ilişki arasında "bir geçiş dönemi", cariyelerle ilişkiden sultan çocuklarının doğmaya "başladığı" dönem olarak anlatır ("Bayezid II.nin Ailesi", s. 105-6).

8 Müslüman cariye konusunda, bkz. Marmon, "Concubinage Islamic"; Schacht, "Umm Walad"; Brunschvig, "Abd".

ya da köle tacirlerinden satın alınırlardı. Köleler Müslümanlaştırılır ve birçok yıl hizmet ettikten sonra, genellikle azat edilirlerdi; çünkü azat köle sahibi için sevap sayılıyordu. Önemli ya da zengin kişilerin evlerine gidecek köle kadınlar, köle tacirleri tarafından genellikle çeşitli sanatlarda çok iyi eğitilirlerdi. Köle tacirleri böyle marifetli dişi kölelerin satışından çok para kazanırlardı.

Hanedanlar arası evliliklerin düzenlenmesinde komşularına, cariyelik sisteminde de Müslüman atalarına benzeyen Osmanlı hanedanı, üreme politikasında ayrı bir Osmanlı yolu çizdi. Henüz yasal evliliklerin düzenlendiği dönemde bile, hanedanın cariyelik sistemine bağlılığı bakımından benzersiz olduğu anlaşılmaktadır.[9] Eğer daha erken başlamamışsa, 14. yüzyıl sonuna gelindiğinde, hanedan cariyeler kanalıyla üremeyi, yasal evliliklerle üremeyi dışlama kertesinde uygular hale gelmişti.

Bu noktaya gelmişken, Osmanlı şehzade ve sultan kızlarının annelerinin kimliklerini belirlemenin zorluğu üzerine bir çift söz söylemek gerekiyor. Bir kere, şu anda sultanların aileleri hakkında, en azından ortaçağ ve erken modern dönemlere ilişkin görece az bilgi sahibiyiz. Sadece eşlerinin değil, çocuklarının sayısının da saptanması zordur. Ayrıca soyağacı kayıtlarının da erken tarihlerden itibaren kaybolduğu ya da bilinçli olarak ihmal edildikleri anlaşılıyor. Sultanların annelerine ilişkin gelenekler -bu gelenekler bugün halk arasında sürmektedir- tarihsel gerçeklikten farklılıkları açısından ilgi çekicidirler. Bu geleneklere göre, sultanların anneleri olarak görünenler hep asil Müslüman kadınlarıdır. Genellikle bir sultanın en soylu Müslüman eşinin, halefinin annesi olduğu varsayılır- oysa bu, Osmanlı üreme politikasının tam da kaçınmaya çalıştığı durumdur.

Bu yanlış kavramlar, kısmen erken Osmanlı dönemi vakayinamelerinin içerdiği bilgilerden, aynı zamanda da suskunluklardan kaynaklanmaktadır. Bu vakayinamelerde kadınlardan çok nadir söz edilir. Valide sultanların kayıtlarını tutmakla uğraşmazlar, cariye ilişkilerini ise neredeyse görmezden gelirler.[10] Bazı hanedan

9 Başka hanedanların üreme politikaları konusunda çalışmalar olmadığı için bu iddia şimdilik bir hipotez olarak kalmak zorundadır.

10 Bildiğim kadarıyla tek istisna Şükrullah'ın kısa tarihi, *Behçetü'l-Tevarih*'tir.

düğün törenleri pek çok ayrıntıyla kaydedilmekle birlikte, bu evlilik kayıtlarında tek eşliliği ve İslamiyeti öne çıkaran bir seçmecilik söz konusudur: Sultanlara birden fazla eş bağlanması pek enderdir ve Hıristiyanlarla yapılan evlilikler, Müslüman prenseslerle yapılan düğünler kadar büyük bir gösterişle kutlandıkları anlaşıldığı halde, tamamen görmezden gelinmektedir. Örneğin Osmanlı kaynakları, Bizans Tekfuru VI. İoannes Kantakuzenos'un Orhan'a gelin gelen kızı Teodora'yı 1346'da İstanbul'dan Osmanlı başkenti Bursa'ya getiren muhteşem tören alayından söz etmezler. Teodora, Marmara Denizi'nin kuzeyindeki Silivri'den Bizans sarayı tarafından görkemli bir törenle uğurlanmış, otuz geminin refakatinde Marmara'dan geçmiş, büyük bir atlı müfreze eşliğinde, ileri gelen Osmanlılarla birlikte tören alayı ile başkente kadar getirilmişti.[11] Hıristiyan ya da Müslüman yabancı zevce olarak Osmanlı tarihlerinde tek sözü edilen Bayezid'in Sırp karısı Maria'dır; o da sadece kocasını yozlaştırıp genç imparatorluğun 1402'de Orta Asyalı fatih Timur'un ayaklarına serilmesinin günahını üstlenme işleviyle kendine bir yer bulmuştur.

Doğruyu söylemek gerekirse, hanedanın evlilik ve üreme kayıtları için Osmanlı kroniklerine başvurmamalıyız. Onların amacı, Osmanoğullarının kökenine ve soyağaçlarına ilişkin doğru tarihi bilgi vermek değil, Osmanlıları yüceltmekti. Osmanlıların geçmişini yücelten vakayinameler, 15. yüzyıl sonunda Fatih Mehmed döneminin başarılarıyla da pekişen bir imparatorluk imajı geliştirme sürecinin bir parçası olarak yazılmaya başlandı. Çoğunluğu hanedan ya da hanedanın önde gelen devlet adamları tarafından ısmarlanan bu vakayinameler her ikisi de hanedanı yücelten iki türün değişik oranlarda bileşiminden oluşuyordu: methiyeler ve halk destanları. Erken dönem vakanüvisleri belki de hanedan için en uygun görünen ana soyunu sağlamak zorundaydılar: soylu doğmuş Müslüman kadınlar. Osman'ın Edebali'nin kızıyla "takdir-i ilahi" sonucu evlenmesi rivayeti, kısmen belki de hegemonyacı iktidarda iddiası olan bir hanedana hem baba *hem de* ana tarafından uygun köken sağladığı için popülerlik kazanmış olabi-

11 Hammer, *Histoire de l'empire ottoman,* 2, s. 187. Teodora'nın ayrılışı öncesi Bizans törenleri konusunda bkz. Bryer, "Greek Historians on the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage."

lir. Hanedan politikalarının, kadın tarafından soya çekimi yok etmeye doğru evrildiği bir dönemde, vakayinamelerin halkın kadın tarafından soya çekimle ilgilendiğini düşündürmesi ilginçtir.

Osmanlı üreme politikasını bundan sonraki bölümlerde anlatabilmemiz, son birkaç on yıl içinde, araştırmacıların (özellikle de İ. H. Uzunçarşılı) Osmanlı arşivlerinde hanedandaki cariye anaların kayıtlarını bulmalarıyla mümkün olmuştur. Bu kayıtlar onların kariyerlerini yeniden oluşturmayı denememizi ve nikâhlı eşlerin kariyerleriyle karşılaştırmamızı sağlamaktadır. Yine de bu kitapta ulaşılan sonuçlar, özellikle de 14. ve 15. yüzyıllara ilişkin olanlar, belgesel kayıtlar daha eksiksiz hale gelmedikleri sürece ve gelene kadar zorunlu olarak geçici olacaklardır.

Cariyelik Sistemine Doğru

14. yüzyıl ortasına kadar, Osmanlılar yeterince güçlü olmadıkları için Hıristiyan iktidarların ya da yerine oturmuş Anadolu hanedanlarının, evlilik ittifakları yapacak kadar ilgisini çekmemişlerdi. Hanedan erkeklerinin ilk evlilikleri yereldi ama bu evlilikler stratejik nedenleri bakımından, daha sonra kurulan hanedanlar arası bağlardan geri kalmıyorlardı. Çeşitlilikleriyle dikkat çeken ilk sultan evliliklerini, yukarıda özetlenen iki kategoriden, yani yasal evlilik ve cariyelik sisteminden birinin ya da diğerinin içinde sınıflandırmak her zaman kolay değildir.

Osman ile Şeyh Edebali'nin kızı, takdir-i ilahi sonucu olmasa bile, gerçekten evlenmişlerdi. Bunu düğün sırasında geline verilen arazi hakkındaki merkezi yönetim kayıtlarından biliyoruz: babasının tekkesinin bulunduğu, Bilecik yöresindeki Kozağaç köyü.[12] Edebali, Osmanlı topraklarındaki en etkili dini halk önderlerinden biriydi. Orta Asya Moğol ve Türk geleneğinde, kutsal kişiler Tanrı'nın kimi hükümdar seçtiğini gösterme aracıydı. Osman'ın Edebali'nin kızıyla evlenmesinin öyküsü, erken Osmanlı Devleti'nde hanedan meşruiyetinin içsel temelinin ne denli önemli olduğunun göstergesiydi; dolayısıyla, hanedan kuruluş efsanelerinin halk arasında en yaygın

12 BA, Mühimme Defteri 31, f. 217, alıntı yapan Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 1, s. 561.

olanında kodlanmıştı. Erken Osmanlı dönemi askeri başarılarının, ayrıca çok sayıda Balkan Hıristiyanının Müslümanlığa dönmesinin altında azımsanamayacak ölçüde Edebali gibi derviş önderlerin manevi otoritesi yatmaktadır. Derviş tekkeleri ve hanları, daha sonra kentlere ve askeri karargâhlara dönüşen yerleşim birimlerinin çekirdeğini oluşturdu; dervişler askeri seferlere katılarak, "kâfirlere" karşı savaşa dini bir coşku kattılar.[13] Osman'ın Şeyh Edebali'nin kızıyla evlenmesi, belki de hanedanın bu kutsal adamlarla bağlarını özenle sağlamlaştırmasının ilk örneğiydi. Osmanlı hanedanı, giderek daha da farklı cemaatlerden oluşan tebaasının bağlılığını korumak için değişik ideolojik söylem biçimleri kullandığında bile, şeyhlerle yakın ilişkiler geliştirmeye devam etti, zira meşruiyetini desteklemek için onların karizmatik onayına ihtiyacı vardı.[14] Hanedan ile şeyhler arasındaki evlilik bağının diğer tek örneği, 1396'da dördüncü padişah I. Bayezid'in kızı Hundi Hatun'un devrin büyük din bilginlerinden Şeyh Emir Buhari ile evlenmesiydi.

İkinci Osmanlı sultanı Orhan'ın inşa ettirdiği bir tekkenin vakıf senedinde Orhan'ın annesinin, yaygın tarihsel gelenekte söylendiği gibi Edebali'nin kızı değil, Umur Bey ya da Ömer Bey'in kızı Mal Hatun olduğu belirtilmektedir.[15] Anadolu'nun beylik hanedanları tarafından kullanılan "bey" unvanı, Mal Hatun'un babasının belli bir statüye ve otoriteye sahip biri olduğunu varsayıyor. Bir olasılık da yeni doğan Osmanlı Devleti'nin kuzeydoğusunda bulunan ve 13.

---

13 Erken Osmanlı döneminde derviş önderlerinin rolüyle ilgili özlü bir çalışma için, bkz. Beldiceanu-Steinherr, "Le Règne de Selim 1er: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'empire ottoman", s. 35-42; ayrıca bkz. Barkan'ın önemli makalesi "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", özellikle s, 284-285. Orta Asya ve Anadolu'da derviş şeyhlerinin dini-politik nüfuzu konusunda bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* s. 195-200, 253-54 ve "Ahmed Yesevi". Dervişlerin askeri rolü I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesini izleyen Kurtuluş Savaşı kadar geç tarihlerde bile gözlenebilir. Onların zaferle biten bu savaştaki rollerine ilişkin genel kanı konusunda, bkz. Aziz Nesin'in anıları, *İstanbul Boy,* c.l, s. 66-67.

14 Osmanlılar gibi meşruiyet sağlayıcı Türk-Moğol ilkelerine başvuran diğer Müslüman hükümdarlar da dini halk önderlerinin hayır dualarını (onayını) almaya çalışmışlardır. Timur'un çabaları konusunda bkz. Barfhold, *A Short History of Turkestan* ve Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane,* 17-18; Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan konusunda bkz. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire,* s. 94-96, 101, 119-20.

15 Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", s. 282, 284-85.

yüzyıl sonu ya da 14. yüzyıl başında yok olan, "Amuri" (Umuri) Beyliği'nin isim babası olan bey olmasıdır. Bizans tarihçisi Pahimeres Amurileri anlatırken, Umur'un bir oğlunun yerel Bizans tekfurlarına karşı yapılan ilk saldırılardan birinde, Osman'ın yanında savaştığını anlatır (Bafaion Zaferi). Pahimeres'e göre, Amurilerin Kuzeybatı Anadolu'da Bizans'a karşı saldırıları bitene kadar oynadıkları rolü, daha sonra Osmanlılar üstlendi.[16] Eğer Pahimeres'in anlattıkları doğruysa, zamanlama ve politik çerçevenin Osman ile Umur Bey'in kızı arasında bir evlilik için uygun olduğu görülür.

En az beş ya da altı oğlu ve en az bir kızı olan Osman'ın, muhtemelen Mal Hatun ve Edebali'nin kızından başka eşleri de vardı.[17] Osman'ın karılarından birini nasıl aldığı hakkındaki tarihi bir rivayet, Türklerin göçebe âdetlerine göre komşu aşiretlere akın yaparak kendilerine kadın bulmalarını hatırlatır. Öyküye göre, Osman bir gün Eskişehir'e giderken İtburnu köyünde bir kadın görür, ona aşık olur ve babasına haber vermeden, birini kadını istemeye gönderir. Kadın Osman'a layık olmadığı gerekçesiyle reddeder ama muhtemelen bu bir bahanedir; çünkü Osman'ın niyetinin sadece gönül eğlendirmek olduğuna dair dedikodular da dolaşmaktadır. Osman kadını kaçırmak üzeredir ki Osman'dan kadının türlü erdemlerini işiten eski arkadaşlarından biri onu kendine almaya karar verir.[18] Kaynaklar bu kadını Mal Hatun ve Edebali'nin kızıyla karıştırır ama daha alt statüde biri olduğu açıktır. Öykünün ayrıntıları, kaçırma olayının Osman daha çok

16 Uzunçarşılı vakfiyedeki Umur Bey'in kuşkusuz Pahimeres'in "Amouri"si olduğunu ileri sürer ("Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", s. 285). Başka araştırmacılar Umurilerin (özellikle Muzaffereddin Yavluk Hasan'ın) Selçuk emiri Çoban'ın soyundan geldiğini ileri sürmüşlerdir (Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 326-327; İnalcık, "The Emergence of the Ottomans", s. 266-67; Zachariadou, "Pachymeres on the 'Amourioi' of Kastamonu"; Yücel, *Çobanoğulları, Çandaroğulları Beylikleri*, s. 47); Cahen *(Pre-Ottoman Turkey*, s. 310-12) tam bir fikir bildirmez.

17 Edebali'nin kızının kaynaklarda, örneğin Rabia ve Bala gibi, farklı isimlerle anılıyor olması bunların başka eşlerin isimleri de olabileceğini düşündürmektedir. Şeyh Edebali'nin kızından Uruç tarihinde *(Tevarih-i Al-i Osman,* 9,12) "Rabia", Aşıkpaşazade tarihinde (*Tevarih-i Al-i Osman,* böl. 4) ve Neşri'de (*Kitab-ı Cihan-Nüma,* 1, s. 26, 2, s. 32) "Malhun" olarak söz edilir. Asıl kullanılan "Malhun" olmuştur ve Orhan'ın annesi Mal Hatun'un (Umur Bey'in kızı) Şeyh Edebali'nin kızı olduğu yaygınlaşmıştır.

18 Neşri, *Kitab-ı Cihannüma,* 1, s. 24; Kemalpaşazade'nin tarihinde hikâyenin çok daha uzun, dramatik ve romantik bir ele alınışı vardır (*Tevarih-i Al-i Osman,* 1, s. 68 vd.).

gençken ve henüz ünü yerel sınırları aşmamışken gerçekleştiğini göstermektedir. İtibar sahibi kadınlar olan Edebali'nin kızı ve Mal Hatun, herhalde daha olgun ve daha güçlü bir Osman'la evlenmişlerdir.

İkinci hükümdar olan Orhan, saltanatının ortasına geldiğinde yeterince güçlenmişti; nitekim Bizans İmparatoru İoannes Kantakuzenos ondan askeri destek istedi ve 1346'da kızını vererek ödüllendirdi. Teodora, Orhan'ın en küçük oğlu Halil'in annesi oldu. Orhan'ın ilk eşlerinin kökenleri karanlıktır ancak aynı yörelerden oldukları anlaşılmaktadır. Yukarıda sözü edilen 1324'e ait vakıf senedinin başlıca tanıkları aile üyeleriydi: imzalardaki hiyerarşik sıralama, dört kadın tanıktan ikisinin -Melek ve Efendi- Orhan'ın karıları olduklarını düşündürüyor (diğer ikisi, Orhan'ın kız kardeşi Fatma Hatun ve Mal Hatun'dur). Orhan, Efendi'ye karısı olduğu için bir toprak bağışlamıştı; arazinin kaydında kimliği "Eftendize" olarak belirtilen Efendi, Orhan'ın kuzini, yani Osman'ın kardeşi Gündüz'ün kızı olabilir.[19] Eğer böyleyse, bu yakın akraba evliliği, Gündüz'ün Osman'a bağlılığını sağlama alma işlevi görmüş olabilir. Melek'in adı hiçbir vakayinamede ya da ortaya çıkarılmış belgede geçmiyor; eğer gerçekten Orhan ile evli idiyse Sultan'ın annesi olmalıdır. Orhan'ın oğullarından biri olan Sultan'ı sadece senede attığı imzadan tanıyoruz, babasından önce ölmüş olsa gerek.[20] Orhan'ın karılarından bir diğeri, oğlu İbrahim ve kızları Fatma ile Selçuk'un annesi Asporça idi. Asporça hakkında, Osman'ın bu gelinine birçok köy bağışladığı,

19 Kepecioğlu *(Bursa Kütüğü,* 2, s. 10-11) belki de sözünü ettiği bağışlanmış toprak kayıtlarına dayanarak, Eftendize'nin Akbaşlu Mahmud Alp'in kızı olduğunu söyler, fakat Orhan ile eşi arasında bir akrabalık bağından söz etmez. Uzunçarşılı tarafından yayımlanan vakfiyede ("Gazi Orhan Bey Vakfiyesi") Akbaşlu'nun kızı olarak Efendi yazılmıştır. Bu Orhan'ın amcasının adı veya muhtemelen lakabı idi. Buna dayanarak da Uzunçarşılı, Efendi'nin Orhan'ın kuzini olduğu sonucuna varır. Buna kanıt olabilecek bir başka şey de muhtemelen annesinin adı verilen Süleyman'ın kızı Efendi'nin, muhtemelen bu atasının adını almış Gündüz isminde bir oğlu olmasıdır. Uzunçarşılı Efendi/Eftendize'nin Orhan'ın karısı olduğunun farkında değildir.

20 Oğullar arasında senedi ilk imzalayan "Sultan ibn Orhan idi." Bu da onun en büyük ya da senede tanıklık edenlerin en büyüğü olduğunu düşündürür (imza atan diğer oğullar Süleyman ve İbrahim idi. Murad daha tanıklık edemeyecek kadar küçüktü veya henüz doğmamıştı bile). Sultan 1347 yazında, İoannes VI. Kantakuzenos damadı Orhan ve dört oğluyla ve Sultan'la yemek yediğinde henüz hayattaydı (Bryer, "Greek Historians on the Turks", s. 479).

onun da bunları 1323'te torunlarına senetle devrettiği, oğlunu da mütevelli tayin ettiği dışında bir şey bilinmemektedir.[21]

Orhan'ın 15. yüzyıl sonu vakayinamelerine geçen tek karısı Nilüfer'dir. Bu vakayinamelerde Nilüfer'in kökenine ilişkin anlatılan öyküye göre, Orhan'la, o henüz delikanlıyken ve babası Osman yörede gücünü yeni arttırmaya başlamışken evlendi. Bizans tekfurunun kızı olan Nilüfer, Osman'ın eski müttefiki olan Bilecik tekfuruyla nişanlanmıştı. Bilecik tekfuru, diğer tekfurlarla birlikte, Osman ve taraftarlarının artan gücünün ortadan kaldırılması gereken bir tehlike olduğu konusunda görüş birliğine varmış ve onları düğünde öldürmeyi planlamıştı. Osman'ın erken davranarak düğün şölenine yaptığı baskın ve Bilecik'i zapt etmesi, Osmanlıların ilk fetihlerindendi. Nilüfer esirler arasındaydı ve Osman tarafından Orhan'a sunuldu.[22]

Bu öykü gerçek bir olayı anlatıyor ya da gerçek bir olaya dayalı olabilir ama olayda geçen kadının Nilüfer olması pek mümkün değildir. Bilecik'ten gelen gelin, büyük olasılıkla daha önceki eşlerden biri, belki de Asporça idi; adı, Rum kökenli olduğunu düşündürmektedir. Nilüfer daha sonraki eşlerinden biri (ya da cariyesi) olsa gerek. Geleneksel olarak, Nilüfer'in Orhan'ın iki oğlunun, Süleyman ve Murad'ın annesi olduğu düşünülür. Murad babasından sonra tahta geçmiştir. Nilüfer gerçekten de Murad'ın annesiydi, Murad'ın annesi adına İznik'te yaptırttığı imaretin duvarındaki yazıt bunu doğrulamaktadır.[23] Ancak Nilüfer'in, Orhan'ın oğullarından en sevileni olan (Sultan o sırada hayattaydı) ve attan düşüp zamansız ölen Süleyman'ın annesi olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Nilüfer 1324 tarihli vakıf senedinde imza sahibi olarak görünmemektedir, aslında Orhan'ın ailesine o sırada henüz katılmamış olabilir. Mu-

21 Yanki İskender Hoci, "Şehzade Halil'in Sergüzeşti", s. 442-43; Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 1, s. 183-84. 17. yüzyıl sonunda Saliha adında bir kadın Asporça'nın soyundan gelen biri olarak mirastan paya hakkı olduğu iddiasıyla Bursa'da mahkeme önüne çıkar (TSMA, E 7386/2, 3). Bu vakfiye senedinin Osmanlı kayıtlarından kalmış en eski belge olduğu söylenir.

22 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Ali-i Osman,* böl. 12,13; Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma,* 1, s. 30-31. Bkz. Baysun, "Nilüfer Hatun", s. 284. Aşıkpaşazade Bilecik zaferi sırasında Nilüfer'in esir edilişinin tarihini 699/1299-1300 olarak verir.

23 Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi,* s. 180.

rad'ın bilinen doğum tarihi 1326'dır, o sırada Orhan'ın zaten üç oğlu vardı (Süleyman dahil), hepsi de en az on sekiz-on dokuzlarında ve yasal tanıklık yapacak yaşlardadır; Süleyman ile Murad arasındaki yaş farkı oldukça fazladır (güvenilir bir tahmine göre yaklaşık yirmi yıl). Eğer Süleyman'ın annesi Nilüfer değildiyse, o zaman kimdi sorusuyla karşılaşıyoruz: olası bir aday Efendi/Eftendize'dir.[24]

15. yüzyıl sonuna gelindiğinde tarihsel gelenek, kuşkusuz üçüncü padişahın annesi olduğu için, Nilüfer'i büyütece sokmuştu bile. Yaşasaydı büyük olasılıkla Orhan'ın yerini alacak oğlu Süleyman'ın da annesi olarak sunulması anlamlıdır. Bazı tarihlerde, Osman'ın karılarına ilişkin tüm öykülerin kendisine bağlandığı Mal Hatun gibi, Orhan neslinin öne çıkarılmış eşi de Nilüfer'dir. Burada işleyen kural, tahta geçen sultanın annesine tarihyazımında ayrıcalık verilmesidir. Bazı bilginler, 1331'de Osmanlı topraklarından geçen Kuzey Afrikalı gezgin İbni Battuta'yı misafir edenin Nilüfer olduğunu düşünmüşlerdi.[25] İbni Battuta'nın anlattıklarına göre, yeni fethedilmiş İznik kentine vardığında, bazı kaleleri teftişe çıkmış olan Orhan yoktur ve neredeyse boşalmış kentteki askerlerin komutası karısındadır. İbni Battuta, "dindar ve mükemmel bir kadın" olarak niteleDiği Hatun'la görüşmesini "Bana çok itibar etti, ağırladı ve hediyeler yolladı" diye anlatır.[26] Oysa, küçük bir çocuk annesi olan Nilüfer'e böyle bir kamu sorumluluğu verilmiş olması pek olası değildir.

Orhan'ın Hıristiyan karılarının o dönemde nasıl yorumlandığını bilmek, yani İslami anlayışa göre köle cariyeler olarak görülüp görülmediklerini bilmek güçtür. Her ikisi de İslami vakıflar kuran Nilüfer ve Asporça, kuşkusuz Osmanlı hanedanına giren ve kendi dinlerini

24 Bu Kepecioğlu'nun hipotezidir *(Bursa Kütüğü,* 10-11). Bu hipotez bu dönemde Türk ailelerinin çocuklarına büyükanne ve büyükbabalarının adlarını vermelerinin olağan olmasına dayanır. Süleyman'ın Eftendize adlı bir kızı, küçük kardeşi, Nilüfer'in oğlu Murad'ın da Nilüfer adında bir kızı vardı.

25 Battuta'nın eserlerinin tüm elyazmalarında Orhan'ın eşinin adı Balayun Hatun olarak verilmişti. Eseri derleyip İngilizceye çeviren H.A.R. Gibb bunun her iki ismin Arapça ortografisinin benzerliğinden meydana gelmiş bir yanlışlık olabileceğini ileri sürer *(The Travels of Ibn Battuta,* 2, s. 453, n.149). Baysun ("Nilüfer Hatun", s. 284) Orhan'ın eşinin adı etrafındaki tartışmayı ele alır.

26 Ibn Battuta, *The Travels,* 2, s. 454.

koruyan Hıristiyan prenseslere benzemiyorlardı. Nilüfer'in Farsçadan gelme çiçek ismi, cariye olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir; çünkü 14. ve 15. yüzyıllarda cariyelere verilen çoğu kuş ve çiçek isminin Farsçadan alınması tipik bir özelliktir.[27] Nilüfer'in Orhan'ın evine cariye girmiş olabileceğinin ek bir kanıtı da oğlu Murad'ın doğum yıllarına gelindiğinde Batı Anadolu Türk beyliklerinde kölelerin bol bulunan bir meta olmasıdır.[28] İbni Battuta rakip Aydın Beyliği hükümdarının sarayının girişinde hazır olda bekleyen 20 Rum kölesi olduğunu anlatır; hatta gezgine bir Rum cariye hediye edilmiştir.[29] Tarihsel gelenek, öldüğünde hükümdarın malını mütevazı ve tipik göçebe serveti düzeyinde gösteriyorsa da -bir mintan, göğüs zırhı, tuzluk, kaşıklık, yumuşak ve yüksek ev çizmeleri, birkaç ahır dolusu cins at, hayvan sürüleri, birkaç yaban kısrağı ve birkaç çift eyer yastığı[30]- Osman'ın hanesinde savaşta kullanılan köleler[31] ve büyük olasılıkla ev köleleri de vardı. Orhan'ın dönemi başlarken, fetihler sırasında ele geçirilen köleler Osmanlı Beyliği'ndeki asker hanelerinin standart bir özelliği haline gelmiş olarak düşünülebilir: Orhan, yeni fethedilen kalelerin savunmasını sağlayabilmek için kendi adamlarından köle satın aldı.[32] 1340'ların başında Bizans İmparatoriçesi Anna, tahtını gaspeden İoannes Kantakuzenos'a karşı Orhan'dan yardım istediğinde, Osmanlılara vaat edilen ödüllerden biri, Kantakuzenos'un adamlarından esir alabildiklerini satma ve satmak istemediklerini yanlarında götürme izniydi: ittifak başarısız oldu (kısa sürede Kantakuzenos Orhan'la,

27 Örneğin, Bülbül, Hüma, Kumru, Gülruh, Gülbahar, Gülşah, Çiçek.

28 İnalcık, "Servile Labor in the Ottoman Empire", s. 35.

29 Ibn Battuta, *The Travels,* 2, s. 441.

30 Erken dönemlerde yazılmış tarihlere göre (Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma,* 1, s. 35, 2, s. 48 ve Uruc, *Tevarih-i Al-i Osman,* s. 13), Bursa kuşatması için yapılan iki hisardan birinin kumandası Osman'ın kulu "Balabancık bahadırı"na verilmişti (Osman'ın yeğeni diğerine kumanda ediyordu.) Metnin çeşitli versiyonlarında Balabancık'ın Osman'ın kardeşinin kölesi olduğu söylenir (Neşri, *Neşri Tarihi,* 1, s. 116). Belki de Balabancık ve onun durumunda olan diğerleri kapıkullarının öncülü olarak bütün hanedan ailesinin hizmetinde sayılmaktaydılar.

31 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman,* böl. 29; Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma,* 1, s. 43, 2, s. 64-65. Osman'ın hanesinin sadeliği, sonraki sultanların biriktirdiği serveti eleştiren daha sonraki anlatımlarda muhtemelen abartılmıştır.

32 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, böl. 22.

Teodora ile Orhan'ın evliliğiyle mühürlenen kendi anlaşmasını yaptı), fakat çok sayıda köle Osmanlı topraklarına götürüldü.[33]

Orhan'ın tekke vakfiyesi, tahta çıktığı sırada (1323 veya 1324) hanesinde sadece köleler olmadığını, aynı zamanda tipik İslami çizgide yapılanmış gelişkin bir hane olduğunu düşündürmektedir. Vakfın yönetimi azatlı kölesi tavaşi (hadım) Şerefeddin Mukbil'e verilmişti.[34] Bu kişinin, Müslüman olmuş, azat edilmiş ve önemli bir dini işleve atanmış olması, İslamiyetin yasal ve toplumsal uygulamalarının yakından izlendiğini anlatır: Hadımların genellikle haremleri korumak üzere istihdam edilmiş olmaları ise Orhan'ın hanesinin ayrı bir harem içerecek kadar büyüdüğünü akla getiriyor. Orhan'ı hiçbir sürekli hane ya da kurum sahibi olmayan, basit bir göçebe yaşamı sürdüren bir kişi olarak gösteren anlatımlar yanıltıcıdır.[35] İbni Battuta'nın işaret ettiği gibi kentten kente dolaşması, başkentinde ya da başka bir yerde belli büyüklükte sürekli bir evi bulunmasını olanaksız kılmaz. Gerçekten de Orhan, önemi gittikçe artan bir beyliğin başı olarak, statüsüne uygun mal ve mülke hızla kavuşuyordu: İbni Battuta, Osmanlı beyinin "Türkmen kralları içinde en büyüğü, en zengini, toprak ve askeri güç bakımından en varlıklısı" olduğunu belirtmiştir.[36]

Orhan'ın Bilecikli gelininin hikâyesinde kuşku götürmeyen tek nokta, göçebe baskın modeline uygunluğudur. Üçüncü Osmanlı sultanı Murad'ın eşi, oğlu ve veliahtı Bayezid'in annesi Gülçiçek Hatun hakkında sözlü olarak anlatılan bir öykü de buna benzer. Halk arasında yaygın olan bu anlatıya göre, Gülçiçek, Müslüman Anadolu beyliği Karasi şehzadelerinden Aclan'ın eşi ve oğullarından Yahşi'nin annesiydi. Orhan bu beyliği fethedince (yaklaşık 1344) esir edildi ve sultanın haremine girdi. Birkaç yıl sonra Orhan'ın oğlu Murad yetişkinliğe erdiği sırada Gülçiçek'i evlendirmek iste-

33 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 71-72.

34 Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", s. 279-81. 1360 tarihli daha sonraki bir vakfiyeye Evrenuş Hadım adlı biri tanıklık etmişti (Uzunçarşılı, "Orhan Gazi'nin Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı", s. 442).

35 Örneğin, Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources", s. 113.

36 Ibn Battuta, *The Travels*, 2, s. 452.

diler ama kadın önerilen çeşitli adları reddetti, ta ki Murad kendini önerinceye kadar.[37] Bu öykünün, hiç değilse bir kısmının, dayanağı vardır: Gülçiçek'in kurduğu tekke vakfına mütevelli olarak oğlu Yahşi'yi atadığı, vakfiyede belirtilmektedir; Murad'ın bu isimde bir oğlu yoktu.[38] Gülçiçek Aclan Bey'in yasal eşi miydi, cariyesi miydi, açık değildir; Murad'ın eşi olarak statüsü de net değildir ama kariyeri cariyeliğin birçok özelliğini taşıyordu. Rum kökenli olan Gülçiçek[39] de Nilüfer gibi, kariyerinin bir noktasında tipik bir cariye ismi almıştı. Dindar bir Müslüman oluşu, bir tekke ve Bursa'da bir cami yaptırmasıyla halka gösterilmiş oluyordu.

Osman'ın köyden gelen karısı, Orhan'a Bilecik'ten gelen gelin ve Murad'ın eşi Gülçiçek'e ilişkin hikâyeler, ilk Osmanlıların göçebe geçmişlerindeki gibi baskın ve fetihle kadın almalarının İslami köle cariyelik kurumu ile önemli açılardan çakıştığını düşündürüyor. Bu örneklerin her biri Osmanlı kökenli olmayan, özellikle de zapt edilen topraklardan gelme kadınların elde edilmesine ilişkindi. İlk dönem hükümdarlarının esir alınmış eşlerine ilişkin bu hikâyeler, Orta Asya'nın Dede Korkut masallarındaki, kadın esirlerin göçebe akınlarının ödüllerinden biri ve akıncıların yiğitliklerinin kanıtı olduğu bölümleri anımsatmaktadır.[40]

Mağlup edilen hükümdarların ailelerinden esir alınan kadınlar, özellikle de eşleri, 16. yüzyıla kadar Osmanlı zaferinin değerli bir simgesi olmaya devam etti. Bizans tarihçisi Doukas, II. Mehmed'in fetihten yirmi gün sonra Konstantinopolis'ten ayrılırken "yanında yük arabalarında ve at sırtında Bizans'ın bütün soylu kadınlarını ve kızlarını" götürdüğünü anlatır.[41] Fetihleriyle Osmanlı Devleti'ni bir dünya imparatorluğu haline getiren I. Selim, 1514'te Çaldıran'daki

37 Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 2, s. 145-47.

38 Yahşi'nin küçük yeraltı türbesi Bursa'da Gülçiçek'in daha büyük türbesinin yanındadır. (Baykal, *Bursa ve Anıtları,* s. 45). Burası bugün yerel bir ziyaret yeridir. Çünkü Yahşi kutsal bir kişi olarak hatırlanmaktadır.

39 Gülçiçek'in vakfiyesi Mihal ve Todoros adlarında iki akrabasından söz eder (Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 2, s. 145).

40 G. Lewis, çev., *Tales of Dede Korkut.*

41 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 241.

belirleyici savaşta İran'ın Safevi hükümdarının karısı Taçlu Hatun'u esir aldı ve onu kocasına iade etmeyi reddederek, önde gelen devlet adamlarından birine verdi.[42] 1553'te, o sırada Safevilere karşı seferde olan Süleyman'ın eşi Hurrem, ona yazdığı mektupta İstanbul halkını memnun edecek, şahın karısı ya da oğlunun esir edilmesi gibi bir zafer işaretinin olmayışına üzülüyordu.[43] Hurrem'in mektubunun da gösterdiği gibi, rakip hanedan oğullarının esir alınması da yenilen hükümdarın kendi evini ve dolayısıyla ülkesini koruyamamasının gözle görünür kanıtı olarak, değerli fetih ödülleriydiler. Osmanlı üstünlüğünün bu canlı simgeleri İstanbul'daki törenlerde göze çarpacak şekilde sergilenirlerdi. Kabile kökenli Türk devletleri arasındaki hükümran güç söyleminde esir kadınların önemi, Doğu Anadolu Akkoyunlu hanedanına ait bir 15. yüzyıl sonu vakayinamesinde vurgulanmıştır. Bu vakayiname, hanedanın "seçkin kökenli" olma iddiasının dayanağı olan altı maddenin ikincisinde, "kadınlarına hiçbir fatih eli değmemiş olması"nı sayıyordu.[44]

Göçebe akınları, İslami cariyelik kurumu ve hanedanlar arası evlilik, birbirinden kopuk evlilik usulleri olmaktan çok, önemli ortak özellikleri paylaşıyorlardı: sultan eşleri kabilenin/devletin dışından geliyor ve zafer simgesi işlevi görüyorlardı. Yine de bir kadının statüsünün tümüyle belirsiz bırakılmış olamayacağını düşündüren yasal düzenlemeler vardı: eğer köleyse Müslüman olacak ve sonradan azat edilme olasılığı bulunacaktı; eğer yasal bir eşse, çeyiz meselesi ortaya çıkardı. Ancak her harem üyesinin tam statüsü ne olursa olsun, bu çeşitli evlilik usullerinin hepsinin kabile dışından evlilik olması çarpıcıdır ve Osmanlı sultanlarıyla Osmanlı elitinin Müslüman kızları arasında evlilik yapılmayışıyla tezat teşkil eder. Sultanlar hem etnik hem de dini bakımdan "dışardan" evleniyorlardı. Anadolu Türk beyliklerinden Müslüman sultan kızlarıyla yapılmış yarım

42 Taçlu Hatun Anadolu Kazaskeri Tacizade Cafer Bey'e verilmişti (Sadeddin Efendi, *Selimname,* 75r). Farklı bir anlatıma göre, Selim tarafından alınan Taçlu Hatun değil, Şah İsmail'in bir diğer eşi olan Bihruze Hatun idi. Şahın en sevdiği eşi olan Taçlu Hatun da esir edilmiş fakat pazarlık edip değerli bir çift küpesi karşılığında özgürlüğünü kazanmayı başarmıştı.

43 TSMA, E 5038 (Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, içinde s. 42-43).

44 Khunji, *Tarikh-i Alam-ârа-yi Amini*, çev., V. Minorsky, 20.

düzine evlilikdışında, ilk iki Osmanlı kuşağı sonrası padişah kadınları (bir istisna dışında) ne Müslüman ne de Türk kökenliydiler.[45]

Niçin Cariyelik Sistemi?

Erken modern dönem Osmanlıları gözlemleyen Avrupalılar, hanedan evliliklerinin azalması ya da ortadan kalkması konusunda, iki açıklamayı tercih ediyorlardı. İlkine göre, sultanlar I. Bayezid'in acı ve utanç verici deneyini bir daha yaşamak istemiyorlardı: Bayezid 1402'de Timur tarafından esir edildiğinde, karılarından birine, Sırp Maria'ya, zorla hizmetçilik yaptırılmasını izleme hakaretine katlanmak zorunda kalmıştı. Bu dayanılmaz utancın, sultanın esirken intihar etmesinde payı olduğu düşünülür. Christopher Marlowe'un, bu esareti İngiliz seyirci için dramatize ettiği Büyük Timurlenk *(Tamburlaine the Great)* adlı oyunu, ilk kez 1590'da sergilenmişti.[46] Ancak bu açıklamanın sözcüklere dökülmemiş mantığı -hakarete kraliçenin değil de kölenin uğramasının sultanın onurunu daha az zedeleyeceği- Osmanlıya değil, daha çok Avrupalıya özgüdür. İki Müslüman Türk hükümdar arasındaki simgesel mücadelede, temel nokta sultanın haremine tecavüz edilmiş ve dişi zafer kupasının götürülmüş olmasıydı. Ayrıca, Osmanlı hanedanının evlilik politikasını gelecekteki bir yenilgi varsayımı üzerine kurup kurmayacağı da tabii kuşku götürür.

İkinci açıklama, yasal eşlerin mali varlıklarına İslam hukukunun sağladığı korumaya ilişkindir. Kendi toplumlarında kadınlar için hiçbir yasal güvence bulunmamasına alışkın olan Avrupalıları, özellikle damat tarafından verilen "mihr"in kadının mülkü olması çarpmıştı.[47] Soylu kadınlarla evlenmeleri halinde, padişahların Osmanlı hazinelerini boşaltacakları düşünülüyordu. Bu görüşü savunanlar belli ki bir cariyenin ne denli büyük bir servete hükmedebileceğinden habersizdiler.

---

45 İstisna II. Osman'ın 1621'de evlendiği, Şeyhülislam Esad Efendi'nin kızı idi. (Bkz. böl. 4).

46 Busbecq, *Turkish Letters*; s. 29; Baudier, *Histoire générale du serrail,* s. 53. Petis de le Croix yaygın olduğunu kabul etmesine karşın bu açıklamaya karşı çıkmış ve ikincisini benimsemiştir (*Etat general de l'empire otoman,* s. 106).

47 Withers, *The Grand Signiors Serraglio*, s. 342; Deshayes de Courmenin, *Voyage de Levant*, 164; Baudier, *Histoire générale*, s. 53; Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, s. 155.

Yukarıda da belirtildiği gibi, cariyelerle birlikteliğin nihai olarak yabancı hanedan evliliklerine tercih edilişi, böyle birleşmelerin politik yararının azalmasının ve Osmanlı Devleti'nin geleneksel İslami çizgide evriminin sonucu olarak açıklanırsa, daha sağlıklı olur. Osmanlı tarihinin ilk yüz yılının belirgin özelliği klasik İslam kurumlarının, uygulama ve normlarının etkisinin artmasıdır. Cariyelik sistemi, Müslüman hanedanların standart bir özelliğiydi.[48] Emevi halifeleri soylu Arap kadınlarıyla evlilikler yoluyla Arap soylarının saflığını korumuş olmaktan gurur duyarken, İslam tarihinin ikinci yüzyılında Abbasi halifelerinin birçoğu köle cariyelerin çocuklarıydı.

Kuşkusuz cariyelik sistemi evrilen Osmanlı siyasasının temel bir özelliği, yani yönetici elit içinde kölelerin artan önemi yüzünden de güçlenmişti. Hükümran hanedanın emrinde bir köle askerler ordusunun bulunması daha önceki klasik İslam devletlerinin de bir özelliğiydi. Sadece hükümdara sadık ve kaderleri sadece onun iyi niyetine bağlı çok iyi eğitilmiş kölelerin, devlete, çıkarları hükümdarınkiyle çatışabilecek soylulardan daha güvenilir ve etkili şekilde hizmet edeceklerine inanılıyordu. Osmanlılar bu kurumu daha önceki örneklerin çok ötesinde genişletip ayrıntılandırdılar. Hıristiyan gençlerin Müslümanlaştırılıp hanedana askeri hizmet için eğitilmek üzere sistematik olarak köleleştirilmeleri (devşirilmeleri), muhtemelen I. Murad zamanında başladı.[49] Yüz yıl içinde bu köle kurumu o derece genişlemişti ki Osmanlı Müslümanları ve yönetici sınıf üyeleri olan bu köleler sadece askeriyenin çekirdeğini değil, devlet içindeki en yüksek askeri ve idari mevkilere gelebilecek adaylar havuzunun büyük kısmını da oluşturuyorlardı.[50] Bu köle ordusunun seçkin bölümü Enderun'da eğitim ve öğrenim görür, devlete hizmeti sultanın şahsına hizmetle başlardı. Yasal statüleri köle olsa da hanedanın bu hizmetkârlarının Avrupa ve Amerikalar tarihinden

48 Brunschvig, "Abd", s. 34; Marmon, "Concubinage, Islamic", s. 528.

49 Ménage, "*Some Notes on the Devshirmé*", s. 72-77.

50 Sadece hukuken köle statüsünde olanlar değil, yönetici sınıfın diğer üyeleri ve en alt kesimdeki tebaa için de kullanılabilen, anlamı tam netlik kazanmamış "kul" kelimesi üzerine bir tartışma için bkz. Ménage, "Some Notes on the Devshirme", s. 66 ve Kunt, *The Sultan's Servants,* s. 41-42.

bildiğimiz, mal olarak alınıp satılan kölelerle karşılaştırılmaması gerektiğini belirtelim.

Yapısı ve personelinin doğası bakımından, Harem-i Hümayun'un gelişimi, saray içinde eğitilen seçkin kölelerin gelişimiyle çarpıcı benzerlikler gösterir;[51] işte bu yüzden erkek kölelerin sadece askeri bir rolden çok daha fazlasını oynamaya başladıkları sıralarda, büyük ölçüde de aynı nedenlerle, dişi kölelerin de Osmanlı hükümdarının hanesinde önemli bir varlık göstermeye başladıklarını düşünebiliriz. Yabancı bir prensesin ya da yerli elitten bir kadının ailesinin, hanedanla evlilik bağı kurulması neticesinde besleyebileceği politik arzular ya da koymaya çalışabilecekleri politik ağırlık cariyelerde söz konusu olamazdı. Teorik olarak, efendilerinin üzerinde çok az yasal hakları vardı ve Osmanlı toplumundaki belli çıkarları korumak için ona baskı yapma olasılıkları pek yoktu. Bir Müslüman atasözü: "Hükümdarların bağı olmaz" der.[52] Yasal evlilik hem nikâh mukavelesinden kaynaklanan yükümlülükler getiriyordu, hem de yasal eş statü sahibi bir kadın olduğundan belli bir saygı ritüeli gerektiriyordu. Menavino'ya göre padişahın çok sayıda cariye ile yetinip eş almaktan kaçınmasının nedeni, eş aldığı takdirde, "eşine de kraliçe gibi davranılması gerekeceği"ydi.[53]

Çocuksuz Eşler

Yine de bu açıklamalar Osmanlı üreme politikasının kendine has özelliklerini kavramaya yetmiyor: yani yasal eşler varken bile sadece ve sadece cariyeler kanalıyla çocuk yapılması ve her bir cariyenin sadece tek oğul sahibi olmasına izin verilmesi politikasını. Göreceğimiz gibi, bu iki olgu, hanedanın tahta kimin çıkacağını denetim altında tutmasıyla ilişkili olduklarından, birbirine bağlıydı.

14. yüzyıldan sonra ya da belki de daha 14. yüzyıl ortalarından itibaren bütün padişah çocukları cariyelerden olmuş görünmekte-

51 Bu fikrin geliştirilmesi için bkz. böl. 5.

52 Mottahedeh'in , *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society,* s. 190'da alıntı yaptığı "Al-mulq aqim". Osmanlı tarihçisi Peçevi I. Selim'in süt kardeşinin sultanın kendisini kayıracağı varsayımı karşısındaki öfkesini anlatırken bu atasözünün bir versiyonunu alıntı yapmıştı: "Hükümdarlarda vefa olmaz." (Peçevi, *Tarih,* 1, s. 455)

53 Menavino, *I Cinque Libri*, s. 134.

dir.[54] Resmi evliliklerde kısırlık, büyük olasılıkla, padişahla karısı arasında cinsel ilişkiden kaçınılarak sağlanıyordu.[55] Bizanslı devlet adamı Sfrantzes'e göre, II. Murad'ın dul karısı Sırp Prensesi Mara ile Bizans İmparatoru Konstantinos XI. Paleologos arasında bir evlilik düzenleme girişiminde ortaya çıkan sorunlardan biri, Mara'nın daha önce evlenmiş olmasıydı. Sfrantzes, "genel kanıya göre, Mara sultanla yatmadığı için" bunun problem olmadığını savunuyordu.[56] Ortaçağ İslam dünyasının onayladığı ve uyguladığı doğum kontrolü de kullanılmış olabilir.[57]

15. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Şükrullah, I. Bayezid ve oğlu I. Mehmed'in (4. ve 5. padişahlar) bütün çocuklarının annelerinin cariyeler olduğunu iddia etmişti.[58] I. Mehmed'den itibaren padişah annelerinin cariye olduğuna dair belgesel kanıtlarımız var.[59] Eğer Nilüfer ile Gülçiçek cariye idiyseler ki bu mümkün görünüyor, Os-

---

54 Padişahın nikâhlı karılarının çocuk sahibi olduğuna dair kanıt azdır ve olan kanıtlar da kesin sonuca ulaştırıcı türden değildir. II. Murad'ın Candarlı eşi Hatice Halime'nin, iki oğlundan Ahmed adındaki küçüğünün annesi olması muhtemeldir (bkz. Kemalpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman,* 7, s. 6). Hayatta kalan hanedan erkeklerinin sadece sultanın kendisi, on sekiz yaşındaki oğlu Mehmed ve bir torunu olmasından kaynaklanan hanedanın tehlikede olduğu korkusu II. Murad'ı saltanatının son dönemlerinde bir erkek çocuk sahibi olmaya itmiş olabilir. Murad, tahta çıkması güvence altında olan Mehmed'in başa geçtiği zaman kendisi için hiçbir tehlike teşkil etmeyecek küçük Ahmed'i öldürmeyeceğini ummuş olabilir. Ancak Hatice Halime ve Murad'ın Ahmed'in öldürülmesi olasılığı karşısında tetikte olduğu da tahmin edilmektedir.

55 Ortaçağ İslam dünyasında oldukça etkili doğum kontrolü yöntemleri bilinir ve kullanılmasına izin verilirdi; bkz. Musallam, *Sex and Society in Islam,* özellikle böl. 5.

56 Sfrantzes, *The Fall of the Byzantine Empire,* s. 61.

57 Bkz. Musallam, *Sex and Society in Islam,* özellikle böl. 5.

58 Şükrullah, *Behçetü'l-Tevarih,* 58, 62.

59 Uzunçarşılı ("Osmanlı Tarihinin İlk Devirlerine Ait Bazı Yanlışlıkların Tashihi", s. 185-87) I. Mehmed'in annesinin Devlet adlı bir köle kadın olduğunu göstermiştir. (Bu dönemde bir köle için olağandışı olan bu isim genellikle bir başka hanedandan biriyle evlendirilen hanedan prensesleri için kullanılırdı.) Devlet Hatun'un köle olduğu vakfiyesinden anlaşılabilir. Vakfiyede ilk ismi "binti Abdullah" olarak görülür ki bu da İslamiyeti sonradan kabul edenlere verilen tipik isimdir. II. Murad'ın annesi geleneksel olarak Dulkadiroğulları Hükümdarı Süli Bey'in kızı Emine Hatun olarak kabul edilmiştir. Şükrullah'a göre (*Behçetü'l-Tevarih,* s. 62) sadece Murad'ın annesi değil, II. Mehmed'in bütün oğullarının anneleri köle kadınlardı; Şükrullah (58) I. Bayezid'in bütün oğullarının anneleri için de aynı şeyi söyler. II. Mehmed'in annesi Hüma Hatun için bkz. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları,* s. 14-15,1. Selim'in annesi Gülbahar Hatun için bkz. s. 21-23.

manlı hükümdarlarının sadece ilk ikisi, Osman ve Orhan resmi evliliklerden doğma idiler. Süleyman öncesi dönemin cariye valide sultanları şunlardı: I. Mehmed'in annesi Devlet, II. Mehmed'in annesi Hüma, II. Bayezid'in annesi Gülbahar, I. Selim'in annesi bir başka Gülbahar, Süleyman'ın annesi Hafsa (II. Murad'ın annesinin kimliği kesin olarak bilinmemektedir).

Halk arasında, geleceğin padişahlarını doğuranların sultanların Müslüman prenses eşleri olduğuna dair anlatılanlarla bu olgular çelişir. Örneğin, genellikle I. Mehmed'in annesinin Devletşah olduğu söylenir. Devletşah'ın babası Anadolu Germiyan Beyliği Hükümdarı Süleymanşah Bey, annesi Mevlevi tarikatının kurucusu Celaleddin Rumi'nin torunu Mutahhare'dir.[60] Güçlü beyler ve karizmatik şeyhlerden gelen Devletşah'ın etkileyici soyağacı, geleceğin padişahının annesi olmadığını kabul eden, fakat onu Bayezid'in Timur tarafından yenilmesini izleyen on yıllık tahta çıkma savaşında öldürülen Bayezid'in diğer iki oğlu İsa ve Musa'nın annesi sayan bir başka anlatıyı da açıklamaktadır. Eğer İsa ve Musa Devletşah'ın oğulları olsaydı, tahta çıkma mücadelesi sırasında Germiyan desteğini arkalarına almaları beklenirdi ama gerçekte Germiyan Hükümdarı Yakup, Musa'yı Mehmed'in eline teslim etti; İsa ise Germiyan dışındaki çeşitli Anadolu beyliklerinden destek buldu.[61] Halk arasında sultanların annesi oldukları düşünülen diğer Müslüman hükümdar kızları, Dulkadiroğullarından Emine (II. Murad'ın annesi olduğu varsayılmaktadır), Çandaroğullarından Hatice (II. Mehmed'in) ve bir başka Dulkadir prensesi olan Ayşe (I. Selim) idi.[62]

Soy kayıtlarında padişahın nikâhlı eşlerine ilişkin boşluğa ek olarak, anıtsal inşaatların kayıtlarında da bir boşluk vardır. Nilüfer'den başlayarak şehzade anneleri camiler, okullar, tekkeler, imar eder ve oğulları ya da kendileri için türbeler yaptırıp vakfettiler; bazen oğullar anneleri adına böyle yapılar inşa ettirdi. Sultanların Müslüman eşlerinin adlarına, böyle kamu anıt ya da kurumlarının

60 Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 7-8.

61 Imber, *The Ottoman Empire*, s. 64-67.

62 Sultanların annelerinin soylu Müslüman kimliklere sahip olduğunu iddia eden ciddi bir tarih için bkz. Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi,* İstanbul, 1957-60.

baniyeleri ve vakfedenler olarak rastlanmaz (Hıristiyan eşler bu tipik Müslüman etkinliğine katılmamışlardır). Sadece iki eş geride yapı bırakmış gözükmektedir, bunlar da Osmanlı kamu yapıları olarak değerlendirilmeyebilir. Bunlardan biri Aydın Beyliği'nden İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun'dur; bayındırlık işleri babasının topraklarındadır ve I. Bayezid'le, Aydın'ı 1390'da fethetmesi üzerine evlenmeden önce yapılmış olabilir.[63] Diğeri de Fatih Mehmed'le padişah olmadan hemen önce evlenen Dulkadir Prensesi Sitti Hatun'dur. Mehmed bu eşiyle hiç ilgilenmedi, saray İstanbul'a taşındıktan sonra onu geride, Edirne'de bıraktı. Sitti Hatun orada kendine bir saray ve arazisine de bir cami yaptırdı. 1467'de ölünce de bu caminin yanına gömüldü.[64] Kamu yapılarının olmayışı, soylu eşlerin ikinci sınıf statülerine ilişkin güçlü bir işarettir; çünkü dini eser sayılan bu yerlerin inşası ve vakfedilmesi erkek-kadın itibarlı Müslümanlar için neredeyse bir zorunluluktu. Büyük olasılıkla, annelik niteliğine sahip olmadıkları için soylu eşler, anne olmuş padişah cariyelerinin kazandığı, açık bir statü işareti sayılan bu ayrıcalıktan yoksun bırakılmışlardı.

Padişah eşlerinin çocuk doğurma yetilerinin bastırılması, Osmanlıların cinsellik ve üremeyi, iktidarı denetim altında tutma aracı olarak kullanma politikasının bir örneğidir. Bu kadınlara anneliğe, yani hanedan ailesi içindeki dişi gücün kaynağına ulaşma olanağı vermemek, geldikleri soylu hanedanların statülerini küçültmek demekti. Çocuk verdiği kesinlikle bilinen tek evlilik -Bizans Prensesi Teodora ile Orhan'ın evliliği- Osmanlıların üstün durumda değil ricacı olduğu bir birliktelikti. Sultan eşleri olarak kariyerleri görkemli düğün törenleri ile başladığı halde, soylu gelinlerin bu olaylardaki yeri sıfırdı. Asıl önemli olan törenin kendisi ve neyi simgelediğiydi: bir erkekle bir kadının birleşmesinden çok, iki devlet arasındaki ilişkinin altının çizilmesi. Gelinin işlevi, özellikle sultan eşi olarak kendisini bekleyen hiçlik göz önünde tutulduğunda, zayıf devletin

63 Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1, s. 70; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 8-9.

64 Uluçay, *Padişahların Kadınları,* s. 19-20; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası,* s. 318. Sitti Hatun'un camii, Mehmed'in oğlu II. Bayezid ile evli bir başka Dulkadir prensesi olan Sitti'nin kuzeni Ayşe Hatun tarafından bitirilmiş olabilir (Babinger, *Mehmed the Conqueror and His time,* s. 58).

tabilik statüsünü simgelemekti. En önemli anlarından biri, gelinin, babasının ya da erkek kardeşinin topraklarından Osmanlı başkentine geçişi olan düğün törenlerinin doğası, güç vektörünün somut bir ifadesiydi. Pek az Osmanlı sultan kızının hanedan dışından evlenmiş olmasının bir nedeni de kuşkusuz budur.

Osmanlıların Türk-Moğol geçmişinde bu kısır evlilik politikasına ipucu sağlayabilecek bir şey yoktur. Osmanlıların çağdaşları, cariyelik sistemini uygulasalar bile, yasal eşlerinin üreme yetilerini baskı altına almıyorlardı. Başka Anadolu beyliklerine gelin giden Osmanlı sultan kızları çocuk doğurdular; örneğin Karaman Hükümdarı İbrahim'in en büyük oğlunun annesi cariye idi ama diğer oğullarının birçoğu Osmanlı sultanı I. Mehmed'in kızı İlaldı Hatun'un çocuklarıydı.[65]

Osmanlı hanedanının, statüsünü güçlendirmek için tasarladığı bir politika izlerken soylu kökenlere sahip olmadığına dair suçlamalara kendini açması ironik görülebilir. Kadınlarına hiçbir fatih eli değmediğini belirterek Akkoyunlu hanedanının soylu kökenini kutsayan 15. yüzyıl sonu vakayinamesi, hanedanın hiçbir üyesinin bir köle kadından gelmek utancına uğramadığına da işaret ediyordu. Akkoyunlu hanedanı bu bakımdan iki rakibi olan Osmanlılardan ve Memluklardan ayrılıyordu. Osmanlı hanedanının bu konuya bakışı Memluk Sultanlığı'na karşı sefere çıkmayı reddeden II. Bayezid'in tavrına yansır: Bayezid'in savı, kendisini Memluk hükümdarıyla, yani bir köleyle bir tutmasının uygun olmadığı yolundaydı.[66] Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı görüşüne göre hanedanın şeref, statü ve meşruiyeti, soyun erkek tarafında, "Osmanoğulları"nda içkindir. Cariyelik kurumunda şerefsizlik bulanlar, Osmanlıların soyun kadın tarafını bastırmasına karşı çıktılar. Osmanlı görüşüne göre, soyağacının soylu doğan kadın tarafının kabulü saltanatın bütünlük ve özerkliğini tehlikeye atıyordu. Ancak Osmanlı uygulamasında sultan çocuklarının soydan yoksun cariye anneleri, statüden yoksun değillerdi. Statüleri, Osmanlı hanedanının bir üyesini doğurmuş olmaktan, çocukları aracılığıyla sultan ailesiyle

65 Kemalpaşazade, *Tevarih-i Ali Osman*, 7, s. 236 vd.

66 Akkoyunlu görüşü için bkz. Khunji, *Tarikh-i Alam-ara-yi Amini*, çev., V. Minorsky, 20 n.2; Osmanlı görüşü için bkz. Tursun Beg, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, s. 209.

kurulan kan bağından gelen bir tür geçmişe giden ya da ters yönlü soyağacından kaynaklanıyordu.

Ancak Osmanlı sultanlarının soylu eşlerini de hiç gücü olmayan kişiler olarak düşünmemeliyiz. Hikâyenin tümü, evlilikleri sırasında sergilenen iktidara ilişkin simgesel söylemden ibaret değildi. Rumeli ve Anadolu devletleri arasındaki değişken ittifaklar padişahların yabancı eşlerine karşı davranışlarında dikkatli olmalarını gerektiriyordu. II. Mehmed'in dul üvey annesi Mara'yı, önemli bir köle kökenli devlet adamı olan İshak'la evlendirmekten alıkoyan, Mara'nın babasının Macar ordusunu toplayarak üstüne gelebileceği korkusuydu.[67] (Bu evlilik olasılığı, Sfrantzes'in Mara ile Bizans imparatorunu evlendirme girişiminin, başarısızlığa uğramasındaki nedenlerden biri olmuş olabilir, zira anlattığına göre "Sultanın dul eşi, kendisini ölen kocasının evinden azat ederse geri kalan hayatı boyunca evlenmeyeceğine, onun hizmetinde olacağına dair Tanrı'ya and içmişti...")[68] Osmanlı sarayında sultanların Hıristiyan eşlerinin, arkalarındaki daha büyük diplomatik ve askeri güç nedeniyle, evliliklerinden sonra kendileri hakkında hemen hemen hiçbir bilgi sahibi olmadığımız Anadolu beyliklerinden gelen kadınlardan daha fazla bağımsızlık ve statü sahibi oldukları anlaşılıyor. Örneğin Orhan'ın karısı Teodora İslamiyete döndürülen Hıristiyanları sürekli eski dinlerine dönmeye teşvik ediyordu (ya da babası anılarında böyle belirtiyordu ama bu sözler desteklediği evliliği mazur göstermek için de söylenmiş olabilir).[69] İlk Osmanlı tarihçilerinin I. Bayezid'in karısı Maria'yı kocasını saray hayatının günahlarıyla tanıştırdığı için suçlamaları, onun etkili bir kişilik olduğunu düşündürüyor. Ancak Maria'nın ilk dönem vakanüvislik geleneğinde sultanların basit bir hayat yaşadıkları zamanlara dair nostaljik bir anının (ya da fantezinin) günah keçisi olması da muhtemeldir. Mara, II. Murad'ın dul eşi olarak, Fatih Mehmed ile Avrupa devletleri arasındaki sürekli diplomatik görüşmelerde aracı olarak oldukça nüfuz kazandı.[70]

67 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 190.

68 Sphrantzes, *The Fall of the Byzantine Empire*, s. 62.

69 Bryer, "Greek Historians on the Turks", s. 488.

70 Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 66, 149,162 vd., 276 vd., 289; Ménage, "Seven Otto-

Tek Oğul Sahibi Padişah Cariyeleri

Cariye kadının sahip olabileceği çocuk sayısının kısıtlanması, sultan ve eşinin cinsel yaşamları ve üreme faaliyetleri üzerindeki denetimin bir başka göstergesiydi. Osmanlı hanedanı bir kadının sultana (ya da şehzadeye) birden fazla oğul doğuramayacağı bir üreme politikası izlemişe benzemektedir. Ancak bir oğlanın doğmasıyla çocuk doğurma kariyeri sona erene dek, bir ya da daha fazla kız doğurabilirdi. 15. yüzyılın ilk yarısına ait soy kütüğü kayıtlarında bu hipotezi kesin olarak kanıtlamaya olanak vermeyecek kadar büyük boşluklar bulunmakla birlikte, hanedanın Fatih Mehmed döneminden itibaren, yani 15. yüzyıl ortasından itibaren, bilinçli bir tek anneye-tek oğul politikası izlediği konusunda güvenle konuşabiliriz. Mehmed ve oğlu II. Bayezid dönemlerinde şehzadelerin her birinin cariye annelerini bildiğimiz için şanslıyız. İkinci hükümdar Orhan'ın ailesi hakkında, bu uygulamanın başından beri bir standart haline geldiğini düşünmemize yetecek kadar kanıt bulunmaktadır ama bir tek saltanat döneminden yola çıkılarak genelleme yapılamaz. Henüz yanıtlanmamış başka sorular da vardır: Uygulama Osmanlılara mı özgüydü, diğer Anadolu ya da Türk toplumları tarafından da paylaşılıyor muydu? Hanedanla mı sınırlıydı, yoksa toplumun diğer kesimleri tarafından da uygulanıyor muydu?

Soylu ailelerden gelen eşlerin çocuk sahibi olmasını engelleme uygulaması gibi, bir anneye-bir oğul uygulaması da büyük olasılıkla cinsel perhizle yönetiliyordu ama bir tür doğum kontrolü de kullanılmış olabilir. Perhiz çok cariyelilik biçimini almış görünüyor: Cariyeler, en azından 15. yüzyılın son yarısına gelindiğinde, sultanın sadece geçici cinsel partnerleriydi. Sultan haremi içinde erkek çocuk doğuran kadını sultanın yatağına girebilmekten yoksun bırakan bir tür döner kapı politikası uygulanmışa benziyor. Süleyman zamanında Enderun'da muhtemelen içoğlanı olarak hizmet eden Venedikli Luigi Bassano, önceki sultanların birçok eş sahibi olmaya ve hepsinden çocuk sahibi olmaya alışkın olduklarını belirtiyor. Bassano sultanın seks partnerlerinin seri halinde artışını vurguluyordu: "Ka-

man Documents from the Reign of Mehemmed II."

dınlarını kendisine sunulan köleler arasından seçer; biri kendisini memnun edince onu saraya yerleştirir... bir başkasına aşık oluncaya dek onu orada tutar, sonra ilkini bırakır, öbürünü seçer ve bu durum o istediği sürece devam eder..."[71] 1550'lerin başında Osmanlı sarayına Venedik elçisi olan Domenico Trevisano da aynı gözlemi yapıyor ve "Süleyman'dan önceki sultanların ister oğul sahibi olmak, ister tensel zevkleri için, bugün bir kadın yarın başka bir kadın seçme alışkanlığında olduklarını" bildiriyordu.[72]

Böyle bir politikanın amacı neydi? Bu soruyu veraset sorunu ve taht mücadelesini kaybeden şehzadelerin ezici çoğunluğunun kaderi çerçevesinde sorarsak bir yanıt alabiliriz. Sultan I. Murad döneminde, Osman için Orhan'ın ve Orhan için de Murad'ın ağabeyi Süleyman'ın konumunda, babasının baş temsilcisi olan bir şehzade yoktu. Artık padişah tarafından atanan görevliler, büyüyen devletin belli başlı askeri komutanları ve yöneticileri olarak aile üyelerinin yerini almaya başlamışlardı. Tarihçi Müneccimbaşı'na göre, Murad, seçeceği aile üyesi olmadığı için böyle görevliler atadı;[73] gerçekten de Murad'ın en büyük oğlu 1362'de tahta çıktığında herhalde en fazla on dokuzundaydı[74] ve kardeşleri taht mücadelesinde ölmüşlerdi. Her ne sebeple olursa olsun, bir sultanın amcası, kardeşi ya da oğlu bir daha tam yürütme yetkisine sahip olmadı. Babası hayattayken kabul edilmiş bir lider olma avantajı bulunmayan Murad'ın taht için kardeşleriyle çarpışan ve kendi oğullarından birinin ayaklanmasıyla karşı karşıya kalan ilk hükümdar olması, sultan dışındaki hanedan erkeklerinin gücünün sınırlanmasını kuşkusuz etkilemişti.

Artık hükümran gücün baş temsilcisi olan bir oğul yoktu; buna paralel olarak, tahta kimin geçeceğinin eski sultanın tüm oğulları

---

71 Bassano, *Costumi et i modi,* böl. 15, folyo 18r ve böl.17, folyo 21r.

72 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 115-16.

73 "Dedesinin zamanında Orhan Gazi bu görevi [komutanlık] yapıyordu, babası zamanında bunu kardeşi Süleyman Paşa yaptı. Kendisinin böyle bir göreve getirecek akrabası olmadığı için Lala Şahin'i görevlendirdi. Lala Şahin Osmanlı soyundan gelmeyen ilk komutan oldu" (Müneccimbaşı, *Sahaifü'l-Ahbar fi Vekayiü'l-A'sar,* 3, s. 292).

74 Bu, anlatıma dayalı tarih geleneğindeki belgelenmemiş tarihlere dayanan bir tahmindir. Murad'ın anlatımlarda geçen 1326 sıralarında doğduğu varsayılırsa, en büyük oğlu 1343'te doğmuş olabilir (ilk cariyesini 16 yaşında alacağı düşünülerek).

arasında açık bir mücadeleyle belirlenmesi fikri ağırlık kazandı. I. Murad'dan itibaren, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1520'de tahta çıkışına kadar, her saltanat dönemi ya şehzadeler arası şiddetli çarpışmalarla ya da yeni sultanın kardeşlerini idamıyla başladı.[75] Hem yönetenler hem de yönetilenler bu durumu, istemeye istemeye de olsa, kabul etmiş görünmektedirler. I. Bayezid'in Timur önünde uğradığı yenilgiyi izleyen iç savaş sırasında, oğlu Mehmed, kardeşi Musa'nın karargâhı Edirne'yi kuşatmaya başlayınca kent sakinleri iki kardeş bu savaşı başka yerde yaptığı takdirde şans kime gülerse onun şehri serbestçe alabileceğini Mehmed'e bildirmişlerdi.[76] 150 yıl sonra Kanuni'nin hayatta kalan iki oğlu, Selim ve Bayezid, daha babaları hayattayken taht kavgasına başlayınca padişah Bayezid'i uyardı: "Her şeyi Allah'a bırakabilirsin; çünkü krallıkları ve yönetimleri belirleyen insanın keyfi değil Allah'ın iradesidir. Eğer sultanlığa benden sonra senin gelmene karar verilmişse hiçbir fani bunu engelleyemeyecektir."[77] Şehzadeler tahta aday olmaktan vazgeçemezlerdi: II. Bayezid'in oğullarından Korkut siyasi hayattan ayrılıp İslam âlimliği yolunda ilerlemek -ve kardeşleri arasında yeni başlamakta olan iç savaşla tehlikeye giren hayatını kurtarmak- için izin istediğinde babası bu isteği reddetmişti.[78]

Tahta kimin geçeceğinin kardeşler arasında mücadeleyle belirlenmesi benimsenen bir gelenek halini aldıkça, kardeş katli de gelenekleşti. Önceleri, birbirleriyle rekabet eden talipler taht savaşlarında öldürüldüler. Kardeşlerini kendisine zarar vermeyecek şekilde denetleyerek tahtını güvence altına alan ilk sultan olan II. Murad, iki küçük kardeşinin gözlerini kör ettirdi (körlük, hem İslam hem de Bizans geleneğinde hükümdarlığı engelleyici bir durum sayılırdı). Ama Fatih Sultan Mehmed 1451'de tahta çıkınca daha bebek olan tek erkek kardeşini idam ettirdi ve kardeş katlini Fatih kanunnamelerine sokarak kurumsallaştırdı. Şehzade kardeşlerin öldürülmesi-

75 I. Murad ve I. Bayezid'in saltanatları için bkz. Imber, *The Ottoman Empire,* s. 26-27, 37.

76 Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, 1, s. 138.

77 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 59.

78 Fleischer, "From Şehzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname", s. 4-5.

ni haklı göstermek için de bunun toplumu iç çatışma tehlikesinden koruma aracı olduğunu ilan etti: "Her kimseye evladımdan saltanat müyesser ola kardeşlerin nizam-ı âlem içün katletmek münasiptir, ekser ulema dahi tecviz itmiştir, anınla âmü olalar."[79] 15. yüzyıl sonuna gelindiğinde tarihçi Neşri bu uygulamaya Osmanlıların "eski bir geleneği" diyebiliyordu.[80] Hükümdarlığın babadan oğula geçmesi 17. yüzyılda kalkıncaya kadar, sultanlar kardeşlerini ve kardeşlerinin oğullarını düzenli olarak idam ettirdiler. Yan soyları tasfiye ederek, sadece yaşamları sırasında otoritelerini doğrudan tehdit edecek başka bir kaynaktan sakınmakla kalmadılar, aynı zamanda bunların döllerinden de kendi soylarına yönelebilecek tehditleri yok etmiş oldular.

Cariyelik sistemi ve her anneye bir oğul politikası bu gelişmeler içine nasıl oturuyordu? Büyük olasılıkla sorun her şehzadenin tahta adaylığının geçerli olması, ana çözüm de şehzade annesinin şehzadenin eğitimi, şehzade sancağındaki hanesini yönetimi ve kariyerinde yükselmesindeki rolüydü. Eğer aynı anneden iki şehzade olsa, şehzade hanesinin bu olmazsa olmaz üyesine ikisi birden talip olamazdı; bu durumda biri (ya da ikisi) hayati bir siyasi müttefikten vazgeçmek zorunda kalacaktı. Her anneye bir oğul politikası işte bu yüzden uygulandı. Ayrıca taht mücadelesinde bir şehzadeyi annesinin özel statüsü nedeniyle avantajlı kılmak uygun düşmezdi. Annesi etkili bir komşu hükümdarın (ve muhtemelen rakibin) kızı ya da kardeşi olan bir şehzade, taht mücadelesinde anne tarafından akrabalarının politik destekleri sayesinde avantaj sahibi olabilirdi. İşte bu yüzden, soylu aileden gelen eşler annelikten mahrum edilmişlerdi.

Osmanlılar ve Karaman hanedanı arasındaki süregiden rekabetteki bir olay, yabancı bir prensesin şehzade annesi olmasının tehlikesini göstermesi bakımından öğreticidir (ancak bu olayda müdahaleci güç Osmanlılardır). Eski Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezinde yer alan Karaman Devleti, Osmanlıların ilhak ettiği Türk beyliklerinin en itibarlısı ve güçlüsüydü. Fatih Mehmed saltanatının ilk döne-

79 M. Arifi, der. *Kanunname-i Al-i Osman*, s. 27.

80 Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, 1, s. 153.

minde, Karaman Hükümdarı İbrahim'in yedi oğlu vardı. Bunların en büyüğü İshak bir cariyeden, diğerleri ise Osmanlı Sultanı I. Bayezid'in kızı Sultan Hatun'la evliliğinden olmaydı. Bir 16. yüzyıl başı tarihinin yazarı ve Osmanlı din âlimlerinin en bilgililerinden biri olan Kemalpaşazade'ye göre, İbrahim Osmanlı soyundan gelmediği için en büyük oğlunu kayırıyordu. Ancak İshak'ı veliaht olarak ilan edince Sultan Hatun'un oğulları isyan edip başkent Konya'ya yürüdüler. Kemalpaşazade'nin sözleriyle, İbrahim 1463'te öldüğünde "Kargaşa denizi azgın dalgalarla taştı ve Karaman ülkesi kötülük ve fitne ile doldu": yani ülke derebeyliklere bölündü.[81] Sonunda Fatih Mehmed yarı Osmanlı şehzadeler lehine duruma müdahale etti ve Sultan Hatun'un en büyük oğlunu tahta geçirdi. Ancak bu Karaman-Osmanlı şehzadesi sadakatsiz bir vasal çıktı ve devlet on yıl içinde tamamen Osmanlıların eline geçti.

Şehzade Hanesi

Şehzadelerin ve annelerinin 15. ve 16. yüzyıllarda gönderildiği Anadolu sancak merkezleri çoğunlukla Osmanlılar tarafından fethedilen beyliklere başkentlik etmiş, yüksek İslam uygarlığı merkezleriydi. Özellikle 15. yüzyılda Osmanlılar henüz Anadolu'nun hakimiyeti için mücadele ederlerken, rakip güçlerle sınırdaş olan belli başlı kentlerde padişah ailesinden birini bulundurmak önemliydi. Bunların içinde en rağbet görenleri, 15. yüzyıldaki en itibarlı şehzade makamı olan Amasya, Karamanlılardan yeni alınan Konya ve eski bir Bizans kenti olan, İstanbul'a en yakın merkez olduğu için de genellikle göreve yeni başlayan şehzadelerin gönderildiği Manisa'ydı.[82]

---

81 Kemalpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, 7, s. 238 vd.

82 Amasya Eretnid Devleti'nin başkenti olmuş, sonra Kadı Burhaneddin'in eline oradan da Osmanlılara geçmişti. Konya Karaman Beyliği'nin başkenti ve daha önce de ortaçağın büyük hanedanı Selçukluların Anadolu kolunun başkenti olmuştu. Manisa Saruhan Beyliği'nin başkentiydi. Diğer başkentler ve bunların Osmanlılardan önceki yönetici hanedanları şöyleydi: Kastamonu (Candar), Kütahya (Germiyan), Antalya (Hamid) ve Trabzon (Bizanslı Komnenos hanedanının bir kolu).

Yetkileri gün geçtikçe daha çok sınırlanan şehzadeler, gerçek siyasi eğitimi sancakbeylikleri sırasında alırlardı. Sancakların yönetiminden sorumlu olmalarına ek olarak, bir iç askeri harekâta komuta etmeleri emredilebilir ya da dış düşmana karşı büyük bir saldırıda babalarına eşlik etmeye gönderilebilirlerdi. 1412'de, Timur'un imparatorluğu uğrattığı yıkımdan sonra, ülkeyi yeniden birleştirmek için savaşan genç sultan I. Mehmed on iki yaşındaki oğlu Murad'ı Amasya'ya tayin etmişti. Bir yıl sonra da genç şehzadeye, güvenilen bir askeri komutanın yardımıyla, daha önce gönderilen bir orduyu yenmiş bir politik-dini isyanı bastırması emrini verdi.[83] Fatih Mehmed'in güçlü Akkoyunlu Devleti ordusunu yendiği 1473 Başkent Savaşı'nda en büyük şehzade ve Amasya Sancakbeyi Bayezid Osmanlı ordusunun sağ kanadına, sultanın ikinci oğlu ve Konya Sancakbeyi Mustafa sol kanada komuta ettiler.[84] Mehmed'in üçüncü ve en küçük oğlu, on dört yaşındaki Cem, Kastamonu Sancakbeyliği görevinden alınarak -babasının yokluğunda Avrupa karşısında sultan ailesinden biri olarak görev yapmak üzere- Osmanlıların batı başkenti Edirne'ye gönderildi.

Şehzade sarayları, sultan saraylarının modeliydi, aynı iç ve dış hane hizmet bölümlerinden oluşur, İstanbul'daki benzerleriyle aynı unvanlara sahip görevliler tarafından yönetilirdi. Şehzadenin hanesi, sancağı yönetmek için gerekli tüm makamları içeren, başlı başına bir kurumdu. Süleyman'ın Manisa'daki şehzade hanesinin kadro ve maaşlarını sıralayan kayıtlar, 1513'te Süleyman'ın İstanbul dışındaki dördüncü yılında hane masraf listesinde, yıllık 1.194.156 akçe harcama yapılan, 458 kişi olduğunu gösterir.[85] Tarihsiz ama daha sonraya

83 İnalcık, "II. Murad", s. 598.

84 En büyük oğula genellikle sağ kolun, ondan sonrakine sol kolun kumandası verilir, sağ ve sol cenahların kumandasındakiler tahminen şehzadeleri desteklerdi. 1389 Kosova Savaşı'nda, I. Murad'ın en büyük oğlu Bayezid sağ kola, ikinci oğlu Yakub sol kola komuta etti. Başkent Savaşı'nda Akkoyunluların sağ cenahına Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın üçüncü oğlu Zeynel -savaşta öldü- sol cenahına ise Uzun Hasan'ın yeğeni Murad b. Cihangir komuta etmişti. Yine solda olan Uzun Hasan'ın ikinci oğlu Uğurlu Muhammed Osmanlı karargâhına yapılan saldırıyı yönetmişti.

85 Akçe bu dönemin mali işlemlerinin çoğunun temeli olan gümüş para idi. Bkz. Pakalın, "Akça", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 1, s. 32-35.

ait bir kayıt ise hanenin yılda 1.673.872 akçe harcamayla 673 kişilik bir kadroyu kapsamak üzere genişlediğini belirtir.[86] Bu ikinci tarihteki maaş listesinde sayılanlar arasında şehzadenin kethüdası, defterdarı, nişancısı, kâtibi, sakası; haremağaları, hadımlar, saray kethüdaları, içoğlanlar, mutfak emini, hazine kethüdası, kilercibaşı gibi görevliler vardı. Av birliklerinde balabancılar, şahinciler, zağarcılar; kapısında silahdarlar, sekbanlar; atlarına bakan seyisbaşı, mirahur; çadır meheteleri; içoğlanlarını okutan bir muallim; hekimler; ayrıca şehzade ve maiyetinin ihtiyaçlarını temin eden esnaf takımı; iki de mehteran takımı mevcuttu. Kayıtta, şehzade hareminde 17 kadın da sayılmaktadır. Bu kadınların çoğu herhalde şehzadenin cariyeleriydi, diğerleri de dadı, daye ve ferraşlardı (çamaşırcı-hizmetçi kadın). Hareme bir kâtibe ve bir de hekime atanmıştı.[87] Tarihçi Peçevi'ye göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın büyük torunu Mehmed 1583'te Manisa'da göreve başladığında, kendisine imparatorluk sarayından ve önde gelen devlet adamlarının hanelerinden getirilmiş yaklaşık 2.000 kişilik bir maiyet eşlik ediyordu.[88]

Şehzade tahta çıkmayı başardığı takdirde, şehzade hanesi sultan hanesinin çekirdeğini oluşturur, sancaklarda kurulan bağlılıklar ve ilişkiler imparatorluk sarayındaki gelecek ittifakların temelini atardı. Bu nedenle 15. ve 16. yüzyıllara damgasını vuran taht mücadelelerinde efendilerinin kaderi, şehzadenin hizmetkârlarını yakından etkiliyordu. Şehzade sarayı, aynı zamanda, önemli din âlimlerini, şairleri ve sanatçıları çeken bir kültürel etkinlik ve himaye merkeziydi. Yüksek emelleri olan bir edebiyatçı, imparatorluk başkentindeki daha sert rekabet ortamında kendisini kabul ettirmek için şansını

86 TSMA, D 10052 (Mart-Mayıs 1513 hane kadrosu ve masraf defteri) ve D 8030 (benzer tarihsiz, ama daha sonraki bir tarihe ait olduğu açık bir defter). Bu defterler Uluçay tarafından kısmen yeni Türkçeye çevrilmiştir ("Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", s. 243-49); Uluçay'ın transkripsiyonunda çeşitli hatalar ve eksiklikler vardır.

87 Hekime ücrette ayrımcılık yapıldığından kuşkusuz şikâyet edebilirdi: ona günde iki akçe verilirken, erkek Yahudi doktor Sinan günde on beş akçe kazanıyordu (TSMA, D 8030, folyo 3a).

88 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 89.

denemektense kariyerini bir şehzadeye bağlamayı seçebilirdi.[89] Erdemlerini övecek sadık bir şairler ve edebiyatçılar çevresini barındırmak, doğal olarak, şehzadenin de çıkarınaydı.

Şehzadenin sancak merkezine gitmek üzere saraydan ayrılışı, politik olgunluğa eriştiğine işaret eden bir törenle kutlanırdı. Şehzade için daha önce de halka açık kutlamalar, sünnet ve yabancılarla evliliklerin kalkmasına kadar düğün törenleri yapılmış olabilirdi ama bunlar babasının güç, görkem ve cömertliğini gösteren olaylardı. Sünnet ve düğün şenliklerinin standart unsurları olan şölenler, yarışlar, münazaralar, askeri ve atletik yetkinlik gösterileri bir ay ya da daha fazla sürebilir, hediye ve unvan alışverişiyle sultan ve tebaası arasındaki politik bağların simgesel yenilenişine olanak tanırdı. Ama padişahın oğlunun resmi kariyerinin başlangıcını gösteren törendeki rolü özel bir roldü; bu olayda kutlanan kişi şehzadeydi. Süleyman'ın oğlu Mustafa, 1533'te Manisa'daki görevine gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce, babası tarafından sarayda vezirler ve önde gelen Enderun ve Birun görevlilerinin yer aldığı resmi bir topluluk huzurunda, kabul edilmişti. Mustafa babasının elini öptükten sonra saraydan çıkışında kendisine vezirler eşlik etmiş, halkın huzurunda ona kılıç kuşandırmışlar, biri atının üzengisini, diğeri tören kaftanını tutmuştu.[90] 1583'te Süleyman'ın torununun oğlu Mehmed sancağa çıkan son şehzadeydi; sancağına uğurlanırken yapılan halkın da katıldığı büyük bir törende vezirler birer birer atının üstündeki şehzadenin yanına gelerek kulluklarını bildirmişler ve ona adaletle iş görmek ve askerin idaresiyle sorumlu olduğunu hatırlatmışlardı.[91]

Şehzadenin Annesi

Cariyelerden biri hükümdardan hamile kalınca maaşı arttırılır ve onurlandırılarak terfi ettirilmiş olur, kendisine

89 Âli'nin III. Murad'ın şehzadelik sarayında göze girmek için harcadığı çabalar konusunda bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli* (1541-1600), s. 54-55.

90 Venedik elçisinin raporu, 4 Mart 1533, Hammer'de, *Histoire*, 5, s. 489.

91 Peçevi, *Tarih*, 2, s. 90.

> bir hanımefendi olarak hizmet edilir. Eğer bir erkek çocuk doğurursa, çocuk 10-11 yaşlarına kadar annesi tarafından yetiştirilir; sonra Büyük Türk ona bir sancak verir ve annesini de onunla birlikte yollar... Eğer bir kız doğarsa, çocuk evleninceye kadar annesi tarafından yetiştirilir.

Fatih Mehmed'in büyük oğlu Mustafa'ya hizmet eden Giovanni Maria Angiolello böyle diyordu.[92] Şehzadenin annesini onunla birlikte sancak görevine yollama âdetinin ne zaman başladığı belli değildir. İkinci sultan Orhan'ın, gezgin İbni Battuta'yı İznik'te ağırlayan eşi muhtemelen orada şehzade Süleyman'ın annesi olarak bulunuyordu; çünkü Orhan şehri fethettikten sonra oğlunu buraya atamıştı. I. Mehmed, 1415'teki Orta Anadolu seferine annesini ve çocuklarını da götürmüştü; kuşkusuz onlarınki artık şehzade hanesinden çok padişah hanesiydi, ama Mehmed'in ailesini gerideki başkentlerden birinde bırakmamış olması dikkat çekicidir.[93] Angiolello'nun yukarıdaki notuna ek olarak 15. yüzyıl ortasından itibaren sultan ailelerine ilişkin elimizde bulunan daha bol kanıt, bu âdetin o dönemde artık rutin hale geldiğini ortaya koymaktadır. Angiolello'nun efendisi Mustafa'nın annesi Gülşah Hatun Konya'da ve 1574'te oğlu öldüğünde Kayseri'de yanındaydı.[94] Mustafa'nın küçük kardeşi Cem'in annesi Çiçek Hatun, Cem'in Mustafa'nın ölümünden sonra atandığı Konya'da oğlunun yanındaydı. Cem'in, babasının 1481'de ölümünden sonra, taht savaşında uğradığı ilk yenilginin ardından, şehzade, annesi ve diğer hane üyeleri Kahire'de Memluk sultanına sığındılar.[95]

Şehzadenin annesi, hane üyeleri arasında kendisine en bağlı müttefikiydi. Ona tahtı kazanmada belki de en çok yardımcı olabi-

---

92 Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 128.

93 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 115. Sefer konusunda, bkz. Imber, *The Ottoman Empire*, s. 78-79.1. Bayezid'in Timur tarafından daha önceki esir alınışı cariyelerin ayrı bir yerde olduklarına dolaylı kanıt olabilir: Esir alındığı sırada Bayezid'in yanında olan eşi Maria idi. Bu da onun seferde padişahın beraberinde olduğunu düşündürür.

94 Gülşah Hatun, şehzade ile Sadrazam Mahmud Paşa'nın eşi arasındaki gayri meşru ilişkiyi biliyor olabilir. Bkz. Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Vezir-i Azatlılarından Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa'nın Araları Niçin Açıktı?" Angiolello, Mahmud Paşa'nın Mustafa'nın ölümünde rolü olmadığını söylemişti (*Historia Turchesca*, s. 66).

95 Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, 1, s. 221.

lecek kişi olan lalası, aynı zamanda padişahlık umudu karardığında onu terk etmeye en yakın insandı. Padişahın atadığı ve sonuçta ona bağlı lalalar için şehzadelerin başarısı her zaman en birinci mesele değildi. Cem'in lalası Gedik Ahmed Paşa, büyük kardeşi Bayezid'in tahta çıkarılmasına kafa tutarken şehzadenin güvenle beklediği desteği ona vermedi; o sırada Ahmed Paşa yeni rejimi destekleyen İshak Paşa'nın damadıydı.[96]

Gerçekten de lalanın kariyerini bir şehzadeninkine bağlamasını engellemek padişahın çıkarınaydı.[97] Daha önceki Türk-İslam hanedanlarının tarihi, aşırı güçlü lalaların (onlara atabeg deniliyordu) verebileceği zararlı sonuçlara dair yeterli uyarı sağlamıştı; böyle lalalar sık sık velisi oldukları şehzadeleri kukla hükümdar yapıp bağımsız devletler kuruyorlardı. İktidarın aile üyeleri arasında bölüşülmesini gerektiren Türk-Moğol ilkeleri ile üniter otoritenin korunmasını her şeyin üstünde tutan kendi isteklerinin arasında uyum sağlamaya çalışan Osmanlılar için, lalaların merkezi otoriteye sadakatini güvence altına almak kritik bir esastı. Lalaların nasıl kişisel çıkarlarına göre hareket ettikleri, Süleyman döneminin sonuna doğru, padişahın hayattaki iki oğluna, önce Bayezid'e, sonra Selim'e lala olan Kara Mustafa Paşa'nın oradan oraya çabucak kayan sadakati aracılığıyla gösterilebilir. Bayezid yanlısı olan Sadrazam Rüstem Paşa lalanın ilk öğrencisine bağlı olduğunu varsayıp onun yerini değiştirmiş, 1556'da Selim'e lala atayıp tahta adaylığını baltalamasını emretmişti; oysa Mustafa Paşa Selim'in zaferinin kendisine sadrazamlık getireceği umuduyla Bayezid'e ihanet etti. Mustafa Paşa, kendisine uygun düşen "Lala" lakabıyla anılırdı.

Şehzadenin iyiliği annesinin çıkarınaydı. Oğlunun tahta çıkmasını gerçekleştirmek için elinden gelen her şeyi yapmaya onu iten sadece basit bir iktidar hırsı değildi. Eğer oğluyla birlikte başarısızlığa uğrarlarsa, kardeş katli geleneği şehzadenin kaderini mühürleyecek,

96 Bkz. Yınanç, "Ahmed Paşa, Gedik", s. 196.

97 Ancak, şehzadeler -en azından erişkin şehzadeler- lalalarının kimler olacağının seçilmesini denetleyebilirlerdi. I. Selim Trabzon'daki görev yerindeyken hoşlanmadığı atamaları kabul etmeyi reddetmişti (Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı,* s. 125).

annesinin kaderi de en iyi olasılıkla eski başkent Bursa'da şerefli bir sürgün olacaktı. Kaçınılmaz taht mücadelesine hazırlık olarak, şehzadenin durumunu kardeşlerininkine göre güçlendirmek için, yönetici sınıf içindeki stratejik unsurların, özellikle yeniçeri subaylarının ve başkentteki, işleri onların lehine çevirebilecek önde gelen hükümet görevlilerinin bağlılıklarını kazanmaları zorunluydu. Şehzade annesinin, padişah sarayındaki ilişkileri, zenginliği, sultanın kadını olarak statüsü ve sancak sarayında oğlundan sonra en sayılan kişi olması sayesinde oğlu için etkili bir aracı olabileceği düşünülüyordu. Cem, lalası Gedik Ahmed Paşa tarafından terk edilmişti, ama annesi Çiçek Hatun, Cem'e iyi hizmet etti; yıllarca onun adına mücadele verdi ve kardeşine yenildikten sonra Avrupa'daki esaret hayatından kurtulma çabalarında baş müttefiki oldu.

Şehzadelerin anneleri, oğullarının sancak görevlerinde uygun davranmalarından sorumluydular. Bu görevin potansiyel zorluklarını, II. Bayezid'in kadını ve şehzade Alemşah'ın annesi Gülruh Hatun'un II. Bayezid'e yazdığı bir mektup, canlı bir biçimde göstermektedir. Gülruh Hatun mektubunda padişahın, oğlunun -tatmin edici olmadığı belli olan- davranışlarına göz-kulak olması talimatını yanıtlamaktadır. Mektup şöyle başlar: "... benüm saadetlû sultanım oğlumu zapteyleyesin deyu buyurmuşdu. Ol zamandan bu vakta gelince Allah-ı taalâ inayetiyle elimden geldikçe hıfz ve zabt edüb lihamdilillah sultanım devletinde yiğit oldu." Devam ederek bu problemlerden oğlunun maiyetindeki lala, hekim ve hocası dahil yedi kişinin sorumlu olduğunu iddia eder. Özellikle suçladığı kişi Alemşah'ın lalasıdır: "İmdi benim sultanım bu yiğitlik eyyamında bir müsliman hayren dûş lala gerekti ki oğlancuğumun dinini ve dünyasını ma'mur etmeye sa'yedüb daima hayra kılağuzlayaydı ve kapusunda olan müfsidleri sekedüb halk arasında intizam alub reaya riayet olunaydı. Şimdiki halde bir lalası var ki cemi fesadı baş alub nedenlu müfsidler var ise müttefik olub..." Lala ve diğerlerini Alemşah'ın ayıkken reddedeceği, "hilâfi şer ve örf" önerileri onaylamaya ikna edebilmek için, aşırı içmeye teşvik etmekle suçlar. Alemşah'ın sağlığından endişelenerek, bir aylık bir içki nöbetinden sonra zorlukla iyileştiğini anlatır (şehza-

de 47'sinde alkolden ölecektir). "Bu müfsitlerin fesatlarına tahammül edemeyen" Gülruh Hatun, lalanın kusurlarına sultanın dikkatini çeker -bunların arasında şehzadenin hazinesini kendisini, şehzade anasını bir yıldır maaşını alamayacak duruma getirme derecesinde har vurup harman savurma da vardır. Ama lala, bu konudaki itirazını şehzade hareminin başhadımağasının suçu olarak karşılayıp geçmiş ve başhadımağayı haksız yere padişaha şikâyet etmiştir. Gülruh Hatun bu yedi kişiyi görevden alması için padişaha yakarır:

> Devletlû padişahım, benim feryadıma mededeyle... lalası ve hocası, hekimi ki fesada ehillerdir giderüb ... oğlancuğum kulunun kapusuna eyu müslümanlar gönderesiz ki bu kişiler geleliden beru halimiz mükedder oldu. Beni analıktan çıkardılar; bildiklerin edüb kendü faidelerine sa'yederler. İmdi devletlû sultanım, eğer bu yedi adet kimesneler ki gitmiyeler oğlum kulunuzun kapusunu tamam bozarlar.[98]

Gülruh Hatun'un mektubu sadece oğlunun fiziksel ve politik durumunun nezaketini değil, kendi haklarının ve statüsünün korunması endişelerini de ortaya koyuyor. Mektup aynı zamanda şehzade annesinin padişah için göz ve kulak görevi yaptığını, siyaseten atadığı kişileri gözlediğini de düşündürüyor. Anne, son tahlilde, çocuğunun politik geleceği ile babasınınkinden daha ilgili olduğundan, padişah kendisine tam güvenemezmiş gibi görünebilir. Ancak padişah yaşarken annenin ve oğlunun hayatta kalması padişaha bağlı olduğundan, oğlunun davranışlarının (hiç değilse görünüşte) lekesiz olmasını sağlamak için annenin elinden geleni yapacağından emin olabilirdi. Oğlunun yaşamını sağlamaktaki çıkarı, böylece politik bakımdan padişah lehine bir koz olabilirdi. Ayrıca, tıpkı sancakta şehzade anasının varlığı bir lalanın çıkarcı davranışlarında caydırıcı olduğu gibi, lala da muhtemelen padişaha sadece şehzadenin değil annesinin de davranışlarını rapor edecekti, ileri gelen sultan ailesi kadınlarının sancaklara dağılması, hiç değilse kısmen, bu karşılıklı denetleme ve sınırlamalar sisteminin gereklerinden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca, şehzade sancağı, şehzade analarının iktidar mer-

98 TSMA, E 5499; Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 36-40'ta yayımladı.

kezinden tehlikesizce uzaklaştırılmalarını da sağlıyordu; merkezde kalsalar potansiyel müttefiklere daha kolay ulaşma olanakları sayesinde daha rahatlıkla bir hizip oluşturabilirlerdi.

Şehzadenin annesi, oğlunun ölümünden sonra bile, oğlu ve oğlunun hanesiyle ilgilenmeye devam ederdi. Sancak görevinde ölen ya da taht mücadelesinde idam edilen şehzadenin annesi İstanbul'daki padişah sarayına dönmezdi. Bunun yerine, ilk Osmanlı başkenti ve İstanbul'un fethine kadar hanedan ailesi üyelerinin gömüldüğü Bursa'ya çekilirdi. Bu dönemde kendini din işlerine adardı. Genellikle kendisinin ya da oğlunun türbesinin yapımını üstlenirdi. Oğlunun hanesinin en üst düzeydeki üyesi olma sıfatına uygun şekilde, ölen şehzadenin maiyetine göz kulak olur ve her birine uygun yeni görevler verilmesini sağlardı. II. Bayezid'in oğlu Şehinşah'ın annesi Hüsnüşah Hatun, Şehinşah'ın maiyetinde yer almış ve şehzade hanesinin üyeleri yeni görevlere tayin edilirken unutulmuş din âlimi Mevlana Pir Ahmed Çelebi adına, Şehinşah'ın muzaffer kardeşi I. Selim'le mektuplaşmıştı.[99]

Fatih Mehmed'in bilinen cariyelerinden sadece Gülbahar Hatun, tahta geçen şehzadenin annesi olarak İstanbul'a döndü. Mustafa'nın annesi Gülşah, oğlunun 1474'te ölümünden sonra Bursa'ya yerleşti. Şehzadenin cenaze alayına, Kayseri'deki makamından gömüldüğü Bursa'ya kadar hanenin diğer fertleriyle birlikte eşlik eden Angiolello, şehzade hanesinin kadın üyelerinin durumunu şöyle anlatır:

> Büyük Türk, büyük hanımın[100] [yani Mustafa'nın annesi] ihtiyaç duyduğu kızlarla birlikte Bursa'da kalmasını ve kendisine orada onurlu bir yaşam sürmesi için iyi olanaklar sağladığını bildirdi. Genç kız [Mustafa'nın kızı Nergisşah] ile annesinin, diğer kızların ve ölen oğlunun tüm maiyet üyelerinin İstanbul'a gelmelerini emretti... Kadınlar, Büyük Türk'ün diğer kadın ve nedimelerinin kaldıkları saraya yerleştirildiler ve günler sonra nedimeler, saray mensupları ve başkalarıyla evlendirildiler...[101]

99 TSMA, E 5432, Uluçay, *Haremden Mektuplar,* s. 23-24'te.

100 "La Madonna vecchia". Bu muhtemelen Angiolello'nun bir Türk unvanına yaklaşık olarak koyduğu bir isimdi. Maaş defterlerinde şehzadenin annesi "hazret-i hatun-ı mu'azzama", olarak geçiyordu (TSMA, D 8030, 1b; D 10052, 1b).

101 Angiolello, *Historia Turchesca,* s. 69-70; "kızlar" büyük olasılıkla Mustafa'nın hareminin, şehzadenin annesine nedimelik yapan köle kadınlarıydı. Cariyelerinin imparator-

Gülşah Hatun 1487'de öldü ve Bursa'da Mustafa'nın yanına kendisi için yaptırdığı türbeye gömüldü. Cem'in annesi Çiçek, oğlunun sürgünlüğünü paylaşarak Kahire'de öldü ve orada gömüldü. Ancak şehzadenin cenazesi öldüğü Napoli'den getirilip büyük kardeşi Mustafa'nın mezarına gömüldü. II. Bayezid'in kadınlarının çoğu, I. Selim'in galip çıktığı şiddetli taht savaşlarında oğulları öldürüldükten sonra Bursa'ya yerleştiler. Örneğin Amasya sancakbeyi ve Selim'in baş rakibi Ahmed'in annesi Bülbül Hatun, Selim 1513'te oğlunu idam ettirince Bursa'ya geldi. Bursa'da daha önce bir medrese yaptırıp vakfetmişti. Sonra da Ahmed için bir türbe yaptırdı. 1515'te ölünce kendisi de oraya gömüldü.[102]

Sultan Türbelerinin İkonografisi

Şehzade annelerinin kendilerinin ve özellikle oğullarının türbeleriyle bu kadar uğraşmaları doğal bir ilginin ilerisine geçen bir konudur. Türbe yaptırma kültürü, ölülerin mezarlarını ziyarete verilen önem ve buna bağlı ritüellerin İslam kültüründe yaygın bir önemi vardır. Tıpkı erkek ve kadın ermişlerin türbelerini ziyaret ve ibadet ritüelleriyle onların hayır dualarının ve inayetlerinin aranması gibi, Osmanlı tebaası da hanedan üyelerinin şefaatini arıyordu. Sultan türbelerini ziyaretin sadece ölmüş hükümdarlara layık ve gerekli bir hizmet olarak değil, aynı zamanda İslamiyete bağlılık atmosferini paylaşmanın bir yolu olarak görüldüğü anlaşılmaktadır; çünkü sultanın en büyük gazi ve imanı yücelten olarak rolünün güçlü bir karizması vardı.[103] Gerçekten de türbede yatan ilk Osmanlıların

luk sarayına geri gönderilip, çocukları olmadığı takdirde saray dışından başkalarıyla evlendirilenler arasında olması gerekir. Çocukları olanlar, Nergisşah'ın annesi gibi burada kalıp onları büyütürlerdi. Angiolello iyi eğitim görmüş biri olarak tarif ettiği Nergisşah'ın cenazede yaptığı konuşmayı da aktarır.

102 Uluçay, Padişahların Kadınları, s. 22.

103 Özellikle tahta çıkarken ve seferler sırasında sultanlar atalarının ve gazilerin türbelerini ziyaret ederlerdi. Bu, padişahın önemli bir kamusal ritüeliydi, aynı zamanda da hanedanın manevi ve politik otoritesini sürdürmesinin bir aracıydı. Türbe ziyaretlerine ek olarak ilk dönem ve İslam Osmanlı kahramanlarının türbelerini onarmak çoğu padişahın kurduğu vakıfların başlıca alanlarından biriydi. Türbelerin restorasyonu, sultanların tebaaya soylarının nereden geldiğini ve dinine bağlı Müslümanlar ve Osmanlı hanedanının kulları olarak görevlerini hatırlatmasının bir başka aracıydı.

kişilikleri, ermişle gazi kahramanı birleştirmiş görünmektedir: örneğin sözlü geleneğe göre Osman'ın kardeşi Saru Yatı'nın savaşta öldürüldüğü yerde büyük bir çam ağacı çıkmıştı, bu ağaçtan zaman zaman parlak bir ışık yayılıyordu.[104]

Hanedan türbelerinin önemli ziyaret ve ibadet merkezleri oluşturması, türbenin yeri ve büyüklüğü, özellikle de baş sakininin yanında kimin yatmasına izin verilmesi gibi kararların önemli politik ifadelerle yüklü olması anlamına geliyordu. Bu nedenle, padişah ve şehzade annelerinin gömülme âdetlerinin değişmesi Osmanlı üreme politikasının ana hanedandaki değişmeleri kavramamıza katkıda bulunabilir.

Tahta çıkamayan şehzadelerin cariye anneleri, kendi türbelerinin yapımından sorumluymuş gibi görünüyorlar. Gördüğümüz gibi bu kadınların bazıları özellikle oğulları için türbeler yaptırdılar ve onlarla birlikte gömüldüler. Ülkü Bates, Anadolu'nun Osmanlı öncesi Selçuk hanedanının sultan kadınlarının esas olarak türbe yaptırdığını, buna karşılık Osmanlı sultan kadınlarının külliyeler ve daha büyük ölçekli anıtlara yöneldiklerini göstermiştir.[105] "Yenilgiye uğramış" sultan kadınları vakıflarını türbelerle sınırlamaya teşvik edilmiş olabilirler.

Sultan anneleri için sabit bir gömülme düzeneği yoktu. Kocası Osman'dan önce ölen Edebali'nin kızı, belki de henüz sultan türbesi için uygun yer düşünülmediğinden, Bilecik'te babasının yanına gömüldü. Osman'dan çok yaşayan Mal Hatun, Osman'ın Bursa'daki mezarının çevresinde oluşan aile türbesine gömüldü; Osman'ın oğlu Orhan ve onun eşleri Asporça ve Nilüfer de bu türbeye gömülmüşlerdi.[106] Böylece ilk iki sultanın eşleri ölümde hem kocalarına hem de bir bütün olarak hanedan ailesine bağlanmışlardı.

---

104 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman,* böl. 5. Osman'ın kardeşi Gündüz'ün bir savaşta şehit düşen oğlu Aydoğdu'nun türbesi, yaralı atların türbe etrafında dolaştırırsa iyileşeceği bir yer olarak tanındı. (Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman,* böl. 17; Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma,* 1, s. 34; Uruc, *Tevarih-i Al-i Osman,* s. 13).

105 Bates, "Women as patrons of Architecture in Turkey", s. 245-46.

106 Osman'ın ve yanındaki Orhan'ın türbeleri, her iki sultanın birlikte yattığı, deprem ve yangınla yıkılan tek türbenin yerine 1868'de yapılmış olduklarından (Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi,* s. 141) yeni inşaat öncesi aile sandukalarının yerini saptamak, aslında ilk yerini de saptamak mümkün değildir. Asporça Hatun'un sandukası bugün Osman'ın türbesindedir fakat muhtemelen her iki türbedeki birçok sanduka gibi bu da 1868 öncesindeki tek türbenin içinde yer alıyordu. Nilüfer'in ölümü ve gömülmesi konusunda, bkz. Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman,* böl. 13.

Ancak I. Murad'ın saltanatından (ve dolayısıyla sultan hanesinde cariyelik yoluyla üremenin olası başlangıcıyla) başlayarak ve Süleyman'ın saltanatının sonuna dek, padişahlar türbelerini kadınlarıyla paylaşmadılar. Sultanlar türbelerinde ya yalnızdılar ya da kendilerine kardeşleri, çocukları, torunları, yeğenleri gibi aile üyeleri eşlik etti. Valide sultanlar kendi ayrı mezarlarında yatarlardı. Buranın baş sakini de kendileri olurdu. Ancak bu kadınların genellikle oğulları tarafından inşa edilen türbelerinin yerinde kuşkusuz simgesel öneme sahip değişmeler olmuştur. Nilüfer'den sonraki iki sultan annesinin türbeleri -Gülçiçek ve Devlet- Bursa'nın çeşitli mahallelerinde padişahların ve hanedanın diğer üyelerinin türbelerini barındıran cami külliyelerinden ayrı yerlerdeydi.[107] Ancak Fatih Mehmed'den itibaren valide sultanın mezarı sadece padişahın babasının mezarının bulunduğu cami külliyesi içinde yer almakla kalmadı, giderek külliye içinde daha önemli bir yer tutmaya başladı. Mehmed'in annesi Hüma, II. Murad'ınkine biraz uzak ama yine de Bursa'daki güzel Muradiye külliyesi içinde yer alan bir türbede yatar. Ancak daha sonraki valide sultanlar efendilerinin külliyesi içinde, onların mezarı dışında var olan tek türbede yatarlar. Fatih Mehmed'in eşi ve II. Bayezid'in annesi Gülbahar, Mehmed'in; Süleyman'ın annesi Hafsa, I. Selim'in; II. Selim'in annesi Hurrem, Süleyman'ın türbesi yanındaki türbelerdedir.[108]

Öyleyse, muhtemelen sultan ailesinin ilk cariye anneleri olan Gülçiçek ve Devlet'in ayrı türbeleri onları simgesel anlamda sultan ailesinden ayırıyordu, ama 15. yüzyıl sonuna gelindiğinde, sultanın cariye annesi, özel türbe statüsüyle gözle görülür ölçüde sivrilmekte ve oğlunun babasıyla ölümde yeniden birleştirilmekteydi. Bu değişim kuşkusuz köle kurumu üyelerinin Mehmed döneminde elde et-

107 Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s. 45, 142. Bugün (1991) Devlet Hatun'un küçük türbesi iyi bakım görmektedir ve (ikinci dereceden) turistik yer olarak yeri iyice bellidir. Ama Gülçiçek Hatun'un daha da büyük olan türbesinin yeri o kadar iyi işaretlenmemiştir. Ancak oğlu Yahşi'nin hemen yakındaki yeraltı türbesi ziyaret yeri olduğuna göre bölge halkının Gülçiçek Hatun'un türbesini de bilmesi gerekir.

108 Oğlunun şehzade sancağındaki görevi sırasında Trabzon'da ölüp oraya gömülen II. Bayezid'in cariyesi ve I. Selim'in annesi Gülbahar Hatun dışında. II. Murad'ın annesinin kimliği kesin olmadığı için nereye gömülü olduğu belirlenememektedir.

meye başladıkları daha önemli statüyü yansıtmaktadır. Sultanların diğer hükümdar aileleriyle resmi evlilik birliktelikleri kurmayı henüz sürdürdükleri dönemde, türbe mimarisinin alabildiğine somut yapılar aracılığıyla cariyeleri sultan ailesi içine katmama eğilimi ağır basmış olabilir. Ancak resmi evliliğin gündemden çıkmasıyla birlikte sultan cariyelerinin halk nezdinde daha büyük bir statü kazanmalarına giden yol açılmıştı.

Şehzade Hanesinde Cinsellik ve Güç

Şehzadeye yeni bir hane açılması, hem Osmanlı şehzadesinin hem de annesinin politik olgunluğunu ve ülke çapındaki politik kariyerinin başlangıcını belirliyordu. Oğlunun doğumundan sonra cariye ile sultan arasında büyük olasılıkla cinsel ilişki kalmıyorduysa da şehzadenin çocukluğu sırasında anne padişah sarayında kalmayı sürdürüyordu. Şehzadenin sancağa gönderilmesiyle birlikte, ana-oğulun paylaştıkları, padişah hanesine bağlı, ama ondan ayrı yeni bir hane oluşuyordu. O zaman cariyenin kimliği, "şehzade annesi" olarak netleşirdi. II. Bayezid'in eşlerinden Hüsnüşah Hatun'un mührü onu "Sultan Şehinşah'ın annesi" olarak belirtiyordu; 1511'de oğlunun ölümünü padişaha bildirmek için yazdığı mektuba bu mührü basmıştı.[109]

Annelik, ikincil bir rol değildi. Süleyman'ın Manisa'daki sarayında annesi Hafsa Hatun aylık 6000 akçe maaş alıyordu; bu şehzade sancağı maaş defterindeki en yüksek maaştı ve şehzadeninkinin üç katıydı.[110] Bu parasal fark, şehzade annesinin hanede yaşlı kuşağın temsilcisi olarak bulunduğunu simgeliyordu. Şehzade genç kuşağın tek temsilcisi değildi, çünkü bu hanede Hafsa'nın kızı, Süleyman'ın muhtemelen evlenmemiş kız kardeşi de vardı; sultan kızı aylık 1200 akçe maaş alırdı.[111] Sancak merkezini imar etme ayrıcalığına, hanenin en yaşlı üyesi olarak şehzade annesi sahipti: 16. yüzyılda III. Mu-

109 TSMA, E 3058.

110 TSMA, D 8030, 1b.

111 TSMA, D 8030, 1b. Hafsa Hatun'un I. Selim'in birden fazla kızının annesi olduğu sanılmaktadır. Defter sultan kızının adını belirtmediği için hangisinin kastedildiği açık değildir. Sultan kızı defterde "hemşire-i hazret-i mir" olarak geçer.

rad Manisa'ya bir külliye yapana kadar, kentin en önemli cami külliyeleri Hüsnüşah Hatun ve Hafsa Hatun tarafından yaptırılanlardı.

15. yüzyıl sonunda, padişah hanesinden ayrılma yaşı 16 dolayına yükseldiğinde, şehzadenin politik hayata adım atması aynı zamanda üreme hayatının başlangıcına da işaret ediyordu. Oğlunun eşlerini yetiştirmek ve hayatının bu yönünün başarısını sağlama almak, iç hanenin en büyük üyesi olarak cariye annenin rollerinden biriydi. Şehzadenin politik/üreme olgunluğuna ulaşması, sadece annesinin değil -annenin de halk gözündeki politik kariyerinin başlaması anlamında- babasının da rollerinden birinde bir değişim başlangıcı demekti. Fatih Mehmed döneminden, belki de daha önceden itibaren, padişahın üreme işlevi oğullarınınki başlayınca sona eriyordu. Daha önceki sultanlar, ilk oğulları iyice büyüdükten sonra bile, çocuk yapmaya devam etme eğiliminde oldukları halde, Mehmed ve ondan sonra gelenler sağlıklı sayıda oğulları çocukluk dönemini atlatıp hanedanın üremesi fonksiyonunu kendileri üstlenebilir hale geldikten sonra çocuk yapmaya son verdiler.

Hanedanın şehzadeler kanalıyla gücün dışarıya çıkışını denetlemesinin ilginç bir yönü, bu denetimin sultanın köleleri tarafından gerçekleştirilmesiydi. Lalalar genellikle yönetici elit köleler arasından seçilirdi. Cariye annenin şehzadeyi eğitip dizginlemesi gibi, şehzadeyi politik faaliyetleri içinde eğitme ve denetleme gibi babaya özgü bir işlevi yerine getiren lala da padişahın bir tür temsilcisiydi. Şehzade padişah olduktan sonra bile, hem annesine hem de lalasına bir evlat saygısıyla davranırdı. Eğer araları iyi ise yeni padişahlar sık sık lalalarını vezir tayin ederlerdi (Süleyman tahta çıkınca, lalası Kasım Paşa'yı dördüncü vezir yaptı).

Padişah cariyesinin hükümdarınkinden ayrı bir hanenin büyüğü olarak üstlendiği önemli rolün öncülü de vardı. Bu, bazı açılardan, İbni Battuta'nın Kırım'ın Özbek hanını ziyaretinde canlı bir şekilde anlattığı, Moğol "ordu"suna, yani hanın eşlerinden her birinin idare ettiği ayrı kamp ya da haneye benzemekteydi.[112] Ancak hayati bir fark, "ordu"nun başının esas kimliğini anneliğin değil, eşliğin tayin

112 Ibn Battuta, *The Travels*, 2, s. 480-89.

etmesidir. Ziyaret ettiği Türk ve Moğol devletlerinde eşlerin gücünden çok etkilenen İbni Battuta şöyle diyordu: "Türkler ve Tatarların [Moğollar] karıları çok yüksek bir konuma sahiptir; hatta bir emir yayımladıklarında 'Sultanın ve Hatunun emriyle' derler."[113] İbni Battuta 1330'larda Anadolu'dan geçerken İznik'e nezaret eden Orhan'ın eşi de bir ölçüde hükümdar yetkisi kullanıyordu. Ancak, Osmanlılar bu Türk-Moğol âdetinden hem eşlerinin hem oğullarının yetkilerini sınırlayarak hızla uzaklaştılar. Bu sürecin anahtarı köle cariyelerdi.

Daha yakın bir benzerlik, merkezi İran'da olan, ortaçağın güçlü Türk hanedanı Selçukluların atabeylik kurumuydu. Atabey[114] lalanın Selçuklu atasıydı. Aslında Osmanlılar da bu iki terimi, bazen birbirine yakın şekillerde kullanırlardı. Selçuklu ve Osmanlı atabeyliklerinin gelişimi arasındaki zıtlık, Osmanlının hükümdarlık erkini kullanışının belli başlı özelliklerini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Önemli bir fark, Selçuklu sultanının eşinin cinselliğinin, anneliğinin yanında ikincil olmaması ve oğlu baba hanesinden ayrılınca sona ermemesiydi. Artık sultanın eşi olmayan şehzade annesi, oğlunun atabeyiyle evlenebilirdi.[115] Atabeyler iktidarı gayri meşru bir şekilde giderek daha fazla ellerinde toplamaya ve sultanın etkin denetimini zayıflatmaya başladılar. Nitekim merkezden kopuk atabey devletlerinin ortaya çıkması Selçukluların çökmesinin başta gelen sebeplerindendi. Atabey, şehzade ve şehzadenin annesi arasındaki ilişki üzerine kurulu bir hane işte böyle yeni bir devletin çekirdeği olabiliyordu; atabey meşruiyetini sadece hükümdar kanından gelen bir şehzadenin varlığından değil, aynı zamanda da annesinin cinselliğinden elde ediyordu. Şehzadenin hanenin ortaya çıkışının gerekçesi olma gibi büyük ölçüde pasif bir rolü vardı. Eldigüzid hanedanında (Selçukluların ikinci dereceden halefleri) yeni devletin başına geçmeyi başaranlar Selçuklu şehzadesinin

113 Ibn Battuta, *The Travels,* 2, s. 340.

114 "Beg" ve "bey" (ve de "bek") Arapça yazılış üzerinde yapılmış çeşitlemelerdir; bey kelimesinin kök olarak anlamı, yürütme gücü kullanan kişi demektir: lord, vali, şehzade, hükümdar, vb..

115 Selçuklu atabeyliği üzerine bkz. Cahen, "Atabak"; Lambton, *Continuity ani Change in Medieval Persia,* s. 229-33.

kendisi değil, şehzadenin annesinin atabeyden olma çocuklarıydı.[116] Sultan eşinin cinselliğinin bir meşruiyet, hatta hükümdarlık gücü kanalı olma işlevinin en dramatik örneği, azatlı cariye Şecerü'd-dür'ün Memluk Sultanlığı'nın doğmasına yol açan kariyeridir. Şecerü'd-dür, kocası Eyyubi sultanı ve başka bir kadından olma oğlunun ölümünden sonra kısa bir süre tahtta oturdu. Kocasının kölelerinden biriyle evlenince hükümdarlığı ilk Memluk "köle" hükümdar olan kocasına bıraktı.[117] Osmanlı sultanları bu politik gruplaşmaların sıkıntısını hiç çekmediler; çünkü hem lalaların dizginlerini daha sıkı tutabiliyorlar hem de kadınlarının cinselliğini mühürlüyorlardı.

Hanedan açısından Osmanlı sultanlarının kadınları, iktidar üzerindeki hak talepleri sadece anneliklerinden geldiği için, emin siyasi unsurlardı. Siyasi güvenliklerini sadece çalışmalarını oğulları kanalından yürüterek sağlayabilirlerdi. Cariye annelerin sultandan koparak oğullarıyla özdeşleşmeleri tamdı. Bir cariye anne oğlan çocuk doğurunca hayatını oğlunun başarısını güvence altına almaya adıyordu; çünkü kendi kaderi onunkine bağlıydı.[118] Resmen "şehzade annesi" olarak tanındığından, bir anlamda isimsizdi. Ölümde bile oğlundan ayrılamazdı. Sadece oğlunun tahta çıkması halinde efendisiyle arasındaki ilişki yeniden kurulurdu, o da sadece ölümde.

Sancakların Son Cariyesi: Mahidevran Hatun

Bu bölümü, Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi ve çocukluğunda hayatta kalabilen en büyük oğlu Mustafa'nın annesi Mahidevran Hatun'u kısaca anlatarak tamamlayacağız. Mahidevran, kariyeri yukarıda anlatılan modele uygun son padişah cariyesiydi. Süleyman'ın diğer hasekisi Hurrem ile giriştiği mücadelede yenik düştüğü için, öyküsü özellikle ilgi çekicidir. "Kadınlar saltanatı" Hurrem ile başlar, onun kariyeriyle Mahidevran'ınki arasındaki fark öğreticidir.

---

116 Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 246.

117 Bkz. Üçok, *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar'da* Şecerü'd-dür'e ayrılan bölüm. Bu tartışma hakkında yaptığı yorumlardan dolayı Michael Winter'a teşekkür borçluyum.

118 Şehzadenin annesinin maaşı bile oğlununkine bağlıydı: Süleyman'ın şehzadelik maaşı arttıkça Hafsa'nınki de artmıştı (TSMA, D 8030, 1b; D 10052, 1b).

Kökeni tartışmalı -büyük olasılıkla Arnavut ya da Çerkez- bir cariye olan Mahidevran, Süleyman'ın Manisa'daki şehzade sarayının tarih düşülmemiş bir kaydında, hanenin 17 kadını arasında görünmektedir. Maaş açısından bakılırsa Mahidevran ve iki kadın günde 4'er akçe alıyorlardı, diğer üç kadın günde 5'er akçe ile hiyerarşik olarak daha üstteydiler.[119] 1515'te oğlu Mustafa doğunca, Mahidevran'ın haremdeki statüsünün yükseldiği varsayılabilir. 1521'de artık padişah olan Süleyman, diğer iki oğlunu, dokuz yaşındaki Mahmud'u ve daha yeni yürümeye başlayan Murad'ı kaybedince, Mustafa kendi şehzade kuşağının en büyüğü oldu. Aynı yıl Hurrem'in oğlu Mehmed doğdu.

Yabancı Osmanlı gözlemcileri, özellikle Venedik elçileri, Osmanlı hanedan siyasetini yakından izliyorlardı. Mahidevran hakkındaki yorumları bize bir şehzade annesinin oynadığı hayati role ve şehzadenin iyiliği için nice gerekli olduğuna dair ipuçları verir. Süleyman döneminin ilk yıllarının elçisi Pietro Bragadin, henüz İstanbul'daki sultan sarayında ikamet ederlerken Mustafa'nın, annesinin "tüm neşesi" olduğunu bildiriyordu.[120] Mustafa Manisa Sancakbeyliği'ne yukarıda anlatılan resmi törenle 1533'te gönderildi. Onun Safevi sınırı yakınında, Kara Amid'deki (Diyarbakır) sarayını anlatan Bassano, 1540 sıralarında şehzadenin "babasınınkinden aşağı kalmayan çok şahane ve görkemli bir sarayı" olduğunu ve "kendisini halka nasıl sevdireceği konusunda birlikte oturduğu annesinin yol gösterdiğini" yazmıştı.[121] Mustafa bir süre sonra Manisa'ya döndü ve 1542'de Amasya'ya geçti. 1546'ya gelindiğinde, Süleyman'ın üç oğlu daha ortaya çıkmıştı ve dört şehzade arasında taht mücadelesi başladı; oysa padişah daha yirmi yıl yaşayacaktı. Elçi Bernardo Navagero, 1553'te yazdığı bir raporda, Mahidevran'ın oğlunu koruma çabalarını anlatıyordu: "(Mustafa'nın) yanında onu zehirlenmekten korumak için sürekli tetikte bekleyen ve ona kaçınması gereken tek şeyin bu olduğunu her gün hatırlatan annesi var ve şehzadenin ona karşı sınırsız saygı ve hürmet beslediği söyleniyor."[122]

119 TSMA, D 8030, 1b.

120 Alberi, *Relazioni*, 3, s. 102.

121 Bassano, *Costumi et i modi*, folyo 19r.

122 Alberi, *Relazioni*, 1, s. 77.

Mustafa halk tarafından çok sevilen bir şehzadeydi. Daha dokuz yaşındayken Venedik elçisi "olağanüstü yetenekli olduğunu, bir savaşçı olacağını, yeniçeriler tarafından çok sevildiğini ve büyük işler başardığını" bildirmişti.[123] 1553'te Mustafa 38 yaşındayken Navagero "Herkes tarafından ne kadar çok sevildiğini ve veliaht olmasının ne kadar arzulandığını tasvir etmek mümkün değildir" diye yazıyordu. Ancak şehzade aynı yıl babasını tahttan indirmeyi planlamakla suçlanarak idam edildi: o zamandan bu yana, ne böyle bir ihanet işlediği, ne de işlemediği kanıtlanabildi. Mahidevran oğlunu hayatının son dakikasına kadar siyasi rakiplerden korumaya uğraştı; bunu başarabilmek için çok muhtemeldir ki bir muhbirler ağı kurdu. Elçi Trevisano 1554'te, Mustafa'nın idam edildiği gün, Mahidevran'ın ona babasının kendisini öldürme planları konusunda uyaran bir haberci gönderdiğini anlatıyordu. Mustafa ne yazık ki haberi dikkate almadı; Trevisano'ya göre, arkadaşlarının, hatta annesinin bile uyarılarını dikkate almayı sürekli reddetmişti.[124]

Mahidevran, Bursa'ya çekilen son haseki oldu; oğlu da orada gömülmüştü. Kendinden önce gelenlerden daha talihsiz olan ve oğlunun idamıyla muhtemelen utanç verici bir duruma düşen Mahidevran, oturduğu evin kirasını ödeyemiyor, uşakları çarşıda hakarete uğruyor ve kazıklanıyorlardı. Mahidevran'ın durumu Süleyman'ın saltanatının sonuna doğru, borçlarının sultanın emriyle ödenmesi ve kendisine herhalde Süleyman'ın hayatta kalan tek oğlu, Mustafa'nın üvey kardeşi Selim tarafından bir ev alınması üzerine düzeldi.[125] İtibarının iadesi ancak rakibi Hurrem'in 1558'de ölümünden sonra mümkün olmuş olabilir. Nihayet mali güvenceye kavuşan Mahidevran, oğlunun Selim tarafından yaptırılan türbesinin bakımı için bir vakıf oluşturacak kadar gelir sahibi oldu.[126] 1581'de öldüğünde, Mahidevran Mustafa'nın türbesine gömüldü.

123 age, 3, s. 102.

124 age, 1, s. 173.

125 Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 3, s. 165-66 ve "Tarihi Bilgiler ve Vesikalar", 405 vd.

126 Vakıf Bursa'daki kırk iki evin kirası ve borç verilen paraların faizlerinden ibaretti. 1761-67 arasındaki altı yıllık dönemde vakıfın gelir ve giderlerine ilişkin bir kayıt yılda 17.372 akçe gelir ve 27.000 akçe harcama gösterir. Türbenin idarecisi, bu kayıtları gönderdiği kızlarağasına, böylesi açıklarla hiçbir iş yapamamaktan şikâyet eder (TSMA, D 5290).

3

HASEKİLER VE DAMATLAR DEVRİ: 1520-1566

Süleyman döneminin ilk olaylarından biri, Canberdi Gazali'nin isyanıydı. Canberdi, Süleyman'ın babası I. Selim tarafından yenilgiye uğratılan Memluklardandı. Bir Osmanlı tarihçisinin sözleriyle, Memluk İmparatorluğu'nu fetheden Osmanlıların "kılıcından kurtulanlardan biri" idi. Selim Kahire'den İstanbul'a dönerken Canberdi boyun eğdiğini bildirmiş ve Şam, Kudüs, Gazze valiliğiyle ödüllendirilmişti. Büyük fatih, üç yıl sonra, 1520'de öldüğünde Canberdi anlaşılan oğlundan pek bir şey beklenemeyeceğini düşündü. "(Canberdi) itaatsizleşti ve yeni hükümdarın tahta çıkışı sırasında Sultan Selim'in kılıcının korkusundan kurtulduğunu sanarak isyan etti, fakat Süleyman'ın kılıcının gücünün farkında değildi."[1] Canberdi kısa sürede kellesini, Süleyman'ın isyanı bastırmaya yolladığı Ferhat Paşa'nın (paşa aynı zamanda Süleyman'ın kız kardeşi Beyhan Sultan'ın kocasıydı) kılıcına kaptırdı.

Sabık Memluk valisi, Süleyman'ı, savaşta kendini kanıtlamadan tahta geçtiği için küçümsemiş olabilir. Babasının tek varisi olan Süleyman, büyük dedesi Fatih Mehmed'den bu yana, silahlı çatışmaya girmeden tahta çıkmış ilk Osmanlı şehzadesiydi. Ancak yeni sultan, atalarının geleneğine uygun bir gazi olduğunu gösterdi. Sadece Memluklardan alınan geniş toprakları elinde tutmakla kalmadı, ordusu imparatorluğun sınırlarını batıda Macaristan ve doğuda Irak'ı da içine alacak kadar genişletti; donanması da Kuzey Afrika ve Yemen'i imparatorluğa kattı. Süleyman'ın ölümünden sonra da fetihler oldu ama Osmanlı İmparatorluğu'nu en geniş sınırlarına taşıyan esas oydu. Süleyman aynı zamanda Müslüman hükümdarların hiç

1 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar*, s. 7a-b.

kuşkusuz en güçlüsü ve en itibarlısı olarak hüküm süren ilk Osmanlı sultanıydı.

Ancak Osmanlıların parlak döneminin zirvesi olarak Süleyman'ın saltanatının bıraktığı kalıcı iz sadece fetihlerin sonucu değildi; zira imparatorluğun uçsuz bucaksız sınırlarının getirdiği siyasi ve toplumsal sıkıntılar da bu dönemde hissedilmeye başlandı. Süleyman, krallar çağında hükümdar olmuştu. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nu dirilten Habsburg İmparatoru V. Karl, Fransa Kralı I. François ve İngiltere Kralı VIII. Henry ile aynı dönemde yaşadı. Doğuda Süleyman'ın çağdaşları, iki büyük Müslüman imparatorluğunun kurucusu iki büyük fatih, Safevi İsmail ve Moğol Babür'dü. Batıdaki çağdaşı hükümdarlar arasında "Muhteşem" olarak tanınan Süleyman, hem Avrupalı hem de Müslüman dünya için bir görkem ve güç simgesi olmuştu. Osmanlı padişahı törensel monarşi politikasını kullanışı bakımından, benzeri hükümdarların herhangi biri kadar becerikliydi -zaten buna mecburdu.[2]

16. yüzyıl bir krallar çağı olduğu kadar, içlerinden Anne Boleyn, Navarre'lı Margaret, I. Elizabeth, Catherine de Medicis, İskoç Kraliçesi Mary'yi sayabileceğimiz bir kraliçeler çağıydı. Osmanlılar da sultanın en gözde cariyesi Hurrem Sultan'ın kişiliğinde, bir "kraliçe" yarattılar. Süleyman'ın uzun süren saltanatı birçok bakımdan daha önceki üreme politikaları geleneklerinden bir kopuş gibidir. Belki de en radikal gelişme, padişah ile büyük itibar ve nüfuz kazandırdığı hasekisi arasındaki yoğun ve mahrem bağdı. Ancak bu yeni ilişki aynı zamanda hanedan içindeki daha derin bir değişimin belirtisiydi.

Daha önceleri, hanedan politikası merkezi değildi; hanedan bir dizi saraya dağılmıştı. Ancak Süleyman zamanında hanedan üyeleri giderek İstanbul'da toplanmaya başladı ve bunun sonucunda aralarında bir dizi yeni ilişki ve yeni güç kümeleşmeleri ortaya çıktı. Hasekinin ortaya çıkışı kadar önemli bir diğer gelişme de Osmanlı sultan kızlarının kocalarının (damatların) artan itibarıydı. Bu üst üste çakışan ve birbirini etkileyen ilişkileri, zaten mevcut en önemli

2 Şu anda Süleyman saltanatına ilişkin kapsamlı bir akademik çalışma yoktur. Gökbilgin "I. Süleyman"da onun fetihleri ve diplomasisi üzerinde durur. Bu dönemle ilgili en iyi kısa çalışma Veinstein'ındır : "L'Empire dans sa grandeur (XVIe siècle)."

iki hanedan ilişkisiyle, yani padişah ile oğulları ve şehzade ile annesinin ilişkileriyle uzlaştırma süreci, Süleyman'ın yaşamından çok daha uzun sürdü ve politik manzaranın kökünden değişmesine neden oldu. Süleyman'ın kendi saltanatı bir hanedan dramına, hatta Shakespeare'vari bir trajediye sahne oldu. Avrupalı çağdaşlarını da uğraştıran monarşi, aile ve iktidar, sadakat ve ihanete dair sorunların birçoğu Süleyman döneminde de ortaya çıktı.

Hasekiler

Hurrem'in haseki olarak kariyeri, 1521'de ilk çocuğunun doğumundan 1558'de ölümüne kadar, Süleyman'ın saltanatının hemen hemen tümünü kapsadı. Bu kariyer, daha önceki geleneğin üç ana özelliğinden, yani sultan annelerinin cariye statüsü, bir anne-bir oğul ilkesi ve şehzade annesinin oğlunun sancakbeyliğinde yanında bulunması özelliklerinden tam bir kopuş gösteriyordu. Bu eşi görülmemiş değişiklikleri kavrayamayan halk, çözümü Hurrem'i sultanı büyülemekle suçlayarak buldu.

Hurrem'in Süleyman'ın haremine tam ne zaman katıldığı bilinmiyor, ama muhtemelen saltanatının ilk yılından ya hemen önce ya da ilk yılında onun cariyesi oldu (Süleyman 1520 Eylülü'nde padişah olduğunda 26. yaş gününe 1 ay vardı). Sultana cülus hediyesi olarak sunulmuş da olabilir. Hurrem, büyük olasılıkla, o sırada Polonya'nın parçası olan Batı Ukrayna'dandı. Polonya'da anlatılana göre, adı Aleksandra Lisowska idi ve Rutenyalı bir rahibin kızıydı. Tatar yağmacılar tarafından Dinyester üzerinde Lvov yakınındaki Rogatin kentinden esir alınmıştı. Hurrem ismi Türkçede "şen" anlamına gelmektedir ama Avrupalılar, belki de "Rutenyalı bakire" anlamına gelen Lehçe bir terimden dolayı, onu Roxelana olarak bilirdi.[3]

Hurrem'le Süleyman'ın ilk çocuğu Mehmed 1521'de doğdu. Sonraki birkaç yıl içinde bir zamanda, padişah bütün diğer cinsel eşlerini bıraktı. Süleyman, kendisini tamamen Hurrem'e hasretmeden önce,

3 Sokolnicki, "La Sultane Ruthène", s. 229-30. Yazar "Roxolanes" teriminin 17. yüzyılda "Rutenyalı bakireler" anlamında kullanıldığını belirtir. Ayrıca bkz. Hammer, *Histoire*, 5, s. 487.

atalarının örneğini izlemiş ve çok sayıda cariye almıştı. Venedik Elçisi Mario, genç padişahın "çok şehvet düşkünü" olduğunu ve sık sık "kadınların sarayına" gittiğini belirtiyordu.[4] Fakat 1524'te -ki o zamana kadar Süleyman'la Hurrem'in dört çocukları olmuştu- Elçi Zen "senyörün şehvet düşkünü olmadığı" ve tek kadına bağlı kaldığını belirtebiliyordu.[5] 1526'da Elçi Bragadin, sultanın artık en büyük oğlunun annesiyle (Mahidevran) hiç ilgilenmediğini ve bütün sevgisini, elçinin "genç ama güzel değil, fakat zarif ve şirin" diye betimlediği Hurrem'de topladığını bildiriyordu.[6] Luigi Bassano'ya göre, Süleyman sultanların eski geleneğini göz ardı etmiş ve bir dizi cariye almamıştı; tersine, Hurrem'e bağlılığını korumak için, haremindeki hemen hemen tüm seçilebilir cariyeleri bakireyken evlendiriyordu.[7]

Bragadin'in naklettiği dramatik bir olay, Süleyman'ın bu genç cariye uğruna geleneği bir kenara atmaya hazır olduğunun altını çizmektedir:

> Bir sancakbeyi sultana biri annesi biri kendisi için iki güzel Rus kızı verdi. Bunlar saraya gelince, şu sırada çok kıymet verdiği ikinci karısı [Hurrem] çok mutsuz oldu ve ağlayarak kendini yerden yere attı. Kendine verilen kızı da sultana vermiş olan annesi yaptığına üzülerek kızı geri aldı ve eş olarak bir sancakbeyine gönderdi; sultan da kendininkini bir başka sancakbeyine göndermeyi kabul etti; çünkü bu cariyeler -sadece biri bile- sarayda kaldığı takdirde, karısı üzüntüsünden ölecekti.[8]

Elçi Bernardo Navagero 1553 tarihli raporunda, Hurrem'in sultanın sevgisini nasıl kazandığını açıklamak için bir başka dramatik olay anlatmıştır. Olay, eğer doğru aktarıldıysa, genç cariyenin harem protokolünü kendi lehine kullanma yeteneğini ortaya koyar:

---

4 Alberi, *Relazioni,* 3, s. *78.* Kanuni saltanatının ortalarına kadar hanehalkı kadınları ayrı bir sarayda (Eski Saray) kalırlardı; bkz. 5. Böl,

5 age, 3, s. 96.

6 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 102.

7 Bassano, *Costumi et i modi,* 18r.

8 Sanuto, *I Diarii,* 41, s. 534-35.

Sultanın çok sevgili iki kadını var: biri Çerkezdir ve ilk oğlu Mustafa'nın annesidir; atalarının geleneğini çiğneyerek evlendiği ve karısı saydığı diğeri Rustur, majesteleri tarafından o kadar sevilir ki Osmanlı hanedanına bundan büyük otorite sahibi olmuş bir kadın daha gelmemiştir. Tatlı ve mütevazı olduğu ve sultanın karakterini çok iyi tanıdığı söylenmektedir. Sultanın gözüne girmesi anladığım kadarıyla şöyle gerçekleşti: Doğal olarak gururlu ve güzel olan ve zaten Mustafa adlı bir oğlu olan Çerkez, [Hurrem'in] sultanı memnun ettiğini anladı, bu yüzden ona hakaret etti ve "Hain, satılık et[9], benimle yarışmak mı istiyorsun?" diyerek bütün yüzünü gözünü tırmaladı, giysilerini perişan etti. Tesadüfen birkaç gün sonra da sultan bu Rusu gönül eğlendirmek için çağırtmış bulundu. O da bu fırsatı kaçırmayarak kendisini götürmeye gelen hadım ağaya öfkeyle sultanın huzuruna çıkmaya layık olmadığını, çünkü satılık et olarak ve yüzü bu kadar kötü durumda ve saçlarının bir kısmı yolunmuşken huzuruna çıkarak böyle bir sultanın büyüklüğünü zedeleyemeyeceğinin farkında olduğunu söyledi. Bu sözler sultana aktarılınca onda [Hurrem'i] yanına getirtmek için daha da büyük bir arzu uyandırdı ve gelmesini yeniden emretti. Niye gelmediğini ve niye kendisine böyle bir mesaj yolladığını anlamak istedi. Kadın Mustafa'nın annesiyle arasında geçenleri, sözlerine gözyaşlarını katarak ve hâlâ tırnak izleri olan yüzünü ve saçlarının nasıl yolunduğunu sultana göstererek anlattı. Kızan sultan Çerkezi çağırttı ve diğer kadının söylediklerinin doğru olup olmadığını sordu. O da doğru olduğu ve hak ettiğinden çok daha azını yaptığı yanıtını verdi. Majestelerinin hizmetine ilk giren kendisi olduğundan bütün kadınların kendisine boyun eğmesi ve kendisini hanım olarak tanıması gerektiği düşüncesindeydi. Bu sözler sultanı daha da öfkelendirdi ve artık onu istemediği için bütün aşkını öbürüne yöneltti...[10]

Osmanlı sultan ailesi kadınlarının hayatlarına ilişkin elimizdeki en zengin kaynak olan Venedik elçilerinin anlattıkları en iyi halde doğrudan önemli yerlerdeki haber kaynaklarından alınan, en kötü

9 Bragadin'in sözleriyle, *carne venduta.* Mahidevran da köle olduğundan, bu tencere dibin kara seninki benden kara meselesidir. Tabii Mahidevran'ın sultana hediye olarak sunulması, oysa, Hurrem'in bir esir pazarından satın alınmış olması dışında.

10 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 74-75.

halde de ikinci, üçüncü elden ve söylentilerle süslenmiş bilgilerden derlemedir. Her elçilik raporu hanedan ailesi ve üyelerine ilişkin haberlere birçok sayfa ayırırdı; bu incelemenin amacı sadece hanedanın güç dengelerindeki değişmeleri izlemek değil, aynı zamanda Venedik çıkarları açısından daha olumlu sayılabilecek üyeleri saptamaktı.[11] Bu nedenle bu anlatılanların ana hatlarının ve büyük olasılıkla ayrıntılarının da doğru olduğunu varsayabiliriz. Süleyman'ın Hurrem'e derinden bağlı olduğu, Hurrem'in daha kariyerinin çok başlarında isteklerini dayatacak kadar padişahın gözünde kendini güvende hissettiği ve sultanın onunla ilişkisini korumak için protokolü esnetmeye razı olduğu sonuçlarını çıkarabiliriz. Süleyman'ın annesinin -sultanın davranışlarını gözetim altında bulunduran kişi- bu eşi görülmemiş ilişkiyi önlemek üzere harekete geçmemiş, belki de geçememiş olması da dikkat çekicidir.

Süleyman'ın üç oğlundan ikisi 1521'de ölünce,[12] hayattaki tek erkek çocuğu altı yaşındaki Mustafa kaldı; bu da Süleyman'ın hızla daha çok oğul yapmasını zorunlu kıldı. Minio 1522 tarihli raporunda, Süleyman'ın geride sadece çocuk yaşta varisler bırakarak ölmesi halinde, imparatorluğun büyük bir karışıklık içine düşeceği

11 Elçilerin eğitilmesi ve Venedik Cumhuriyeti'nin politik kültüründe oynadıkları rol konusunda, bkz. Valensi "Judith", *Venise et la Sublime Porte: La Naissance du despote.* İstanbul'a elçi olmak, eğitim görmüş elit kesimden beklenen devlet hizmetleri içinde en prestijli görevdi (19).

12 Süleyman, bir ya da iki yaşlarında olan Murad'ın ölüm haberini Belgrad'ın fethinden dönerken aldı. İstanbul'a döndükten kısa süre sonra dokuz yaşındaki en büyük oğlu Mustafa'yı ve bir kızını (Uluçay, *Padişahların Kadınları,* s. 39'da belirtilen "Raziye" olabilir) kaybetti. Bu ölümler sultan ailesinin ikametgâhına yayılmış bir salgın hastalıktan ileri gelmiş olabilir (Hammer, *Histoire,* 5, s. 20'ye göre, Mahmud çiçekten öldü). Bu çocukların annelerinin kim olduğu bilinmemektedir. Mahmud ve Murad'ın annesinin Süleyman'ın saltanatı boyunca haremde önemli bir statüsü olmuş Gülfem Hatun olduğu iddia edilmiştir (Skilliter, "Khurrem", s. 69). Şehzadelerin annesi olması Gülfem'in Süleyman'ın hareminde devam eden itibarını açıklayabilir ama bu pek olası görünmemektedir, zira durum böyle olsa adı resmi belgelerde böyle geçerdi (yani, "valide-i merhum Sultan X") bkz. 1552 hazine defterleri. Burada şehzade ve sultan kızı anneleri "X'in validesi" olarak geçerken Gülfem sadece "Gülfem Hatun" olarak yazılmıştır. Mezar taşı üstünde sadece "Gülfem Hatun binti Abdullah" yazılıdır. Üsküdar'daki cami için kurduğu bir vakfın hesap defterinde "Gülfem Hatun" olarak geçer (BA, MM No.15920, folyo 1v, 1013/1604-5 yılı hesabı). Ayrıca Gülfem, Süleyman'ın Manisa'daki şehzadelik maiyetinin köle cariye üyesi olarak da görülmez. Gülfem'in haremde kethüda hatun veya başka bir üst düzeyde idari görevli olması muhtemel gözükmektedir.

yorumunu yapıyordu.[13] Ciddi bebek ve çocuk ölümü riskleri göz önüne alındığında, bu acil varis ihtiyacı sultanın yeni gözdenin birden fazla çocuk doğurmasına neden izin vermeye razı olduğunu açıklayabilir. Hurrem'in sağlıklı oğullar doğurması sultanı, annesini ve hanedanın sürekliliğiyle ilgilenenleri tabii ki sevindirmiş olmalı. Süleyman'ın çocuklarının tam doğum tarihleri elimizde yok ama Hurrem'den olan ilk 5 çocuğunun birbiri ardına doğduğu açıktır: Mehmed 1521'de (H.927), Mihrimah -Süleyman'ın hayatta kalan tek kızı- 1522'de (H.928),[14] Abdullah -doğduktan 3 yıl sonra öldü- 1523'te (H.929), Selim 1524'te (H.930) ve Bayezid 1525'te (H.931). 1531'de Hurrem, kambur olan Cihangir adlı son çocuğunu doğurdu. Cihangir doğduğunda Süleyman otuz yedi yaşındaydı. O zamana kadar beş oğlu olmuştu. Bunların en büyüğü on altı yaşındaydı ve iki yıl içinde sancak görevini almak üzere sultan hanesinden ayrılacak ve çocuk sahibi olmaya başlayacaktı. Bir sonraki kuşağın ergenliğe ulaşmasıyla birlikte, Süleyman sultanlığının üremeye ilişkin gereklerini tamamlamış oluyordu.

Hurrem 1542'de Manisa Sancakbeyliği'ne gönderilen en büyük oğlu Mehmed'e eşlik etmedi. Mehmed'in bir yıl sonra ölümünün ardından da Cihangir'in yaşı bir engel oluşturmadığı halde oğullarının hiçbiriyle sancağa gitmedi. Buna karşılık bir Manisa sicili, Hurrem'in oğullarını sancaklarda ziyaret etmek için birçok kez yolculuk yaptığını gösteriyor. 1543'te Manisa'da Mehmed'i ve Konya'da Selim'i ziyaret etti. 1544'te kızı Mihrimah, damadı Rüstem Paşa ve büyük bir askeri birlik eşliğinde Bursa'ya gitti; Selim, ailenin kırk gün süreyle bir araya gelmesi için oraya çağrıldı. Mart 1547'de Hurrem ve Cihangir Manisa'da, Mehmed'in ölümünden sonra oraya gönderilen Selim'in yanında bir ay geçirdiler.[15] Muhtemelen Hurrem

13 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 78.

14 Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* tablo 30'da Kaptan-ı Derya Müezzinzade Ali Paşa ile evlenmiş olabilecek adı belirtilmeyen bir kızı sayar. Süleyman'ın kızlarından birinin bu kadar gözlerden uzak bir hayat sürmüş olabileceğini düşünmek güçtür. Önemsiz bir cariyenin kızı bile olsa kendisine bazı haslar tahsis edilmiş ve dolayısıyla belgesel bir kayıt kalmış olurdu.

15 Manisa Mahkeme-i Şer'iye Sicilleri, no.l, folyo 57; bu tarihlerin çevrimyazısı bazı eksiklikler ve küçük hatalarla Uluçay, "Notlar ve Vesikalar", s. 249-50'dedir. Muhteme-

Bayezid'i de Kütahya ve Amasya'daki görevlerinde ziyarete gitmişti; 1553'te Süleyman'a yazdığı bir mektupta şehzadeyi ziyaret planlarını iptal etmek zorunda kaldığını anlatır.[16]

Hurrem, en azından 15. yüzyıl ortasından sonra, başkentte kalan ilk şehzade annesiydi. Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan şehzadeye önce Kefe sonra Manisa'daki şehzade sancaklarında eşlik etmişti. Mehmed'den altı yaş büyük olan Mustafa'nın annesi Mahidevran Hatun, oğlunun 1533'te Manisa'ya atanmasıyla Süleyman'ın sarayından ayrılmıştı (Mahidevran'ın saraydan oğlunun sancağına sürüldüğü iddiası yanlıştır;[17] Mahidevran'ın sarayda bulunmaması değil, Hurrem'in oradaki varlığı alışılmadık bir şeydi). Hurrem'in başkentte kalması, muhtemelen Cihangir'in sağlık sorunlarıyla ilişkilidir. Sakatlığı, kendisini hükümdarlık için ehliyetsiz kılan bir durum olarak görüldüğünden ve belki de tedaviye gereksinim duyduğundan, Cihangir sancağa çıkmadı.[18] Sultana seferdeyken yazılmış mektuplarından birinde, Hurrem çocuğun omuzuna yapılan bir ameliyatın başarısından söz etmişti.[19] Koşullar Hurrem'in cariyelik kariyerinin bu yönünü yerine getirememesini zorunlu kılmış olsa da durum yine de bir anneye-bir oğul ilkesinin terk edilmesini gerektiriyordu; Hurrem hangi oğluna eşlik etse, o, tahta çıkma mücadelesinde diğerlerine karşı avantajlı olacaktı. Bu mücadele kaçınılmaz olarak sultanın doğal ölümünün beklenebileceği zamandan çok daha önce başladı.

Süleyman'ın eski gelenekleri çiğneyişindeki son nokta, Hurrem'le evlenmesi ve böylece onu Osmanlı tarihinde azat edilip yasal eş yapılan ilk köle cariye kılmasıydı.[20] Bu evliliğe yasal hiçbir engel

---

len Bayezid'e yapılan bu ziyaretler görevlendirildiği kentlerdeki, özellikle Kütahya'daki benzer sicillere kaydedilmişti.

16 TSMA, E 5038, Uluçay, *Aşk Mektupları,* s. 42-43'te çevrili.

17 Örneğin, Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 36.

18 Alberi, *Relazioni,* I, s. 117.

19 TSMA, E 6056.

20 Süleyman'ın Osmanlı geleneklerini ihlal ederek Hurrem'le evlenmiş olduğu Navagero ve Trevisano adlı elçiler tarafından kaydedilmişti (Alberi, *Rdazioni,* 1, s. 74, 115). Osmanlı kaynakları düğünü anlatmaz fakat Mustafa Âli *(Künhü'l-Ahbar,* 125a) Süleyman ve Hurrem'in evlendiğini kaydeder. Bkz. Peçevi, *Tarih,* 1, s. 269: "...sultanın eşi ve şehzade ve sultan kızlarının annesi, soylu..."

yoktu ama karşısında olanca ağırlığıyla âdetler vardı. Ve âdetler de Osmanlı toplumunda genellikle kanun gücündeydi (kanun sözcüğü, aynı zamanda gelenek ya da âdet anlamına geliyordu). Görkemli düğün törenleri Ceneviz St. George Bankası'nın temsilcisinin tarihsiz bir mektubunda şöyle anlatılmıştı:

> Bu hafta, bu şehirde çok olağanüstü bir olay yaşandı; sultanlar tarihinde kesinlikle bir örneği daha bulunmayan bir olay. Büyük Senyör Süleyman, Roksalana isimli Rus köle kadını imparatoriçe olarak aldı ve büyük bir şölen düzenlendi. Topkapı Sarayı'ndaki şenlikler görülmedik derecede muhteşemdi. Hediyeler bir alay halinde şehirde sergilendi. Geceleri başlıca sokaklar ışıl ışıl aydınlatılıyor, her yerde müzik çalınıyor, ziyafet veriliyor. Evler çiçeklerle süslenmiş, insanların büyük bir neşeyle bindiği salıncaklara her köşede rastlanıyor. Eski Hipodrom'a, imparatoriçe ve nedimeleri için ayrılan kısmı yaldızlı bir kafesle bölünmüş, büyük bir tribün kuruldu. Burada Roksalana ve padişahın maiyeti Hıristiyan ve Müslüman şövalyelerin katıldıkları büyük bir turnuvayı, cambazları, hokkabazları, bir vahşi hayvan geçidini ve boyunları neredeyse göğe değecek kadar uzun zürafaları izlediler... Evlilik hakkında çok konuşuluyor, ama kimse bunun ne anlama geldiğini bilemiyor.[21]

Kutsal Roma İmparatorluğu Elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq'e, daha doğrusu kaynaklarının kendisine anlattığına göre, evlilik Hurrem'in padişahın duygularına ne denli egemen olduğunun göstergesiydi. Cariyenin çocuk sahibi olduğu zaman azat edildiği gibi yanlış bir fikri olan Busbecq diyordu ki: "Süleyman'ın karısı Roksalana henüz köleyken ona bir oğlan doğurunca, bu ayrıcalıktan faydalandı. Böylelikle özgürlüğünü kazanıp kendi kendisinin efendisi olunca, ona çok aşık olan Süleyman Osmanlı sultanlarının geleneğini bozup kendisini yasal eşi yapmadığı sürece, onunla herhangi bir ilişki kurmayı reddetti."[22]

---

21 Young, *Constantinople,* s. 135. Young'ın 1346'dan itibaren banka ile Galata arasındaki haberleşmenin kayıtlarını içerdiğini anlattığı banka arşivlerindeki bu kayıt anlaşıldığı kadarıyla tarihsizdir.

22 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 118.

Bu evliliğin kesin tarihi belli değildir. Venedik Elçisi Daniello De'Ludovici tarafından söz edildiği gibi Haziran 1534'te veya daha önce gerçekleşmiş olmalıdır.[23] Ancak Mahidevran ve oğlu Mustafa'nın 1533'te İstanbul'dan ayrılmasından, yani Hurrem'in en ciddi rakibesinin haremden uzaklaştırılmasından sonraya rastlaması olasıdır. Evliliğin, sultanı bu örneği görülmemiş birleşmeden caydırabilecek Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın Mart 1534'teki ölümünden önce de gerçekleşmesinin mümkün olmadığı ileri sürülmüştür.[24] Ancak valide sultanın yas dönemi bitmeden padişahın böyle bir olayı halk önünde kutlaması pek olası değildir ve Haziran 1534'te de Ocak 1536'ya kadar başkente dönmemek üzere Irakeyn seferine çıkmıştır. Ayrıca, Hafsa Sultan'ın bu evliliğe karşı olduğunu da kendiliğinden varsayamayız.

Hurrem, hanedan kadınları ve çocuklarının kaldığı Eski Saray'dan padişahın sarayına taşındığında, bir kez daha önceki çerçevenin dışına çıktı. Bu taşınma evlenmesiyle ilgili olabilir, zira 1534'te De'Ludovici onun ve çocuklarının padişahla birlikte sarayda yaşadıklarını bildirmişti.[25] Bassano'nun Hurrem'in Yeni Saray'daki dairesini anlatımı -1530'ların sonuna ait- Hurrem'in oraya artık iyice yerleştiğini düşündürmektedir: "Sultan hanımın sarayı Büyük Türk'ün sarayının içindedir ve gizli odalardan geçerek birinden diğerine gidilebilir... Sultan hanımın dairesi çok muhteşemdir, içinde özel ibadet yerleri, hamamlar, bahçeler vardır ve sadece ona değil, yüz kadar nedimesine de her türlü konfor sağlanmıştır ..."[26] Ancak 1550'lerin sonlarından kalma harc-ı hassa defterleri Hurrem'in Eski Saray'da ikamet ettiğini göstermektedir.[27] Bu durum, bir kısmı Yeni Saray'a geçmiş haremin tümünü Eski Saray'da ikamet edenler listesinde göstermeyi sürdüren kayıtlardan kaynaklanmış olabilir. Hurrem'in hayatının son yıllarında (1558'de öldü) sağlığının bozuk ol-

23 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 29 ("il Gran-Signore... l'ha sposata per moglie al modo loro"); De'Ludovici'nin Venedik senatosuna raporu 3 Haziran 1534 tarihlidir.

24 Miller, *Beyond the Sublime Porte,* s. 89 ve Gökbilgin, "Hurrem Sultan", s. 593 tarafından bu görüş ifade edilir.

25 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 29.

26 Bassano, *Costumi et i modi*, s. 17v.

27 BA, AE Kanuni 24; KK Saray 7098. 1552 ve 1555'ten kalan bu iki defter Hurrem Sultan dahil tüm maaş alan harem üyelerini Eski Saray'da ikamet eder göstermektedir.

masından ve Eski Saray'da kadınlar için bir hastane bulunmasından ileri gelmiş de olabilir.[28] Venedik raporlarına göre, Hurrem son yıllarında Süleyman'ın yanından ayrılmasını istemiyordu; çünkü sürekli bir ölüm korkusu içindeydi.[29]

Bir cariye ile yasal evlilik yapmak geçmiş gelenekten radikal bir kopuş ve gerçekten de benzersiz bir olaydı ama Süleyman döneminin daha da önemli yeniliği -çünkü bütün diğer değişikliklerin altında yatan buydu- tek bir kadının sürekli yükselişiydi. Hurrem'in unvanı -haseki, sultanın gözdesi- onun kendine özgü statüsünü herkese duyuruyordu. Halk, hükümdarının tek kadına ısrarla bağlanmasından rahatsızdı, bunu doğaya aykırı ve zararlı buluyordu. Bassano Hurrem'in ne kadar sevilmediğini anlatırken şunları yazmıştı:

> Süleyman ona öyle bir aşk besliyor ve tüm tebaasını öyle şaşırtıyor ki onun sultanı büyülediğini ileri sürüyorlar; bu yüzden kendisine cadı diyorlar. Yeniçeriler ve bütün saray halkı ondan da çocuklarından da nefret ediyor. Ama sultan onu sevdiği için kimse düşüncesini açıklamaya cesaret edemiyor. Ondan ve çocuklarından herkesin hep kötü söz ettiğini duydum, sultanın ilk doğan oğlu ve gözden düşen annesi hakkında ise iyi konuşuluyor.[30]

Yirmi yıl sonra Busbecq, "halk arasında Hurrem'in [Süleyman'ın] sevgisini aşk muskaları ve büyücülükle elinde tuttuğunun söylendiğini" anlatarak bu görüşü doğrular.[31]

Padişahın Danışmanı

Haseki başkentte yerleşince yeni bir politik ilişki doğdu: Hurrem padişahın siyasi sırdaşı olmuştu. Sefere çıkıp İstanbul'da bulunmadığı zaman padişaha yazdığı mektuplar, hasekinin değerli bir bilgi kaynağı olduğunu gösterir.[32] Böylelikle Hafsa Sultan'ın oğlu

28 Necipoğlu, *The Topkapı Palace*, s. 437.

29 Alberi, *Relazioni*, 3, s. 148.

30 Bassano, *Costumi et i modi*, s. 18v.

31 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 49.

32 Mektuplar Hurrem'in adına selam yolladığı çocukların isimlerine göre kabaca tarihlenebilir (örneğin, TSMA, E5426 ve 5656 muhtemelen Bayezid'in doğum yılı olan

için üstlendiği bir rolü devralmış olabilir. Süleyman'ın annesine çok bağlı olduğu söylenirdi. Bragadin'in 1526'daki raporuna göre, Hafsa "48 yaşlarında, sultanın büyük sevgi ve saygı beslediği, çok güzel bir kadındı."[33] Osmanlılar Mohaç Muharebesi'nde Macaristan'ı yenince imparatorluğun dört bir köşesine zafer mektupları gönderilirken, Süleyman bu haberi annesine bizzat yazmaya özen göstermişti.[34] 1534'te öldüğünde Hafsa Sultan'ın cenazesinde bütün halk yas tutmuştu.[35]

Ancak Süleyman saltanatının ilk yıllarında Hurrem'e güvenememiş olabilir; çünkü Türkçesi -en azından okuma ve yazması- kıttı. İlk zamanlardaki bir mektubunda şöyle yazıyordu: "Sultanım, yazdıklarınızı okuyabilsem, bana duyduğunuz hasreti daha uzun uzun yazacağınızı yazmışsınız."[36] Hurrem'in ilk mektupları, büyük olasılıkla bir harem kâtibi tarafından, çok resmi üslupta ve zarif bir yazıyla yazılmıştı. Ancak bunlara, Hurrem'in İstanbul'da olmayan padişaha özlemini ve çocukların onu nasıl aradığını anlattığı, o kadar ağdalı olmayan bir Türkçeyle yazılmış kişisel notlar da eklenmişti:

> Sultanım, ayrılığın yakıcı acısının sınırı yoktur. Artık bu sefile merhamet edin ve soylu mektuplarınızı esirgemeyin. Bırakın ruhum hiç değilse mektupla biraz huzur bulsun... Soylu mektuplarınız okununca, kulunuz ve oğlunuz Mir Mehmed ve kulunuz ve kızınız Mihrimah hasretinizle feryad ederler. Sultanım, oğlunuz Çelebi Mehmed ve kızınız Mihrimah ve Selim Han ve Abdullah size çok selam eder, ayağınızın tozuna yüz sürerler.[37]

1526'dan önce yazılmıştır; çünkü mektupta ağabey ve ablalarının isimleri vardır ama kendisinin ismi yoktur). Bu ilk mektuplarda şiirler de vardır. Bu şiirleri Hurrem'in yazmış olması çok ihtimal dışı olduğundan, şair olarak edindiği ismi muhtemelen hak etmemiştir (Hurrem'in şairlik yetenekleri konusunda bkz. Uluçay, *Padişahların Kadınları,* s. 35 ve 67).

33 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 101.

34 Sanuto, *I Diarii,* 42, alıntı yapan Hammer, *Histoire,* 5, s. 87.

35 Celalzade Mustafa, *Tabakatü'l-Memalik ve Derecatü'l-Mesalik,* 239a-b; Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 41b.

36 TSMA, E 5662 (Uluçay, *Aşk Mektupları,* s. 31-32).

37 TSMA, E 5662 (age, s. 31).

Kâtibin kaleme aldığı bir mektupta, haremin bir başka sakini tarafından düşülen bir not padişaha Hurrem'in mali durumu hakkında bilgi vermektedir; bu bilgiyi padişahın istediği anlaşılıyor. Not, Hurrem'in o noktada kendi işlerini kendi idare edemiyor olabileceğini düşündürmektedir.[38] Ancak bu ilk mektuplarda bile Hurrem'in siyasete karıştığını gözlemliyoruz: bir mektupta Sadrazam İbrahim Paşa ile ilgili ve daha önceden de söz ettiği belli olan bir soruna değinir: "Paşaya niye kızgın olduğumu soruyorsunuz. Allah'ın izniyle yine beraber olabildiğimiz zaman bunu anlatırım. Şimdilik paşaya hürmetlerimizi yolluyoruz -inşallah kabul eder."[39]

Ancak 1530'ların ortalarına gelindiğinde, -muhtemelen daha erken değil- Hurrem kendi mektuplarının büyük kısmını kendi yazıyordu. Daha öncekiler gibi bu mektuplar da hem Hurrem'in padişaha hasreti ve Allah'ın onu koruması umuduyla hem de aile haberleri ve aileden selamlarla doludur. Büyük olasılıkla Süleyman'ın 1534-35 doğu seferinde olduğu sırada yazılmış bir mektupta, Osmanlının zaferine ilişkin haberleri memnunlukla karşılar: "Fetihe ilişkin iyi haberler geldi. Hünkârım, Sultanım, Allah bilir ki öldüm ve yeniden hayat bahşedildi bana. Her şeye kadir olan Allah'a binlerce ve binlerce şükürler olsun!... Şahım, Sultanım, dilerim çok gaza edersiniz, düşmana haddini bildiresiniz, çok toprak alasınız ve yedi iklimi fethedesiniz!"[40]

Mektuplar aynı zamanda önemli olaylarla ve başkentteki durumla ilgili (başkentte olmayan ve oğullarından birinin yerine geçirilebileceği korkusunu taşıyan her sultan için hayati öneme sahip) bilgiler verir. Doğu seferi sırasında Hurrem Barbaros Hayreddin Paşa'nın muzaffer Tunus deniz seferinin haberlerini iletmişti.[41] Süleyman'ın 1537'deki yokluğunda bir salgın hastalığın İstanbul'u eskisi kadar ağır olmasa da yine de etkilediğini ve âlimlerin bunun "sonbahar yaprakları dökülünce" sona ereceğinde fikir birliğine vardıklarını ona bildirdi. Cepheden az haber gelmesinin tehlikeleri konusunda da sultanı uyar-

38 TSMA, E 5426 (age, s. 36).

39 TSMA, E 5662 (age, s. 31).

40 TSMA, E 5038 (age, s. 37).

41 TSMA, E 6036 (Gökbilgin, "Hurrem Sultan", s. 594).

dı: "Çabuk, çok çabuk haber göndermenizi istiyorum, yalvarıyorum, çünkü -yemin ederim, yalan söylemiyorum- son bir-iki hafta içinde hiçbir haberci gelmedi. Cümle alem yaygara ediyor. Etrafta her türlü söylenti dolanıyor. Bunu sadece kendim için istediğimi sanmayın."[42] Yaklaşık yirmi yıl sonra, yanlış söylentilere ilişkin bir başka endişe, Hurrem'in Süleyman'a 1553-54 kışında Safevilere karşı bir seferin ortasındayken yazdığı bir mektupta, bu kez daha kendine güvenli ve kesin bir şekilde dile getiriliyordu. Hurrem'deki, acilen bir şeyler yapılması gerektiği duygusuna, büyük olasılıkla Mustafa'nın kısa süre önce idamının halkta yarattığı hoşnutsuzluk yol açmıştı:

> Şimdi şehirde müjdeci gelir şehir donanacak diye bir gürültüdür gidiyor... Bilmiyorum ilin sözü müdür, yoksa doğru mudur? Bu halde devletim, benim sultanım, müjdecinin gelmesine sebep ne? Benim sultanım siz Halep'te kışlıyorsunuz, bundan başka sultanım, Kızılbaşın oğlu ve avretleri tutulmadı, müjdeci gelecek ortada o yok, bu yok. Bu halde müjdeci gelmesi hoş olmaz. Benim sultanım, benim devletim, eğer ben cariyeniz için gönderiyorsanız yakında Bayezid'e gideyim.[43] Ondan sonra benim saadetlu padişahım, şimdi müjdeci göndermek kimin söziyle oldu, âlem buna hayret ediyor. Herkes şehirde aceb padişah hazretleri Haleb'de kışlamak için mi müjdeci gönderir diye hayretler içinde gürültü ediyorlar... Eğer yola çıkmış ise elden bir şey gelmez, eğer çıkmadı ise Allah aşkına olsun padişahım, aziz başınız için müjdeciyi göndermeyiniz.[44]

Sadrazam ve diğer önemli devlet adamları padişahla beraber seferdeyken Hurrem, hiç kuşkusuz başkentteki işler konusundaki uyanıklığı sayesinde, hayati bir rol oynuyordu. Padişahın ondan, ailenin diğer üyelerine bazı mektupları iletmesini istemesi aynı zamanda güvenilir bir iletişim işlevi gördüğünü de düşündürüyor.[45] Hurrem'in

42 TSMA, E 5038 (Uluçay, *Aşk Mektupları,* s. 37, 39).

43 Bayezid padişahın yokluğu sırasında Avrupa sınırını korumak üzere Edirne'de görevlendirilmişti.

44 TSMA, E 5038 (Uluçay, *Aşk Mektupları*, s. 42-43). Uluçay bu mektubu 1548'e tarihliyor, ancak padişahın Halep'te kışladığı ve Cihangir'in onun yanında olduğu (Hurrem mektupta oğluna sevgilerini gönderiyor) düşünülürse mektubun 1553-54'te yazıldığı açıktır.

45 TSMA, E 5859 (Uluçay, *Aşk Mektupları,* s. 45). Süleyman, Selim'e yazdığı mektubu

ölümünden sonra, babasının danışmanı olarak yerini Mihrimah aldı, Süleyman'ı Malta'nın fethine girişmeye teşvik etti ve başkentte olmadığı zamanlarda ona haberler yolladı, babasının mektuplarını yerlerine iletti.[46]

Damatlar Devri

Padişahın yakın ve güvenilir danışmanlığını yapan aile üyeleri sadece Hurrem ve Mihrimah değildi. Süleyman döneminin standart bir özelliği, sadrazamın padişah ailesinin damadı, bir sultan kızının kocası ve sultanın damadı ya da kayınbiraderi olmasıydı.[47] Sadrazamlık imparatorluğun en üst idari/askeri makamıydı; Süleyman'ın saltanatı sırasında vezirlerin sayısı, sultanın "mutlak vekili" sadrazam dahil, üç ile dört arasında değişiyordu. Böylece Fatih Mehmed döneminden beri hanedanın askeri ve idari başlıca dayanağını oluşturan erkek köle elitinin en üst düzeydeki üyeleri, hanedan ailesi içinde mahrem roller üstlenmekte artık dişi kölelere katılmışlardı. Bir görevliyi padişah ailesine damat yapmak, sultanın kölelerinden birine özel bir lütufta bulunmasının bir yoluydu. Ayrıca, damatlık, görevlinin statü ve otoritesini artırmanın yanı sıra sultana ve hanedan ailesinin tümüne karşı güçlü bir kişisel sadakat ve borçluluk bağı yaratıyordu. Süleyman'ın damat sadrazamlarının üçü -İbrahim, Rüstem ve Sokollu Mehmed- onun belki de en güvenilir nedimleriydi.

Osmanlı bürokratı ve yazar Mustafa Âli, Süleyman dönemi üzerine başlıca kaynaklardan biri olan 16. yüzyıl sonu tarihinde sultan kızlarını vezirlik rütbesindeki devlet adamlarıyla evlendirme politikasının Süleyman'a ait olduğunu söylüyordu. İki 17. yüzyıl padişahına siyasi danışmanlık yapan Koçi Bey de bunu yinelemişti.[48]

Hurrem'in iletmesini ister. Hurrem, padişahın mektubu gelmeden önce bir ulak gönderdiğini ama isteği üzere mektubu ileteceğini söyler.

46 Bkz. Mihrimah'ın Süleyman'a mektupları, Uluçay, *Aşk Mektupları,* s. 46-47 ve *Hurrem-den Mektuplar,* s. 84-95.

47 Sultan damatları üzerine çok az çalışma yapılmıştır; bkz. Mordtmann "Damad".

48 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 5a; Koçi Bey, *Risale,* s. 61. Mustafa Âli konusunda bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual;* Koçi Bey konusunda bkz. Imber, "Koçi Bey" ve

Bu uygulama asıl Süleyman'ın dedesi II. Bayezid (salt. 1485-1512) zamanında başlamış, babası I. Selim devrinde (1512-1520) ise gelenek halini almıştı.[49] Ancak Süleyman devrinde, sultan kızlarının evlilikleri politikasında dikkate değer bir gelişme yaşandı: en güçlü devlet adamını -sadrazamı- bir sultan kızıyla evlendirerek hanedan hanesine bağlamak gelenekleşti.

15. yüzyıl ortalarına kadar sultan kızları Müslüman devletlerin hükümdarları ve şehzadeleriyle ya da Osmanlı yönetici sınıfının üyeleriyle evlenmişlerdi. Hanedanlar arası evlilikler yapmaya hemen hemen babaları ve kardeşleriyle aynı sıralarda son verdiler. Osmanlı yönetici sınıfıyla evliliklerine gelince, II. Bayezid döneminden önceki sultan kızı eşlerine ilişkin bilgilerin kıtlığı, damadın köle elitinden ya da önde gelen Türk ailelerinden seçilmesi hakkında bir tercihin olup olmadığını saptamayı olanaksız kılar.[50] Ancak 15. yüzyıl sonundan itibaren sultan kızları sadece devşirme devlet adamları ya da onların oğullarıyla ve arada sırada da kuzenleriyle evlilik yaptılar.[51] Bayezid devrindeki bu değişiklik (eğer gerçekten bir değişiklikse) muhtemelen, en azından başlangıçta, padişahın kendi kararlarından çok, babası Fatih Mehmed'in kararlarını yansıtıyordu. Çünkü Bayezid'in kızları, babası (Fatih) hayattayken evlendirilmeye başlanmıştı. Yönetici sınıfın Türk üyeleriyle evlilikten kaçınılması, bir tercih olarak kuşkusuz Fatih Sultan Mehmed'in hemen hemen sadece devşirme elit kanalıyla hükümet ederek diğerlerinin gücünü zayıflatma politikasına denk düşüyordu.

Uluçay "Koçi Bey".

49 Bundan sonraki tartışma esas olarak şuna dayanmaktadır: H. 909-29 /1503-23 yıllarını kapsayan Ceyb-i Hümayun Masraf Defteri (Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet 0.71); Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası;* Uluçay, *Padişahların Kadınları* ve "II. Bayezid'in Ailesi"; Alderson, *Structure of the Ottoman Dynasty;* Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* cilt 1 ve 2.

50 Örneğin I. Mehmed'in kızı Hafsa, Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa'nın oğlu Mahmud Çelebi ile evlendi (Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi,* s. 97).

51 Tek istisna (ki bu da aslında kuralı kanıtlamaktadır) Fatih Mehmed'in kızı Gevherhan'ın, büyük Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu Akkoyunlu Şehzadesi Uğurlu Mehmed ile evlenmesi gibi görünmektedir. Ülkesinden sürgünde olan ve Osmanlı sarayına sığınan şehzade Osmanlı sultan hanesinin bir tür ek üyesi sayılabilir. II. Bayezid'in kızı Ayşe, Gevherhan ve Uğurlu Mehmed'in oğlu Ahmed Mirza ile evlendi.

Pek az istisna dışında, Bayezid'in damatları vezirliğe yükselmedi.[52] I. Selim'in damatları ise ya zaten vezir olmuş ya da sonradan vezir olan devlet adamlarıydı.[53] Mustafa Âli ve Koçi Bey'i vezir-sultan kızı evlilikleri politikasını Süleyman'a atfetme yanlışına düşüren, herhalde onun sadece babasının geleneğini sürdürmekle kalmayıp mümkün olduğunca sadrazamlarını damatların arasından seçmesi olmuştur. Ancak bu bile daha önce görülmüştü. Bayezid'in yedi sadrazamının sadece biri -bu makama Bayezid zamanında üç, Selim zamanında iki kez gelen Hersekzade Ahmed Paşa- damat idi; Hundi Sultan ile evliydi ve büyük olasılıkla bu şerefi, soylu hanedan üyesi bir dönme olmasına borçluydu.[54] Fakat Selim'in altı sadrazamından üçü damattı: Hersekzade Ahmed, Dukakinzade Ahmed (Hersekzade gibi o da bir soyluydu) ve Yunus. Ancak Dukakinzade Ahmed ve Yunus, doğrudan bir sultan kızıyla değil, sultan kızlarıyla damatlardan olma kızlarla evli oldukları için, hanedana Hersekzade'den daha dolaylı bağlıydılar.[55] Bayezid ve Selim'in sadrazamlarının geri kalanıyla (hadım ya da yerli Türk eliti üyesi olmaları nedeniyle, teorik olarak damatlığa aday olamayacak dördü dışında)[56] hanedan arasında başka tür bir zayıf bağ vardı: kendileri damat değillerdi ama oğulları sultan kızlarıyla ya da sultan kızlarının kızlarıyla evliydi.[57]

---

52 II. Bayezid'in vezir olan damatları (bildikleri) sadece Hüma ile evli olan Bali Bey (Ö.1494); Ayşe ile evli olan (ikinci kocası) Yahya Paşa (Ö.1506); ve Hundi ile evli olan ve beş kez sadrazam olan Hersekzade Ahmed Paşa (Ö.1518) idi.

53 Selim hayattayken evlenen kızlarından Hafsa, vezir olmayan İskenderzade Mustafa Paşa (Ö.932/15251526) ile; Beyhan, Üçüncü Vezir Ferhad Paşa (1524'te idam edildi) ile; Şehzade, İkinci Vezir Çoban Mustafa Paşa (ö. 936/1529-1530) ile; ve bir diğeri, muhtemelen Hatice, Vezir İskender Paşa (ö. 1515) ile evliydiler.

54 Hersekzade Ahmed Paşa için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2, s. 535-37.

55 Dukakinzade Ahmed Paşa, Bayezid'in kızı Ayşe ve Güveyi Sinan Paşa'nın kızı Ayşe ile; Yunus Paşa Bayezid'in kızı Selçuk ile Bayezid'in son, Selim'in ilk sadrazamı Koca Mustafa Paşa'nın oğlu Mehmed ile evliydiler.

56 Bayezid'in sadrazamlarından Hadım Ali adı üstünde hadımdı, Çandarlı İbrahim ise önde gelen bir Türk devlet adamları ailesindendi; Selim'in sadrazamlarından Hadım Sinan yine adı üstünde hadımdı ve Pir Mehmed Paşa Türk kökenliydi.

57 Bayezid'in sadece ilk sadrazamı İshak Paşa'nın evlilik yoluyla hanedana bağlı olmadığı anlaşılmaktadır. Sadrazamların damat oğulları şunlardı: Davud Paşa'nın oğulları Mehmed ve Mustafa, Mesih Paşa'nın oğulları Ali ve Ahmed, Koca Mustafa Paşa'nın oğulları Mehmed ve Muhiyeddin.

Süleyman, damat sadrazamları saltanatının olağan bir özelliği haline getirdi. Sadrazamlarının üçü -İbrahim, Lutfi ve Kara Ahmed- kız kardeşleri Hatice, Şah ve Fatma ile evliydiler.[58] Süleyman döneminin ikinci yarısına egemen olan Sadrazam Rüstem Paşa'yı, sultanın çocukken ölmeyip sağ kalan tek kızı Mihrimah'ın eliyle onurlandırılmıştı. Süleyman'ın son iki sadrazamı torunlarından ikisiyle evliydiler: Semiz Ali, Mihrimah ile Rüstem'in kızı Hümaşah Ayşe ile; Sokollu Mehmed, Şehzade Selim'in kızı İsmihan ile. Süleyman'ın dokuz sadrazamından sadece üçü damat değildi: bir önceki saltanat döneminden miras kalan Piri Ahmed hem yaşlı hem de Türk kökenliydi; Ayaş Paşa cinsel iştahıyla kötü bir ün yapmıştı ve uygunsuz denecek ölçüde büyük bir hareme sahipti;[59] Hadım Süleyman ise adı üstünde hadımdı.

Damat vezirler havuzu, hanedanın üç kuşağıyla yapılan evliliklerle yenilenirdi: sultanın kız kardeşleri, kızları ve torunları. Süleyman'ın saltanatı sırasında, torunlarının yaptıkları evliliklerin oluşturduğu düzenek öğreticidir. Eldeki kanıtlar, daha doğrusu elde kaynak olmaması Süleyman'ın utanç içinde ölen iki oğlu Mustafa ve Bayezid'in kızlarının gözde devlet adamlarına verilmediklerini düşündürüyor. Tersine, Süleyman'ın yerine geçecek şehzade olan Selim'in kızlarına güçlü evlilikler yaptırıldı: İsmihan Sokollu Mehmed'le, Gevherhan Kaptan-ı Derya Piyale Paşa ile, Şah ise Çakırcıbaşı Hasan Ağa ile evlendiler. Üç damadın üçü de ya vezirdi ya da daha sonra vezir oldu. Ancak bu evlilikler, Selim'in hayatta kalan tek kardeşi Bayezid'in isyan suçuyla idam edilmesi ve böylece Selim'in babasının yerini alacağının kesinlik kazanmasından bir yıl sonraya,

58 Hatice Sultan'ın İbrahim Paşa'nın eşi olup olmadığı tartışmalıdır. Uzunçarşılı olmadığını savunur ("Kanuni Sultan Süleyman'ın Vezir i Azamı Makbul ve Maktul İbrahim Paşa Padişah Damadı Değildi"); fakat Uluçay ("Notlar ve Vesikalar") bu sava başarıyla karşı çıkmış görünmektedir. Uluçay'ın savına eklenecek bir başka nokta da Lutfi Paşa'nın İbrahim'in evliliğinden önce ve daha sadrazam olmadan bir sultan kızıyla evlenmiş olduğu göz önünde tutulursa, çok sayılan ve sadrazam olan İbrahim'in bir sultan kızıyla evlendirilmiş olmamasının pek olası görünmediğidir. İbrahim'in İstanbul dışında olduğu zamanlar karısına yazdığı mektuplar, karısının bir sultan kızı olduğuna dair ayrıntılı epeyce kanıt sağlar.

59 Mustafa Âli (*Künhü'l-Ahbar*; 123a)'ye göre Ayaş Paşa'nın sekse karşı aşırı ilgisi vardı. Evinde aynı anda kırk beş beşiğin dolu olduğu rivayet edilirdi. Öldüğünde hayatta kalmış yirmiden fazla çocuğu vardı. Bkz. Peçevi, *Tarih,* 1, s. 20-21.

1562'ye kadar yapılmadı.[60] Belli ki padişah oğulları için güçlü ittifaklar yaratmak istemiyordu; iktidara geçmekte sabırsız ve/veya kardeşlerini ortadan kaldırmaya hevesli bir şehzade bu ittifakları padişahın aleyhine çevirebilirdi. Diğer yandan Selim için hızla bir dizi damat ittifakı gerçekleştirilmesi, yaşlanan Süleyman'ın veliahtına güvenli bir politik zemin hazırladığını düşündürmektedir. Süleyman ile Hurrem'in çok sevdikleri ama sancağa çıktıktan bir yıl sonra doğal nedenlerle genç yaşta ölen oğulları Mehmed'in kızı Hüma için de iyi bir evlilik düzenlendi; dedesi öldüğü yıl, Hüma Üçüncü Vezir Ferhat Paşa ile evlendi.[61]

Sultan kızı-vezir birleşmesiyle yaratılan iktidar bağları, sultan kızının yaşamı süresince birden fazla evlilik yapabilmesiyle güçleniyordu; genç yaşta evlendiğinden en az bir ve belki de daha fazla kocayı eskitmesi olasıydı. Genellikle kendinden oldukça yaşlı olan eşi birçok bakımdan ölüm tehlikesiyle karşı karşıyaydı (savaş, idam ve doğal nedenlerle); sultan ailesinden gelen karısını gücendirirse kariyerinin mahvına sebep olabilecek boşanma riski de vardı. Bir sultan kızının yeniden evlenmesi, ilgili herkes için çekici bir seçenekti ve kanıtlara göre 15. yüzyıl sonundan itibaren sultan kızlarının yeniden evlenmesi sık sık görülen bir olaydı. Süleyman'ın sadrazamları İbrahim ve Kara Ahmed, sultan ailesinden gelen eşleri Hatice ve Fatma'nın muhtemelen ikinci kocalarıydılar.[62] Ancak bazı dul ya da boşanmış sultan kızları, örneğin Süleyman'ın kız kardeşi Şah ve kızı Mihrimah yeniden evlenmemeyi tercih ederek, sultan kızının evliliğinin bozulmasından sonra oturması doğal olan padişah sarayına döndüler. Sultan kızının kocasına bağlılığı, çok ender olarak, ailesi-

60 TSMA, E. 7859.

61 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 31; Süreyya, *Sicill-i Osmani,* 4, s. 16.

62 Süleyman'ın annesi Hafsa'nın üç kızından biri olan Hatice hemen hemen kesinlikle Süleyman'dan büyüktü ve en az otuzuna vardığı 1524'e (İbrahim'le evlendiği yıl) kadar evlenmemiş olması pek olası değildir. Hatice, Eğriboz beylerbeyi ve sonra kaptan-ı derya olup 1515'te idam edilen İskender Paşa ile evli olmuş olabilir (Uzunçarşılı, "İbrahim Paşa Padişah Damadı Değildi", s. 358; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* s. 32). Uluçay'a göre Fatma önce Antalya Sancakbeyi Mustafa Paşa'yla evlendi; kocasının homoseksüel olduğu ve ona karşı ilgi duymadığı anlaşılınca boşandı *(Padişahların Kadınları,* s. 31).

ne bağlılığına üstün gelirdi: Canberdi isyanını bastıran Vezir Ferhat Paşa'nın karısı, Süleyman'ın kız kardeşi Beyhan, Ferhat'ın 1524'te idam edilmesinden sonra kardeşinden koptu ve yeniden evlenmeyi reddederek İstanbul'dan gönüllü sürgün gitti.[63] Ferhat, atandığı sancaklardaki zorba ve insafsız tutumu nedeniyle idam edilmişti. Beyhan'ın ve Süleyman'ın annesinin araya girmesiyle Ferhat ilk işlediği suçlardan affedilmiş, ancak idaresi altındaki insanlar paşayı şikâyete devam edince sultan idamını emretmişti.

Süleyman döneminin damat-sultan kızı evliliklerinin önemi, yapılan görkemli düğünlerle sergilenirdi. 1524'te İbrahim ve Hatice'nin 15 gün süren düğün törenlerinin ihtişam bakımından bir örneği daha yoktu. Tarihçi Peçevi'ye göre, "Daha önce hiçbir sultan kızı düğününde görülmemiş bir bolluk ve eğlence gözler önüne serilmişti."[64] Tören, sultan düğünlerinin geleneksel mekânı At Meydanı'nda yapıldı ve sultanın varlığıyla onurlandı.[65] Mihrimah'ın Rüstem'le evlenmesi, kardeşleri Bayezid ve Cihangir'in sünnetiyle aynı zamanda oldu. Ortak şölen 15 gün sürdü.[66] 1562'de Süleyman veliahtı Selim'in kızları İsmihan, Gevherhan ve Şah'ın, Sokullu Mehmed Paşa, Piyale Paşa ve Hasan Ağa ile üçlü düğünlerini kutladı. Herhalde gereğince zengin bir tören ve uygun hediyeler için gerekli büyük masrafı karşılayamayan üç damada saraydan fon ayrıldı. Mehmed Paşa ve Hasan Ağa 15.000'er, Piyale Paşa 10.000 florin aldı, sağdıçları da sırasıyla 15, 13 ve 12.000 florin aldılar. Buna ek olarak, gelinler 2000'er florin aldılar ve sarayın düğün harcamasını karşılamak için ayrıca 25.000 florin tahsis edildi.[67] Damat sağdıçlarının o günün en yüksek mevkideki devlet adamları arasından seçilmesi, bu düğünlerin sadece özel bir önemi olmasına rağmen halk tarafından kutlanan olaylar olmakla kalmayıp, hükümet yönetimi için de önemli olduklarını düşündürmektedir: İbrahim Paşa'nın sağdıcı

63 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 107-108; Hammer, *Histoire,* 5, s. 60-61.

64 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 81.

65 Celalzade Mustafa, *Tabakatü'l-Memalik,* 116a.

66 Hammer, *Histoire,* 5, s. 306.

67 TSMA, D 7859. Bu belgede sultan kızlarının çeyizlerinin bir listesi de vardı; bunların başlıcaları mücevherli süslerdi (kemer, taç, yüzük vb.).

İkinci Vezir Ayaş Paşa idi;[68] 1563'teki üçlü düğünün sağdıçları Vezir Ferhat Paşa (Hüma'nın kocası), ismi belli olmayan bir beylerbeyi ve bir mirahur idi.[69]

Sultan kızlarının düğünleri, 15. yüzyıl sonuna gelindiğinde artık nikâhlanmayan padişah ve şehzadelere düğün törenleri yapılmayınca ortaya çıkan tören boşluğunu doldurmaya yardımcı oluyordu. Bu dönemin sultan ailesi düğünlerinin öncelikli amacı sultan kızlarının statüsünü artırmak değildi ama evlilikleri aracılığıyla kurulan hayati siyasi bağlar nedeniyle sultan kızlarının babaları, anneleri, kardeşleri ve kocaları üzerindeki nüfuzları kaçınılmaz olarak artıyordu. Yabancı elçilerin kimin kimle evlendiğini izlemeye gösterdikleri özen[70] ve hanedanın siyasi olarak anahtar konumdaki bu üyelerine verdikleri zengin hediyeler, sultan kızı-devlet adamı evlilik bağlarının önemini -ve dolayısıyla sultan kızlarına siyasi ilişki olarak gösterilen stratejik ilgiyi- ortaya koymaktadır.

Bu birleşmeler çok mutlu da olabiliyordu: II. Selim'in kızı Şah Sultan ve ikinci kocası Zal Mahmud Paşa birbirlerine o kadar uygundular ki söylentiye göre aynı zamanda hasta düşmüşler, ölüm döşeğine birlikte yatmışlar ve son nefeslerini birlikte vermişlerdi. Yukarıda anlatılan üçlü düğünden sonra, Mihrimah Sultan kayınbiraderi Sadrazam Semiz Ali Paşa'nın desteğini almış, 400 geminin donatımını üstlenmeye söz vermiş ve Malta'ya karşı bir deniz seferi yapılması için hiç usanmadan ısrar etmişti. Ancak Süleyman ve oğlu Selim, Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'nın yeni karısı, Selim'in kızı Gevherhan Sultan'la İstanbul'da kalabilmesi için seferin düzenlenmesini engellemişlerdi.[71] Diğer yandan, hanedana damat olmak bir Osmanlı devlet adamı açısından her zaman katıksız bir lütuf anlamına gelmiyordu. Sultan kızları pahalı eşlerdi ve kocalarının diğer eşlerini boşaması istenirdi. Kocası Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın ölü-

68 Hammer, *Histoire,* 5, s. 53.

69 TSMA, D 7859. Bu uygulama devam etti; 1586'da Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa, İbrahim Paşa'nın sağdıcı oldu; 1593'te Vezir Cerrah Mehmed Paşa Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın sağdıcı oldu.

70 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 117, 404-7; 2, s. 354-58; 3, s. 239-42, 288-93, 366-74.

71 Hammer, *Histoire,* 6, s. 154.

münden sonra İsmihan Sultan'ın yeni bir koca için ilk tercihi olan Özdemiroğlu Osman Paşa bu teklife ilgi göstermedi. İkinci tercihi Budin Valisi Kalaylıkoz Ali Paşa evlenmeyi kabul etti; ancak boşanmasını bildiren padişah emri gelince ilk eşinin üzüntü ve acısının Budin'de ayaklanmaya yol açtığı söylenir.[72]

Sultan ailesinin diğer üyeleri gibi Süleyman'ın damatlarının da itibarı, yaptırdıkları binalarla kamusal bir ifade bulurdu. Eşleri olan sultan kızlarına uygun ikametgâh sağlayacak muhteşem saraylar inşa ederler veya bunlar kendilerine verilirdi. İbrahim Paşa ve Sokollu Mehmed Paşa'nın sarayları, imparatorluk törenlerinin en popüler mekânı At Meydanı'ndaydı; Ferhat Paşa ve Hüma Sultan'ınki Eski Saray bölgesindeydi. Sultan damatlarının bayındırlık işlerinin sayı ve ölçekleri, statülerini ve muazzam gelirlerini de yansıtırdı. Rüstem Paşa ve özellikle Sokollu Mehmed Paşa başkentte ve imparatorluğun çeşitli başka kent ve kasabalarında çok sayıda anıt bıraktılar.[73]

Süleyman'ın damatlarının camileri, selatin ölçekte olmasalar da başkentin en büyük ve zengin camileri arasındadır. Damat camilerinin özel niteliğine dikkatimi çektiği için Aptullah Kuran'a müteşekkirim. Süleyman döneminin selatin camileri gibi damat camileri de İstanbul'un çeşitli yerlerine serpiştirilmişti. Piyale Paşa Camii Kasımpaşa'daydı. Süleyman'ın torunu Şah Sultan'ın ikinci kocası Zal Mahmud Paşa'nınki İstanbul'un en kutsal ziyaret yeri olan Eyüp yakınında yükseliyordu.[74] Muhteşem çini panolarıyla ünlü Rüstem Paşa Camii, Haliç'in kıyısındaki işlek ticaret ve endüstri bölgesi içinde yer almıştı. Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa'nın ismini taşıyan cami, karısı İsmihan tarafından yaptırılmış, külliyenin medrese ve zaviyesini ise Sokollu inşa ettirmişti.[75] Damat türbelerinin yeri de sultan ailesi içindeki özel statülerini vurgulayabilir: Rüstem Paşa Süleyman'ın en sevgili oğlu Mehmed'in türbesi yanına, onun anısına yapılmış külliye içine gömülmüştü. Yanına daha sonra bir başka

72 Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 41.

73 Altundağ ve Turan "Rüstem Pasha", s. 803; Gökbilgin, "Mehmed Paşa, Sokollu", s. 605 (Gökbilgin sadrazamın anıtlarının bir listesini verir).

74 Peygamberin sahabesi ve bayraktarı Eyyub'un buraya gömüldüğü söylendiği için burası kutsal bir yerdi.

75 Gökbilgin, "Mehmed Paşa, Sokollu", s. 605.

ünlü 16. yüzyıl damadı, III. Mehmed'in sadrazamı ve kız kardeşi Ayşe Sultan'ın kocası İbrahim gömüldü.

Koçi Bey'e göre, Süleyman'ın vezirlerini sultan ailesi damatları arasından seçmesi, hükümdarlığının zaaflarından biriydi. Koçi Bey'e göre, daha önce damatların sancakbeyliği görevinden yukarı çıkartılmamaları başkentten uzakta kalmalarını sağlamayı ve böylelikle önemli devlet işlerine müdahale etmelerini engellemeyi hedefliyordu. Vezirler başkent politikacılarıydılar. Askeri seferlere komutan olarak atandıkları görülse de vezirler "kubbenişin" olarak bilinirlerdi; bu isim, ağır görevlerini Saray-ı Hümayun'un surları içinde yer alan Kubbealtı'nda yaptıklarını anlatıyordu. Koçi Bey, damatların yetenek ve enerjilerinin daha önce atandıkları sancakların geliştirilmesi ve imparatorluk sınırlarının korunması için harcanmasının daha yerinde olacağını savunuyordu.[76]

I. Selim dönemine kadar, Osmanlı hanedanı aslında Koçi Bey'in anlattığı siyaseti izlemişti; padişah damatlarının aşağı yukarı hepsi sancak beyi olur, bazen de beylerbeyliğe yükselirlerdi. Padişah damatlarının sancaklara atanması, 15. yüzyıldaki hanedan politikasının geneldeki uygulanış biçimiyle uyum içindeydi: Hanedan merkezde toplanmamıştı; şehzadeler, padişah kadınları, sultan kızları ve damatlar politik rollerini başkentten uzakta oynuyorlardı. Politikanın merkez sahnesi padişaha vezirlerine ve merkezi yönetimin diğer görevlileriyle sultanlık hanesinin önemli üyelerine ayrılmıştı.

Koçi Bey'in eleştirisinde doğru bir varsayım saklı idi; bir sultan kızıyla evlenmiş olmak damadı sultanı etkileyebilecek konuma getiriyordu. Ama imparatorluğun yapısına basit ve statik bakışıyla Koçi Bey, hanedanla yönetici sınıf arasındaki ilişkilerin doğasında bulunan bir diğer dinamiği göz ardı ediyordu. Daha önceki Müslüman devletlerin başına bela olmuş bir dinamikti bu: Elitin güçlü üyelerinin kendi çıkarları için hizip oluşturma ve mutlak otoriteye meydan okuma hatta karşı gelme potansiyelleri. Evlilik bağı aracılığıyla politik gücünü sağlamlaştırma tekniğini kullanabilecek olan sadece hanedan değildi. Hanedanın damat evliliği politikasının amaçlarından

76 Koçi Bey, *Risale*, s. 61.

biri, elitin kendi evlilik ağlarını kurabilme gücünü azaltmak olabilir. Fatih Mehmed döneminde yönetici elitin bizzat güçlü iç ittifaklar oluşturabildiğinin bol bol kanıtı vardı: örneğin Mehmed'in lalası, daha sonra veziri olan Zağanos Mehmed Paşa, II. Murad devrinin Anadolu beylerbeyi ve nüfuz sahibi bir yerli Türk ailesinin oğlu olan Timurtaşoğlu Oruç Paşa'nın damadıydı. Üstelik Zağanos, Mehmed döneminin en ünlü sadrazamı Mahmud Paşa'yı kendine damat almıştı. Mehmed'in sadrazamlarının ikisinin daha arasında damatlık bağıyla oluşmuş bir akrabalık vardı: Gedik Ahmed Paşa, İshak Paşa'nın kızıyla evliydi (İshak Paşa, Mehmed'in babası ve dedesinin saltanatları süresinde Türk aristokrasisinin önemli bir üyesi olan Paşa Yiğit'in azatlı kölesiydi).[77] Böyle bağların sağlamlık derecesi Mehmed'in ölümünde görüldü: Gedik Ahmed, kayınpederi Cem'in kardeşi ve hasmı olan yeni sultan Bayezid'e sadrazam tayin edilince, herkes tarafından baş destekçisi olarak bilindiği halde, Mehmed'in oğlu Cem'in saflarını terk etti.

Sultan kızı evlilikleri politikası, elit politikasındaki evrimi yansıtan bir prizma oluşturur. Hanedanlar arası evlilik artık yararlı bir politika olarak görülmekten çıktığı zaman, hanedan, kızlarına uygun kocalar bulmak için kendi yönetici sınıfına dönmüştü. Ama birkaç istisna dışında, Evrenos ve Mihailoğulları gibi askeri hanedanlar ya da Çandarlı hanedanından vezirler gibi ulema- idareci sınıftan gelenler gibi yerli Müslümanlarla evlilik ittifakından kaçınıldığı görülüyor.[78] Diğer bir deyişle, hanedan kendi sınırları içindeki hanedanlardan uzak durdu. 1621'de Sultan II. Osman, Osmanlı tarihinin en itibarlı ulema ailesinden gelen Şeyhülislam Esat Efendi'nin kızıyla evlendiği zaman, halk siyasi protokolün zararlı bir ihlali olarak gördüğü bu işe karşı çıktı.

---

77 Zağanos ve Oruç Bey arasındaki bağ için bkz. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü,* 4, s. 169 (Oruç için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 1, s. 395-96; 573-76); Zağanos ve Mahmud arasındaki bağ için bkz. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası,* s. 56,451; İshak ve Gedik Ahmed arasındaki bağ için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 2, s. 534.

78 Çandarlı ailesiyle yapılan bir evlilikdışında: 1. Mehmed'in kızı Hafsa Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa'nın oğlu Mahmud Bey ile evlendirilmişti (Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi, s. 97).*

Roy Mottahedeh, 10. ve 11. yüzyıl İslam toplumu çerçevesinde, yerli toplumsal hiyerarşilerden bağımsız ve onların üstünde görüldüğü için krallığın etkili olduğunu savunmuştur. Kral toplumsal ve siyasal düzeni "toplumsal hiyerarşinin tepesindeki konumu sayesinde değil, dışarıdan biri, kategorilerin ve bunlara bağlı hiyerarşilerin üzerindeki adam olarak" sağlamıştı. İşte, diyor Mottahedeh, "Köle ordularının önemi; burada ordu, kralın içine girebildiği tek kategoridir; kral gibi, ordu da özel çıkarlardan uzak ve nüfus içindeki mevcut kategorilerle özdeşleşmemiş insanlardan oluşmak zorundaydı."[79]

Mottahedeh'nin analizi erken modern Osmanlı toplumu için geçerli görülebilir. Hanedan kölelik kurumunu, esas olarak, imparatorluğun genişlemesine çok büyük katkıda bulunmuş yerli Türk aristokrasisinin politik hak taleplerine karşı korunmak için geliştirdi. Ama Osmanlılarca çok iyi bilinen Müslüman devletlerin tarihi, kölelik kurumunun politik güçlerin en yola getirilmezi haline gelebileceğini gösteriyordu. Osmanlı sultanının kapıkulu ocakları, özellikle yeniçeriler, siyasetin egemen gücü haline gelme tehlikesini göstermeye başlayınca hanedan kendini korumak için önlem almak zorunda kaldı. Hanedanın, askeri elitin toplum üzerindeki denetimini sınırlama yollarından biri, ulema üyesi olan kadıları hem dini hem de geleneksel hukuku uygulamakla yetkili kılarak, yani hem şeriatı hem de padişah iradelerini uygulamakla sorumlu tutarak, onları merkezi yönetimin ikinci kolu haline getirmesiydi. Köle devlet adamlarının en güçlülerini evlilik kanalıyla hanedana bağlamak, özellikle köle elitin potansiyel merkezkaç gücünü budamayı hedefleyen bir diğer denetim yoluydu. Bu politika, sadece bu elitler elitinin toplumdaki diğer çıkar gruplarıyla ittifak kurmasını engellemekle kalmadı, aynı zamanda birincil bağlılığını kendi grubu olan kölelik kurumundan hanedana yöneltti. Sultan kızı-damat evliliği politikası aynı zamanda hep mevcut olan hanedan gücünün aile üyeleri kanalıyla dağılması sorununun ortadan kaldırılmasına yardımcı oldu: sultan kızlarının beraberlerinde taşıdıkları güç, yönetici elitin eliti içinde sınırlandı. Bu politikanın Osmanlı sul-

79 Mottahedeh, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society*, s. 178.

tanlarının belki de en müstebiti I. Selim devrinde teşvik edilmiş olması, Koçi Bey'in düşündüğü gibi saltanata ilişkin bir zayıflık göstergesi değil, hiç değilse başlangıçta bir mutlak denetim aracı görüldüğü savını güçlendirmektedir.

Hanedanın üremesi açısından, merkez hane kendine yeterli bir birim haline gelmişti: padişah kadınları ve sultan kızlarının eşleri sarayda yetiştirilmiş kölelerdi. Süleyman dönemine gelindiğinde yönetici sınıf içinde sultan ailesi ve kullarından oluşan bir yönetici klan ortaya çıkmıştı. Süleyman, saltanatının büyük bir bölümünde bir tür aile kliği kanalıyla hükümet etti. Veliahtı belirlenince, Süleyman onun kendi siyasi nedim çemberini kurmasına, kendini yeni gösteren devlet adamlarını Selim'in kızlarıyla evlendirerek yardımcı oldu. Selim tahta çıktığında bu düzeni bozmadı, saltanatı süresince damadı Sokollu Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı devam etti. Ancak asıl fark edilememiş olan, aile kliğinin hanedan hanesi dışından değil, *içinden* mantar gibi hizip üretme potansiyeliydi.

Nedim Damatlar

Fatih Mehmed döneminden itibaren vezirler, birkaç istisna dışında, köle elit[80] içinden atandı; böylece birçok bakımdan, dişi köleler hiyerarşisinin tepesine yükselen padişah kadınlarının erkek koşutları haline geldiler. Süleyman'ın damat sadrazamlarının en güçlü ikisinin kariyerlerine, özellikle güçlerinin kaynaklarına ve sınırlarına kısa bir göz atış, Hurrem'in, olağanüstü kariyerine biraz ışık tutabilir. Süleyman'ın ikinci ve kendi atadığı ilk sadrazamı olan İbrahim Paşa bu görevi 1523'ten 1536'daki idamına kadar elinde tuttu. İbrahim, padişahın kız kardeşi Hatice ile evliydi. Süleyman'la Hurrem'in kızı Mihrimah'la evli olan Rüstem Paşa, halkın Şehzade Mustafa'nın 1533'te idamını izleyen infialini yatıştırmak üzere görevden alındığı iki yıllık bir ara dışında, 1544'ten ölümüne kadar sadrazamlık yaptı.

Süleyman ve seleflerinin saltanatları sırasında vezirliğe yükselmek, çerçevesi iyi belirlenmiş bir kariyer hattının en üst nok-

80 Sadrazamlar arasındaki istisnalar Karamani Mehmed (1477-81), Çandarlı İbrahim (1498-99) ve Piri Mehmed (1517-23) idi.

tasıydı.[81] Enderun'dan yetişen en yetenekli ve beğenilen görevliler resmi kariyerlerine, saray Birun hizmetlerinin itibarlı mevkilerinden birine, örneğin yeniçeri ağalığına, miralemliğe, mirahurluğa, çakırcıbaşılığa, kapıcıbaşılığa ya da çeşnicibaşılığa yükseltilerek başlarlardı. Bu mevkilerden bir ya da birkaçında bulunduktan sonra, bir sancakbeyliğine atanıyor, buradan da daha itibarlı valiliklere ya da belki de (16. yüzyıl ortasından sonra) kaptan-ı deryalığa yükselebiliyordu. Yola devam ederek vezirliğe yükselmeden önceki en üst makam olan Rumeli ve Anadolu beylerbeyliklerinin birine veya ikisine birden gelebilirlerdi. Vezirlik payesini elde ettikten sonra, hiyerarşi içinde dördüncü vezirlikten üçüncülüğe, üçüncülükten ikinciliğe ve sonra da görevli kişinin emeklilik, görevden alınma, doğal ölümü ya da idamı halinde, sadrazamlığa yükselirlerdi. Tarihçi Mustafa Âli'ye göre bu en üst mevkiye ulaşmak yaklaşık otuz yıl alırdı. Âli'nin sözleriyle, askeri/idari kariyer "birey ne kadar zeki olursa olsun, gözlem ve deneyle öğrenilmesi gereken bir zanaat olarak" görülüyordu.[82] Ancak bu düzende belli bir esneklik payı da vardı: örneğin Birun hizmetinden doğrudan beylerbeylğine geçilebilir ya da vezirlik unvanıyla beylerbeylik, kaptan-ı deryalık ya da belli bir seferin komutanlığı unvanları aynı zamanda ele geçirilebilirdi.

İbrahim Paşa'nın hem sadrazamlığa hem de Rumeli Beylerbeyliği'ne atanması bu kariyer çizgisine ilişkin alışılagelmiş saltanat usullerine uymuyordu.[83] İbrahim gerçi Enderun'da eğitilmekte olanların en kıdemlisiydi, ama imparatorluğun en üst görevine, 1523'te, Süleyman tahta çıktıktan üç yıl sonra, doğrudan Enderun'dan yükseltildi (Enderun'da has odabaşılık ve çakırcıbaşılık yapmıştı). Süleyman'ın şehzade olarak sancakbeyliği günlerinden beri nedimi olan İbrahim, padişah tahta çıkınca Birun hizmetine yükseltilmeyi bekleyebilirdi, ancak anlaşılan Süleyman kendisinden ayrılmak istememişti. Süleyman İbrahim'i sadrazam yaparak nedimi ile yakın ilişkisini koruya-

81 Askeri/idari kariyer hatları üzerinde bkz. İnalcık, *The Ottoman Empire,* s. 80 vd. ve Kunt, *The Sultan's Servants,* s. 33 vd.

82 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 5a.

83 İbrahim Paşa'nın kariyeri için bkz. Gökbilgin, "İbrahim Paşa".

bildi; çünkü hükümetin sultanla düzenli ilişki ayrıcalığına sahip tek görevlisi sadrazamdı.

İbrahim, bu görevdeki selef ve haleflerinin aksine tayininden önce hiçbir dış yönetim görevinde bulunmamıştı ama politikanın acemisi olmaktan da uzaktı. Bir yüzyıl sonra İbrahim'in atanmasını deneyimsizliği açısından eleştirmiş olan Koçi Bey,[84] önemli bir noktayı gözden kaçırmıştı: İbrahim gibi yüksek mevkideki bir Enderun görevlisi ve nedim, padişaha gittiği her yerde eşlik etmesinden ötürü sadece askeri ve idari eğitim almakla kalmamış, sultanın saraydaki diğer gözdeleri gibi o da devlet adamlarının işlerini ne kadar iyi öğrenirlerse öğrensinler kolaylıkla edinemeyecekleri, sultan elinden devralınmış bir politik tecrübe sahibi olmuştu. İbrahim, yeni sultana ataları gibi gazilik sağlayan ilk askeri seferlerde yer almıştı ve politik kararlar üzerindeki etkisi, mevki sahibi vezirlerden çok onun beğeni ve öğütlerine değer verilmesinden anlaşılıyordu.[85]

Çağdaşı tarihler İbrahim'in sadrazamlığa getirilmesini birçok etkene bağlarlar: Süleyman'ın ona olan sevgisi; yararlı yetenekleri; padişahın baba yadigârı ilk sadrazam Piri Mehmed Paşa'dan duyduğu rahatsızlık ve İkinci Vezir Ahmed Paşa'ya karşı duyulan genel hoşnutsuzluk.[86] Anlatılanlara göre, Süleyman, Piri Mehmed'in önünde kendi fikirlerini ileri sürerken utanır ve isteksiz olurdu;[87] "Piri" lakabı bile, genç padişahı tecrübenin ağırlığı altında huzursuz kılıyordu. Tarihçi Peçevi'nin Piri Mehmed'in görevden azli hakkında anlattıkları, Süleyman'ın sadrazama karşı tedirgin bir hürmet beslediğini düşündürmektedir:

> Sultanın [İbrahim'e] sevgisi o kadar artmıştı ki onu vezir-i âzam yapmak istediği bile söyleniyordu. Bu söylenti [Piri] Mehmed

84 Koçi Bey, *Risale,* s. 63.

85 Gökbilgin, "İbrahim Paşa", s. 908.

86 İbrahim'in yetenekleriyle ilgili parlak bir ilk elden bilgi için bkz. İbrahim'in özel sekreterliğini yapan Celalzade Mustafa'nın tarihi (*Tabakatü'l-Memalik,* 277b-78a); bkz. Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 9b-10a, 121a-b.

87 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 121a; Peçevi, Tarih, 1, s. 20; Müneccimbaşı, *Sahaifü'l-Ahbar,* 3, s. 480.

> Paşa'nın kulağına gitmişti. Bir gün padişah, "Hizmetinden çok memnun olduğum bir kulumu taşra çıkarmak isterim, bilmem ki ne gibi bir mansıp ile çıkarayım" diye Mehmed Paşa'ya sorunca, o da "Bu kadar yakın ve makbul bir kula verilmesi gereken benim mansıbımdır" diye cevap verdi. Ve böylece sultan has odabaşısı İbrahim'i vezir-i âzam yaptı.[88]

Piri Mehmed iyi bir maaşla hükümetten emekli olunca, padişah yaşlı devlet adamına hak ettiği saygıyı artık kendi hareket özgürlüğünü zedelemeden, örneğin törenlerde paşayı yanına oturtarak gösterebilirdi.

Nedimi hükümette kendine ortak olan Süleyman, iktidarını büyük bir coşkuyla ilan etti. Bragadin'in eski kralların tarihi ve dünyanın mevcut monarklarının koşullarıyla çok ilgilenen biri olarak anlattığı İbrahim, padişahın halk gözündeki imajını ustalıkla inşa etmişti.[89] İbrahim'in sadrazamlığı sırasında imparatorluk sahnesi Viyana'dan Bağdat'a kadar genişledi ve Osmanlı gücü ve meşru hükümranlık teması iki sembolik dilde oynandı. Gülru Necipoğlu, İbrahim'in yeteneklerinin, Osmanlı gücünün ikonografik simgelerini Avrupalı bir izleyici kitlesine seslenecek şekilde seçmeye pek uygun olduğunu göstermiştir.[90] Osmanlı hegemonyasını gösterecek mesajın sultanın Müslüman tebaası için sahnelenmesinde de muhtemelen İbrahim'in payı olmuştu. 1523'te İbrahim'in düğünü ile 1530'da Süleyman'ın oğullarının sünnet düğününde, yenilgiye uğratılan Müslüman hükümdarların ele geçirilen hanelerinin simgesel sergilenişi Osmanlı üstünlüğünü biçimsel olarak temsil ediyordu: her iki törende de Akkoyunlu, Memluk ve Safevi hükümdarlarının otağları baş köşeye kurulmuş,[91] sünnet eğlencelerinde de eski Akkoyunlu, Dulkadir ve Memluk hanedanlarının rehin tutulan şehzadeleri göze çarpacak şekilde sultanın soluna oturtulmuşlardı.[92]

---

88 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 20.

89 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 103.

90 Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry."

91 Solakzade, *Tarih,* s. 446; Hammer, *Histoire,* 5, s. 130 vd.

92 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 154.

Başından itibaren İbrahim Paşa'nın gücü muazzamdı. Kendisine sadrazamlıkla birlikte Rumeli Beylerbeyliği bahşedilmesi, ona açık bir iktidar tekeli sağlıyordu. İbrahim'in sadrazamlık dönemindeki Venedik elçileri, her istediğinin yerine getirildiğini ve onun oluru alınmadan hiçbir şey yapılmadığını ağız birliğiyle anlatıyorlardı.[93] Osmanlı iktidarı kutlanırken İbrahim'in görkemli statüsü ihmal edilmemiş, Süleyman saltanatının zengin törenlerinin ilki onun düğünü olmuştu. Sonraki yıllarda sultanla sadrazam kimin düğününün daha muhteşem olduğunu tartıştılar: İbrahim kurnazca, doğal olarak kendi düğününün daha görkemli olduğunu çünkü sadece onunkinde padişahın konuk bulunduğunu söyledi. Ne var ki halk önünde birçok kez onurlandırılmış olmasına rağmen İbrahim pek sevilmezdi. Bragadin 1526'da "kendisinden ilk başta çok nefret edildiğini, ama şimdi padişahın onu ne kadar sevdiği görülünce, sultanın annesi ve eşi ve diğer iki paşa (vezir) dahil herkesin onunla dost olmak zorunda kaldığını" anlatıyordu.[94]

Sultan bir gözdeyi yarattığı kadar hızlı ve keyfi bir şekilde yok edebilirdi. İbrahim Paşa, Safevilere karşı iki sene süren muzaffer seferinden döndükten kısa süre sonra, talihinin en yüksek görünen noktasında biçilivermişti. Süleyman, 15 Mart 1536'da, Enderun'daki odasında uyuyan İbrahim'in idamını emretti. Görünen o ki İbrahim, ihtirası sultanın kendisine cömertçe bağışladığı alanı aştığı için yıkılmıştı. Eski nedimin sahneden silinişinin simgesi, mezar yerinin belirsiz oluşu ve türbe yapılmayarak aşağılanışıydı.[95] 1614'te bir başka damat sadrazam, Nasuh Paşa, benzer nedenlerle idam edilerek İbrahim'in yanına gömüldü: aşırı kibir, padişahın kararlarına uymama ve saltanata kastetme.[96] Nasuh'un gömüleceği yer, kuşkusuz halka İbrahim'in suçlarını ve alçaklara yaraşır sonunu hatırlatmak

93 Alberi, *Relazioni*'de bkz. Zen (1524), 3, s. 95; Bragadan (1526), 3, s. 103; Minio (1527), 3, s. 116; Zen (1530), 3, s. 121; De'Ludovisi (1534), 1, s. 28-29 raporları.

94 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 104.

95 Bir rivayete göre İbrahim tersane-i âmirenin arkasındaki bir tekkeye gömülmüş, mezarına işaret olarak tek bir erguvan ağacı konmuştu (Mustafa Âli, *Künhü'l-Abbar,* 122b); bu rivayet Ayvansarayi, *Hadikatü'l-Cevami,* 2, s. 39'da tekrar edilir. Bir başka rivayete göre Okmeydanı'na gömülmüştür (Süreyya, *Sicill-i Osmani,* 1, s. 94).

96 Naima, *Tarih,* 2, s. 122-30.

üzere seçilmişti ve aşırı ihtiraslı olanların kaderini gösteren ibret verici dersi yinelemekteydi.

İbrahim ve Hurrem'in kariyerleri arasındaki paralellikler çarpıcıdır. Her ikisi de sadece sultanın lütfundan kaynaklanan eşi görülmemiş yükseklikte mevkiler elde ettiler. Bu mevkiler, padişahın en üst düzeydeki erkek ve kadın dostlarını seçerken geleneksel sınırlamalara aldırmaması, hatta bu sınırları açıkça çiğnemesiyle sağlanmıştı. Yükselişlerinin hızı da dikkat çekicidir. Hem İbrahim hem de Hurrem 1523'e gelindiğinde, yani sultan tahta çıktıktan üç yıl sonra, kendi alanlarındaki güç tekelini ele geçirmişlerdi. Eşzamanlı yükselişleri genç padişahın bir önceki kuşaktan devraldığı kısıtlamalardan kurtulma ve kendi iradesinin amansızlığını ortaya koymakta ne kadar sabırsız olduğunu gösterir. Tahta çıkmadan önce hükümdarlık için kişisel niteliklerini kanıtlama fırsatı yakalayamamış olan Süleyman, saltanatının başında tebaası, özellikle de yönetici elit üzerinde otoritesini hissettirmeye ihtiyaç duymuş olabilir.

Süleyman hem vezirlik hem cariyelik kariyerini yöneten kuralları bozarak halkın beklentilerini yıktıysa da tebaası hürmet ettikleri padişahlarını suçlamak yerine hoşnutsuzluklarını sultanın gözdesine ve nedimine odakladılar. Süleyman'ın Hurrem ve İbrahim ile ilişkisi, iç ve dış idare hiyerarşisinin düzenini bozdu ve egemenliği tanımlayan sınırları bulandırdı. Süleyman en az iki kez erkek kulunu onurlandırmak üzere saraydan ayrılmak gibi eşi görülmedik bir adım atmıştı: 1524'te Hatice ile İbrahim'in düğününe katıldı, aynı yıl Mısır'da işleri yoluna koymak üzere yola çıkan sadrazamı açık bir sevgi gösterisiyle herkesin gözü önünde uğurladı. İbrahim Birun idaresinin başı olduğu halde, sık sık Enderun'a girer, geleneksel protokolü çiğneyerek kendisi için padişahınkinin bitişiğinde hazır tutulan bir odada geceyi geçirirdi. Hurrem sadece oğluyla birlikte başkentten ayrılmamakla kalmadı, sultan sarayına taşınarak padişahı hanedan ailesinin diğer kısmından ayıran sınırın, sözcüğün tam anlamıyla, öte yanına geçti. Halkın Süleyman'ın bu iki gözdesine karşı direnişine yol açan da sınırların böyle belirsizleşmesiydi.

Hurrem ve İbrahim'in güçlerinin paradoksu, aslında sultanın mutlak otoritesinin bir ifadesi olan bu durumun, otoritenin kullanılmasında bir uzlaşma olarak görülmesiydi. Burada Osmanlı politik yapısının belki de esas özelliği ifade ediliyordu: saltanatın çok güçlü olması iktidar dengesini değiştirdiğinden, siyasada zayıflık yaratıyordu. Osmanlı sultanının görev atamalarını denetleme ve yargısız idam haklarını kullanması üzerinde hiçbir yasal kısıtlama olmadığı halde, sultan bu mutlak iktidarı asla kullanmıyordu. Askeriyenin, özellikle ünlü yeniçerilerin ve ulemanın etkisi, merkezde iktidarın keyfi kullanımına karşı başlıca denetim mekanizmasıydı. Sultanın keyfi otorite kullanabilmesi gerçekten de ancak 19. yüzyılda, II. Mahmud'un bu eski kurumların saltanat üzerindeki denetimlerini zayıflatan "reformları" sonucunda mümkün olmuştu.[97]

İbrahim'in idamı iktidar sınırlarının yeniden eski haline kavuşturulması için gerekli görülmüş olabilir. Mustafa Âli'ye göre, İbrahim'den sonraki sadrazamlar mevkilerini "terfi hiyerarşisine uygun" olarak elde ettiler.[98] Ancak İbrahim'in düşüşünü ihtirası dışında başka kaygılar da etkilemiş olabilir. Ölümünden iki yıl önce, elçi De'Ludovici sadrazamın ordu ve hükümeti nasıl ihmal ettiğini anlatıyordu.[99] Ayrıca hükümetin yönelimlerinde belirgin değişiklikler gözlenmeye başlanmıştı. 1537'de, İbrahim'in ölümünün ertesi yılında, dine bağlılığa verilen önemin arttığına işaret eden birçok önemli gelişme meydana geldi. Bu yıl içinde Süleyman Müslümanlığın üçüncü kutsal şehri Kudüs'ün yenilenmesini başlattı. Su şebekesini düzeltip kentin etrafındaki Peçevi'nin deyişiyle "Çin Seddi'ni kıskandıracak kadar mükemmel ve [sultanın] bütün bayındırlık eserleri üstüne eşsiz bir taç gibi konan" büyük surları yeniden yaptırdı.[100] İstanbul'da Süleyman'ın döneminde yaptırılan hanedan külliyelerinin

97 Yerel iktidar biçimlerinin varlığı konusunda bkz. Faroqhi, "Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Sixteenth and Seventeenth-Century Ottoman Empire". Faroqhi, İlber Ortaylı'nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul, 1983) eserinde 19. yüzyıl sultanlarının mutlak iktidarı ile ilgili tartışmasını kaydeder; bu çalışma benim elime geçmedi.

98 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 122b "be hasb ül-tarik".

99 Alberi, *Relazioni,* 1, s...12, 28.

100 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 428.

ilki olan Haseki Hurrem Külliyesi'nin inşaatı başladı. Son olarak da örf ve âdetleri şeriata uygun çizgiye getirmesiyle tanınan büyük Şeyhülislam Ebussuud Efendi, nüfuzlu bir makam olan Rumeli Kazaskerliği'ne getirildi; bu olaydan sonra padişah iradeleri hazırlanırken şer'i hukuka uygun olmasına özellikle ve titizlikle dikkat edildi.[101]

1530'ların sonunda Süleyman döneminin büyük fetihleri tamamlanmıştı. Osmanlı ordusu ve donanması seferlere devam etti -aslında Süleyman on beşinci seferindeyken öldü- fakat, özellikle karadaki askeri harekât, sınırları genişletmekten çok korumaya yönelikti. Padişah ve danışmanları artık daha çok idari yapıyı güçlendirme ve kanunların kodifikasyonuna yoğunlaşıyorlardı. Daha sonraki Osmanlı kuşakları Süleyman'ı "Muhteşem" değil "Kanuni", "kanun ve örfün koruyucusu" olarak hatırladılar. Yeni konulara verilen önem sadrazamın farklı becerilere sahip olmasını gerektiriyordu.

Süleyman'ın saltanatının ikinci yarısına damgasını vuran kişi olan Rüstem Paşa da İbrahim gibi, sadrazamlığa tayin edilmeden çok önce sultanın nedimi olmuştu.[102] Aslında De'Ludovici 1534'te sultanın sık sık Rüstem'in (o sırada mirahurdu) öğütlerine başvurduğunu öğrenen İbrahim'in kıskançlık sonucu yeni nedimi uzak bir sancakbeyliğine (Diyarbakır) gönderdiğini bildiriyordu.[103] Mustafa Âli'nin aktardığı bir hikâyeye göre, Süleyman, Rüstem'i vezir yapıp kızı Mihrimah'la evlendirme arzusunu bir türlü gerçekleştiremiyordu: düşmanlarının çıkarttığı bir söylentiye göre Rüstem cüzamlıydı. Neyse ki Diyarbakır'a kendisini muayene etmeye gönderilen hekim, cüzamlı olmadığının kanıtını buldu: titiz Rüstem giysilerini her gün değiştirdiği halde elbisesinde bit vardı.[104] Rüstem'le Mihrimah 1539'da, Süleyman'ın en küçük iki oğlu Bayezid ve Cihangir'in sünnet düğünleriyle aynı zamanda evlendiler. Damat beş yıl sonra sadrazam oldu.

---

101 Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, s. 183-84; ayrıca bkz. Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, s. 278 vd.

102 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 124a; Peçevi, *Tarih,* 1, s. 21-22.

103 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 12.

104 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 124a; Peçevi, *Tarih,* 1, s. 22.

Venedik elçileri Rüstem'in hükümetteki nüfuzunu sultan kızıyla evliliği sayesinde sağladığını söylüyorlardı.[105] Ama has odadan bir kez çıktıktan sonra, İbrahim'in padişahla yakınlığına benzer bir statü elde edemedi, sultanın huzurundan uzak tutuldu. Navagero, Mihrimah ve annesi Hurrem'in Rüstem'i sultanın sırdaşlığına yükseltmeyi başaramadıklarını anlatıyordu: "Güvenilir bir kanaldan, Rüstem'in İbrahim gibi aileden biri olarak padişahın sarayına girebilmesini sağlamak için [Mihrimah ile Hurrem'in] birçok girişimde bulunduklarını öğrendim. Sultan onlara bir kez yapılan budalalığın yeterli olduğu yanıtını verdi."[106]

Yine de yabancı elçiler Rüstem'in en az İbrahim kadar büyük bir otoriteye sahip olduğu inancındaydı. Rüstem'le yakın ilişki içinde olan Habsburg Elçisi Busbecq şöyle diyordu: "Paşaların içinde sultan nezdinde en fazla nüfuzu ve otoritesi olan Rüstem idi. Keskin zekâlı ve uzak görüşlü bir kişi olarak Süleyman'ın ününün artmasında çok hizmeti olmuştur."[107] Navagero'ya göre, padişah Rüstem'e, İbrahim'e verdiğinden çok daha fazla yetki tanımıştı, zira hazineyi boşaltmayıp dolduruyordu.[108] Ancak bu erdem Rüstem'e halkın sevgisini kazandıramadı. Halkın beğenmediği mali politikalardan, örneğin devletin gelir kaynaklarının görevlilere geleneksel tımar sistemi yerine, iltizam olarak verilmesi ve yüksek makamların "pişkeş" mukabili verilmesi gibi (eleştirenler bunu rüşvet olarak adlandırıyordu) idari yeniliklerden o sorumlu tutuluyordu.[109] Navagero'nun yerini alan kişiye göre, Rüstem'i kimse sevmez, özellikle tamahkârlığı yüzünden nefret ederlerdi.[110] Ancak Süleyman'ın saltanatının daha sonraki dönemlerinde imparatorluğun yaşadığı mali istikrar, sadrazamın bu tamahına çok şey borçluydu. Busbecq "Ama bu kusuru bile efendisinin çıkarına kul-

105 Alberi, *Relazioni.* Navagero 1553'te (1, s. 74); Trevisano 1554'te (1, s. 117); Cavalli 1560'ta (1, s. 295).

106 Alberi, *Relazioni*, 3, s. 90.

107 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 29.

108 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 89; bkz. Rüstem'in muazzam gücü hakkında yorum yapan Erizzo'nun (1557) raporu.

109 Altundağ ve Turan "Rüstem Pasha", s. 801-2.

110 Alberi, *Relazioni,* 1, s, 175-76.

lanıyordu. Zira sultanın hazinesi ve Süleyman'a epeyce sorun çıkaran gelirlerin idaresi ona emanet edilmişti" diyordu.[111]

Bir Hizip Olarak Aile

Süleyman'ın bu erkek ve kadın gözdelerinin çatışması ya da birleşmesi kaçınılmazdı. Sultanın hemen yakın çevresinden kaynaklanan iktidar alanları çakışıyordu. Harem kadınlarının doğrudan politik nüfuz sahibi olmaları, kariyerini başkentte sürdüren yüksek mevkideki ilk hanedan kadını Hurrem'le başlar. Kadınların hükümetin göbeğinde iktidar mücadelesine katılması, Süleyman ve haleflerinin saltanatlarında politikanın çarpıcı bir özelliğiydi. Fakat bu durum, sık sık anlatıldığı gibi, haremle dış teşkilat arasındaki basit bir mücadele değildi. Harem asla politik açıdan yekpare değildi. Hükümetin iç ve dış bölümlenmesini koalisyonlar bozuyor ve hem erkek hem de kadınların oluşturduğu hizipler birbirleriyle rekabet ediyorlardı.

Eric Ives'in Anne Boleyn biyografisinde belirttiği gibi, hizip mutlak monarşinin doğal politik birimiydi.[112] Süleyman'ın saltanatında hanedan politikasında meydana gelen gelişmelerin -gözde haseki ve damat nedim- en anlamlı kesişmesi, sultan ailesinin üyelerini içine alan hiziplerin oluşmasıyla sağlanmıştı. Tabii ki her damadın bir kayınvalidesi ve kayınpederi ve her devlet adamının sultan kızı eşinin bir cariye annesi ve sultan babası vardı. Doğal eğilim, cariye anne, kızı ve kızın sadrazam kocasından oluşan birimin cariyenin oğlunun (sultan kızının erkek kardeşinin) adaylığını desteklemesiydi. Süleyman dönemine kadar böyle etkin bir politik birimin oluşumu fiilen mümkün değildi. Ondan önce, sultan kızının annesinin ya beraberinde sancağa gittiği bir de oğlu vardı ya da eğer sadece kızı varsa görece alt bir statüye ve çok az güce sahipti. Her iki halde de hiçbir önemli politik gruplaşma anne-kız ilişkisi üzerine dayandırılamazdı. Ayrıca Süleyman'dan önce sadece bir tek damat sadrazam, Hersekzade Ahmed Paşa sultan kızıyla evlenmişti (II. Bayezid'in

111 Busbecq, *Turkish Letters,* s. 30; Rüstem'in tasarruf tedbirleri için bkz. Y. Yücel, der. *Kitab-ı Müstetab,* s. 21; Peçevi, *Tarih,* 1, s. 22.

112 Ives, Anne Boleyn, s. 123-24.

kızı Hundi Hatun'la) ve bir cariye kayınvalidesi vardı (Bülbül Hatun). Uzun saltanatının sonuna doğru, şehzadeler arasında taht kavgası başlarken, II. Bayezid'in Bülbül'ün oğlu, Hundi'nin kardeşi ve Hersekzade Ahmed'in kayınbiraderi şehzade Ahmed'i tercih etmiş olması bir anlam taşıyabilir.[113] Diğer yandan, bu gruplaşmanın açıkça taraf tutan bir hizip oluşturmadığının ya da en azından etkili olamadığının kanıtı vardır: Şehzadeler arasındaki mücadeleyi Ahmed kazanamadı ve galip gelen I. Selim, tahta geçtikten bir yıl sonra Hersekzade Ahmed'i meslek hayatında dördüncü kez sadrazam yaptı.

Süleyman'ın saltanatı sırasında en az iki aile hizbi vardı. Birincisinde, bir yanda İbrahim Paşa ve Hatice, diğer yanda şehzade Mustafa ve annesi Mahidevran yer alıyordu. İbrahim'in babasının nedimine gösterdiği sevgi karşısında küçük Mustafa'nın duyduğu kıskançlığı yatıştırırken gösterdiği şefkatli sabrı Bragadin'in raporundaki şu hikâye kanıtlamaktadır: "Sultan, İbrahim'e atı için mücevherlerle süslü bir eyer yolladı; bunu öğrenen Mustafa, İbrahim'e kendisine de onun gibi bir tane yaptırması için haber saldı. (İbrahim) bunu anladı ve ona kendi eyerini göndererek dedi ki: dinle şimdi, eğer sultan bunu duyarsa sana eyeri iade ettirtecektir."[114] Zamanla ikisi arasındaki ilişki sağlamlaşmış görünmektedir, kuşkusuz Mustafa'nın nihai olarak sadrazama karşı değil, üvey kardeşlerine karşı tetikte olması gerektiğini fark etmesinin de bunda payı vardır. İbrahim ve Hatice ile sancaktaki şehzade ve annesinin mektuplaşmaları hanedan ailesinin bu iki kolu arasında güçlü ve sıcak bir ilişki olduğunu göstermektedir. 1534'te sadrazam Mustafa'ya, şehzadenin Ege'deki durumdan söz eden ve babasının Bağdat seferindeki zaferlerini bildiren mektubunu aldığına ilişkin bir mektup yazdı. Mektupta İbrahim kendisinden, Mustafa'nın "cenab-ı muhlisleri" diye söz eder ve onu yakında görüp "soylu ve mübarek varlığından faydalanarak sevinmeyi" diler. Bir not yazıp Hatice'nin sağlığını soran Mahidevran iki aile arasındaki "hemşirelik ve karındaşlık ve sıdk-ı ihlasa olan dostluk"a uzun uzun değinir ve sultan kızı ve kocasının

113 Albert, *Relazioni,* 3, s. 23-24'te 1503'teki Olağanüstü Elçi Andrea Gritti'nin raporu; Uğur, *The Reign of Sultan Selim in the Light of the Selim-Name Literature,* s. 179 vd.

114 Albert, *Relazioni,* 3, s. 102.

göstermiş olduğu gerçekten içten ve müşfik destekten ve sıcak ilgiden ayrı ayrı söz eder.[115]

Bu hizbin Mustafa'nın çıkarlarına yardımcı olmak için politik anlamda ne kadar aktif davrandığını bilmek güç. İbrahim'in Mustafa'yı desteklemesi doğal olurdu; çünkü Süleyman erken ölecek olsa muhtemelen şehzade padişah, İbrahim Paşa da sadrazam olurdu. Hurrem ile İbrahim arasındaki daha önce alıntı yapılan mektuba yansıyan gerginlik İbrahim'in faal bir Mustafa taraftarı olduğu iddiasına bir miktar doğruluk kazandırabilir. Öte yandan, gözdeler arasındaki basit bir sultanın ilgisini çekme rekabeti ya da başka bir meseleyi de yansıtıyor olabilir.

Süleyman ve Hatice'nin annesi Hafsa'nın, varsaydığımız İbrahim-Hatice-Mustafa-Mahidevran hizbine dahil olduğu sık sık iddia edilir. Ancak ben bu iddiayı destekleyecek hiçbir açık kanıt bulamadım. İbrahim'in, başkentte olmadığı zamanlar, Hatice'ye yolladığı mektuplar Hafsa Sultan'a özel bir yakınlık ortaya koymaz.[116] Sadrazam, Süleyman'ın ailesinin Harem-i Hümayun'da yaşayan tüm kadın üyelerine, kayınvalidesine, karısının iki kardeşine ve Hurrem'e, alışılmış tarzda selam gönderiyordu. Gerçekten de İbrahim'in Mart 1534'te Hafsa'nın ölümünü öğrendikten sonra Hatice'ye yazdığı bir mektup, hiç değilse kendisi İstanbul'da bulunmadığı zamanlarda karısının annesini ve diğer aile üyelerini ziyaret etmesini (padişahın aksi yöndeki telkinlerine rağmen) şiddetle kısıtlamış olduğunu gösterir.[117] Hafsa'ya İbrahim'in koruyuculuğu rolünü vermek çekici bir tezdir, zira sadrazam onun ölümünden sonraki ilk mantıklı fırsatta idam edilmiştir (iki yıllık başarılı 1534-1535 doğu seferi komutanlığından geri dönünce). Öte yandan, sefer sırasında yürütme yetkisini çok aşması da İbrahim'in çöküşünü kısmen hazırlamıştı. Hafsa onu koruyorduysa bile, bu bir hizbin savunusu olmaktan çok, bir valide sultanın geleneksel rolü gereği oğlunun davranışını yumuşatması ve

115 Mektuplar Manisa Mahkeme-i Şer'iye Sicilleri, no.l'de mevcuttur ve Uluçay, "Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", s. 255-57'de yayımlanmıştır.

116 Bu mektuplar Topkapı Sarayı Arşivleri koleksiyonundadır (E 5860, E 12316).

117 TSMA, E 5860/11.

kızının çıkarlarını korumasının bir örneği sayılabilir. Örneğin Hafsa daha önce Süleyman'ın kardeşi Beyhan'ın vezir kocasını idamdan korumaya çalışmıştı. Hafsa, Hatice ve İbrahim'in açık bir politik ittifak oluşturduklarına dair güçlü kanıtlar yoksa bile, üçü arasında yakın bağlar bulunması doğaldır. Süleyman'ın saltanatındaki en güçlü ve bu görevde en uzun kalan iki sadrazamının sarayda nüfuz sahibi kayınvalidelerinin olması tabii ki dikkate değer bir konudur.

Süleyman devrindeki aile hiziplerinin herkesçe daha çok bilineni ve partizanca olanı, 16. ile 17. yüzyılların birçok cariye-kızı-damadı ittifakının ilk açık örneği, Hurrem-Mihrimah-Rüstem'den oluşandı. Hurrem'in ya da Mihrimah'ın doğrudan işin içinde olduğunun kanıtı yoksa da Osmanlı kaynakları ve yabancıların anlattıklarına göre yaygın kanı, bu üçünün önce tahta Hurrem'in bir oğlunun geçmesini güvence altına almak için Mustafa'yı tasfiye etmeye, sonra da Hurrem'in hayatta kalan iki oğlunun küçüğü Bayezid'in konumunu güçlendirmeye (sonuçta tahta çıkan Selim oldu) çalıştıklarıydı.

Veraset sisteminin doğası gereği Mustafa'nın adaylığına karşı çalışmak her üçünün de çıkarınaydı. Onun zaferi kuşkusuz hepsi için felaket demekti: rakip hiziple aile bağları nedeniyle Rüstem'in kariyerinin sonu gelebilir ve belki de idam edilir, Hurrem ve Mihrimah statülerini kaybedebilirler, belki de sonuçta Mahidevran'ın kaderinin gösterdiği gibi, yoksulluğa düşebilirlerdi.[118] Mustafa'nın özellikle yeniçeriler arasında çok sevilmesi nedeniyle, Hurrem ve yandaşları kendilerinden oldukça üstün bir rakibe karşı mücadele ediyorlardı. Fakat Navagero'nun Mustafa'nın ölümünden aylar önce belirttiği gibi, halk şehzade Mustafa'nın tahta geçeceğini düşünüyorsa da "annenin ve Rüstem'in komplolarıyla"[119] olayların akışı değiştirilebilirdi.

---

118 Mustafa'nın idamından sonra Mahidevran'ın yoksullaşması ve statüsünü kaybetmesi konusunda bkz. Kepecioğlu, "Tarihi Bilgiler ve Vesikalar", s. 405-6; *Bursa Kütüğü,* 2, s. 165-66.

119 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 77-78. Navagero'nun raporu Şubat 1553'te, Mustafa'nın idamından sekiz ay önce verilmişti.

Veraset Sorunu

Süleyman döneminde taht sırası yüzünden çıkan krizleri değerlendirirken, biraz şüpheci olmak gereklidir; çünkü bu krizler, çeşitli şehzadelerin başarısızlık ya da başarısına taraf olmanın getirdiği bir miktar tepkiyi de içerirler. Ayrıca kaynaklarda Süleyman'ın tercihlerine ilişkin çelişkili iddialar yer almaktadır: Süleyman'ın Mustafa'yı Hurrem'in oğullarına tercih ettiği de iddia edilir, tersi de; Hurrem'den doğan ilk oğlu Mehmed'i veliaht seçtiği ve genellikle kabul gören tezin aksine sadece iki oğlu kaldığında Selim'i Bayezid'e tercih ettiğine dair farklı iddialar vardır. Aslında muhtemelen zaman geçtikçe ve durum değiştikçe Süleyman'ın oğullarına ve onların görece erdemlerine dair görüşleri değişmişti. Kendisinin yerine geçecek hükümdara en uygun nitelikler, ayrıca tahta çıkma süreci ve nasıl değiştirilebileceği hakkındaki görüşlerinin uzun saltanatı boyunca değişikliğe uğramış olması mümkündür. Her ne olursa olsun, Süleyman'ın tahta çıkma süreci konusunda ne düşündüğü probleminin çözümü bu çalışmanın kapsamı dışındadır; ancak üremeye ilişkin tercihler ile veraset konusu arasındaki yakın ilişki göz önüne alındığında, bu soruna verilecek cevap Hurrem'in hanedan politikasının evrimindeki yerini daha iyi anlamamıza yardım edebilir.

Bazı tarihler, Süleyman'ın Hurrem'in oğullarını tercih ettiğini ve açık mücadeleyle tahta geçme geleneğini, ikinci büyük ve çok sevgili oğlu Mehmed -Hurrem'in ilk çocuğu- lehine terk etmeyi düşündüğünü iddia ederler.[120] Ancak Süleyman'ın Mehmed'e ayrıcalık tanıdığına ilişkin kesin dayanak bulmak güçtür. Mehmed'in özel statüsüne sık sık kanıt gösterilen şey, 1542'de saraydan yollandığında, o zamana dek Mustafa'nın bulunduğu sancak olan Manisa'ya atanması ve Mustafa'nın Amasya'ya nakledilmesidir. İddiaya göre, şehzade sancakları arasında en değer verileni İstanbul'a yakınlığı yüzünden Manisa'ydı; padişah öldüğü zaman başkenti ele geçirmek için derhal hareket edilmesi gerektiğinde stratejik bakımdan avantajlıydı. Bu savın bir miktar geçerliliği olsa bile, şehzadelerin atanmalarında başka etkenler de belirleyici oluyordu. Geleneksel olarak şehzadelerin gönderildiği ilk san-

120 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar*, 5b-6a; Peçevi, *Tarih*, 1, s. 19.

cak, muhtemelen İstanbul'a görece yakınlığı ve askeri seferlere çıkış merkezlerinden olmaması nedeniyle, Manisa olurdu. Diğer taraftan Amasya, yaşamsal önemi olan doğu cephesine daha yakın, askeri ve politik açıdan önemi daha büyük bir görev yeriydi. Tarihçi Kemalpaşazade, Amasya'nın hiç değilse II. Bayezid zamanında en istenilen sancak olduğunu düşündüren bir olay anlatır: Fatih Mehmed torunlarına (Bayezid'in oğulları) babalarını mı, onu mu daha çok sevdiklerini sorar; sadece Ahmed babasını sultan dedesine tercih ettiği yanıtını verir; bu yüzden Fatih, hayatta olduğu sürece Ahmed'e kırgın kalır. Ama Bayezid padişah olunca Ahmed'in sadakatini onu Amasya'ya tayin ederek ödüllendirir.[121] Ayrıca Mustafa'nın Haziran 1541'de Amasya'ya geçişi, bundan 14 ay sonrasına kadar gerçekleşmeyen Mehmed'in Manisa'ya tayinine doğrudan bağlı olmayabilir. Mustafa'nın transferi, maaşında büyük bir artışla birlikte, bir terfi olarak duyurulmuştu; amacı, seferde olan babası yokken Anadolu'da üslenen sadrazamın şehzadeyi daha yakından izlemesine imkân tanımak olabilirdi (Süleyman aynı yılın haziranında Macaristan seferine çıkmıştı).[122]

Süleyman'ın Mehmed ile ilgili planları her ne idiyse, tayininden sadece bir yıl sonra şehzade muhtemelen çiçekten ölünce hepsi boşa çıktı. Süleyman'ın oğlunun ölümünden duyduğu üzüntü, Mehmed anısına İstanbul'da yaptırdığı görkemli cami ve türbede simgelenmiştir. Şehzadenin başkente gömülmesi yine bir gözde uğruna bir kez daha hanedan geleneğinden kopuştu; çünkü Süleyman dönemine kadar hanedan şehzadeleri Bursa'ya gömülmüştü.[123] Babalarının hükümranlığına meydan okumakla suçlanarak utanç içinde ölen iki oğul, Mustafa ve Bayezid, yeni başkente gömülme şerefinden yoksun bırakılmışlardı.[124]

Mehmed'in ölümünün ardından Süleyman, Mustafa'ya karşı Hurrem'in iki oğlundan birini tercih etmek yerine, açık mücadele ile tahta geçme geleneğini savunmuş gözükmektedir. Hurrem'in oğulla-

121 Kemalpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, 7, pt. 2, 523-24.

122 Hammer, *Histoire,* 5, s. 328-29, 538.

123 Geleneğe aykırı bu durum Elçi Trevisano tarafından kaydedilmişti (Alberi, *Relazioni,* 1, s. 115).

124 Mustafa Bursa'ya, Bayezid de beş oğlundan dördüyle birlikte Sivas'a gömülmüştü.

rından birini tercih etmiş olsa bile, seçim hakkı pek yoktu. Yüzyıl ortasında Mustafa'nın muhtemelen sonuçta zafer kazanacağı düşünülüyordu. Tarihçi Peçevi'nin deyişiyle, "Mustafa şan ve unvan sahibiydi, bilgisi, serbest fikirliliği, adilliği ve cömertliği ile tüm şehzadeleri kıskandırıyordu; askerlerin de hemen hemen hepsi onu tek vücut, tek yürek gibi seviyorlardı."[125] Şehzadenin idamından kısa süre önce Navagero raporunda, "Mustafa o kadar çok seviliyor ki babasına karşı bir darbeye girişeceğinden hiç kuşkulanılmıyor, ayrıca o da İstanbul'a kendisinden daha yakın kardeşleri olmasından hatta birinin sarayda oturuyor olmasından da endişelenmiyor" diyordu.[126] Sultanın da Mustafa'nın başarı kazanması olasılığını kabul ettiği Navagero'nun aktardığı bir konuşmada görülmektedir: Sürekli babasının yanında olan Cihangir, fiziksel sakatlığı sayesinde alınyazısı olan kardeş katlinden kurtulabileceğini ileri sürünce, Süleyman onu şöyle yanıtlamıştı: "Oğlum, Mustafa sultan olacak ve hepinizin canını alacak."[127]

Mustafa'nın idamının ne derece haklı olduğunu kestirmek güç. Mustafa'nın düşüşünde hiç kuşkusuz Rüstem Paşa belirleyici olmuştu[128] ama şehzadenin kaderini çizen sadece hizipçi bir komplo değildi. Süleyman'ın dedesinin saltanatının sonunda yer alan, o kadar da eski sayılmayacak olayların anısı, Süleyman'ın kendi oğullarıyla ilişkilerindeki gerilimleri biçimlendiriyordu. Altmış dört yaşına gelen ve daha önceki sultanların ölüm yaşlarını çoktan geride bırakmış olan II. Bayezid'e defalarca meydan okuyan oğlu Selim, sonunda babasını 1512'de "emekliye" ayırmıştı.[129] Eski sultan tahttan çekildikten sonra, Dimetoka'da kalacağı yere giderken, muhtemelen Selim'in hafiyeleri tarafından zehirlenerek yolda öldü. Selim ise bu arada kardeşlerinin direnişine, kardeş katli yasasının kayıtlardaki en

125 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 300.

126 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 77.

127 age, 1, s. 77'de Navagero (1553).

128 Bkz. Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", s. 20-26.

129 II. Bayezid ve Süleyman diğer sultanlardan çok daha geç yaşlara kadar saltanat sürdüler; I. Bayezid ve I. Mehmed öldüklerinde muhtemelen kırklarındaydılar (kesin ölüm tarihleri bilinmemektedir, tarihi rivayetlere göre ikisi de babalarının tahta çıktığı sene doğmuştur), II. Murad kırk yedi, II. Mehmed kırk dokuz, I. Selim elli yaşlarına kadar fakat II. Bayezid altmış dört ve Süleyman yetmiş iki yaşına kadar hüküm sürdü.

kanlı uygulamasıyla karşılık vermeye girişti. Bu olaylar başladığında 18'inde olan Süleyman sadece bir gözlemci değil, babası Selim'in stratejisinin bir unsuru olmuştu.

Kırk yıl sonra Süleyman'ın ilerleyen yaşı (Mustafa idam edildiği yıl, altmışındaydı) da göz önünde tutulduğunda, Mustafa'nın babasını "emekliye" ayırıp tahta geçme savaşı başlatması olasılığı pek de mantık dışı sayılamazdı. Mustafa'nın popülerliği de rakiplerinin gözünde bu tehlikeyi büyütmüş olabilir. Gerçekten, Mustafa daha on bir yaşındayken bile, insanlar aktif bir oğulun babası için oluşturduğu tehlikeden endişelenir gibiydiler: Bragadin gencin yeteneklerini, güçlü benlik duygusunu ve yeniçeriler arasındaki popülerliğini anlattıktan sonra "Yaşarsa Osmanlı hanedanına büyük şan getirecek diyorlar ve şu da söyleniyor ki sultanın uzun yaşaması halinde Mustafa'nın büyük karışıklıklar çıkarması kaçınılmazdır" yorumunu yapıyordu.[130]

Hükümdar bir babayı yerinden indirmek belirsizliklerle dolu, potansiyel meşruiyeti olduğu kadar tabularla yüklü bir işti. Kaderi devletin kaderiyle kenetlenmiş olan Osmanlı hanedanının yaşamasının, tek bir sultanın yaşamasından daha yüce sayılması, babanın devrilmesinin erdemli ve politik açıdan mazur görülür bir hareket olarak sunulabileceği anlamına geliyordu. Selim hareketlerini haklı göstermek için, özellikle de Safevi propagandası Anadolulların Osmanlı hanedanına sadakatini zayıflatırken hasta ve yaşlı Bayezid'in ülkeyi iyi yönetememesinin devletin varlığını tehlikeye attığını ileri sürmüştü. Osmanlıların ataları olarak kabul ettikleri Orta Asya Türk kabilelerinin kahramanı Oğuz Han Destanı'nın başlangıcında, mazur gösterilebilecek bir baba katli olayı yer alır: Destanın bir 13. yüzyıl Müslüman versiyonunun giriş kısmında Oğuz, ata dinini terk edip Müslüman olduğu için kendisini tasfiye etmeyi planladıklarını duyunca, babasını ve amcalarını öldürür.[131]

Mustafa'nın idamının görünürdeki nedeni, Selim'inkine benzer bir hareket planlaması olasılığıydı. Mustafa'nın taraftarları sözde onu kandırmışlar, Süleyman Dimetoka'ya çekilip tahtı bırakma-

130 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 102-3.

131 Togan, *Oğuz Destanı,* s. 17-19 (Bu 13. yüzyıl İran devlet adamı ve tarihçisi Reşideddin'in dünya tarihi *Camiü'l-Tavarih*'in ilgili bölümünün Türkçe çevirisidir).

ya hazır olduğu halde Sadrazam Rüstem Paşa'nın kendisini tasfiye etmeye kararlı olduğuna inandırmışlardı.[132] Sultan önceleri şehzadenin suçlanmasını ciddiye almadı. Bir tanığın anlattıklarına göre, Rüstem'in Mustafa'yı ihanetle suçlamasına inanmayı reddetti:

> Padişah sadrazamın mektubunu okuyunca "Hâşâ ki Mustafa Han'ım ben yaşarken böyle bir küstahlığa cüret edip, böyle akılsızca bir vaziyeti irtikâp ede. Bunlar bazı müfsidlerin şehzadeyi ellerinde bulundurmak için ileri sürdükleri iftiralardır. Asla bu sözü bir daha lisana getirmeyin, böyle fenalıklara vücut vermeyin" diye tembih etti.[133]

Ne var ki birkaç ay içinde Mustafa öldürüldü.

Belki de Süleyman, Mustafa'nın suçlu olduğuna kanaat getirmişti. Şehzadenin babasına karşı komplo kurma suçunu işlemese bile, hükümranlığını tehlikeye atabileceğini anlamış da olabilir. Mustafa'nın orduda çok sevilmesi kuşkusuz huzursuz olmak için yeterli bir nedendi. Şehzadenin ölümünden birkaç yıl sonra Busbecq, Rüstem'in bir konuşmasında sultanın yeniçerilerden duyduğu korkudan söz etmesini anlatıyordu:

> "Savaş zamanıydı ve bu zamanda yeniçeriler her şeyi öylesine ellerinde tutuyorlardı ki bizzat Süleyman bile onları kontrol edemiyor ve aslında onların eline düşmekten korkuyordu." Ve Rüstem'in dudaklarından dökülenler boş sözler değildi; çünkü efendisinin huzursuzluğunun iyice farkındaydı. Herhangi bir çare bulma imkânı olmayacak bir sırada, yeniçeriler arasında patlak verebilecek gizli bir hoşnutsuzluk kadar sultanı korkutan hiçbir şey yoktu.[134]

Yeniçeri örgütünün kendisi kadar eski olan bu kargaşa potansiyelinin üstüne, bir de seferdeki sultanın uzun süreli yokluğunun oğullardan birini kardeşlerine karşı beklenmedik bir kalkışmaya kışkırtabileceği korkusu ekleniyordu. Mustafa'nın, babası savaşa giderken idam edilmiş olması dikkate değer. Mustafa'nın tasfiyesinden

132 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 300-301.

133 age, 1, s. 300; Peçevi, Rüstem Paşa tarafından sultana gönderilen habercilerden biri olan Şems Ağa'nın (daha sonra Şemsi Ahmed Paşa) anlattıklarını aktarır.

134 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 158.

sonra bile, hayatta kalan kardeşler Selim ve Bayezid arasındaki gerginlik, Osmanlı dış politikasını zorlamaya devam etti. Busbecq'in üzülerek not ettiği gibi, Bayezid'in 1561'de ölmesi tahta çıkma krizini çözdü ve böylelikle sultan ve danışmanlarının enerjilerini serbest bıraktı. Onlar da Avrupa'ya karşı daha saldırgan bir tavır benimseme yolunu tuttular.[135]

Sultanın bu konudaki görüşü ve alınan kararlardaki sorumluluk derecesi ne olursa olsun, genel kanı Hurrem'in ve Rüstem'in sorumlu olduğuydu. Busbecq'e göre, Mustafa'nın ölüm günü Rüstem'in sadrazamlıktan azli, Mustafa taraftarlarına verilmiş bir tavizdi (Busbecq Rüstem'in kendi azlini teşvik ettiğini tahmin eder): "Bu değişiklik, olağan halk safdilliği ile Süleyman'ın Rüstem'in suçlarını ve karısının büyülerini keşfederek akıllandığına ve doğruyu çok geç de olsa anladığına ve bu nedenle Rüstem'i azlettiğine ve İstanbul'a dönüşünde karısını bile bağışlamayacağına kolayca inanan askerlerin üzüntüsünü yatıştırdı ve onları sakinleştirdi."[136] Ama iki yıl bitmeden, aradaki süreyi Mihrimah'ın İstanbul'daki sarayında geçiren Rüstem yine sadrazam oldu. Rüstem'in göreve geri dönüşü belki de kaçınılmaz bir sonuç değildi. Görevden alınmasından sonra Hurrem Süleyman'a yazarak, onun için merhamet dilemişti: "Rüstem Paşa kölenizdir. Asil teveccühünüzü ondan esirgemeyin bahtı güzel sultanım. Kimsenin sözlerine kulak asmayın. Bu defalık, köleniz Mihrimah'ın başı için bırakın, benim bahtı güzel hünkârım, kendi başınız ve benim başım için de yüce sultanım."[137]

En büyük ve etkili Osmanlı tarihçilerinden Mustafa Âli, 16. yüzyıl sonunda, Mustafa'nın "kadınların komplosu ve namussuz damadın sahtekârlığı" yüzünden idam edildiğini açıkça yazıyordu.[138] "Kadınların" ve "damadın" isimlerini vermemişti ama Hurrem-Mihrimah ve Rüstem ittifakından söz ettiğini okuyucular anlayabiliyorlardı. Ayrıca Âli, tarihinin giriş kısmında, ittifakın kışkırttığı bu sözde darbenin yıkıcı güçlerin zaferinin simgesi ve

135 age, s. 226-28.

136 age, s. 33.

137 Uluçay, *Aşk Mektupları,* s. 43'te TSMA, E 5038.

138 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* c. 1, s. 34.

imparatorluğun çöküş tarihinin başlatılabileceği an olarak sundu.[139] Hurrem-Mihrimah-Rüstem ittifakı, tasfiyesi Rüstem'e dönüş yolunu açan Sadrazam Kara Ahmed Paşa'nın 1555'teki idamı yüzünden de suçlanmıştı. Âli'ye göre, Safevi Hükümdarı Tahmasp, Süleyman'ın "kadınların komploları yüzünden" iki kararında hata yaptığını söylemişti: Mustafa'nın ve Kara Ahmed'in idamları.[140] Dönemin Osmanlı tarihleri Süleyman'ın kardeşi Fatma'nın kocası Ahmed Paşa'yı, bir askeri ve politik erdem simgesi olarak anlatırlar; bunu da büyük olasılıkla, ittifaka yüklenen suçun ağırlığını hiç değilse kısmen arttırmak için yapmışlardı. Ancak Busbecq, Ahmed Paşa'nın "düşünceden çok cesaret adamı olduğu" kanısındaydı.[141]

Veraset sorunu, Süleyman'ın saltanatını meşgul eden başlıca konuydu. Süleyman'ın değişim ya da reform için düşünülmüş ya da kapsamlı bir planı olduğunu eldeki kanıtlar göstermiyor. Daha muhtemeldir ki Süleyman'ın uzun saltanatı sırasında attığı her adım acil bir soruna yanıttı ya da yukarıda işaret edildiği gibi bu konuyu nasıl ele almak gerektiği hakkındaki görüşleri zaman içinde değişmişti. Yine de hanedanın iç politikasındaki bu sorunun yarattığı daha geniş çaplı sorular, kuşkusuz sultanın, danışmanlarının ve aile üyelerinin, hatta tebaanın aklından hiç çıkmıyordu.

Süleyman'ın babasının bu alandaki vasiyeti de kuşkuluydu. Bir kere Selim babasını tahttan indirmişti. Ayrıca, kendi saltanat döneminde tahta geçiş konusunu nasıl ele aldığı sorunu vardı ki bu sorun hem o dönemin hem de bugünün kaynaklarında garip bir şekilde göz ardı edilir. Süleyman sancağa yollanan ve Selim dönemine ilişkin anlatılarda sözü geçen tek erkek evlattı. 1514 ve 1518 Venedik Elçiliği raporlarına göre sultan, daha fazla erkek çocuk yapmamak için kadınlarla cinsel ilişkiye girmekten kaçınıyordu.[142] Ancak Selim'in sadece bir oğlu olduğuna inanmak mümkün değildir, çünkü

139 Âli'nin imparatorluğun tarihini yorumlayışında Mustafa'nın idamının önemi konusunda bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual,* s. 258-59.

140 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 126b.

141 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 33.

142 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 48, 54.

olgunluk çağına erişebilen kızlarının sayısı altıydı.[143] Diğer oğulları küçük yaşta ölmüş olabilirler ama Osmanlı tarihi ve soyağacı kayıtları böyle ölümlerden söz etmemektedir. Selim'in diğer oğullarının İran'a karşı düzenlenen 1514 seferi arifesinde idam edildiklerine ilişkin bir söylenti vardır. Burada güdüldüğü varsayılan amaç, hem sefer sırasında ölme ihtimali olan Selim'in hem de veliaht Süleyman'ın başkentte olmadığı sırada, bu şehzadelerden biri lehine gerçekleşebilecek bir darbeyi önlemekti.[144] Selim'in oğullarıyla ilgili gerçek her ne idiyse Süleyman kuşkusuz bunu biliyordu.

Selim'in politikası genel hatlarıyla -tek bir oğula ayrıcalık tanıyarak tahta kimin geçeceğini güvenceye almak, böylece hem padişah yaşarken ortaya çıkabilecek bir meydan okumadan hem de varisler arasında iç savaştan kaçınmak- Süleyman'ın varisleri tarafından da izlendi. Dönüp 16. yüzyıla bakınca, açık taht mücadelesine izin veren tek sultanın Süleyman olduğunu görürüz. O zaman sorulacak soru, onun niye açık taht mücadelesinin hanedan ve topluma getirdiği muazzam maliyetten kaçınan babasının örneğini izlemediğidir. Aslında bir sonraki bölüm, Süleyman'ın kendi oğullarını Selim'in çözümünün bir değişik türüne teşvik etmiş olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu soruya yanıt bulma çabalarımız açıktır ki spekülasyondan öteye gidemez.

Önce, Selim'in çözümünün masum şehzadelerin idamını getirdiğini varsayalım. Süleyman, bu yolu çok aşırı bularak karşı çıkmış olabilir. Bu uygulama Osmanlı geleneğini çiğniyordu ve muhtemelen İslam hukuku bilginlerinin onayını alamayacaktı. Osmanlı hanedan geleneği, mutlak bütünlüğü koruma adına, kardeşlerin ve kuzenlerin katledilmesine izin veriyordu ama bunların zemini olan ilkeyi -çoğunluk adına iç barışı ve düzeni korumak için azınlığın öldürülmesi- sultanın kendi oğullarını öldürmesini ya da sultanın ehliyetsizliği halinde oğullarından biri tarafından öldürülmesini

143 Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* tablo 29, hiç kaynak vermeden üç erkek çocuk daha gösterir: Abdullah, Mahmud ve Murad. Bunlar Süleyman'ın bebekken ölüp Selim'in mezarına gömülen oğullarının da adları olduğuna göre burada bir yanlışlık olabilir mi?

144 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* 2, s. 5. Bu bilgiyle ilgili tam olmayan bir aktarma yapar.

kapsayacak tarzda genişletmemişti. Baba-oğul kan bağı, güya kutsaldı. Selim belki de bu tabuyu iki kez çiğnemek suçunu işlemişti.

Şimdi de Selim'in diğer oğullarının öldürülmediğini varsayalım. O zaman da Süleyman babasını örnek alıp en büyük oğluna ayrıcalık vermek ve diğer oğullarını sadece en büyüğün ölmesine karşı sigorta olarak tutmak politikasını benimseyebilirdi. O zaman kardeşleriyle, herhalde onları öldürerek baş etmek veliahta düşüyordu (Süleyman'dan sonra gelen sultanların yaptığı buydu). Buradaki sorun feda edilecek çocukların Hurrem'in oğulları olmasıydı. Süleyman'ın Hurrem'e karşı sevgisi ile Hurrem ve müttefiklerinin nüfuzu, bu seçeneğin izlenmesini zorlaştırmış olabilirdi.

Saltanatının ilk yıllarındaki düşüncesi ne olursa olsun, Süleyman ikinci oğlu Mehmed'i bir sancakbeyliğine göndermekle taht için açık mücadele politikasına, dolayısıyla biri dışında bütün oğullarının nihai olarak ölümüne karar vermiş oldu. Maiyet sahibi bir şehzadeye, sınırlı da olsa, bir mutlak güç kuşandırılmış oluyordu. Artık çok haklı bir gerekçe olmaksızın taht adaylığından tasfiye edilemezdi. Ancak açık taht mücadelesi politikası, sultanı kendi tercihi olan bir varisi açıkça belirtmekten alıkoymuyordu; Fatih Mehmed'in sonuçta kardeşi Bayezid tarafından yenilgiye uğratılan küçük oğlu Cem'i tercih ettiği anlatılır. Ancak böyle bir tercihin pratikte hiçbir bağlayıcı etkisi yoktu.

Sonuç

Bu bölümde anlatılan gelişmelerden bir anlam çıkarabilmek için, tarih yazınına ilişkin belli konuları göz önüne almak zorundayız. Süleyman'ın saltanatıyla birlikte, kaynaklar daha fazla ve daha çeşitli bilgi sunmaya başlar.

16. ve 17. yüzyıllarda oluşturulan hanedan tarihleri, çoğunlukla, 15. yüzyıldaki örnekler gibi elit sınıfın görevlendirmesiyle yazılan ya da özellikle onlar için hazırlanmış törensel anlatılar değildir. Çeşitli perspektiflerden yazılan ve bazen bilinçli bir çabayla birden çok görüş açısına yer vermeye çalışan bu anlatılar, bu dönemin daha dengeli ve daha nüanslı bir benzerini yeniden kurmamızı sağlamaktadırlar. Ay-

rıca, 16. yüzyılda Osmanlı belgesel kaynaklar bollaşır: yalnızca imparatorluğun genişlemesi ve idari yapıların daha ayrıntılı bir gelişkinliğe ulaşması daha çok kayıt üretmekle kalmamış, bu tür kayıtların günümüze ulaşma şansı önceki yüzyıllardakilerden daha fazla olmuştur. Belgeler -örneğin mektuplar ve mevacib (aylık) defterleri- başka türlü bizim için ulaşılmaz ilişki ve yapıların (örneğin harem) iç görünümünü bize vermektedir. Ayrıca, elçilik raporları 16. yüzyıldan itibaren görece bollaştığından, hanedan ve yönetici elitin kişilikleri ve aralarındaki ilişkiler hakkında daha çok şey öğreniyoruz.

O zaman karşımızdaki en önemli sorunlardan biri, bireylerin o dönemdeki yargılarını, bizim 20. yüzyıl sonunda yeniden kurduğumuz şekliyle daha geniş bir 16. yüzyıl politik ve toplumsal değişim çerçevesi içine oturtmaktır. 16. ve 17. yüzyıl kaynaklarımızca aktarılan fikirleri hiç düşünmeden kabul edecek olsak (Hurrem durumunda olduğu gibi) dönemin gelişmelerine genel tepki dışında pek bir şey öğrenmiş olmazdık. Bunu bile tam olarak anlamazdık. İnsanlar Hurrem ve İbrahim gibi güçlü şahsiyetlere sadece birey olarak değil, sultanın mahremiyetini bilen dostları olarak tepki gösteriyordu. Öyleyse Süleyman devrinde yaşayanların hükümdarın mutlak iktidar ve yakınları ile ilişkisini nasıl anladıkları üzerinde durmalıyız.

Mutlak monarşi konusundaki eski Yakındoğu bilgeliği ki İslam kültürüne büyük ölçüde İslamiyet öncesi Pers İmparatorluğu geleneklerinden girmiştir, ne kadar ulu olursa olsun her hükümdarın rahatlamak için dostlara ihtiyacı olduğunu kabul ediyordu. Sultanlara vezirlere ve yönetimdeki diğer önemli şahsiyetlere yol göstermek üzere yazılmış el kitapları hükümdarların dostlarının (nedimlerin) kamu işlerinin idaresini herhangi bir şekilde etkilemesine izin verilmemesi gerektiğini vurgular.[145] Bu ilkenin yazıya dökülmemiş bir doğal sonucu da sultanın kamu görevi verdiği kişilere duygusal olarak bağlanmaması ve bağlandığı kişilerin de hakları olmadığı halde devlet işlerini etkilemelerine izin vermemesi gerektiğidir. Bu, esas itibariyle hükümdar davranışına ilişkin ideal bir paradigmadır; ancak Süleyman'ın tebaasının düşüncelerinde capcanlı olduğu an-

145 Örneğin, Nizamü'l-Mülk, *The Book of Government,* çev. H. Darke, s. 88-89 ve Osmanlı döneminde Lutfi Paşa, *Asafname,* s. 9.

laşılıyor; onlar, Süleyman'ın kişisel bağlılıklarının hükümranlığını tehlikeye attığını düşünüyor ve endişeleniyorlardı.

Süleyman'ın en yakın dostlarıyla ilişkilerini açıklamaya çalışan o dönemin insanları onun mizacına baktılar. 1555'te Busbecq, "En sert eleştirenler bile onu karısına gereksiz yere itaat etmesinden daha ciddi bir şeyle suçlayamıyorlar..." diye yazmıştı.[146] Hurrem'in "sultanın iradesinin dizginlerini elinde tuttuğu"nu söyleyen Navagero da aynı fikirdeydi ama Süleyman'ın aynı zamanda kendisini hemen hemen bütün danışmanlarının "eline düşürme" eğiliminde olduğunu da belirtiyordu.[147] Gerçekten de Süleyman'ın çok sayıda yakın kişisel ilişki kuran bir insan olduğu anlaşılıyor: annesi Hafsa ile, Hurrem ve İbrahim ile, en küçük oğlu, hiç yanından ayrılmayan Cihangir ile, kızı Mihrimah ve torunu Murad ile. Yönetim tarzı itibariyle babası Selim'e benzemiyordu. Venedik Elçisi Bartolomeo Contarini, Selim için şunları söylemişti: "Hep düşünür; kimse bir şey söylemeye cesaret edemez, yanında olan paşalar bile; kendi fikirleri temelinde, yalnız başına yönetir."[148] Oysa Süleyman kişisel güven ve sevgisini kazanmış olanlarla birlikte yönetmeyi tercih ediyordu. Daha önce sözü edilenler dışında bunlara son sadrazamı Rüstem, saraydaki eski gözdesi Sokollu Mehmed ve Şeyhülislam Ebussuud Efendi dahildi. Süleyman diğer gözdeleri gibi Sokollu Mehmed ve Ebussuud Efendi'yi de ihsan ve şana boğmuştu.[149]

Ancak Süleyman adil hükümdarın gereken yer ve zamanda yargısız hızla ceza vermesini gerektiren, hükümranlığın zorunlu koşulu "siyaset"i uygulamaktan geri kalmıyordu.[150] Damatlarının üçünü (Ferhad, İbrahim, Kara Ahmed), oğullarının ikisini (Mustafa ve Bayezid) idam ettirdi. Süleyman yetişkin oğlunu idam ettiren ikinci,

146 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 65.

147 Alberi, *Relazioni*, 1, s. 73-74, 89.

148 Alberi, *Relazioni*, 3, s. 58. Bu paragrafın tercümesindeki yardımı için John Najemy'e teşekkür ederim.

149 Ebussuud Efendi'ye gösterilen hürmet için bkz. Baysun, "Ebussuud Efendi"; Repp, *The Müfti of Istanbul*, s. 290 vd.

150 Siyaset kavramı için bkz. B. Lewis, "Siyasa".

bu işi yaklaşık iki yüzyıl sonra yapan ilk Osmanlı sultanı oldu.[151] Sultanın ölümünden dört yıl önce Venedik Elçisi Andrea Dandolo, onun "herkes tarafından çok akıllı ve çok adil, fakat kendi şahsına ya da hükümranlığına karşı herhangi bir girişimde bulunanlara ya da bulunabileceğine karar verdiklerine karşı çok zalim kabul edildiğini" belirtmişti.[152] Tarihçi Peçevi Mustafa'nın idamını "mazhar-ı gazb-ı padişahi" diye adlandırmıştı.[153]

Sultanın bu tasvirlerinde iki davranış kutbu dikkatimizi çekiyor: sultan kolayca etki altına alınabiliyor veya hızla cezalandırıyor. Ayrıca, zamanın Osmanlılarının tarihsel anlatılarında, bazen garip bir şekilde, rasyonel karar verici ve olaylar üzerinde nihai söz sahibi olarak Süleyman ortada yoktur, oysa bu rolün gerçek sahibinin kendisi olduğu açıktır. Örneğin Mustafa olayında Süleyman komplocuların kendisini kullanmasına safça izin veren biri olarak gösterilir. Hoşa gitmeyen hareketlerin ya da hükümdardan beklenen aykırı davranışların sorumluluğunu sultanın yakınlarına yüklemek, Osmanlıların hükümdarlarına karşı tipik bir tavrıdır. Onu suçsuz bulmayı ve eğer zararlı politikaların mimarı olmuşsa, çıkarcı ve hain yakınlarının kurbanı olarak görmeyi tercih ediyorlardı. Sultanları yanlış yönlendirilmiş olarak değerlendirmek, akılsız veya zalim diye değerlendirmekten daha kolay ve rahattı. Bu yaklaşımdan yararlananlar sadece hükümdarlar da değildi: örneğin İbrahim ve Mustafa'nın uygunsuz davranışları da yakınlarının zararlı etkilerine bağlanıyordu.

Öyleyse Süleyman'ın olayları bazı tasvirlerde belirtilenden daha bilinçli denetlediğini varsayalım. Saltanatının kırk altı yıl sürdüğü göz önüne alındığında dirayetli davranarak hizipleri idare ettiği ve

---

151 I. Murad oğlu Savcı'yı ayaklanmayı planladığı için idam ettirdi. Savcı'nın idam tarihi kesin değildir; kaynaklar 1373 ile 1385 arasında tarihler ileri sürerler. Savcı, Bizans İmparatoru İoannes Paleologos'un en büyük oğlu Andronikos ile güçlerini birleştirmişti. Savcı ve Andronikos babalarına karşı bir ayaklanma planlıyorlardı ki babaları önceden harekete geçerek onların iktidar taleplerini boşa çıkardı. Anlatılanlara göre şehzadelerin bir daha Avrupa sınır bölgesinde görevlendirilmeyip hep Anadolu ile sınırlı tutulmalarının nedeni Savcı'nın isyanı olmuştu. Bu isyanla ilgili, bkz. Hammer, *Histoire,* 1, s. 254-57; Uzunçarşılı, "I. Murad", s. 592.

152 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 164.

153 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 303.

memurlarının en iyi hizmeti vermelerini sağladığı görülüyor. O zaman sorun, bu bölümde anlatılan gelişmelerin Süleyman'a nasıl bir yarar sağladığı ya da daha geniş ölçekte hanedan politikasının değişen dinamiklerine nasıl oturduğudur. Hurrem yüzünden cariyelik kariyerine ve İbrahim yüzünden vezirlik kariyerine getirilen yeniliklerin, düşünülmüş yapısal değişiklikler mi, yoksa o devrin insanlarının algıladığı gibi büyülenmiş bir aşığın ve arkadaşına yakışıksız derecede düşkün birinin zaafı mı olduğunu maalesef herhalde hiçbir zaman belirleyemeyeceğiz. Ancak hükümdar iradesinin mutlak olduğu bir siyasada bu ikisinin bir arada var olamayacağı söylenemez; kişisel kararlar da politikanın yapılarını ve izlediği hattı kolaylıkla etkileyebilir.[154] Burada, Süleyman'ın çağdaşı, gözü dışarıda VIII. Henry, erkek varis sahibi olmakta çektiği güçlük ve İngiliz Reform Hareketi arasındaki karmaşık ilişkiyi hatırlamak yeterlidir.

Padişahın dostlarının pekâlâ yanılabilecekleri ve yozlaşabilecekleri doğrultusundaki yaygın kanıyı cesaretlendirmek kuşkusuz sultanın ve hanedanın çıkarına uygun düşüyordu. Eleştiri ve başarısızlıklar karşısında hükümdarın uydularını günah keçisi olarak kullanmak mutlakıyetçi yönetimlerin (aslında demokrasilerin bile) evrensel bir taktiğidir. Padişahın kendisini ihtiyatlı bir mesafede tutması yararlı olacak işlerin yapılmasında Süleyman'ın gözdeleri faydalı birer araçtılar. Avrupalıların aşırı nüfuzu ve saraydaki Avrupa etkisi yüzünden İbrahim suçlanabilirdi.[155] Özel yeteneklerinin artık yararı kalmayıp hatta zararlı olduğu noktada İbrahim bir kenara atıldı. Sultan hazinesinin iplerini sıktığı için Rüstem öfkeyi üzerine çekti. Padişahı da Mustafa'nın ortadan kaldırılmasının doğrudan sorumluluğundan korudu. Aslında, şehzadenin ölümü olayında Rüstem veya Hurrem'in Osmanlı tarihi kayıtlarında olumsuz değerlendirilmekten kurtulabileceklerini düşünmek güçtür; çünkü suçsuz sayılmalarına izin verilmiş olsa, Süleyman Osman hanedanında eşi görülmedik zalim ve iğrenç bir hareketten suçlu olacaktı.

154 Bu gözlem için Michael Cook'a teşekkür ederim.

155 Hammer, *Histoire,* 5, s. 91-92, 195.

Gözdelerin bu işlevinde bir yenilik yoktu ama hanedan politikalarında önemli yapısal değişikliklerin yaşandığı başka alanlar vardı. Bu değişiklikler özellikle hasekilik olayını damat vezirle birlikte düşündüğümüz zaman açıklık kazanıyor. Gördüğümüz gibi, bu iki rolün bir araya gelmesi yeni bir gruplaşma ile sonuçlanıyordu: haseki, sultan kızı ve damat vezir. Ancak bu, sadece daha geniş ve daha temelden bir değişikliğin görüntülerinden biridir: Asıl değişiklik hanedan ailesinin başkentte yerini sağlamlaştırması ve sultan hanesine dayalı yeni politik ilişki ağlarının oluşmasıdır. Hurrem'den başlayarak sultan cariyeleri tüm kariyerlerini Harem-i Hümayu'nda geçirdiler; sultan kızı-vezir evliliklerinin rutinleşmesi de sultan kızlarının ve sultan ailesi damatlarının başkent şahsiyetleri haline gelmesinin artık olağanlaştığını ifade ediyordu. Sadece şehzadeler sancaklardaki geleneksel kariyerlerini sürdürdüler; Süleyman'dan sonraki kuşakta bu bile değişecekti. Süleyman döneminde, haseki ve maiyetinin de katılmasıyla sultan hanesi epeyce büyüdü. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, şehzade ve şehzade anneleri maiyetlerinin de eklenmesiyle, sultan hanesi çok geniş ve karmaşık bir kurum halini alacaktı. Ayrıca başkentteki uydu aile birimleri çoğaldı. Damat vezirlerin besledikleri kurumlar çok büyüktü: İbrahim Paşa'nın 1300, Rüstem Paşa'nın 1700 köle sahibi olduğu söyleniyordu.[156]

Sultan ailesinin bileşimi değiştikçe, içindeki güç dengeleri de değişti. Merkezi sultan ailesinin karmaşıklığının artmasıyla birlikte, sultan tarafından başkalarına verilen ya da paylaşılan mutlak gücün daha fazla bir kısmı hane içinde kaldı. Politik denetim açısından bu gelişme muhtemelen karşılıklı alışverişten başka bir şey değildi. Bu durum, hanedanın köle elit üzerindeki denetimini korumasına olanak tanımış olabilirdi ama kölelik kurumunun büyük çoğunluğunu, özellikle yeniçerileri kontrol altında tutma sorunu sürüyordu. Ayrıca sultan ailesinin İstanbul'da toplanması sultanın yakın çevresindeki güçlü aktörlerin sayısını arttırdı. Hükümetin kalbindeki bu siyasi faaliyet yoğunluğunun etkisi, daha Süleyman zamanında veraset politikasında açıkça görülebiliyordu.

156 İbrahim'in hanesi için bkz. Alberi, *Relazioni*, 3, s. 104; Rüstem'inki için bkz. Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar*, 125a.

Osmanlı toplumunda harem kadınlarının etkisini gayri meşru gören hemen hemen evrenselleşmiş görüşe göre, Hurrem hep nefret edilen bir kişi olmuştur.[157] Hurrem, oğullarından birinin tahta çıkmasını garantiye almak için padişahı bencilce kullanan ve böylelikle imparatorluğun refahını tehlikeye atan güçlü bir komplocu olarak sunulmuştur. Benim savunduğum ise şu: Hurrem, Mustafa'yı taht savaşında tasfiye etmeye ve bu işte kendine müttefik bulmaya çalışırken, bir şehzade annesinden beklenen rolü oğlunu koruma rolünü yerine getiriyordu. Onun Mustafa'nın adaylığını bozma çabaları Mahidevran'ın oğlunun başarısını garantiye alma çabalarıyla koşuttu. Ama Mahidevran oğlundan yana çabaları nedeniyle övülürken, Hurrem kötüleniyordu. Hurrem'in ikilemi ve sevilmemesinin başlıca kaynağı, birbiriyle çatışan iki bağlılık arasına sıkışmış olmasıydı: annenin şehzadeye ve eşin sultana bağlılıkları.

Hurrem'in kendi dönemindeki olumsuz şöhretinin asıl nedeni oynadığı roldeki karışıklıktı. Göründüğü kadar, yasal statüsü bile belirsizdir: sultanın yasal eşi oldu; bu süreçte azat edilmiş olduğunu varsaymak gerekiyor. Ancak resmi devlet evrakında kaydedildiği şekliyle kimliği, kendinden önceki cariyeler gibi şehzadenin annesi

157 Hurrem'le ilgili bu görüş belki de ilk kez Mustafa Âli tarafından ileri sürülen Mustafa'nın idamının Osmanlı Devleti için bir felaket olduğu, bundan Hurrem'in sorumlu olduğu ve Süleyman'ın onun entrikaları karşısında çaresiz kaldığı yargılarından kaynaklanır. Baysun ve Gökbilgin gibi ciddi araştırmacılar bile Hurrem önderliğindeki triumviranın gayri meşru hareketlere giriştiği görüşündedir. Baysun "özellikle (Süleyman'ın) yaşlılığında (Hurrem, Rüstem ve Mihrimah'in) kendisini uygun olmayan davranışlara yönelttiği"ni söyler ve Mihrimah Sultan'ın taht mücadelesindeki "tatsız" rolünden söz eder. ("Mihrimah Sultan", s. 307) Gökbilgin "Hurrem ve kızı tarafından yıllarca verilen zararlı tavsiyelerden söz eder ("Hurrem Sultan", s. 595). Uluçay, Süleyman'ın "geleneklerin aksine Hurrem'le evlenmeye zorlandığını" ve "yaşlandıkça onun daha fazla etkisi altına girdiğini ve söylediği her şeyi yaptığını" söyler *(Padişahların Kadınları,* s. 34-35). Şehzade sancağı geleneğini göz ardı eden Uluçay on sekiz yaşındaki Mustafa'nın 1533'te saraydan "sürülmesi"nden söz eder ("Mustafa Sultan", s. 690). Altundağ ve Turan "(Süleyman'ın) aşırı derecede bağlı olduğu Hurrem Sultan'ın rakibi Şehzade Mustafa'nın annesini saraydan sürdürme konusunda elde ettiği başarıdan sonra, (Hurrem) Osmanlı tahtına oğlu Selim'in geçmesini güvence altına almaya ilişkin aşırı hırsı doğrultusunda her türlü oyuna başvurdu" ("Rüstem Paşa", s. 800-801). Shaw, yönetimi Hurrem Sultan'ın tam kontrolü altında gösterir ama bu aşırı yoruma ilişkin hiçbir kaynak göstermez (*History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* 1, s. 90,98,104, 108-10). Benzer bir görüş için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 2, s. 357-58, 401 vd. Skilliter ("Khurrem") Hurrem hakkındaki bu geleneksel yorumu sorgulamaz.

olarak geçmeye devam etti.[158] Hurrem için eski kariyer ne kadar parçalanmış ve yeni bir kariyer yaratılmış olursa olsun, çok eşlilik ve açık taht mücadelesi kombinasyonu hakim oldukça, Osmanlı üreme politikasının bu temel ilişkisi kaçınılmazdı. Fakat Hurrem'in kendinden önceki şehzade annelerinden farkı sultanın gözdesi olarak göz önüne çıkarılmasıydı (Süleyman'ın onun için yaptırdığı cami bile bu kimliği ilan ediyordu: Haseki Camii). Bu nedenle, Hurrem'in şehzadenin annesi ve savunucusu olarak oynadığı rol de gözler önündeydi; oysa bu daha önceleri sancaklarda gözlerden uzak, dikkat çekmeden oynanmış bir roldü. Mahidevran'ın yabancı elçiler tarafından aktarılan imajı, oğluna ve onun başarısına kendini şerefle adamış, annelik görevini ve politik görevini yerine getiren bir kadın imajıydı. Hurrem birbiriyle çatışan roller arasında kaldığı için böyle bir imaja sahip olamıyordu. Sultanın gözdesi için oğlunun başarısını desteklemek, kocasının otoritesini zayıflatmak anlamına geliyordu.

Hurrem ile Mahidevran arasındaki mücadelenin bu kadar eşitsiz koşullarda geçmesi, halkın algılayışında bu ikisi arasındaki uçurumu da derinleştirmiş olmalı. Hurrem'in haseki olarak konumu, ona hiçbir şehzade annesinin sahip olmadığı güç kaynaklarına ulaşma olanağı verdi. Elinin altında çok büyük bir zenginlik vardı ve başkentte oturması bilgiye ulaşma imkânını, politik ittifaklar kurma fırsatlarını arttırdı. Sultana yakınlığı -hem duygusal hem fiziksel- Hurrem'e büyük bir ikna gücü sağladı. Busbecq Hurrem'in "Mustafa'nın erdemlerine ve en büyük erkek çocuk olarak sahip olduğu haklara, bir eş olarak kendi otoritesini ortaya koyarak karşı koymaya" çalıştığını gözlemişti.[159]

Araştırmaların bu aşamada genelleştirmeye el verdiği ölçüde, örneğin Moğollar, Timurlular ve Safeviler karşılaştırıldığında, annelik ve eşlik işlevlerinin sadece Osmanlı geleneğinde (ilk kuşaklar hariç) ayrı ayrı belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu iki işlev, bir kadının kariyerinde ilk kez Hurrem'de bir araya gelmiştir. Sonuç bir daha asla yinelenmeyen, savunulması olanaksız bir rol oldu. Haseki konumu Hurrem'den sonra silinmedi, ama daha önceki üreme politikalarıyla bağdaşması ancak Süleyman'ı izleyen kuşaklarda sağlanabildi.

158 Bkz. TSMA, E 7816/1,4-6,1550'lere tarihlenen Hurrem'e verilmiş mülklere ilişkin padişah senetlerinde kendisinden "oğlum Selim'in annesi" olarak söz edilir.

159 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 29.

4

VALİDE SULTANLAR DEVRİ: 1566-1656

Venedik Elçisi Paulo Contarini'ye göre, Sadrazam Sinan Paşa'nın 1582'de azledilmesi, büyük ölçüde, bu makama kendi adayının gelmesini isteyen Valide Nurbanu Sultan'ın çabaları yüzündendi. Contarini'nin gözlemine göre, Nurbanu ayrıca Sinan'ın söylemeye cüret ettiği lafların intikamını da almak istiyordu: paşa, imparatorluğun kadın aklıyla idare edilmediğini, ayrıca otoritenin, Nurbanu öyle göstermeye çalışsa da onda değil, padişahın eşinde olduğunu söylemişti.[1] Valide Sultan ile padişah nediminin birleşik gücü en üst düzeyine belki de o sırada, Nurbanu'nun ölümünden bir yıl önce erişmişti. Sinan Paşa'nın azledilmesi, yalnızca iç ve dış devlet teşkilatında söz sahibi kişiler arasındaki (burada valide sultan ile sadrazam arasındaki gerginlikle örneklenen) rekabeti değil, iki kuşaktan kadınlar (valide sultan ve haseki) arasındaki rekabeti de açığa çıkarmaktadır.

İlk haseki olan Hurrem, kariyerinin büyük bölümünü bir kayınvalidenin dayatabileceği kısıtlamalardan uzak geçirdi. Ve kendi gelinine, II. Selim'in hasekisi Nurbanu'ya, valide sultanlık edemeden öldü. Bu nedenle, valide sultan ile hasekinin, padişahı ve yönetimdeki hizipleri etkileme mücadelesi ilk kez, 1574'te tahta çıkan II. Murad'ın saltanatı sırasında gerçekleşti. Hanedan ailesinin en yaşlı üyesi valide sultan yaşadığı sürece, bir haseki, Hurrem'in sahip olduğu kadar geniş bir güç alanını kolay kolay işgal edemezdi. Sarayda hanedan kadınlarının iktidar hiyerarşisinin, en tepede valide sultan olmak üzere ortaya çıkışını bu dönemde gözlemliyoruz.

1 Alberi, *Relazioni*, 3, s. 234-35.

Dişi kuşaklar arasındaki bu gerginlik bir vakumda değil, güç dağılımında bir dizi birbiriyle ilişkili değişiklik geçirmekte olan politik bir ortamda yaşanıyordu. 16. yüzyıl sonu, hanedan ailesinin yapısının ve üyeleri arasındaki ilişkilerin büyük ölçüde değiştiği bir dönemdi. En dikkate değer değişiklikler, şehzadelerin artık sancağa gönderilmemesi ve tahta geçme sisteminin, açık mücadeleden başlayıp, en büyük erkek çocuğun tahta geçmesi sistemine benzer bir dönemden geçip, sonunda tahta hanedanın en yaşlı erkek üyesinin geçmesine (ekberiyet) varan evrimiydi. Bu dönemin bir başka özelliği de o zamana kadar merkezi bir padişah ailesi ve uydu şehzade hanelerinden oluşan hanedan ailesinin tek bir birim içinde birleşmesiydi. Bu süreçte, şehzadeler ve anneleri daha önceleri kendilerine sınırlı olsa da tanınan özerkliği, padişah ve annesine teslim ettiler.

Hasekiler ve Gözde Oğullar

II. Selim'in hasekisi ve büyük valide sultanların ilki Nurbanu Sultan, Cecelia Venier-Baffo olarak doğmuştu. İki soylu Venedik ailesinin gayri meşru kızıydı. 1537'de on iki yaşındayken Osmanlı Kaptan-ı Deryası Barbaros Hayreddin Paşa tarafından esir edilen Nurbanu, padişah sarayına köle olarak girdi.[2] Büyük olasılıkla, 1543'te şehzade sancağı olan Konya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılan Selim'in haremine dahildi. Kısa bir süre sonra, orada şehzadenin ilk çocuğu olan kızını doğurdu. Selim, şehzadelik yıllarının üreme faaliyetini, sultan olduğunda birçok cariyeden çocuk yapmasına karşılık, bu tek cariye ile sınırlamış gibidir. Şehzade sancağına gidişinden, 1566'da kırk iki yaşında tahta çıkışına dek geçen 23 yılda, Selim'in bir tek oğlu oldu: Murad.

2 Nurbanu Sultan ile gelini Safiye Sultan sık sık karıştırılır. Bu karışıklık ve Nurbanu'nun tam kimliği hakkında bkz. Spagna, "Una Sultana veneziana" ve Rossi, "La Sultana Nur Banu (Cecilia Venier-Baffo) moglie di Selim II (1566-1574) e madre di Murad III (1574-1595)". Spagni Nurbanu Sultan'ın İtalyan kaynaklarına dayanan geniş bir biyografisini sunar; İngilizce kısa biyografisi için bkz. Skilliter, "The Letters of the Venetian Sultana Nur Banu and Her Kira to Venice", s. 515-20.

Selim'in şehzadeliği sırasında, Venedik elçileri raporlarında sürekli onun "şehvet düşkünü" olduğunu bildirmişlerdi.[3] Şehzadeliğinde Selim'in birden fazla cinsel eşi var idiyse bile, sadece Nurbanu'nun çocuk sahibi olmasını sağlayacak önlemler alınmış olmalıdır. Hızla, birbiri ardına dört çocuk doğurmuş olması (üç kız -Şah, Gevherhan ve İsmihan- ardından 1546'da Murad) ve sonra hiçoğlan doğurmaması, Selim'in özellikle bu cariyeden veliaht sahibi olmayı hedeflediğini düşündürüyor.[4] Selim'in şehzadeliği sırasında, büyük olasılıkla 1559 civarında, bir kızı daha oldu (Fatma); annesinin Nurbanu olduğu ileri sürülmekle birlikte, ortaya kesin bir kanıt çıkarılamamıştır.[5]

Selim tahta çıktığında, yirmi yaşındaki oğlu Murad sekiz yıldır sancakbeyliği yapıyordu (1558'de Süleyman ikisi de on iki yaşlarında olan iki torununu, Murad'ı ve Bayezid'in oğlu Orhan'ı sancağa göndermişti. Orhan ve küçük kardeşleri, 1561'de babalarının idam edilmesinin ardından padişahın emriyle öldürüldüler.)[6] Selim tahta çıktığında Murad babasının varisi olarak kabul edilmişti, böylelikle de Selim yaşamı boyunca bir tahta geçme savaşı korkusundan korunmuş oldu. Ama iki yetişkin erkek ve bir bebeğe indirgenmiş hanedanın varoluşu yine tehlikeye girmişti. Babası tahta çıktığında, Murad'ın iki kızı ve bir yeni doğmuş oğlu vardı. Selim ise enerjisini artık Murad ve onun bebek oğlu öldüğü takdirde hanedanı sürdürecek başka erkek çocuklar yapma gibi hayati bir işe yöneltmişti; hastalık salgınlarının yol açtığı ölümler göz önüne alındığında böyle bir olasılık göz ardı edilemezdi. Selim altı yıllık saltanatı boyunca altı erkek çocuk yaptı (bunlardan biri

3 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 116 (Trevisano'nun 1554 tarihli raporuna göre Selim "şaraba ve kadınlara tutkundu"); 2, s. 25, 97; 3, s. 166, 180.

4 Şah Sultan ve Gevherhan Sultan 951'de (1544/45), İsmihan Sultan 952'de (1545) ve Murad 953'te (1546) doğmuşlardı.

5 Fatma, Murad tahta çıktıktan sonra, 1574'te evlendi (Uluçay, *Padişahların Kadınları,* s. 42). Uluçay onun Nurbanu'nun kızı olduğunu ileri sürer ama bununla ilgili kanıt vermez. Bkz. aşağıda dipnot 52.

6 Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* s. 23. Torunların sancak görevleri babalarına yakın olurdu: Orhan, babası Amasya'ya nakledildiği sırada Çorum'a gitti ve Murad, babası Konya'ya nakledildiği sırada Akşehir'e gitti.

babasından önce öldü).[7] Bu sırada büyük olasılıkla bir anneye bir oğul ilkesine bağlı kaldı; çünkü saltanatının son günlerine ait bir harc-ı hassa defteri, her biri Selim'in birer küçük oğlunun annesi olan dört kadın saymaktadır.[8]

Selim, erkek hanedan üyeleri arasındaki iç savaştan kaçınmak için geçici olarak tek eşli kalmış, böylece en büyük oğulun tahta geçmesini sağlamıştı; oğlu Murad da bu yolu izledi. Selim, en büyük oğlunu saltanatın varisi seçmesi bakımından, Süleyman'ı tek varisi yapan dedesi I. Selim'e benziyordu. Ancak II. Selim'in sadece geçici bir süre için tek cariye sahibi olması, I. Selim'in hanedanın geleceğini tek bir oğul ve onun çocuklarına bağlamakla aldığı riskin yinelenmesini kısmen de olsa ortadan kaldırıyordu. Ancak II. Selim'in halefi tahta çıktığında kardeşlerini bertaraf etme sorunuyla hâlâ karşı karşıyaydı. Murad'ın saltanatı başlarken, Osmanlı tebaası sadece Selim'in değil, tabutları babalarınınkinin peşinden türbeye giden beş küçük şehzadenin de yasını tuttu. Selim İstanbul'da ölen ilk Osmanlı sultanıydı; beş oğlu da Fatih Mehmed'in 1451'de tahta çıkışında idam edilen II. Murad'ın bebek yaştaki oğlu Ahmed'den bu yana başkentte idam edilen ilk şehzadelerdi.

Cinsel açıdan üretken olduğu varsayılan yaklaşık yirmi yıllık bir dönem içinde, Süleyman'ın büyük oğlu Mustafa'nın da Selim gibi sadece bir oğlu ve iki kızı olması, iki kardeşin şehzadelikleri sırasında doğan erkek çocuklarının sayısını özellikle bir tane ile sınırlamayı tercih ettiklerini düşündürüyor. Üreme konusundaki tercihlerini babalarının saltanatı sırasında yapmış olduklarına göre, insan, Sü-

7 Alderson (*The Structure of the Ottoman Dynasty,* tablo 31); altı erkek çocuğu Abdullah, Cihangir, Mustafa, Osman, Süleyman ve Mehmed olarak gösterir. Mehmed babasından önce öldü, diğerleri ise büyük kardeşler Murad tahta çıkınca idam edildi. Bu oğulların doğum tarihleri kesin değildir; Elçi Barbaro'nun raporu (1573) üç erkek çocuğun Selim tahta çıktığı sıralarda doğduğu izlenimini uyandırır (Alberi, *Relazioni,* 1, s. 318) ancak Badoaro'nun raporu (1573 - barış müzakereleri ile görevli olağanüstü elçi) Selim'in saltanatı sırasındaki ilk üç oğlunun 1570 veya 1571'de doğduğunu düşündürür (*Relazioni,* 1, s. 362).

8 BA, MM 487, 3r. Bu kadınlar Mehmed, Mustafa, Süleyman ve Abdullah'ın anneleriydiler; Osman ve Cihangir adlarındaki diğer iki şehzadenin anneleri muhtemelen ölmüştü. Bu defterin ilgili sayfalarını bana temin ettiği için Dr. Gülru Necipoğlu'na teşekkür ederim. Alderson'a göre *(The Structure of the Ottoman Dynasty,* tablo 31, no. 2, kaynak belirtilmemiş) Süleyman idam edildiği zaman annesi intihar etti.

leyman'ın ve/veya şehzadelerin anneleri Mahidevran ve Hurrem'in oğullarını bir tek potansiyel varis yapmaya ve bunu da tek cariyeyle ilişkiye girerek sağlamaya teşvik edip etmediklerini merak ediyor. Ancak Bayezid'in kardeşlerininkinden farklı bir hanehalkı oluşturmayı tercih etmesi, şehzadelerin böyle bir politikaya zorlanmadığını düşündürüyor. Bayezid'in ailesi büyüktü: öldüğünde birçok kızı ve oğlu vardı.[9] Her nedense, Bayezid büyük kardeşlerinin üreme konusundaki özdenetimini taklit etmeye çalışmadı.

Selim'in hanedanın üreme usulüne getirdiği değişiklikler ilgili kadınları nasıl etkiledi? Bildiğimiz kadarıyla Nurbanu Selim'in padişahlığı sırasında doğmuş çocukların hiçbirinin annesi değildi. Onun cinsel eş konumunun, Selim tahta çıktıktan sonra, belki de daha önce sona ermiş olması olasıdır. Ancak baş hasekilik statüsü, oğlunun daha o zamandan varis seçilmiş olmasıyla güvence altına alınmıştı. Ayrıca kayınvalidesi Hurrem İstanbul'da kaldığı ve oğlunun sancaktaki harem inin başına geçmediği için, Nurbanu kuşkusuz Selim'in şehzadelik hareminin başı olarak tanınmış ve saygı görmüştü. 1566'da Selim'in tahta çıkışında, Harem-i Hümayun'un başına geçmek üzere İstanbul'a geldiğinde, Venedikli Elçi Jacopo Soranzo "Hasekinin güzel ve olağanüstü akıllı olması nedeniyle majesteleri tarafından çok fazla sevildiği ve sayıldığı söyleniyor" demişti.[10] Nurbanu'nun itibarı, Selim başka gözdeler seçmeye başladıktan sonra da sürdü, zira 1573'te Elçi Andrea Badoaro "Ona *chassechi* [haseki] deniyor ve Majesteleri tarafından çok seviliyor" diye rapor yazmıştı.[11]

Selim'in babasının örneğini izleyerek, hasekisini nikâhladığı anlaşılıyor. Elçi Jacopo Ragazzoni'nin 1571'deki raporuna göre, bu evlilik padişahın oğlu Murad'a verdiği önemle ilintiliydi: "Sultan Murad yirmi iki yaşında, yetenekli, iyi eğitim görmüş ve dinine çok

9 Alderson (*The Structure of the Ottoman Dynasty,* tablo 30) Bayezid'in altı ya da yedi oğlu (bunların dördü babalarıyla birlikte idam edilmişti) ve dört kızı olduğunu gösterir. Bu çocuklar on beş yıla yakın bir süre içinde doğmuşlardı. Bayezid'in çocuklarının anneleri hakkında birşey bilinmez. Hepsi de on beş yılı geçmeyen bir süre içinde doğduğuna göre muhtemelen birden fazla eşi vardı.

10 Spagni tarafından "Una Sultana veneziana", 284'te aktarılmış Soranzo raporu, 26 Ekim, 1566.

11 Albert, *Relazioni,* 1, s. 362.

bağlı biridir ve dolayısıyla herkes ve babası Büyük Senyör tarafından çok sevilmektedir. Osmanlı törelerinin aksine, babası altı ay önce sevgisinin büyük işareti olarak *chebin* yaptı, yani şehzadenin Çerkez olan annesini yasal eş aldı ve Selim, annesine 100.000 düka veren babasını geçmek arzusuyla ona 110.000 düka verdi."[12]

Süleyman ve Hurrem'in düğünü gibi, bu düğün de Osmanlı kaynaklarında anılmaz.

Selim 1574'te öldüğünde, III. Murad yirmi sekiz yaşında 21 yıl sürecek saltanatına başladı. Babası gibi Murad'ın da şehzadeliği sırasında tek bir gözdesi vardı (ya da sadece bir kadından çocuk yapmıştı) ve sadece bu cariyeden olan en büyük oğlunu halkın önünde onurlandırıyordu. Fakat babasından farklı olarak, hasekisi ile monogam ilişkisini sultanlığa başladıktan sonra da yıllarca sürdürdü. Murad'ın hasekisi Safiye, Arnavut kökenli, Ducagini dağlarının Rezi köyünden olduğu söylenen bir cariyeydi.[13] Murad'ın annesi Nurbanu, oğlunu başka cariyeler almaya büyük güçlükle ikna edebildi. Sonunda kız kardeşi, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın karısı İsmihan'dan hediye olarak, raks ve musikide yetenekli iki güzel cariyeyi kabul etti. Murad'ın daha çok cariye almak istememesi, hayatının bu döneminde geçirdiği iktidarsızlıktan kaynaklanmış olabilir: Osmanlı tarihleri, kendisine sunulan cariyelerle cinsel ilişki kuramayışını açıkça anlatırlar.[14] Ancak tedavi olduktan sonra, rekor sayıda kadınla efsanevi uğraşına girişti: öldüğünde ardında 20 oğul ve 27 kız bıraktı.

Venedik raporlarına göre, Safiye yerinden oluşuna önce acıyla katlandıysa da Murad'ın cariyelerine karşı hiç kıskançlık gösterme-

---

12 Albert, *Relazioni,* 2, s. 97; ayrıca bkz. Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company,* s. 23'teki İngiliz elçisi için hazırlanmış rapor. Müslüman kocaların evlendikleri zaman karılarına verdikleri nikâh bedeli için günlük dilde kullanılan kabin kelimesini elçi "chebin" olarak kullanmaktadır (resmi kelime mihr'dir). Ragazzoni Nurbanu'nun kökeni konusunda yanılmıştı; yukarıda da belirtildiği gibi Çerkez değil Venedik kökenliydi.

13 13 L. Soranzo, *L'Ottomanno* (Venedik, 1600), s. 2. Alıntı yapan Rossi, "La Sultana Nur Banu", s. 28 ve Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company,* s. 72. Safiye'nin kısa biyografisi için bkz. Skilliter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I", s. 144.

14 Murad'ın iktidarsızlığı konusunda bkz. Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* Peçevi, Tarih, 2, s. 4-5.

yerek, gururunu ve statüsünü korudu. Elverişsiz koşulları politik avantaj haline dönüştürerek, padişahın zevki için güzel köleler bile temin etti; bu çaba da ona sultanın şükranlarını kazandırdı.[15] Murad ilk hasekisine değer vermeye devam etti. Özellikle çok güvendiği annesi Nurbanu Sultan'ın 1583'te ölümünden sonra, politik konularda ona danıştı.[16] Giovanni Moro 1590'da, "Şehzadenin annesi sıfatıyla sahip olduğu otoriteyle zaman zaman devlet işlerine müdahale eder, bu konuda çok sayılır ve kendisini mantıklı ve akıllı bulan Majesteleri tarafından dinlenir" diyordu.[17] Daha sonraki yıllarda, Murad diğer cariyelerle meşgul olmayı artık bırakınca, Safiye yeniden sultanın tek eşi haline geldi ve büyük onur ve ün kazandı.[18]

Ancak Hurrem ve Nurbanu'dan farklı olarak Safiye, büyük olasılıkla padişahın nikâhlı eşi olmadı. Mustafa Âli, tarihinde, Safiye'den sultanın nikâhlı karısı olarak söz eder[19] ama yabancı kaynaklar Murad'ın hasekisiyle evlenmediğini savunurlar. Elçi Morosini 1585'te "Ona, azat etme anlamına gelecek bir nikâh işlemi yapmadı ve uygun bir bedel [mihr] tahsis etmedi, ama yine de herkes ondan karısı olarak söz eder" diye bildiriyordu.[20] Murad'ın ölümü sırasında İngiliz Elçisi Edward Barton için bir rapor hazırlayan "Yahudi Salomon"a göre, "annesinin bazı kötü niyetli düşmanlarının eğer bedel [mihr] verirse verdikten sonra fazla yaşamayan babası gibi kısa zamanda öleceğine dair öğütlerini dinleyen" Murad, Safiye ile evlenmemişti ("ona bedel [mihr] vermemişti").[21]

---

15 Alben, *Relazioni,* 3, s. 284-85; aynca bkz. Giovanni Moro'nun raporu (1590), 3, s. 328.

16 Venedik elçilerinin raporları: Jacopo Soranza (1581), aktaran Alberi, *Relazioni,* 2, s. 237; Paolo Contarini (1583), 3, s. 234; Gianfrancesco Morosini (1585), 3, s. 284; Giovanni Moro (1590), 3, s. 328; Lorenzo Bernardo (1592), 2, s. 359; Matteo Zane (1594), 3, s. 439 ve Agostino Nani (yak. 1603) aktaran Barozzi ve Berchet, *Le Relazioni,* 1, s. 39.

17 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 328

18 age, 2, s. 360; Bernardo'nun raporu 1592'de verilmişti.

19 "menkuha-yı memduhaları Safiye Sultan": Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* s. 87a.

20 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 283; Burada "karısı" olarak çevirdiğim, İtalyancada "la sultana moglie"dir ve muhtemelen elçi "haseki sultan" demek istemektedir.

21 Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company,* s. 23. bkz. yukarıda no.12. Salomon'un kimliği konusunda bkz. 6. bölüm, no. 69. Morosini ve Salomon bilgi kaynağı olarak aynı kişiyi, Safiye'nin Yahudi "Kira"sı Ester Hanbaü'yi kullanmış olabilirler.

Murad dönemindeki üreme politikası, Safiye'nin birden çok erkek çocuk doğurmuş olması bakımından, babasınınkinden farklıydı. Murad tahta çıktığında iki küçük kızı (Ayşe ve Fatma) ve iki şehzadesi (ilk doğan Mehmed ve Mahmud) vardı. Muhtemelen hayatta kalamayan başka çocukları da olmuştu.[22] Mahmud, 1581'den bir sene önce ya da 1581'de ölünce, hanedanda tek erkek varisin, çocuk yapma yeteneği daha sınanmamış olan 15 yaşındaki Mehmed'in kalması gibi tehlikeli bir duruma düşüldü.[23] Salomon'un raporuna göre, "Adı geçen krala karısı pek çok oğlan ve kız verdi. Bunların çoğu öldüğünden, geride bir tek erkek kaldı, şimdiki Sultan Mehmed."[24] Demek ki Nurbanu'nun oğlunun başka cariyeler alması için o denli ısrar etmesine şaşırmamak gerekiyor.

Elçilerin Nurbanu ve Safiye ile ilgili yorumları, Hurrem'in kariyerinin daha sonraki kuşakların beklentilerini etkileyen ne kadar güçlü bir model oluşturduğu hakkında fikir vermektedir. Aynı zamanda bir yeniliğin ne kadar hızla benimsenip bir gelenek olarak kabul edildiğini de göstermektedir. Bir zamanlar hasekiler, hatta sultanların evlenmesi, rahatsız edici kavramlarken iki kuşak içinde hanedan yaşamının beklenen özellikleri haline gelmişlerdi. Tarihsel belleğin böylesine kısa erimli olması, daha 30 yıl önce resmi evlilikler yapılıyorken, Menavino'nun, 15. yüzyıl sonu Osmanlı padişahlarının hiçbir zaman yasal eş almadıklarına dair yorumunu hatırlatır. Ancak Hurrem ile halefleri arasında önemli bir fark vardı. Nurbanu ve Safiye'nin haseki olarak ünleri, sancaklarda oluşmuştu. Bir kez başkente gelince, sultanın gözdesi rolünden, yani cinsel bir rolden, cinsellik sonrası politik bir role geçmişlerdi: tahtın varislerinin anneleri olarak, kocalarına danışmanlık yaptılar. Üreme ve cinsel bakımlardan farklılaşmış aşamalarıyla onların kariyeri, Süleyman öncesi cariye kariyerinin özellikleriyle, tek bir cariyenin ayrıcalığa sahip olması bakımından yenilikçi olan Hurrem'in kariyerinin özel-

22 BA, MM 487,2.c. Elçi Costantino Garzoni Murad tahta çıkmadan bir yıl önce, 1573'te kendisinin "bir kadın köleden iki oğlu" olduğunu bildirmişti (Alberi, *Relazioni,* 1, s. 403).

23 BA, MM 442.

24 Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, s. 20.

liklerini birleştiriyordu. III. Murad'ın Safiye ile uzun monogam ilişkisinin yarattığı huzursuzluk, sadece varis doğması konusunda duyulan endişeden dolayı değildi. Aynı zamanda padişahın tek kadına bağlanmasıyla bu kadının onun cinsel ilgisinin tekelini ele geçirmesi, padişahın bağımsızlığını tehlikeye attığı görüşüne yol açıyordu; bu görüş Hurrem'in de ününü zedelemişti.

Hasekinin kabul görmesinin, yani meşruiyet kazanmasının anahtar unsuru, tek erkek evladın ayrıcalıklı kılınması, dolayısıyla babasından sonra tahta geçmek için en elverişli duruma gelmesiydi. Süleyman'ın Hurrem'i hasekiliğe yükselterek onurlandırmasındaki niyeti açık olmamakla birlikte -o sırada bu durum yapısal bir anomali olarak görünüyor, bu yüzden de tebaayı endişelendiriyordu- Selim ve Murad zamanlarında hasekilik makamı bir tür kurumsal mantık kazandı. Haseki özeldi, çünkü onurlandırılan oğu- lun, tahtın varisinin annesiydi. Nurbanu ve Safiye hasekilerin politik nüfuzu, Hurrem'inkinden daha fazla hoşgörüyle karşılanıyordu; çünkü sultanın bağımsızlığını tehlikeye sokan bir hizip savunuculuğuyla bağlantısı yoktu. Belki bunun tersi de doğruydu ama açıkça ifade edilmiyordu: Hurrem'in "haseki" kavramına yol açan kariyerinin etkisi, daha önceki teamülü yıkarak en büyük evlat hakkına doğru atılan adımı kolaylaştırdı; bu, bir eşi kayırmaktan, onun oğlunu kayırmaya doğru doğal bir adımdı.

II. Selim ve III. Murad devirlerinde tek bir erkek çocuğun, en büyük şehzadenin onurlandırılması, hükümranlığın sadece o kuşağın değil, tüm hanedan ailesinin en büyüğüne ait olduğu fikrini kurumlaştıran ekberiyet sistemine geçiş işlevini gördü. En büyüğü ayrıcalıklı kılmaya doğru atılan bu adımın arkasındaki teamüller veya etkiler aranırken, biri yerli diğeri yabancı ikisi üzerinde durmaya değer. Osmanlı geleneği, en büyüğü tercih etme olasılığını tamamen saf dışı bırakmıyordu. İlk iki Osmanlı kuşağında, hükümdarın tek oğlu (ikinci saltanat döneminde en büyük şehzade) babasının yönetim ve savaştaki temsilciliğini yaparak özel bir rol oynamıştı. Veraset şekli tek şehzadenin üstünlüğünü daha eşit olanaklar lehine sınırlamaya başladıktan ve politik rol sadrazama geçtikten sonra bile, en büyük oğul taht mücadelesinde genellikle pragmatik

bir avantaja sahip olurdu. Ancak bu durum mutlak değildi: Fatih Mehmed'in ölümünden sonra, oğlu Bayezid büyük şehzade olduğu için tahtta daha fazla hakkı olduğunu iddia etti. Oysa küçük kardeşi Cem, babasının şehzadeliği değil padişahlığı sırasında doğduğu için üstünlüğün kendinde olduğunu ileri sürüyordu. 16. yüzyıl sonunda büyük şehzadenin ayrıcalıklı konuma getirilmesi radikal bir yenilik olmaktan çok, Türk-Moğol geleneğindeki bir unsurun, yani yaşlının daha fazla statü sahibi olmasının diğerinden, yani taht için herkese eşit rekabet fırsatı verilmesinden daha büyük önem kazandığı, eski bir Osmanlı tarzına geri dönüşü ifade ediyordu.

16. yüzyılda, genişleyen elçilik ağları sayesinde hükümdarlar birbirleri hakkında daha çok haber aldıkları için, Osmanlı siyasası üzerinde Avrupa etkisi olasılığı üzerinde durmak da çekici geliyor. Tabii, örneğin ilk 150 yılında bir yandan Balkan-Anadolu, Hıristiyan-Müslüman evlilik diplomasisine katılan, bir yandan da kendine özgü bir cariyelik sistemi geliştiren Osmanlı hanedanı, üreme politikalarında bir eklektisizm eğilimi sergiliyordu. İlk evlat hakkı 16. yüzyıl sultanlarına hanedan içindeki kargaşa tehlikesini azaltabilecek bir yol gibi görünmüş olabilir. III. Murad ve III. Mehmed, şehzadeliklerinde Avrupa hanedanlarının taht varislerini andırıyorlardı. Hurrem, Nurbanu ve Safiye hasekiler, padişah cariyelerinden çok, kraliçe gibiydiler (onlara "*royne*" diyen Avrupalı gözlemciler tarafından da böyle görülüyorlardı). II. Selim yasak ilişkilerinde bile (eğer Venedik elçilerinin iddiaları doğruysa), "senyörlük hakkını" birçok kadınla kullanan Avrupa krallarına benziyordu.[25] Yine de 16. yüzyıldaki Hıristiyan emsallerinden etkilenmiş bile olsa Osmanlı hanedanı vazgeçemediği bir özelliğini, sultan olma ihtimalleri ne kadar zayıf olursa olsun bütün şehzadelerin tahta aday olduğu fikrini, uzun süre, daha doğrusu hiçbir zaman terk edemedi. Hem Murad hem de halefi Mehmed tahta çıktıklarında babalarının padişahlıkları sırasında doğmuş küçük kardeşlerini yok etmeye kendilerini zorunlu hissetmişlerdi; oysa Avrupa'da küçük oğullar ağabeyleri için bir tehlike olarak görülmüyorlardı. Bu da, Avrupa hanedanlarında

25 Alberi, *Relazioni*, 3, s. 180.

bilindiği şekliyle ilk evlat hakkı kavramının, hükümranlığı ailenin tevarüs ettiğine değgin Türk inancının yerini alamadığını gösterir.

Şehzade Sancağının Kaldırılması

Yukarıda anlatılan üreme politikasındaki değişiklikler, tahta çıkma sistemindeki dönüşümle birlikte meydana geldiği için, şimdi bu dönüşüme yeniden dönmeliyiz. Bu sürecin başlıca özellikleri, şehzade sancağının kaldırılması, ekberiyete geçiş (en büyük hanedan üyesinin tahta geçmesi) ve kardeş katlinin sona ermesidir. Bu dönüşümde hanedan içi rastlantıların önemli rolü oldu.

Babası Murad gibi, III. Mehmed de babasının saltanatı sırasında sancak görevine çıkan tek erkek çocuk olarak, hiçbir muhalefet olmadan tahta çıktı. Yanıtlanamayacak da olsa ilginç bir soru, Mehmed'in küçük kardeşi Mahmud'un, eğer yaşamış olsaydı, ne tür bir şehzadelik kariyeri olacağı ve hasekinin iki şehzadesi olsaydı tahta geçişin nasıl sağlanacağıdır. Mehmed'in 19 erkek kardeşi -Murad'ın padişahlığı sırasında doğan şehzadeler- kapalı oldukları Saray-ı Hümayun dışında tam birer meçhul idiler. Yeni padişah İstanbul'a geldiği gün idam edildiler.

Mehmed'in saltanatıyla birlikte, şehzadeler tamamen saraya hapsedildiler. Mehmed'in oğullarından hiçbiri sancağa gönderilmemiş, sultan hiçbir oğlunu tahtın varisi olarak göstermemiştir. Bunun belirgin bir politika mı, yoksa sultanın erken ölümünün sonucu mu (otuz yedi yaşında) olduğunu bilemeyiz; çünkü Mehmed tam oğulları sancakbeyliğine gönderilme yaşına gelirlerken öldü. En büyük oğlu Mahmud (ve belki diğerleri) yirmisine yaklaştığı halde,[26] anlatılanlara göre padişah uzayan Macaristan savaşı bitmeden şehzadeleri sünnet ettirmek (sancağa gönderilmenin ilk adımı) istemiyordu.[27] Şehzade sünnetinin gerektirdiği büyük şenliklerin ertelenmesi akla yatkındı: böylelikle ya zaferin kutlanması işlevini görecek ya da yenilgi halinde halktaki hayal kırıklığının etkisini gidermeye

26 Mahmud'un idam edildiği sırada kaç yaşında olduğuna ilişkin tahminler 16 ile 21 arasında değişir (Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?*, 1, s. 205).

27 Alberi, *Relazioni*, 1, s. 37.

yarayacaktı (tıpkı 1530'un büyük sünnet şenliklerinin Osmanlıların Viyana'yı alamamasının hemen ardından gelmesi gibi). Ancak savaş belki de padişaha oğullarının kamu görevleri almasını ertelemek ya da engellemek için elverişli bir bahane yaratıyordu.

Kuşkusuz Mehmed, şehzadeliği sırasında babası için oluşturduğu tehlikenin tekrarlanmasından sakınıyordu. Venedik elçileri Mehmed'in şehzadeliği sırasında Murad'ın, oğlunun halk arasındaki popülerliğini müthiş kıskandığını sık sık bildirmişlerdi; gerçekten de Murad'ın saraydan o kadar az ayrılmasının bir nedeni, oğlu lehine hal edilme korkusuydu.[28] 1594'te, Mehmed tahta çıkmadan bir yıl önce yazılmış bir rapora göre, annesi Safiye kendisine çok göze batmamasını öğütlemişti: "Babasının [oğlundan] aşırı güçlü ve acımasız karakteri yüzünden hoşlanmadığını, askerlerin kalbini kazanacağından kuşkulandığını gören Safiye, ona kendini eğlenceye vermesini söyledi; o da sürekli bunu yapıyor."[29]

Mehmed'in, 1603'te ölmeden sadece birkaç ay önce en büyük oğlu Mahmud'u idam ettirmesi büyük olasılıkla benzer bir tehlikeden kaçınmak içindir. Padişah, Mahmud'un saraydan ayrılıp savaşçı şehzade rolünü üstlenme hevesinden rahatsızdı; bunun başlıca nedeni de kendisinin sefere çıkamayacak kadar şişmanlamış olmasıydı. Mahmud yeniçeriler arasında çok seviliyordu ve ölümünden sonra da "cesur ve gayretli" olarak anıldı.[30] Tarihçi Peçevi, olayın Mahmud'un küçük kardeşi, bir sonraki sultan Ahmed'in bir sırdaşından öğrendiği hikâyesini anlatır. Babasının taşradaki isyanlar ve Safevilerin ilerleyişi yüzünden duyduğu endişeyi giderme umuduyla Mahmud, "Efendim, niye canınız sıkkın, niye öfkelisiniz? *Beni* gönderin, ordunun komutasını *bana* verin -Allah'ın izniyle bütün o inatçı asileri bastırır, size itaat etmeye mecbur ederim" dermiş. "Böyle konuştuğu zaman" diye anlatırmış Ahmed, "onu engellemeye çalışırdım; çünkü padişahın tedirgin olduğunu görebiliyordum, ama başarama-

28 Bkz. Contarini'nin (1583), Alberi, *Relazioni,* 3, s. 232; Moro (1590), 3, s. 332; Bernardo (1592), 3, s. 352; Zane (1594), 3, s. 439'daki raporları.

29 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 439.

30 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1, s. 72.

dım."[31] Ayrıca Mehmed, delikanlının kendisine karşı saray içinde bir isyan çıkartma niyetinde olmasından da korkuyordu.[32]

Süleyman ve dedesi II. Bayezid'in başına bela olan bir problemi, oğullarının daha kendileri hayattayken birbirleriyle mücadeleye girmeleri sorununu 16. yüzyıl sonu sultanları çözmüş olsalar bile, aynı derecede ciddi olan, oğulun babasını tahttan indirme tehlikesine bir çözüm bulamadıklarını görüyoruz. Bir şehzadenin devletin iyiliği için ya da Osmanlıların dediği gibi "nizam-ı âlem" adına hükümranlık iddia etme hakkına hangi noktada sahip olduğuna ilişkin bir tür yapısal belirsizlik sürüyordu. O dönemde şehzadeler hakkında yazılan kısa biyografilerde "Yeniçeriler tarafından çok sevilirdi" deyimiyle neredeyse bir kalıp olarak algılanacak kadar çok karşılaşılır, bu söz küçük şehzadeler için bile kullanılırdı. Yeniçeriler, örneğin Süleyman'ın oğlu Mustafa ve III. Mehmed'in oğlu Mahmud gibi iddialı ve eylemci şehzadeleri tercih ediyorlardı. Mahmud olayında, şehzadeyi saraya hapsetmek bile, sultan açısından, halkın oğulu babasına tercih etmesi tehlikesini gidermedi. III. Murad'ın Manisa'daki şehzade Mehmed hakkındaki endişeleri, hem babanın hem oğulun hareket özgürlüğünü kısıtladı (şehzadenin susmaya teşvik edilmesine yol açtı ve Murad'ın saraydan çıkmak istememesinde baş etken oldu). III. Mehmed'in oğlundan korkması, açık bir gerekçe olmadığı halde, bir şehzadenin idamı gibi aşırı bir çözüme yol açtı. Üçüncü Osmanlı hükümdarı I. Murad'ın saltanatından başlayarak, padişahın güvenliğinin şehzade üzerinde giderek artan ve kimliklerinin neredeyse inkâr edilmesi noktasına kadar varan bir denetimi gerekli kıldığı düşünüldü; ancak taht üzerindeki hakları hiçbir zaman kaldırılmadı. Ekberiyete göre tahta geçme, bu Osmanlı hükümranlık paradoksunun en iyi, belki de tek çözümüydü.

III. Mehmed, şehzadeyken bir kamu görevi üstlenmiş son sultandı. Şehzade sancağının onun saltanatı sırasında ya düşünülerek ya da erken ölümü sonucu ortadan kalkması, bir dizi hanedan içi

31 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 281; Naima, *Tarih,* 1, s. 312-13. Ahmed bu hikâyeyi daha sonra sadrazam ve kızlarından birinin kocası olan Hafız Ahmed Paşa'ya anlattı. Peçevi bunu paşadan öğrendi.

32 Bkz. bölüm 9.

rastlantının da eklenmesiyle, kurumlaştı. 1603'ten 1648'e kadar, yarım yüzyıllık beş saltanat dönemi boyunca -I. Ahmed, II. Osman, I. Mustafa, III. Murad ve İbrahim- hiçbir şehzade geleneksel sancağa gitme yaşına erişemedi. Bundan sonra hanedanın tüm erkek üyeleri yaşamlarını, ancak ve sadece tahta çıktıklarında ortaya çıkmak üzere, sarayın içinde geçirdiler. Şehzadelerin sancakbeyliğine atanmaları sürdü ama bu sadece bir formaliteydi. Verilen sancağın işlerini denetlemek ve gelirini toplamak üzere onların yerine kethüdalar gönderiliyordu. Bir şehzadenin sultan oluncaya kadar tek kamusal işlevi, sünneti aracılığıyla saltanat debdebesinin sergilenmesine olanak sağlamaktı. Artık çırak-hükümdar olmayan şehzadenin, saray içindeki statüsü bile asgari düzeye inmişti. Günde 100 akçe olarak belirlenen resmi maaşı, padişahın yakın aile üyelerinin maaşları içinde en düşüğüydü, aynı düzeydeki miktarı sadece evlenmemiş kız kardeşleri alıyordu.[33] Siyasi statüsünün olmayışı, cinsel bakımdan olgunlaştığı zaman (kendisine cariyeler verildiği halde) çocuk sahibi olmasına izin verilmemesiyle vurgulanıyordu.

Ekberiyete Geçiş

Süleyman'ı izleyen üç kuşakta başlayan eğilimler ile 17. yüzyıldaki bir dizi zamansız ölümün birleşmesi sonucu tahtın babadan oğula geçmesi ilkesi terk edildi. Ekberiyete geçiş -önceki sultanın ister kardeşi, ister kuzeni, yeğeni ya da oğlu olsun, tahta otomatik olarak hanedanın en büyük erkek üyesinin çıkması- şehzadelik kariyerinin gerilemesi ile bağıntılıydı. Potansiyel varisler arasında en uygununu belirleyecek bir açık yarışmada rakipler yoksa, rekabet de olamazdı.

Ekberiyete geçişte önemli bir unsur, kardeş katlinin ortadan kalkmasıydı. III. Mehmed'in oğlu Ahmed 1603'te, on üç yaşında tahta çıktığı zaman, dokuz yaşındaki kardeşi Mustafa idam edilmemişti. Mustafa'nın hayatının bağışlanmasının nedeni olarak, genellikle, akli zayıflığı yüzünden ağabeyinin saltanatı için bir tehlike oluşturmaması gösterilir. Ancak daha sonraları Mustafa'nın tahta çıkarılacak kadar

33 Şehzadelerin maaşı (şehzade kelimesi sultan oğulları kadar sultan kızları için de kullanılmış gibi gözükmektedir) günde 100 akçe idi.

aklı yerinde sayılmış olması, bu erken aşamada akli zayıflığının ne derece belirgin olduğunu sorduruyor. Mustafa'nın hayatta kalışının daha akla yatkın bir açıklaması, idamının, hanedanın devamını henüz çocuk yapma yeteneği sınanmamış tek bir erkek çocuğa bağlayarak büyük bir riske yol açacak olmasıdır. Ahmed kardeşinin hayatta kalmasını tamamen kabul etmiş gözükmemekte ve Mustafa'nın idamını birden fazla kez tasarladığı anlaşılmaktadır. Venedik Elçisi Simon Contarini'nin 1612 tarihli raporuna göre, Ahmed iki kez kardeşinin boğulmasını emretmiş fakat birincisinde şiddetli karın sancıları tutunca, ikincisinde de ani bir fırtına patlayınca emrini hemen iptal etmişti.[34] Ahmed 1617'de, yirmi yedi yaşında ölünce, geride bir sürü erkek çocuk bıraktığı halde tahta Mustafa çıkarıldı.

Dönemin tarihleri, üç yüzyıl süren tahtın babadan oğula geçmesi ilkesinden bu kopuşun üzerinde pek durmazlar.[35] Bir açıklama getirildiğinde ise Ahmed'in çocuklarının küçüklüğü anlatılır (oysa tahta çıktığında, on dördünde olan en büyük oğlu Osman'dan küçük değildi). Bu durum, ilk evlat hakkı ilkesinin yaşa verdiği ayrıcalıkla bir perde arası olarak kabul edilebileceğini ve sonraki olayların yolunu hazırladığını düşündürmektedir. Mustafa'nın tahta çıkış hikâyesi en uzun Peçevi tarihinde anlatılır. Bu olaylar sırasında yaşamış olan Peçevi, Ahmed ölünce, "Oğulları henüz küçük, kardeşi Mustafa ise erginlik çağına erişmiş olduğundan tahta o çıktı" diye yazmıştır. Peçevi sözlerine devam ederek, önde gelen devlet adamlarının Mustafa'ya biat etmekte tereddüt ettiklerini, Darüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın sultanın garip davranışlarının uzun süre tecrit edilmesi yüzünden olabileceğini ve toplumla normal ilişki içine girince düzeleceğini söyleyerek onları ikna ettiğini aktarır. Sadaret kaymakamı ve şeyhülislamı sonunda ikna eden savlar, Peçevi'ye göre, Osman'ın küçük oluşunu vurgulayanlardı: "Yetişkin bir şehzade varken çocuk yaşta bir şehzade tahta geçirilirse halkın diline düşüleceği, bunun da sakıncaları olacağından, zaman tahta Mustafa'nın geçmesini gerektiriyordu. Aksi halde, bütün halkın suçlayıcı ve yerici oklarının he-

34 Barozzi ve Berchet, *Le Relazioni,* 1, s. 131.

35 Giese, "Das seniorat", 249. Giese'e göre bu tahta çıkış "bilmecesi" her türlü çözümü altüst ediyordu.

defi olacaklardı." Peçevi bir diğer etkenin de "Ahmed Han devrinde bütün devlet işleri idaresine bırakılmış olan Mustafa Ağa'nın" kendi gücünü korumaktaki çıkarı olduğunu ima eder.[36]

Üç ay sonra, II. Osman tarafından İngiliz Kralı I. James'e gönderilen bir mektupta bu esas mantık; yani daha büyük olanın hakkı, daha doğrusu küçüğün yönetiminin getireceği tehlikeler ileri sürülüyordu. Mektup James'e Mustafa'nın tahttan indirildiğini bildiriyor (utanç verecek kertede ehliyetsiz olduğu anlaşıldı) ve tahta Osman'ın çıktığını açıklıyordu: "Bu ataerkil imparatorluk ve monarşik krallık şu mübarek ana kadar, hemen her zaman, dededen babaya, babadan oğula ve bu şekilde geçmiştir. Ancak büyük ve soylu amcamız Sultan Mustafa'nın yaşına ve yıllarına hürmeten kendisi tercih edilmiş ve Osmanlı tahtına oturmak onuruna erişmişti..."[37] Beklenebileceği gibi, Osman, amcasının tahta çıkış sırasına aradan sokulmasına içerlemişti. Mustafa'nın tahta çıkarılmasından sorumlu tuttuğu sadaret kaymakamını azletti, şeyhülislamın yetkilerini sınırladı.[38] Doğuda konuşlandırılmış askeri birliklere yolladığı fermanda, Mustafa'nın saltanatından "eski bir geleneğin" bid'atı olarak söz etti.[39]

I. Ahmed'den sonraki üç sultanın erkek varis bırakmadan ölmesi ekberiyete geçişin bir başka ana etkenidir. Osman 1622'de tahttan indirilip idam edildiğinde, geride hiç oğul bırakmadı (biri bebekken ölmüştü). Bırakmış olsa bile, en büyüğü üç yaşından fazla olmayacaktı. Hanedanın diğer erkek üyeleri ise Osman'ın beş kardeşiydi (I. Ahmed'in oğulları) ve en büyükleri Murad ancak on iki yaşındaydı. Bu nedenle Mustafa yeniden tahta çıkarıldı. Mustafa'nın ehliyetsizli-

36 Peçevi, *Tarih, 2*, s. 360-61. Olaydan uzaklık tarihçilerin aktardığı ayrıntıyı azaltır görünmektedir. Kâtip Çelebi sadece "şehzadeler küçük olduğu için... [Sultan Ahmed'in] yerine kardeşi Sultan Mustafa'nın geçmesi münasip bulundu..." demektedir (Fezleke, 1, s. 385). Bu tahta geçiş sorunlarına hiç değinmeyen Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, sadece Mustafa'nın tahta çıktığını bildirir: "Allah'ın izniyle [Sultan Ahmed'in] kardeşi Sultan Mustafa, Osman tahtına çıktı..." *(Ravzatü'l-Ebrar Zeyli,* 535). 17. yüzyıl sonunda yazan Naima, Mustafa Ağa'nın oynadığı rolden söz etmemekle birlikte Peçevi'nin aktardıklarını tekrarlamışa benzer *(Tarih,* 2, s. 160).

37 Purchas, *His Pilgrimes,* 9, s. 407-8; mektup Withers'ın *The Grand Stgniors' Serraglio* kitabına ek olarak basılmıştır.

38 Naima, *Tarih,* 2, s. 160.

39 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 3, s. 270.

ği kanıtlanmış olmasına rağmen yeniden tahta çıkarılması, zamanın devlet adamlarının bir çocuğu tahta çıkarmaktan mümkün olduğunca kaçınmayı gerekli gördüklerini düşündürüyor. Mustafa'nın tahta çıkma koşulları da (asiler tarafından saraydaki dairesinden tahta kadar resmen sürüklenerek götürülmüştü) Osman'dan sonra kimin tahta geçeceği konusunda çok az seçenek bulunduğunu düşündürüyor. Mustafa, cariye alıp bir varis yapmaya ikna edilemedi ve bir yıl sonra yeniden tahttan indirildiğinde, IV. Murad mecburen tahta çıktı. O da bir erkek varis bırakmadı: bütün oğullarının bebekken öldükleri anlaşılıyor.[40] Murad 1640'ta, yirmi sekiz yaşında ölünce, yerine hanedanın hayattaki tek erkek üyesi, kardeşi İbrahim geçti. Sekiz yıl sonra tahttan indirilen İbrahim geride, en büyükleri henüz yedi yaşındaki IV. Mehmed olan, üç oğul bıraktı.

Mehmed, 39 yıllık bir saltanattan sonra, 1687'de tahttan indirilince, 1617'den beri ilk kez sabık sultanın oğlu ve kardeşi arasında bir tercih potansiyeli doğdu. Ölen sultanın yerine iki kardeşinden biri mi, yoksa en büyük oğlu mu geçmeli diye biraz tartışma çıktıysa da ekberiyet ilkesi ağır bastı.[41] Ancak bu, hiçbir şekilde, kaçınılmaz bir sonuç değildi. Mehmed'ten sonra tahta çıkan II. Süleyman öyle bir idam korkusu içinde yaşamıştı ki tören için tahta çağrıldığı zaman cellatlarının geldiğine inanarak, ölümün kendisinin kırk yıldır her gün yaşadığı ölüm korkusundan iyi olduğunu söylemişti.[42] II. Süleyman'ın hiç çocuğu olmaması, ekberiyet ilkesinin iyiçe perçinlenmesine olanak sağladı.

17. yüzyıl, hanedanın dağınıklık yüzyılıydı. Tahta çıkış ve şehzadelerin rolüne ilişkin eski varsayımlar artık geçerli değildi fakat yeni bir düzen ortaya çıkıp, tarafların onayıyla gayri resmi destek kazanıncaya kadar, daha pek çok kuşak geldi geçti. Verasete ilişkin belirsizlik, 17. yüzyılın ilk yarısındaki altı sultanın tahta çıktıklarında çocuk ya da aklen ehliyetsiz olmaları ve hiç değilse saltanatlarının başında

40 Koçi Bey, *Risale,* 65. Evliya Çelebi'ye göre ki bunda kuşkusuz büyük abartma vardı, Murad'ın otuz iki çocuğu oldu ve bunlardan sadece biri hayatta kaldı (*Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa,* trans. J. von Hammer, s. 118).

41 Giese, "Das Seniorat," s. 255.

42 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, 2, s. 295 vd.

etkin bir şekilde hükmedememeleri sonucu, daha da artmıştı. Veraset sorunu bir kısır döngüydü: tahtın sık sık zayıf duruma düşmesinin kızıştırdığı belirsizlik, tebaanın bir padişahı indirip yerine başkasını çıkarmaya istek duymalarına yol açtı. 17. yüzyıldan önce hiçbir sultan tebaa tarafından tahttan indirilmemişken, 17. yüzyılın ilk yarısındaki beş padişahtan sadece ikisi -I. Ahmed ve IV. Murad- tahttayken öldü. Sonuçta, şehzadeler tahta çıkarılmadan önce yetişkinliğe erişme fırsatı bulamadılar; olgunluk çağına padişah olmadan önce gelebilecek varisler de yapamadılar. Bu istikrarsız ortamda hanedanı bir arada tutan zamk, annelerin politikaya girmeleri oldu.

Hanedanda Kardeş Katlinin Son Bulması

Bu yarım yüzyılda kardeş katlinin ara ara uygulanması, yeni bir meşru tahta çıkış düzenine geçişteki belirsizliklerin altını çiziyordu. Bu dönemde kardeşlerini idam ettiren padişahların -II. Osman ve IV. Murad- sadece askeri sefere çıkıp bu yüzden başkentten uzun zaman ayrı kalanlar olması anlamlıdır. Dolayısıyla kardeş katli, sultanın tahtta kalmasında gerçek bir tehlike görülmesi ihtimaliyle ilintili gibidir. Osman 1621'de Hotin (Polonya) seferine çıkarken, kardeşlerinin en büyüğü Mehmed'i öldürttü. İç karışıklığı önleme gerekçesiyle Rumeli kazaskerinin fetvasını elde etmişti.[43] O sırada Mehmed on altısındaydı, padişahtan sadece bir buçuk yaş küçüktü, yani taht için akla yatkın bir adaydı.[44] IV. Murad, kardeşlerinin üçünü öldürttü; ikisinin ölümlerini perdelemek için Safevilere karşı kazanılan 1635 zaferi törenlerini, diğerini ortadan kaldırmak için de Bağdat'ın 1638'de yeniden fethi törenlerini kullandı. Son kardeşi İbrahim'i, anneleri Kösem, İbrahim'in hastalıkları yüzünden zararsız olduğunu söyleyip yalvarması sayesinde bağışlamayı kabul etti (Murad'ın İbrahim dışındaki tüm kardeşleri, yaş ve akli ehliyet bakımından taht için uygun adaylardı). Sonraki sultanlar zaman za-

43 Naima, *Tarih,* 2, s. 187.

44 Osman diğer kardeşlerini ya öldürtmemeyi tercih etti ya da bunu yapmasına izin verilmedi; amcasını da muhtemelen Mustafa'nın tekrar hükümdar olması olanaksız göründüğünden, ayrıca da ermiş sayıldığından öldürtmedi.

man kardeşlerini atlayıp tahtı oğullarına ayırmaya çalıştılarsa da 17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde yeterince yerleşmiş olan ekberiyet ilkesi bunu engelleyici bir gelenek olarak gösterilebiliyordu. IV. Mehmed oğullarının doğrudan tahta çıkabilmesi için kardeşlerini ortadan kaldırmaya çalışınca, annesi Turhan Sultan kendi oğulları olmadıkları halde şehzadeleri koruması altına aldı.[45]

Kardeş katlinin gündemden kalkması, büyük ölçüde, "kral-seçicilerin", yani askeri/idari ve dini hiyerarşinin önde gelen üyelerinin ve başkentteki askeri birliklerin gücünün artmasının sonucuydu. Üst mevkilerdeki devlet adamları veraset anlaşmazlıklarının çözümünde hep etkili olagelmişlerdi. Adaylar arasında seçim yapmadaki rolleri salt politik güçten değil, aynı zamanda Osmanlıların siyasi geleneğinde, bir seçim ilkesinin bulunmasından kaynaklanıyordu; hem ilk dönem İslam geleneğinde hem de Türk-Moğol geleneğinde hanların hanedan ailesi üyeleri ve soyluların yer aldıkları bir meclis tarafından seçilmesinden dolayı, topluluğun ileri gelen üyelerinin hükümdar seçiminde meşru bir rolleri olduğu kabul edilirdi.[46] Kimin tahta geçeceği konusunda bu dönemde daha da çok söz sahibi olan bu sultanı tahta "bağlayanlar ve azat edenler" de gayri resmi "kral-seçicilerin" baskısı altındaydılar: İstanbul'da bulunan yeniçeri ve hassa sipahilerinin, şehir esnafının, medreselerdeki öğrencilerin, hükümdarın değişmesiyle kısmetlerinin açılacağını uman diğer insanların birleşik gücüydü bu. Sultanlık makamı için el altında bir dizi seçenek bulundurulması, padişahın bu kullarının işine geliyordu. Kardeş katli uygulamasının gündemden kalkması, büyük ölçüde, şehzadelerin hayatta kalmasının bu politik çıkara uygun düşmesinden kaynaklanmıştı.[47] Şehzadeler, açık politik güçleri olmasa da

45 Vandal, *Les Voyages Au Marquis de Nointel (1670-1680)*, s. 107.

46 Bu Türk-Moğol geleneği II. Murad döneminde (salt. 1420-52) Orta Asya gelenekleri etkisi altında yazan tarihçi Yazıcıoğlu Ali tarafından anımsanmıştır. Osman'ın önderliği alışını anlatırken şöyle der: "Türk sınır beyleri toplanarak kurultay yaptılar. Oğuz töresini tartıştıktan sonra Kayı boyundan Ertuğrul'un oğlu Osman Bey'i han olarak görevlendirdiler" (*Tarih-i Al-i Selçuk*'tan alıntı, İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü", 78) İslam geleneğinde seçim ilkesi konusunda bkz. Chejne, *Succession to the Rule in Islam,* özellikle bölüm 3 ve 4.

47 Giese, "Das Seniorat," s. 253.

rakip hiziplerin çevrelerinde birleşebileceği kişiler olma işlevleriyle sultanı zorlayabiliyorlardı.

Kardeş katli uygulaması giderek daha az benimseniyordu. Başlangıçta üniter otorite adına, taht üzerindeki hak iddialarını önleme aracı olarak hoş görülen kardeş katli, imparatorluğun genişlediği ve sultanların daha da uzak sınırlarda askeri seferlere çıkmalarının başkenti ve tahtı uzun süreler için gaspa açık bıraktığı zamanlarda haklı bulunmuş olabilir. Ancak Süleyman döneminden sonra, sık sık güçsüz bebeklerin ve küçük çocukların idamına yol açan kardeş katli, başkentten artık çok ender uzaklaşan sultanları korumak adına yapılıyordu. Başkent halkı, 1574'e kadar, gözleri önünde kardeşlerin öldürülmesi dramına tanık olmadı.

Yeni sultanın bütün kardeşlerinin birden idamı ve saraydan çıkan kimisi çok küçük bir sürü tabutun görüntüsü, kardeş katlini çağdışı (anakronist) bir uygulama gibi göstermiş olmalıdır. İstanbul'un ilk camii Ayasofya'nın avlusundaki II. Selim ve III. Murad türbelerini ziyarete gidenler, babalarının tabutunun ayak ucuna sıralanmış, kimisi bebek büyüklüğündeki şehzade tabutları görünce üzücü idamları hatırlamadan edemezlerdi. Salomon'un İngiliz elçisine yazdığı rapora göre, III. Murad'ın cenazesine katılanların iki katı fazla bir yas tutanlar kalabalığı, ertesi gün "bütün halkın gözyaşları arasında" gömülen 19 oğlunun cenazesine gelmişti.[48] Venedik elçisi, 19 şehzadenin idamlarından önce, yeni sultan Manisa'dan saraya geldikten kısa bir süre sonra, huzura çıkarıldıklarını bildirmişti: "İçlerinden en büyüğü, çok güzel bir çocuk olan, çok yetenekli ve herkes tarafından sevilen Mahmud'un, sultanın elini öperken aniden bağırdığını söylerler: 'Ey şimdi babam gibi olan efendim ve ağabeyim, bu genç yaşımda günlerimin böyle sona erdirilmesine izin vermeyin.' "Sultan türlü keder belirtileriyle sakallarını yoldu, ama tek bir yanıt vermedi. Hepsi boğduruldu, on dokuzu birden."[49] Tarihçi Naima'ya göre, II. Osman'ın devrilmesi ve vahşice öldürülmesi kardeşi Meh-

48 Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, s. 27-28.

49 *Calendar of State Papers*, Venedik, cilt 9, madde 328. Bu pasaj Sanderson'un *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602* kitabında aktarılmıştır, s. 58 ve Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, 39 (hatalar var).

med'i haksız olarak idam ettirdiği için Allah'ın verdiği bir cezaydı. Olaydan yaklaşık bir yüzyıl sonra, kardeş katli nihayet hanedan tarihinin geçmişte kalmış bir hatırası haline geldiğinde Naima, "Osmanlı hanedanının sevgili şehzadesi, asil soydan Mehmed Han'ın ölümü" için sultanı ve yandaşlarını lanetledi:

"Bîgünah şehzadeye hiç rahm etmeyip nâhak yere şehit etmekle gaddarlık eylediler." III. Murad'ın küçük kardeşinden daha sert, belki de daha az politik olan Mehmed padişahı lanetledi: "Osman! Allah'tan dilerim ki ömr ü devletin berbâd olup beni ömrümden nice mahrum eyledin ise sen dahi behremend olmayasın." Naima'ya göre, "Mehmed'in bedduası Allah tarafından kabul edildi ve Osman kısa sürede cezasını buldu."[50]

Son olarak da kardeş katli, o dönemde başlatılmış olan saraya hapsedilmiş şehzadelerin çocuk sahibi olmalarının yasaklanmasına da aykırıydı.[51] Padişah ya çocuk yapamayacak kadar küçük olduğundan ya da yapması engellendiğinden tahta çocuksuz çıkıyordu. Çocuksuz bir sultanın, daha çocuk yapma yeteneği kanıtlanmamışken kardeşlerini idam etmesine izin vermek, hanedanı soyu tükenme riskine sokmak demekti. Yüksek çocuk ölümü oranları bu durumu daha da ciddileştiriyordu. I. Ahmed'in oğullarının kaderi, kardeşlerin öldürülmesinin tehlikelerini gösterir: yedi şehzadeden dördünü kardeşleri II. Osman ve IV. Murad idam ettirdi ancak bu padişahların oğulları da yaşamadı. 1640'ta tahta çıktığında hayatta kalmış tek Osmanlı erkeği ve geriye kalmış son şehzade olan akli dengesi zayıf İbrahim, kadınlarla cinsel ilişkiye girmeyi reddeden amcası Mustafa'nın tersine üreme becerisi gösterebilmiş olduğu için Osmanlı hanedanı şanslıydı.

Hasekinin Önemi Azalıyor: III. Mehmed'den IV. Mehmed'e Üreme Politikaları

Bütün bu değişikliklerin bir sonucu, haseki makamının geleneksel mantığını yitirmesi oldu. Hanedan, bütün oğulların iktidar

50 Naima, *Tarih,* 2, s. 187.

51 Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, s. 33.

hakkı olduğu düşüncesinden hiç vazgeçemediği için bir alt kuşağa güç devrini, sadece şehzadenin toplumsal bir kimlik edinmesinin zamanlamasını kendi elinde tutarak denetleyebiliyordu. Şehzade, hükümranlığı paylaşabilme hakkını, bağımsız bir hane kurulmasıyla elde edebiliyordu. 15. ve 16. yüzyıllar boyunca, şehzadelerin sancağa çıkma yaşları giderek yükseldi: II. Murad yaklaşık on iki, II. Mehmed beş ve Bayezid sekiz ya da dokuz yaşlarında bu göreve çıkmışlardı; oysa Süleyman'ın oğullarının yaşları on sekiz ile yirmi bir arasında değişiyordu.

Annenin politik rolü, geleneksel olarak, oğlu için ayrı bir hane açılmasıyla birlikte başlıyordu. Toplumsal/politik kimliğinin oluşturulması, onun padişahtan ve padişah hanesinden ayrılmasını gerektiriyordu. Yukarıda belirtildiği gibi bu tür bir işlevsel bölünmenin, sultanın hanesinden hiç ayrılmadıkları halde, Nurbanu ve Safiye için de söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Rollerindeki değişme -yani haseki olarak açık bir politik rol benimsemeleri- oğullarının sancağa çıkmasıyla pekâlâ çakışmış olabilir.[52] Fakat ekberiyet koşullarında, şehzadeler toplumsal erişkinliğe ulaşma olanağını yitirince, anneleri de kendi toplumsal rollerini yitirdiler. Henüz toplumsal kimlik edinmemiş bir oğulun annesinin halk önünde onurlandırılması, hanedan politikasının protokolüne aykırıydı. Dolayısıyla, sultanın gerçek bir gözdesi olarak hasekilik makamı, ekberiyet sistemine uymuyordu.

Bilgimizin parça buçuk niteliği nedeniyle, II. Selim ve III. Murad'tan sonraki sultanların üreme için birlikte olduğu kadınlar konusunda kesin konuşmak güçtür. Bu nedenle aşağıdaki sayfalarda kısa bir liste sunmaktan öteye gidemiyoruz. Sultanların kadınlarına ilişkin çok az bilgimiz var; valide sultan hakkında da ancak haseki olmuşsa biyografik veriler elde edebiliyoruz. Bazen belli bir padişa-

52 II. Selim'in kızı Fatma'nın 1559'da, zamanın yeniden kurduğum üreme politikası içinde bir anormallik olarak görünen doğumu bu açıdan bakılırsa anlam kazanabilir. Nurbanu'nun oğlu Murad 1558'de taşraya gitti. Eğer Nurbanu'nun cinsel rolü bu noktada bitmişse, Fatma, Selim'in bir başka cariye ile kurduğu yeni bir ilişkinin ürünü olabilir. Bu, muhtemelen tasarlanmamış bir doğumdu, zira 1546 ile (Murad'ın doğum yılı) Selim'in 1566'da tahta çıkması arasında başka çocuk doğmamış görünmektedir. III. Murad'ı Safiye ile olan monogam ilişkisinden vazgeçmeye teşvik etme çabaları, Safiye'nin oğlu Mehmed sancak görevine çıktığı sıralarda (1582) yoğunlaşmış görünmektedir.

hın oğulları ve kızlarının sayısını ve isimlerini bilemediğimiz bile oluyor. Bu suskunluk, kısmen hanedan ailesinin Saray-ı Hümayuna toplandıktan sonraki genel anonimliğinin sonucudur. Şehzadeler statülerini yitirince anneleri de anonimleşti. Bu kadınlar, diğer şehzadelerin ölümü kendi oğullarını başlıca taht adayı kılabileceği için hâlâ hanedan politikasında potansiyel öneme sahiptiler. Ama artık hayrat için vakıflar kurmak ya da oğullarına veya kendilerine türbe yaptırmak gibi, kamunun bilincine ya da tarihi kayıtlara geçmelerini sağlayacak, gözle görünür toplumsal etkinliklere katılmıyorlardı.

III. Mehmed'in (salt.1595-1603) dedesi, babası, ayrıca oğlu ve veliahtı I. Ahmed'ten farklı olarak hasekisi yoktu.[53] Mehmed'in birkaç oğlu vardı ancak bunlara sancakbeyliğine atanarak bir toplumsal ayrıcalık verilmemişti. Mehmed bir anneye-bir oğul politikasını izlemiş olabilir; çünkü yaşayan en büyük oğlu Mahmud ve geleceğin sultanları Ahmed ve Mustafa'nın -hepsi de Mehmed tahta çıkmadan doğmuşlardı- anneleri ayrıydı.[54] Bir hasekinin olmayışı ve çok-cariyeliğin yeniden kurumlaşmasını büyük olasılıkla iki etken belirlemişti: Mehmed'in şehzadelik deneyimleri ve annesinin güçlü kişiliği. Yukarıda belirtildiği gibi, Mehmed'in halk gözünde bir veliaht belirlemekten kaçınmasının amacı, herhalde, tebaasının sadakatinde kendisine rakip olabilecek bir oğulla mücadele etmek zorunda kalmaktan kurtulmaktı. Ayrıca Mehmed'in saltanatına egemen olan valide sultan Safiye, onu oğullarından herhangi birine ve onun annesine özel bir statü verme konusunda uyarmış da olabilir. Böyle davranmaktaki amacı, sadece bu yumuşak başlı sultan üzerindeki nüfuzuna karşı herhangi bir tehditten kaçınmak değil, aynı zamanda sultanın otoritesine karşı herhangi bir tehdidi de önlemekti. Sa-

53 III. Mehmed saltanatının harc-ı hassa defterleri bir haseki sultanı kayda geçirmemiş olmakla önceki ve sonrakilerden farklıdır (BA, KK Saray 7102; MM 5633, 5530). III. Mehmed saltanatı hanedan kadınları açısından özellikle belirsizdir, elimizde cariyelerinin isimleri (valide sultan olduğu için bildiğimiz Handan Sultan dışında), hatta daha önceki sultan kızları gibi devlet ileri gelenleri ile evlendirilmiş olan kızlarının bile isimleri bulunmamaktadır.

54 Mahmud'un annesi idam edildi ve Mustafa ile Ahmed'in anneleri valide sultan oldular. Alderson'un Ahmed ve Mustafa'nın öz kardeş olduğu varsayımı yanlıştır *(The Structure of the Ottoman Dynasty,* tablo 33).

fiye, şehzade annesi olarak, Mehmed'i babasından korumuştu; padişah annesi olarak da bir şehzadenin babasına rakip olmasına olanak tanıyacak statüyü elde etmesini tabii ki engellemek isteyecekti.

III. Mehmed şehzadeliği sırasında çocuk sahibi olan son sultandı. Sonraki dört sultandan üçü tahta çocukken çıktı; dördüncüsü de Mustafa, duygusal açıdan rahatsızdı ve kadınlarla yakın ilişki kurmayı reddediyordu. Padişahlığın yetişkin bir erkeğe bir dahaki geçişinde (1640'ta tahta çıkan İbrahim) tahta çıkışta ekberiyete geçiş ile şehzadelere babalık olanağını tanımama uygulaması büyük ölçüde tamamlanmıştı. Ekberiyetle tahta çıkma, önceki kuşakların üreme politikasında güdülen amacın büyük bir kısmının artık geçersiz olması demekti. Teorik olarak, sultan artık oğullarından biri tarafından devrilme ya da onlar arasında iç savaş tehlikesiyle ya da sevdiği oğlunun tahta geçmesini güvence altına alabilecek önlemlerle uğraşmıyordu. Sonuçta, sultanlar hanedanı devam ettirecek varisler yapmak gibi hayati bir gereği yerine getirdikleri ve kötü ün sahibi İbrahim'in yapacağı gibi sultanlık töresinin protokollerini ihlal etmedikleri sürece, özel yaşamlarında daha geniş bir seçim alanına kavuşmuş olabilirler.

III. Mehmed'in oğlu ve halefi I. Ahmed'in kariyeri (salt.1603-1617) Süleyman'ınkine çok benziyordu: haseki olarak genellikle Kösem diye tanınan, ikinci ya da üçüncü cariyesi Mahpeyker Sultan'ı seçti. Hurrem, Osmanlı hanedanının Avrupa'da en çok tanınan kadınıydı ama Türkler tarafından en güçlü kadın olarak anımsanan Kösem'dir. Kösem'in kariyeri, önemli yönleriyle Hurrem'inkine benziyordu. Çok sayıda çocuğu vardı ve sonunda sultanın tek cinsel eşi haline gelmiş olabilir. Sultan III. Murad ve İbrahim'in, şehzade Kasım'ın ve belki de şehzade Süleyman'ın annesiydi. Siyasi işlerinde kızları Ayşe, Fatma, Hanzade ve belki de Gevherhan'ın kocalarına güvenmişti. 1612'de Venedik Elçisi Simon Contarini Kösem'i "güzel, kurnaz ve ayrıca ... birçok yetenekleri olan, mükemmel şarkı söyleyen, bu nedenle de hükümdar tarafından çok fazla sevilen" bir kadın olarak tanımlar. "Herkesçe sayılmasa bile, bazı konularda dinleniyor ve kendisini sürekli yanında görmek is-

teyen sultanın gözdesi.."[55] 1616'da Cristoforo Valier'ye göre, Kösem padişaha en yakın olanların en güçlüsüydü: "Sultana istediğini yaptırabilir ve kalbinin mutlak sahibidir, kendisinden hiçbir şey asla esirgenmez."[56] Ancak Contarini Kösem'in "çok akıllı davranarak, padişahla ciddi konular ve devlet meseleleri üzerine çok sık konuşmaktan geri durduğunu" belirtir.[57] Kösem'in ihtiyatlılığı, büyük olasılıkla, babası gibi bir kadının egemenliği altında olma görüntüsü vermekten kaçınmaya kararlı olan padişahın hoşnutsuzluğuna yol açmamak içindi.

Kösem, Hurrem'den farklı olarak, en büyük nüfuza haseki iken değil, valide sultan iken sahip oldu. Bu makamı, oğulları IV. Murad ve İbrahim'in saltanatları sırasında ve torunu IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında olmak üzere, 28 yıl boyunca elinde tuttu. Kösem'in veraset sisteminin dönüşümünde rol oynamış olması bile muhtemeldir. Venedik elçisi, kendi oğullarını sonunda aynı kaderden kurtarabilmek amacıyla Mustafa'nın kardeş katline kurban gitmemesi için çalıştığını söylemiştir.[58] Hurrem gibi, Kösem de sultanın ya da hanedanın değil, kendi iktidarını korumak amacıyla hareket etmekle suçlanmıştır.[59] Hanedanda tarihin en sert yargısına hedef olan iki kadının da iki ortak yanı olduğunu belirtmeye değer: hasekilik kariyerlerinin büyük kısmında bir valide sultan bulunmaması ve olağanüstü sayıda erkek çocuk. Onlara tatsız şöhretlerini kazandırmış görünen şey, oğullarından birini diğerinden üstün tutarak imparatorluğun kaderini etkileme güçleriydi. Daha önce gördüğümüz gibi, Osmanlıların siyasi geleneği, tahta çıkışı ilahi iradenin yönettiği bir alan olarak görüyordu.

Kösem, "kadınlar saltanatı"ndaki renkli ve nüfuzlu hasekilerin sonuncusuydu. Bundan sonra hasekilik, özel statüsünü yitirecekti. Amcası Mustafa'nın üreme bakımından kısır saltanatından sonra,

---

55 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni*, 1, s. 133-34.

56 age, 1, s. 302.

57 age, 1, s. 134.

58 Bkz. 9. Bölüm.

59 Oyun yazarı A. Turan Oflazoğlu, *Deli İbrahim* (1967), *IV. Murad* (1980) ve *Kösem Sultan* (1982) piyeslerinde Kösem Sultan'ın çok olumsuz bir portresini çizmiştir.

on dört yaşında babası Ahmed'in yerine geçen II. Osman'ın (salt. 1618-1622) tüm saltanatı boyunca değilse bile, büyük kısmında haseki unvanlı bir cariyesi oldu ama onun hakkında saptanabilen tek şey adının Ayşe olduğudur.[60] Hasekilerde gelenek olduğu üzere Ayşe Sultan, Osman'ın 1622'de ölümünden sonra Saray-ı Hümayun'da oturmaya ve büyük bir emekli haseki maaşı almaya devam etti.[61] Osman'ın Ayşe'den başka, çocuklarını doğuran cariyeleri olup olmadığını bilmiyoruz ama çocuklarının hepsi bebekken öldü.

Osman döneminin iç politikasında da dramlar eksik olmadı. Genç sultan, Şeyhülislam Esad Efendi'nin kızı Akile ile nikâh kıyarak bu dönemin en radikal birlikteliğini kurdu.[62] Esad Efendi, sayılan bir şeyhülislam tarihçi, hünkâr hocası, gerçek bir ulema soyunun başı Sadeddin Efendi'nin oğluydu (dört oğlunun ikisi ve torunlarının üçü şeyhülislam, diğer iki oğlu ise kazasker oldu). Bu evliliğin, Osman'ın 1622'de ölümünden sadece birkaç ay önce gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nikâhta sultanın sağdıçlığını Esad Efendi'nin de müritleri arasında yer aldığı, tanınmış Celveti şeyhi Üsküdari Mahmud yapmıştı.[63]17. yüzyıla ait bir ulema biyografisi derleyicisi Nevizade Atai, Esad Efendi'yi "hanedanla evlilik bağı ile onurlandırıldığı ve Osmanlı uleması arasında en ileri gelen" olduğu için "ikinci bir Edebali" olarak betimliyordu.[64] Bu karşılaştırma bize evliliğin halk tarafından nasıl karşılandığından çok, Edebali'nin ve kızının ilk sultan (ve birinci Osman) ile evlenmesi anısının ne kadar canlı kaldığını anlatmaktadır. Aslında Esad Efendi'nin sultanla ilişkileri

60 Ayşe Sultan'ın topraklarına ilişkin 1620 tarihli bir defter mülklerini "hashâ-yı hazret-i haseki Ayşe Sultan damet ismetüha ber vech-i paşmaklık" olarak kaydetmiştir (TSMA, D 2895).

61 Osman'ın hasekisinin 1619'dan 1640'a kadar tutulmuş çeşitli harc-ı hassa defterlerinde adı geçer; BA, MM, 855, 1606, 672, 847, 954, 403, 859 ve KK Saray 7104.

62 Bu evliliğe yabancı kaynaklar da tanıklık eder: Deshayes de Courmenin (*Voyage de Levant,* s. 161), Baudier *(Histoire généralle de serrail,* s. 53), Rycaut *(The Present State of the Ottoman Empire,* s. 155-56), Petis de la Croix *(Etat general de l'empire otoman,* s. 105) ve d'Ohsson *(Tableau général de l'empire othoman,* 7, s. 63) bundan söz ederler.

63 Naima, *Tarih,* 2, s. 232; Nevizade Atai, *Hada'iku'l-Haka'ik,* s. 691.

64 Nevizade Atai, *Hada'iku'l-Haka'ik*, s. 692.

hiç değilse kısmen, evlilik nedeniyle soğumuştu.[65] Osman'ın evliliği, hanedanın özellikle de soylu Müslüman kadınlarla nikâh kıymaktan kaçınma geleneğinden şiddetli bir kopuştu ve halkın hoşnutsuzluğuna eklenerek sonuçta Osman'ın tahttan indirilmesine yol açtı.[66]

Harc-ı hassa hesapları Akile'nin sultan sarayının haremine hiç girmediği düşüncesini uyandırır. Tabii, yüksek statü sahibi, özgür doğmuş bu Müslüman kadın, kölelerden oluşmuş bir hanede bir anomali olur, varlığı haremin kurulu hiyerarşisini bozardı. Venedik Elçisi Simon Contarini, 1612 tarihli raporunda, şeyhülislam kızının Harem-i Hümayun'da yaşaması beklentisinin evliliğin hoş karşılanmayışının önemli nedenlerinden biri sayılabileceğini ileri sürer. Contarini'ye göre, yaklaşık on yıl önce Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın kızı Osman'ın babasının haremine girmek istediğinde, haremin hazinedar ustası o kadar köle arasında büyük olasılıkla aklını kaçıracağını ve oğullarının muhtemelen kardeş katline kurban gideceğini söyleyerek onun cesaretini kırmıştı.[67] Burada Harem-i Hümayun'un bir çelişkisi gösterilmektedir: bu harem imparatorluğun, hatta belki de tüm İslam dünyasının en güçlü ve hürmet edilen ailesini doğurdu ve besledi; ancak hür doğmuş bir Müslüman kadının buraya girmesi onu alçaltırdı.

Esas olarak her iki sultan da arkalarında babalarından önce ölmeyip tahta geçebilecek, dolayısıyla da annelerini valide sultan olarak toplum karşısına çıkaracak oğullar bırakmadıkları için Osman gibi, kardeşi IV. Murad'ın kadınları hakkında da çok az şey bilinmektedir. Harc-ı hassa defterleri, Murad'ın 17 yıllık saltanatı sonunda ikinci bir haseki ortaya çıkıncaya kadar, bir tek hasekinin, Ayşe'nin varlığını kaydeder.[68] Murad'ın ikincisi gündeme girinceye kadar,[69] tek cariyesi olması ya da birçok cariyesi olup sadece birini

65 Naima, *Tarih,* 2, s. 232.

66 Petis de la Croix, *Etat general de l'empire otoman*, s. 105.

67 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni,* 1, s. 131.

68 İbrahim ve IV. Mehmed dönemlerine ait harc-ı hassa defterleri Murad'ın hasekisinin adını verir: "Ayşe Sultan haseki-yi merhum Sultan Murad" (BA, MM 906, 1692, 774). 1671 ve 1678-79'da bu hasekiye yılda dört kez ödenmiş maaşların makbuzları da adını verir: Ayşe Sultan haseki-yi merhum Sultan Murad Han Gazi (İE Saray 914/1,939/2).

69 BA, KK Saray, 7104.

haseki seçmiş olması mümkündür. Eğer Ayşe tek cariyesi idiyse sultanı bir tane daha almaya iten şey erkek çocuk olmaması korkusu olabilir; çünkü oğullarının hepsi bebekken ölmüştü.

Murad'dan sonra hayatta kalan tek hanedan erkeği, duygusal açıdan rahatsız olan İbrahim, 1640'ta tahta geçince hanedan soyunun tükeneceği konusunda epeyce endişe duyuldu. Saltanatının ilk bir ya da birkaç yılında İbrahim'in cinsel görevini yerine getirememesi bakımından amcası Mustafa'ya benzeyeceği yolundaki korkular doğrulanmış gibiydi. Osmanlı hanesinin şansına, sonunda İbrahim baba olabileceğini kanıtladı. Sekiz hasekisi vardı; bunların ilk üçünün -Hatice Turan, Saliha Dilaşub ve Hatice Muazzez- birer oğlu oldu.[70] Ne yazık ki dölleyici görevine ilgi uyandırma çabaları, İbrahim'de anormal bir seks düşkünlüğüne yol açtı. İbrahim'in cinsel aşırılıklarının ve kamu fonlarının saray âlemlerinde çarçur edilmesine dair korkunç hikâyelerin talihsiz bir sonucu, bu ehliyetsiz sultanın ilk dördü görece düzgün geçen sekiz yıllık saltanatının, 17. yüzyıl hanedan hayatının simgesi haline gelmesi olmuştur.

Birden fazla hasekinin varlığı, Murad ve İbrahim'in saltanatlarında gözde devrinin sona ermekte olduğuna işaret eden önemli bir değişiklikti. Bu dönemde haseki unvanının anlamı, tek bir "gözde"den, ilk zamanlardaki "hatun" kavramını anımsatan, "sultan eşi" gibi daha genel bir şeye doğru değişmeye başlar. Unvandaki bu değer kaybı, hanedanda daha eski bir üreme ilkesinin, statüleri genelde birbirine eşit birçok cariye bulunmasının geri dönüşünün işaretiydi. Diğer cariyelerin artık bir gözdenin gölgesinde kalmaya razı olmadıklarını düşündüren, sadece hepsine haseki unvanı bahşedilmiş olması değil, aynı zamanda maaşlarının da genelde eşit olmasıdır.

II. Selim'in hasekisi Nurbanu'nun maaşı ile diğer oğul annelerinin maaşı arasında korkunç fark vardı (Selim'in saltanatının sonunda, Nurbanu günde 1100 akçe, diğerleri sadece 40 akçe alıyorlardı).

70 İbrahim'in cariyelerinin hepsi için haseki unvanının kullanılmış olması konusunda bkz. BA, MM 5653,906, 1692 ve Uluçay, *Padişahların Kadınları,* s. 59-62, özellikle notlar. İbrahim'in en büyük oğlu ve veliaht IV. Mehmed'in annesi Turhan aynı zamanda Fatma Sultan'ın (1642-1657) da annesi olmuş olabilir. Turhan Sultan yaptırdığı camide otuz kişiye Kuran okutarak yapılan sevabı Fatma Sultan'ın ruhuna adamıştı (SL, Turhan Hatice Sultan 150, 43a).

Murad'ın iki hasekisi ve İbrahim'in sekiz hasekisi 1000 akçe ve bazen bunun da üstüne çıkan yaklaşık eşit maaşlar alıyorlardı.[71]

Sonraki sultanlar, resmen tanınmış çok sayıda cariye sahibi olma kalıbını genellikle sürdürdüler.[72]17. yüzyıl sonunda haseki unvanı artık resmi kullanımdan kalkıyor, yerini daha az yüceltilmiş "kadın" unvanı alıyordu.[73] Sultanın ilk cariyesine (ya da ilk çocuğunun-ilk oğlu olması şart değil- annesine) "başkadın" ve sonraki cariyelerine "ikinci kadın", vb. denilen değişmez bir hiyerarşi doğuyordu.[74] 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıldaki bu yerleşmiş kalıbın ayırt edici özelliği, bir anneye-bir oğul ilkesinin hemen hemen hiç istisnasız gözetilmeye devam edilmesidir.[75]

Resmi unvanlardaki değişiklikler, sadece hasekinin gölgede kalıp yerini sultan cariyelerinin daha fazla eşit fakat daha az itibarlı olduğu daha düzenli bir sistemin alışını değil, aynı zamanda valide sultanın itibarında da bir artışı yansıtmaktadır. Sultanın annesi ile cariyeler arasındaki hiyerarşik ve törensel fark, 17. yüzyıl sonuna ge-

---

71 II. Selim'in cariyelerinin maaşları konusunda bkz. BA MM 487. Murad'ın ikinci hasekisi kariyerine günde 2.571 akçe ile başladı, birinci haseki ise 2.000 akçe alıyordu. Ancak yedi ay sonra ikincinin maaşı 2.000'e indirildi. Murad ölünceye kadar ikisi de bu seviyede kaldılar (BA KK Saray 7104, kısım A ve B). İbrahim'in hasekilerinin ikinci haseki Saliha Dilaşub dışında hepsi günde 1.000 akçe alıyordu. Saliha Dilaşub ise muntazaman 1.300 akçe alıyordu (BA MM 5653,906, 1692).

72 Bazen bu sayılar çok fazla olurdu -örneğin, III. Ahmed'in (salt.1703-30) hepsi aynı anda olmasa da on yedi kadını vardı (Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 79-83).

73 Elçi Simon Contarini'nin (1612) I. Ahmed'in hasekisi Kösem'den "Başkadın, sultanın başgözdesi" olarak söz etmesi bu unvanın 17. yüzyıl başında kullanılmakta olduğunu düşündürür ancak benim saptayabildiğim kadarıyla bu yüzyıl sonuna kadar resmi kullanıma girmemiştir.

74 Kadın unvanının kullanımı için bkz. TSMA, E 7005/5. Burada sultan ve maiyetinin 1691'de İstanbul'dan Edirne'ye gidişi vesilesiyle hediye alanlar listesinde II. Süleyman'ın altı eşi yer alır: Hatice Kadın, Zeynep Kadın, Behzad Kadın, Şehsuvar Kadın, Süylün Kadın ve İvaz Kadın. 18. yüzyıl ortasından kalma ve sultan sarayındaki tüm cariyeleri sayan (yani "kadın" rütbesinin altındaki bütün kadınlar) bir belge "başkadın" ile beş ayrı "kadının" maiyetlerindeki kadınları sayar (TSMA, D 8075); bu belgenin ayrıntılı analizi için bkz. bölüm 5.

75 Bu söz Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* ve Uluçay, *Padişahların Kadınları*'nda verilen soya ilişkin verilere dayanır. II. Ahmed'in cariyesi Rabia'dan olma iki oğlu ikizdi ve I. Abdülhamid'in cariyesi Ayşe Sineperver'in ikinci oğlu, ilk oğlunun ölümünden sonra doğmuştu. II. Mahmud'dan (1808-39) sonraki üreme ve cinsel ilişki kalıplarını ele almadım.

lindiğinde, padişah cariyelerinin "sultan" unvanından mahrum bırakılmaları ve bu unvanın sadece valide sultana ve padişah kızlarına tanınmasıyla simgelenmişti. Padişah cariyelerinin unvanı, Süleyman döneminde haseki sanı çıkmadan önce sahip oldukları hatun unvanına benzeyen ve artık hepsinin paylaştığı "kadın"a, deyim yerindeyse, indirilmişti.[76]

Ancak baş ya da gözde cariye fikri birdenbire veya tamamen ortadan kaybolmadı. İbrahim'in hasekilerinden Saliha Dilaşub, sürekli diğerlerinden biraz fazla maaş alıyordu.[77] İbrahim, son yıllarının gözdesi Hümaşah adlı bir cariyeye özel paye bahşetmek için nasıl ki Süleyman evliliği Hurrem'in statüsünü yükseltmek için kullandıysa, görkemli bir devlet töreniyle onunla evlendi. Gelin başını süslemede kullanılan gümüş ve altın teller yüzünden Hümaşah "Telli Haseki" olarak bilinirdi. Tarihçi Naima bu düğünü şöyle anlatır:

> Padişah iradesi uyarınca, divan vezirlerinin her biri mücevherlerle donanmış birer ay yüzlü köle kızı hediye olarak sundular. Sonra, Davutpaşa bahçelerinden Saray-ı Hümayun'a kadar, düzenli bir alay halinde geline eşlik ettiler. Törende gelinin sağdıçlığını kızlarağası, padişahınkini sadrazam yaptı. Vezirler ve ulemaya tören kaftanları gönderildi ve diğerleri de geleneklere uygun bir tarzda ağırlandılar.[78]

İbrahim'in oğlu ve halefi IV. Mehmed (salt.1648-1687), Rabia Gülnuş Emetullah adlı, iki oğlunun annesi bir tek cariyeye, başka cariyeleri de olduğu halde, aşırı derecede bağlıydı.

Belki de "başkadın" statüsünde bir gözde fikri sürüyordu; çünkü haseki, şehzadenin ya da sultanın genellikle ilk cariyesiydi. Şehzadenin sarayda hapsiyle birlikte koyulan çocuk sahibi olma yasağı ve ekberiyete geçiş, onun köle kadınlarla hoşça vakit geçirmesini

---

76 Hatun unvanı konusunda bkz. Boyle, "Khatun", 1133. Buna göre unvan Sogd kökenliydi ve çeşitli Türk hükümdarlarının eşleri ve kadın akrabaları tarafından taşınırdı. Timurlu döneminde Orta Asya Türk devletlerinde bunun yerini Begüm unvanı aldı. Meninski *(Lexicon Arabico-Persico-Turcicum,* 2, s. 527) ve *Redhouse*'a *(A Turkish and English Lexicon*, s. 818) göre kadın terimi daha önceki hatun teriminin bozulmuş halidir.

77 Bkz.no. 31.

78 Naima, *Tarih,* 4, s. 243.

engellemiyordu; yeni sultanın da tam anlamıyla ilk cinsel eş olarak çekici bulduğu bir kadını seçmesi olası gözükmektedir.

Valide Sultanın Yükselişi

17. yüzyılın akışı içinde, 16. yüzyılın haseki olgusu Osmanlı üreme politikalarının daha eski geleneklerine yavaş yavaş asimile oldu: çok sayıda cariye ve şehzade arasında kabaca bir eşitlik. Eğer hanedan ailesinin temel yapısıyla uyuşması mümkün değildiyse, bu haseki ara nağmesi nereden çıkmıştı? Hanedanın 16. ve 17. yüzyıllardaki üreme politikasına geniş açılı bir bakış, hasekilik kurumunu birbirine ayrılmaz bağlarla bağlı birçok gelişmeden biri gibi göstermektedir: fetihler döneminin sonu, şehzade sancağının ortadan kalkışı, bütün hanedan ailesinin başkentte toplanması ve ekberiyete göre tahta çıkmaya geçiş ile onun tabii sonucu olarak kardeş katlinin ortadan kalkışı. Kuşkusuz hasekilik tahta geçiş sisteminin dönüşümünde anahtar bir gelişmeydi. Ancak bu, hanedan politikasındaki 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında özellikle yoğunlaşan yapısal değişikliklerin, bilinçli ve süregelen bir planın sonucu olduğu anlamına gelmez. Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, çeşitli üyeleri tarafından kullanılan gücün kontrolü, hanedanın ve özellikle hüküm süren sultanın sürekli bir meselesiydi ama yapısal değişiklikler ailenin optimal yapısına ilişkin derinlemesine düşüncelerin sonucu olduğu kadar, anlık olayların bastırmasıyla belirlenen *ad hoc* kararların sonucu da olmuş gibi görünmektedir.

Çok cariyeliğin inatla sürmesinin ardında tek ve ayrıcalıklı bir eş fikrine karşı çıkan büyük güçler vardı. Bebek ve çocuk ölümlerinin çokluğu ya da hastalıktan ya da savaş alanında ölme tehlikelerinin veri olduğu koşullarda tek bir kadının sağlıklı çocuklar yapma kapasitesine bağımlı kalınmazsa hanedanın ayakta kalmasının daha güvencede olacağı inancı hâkimdi. Güçlü bir hükümdarın yasal bir evlilik bağının ya da herhangi bir sorumluluk yükleyici ilişkinin kısıtlamalarından kaçınmasının daha uygun olduğuna ilişkin, daha eski İslam hanedanlarından miras kalmış bir gelenek de vardı. Osmanlıların daha önce hanedanlar arası evliliklerden vazgeçme-

sinin ardındaki başlıca güdü de bu gelenek olmuştu. Süleyman'ın Hurrem'le evliliğinin paradoksu, sultanın en yüksek yetkiye sahip olduğu için gelenekleri çiğneyebilmesine ancak aynı anda, tebaanın gözünde de özerkliğini sınırlamasına örnek oluşturmasıydı. Hurrem'e karşı kin beslenmesi geleneği büyük ölçüde padişahın onun uygunsuz ve doğal olmayan bir tarzda tahakkümü altında olduğuna halkın inanmasından kaynaklandı. Son olarak, her şehzadenin, annesinin yerine getirdiği öğretici ve koruyucu işlevlere ihtiyacı olduğu düşünülürdü. Ekberiyete tam olarak geçilinceye kadar, hanedan politikasının kuruntuları yüzünden, hâlâ her şehzadenin tahta geçmek için potansiyel olarak erkek akrabalarını yenme ya da onlardan fazla yaşama şansı vardı.

Annenin şehzade ve sonra da padişah için taşıdığı bu önem, hasekinin hanedanın cinsel politikasının kalıcı bir özelliği haline gelememesinin belki de son tahlildeki nedeniydi. Osmanlı hanedan ailesinin yapısı ve üremeye ilişkin düzenlemeleri eşe değil anneye itibar ediyordu. Bir şehzade ya da padişah kendisine bir gözde seçse bile birinci derecede bağları iki kadınla idi: annesi ve hasekisi. Anne hayattayken haseki ondan sonra gelirdi. Ayrıca hasekinin de ikili bir bağlılığı vardı: hükümdarı ve kocasına bağlılığı ile oğluna bağlılığı. Son tahlilde daha hayati önem taşıyan bağ ikinci bağdı. Birinci derecedeki bağlılıklar arasındaki bu gerilimi çözmenin yolu, Hurrem'in halkın gözünde kadının hükümranlığı imajını şekillendirmekteki önemli işlevini, sultanın otoritesini zedelemeyecek birine devretmekti. Bu biri, hüküm süren sultanın annesi oldu.

Valide sultanlık kurumunun 16. yüzyıl sonlarında ortaya çıkma nedenlerinden ikisinin altının çizilmesi gerekir. Birincisi birçok haneye dağılmış sultan ailesinin tek hanede toplanmasıdır, ikinci bölümde de ileri sürdüğüm gibi, Süleyman öncesi dönemde şehzade hanesi anne-oğul temel ilişkisi üzerine kurulmuştu. Taşradaki şehzade sarayında annenin işlevi sadece şehzade hanesini yönetmek değil, aynı zamanda bu taşra merkezinde halkın gözünde hanedanın tebaasına düşkünlüğüne bir örnek oluşturmaktı. Ancak, Süleyman döneminde, şehzade padişah olunca, anne ile oğulun nüfuz bölgeleri ayrıl-

dı: valide sultan Eski Saray'ın başı, padişah ise Yeni Saray'da yaşayan hükümdarlık hanesinin başı oldu. Ama Süleyman sonrası dönemde, haremin de padişah sarayına eklenmesiyle, bir kez daha sultan hanesinin yaşlı üyesi sıfatıyla ağırlık ve öncelik kazanan anne, oğlu üzerinde belli kuşak hakları da elde etti. Eski Saray, oğullarının ölümüyle kariyerleri resmen sona eren eski valide sultanların evi oldu.

Hanedan ailesinin artık bir çatı altında birleşmiş olması, epeyce önemli bir statü ve politik nüfuz sahibi olan kadınların kendi kariyerlerini sürdürüp oğullarının kariyerlerini yükseltme çalışmalarına birbirlerinin çok yakınında devam etmeleri anlamına geliyordu. Bu zamana kadar şehzade anneleri ve padişah annesi ayrı birer hanedan hanesinin başına geçmişlerdi. Şimdi ise farklı nüfuz bölgelerini tek fiziksel alana yerleştirmek gibi zor bir iş ile karşı karşıyaydılar. Bu saldırgan ve rekabetçi ortamda bir güç hiyerarşisi gerekliydi. 16. yüzyıl sonunda ortaya çıkan çözüm valide sultanın otoritesini arttırmak oldu. İç hanenin başında bir aile büyüğü kadının varlığına ihtiyaç duyulduğunun bir başka kanıtı da bu dönemde kethüda hatunun ve sultanın dayesinin (sütnine), valide sultanın ölümü halinde onun işlevlerini üstlenebilecek harem kurumunun bu iki üyesinin kazandığı kurumsal itibardır.

16. yüzyıl sonlarında valide sultanın kazandığı önemin altında yatan ikinci gelişme de Süleyman'ın saltanatında hasekiliğin kazandığı önemdir. Yedinci bölümde göreceğimiz gibi, Hurrem birçok alanda, daha sonra valide sultanın haklarının temelini oluşturan ilkleri yerleştirdi. Hurrem'in şahsında hasekiliğin çıkışı, III. Murad saltanatında valide sultanın gelişini hazırlamakla kalmadı, hasekiliğin Süleyman'ın ölümünden sonra en az yarım yüzyıl ayakta kalışı valide sultanlığın politik itibar ve gücünün gerçekten kurumlaşmasını sağladı. Sultanın gözdesi -Hurrem, Nurbanu, Safiye ve Kösem bu tanımı hiç kuşkusuz hak etmişlerdi- öncelikle oğlunun tahta geçmesini sağlamaya ve ikinci olarak da bir kez tahta geçtikten sonra oğlunu iktidarda tutmaya, dolayısıyla kendi rolünün devamını sağlamaya imkân veren birçok kaynağı yönlendirebiliyordu. Bu kaynaklar arasında maddi olanlar (zenginlik, çocuklar, ayrıca haseki ve oğlunun

hayatta kalmasına bağımlı, dolayısıyla da onlara bağlı hizmetkârlar) kadar elle tutulmaz olanlar da (statü, hükümet etme sorunlarına yakın olmakla edinilmiş politik deneyim ve bazen de doğrudan politik güç) vardı. Sultanın hasekisine sevgi ve saygısı ne kadar büyükse bu kaynaklar da o kadar büyük olurdu. Zamanında haseki olmamış valide sultanlar otoritelerini kullanmada engellerle karşılaşırlardı. Daha az maddi kaynaklara ve saray içi ve dışında daha zayıf bir ilişki ağına sahip olurlardı. Örneğin, Sultan Mustafa'nın annesi ikinci derecede cariyelerden biriydi ve hükümdarlık ehliyetinden yoksun görülen bir şehzadenin annesi olarak görece gözlerden uzak bir yaşam sürmüştü; birdenbire valide sultanlık mevkiine yükseltilince oğlu ve kendi için otorite sağlama yollarını bulmayı beceremeyişti.

Eğer hasekilik kariyeri güçlü bir valide sultanlık için sıçrama tahtası idiyse, hasekilik mevkiinin itibarı da valide sultan için tersine ciddi bir sorundu. Bu dönemin en önde gelen dört valide sultanından üçü -Nurbanu, Safiye ve Kösem- önceleri hasekiydiler. Haseki olarak sahip oldukları gücün farkında olan bu valide sultanlar, sadece oğulları üzerindeki değil, hükümet kaynakları üzerindeki otoritelerini de korumak için gelinlerinin gücünü kısmaya çalışmışlardı. Sultanın gözdesi olmanın avantajları sır değildi; her hırslı cariyenin hedefinin bu olduğunu tahmin edebiliriz.

16. yüzyıl sonuna gelindiğinde valide sultan, içinde gelinlerinin de yaşadığı, dahası teorik olarak kendisine tabi olduğu bir hanenin başıydı. Rolünün getirdiği haklar ve zorunluluklar, hasekinin politik hareket alanını sınırlamasına imkân veriyordu. Hanedan ailesinin dişi büyüğü olarak valide sultan, kızları ve kız torunlarının yaptığı evlilikleri kontrol edebilirdi; böylece oğlunun kadınlarının damatlarla stratejik politik ittifak kurma fırsatlarını ortadan kaldırabiliyordu. Valide sultanın birincil görevlerinden biri oğlunu ve onun saltanatını korumak olduğundan, aynı çatı altında kendi oğlunu (veya oğullarını) korumak ve yükseltmek için manevralar yapan hasekiyle kaçınılmaz olarak çatışıyordu. Tıpkı padişahların şehzadenin davranışını dikkatle izlediği gibi, valide sultan da gelini hasekinin yıkıcı potansiyele sahip olabilecek faaliyetlerini dikkatle izlerdi.

Valide sultan ile haseki arasındaki gerilim sadrazamla hemen altındakiler -diğer vezirler ve özellikle sadrazam askeri görevle başkent dışına gittiğinde başkentte kendisine vekalet eden kaymakam- arasındaki gerilime bazı bakımlardan benzerdi. Beş kere sadrazam olup dört kere görevden alınan Sinan Paşa, III. Mehmed'i gazaya gitmesi gerektiğine ikna etmeye çalışırken, seferi sadrazam yönetirse, sadaret kaymakamının onu devirmeyi ve bu göreve kendisinin getirilmesini sağlamayı umarak cepheye malzeme göndermeyeceğini ileri sürmüştü. Seferin başına sadrazam dışında bir başka vezir getirildiğinde ise sadrazam, komutanın sadrazamlığa atanacak kadar başarı kazanması korkusuyla, aynen kaymakam gibi davranırdı.[79] Erkek ve kadın kölelerin hedefleyebileceği en yüksek iki makamı elinde tutan sadrazam ve valide sultan için başlıca siyasi güçlük, sultanın teveccühüne mazhar olan başka kişilerin karşısında otoritelerini korumaktı. Hükümdarın elindeki en etkili araç teveccühünün keyfiliğidir; yönetici elit içindeki yerleşik hiyerarşiyi bir tek sultan tepetaklak edebilirdi ve son tahlilde kendisini böyle koruyordu.

Bu dönemle ilgili modern anlatılar valide sultanın sadece kendi çıkarını göz önünde tutarak gücünü arttırmaya çalıştığını ileri sürme eğiliminde oluyorlar.[80] Kişisel çıkar da bir sebepti tabii ama valide sultanın gücünü bir vakum içinde kullanmadığını kavramak önemlidir. O birçok farklı hizbin ve nüfuz ağlarının merkeziydi ve hepsinin kolektif çıkarı adına hareket ettiği söylenebilir. Ayrıca, statü ve güç hiyerarşileri valide sultanı açıkça hasekinin üstüne yerleştiriyordu. Bu ikisi arasındaki belirlenmiş zorunlu ilişkinin bozulmasına izin vermek toplumsal ve politik kargaşayı davet etmek anlamına gelirdi; özellikle de her bireyin kendi uygun rolünü çizen sınırların korunması temeline dayanan Osmanlı adil toplum anlayışı koşullarında. Valide sultanın hasekinin gücünün azaltılması sonucunu veren hareketlerinden birçoğu ya sultanın gücü ya da hanedan geleneğini yükseltmeyi hedeflemiş gibi görünmektedir. Ancak aynı

79 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 189; Naima, *Tarih,* 1, s. 135-36.

80 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3 (pt.l), s.43; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 1, s. 190,191,200, 203; Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, s. 75; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 40, 58.

nedenle hasekiye dayatılabilecek kısıtlamaların da bir sınırı vardı. Hasekinin sultanla ilişkileri zayıflatılabilirdi ama şehzade annesi olarak statüsü tartışılmaz temellere oturuyordu.

Hurrem Sultan'ın kariyerinin başlangıcı olan 1520 yılıyla Kösem Sultan'ın öldüğü 1651 arasındaki yıllarda, güçlerini hasekilik deneyimlerinden alan hanedan kadınları Osmanlı İmparatorluğu'nu çeşitli bakımlardan etkilediler. Ancak bu yeni güç kaynağı kendi yok oluş tohumlarını da içinde taşıyordu; çünkü haseki, oğlundan önce ölmediği takdirde daha da büyük güç sahibi olacağı valide sultanlık mevkiine geçiyordu. Valide sultanın otoritesi kurumlaştıkça, belli bir valide sultanın başarısı daha önce edindiği statü ve kaynaklara daha az dayanıyordu. Bu dönemin büyük valide sultanlarının sonuncusu olan Turhan Sultan, bazı bakımlardan bu iş için zayıf bir adaydı: eşi İbrahim tarafından kovulmuş, kayınvalidesi Kösem'in tahakkümü altında kalmıştı, sadece adı hasekiydi. Ayrıca valide sultan mevkiine geldiğinde ailenin yaşlı kadınlarından değil, çok genç bir kadındı. Turhan'ın gücü esas olarak iki faktöre dayanıyordu: Harem-i Hümayun'daki uzun deneyimi ve daha da önemlisi, 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde valide sultanın *kurumsal* meşruiyetinin ve gerekliliğinin herkesçe kabul edilmiş olması.

5

HAREM-İ HÜMAYUN KURUMU

Sarayın, ikinci avluya girmelerine izin verilen yabancıların gidebildiği kadarını gördüm... içeriyi görmedim ama hükümdarlarına karşı huşu duyduklarını gösteren şahane bir sessizlik ve saygı içindeki sonsuz bir görevliler ve hizmetkârlar kalabalığı ile karşılaştım.

Henry Blunt,
A Voyage into the Levant, 1638

Kadınlar dairesine ilişkin bir bölümü buraya, okuyucuya bu daireyi iyi bilmenin imkânsızlığını anlatabilmek için dahil ediyorum... Buraya erkeklerin girmesi yasaktır ve bu yasak bir Hıristiyan manastırındakinden çok daha büyük dikkatle uygulanır...
Sultanın aşk hayatının niteliği gizli tutulur, bunun üzerinde konuşmayacağım ve bu konu hakkında hiçbir bilgi edinemedim. Bu konuda fantezi kurmak kolay ama doğru bir şeyler söylemek alabildiğince güçtür.

Jean-Baptiste Tavernier,
Nouvelle Relation de l'interieur du serrail de Grand Seigneur, 1675

Kardeşim, Osmanlı imparatorlarının sarayı konusundaki merakını herkesten kolay giderebilirim; çünkü yirmi yıldan fazla bir süredir bu sarayın içine kapalı kalmış biri olarak güzelliklerini, yaşam tarzını, disiplinini gözlemleme zamanım oldu. Çeşitli yabancı gezginlerin bir kısmı dilimize de çevrilmiş olan birçok fantastik tasvirine inanılacak olursa bu sarayın büyülü bir yer olmadığını hayal etmemek güçtür... Fakat sarayın asıl güzelliği içinde gözlenen düzende ve burada yaşayan güçlü kişilerin hizmetine bakacak olanların eğitiminde yatar.

François Petis de la Croix,
Etat General de l'empire otoman, 1695,
kendisine bilgi veren Osmanlının ağzından konuşarak.

Haremi Anlamak: Kaynak Sorunu

Haremin incelenmekte olan dönemdeki iç işleyişi ve sakinleri arasındaki ilişkiler konusunda çok az şey bilinmektedir. Osmanlı anlatı kaynakları haremdeki yaşam konusunda tam bir sessizlik içindedir. Harem erkeğin gözlerinden gizlendiği gibi, içindeki yaşama değgin konuşmaların da onun kulaklarının erişim alanı dışında olması istenmişti. Haremde yaşayanlar bu kurumun çalışmasını anlatmadıkları için o dönemden elimizde kalan kaynaklar Osmanlıları anlatan Avrupalı gözlemcilerdir. 16. ve özellikle de 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nu ve sarayını kapsamlı olarak anlatan eserler Avrupalı gezginler ve büyükelçiler kadar sultan sarayında hizmet etmiş esir ve dönmeler tarafından da yazılmış olanlardır. Harem ve sultanın cinsel yaşamına ilişkin tasvirler Osmanlılar hakkındaki kitapların satışına açıkça yardımcı olduğundan en fazla yer bunlara veriliyordu. Gerçek, söylenti ve fantezi karışımı bu eserler, harem yaşamını anlatan ve onun evriminin farklı aşamalarından kaynaklandığı anlaşılan çeşitli öyküleri sık sık aynı metinde bir araya getirirler.

16. ve 17. yüzyıllarda Yakındoğu ülke ve halkları, özellikle de Osmanlı sultanının sarayı hakkında yazma uğraşı geliştikçe, Avrupalı yazarlar, bir yabancının izlediği bir toplumun mahrem yönlerini doğru kavrayabilmesi ve anlatabilmesinin sınırları olduğunu fark ettiler. Bu düşünce yüzünden hiç olmazsa kendilerini haklı çıkarmaya çalışıyorlardı: Yazarın anlatmaya başlarken, kendinden öncekilerin, özellikle kadınlar konusunda hiçbir şekilde deneyim sahibi olamayacakları şeyler anlattıklarını, dolayısıyla da fanteziden başka bir şey olmayan tasvirler sunduklarını iddia etmesi alışılmış hale geldi.[1] 1717-1718'de Osmanlı sarayındaki İngiliz elçisinin eşi yazar Leydi Mary Wortley Montagu erkek seleflerinden ince bir alayla söz ediyordu:

> Elimizde bu insanların âdetleri ve diniyle ilgili eminim ki sadece eksik birtakım bilgiler var; çünkü dünyanın bu kısmını, kendi

1 Bkz. örneğin Deshayes de Courmenin, *Voyage de Levant,* «Advertissement» ; Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire,* "The Epistle Dedicatory" ve "The Epistle to the Reader"; Tavernier, *Novelle Relation,* "Dessein de l'auteur"; Petis de la Croix, *Etat general de l'empire otoman,* "Au Roi."

işleri dışında pek bir şeyle ilgilenmeyen tüccarlar ve tam kendi bilgilerine dayalı bir şeyler bildiremeyecek kadar kısa kalan gezginler dışında pek kimse ziyaret etmiyor. Türkler, tüccarlar vb. ile çok samimi sohbet etmeyecek kadar gururludurlar, dolayısıyla onlar da ancak genellikle yanlış olan bazı kafa karıştırıcı bilgiler elde edebilirler... Burada Levant'a yapılmış yolculukları okumak benim için özellikle eğlenceli oluyor. Bunlar genellikle gerçekten o kadar uzak ve o kadar saçma sapan ki beni iyi oyalıyorlar. Hepsi de size mutlaka, kesinlikle hiç görmedikleri kadınlarla ilgili bir şeyler anlatıyor, huzuruna hiç kabul edilmedikleri adamların dehasından bilgece söz ediyor ve içine göz atmaya cüret bile edemeyecekleri camileri anlatıyorlar.[2]

17. yüzyılın ikinci yarısında yazan Fransız elçiliği sekreteri ve daha ciddi ve düşünceli bir Osmanlı gözlemcisi olan François Petis de la Croix, sultan haremi ve sultanın kadınlarıyla ilişkileri konusunda daha önce anlatılanların kuşkulu niteliğine dikkat çekiyordu. Kendisine bilgi veren bir Osmanlının ağzından şöyle yazmıştı: "Bu yazarların, haremi kendi gözleriyle görmüş gibi kesinlikle aktardıkları, çeşitli aşk sahneleri ve çapkınlık hikâyelerinin geçtiği bir sahne olarak göstermek istedikleri anlaşılıyor. Bunu, her şeyi kendi ülkelerinin beğenisine göre sunmak için yapıyorlar. Orada aşk, tatmin edilmek için doğanın kölesinden başka bir şey değil, oysa bizim beğenimiz bu değil...."[3]

Dönemin gezi edebiyatının bu eleştirel boyutunun doğal sonucu her yazarın kendi eserinin özgün olduğunu, yapay da olsa, âdet yerini bulsun diye iddia etmesiydi. Levant'a altı seyahat yapan 17. yüzyıl yazarı Jean Baptiste Tavernier sultan sarayı hakkındaki en çok satış yapan kitabının daha başlığında bu iddiada bulunuyordu: *"Nouvelle Relation de l'interieur du serrail de grand seigneur, contenant plusieurs singularitez qui jusqu'icy n'ont point esté mises en lumiere"* [Büyük Senyörün sarayının içindeki Yeni İlişkiler, bugüne kadar aydınlığa çıkarılmamış birçok özellik].

---

2 Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, 1, s. 315-16, 368.

3 Petis de la Croix, *Etat general de l'empire otoman*, 1, s. 342-43.

Yazarın özgünlük iddiası kadar önem taşıyan bir başka şey de "gerçek"e bağlı kaldığı konusunda -araştırmasının titizliği, bilgi kaynaklarının dürüstlüğü, kendi deneyiminin güvenilirliği konusunda- ısrar etmesiydi. Ancak yabancı gözlemcinin harem konusunda "gerçek"e ulaşabilmesinin iki temel sınırı vardı. Bunların biri kendi kültürünün dayattığı sınırlama, diğeri ise Osmanlı toplumunun yarattığı engeldi. Avrupa düşüncesindeki politik toplumun niteliğine ilişkin akımlar, o sırada Osmanlı Sultanlığı hakkında hâkim olan imajı 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayarak 17. yüzyılda daha fazla değiştirdi; artık Osmanlı, tebaasından istediği disiplin dolayısıyla takdir edilen güçlü bir düşman değil, günahkâr bir tiranlığın temsilcisiydi ki ahlak düşkünlüğünde haremin baştan çıkarıcı ve ayartıcı özelliklerinin önemli rolü vardı.[4] Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazanlar, 17. yüzyıldaki kesin görgü tanıklığına verilen önemin artması ile 16. yüzyıldaki, okuyucuların ulaşabileceği ve kabul edebileceği bir ahlaki ders vermek (buradaki olay, Oryantal mutlakıyet mekanizmalarının sergilenişiydi ama bir alt-metin halinde Avrupa monarşisine dolaylı eleştiri getiriyordu) için gerçeğin eğilip bükülmesini hoş gören hümanist tarihyazımı geleneği arasındaki gerilime kısılıp kaldılar.[5] İşte hem gerçek arayışına saygı gösterme hem de okuyucuların beklentilerini tatmin etme ihtiyacı *(vrai* ile *vraisemblable* arasındaki, gösterilebilir olanla inanılabilir olan arasındaki gerilim), bu çalışmalarda daha önceki gezginlerin anlattıklarındaki kirli çamaşırların o ritüel ortaya çıkarılışı ve kişinin kendi bilgilerinin daha fazla geçerliğe sahip olduğu iddiasını, genellikle eski hikâyelerin ustaca tekrarının ve yeni fanteziler yaratılışının izleyişini açıklar. Dolayısıyla Leydi Mary bir yandan kadınların toplumdan zalimce soyutlanması temasının yerine, ısrarla peçenin sağladığı anonimlik sayesinde Türk kadınlarına özgürlük

4 Bu süreç konusunda bkz. Grosrichard, *Structure du sérail: La Fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique* ve Valensi, *Venise et la Sublime Porte.*

5 Bu gerilim ve bu dönemde tarihi gerçeğin değişen niteliği konusunda bkz. Harth, *Ideology and Culture in the Seventeenth-Century France,* s. 134 vd. Bana bu eseri önerdiği için Mary Harper'a teşekkür ederim. Bu gerilimin Levant üzerine yazan İngiliz yazarlarda yarattığı sıkıntılar konusunda bkz. Chew, *The Crescent and the Rose: Islam and England during the Renaissance,* "Epilogue.»

bahşedildiğini geçirirken, bir yandan da peçeli kadınların verebildiği sayısız yasak aşk randevusunu anlatarak şehvet düşkünü Türk temasını süsleyerek geliştirmiştir.[6]

İkinci kısıtlama Harem-i Hümayun'a girişin fiziksel imkânsızlığı ve harem duvarlarının içindeki hayatı çevreleyen sessizlik kuşağıydı. 1660'larda İngiliz elçisinin sekreteri olan Paul Rycaut Osmanlılar üzerine yaptığı üç ciltlik incelemede, haremi tarif edebilme becerisiyle ilgili yazdığı bir uyarıda bu sınırlamayı kabul ediyordu: "İçtenlikle itiraf ederim ki burayla tanışıklığım (Türkiye'deki kadınlarla olan bütün diğer konuşmalarım gibi) yabancı ve iyi bilmediğim bir konudur."[7] Rycaut bu kısıtlamayı "Osmanlı sarayında on dokuz yıl geçirmiş anlayışlı bir Polonyalı"yı bilgi kaynağı olarak kullanıp aşmaya çalışmıştı.[8] Bu "Polonyalı" muhtemelen Albertus Bobovius adlı, Enderun'da müzik eğitimi görmüş bir içoğlanıydı.* Bobovius'un sultan sarayı hakkında kendi anlattıkları 17. yüzyıldakilerin en iyilerindendir.[9] Ama Bobovius bile harem teşkilatının hayati ayrıntılarını kaçırmıştır. Örneğin, valide sultanın gücünün yapısını çok iyi anlamış olduğu halde, sultanın ilk doğan erkek çocuğunun annesine yanlış bir şekilde onun unvanını vermiştir.[10] Sultanın hizmetkârları olarak, Enderun'daki işleyiş hakkında Avrupalı bir gezginin elde edebileceği hemen hemen her türlü ilişkiden daha fazla bilgi sahibi olmaları beklenebilecek Hıristiyan esirlere dayanmanın yarattığı sorunları Tavernier belirtmişti. Okuyucularını harem hakkında içeriden bilgi elde etmenin imkânsızlığı konusunda etkilemek için iki bilgi kaynağından birinin saray hizmetinde elli beş yıl geçirmiş bir Sicilyalı olduğuna, iç sarayın en ileri gelen hadımağalarından olan hazinedarbaşının maiyetinde çalıştığına, üçüncü avlunun işleyişini inceden inceye

6 Montagu, *Complete Letters*, 1, s. 327-29.

7 Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, s. 38.

8 Rycaut, "The Epistle to the Reader." *The Present State.*

* *Ali Ufkî (y.n.)*

9 Bobovius'un saray betimlemesi için bkz. C. G. Fisher ve A. Fisher, "Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description."

10 Bobovius, *Mémoire sur les Turcs*, folyo 239.

anlatabildiğine fakat kadınlar dairesindeki hayata ilişkin tek bir veri veremediğine işaret etmişti.[11]

Bu iki sebeple, haremin doğru tasvirini elde edebilmenin zorluğu zaman geçtikçe arttı. Kendi politik ve sosyal dünyalarının odak noktası savaş alanından saraya kayarken -Osmanlılarda olduğu gibi 16. yüzyılın ikinci yarısında hızlanan bir süreç- hükümranlık ve mutlakıyetçi krallık konuları Avrupalıları daha fazla meşgul etti. Osmanlı sultanını ele aldıklarında, sultanın askeri kudretinin temel esasları onları seleflerinden daha az ilgilendiriyordu; giderek gözlerini kendi saraylarına en yakın yer olan sarayın özel bölümlerine çevirdiler. Ancak Avrupa mutlakıyetçiliğinin örneğini XIV. Louis'nin kendisini Güneş Kral olarak ifade etmesi oluştururken, Osmanlı sultanının gücü, gözlerden uzak olmasında ifade buluyordu.[12] Sultanın bu uzaklığı "gerçek" arayışını engelliyordu. Avrupalı merakının tatmin edilememesi spekülasyon için ve hayali, hatta korkunç hikâyeler üretilmesi için bereketli bir ortam yarattı. Ayrıca Avrupalıların Osmanlı saltanatındaki değişime ilişkin yorumları, 16. yüzyıl sonu, 17. yüzyıl başında, saltanatın gittikçe yerleşik ve kapalı hale gelmesini üzüntüyle karşılayan ve birçok yazıda da ustaca ifade edilen (bkz. 6. bölüm) Osmanlı düşünce akımından hiç değilse bir derece, etkilenmiş olabilir. Bu Osmanlı yazarları, saltanatın gittikçe daha fazla tiranlığa dönüştüğü konusunda Avrupa'daki benzerleriyle aynı fikri paylaşabilirlerdi, ama bir "tiranlık"ın tam olarak neyi içerdiği farklı tanımlanıyordu.[13]

Ancak, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu üzerine Avrupa'da yazılmış çok sayıda eser arasından bazıları harem kurumu ve en üst mevkideki üyeleri hakkında daha güvenilir bilgi sağladıkları için öne çıkarlar. Bu eserler iki türde olabilirler: Saray-ı

11 Tavernier, *Nouvelle Relation*, s. 541.

12 XIV. Louis'nin sarayı konusunda bkz. Elias, *The Court Society* ve Ladurie, "Versailles Observed: The Court of Louis XIV in 1709".

13 Osmanlı saltanatının "tiranlık" olduğuna ilişkin Venedik görüşünün çıkışını 1575 olarak tarihleyen Valensi *(Venise et la Sublime Porte,* s. 96, 102) 16. yüzyıl sonu sultanlığına yönelik Venedik ve Osmanlı eleştirilerinin paralelliğine dikkat çeker (s. 114).

Hümayun'da içoğlanı olarak hizmet eden esirlerin anlattıkları,[14] ve İstanbul'da yerleşik elçilerin, sekreterlerinin ve maiyetlerindekilerin raporları, mesajları ve mektupları.[15] Bu eserlerin en iyilerinin daha az bilgili gezginlerin yazdıklarına avantajı, yazarlarının Osmanlı kurumlarına ilişkin doğrudan deneyim sahibi olması, ileri gelen kişileri tanıması ve bu kaynaklardan yararlanmak için gerekli dil ustalığına sahip olmasıdır. Özellikle elçilik yazıları -kendi ülke hükümetinin kullanması için hazırlanmış resmi yazışmalar, mesajlar, resmi ve gayri resmi mektuplar ve anılar- harem kadınlarının politik faaliyetleri konusunda Osmanlı yazılı kaynaklarını mükemmel şekilde tamamlarlar. Haremin yapısı konusunda bu durum daha az geçerlidir. Sarayda kurulu ilişki ağları ve hiziplerin önemini ve bunların oluşmasında saray kadınlarının sahip olduğu önemi kavrayan elçiler sadece bu kadınlar hakkında bilgi sağlamaya değil, onlarla bir bağlantı kurmaya da uğraşıyorlardı. Elçilerin kullandığı bilgi kaynakları Osmanlı yazarlarının eriştiklerinden hiç de daha düşük mevkide görünmüyordu (bilgiyi paylaşmadaki motivasyon sorunu tabii başka bir konudur). Harem kadınlarının nüfuzuna halkın duyduğu tepki özellikle bu kaynaklardan ölçülebilir. 16. yüzyılda Venedik Elçiliği yazıları, hacim, kapsam, ayrıntı ve doğruluk açısından hepsini geçer.[16]

Harem kurumuna ilişkin bir anlatının güvenilirliğinin bir kriteri valide sultanı ele alış şeklidir. Bazı etkin Avrupa kaynaklı tasvirlerde valide sultandan söz edilmez, padişahın kadınları üzerinde

14 Örneğin 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başında Iacopo de Promontorio de Campis, Giovanni Maria Angiolello ve Giovanantonio Menavino; 16. yüzyıl ortasında Luigi Bassano da Zara ve 17. yüzyıl ortasında Albertus Bobovius.

15 En fazla bilgi verenler arasında 16. yüzyıl ortası Kutsal Roma İmparatorluğu Flaman Elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq'in; 16. yüzyıl sonu İngiliz Elçisi Henry Lello'nun; Lello ve önceki elçilerin sekreteri John Sanderson'un; 1620'lerdeki İngiliz Elçisi Sir Thomas Roe'nun; 1573 Fransız Elçiliği mensuplarından Philippe du Fresne-Canaye'ın; 1670'lerin başında Fransız elçisinin sekreteri olan Antoine Galland'ın; 1670'lerin sonunda Fransız elçisinin sekreteri olan François Petis de la Croix'nın ve bu dönem Venedik elçilerinin birçoğunun yazıları sayılabilir.

16 Venedik elçilerinin eğitilmesi ve elçilik yazışmalarının cumhuriyetin entelektüel ve politik yaşamı üzerindeki etkileri konusunda bkz. Valensi, "Judith", *Venise et la Sublime Porte.*

ise çok durulur. Bu tür eserler çoğunlukla valide sultanın otoritesinin çeşitli yönlerini anlatır ama bunları başkadına atfederler.[17] Bu karışıklıkta hasekinin gerçekten taşıdığı önemin tabii ki payı vardır. Ancak bunun bir parça da kendi kraliçelerinin karşılığını arayan ve dolayısıyla Osmanlı haremindeki en büyük güç ve statü sahibinin *valide sultan* olduğunu anlamaya hazır olmayan Avrupalı gözlemcilerin gözündeki kültürel at gözlüklerine bağlanması gerekir. Bu yanlışlığın bir başka nedeni de yazarların saray hakkında daha önce yazılanların çok fazla etkisi altında kalmaları ve gerçekten de zaman zaman bunların bazı bölümlerini gelişigüzel bir şekilde kendi eserlerine katmış olmalarıdır. İnsan, İstanbul'daki görev süresi, olağanüstü güçlü Valide Safiye Sultan'ın kariyeri ile çakışan Venedik Elçisi Ottaviano Bon'un Osmanlı sarayını uzun uzun anlattığı halde nasıl olup da onun görevinden bahsetmeden geçebildiğini merak ediyor. Valide sultanın öneminin çok iyi farkında olup Kösem Sultan'ın öldürülmesini uzun bir bölümde anlatan Rycaut bile, harem kurumunu anlatırken valide sultanın buradaki merkezi rolünü göz ardı eder.[18] Belki de Bon ve Rycaut gibi yazarlar, valide sultan ile haseki arasındaki ayrımı bildikleri halde, gücün sultanın annesinde değil, hasekisinin elinde olduğuna inanmanın okuyucuları için daha tatmin edici olacağı beklentisiyle ikisini bir araya getirmişlerdir.

Rycaut örneği, en güvenilir Avrupa harem tasvirlerinin bile yabancı gözlemciler arasında dolaşan söylenti ve fanteziler bütününü bir dereceye kadar paylaştığını gösterir. İçoğlanı Bobovius'un sultan ailesinin cinsel pratik ve ahlakına ilişkin ayrıntılı anlatımları bile açıkça bu kategoriye girer. Bobovius anılarını muhtemelen İstanbul'daki yabancı elçiliklerin okuması için yazdığına göre, sadece okurlarının duymak istediklerini söylemiş olabilir. Diğer yandan, Avrupalı yazarlar arasında bu kadar yaygın olan hareme ilişkin söylenti ve fanteziler bütünü, saray içindeki erkekler teşkilatı tarafından

17 Valide sultanın rolünün farkında olmadığı anlaşılan yazarlar arasında Bon, Deshayes de Courmenin ve Baudier vardır.

18 Rycaut, *The Present State:* 4. bölüm Kösem Sultan'ın ölüm hikâyesini, 9. bölüm haremin tarifini içerir.

paylanmış, hatta belki oradan kaynaklanmış da olabilir. Bobovius'un kendisi geleneksel saray hikâyeleriyle Avrupalıların geleneksel hikâyeleri (ve belki, bunları kayda geçirmeye cesaret edemeseler de Osmanlı gözlemciler) arasındaki bağa bir örnektir. Sultanın tüm köleleri gibi Bobovius da Müslüman olmuştu; fakat içkiye aşırı düşkünlüğü nedeniyle saraydan atıldıktan sonra, Ali ismini bırakarak eski dinine döndü ve anılarını yazdı. Bobovius Rycaut'ya bilgi kaynaklığı yapmış olmanın yanı sıra Petis de la Croix'ya da sözlü tanıklık veya anıları kanalıyla hizmet etmiş olabilir.[19] Petis de la Croix, genel okur kitlesi için yazılmış *Etat general de l'empire otoman* adlı kitabında valide sultan üzerinde değil de haseki üzerinde yoğunlaşarak standart harem yorumunu tekrarlamış, oysa anılarında valide sultanın hâkim mevcudiyetini ve oğlu üzerinde bile otorite sahibi olduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatmıştı; bu da yazarların ne kadar iyi niyetli ya da "gerçek"i ortaya çıkarmaya ne kadar kendilerini adamış olurlarsa olsunlar sabitleşen bu tarzın hükümlerinden kaçamadıklarını düşündürür.[20]

16. ve 17. yüzyıllardaki harem kurumunu anlatmaya çalıştığımız zaman kendimizi böylece bir ikilem içinde buluruz: Avrupalıların bize tüm anlattıklarını reddedip, sadece Osmanlı kaynaklarından elde edilebilecek küçük parçaları mı elimizde tutacağız, yoksa Avrupalı yazarların kanıtlarını işin içine sokarak onların yanlışlarını daha da büyütme tehlikesini mi göze alacağız? Harem yaşamını anlatan az sayıdaki modern akademik çalışmanın Avrupalı gezgin, elçi ve sultan sarayında hizmet etmiş esirlerin yazılarını gelişigüzel kullanma eğiliminde olması sorunu daha da büyü-

19 Petis de la Croix, *Etat general de l'empire otoman* kitabına girişte bilgi kaynağının "imparatorluk sarayında uzun zaman ikamet etmiş yalnız bir Türk" olduğunu söyler. Eğer bilgi kaynağı Bobovius idiyse, Fransız yazar, onun saray kölesi olarak taşıdığı Müslüman kimlik dolayısıyla ondan "Türk" olarak söz etmiş olabilir. Petis de la Croix'nın eserinin bazı kısımları Bobovius'un elyazmasını yakından izler (örneğin, bir Osmanlı sultan kızının düğününün tasviri, 1, s. 411 vd.). Bobovius konusunda bkz. Miller, *The Palace School of Mohammad the Conqueror,* s. 47-48.

20 Petis de la Croix, *Etat general de l'empire otoman*, 1, s. 107, 374 vd.; *Mémoirs du Sieur de la Croix*, s. 356 vd.

tüyor.[21] Modern araştırmalar bir başka sınırlamanın daha acısını çekmektedir: 19. ve 20. yüzyıllarda haremde yaşamış kadınların anlattıkları ile Avrupalıların daha önceki tasvirlerini bir araya getirmektedirler. Bazıları hanedan üyesi olan harem kadınla- rının anlattıkları belki kendi dönemleri için doğrudur ama bunların iki veya üç yüzyıl öncesini kapsayan bir dönem için geçerli oldukları varsayılamaz. Kesintisiz alanları da olmakla birlikte, gördüğümüz gibi harem, sürekli değişim geçiren bir kurumdu. Daha sonraki bir düzeneğin geçmişe doğru yanlış projeksiyonuna bir örnek, 17. yüzyıl sonundan itibaren var olan resmi bir sultan cariyeleri hiyerarşisi sisteminin ve buna eşlik eden unvanların -başkadın, birinci kadın, vb.- harem kurumunun zamana bağlı olmayan bir özelliği olduğu varsayımıdır; bunun sonucunda 16. ve 17. yüzyılların hasekilik olgusu atlanmaktadır.[22]

Neyse ki Osmanlı arşiv malzemeleri, Avrupa kaynaklarını ve Osmanlı yazılı kaynaklarında mevcut bilgi parçalarını mantıklı bir şekilde kullanmamıza yardımcı olabilir. Bunların en yararlıları 1550'lerden 1650'lere kadar bütün bir yüzyılı kapsayan masraf-ı şehriyari/harc-ı hassa defterleridir. Padişaha ait bu gelir ve gider defterleri harem kurumunun yapısını anlamamıza, bu dönemde gösterdiği muazzam büyümeyi çizmemize ve parçaları bir araya getirerek tek tek hanedan kadınlarının kariyerlerini yeniden oluşturmamıza imkân veren bilgiler sağlamaktadır. Harem kurumunun bu defterlerden çıkartılabilecek portresi üçüncü avlunun yapısı hakkında sahip olduğumuz daha tam bilgilerle birleştirilince Avrupalıların anlattıklarının eksiklik ya da fazlalıklarını düzeltme işlevi görebilir.

İmparatorluğun Kalbi: Haremin Yeni Saray'la Bütünleşmesi

Harem-i Hümayun'un tutarlı ve çok gelişkin bir kuruma dönüşmesi Süleyman sonrası hanedan politikalarının başlıca özelliğiydi.

21 Örneğin, Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı;* Uluçay, *Harem.*

22 Mouradgea d'Ohsson'un 19. yüzyıl başı haremini anlatışı, modern tasvirlerin başlıca kaynağı gibi görünmektedir *(Tableau general de l'empire othoman,* 7, s. 62-95).

Bu dönüşüm Süleyman ve haleflerinin saltanat dönemlerinde meydana gelen değişikliklerin, özellikle de padişah ailesinin başkentte toplanmasının sonucuydu. Padişah sarayından gittikçe daha az çıkan bir hükümdar halini alırken, ailesinin o güne kadar sancaklara dağılmış üyeleri, kendilerine kamu görevi verilmeyince yavaş yavaş imparatorluk başkentine toplandılar. 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde padişah ailesinin, padişahın kendisi dışında, hiçbir üyesi -erkek ya da kadın- başkentten ayrılmaz olmuştu. Anneler gibi oğulları da saray iç dünyasının sürekli sakinleri haline geldiler. 16. yüzyıl ilerlerken sultan ikametgâhının safları giderek genişledi. Önce padişah kadınlarının, sonra şehzadelerin maiyetlerini içine aldı, sonra da haremin artan nüfusunun ihtiyaçlarını karşılayacak hizmet kadroları eklendi. 16. yüzyıl saray harcamalarında genellikle Süleyman sonrası sultanların zevk hayatına düşkünlüğüne bağlanan artış, öncelikle hanedan ailesinin tek hane içinde toplanmasının sonucuydu.

Harem-i Hümayun'un güçlenmesi sadece padişahın ailesinin başkentte bulunmasından değil, aynı zamanda sultan hanesinin aile (ve esas olarak da dişi) kısmının padişah ikametgâhıyla bütünleşmesinden ileri geliyordu. Süleyman'ın saltanatına kadar haremin asıl yeri Eski Saray (Saray-ı Atik) olarak bilinen, İstanbul'un fethi sonrasında II. Mehmed tarafından yaptırılmış ilk saraydaki padişah ikametgâhıydı. 1468'e gelindiğinde Mehmed, Marmara Denizi, Haliç ve Boğaz'ın birleştiği noktadaki İstanbul'un en çarpıcı mevkii olan arazide inşa edilmekte olan muhteşem Yeni Saray'a (Saray-ı Cedid; bugün Topkapı Sarayı) yerleşmişti. Ancak harem yaklaşık bir yüzyıl daha Eski Saray'da kaldı. Hurrem Sultan oraya yerleşene kadar haremin Yeni Saray'la birleştirilmesine başlanmadı. Süleyman'ın saltanatından sonra, harem sadece hızla büyümekle kalmadı, aynı zamanda padişah ikametgâhının ana bölümlerinden biri olarak yeni rolüne uygun teşkilat ve işlev özellikleri edindi. Harem nüfusundaki müthiş artış daha önceleri gerekmiş olandan daha büyük bir hiyerarşik örgütlenme ve farklı işlev ihtiyacını yaratmıştı. "Harem kurumu" olarak adlandırmamız uygun olan, işte bu genişlemiş haremdir. Harem hanedan ailesinin dişi üyelerinden ve onlara hizmet eden geniş

bir hanehalkından oluşuyordu. Harem kurumu sonraki onyıllarda da büyümeye ve olgunlaşmaya devam ettiyse de ana hatları 17. yüzyılın ilk on yılına gelindiğinde yerli yerine oturmuştu.

Eski Saray, Süleyman dönemine kadar padişah ailesinin asıl ikametgâhı olarak şehzadeleri, padişah kızlarını ve annelerini barındırıyordu; padişahın haremde en yüksek statüye sahip kişi olan kendi annesinin de oturduğu yer burasıydı. Padişahlar Eski Saray'ı sık sık ziyaret ederlerdi; herhalde çocuklarının gelişmesini görmek, eşleriyle birlikte hoşça vakit geçirmek ve annelerine saygılarını sunup onlara fikir danışmak için. Oğlunun kendisini yeterince sık ziyaret etmediği kanısında olan en az bir padişah annesi vardı: II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun. Oğluna yazdığı bir mektupta şöyle şikâyet ediyordu: "Saadetlim, sizi özledim. Beni özlemediyseniz bile, ben özledim... Gelin de sizi göreyim. Sevgili efendim, yakında sefere çıkacaksanız hiç değilse bir-iki kez gelin ki gitmeden saadetli yüzünüzü görebileyim. Sizi son kez göreli kırk gün oldu. Sultanım lütfen cüretimi bağışlayın. Sizden başka kimim var?..."[23] Eski Saray padişah ailesinin padişah dışındaki bütün üyelerini barındırdığı için saltanat törenlerindeki rolü önemliydi. Süleyman'ın nişancısı tarihçi Celalzade Mustafa, Süleyman'ın üç büyük oğlu Mustafa, Mehmed ve Selim'in 1530'daki sünnet törenini çok ayrıntılı anlatmıştı. Şenliklere katılma vakti gelen şehzadeler Eski Saray'dan resmi refakatçiler eşliğinde getirilmişlerdi:

> On dördüncü gün Enderun ve Birun ağaları, ata binip Eski Saray'a geldiler ve mübarek şehzadeleri atlara bindirdiler... Şehzadeler ihtişam içinde At Meydanı'na doğru yürüdüler, burada en büyük paşalar onları ayakta karşıladı. Divan salonunun girişinde attan indiler ve [kendilerini bekleyen] padişahı mutluluğa boğdular.[24]

Padişahın Eski Saray'da bir dairesi olmakla birlikte[25] asıl ikametgâhı Yeni Saray'ın üçüncü avlusundaydı. Burada kendisine hadımağa-

---

23 TSMA, E 10292.

24 Celalzade Mustafa, *Tabakatü'l-Memalik,* 199v-200r; ayrıca bkz. Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 34r-36v; Peçevi, *Tarih,* 1, s. 154. Bu olayın kısa bir İngilizce özeti için bkz. F. Davis, *The Palace of Topkapı,* s. 9-10.

25 Menavino, *I Cinque Libri,* 134; ayrıca bkz. Miller, *Beyond the Sublime Porte,* 25'te sayılan kaynaklar.

lar ve eğitilmekte olan içoğlanlar hizmet ediyordu. İlk yapılışında Yeni Saray'da kadınlar için de daireler vardı ama bunlar sınırlı bir ölçekteydi.[26] Padişah hareminden ilk söz edenlerden olan Iacopo de Promontorio de Campis adlı Cenevizli tüccar, II. Mehmed'in sarayını tasvir ederken, "dünyada bulunabilecek en muhteşem, en bakımlı ve en güzel kadınların" 150'sinin Yeni Saray'da 250'sinin de Eski Saray'da oturduğunu söylüyordu.[27] Yeni Saray dairelerinin özellikle sultanın o sırada gözdesi olan genç kadınlar ve onlara hizmet eden kadroyu barındırma işlevi görmüş olması muhtemeldir. Duruma uygun düşen bir deyişle bu dönemde harem alanı "Saray-ı Duhteran" (Kızlar Sarayı) olarak adlandırılırdı.[28] Bir anneye bir oğul politikası koşullarında, böyle bir düzenleme mantıklıydı: bir cariye hamile kalıncaya kadar sultanın cinsel ilgisine aday olacak, sonra doğum hazırlıkları için Eski Saray'a yerleştirilecek ve çocuğuyla orada yaşayacaktı (eğer kız doğurduysa, sultanın cinsel ilgisine aday olmaya devam edebilirdi). Sultanın yeni cariyelerinin kaynağı Eski Saray'dı; burada dikkatle seçilmiş belirli genç kızlara padişah eşine yaraşır eğitim verilirdi. Luigi Bassano padişahın seçtiği bir cariyenin Eski Saray'dan Yeni Saray'a taşınma âdetlerini şöyle anlatıyor:

> Büyük Türk'ün kendi sarayından epey uzakta bir kadınlar sarayı vardır. Burada çok sayıda genç Hıristiyan köle kız bulundurur... Büyük Türk bunlar arasından en hoşuna gideni seçer, onu iki ay diğerlerinden ayırır, istediği gibi hoşça vakit geçirir, eğer kadın hamile kalırsa, onu kendine eş olarak alır, yoksa adamlarından biriyle evlendirir...[29]

---

26 Eldem ve Akozan, *Topkapı Sarayı,* s. 67; Necipoğlu, "The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", s. 172. Anhegger-Eyüboğlu, "Fatih Devrinde Yeni Saray'da da Harem Dairesi (Padişahın Evi) Var mıydı?" arkeolojik kalıntı olmamasından hareketle 16. yüzyıl ortası ertesine kadar Yeni Saray'da ikamet eden kadın olmadığını savunur. Bu kanıt yokluğunun, 16. yüzyılın kalıcı yapıları öncesi kadınların ilk dairelerinin hiçbir iz bırakmadan yok olan ahşap yapılar olması halinde açıklanabileceği gözlemi için Hülya Tezcan'a teşekkür borçluyum.

27 Campis, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, s. 44; Campis'in rakamları abartılı olabilir.

28 Necipoğlu, "Formation of an Ottoman Imperial Tradition," s. 432-34.

29 Bassano, *Costumi et i modi*, 18v.

Guillaume Postel'e göre, zengin koşumlu atların çektiği bir araba, dört ya da beş hadımağa eşliğinde yeni seçilmiş cariyeyi sultanın ikametgâhına götürürdü.[30] Padişah ailesinin Saray-ı Hümayun'a eklemlenmesinden sonra bile Eski Saray padişah için cariye kaynağı olmaya devam etti. 16. yüzyıl sonunda İngiliz Elçiliği'nden John Sanderson Eski Saray'ı anlatırken şunları söylüyordu: "Büyük Senyörün bakireleri orada kalır. Zevk gayesiyle sık sık oraya gider..."[31]

1520'lerin sonunda Yeni Saray'ın harem dairesinde büyük onarım ve genişletme çalışmaları yapılmış olması[32] Süleyman'ın o sırada haremin hiç değilse bir kısmını Yeni Saray'a taşımayı planladığını düşündürür. Hurrem Sultan muhtemelen padişah sarayında yaşayan ilk önemli kadındı. Üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, Hurrem'in ve çocuklarının 1534'e gelindiğinde orada yaşamakta oldukları anlaşılmaktadır. Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan da 1534 Martı'nda ölmeden önce Yeni Saray'a yerleşmiş olabilir; ancak bunu gösterecek herhangi bir kanıt yoktur. Babasının örneğini izleyen II. Selim hasekisi Nurbanu'yu Yeni Saray'da tuttu.[33] Selim'in küçük oğulları da sarayda oturduğu için[34] annelerinin de orada yaşamış olası muhtemeldir. 1573'te, Selim'in ölümünden bir yıl önce, Constantino Garzoni Yeni Saray'daki harem dairesinin (150 kadın barındırıyordu) Eski Saray'a oranla (kadın nüfusu 1500 olarak saptar ki aşırı bir abartmadır) küçük olduğunu bildirmişti. II. Selim zamanındaki harem gerçekten küçüktü; II. Selim öldüğü sırada tutulmuş bir saray maaş defteri Yeni Saray'da 49, Eski Saray'da (padişah ailesi üyeleri sayılmazsa) 73 kadınlık bir harem nüfusu olduğunu gösterir.[35] Garzoni padişahın hareme geceleri girdiğini belirtir; bu da resmi ikametgâhının henüz üçüncü avluda olduğunu düşündürmektedir.[36]

30 Postel, *De la republique des Turcs*, s. 32.

31 Sanderson, *The Travels of John Sanderson*, s. 72-73.

32 Necipoğlu, "Formation of an Ottoman Imperial Tradition," s. 433-34.

33 Andrea Badoara (1573) ve Costantino Garzoni'nin (1573) raporları, Badoara'yı aktaran Alberi, *Relazioni,* 1, s. 359; 1, s. 395,403.

34 Garzoni'nin raporu, aktaran Alberi, *Relazioni,* 1, s. 403.

35 BA, MM 487.

36 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 395.

III. Murad'ın saltanatının başladığı 1574 tarihinden itibaren harc-ı hassa defterleri Yeni Saray'da bulunan kadın sayısında muntazam bir artış kaydeder. Murad'ın yirmi bir yıllık saltanatı sırasında, Yeni Saray hareminin nüfusu II. Selim'in hareminin birkaç katı büyüklüğe ulaştı (bkz. tablo) Murad'ın saltanatı sırasında haremde yapılan büyük yenileme ve genişletme nedeniyle Yeni Saray eskisinden daha büyük bir harem nüfusunun ihtiyaçlarını daha iyi karşılayabiliyordu. Murad 1595'te öldüğü zaman cariyelerinin Yeni Saray'dan ayrılışına ilişkin bir görgü tanığının anlattıkları o sırada bütün padişah ailesinin Yeni Saray'da oturmakta olduğunu düşündürür:

> Bu zavallı şehzadeler [Murad'ın idam edilen on dokuz oğlu] gömüldükten hemen sonra ... onların annelerinin ve hükümdarın diğer bütün eşlerinin çocukları ve eşyalarıyla saraydan ayrılışını izlemek üzere kapıda bekleşti. Sarayın bütün araba, koço, katır ve atları bu maksatla kullanıldı. Padişahın kadınları ve yirmi yedi kızından başka, 200'den fazla dadı ve cariye Eski Saray'a götürüldü...[37]

Bu anlatımın gösterdiği gibi, padişahın geniş ailesinin onunla birlikte Yeni Saray'da oturması bir kez benimsenince Eski Saray öncelikle görev süresi dolmuş haremlerin yeri oldu. Bundan sonra sultanın ölümü üzerine, onunla ilişkili kadınlar -hizmetkârları, annesi (ondan fazla yaşadığı takdirde), cariyeleri ve onların hizmetkârları ve maiyetleri- Eski Saray'a taşındı. Padişahın evlenmemiş kızları ve muhtemelen annelerinden ve dadılarından ayrılamayacak kadar küçük sayılan şehzadeler anneleriyle Eski Saray'a giderlerdi. Ölen padişah hareminin birçok üyesi devlet hizmetindeki uygun erkeklerle evlendirilirdi. Geleneğe göre köle kadın evlenirken azat edilir ve kendisine çeyiz verilirdi.

Kural olarak, bir Osmanlı şehzadesinin annesinin evlenmesi yakışıksız bulunurdu, dolayısıyla da büyüklüğü ve nüfuzu Yeni Saray'daki kariyeri sırasında edinmiş olduğu statüye bağlı olan bir saray merkezi oluşturabilirdi. Zaman zaman, önemli statüde birden fazla kadını barındırdığı dönemlerde Eski Saray kuşkusuz hem törensel hem de politik önemi büyük bir yer olurdu. Örneğin II. Osman'ın sal tanatının

37 Salomone, aktaran Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, s. 28-29.

Tablo: Harc-ı Hassa Defterlerine Göre Haremin Büyümesi

Yeni Saray			Eski Saray			Toplam
Defter Tarihi	Harem Nüfusu	Aylık maaş harcaması (akçe olarak)	Harem Nüfusu	Aylık maaş harcaması (akçe olarak)	Harem Nüfusu	Aylık maaş harcaması (akçe olarak)
1552	*	*	167	24.360	167	24.360
1575	49	12.510	73	7.470	122	19.980
1581-1582	104	27.180	146	19.320	250	46.500
1600-1601	275	52.373	298	52.740	583	104.113
1603-1604	276	64.855	334	65.330	610	130.185
	(10	10.500)				
1612	-	56.913	-	107.031	-	163.944
	(10	15.342)	(8	16.500)	(18	31.842)
1622	295	112.570	411	128.520	705	241.090
	(47	61.900)	(17	26.130)	(64	88.030)
1633	433	136.470	412	120.450	845	256.920
	(65	59.970)	(19	36.420)	(84	96.390)
1639-1640	-	169.037	-	125.010	-	294.047
	(102	77.760)	(18	34.700)	(120	112.460)
1647-1648	-	233.916	-	142.827	-	376.743
	(147	133.408)	(21	30.612)	(168	164.020)
1652	436	206.258	531	128.505	967	334.763
	(142	131.085)	(16	25.050)	(156	156.135)

Aktif ya da emekli olmuş valide sultanlar, hasekiler, kethüdalar ve dayeler bu sayılara dahil değildir. Parantez içindeki rakamlar harem nüfusunun ne kadarını Darüssaade kadrosunun oluşturduğunu gösterir.

* Hurrem Sultan ve maiyeti Yeni Saray'da yaşadığı halde defter onları Eski Saray'da göstermektedir.

- Defterde bir rakam verilmemiştir.

Bu tablodaki bilgiler Başbakanlık Arşivleri'ndeki şu defterlerden alınmıştır: Maliyeden Müdevver No. 487 (1575), 422(1581-1582), 5633(1600-1601), 843(1612), 847A(1622), 2079(1633), 1692(1647-1648), 774(1652); Ali Emiri, Kanuni No. 24(1552); Kâmil Kepeci No. 7104A(1639-40). 1603-1604 ile ilgili veriler Barkan tarafından yayımlanmış ("İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri" 155) ismi verilmemiş bir defterdendir.

ilk yıllarında Eski Saray'da ikamet eden iki eski valide sultan vardı: hem ölen III. Mehmed'in bir zamanlar büyük güç sahibi annesi hem de tahttan indirilen fakat halen hayatta olan Mustafa'nın annesi Safiye Sultan ve ölen I. Ahmed'in birkaç yıl içinde valide sultan olacak nüfuzlu hasekisi Kösem Sultan.

Eski Saray, şehirdeki saltanat törenlerinin odak noktalarından biri olmaya devam etti. Padişah kızları buradan gelin giderdi. Süleyman sonrası dönemde padişah kızlarının düğünleri büyük ihtişam ile kutlanırdı. Bu törenler, şehir halkının hükümran hanedanın ihtişamından gurur duymasına imkân veren en önemli vesilelerden sayılırdı. Bu düğünler artık Süleyman'ın tek kızı Mihrimah'ın 1539'da kardeşi Bayezid'in sünnetine eklenen düğünü gibi bir şehzade sünnetinin eki olmayan, başlı başına törenlerdi. Zaman zaman padişah ailesi hanehalkının tümü düğün töreni için Eski Saray'a geçerdi. Şenlikler sırasında önde gelen devlet adamları, dini erkân ve bunların haremleri resmen kabul edilir ve ağırlanırdı.[38]

Özellikle III. Murad'ın kızlarının düğünleri Eski Saray'ın merkez diye kullanıldığı görkemli olaylardı. Ayşe Sultan, İbrahim Paşa'yla[39] 1586'da burada evlenmişti. İbrahim Paşa üç kez Ayşe'nin kardeşi III. Mehmed'in sadrazamı olacaktı. Fatma Sultan da 1593'te Kaptan-ı Derya Halil Paşa'yla burada evlenmişti.[40] Tarihçi Selaniki, kırmızı saten bir perde ardına gizlenen Fatma Sultan'ı yeni kocasının sarayına götüren muhteşem alayı izlemek için sokaklara dökülen kalabalıkların heyecanını anlatmıştı. Böyle şenliklerde hanedanın cömertliğinin nişanesi olarak (ve belki de kalabalık ve takdirkâr bir seyirci kitlesi toplanmasını garantileme aracı olarak) dağıtılan ak-

38 Selaniki, *A Year in Selaniki's History*, 1593-1594, der. ve çev. Peachy, s. 304-7,496-99.

39 Selaniki, *Tarih*, s. 207.

40 Selaniki, *A Year in Selaniki's History*, 1593-1594, der. ve çev. Peachy, s. 304-7,496-99.

çelerden biri şanslı izleyiciye düşebilirdi. Selaniki, Fatma Sultan'ın düğününde "etekler dolusu pırıl pırıl yeni akçe dağıtıldığını... alamayanların özlemle iç geçirdiklerini" yazmıştı.[41] Eski Saray'ın törensel önemi 17. yüzyılda da sürdü:

I. Ahmed'in kızı Hanzade Sultan 1623'te Yeniçeri Ağası Bayram ile evlendiğinde, gelin alayının başında yürüyen vezirlerin eşliğinde Eski Saray'dan çıkarılmıştı.[42]

Eski Saray aynı zamanda padişahların İstanbul'da, Selaniki'nin deyimiyle "tebdili hava" için, belli aralarla gitmeye alıştıkları birçok yerden biriydi. Sanderson, III. Mehmed'i sık sık Eski Saray'a çeken şeyin sadece kadınların varlığı değil, aynı zamanda "güzel köşkleri, büyük meyve bahçeleri, hamamları ve akar çeşmeleri" olduğunu belirtiyordu.[43] Selaniki, Mehmed'in 1597'de "kemâl-i şevket ü übbehet ile" Eski Saray'a taşınarak ekim ayını orada geçirdiğini yazıyordu: "ve irtesi gece fişekden kal'alar ve havâî âsumânîler atılup mehîb tarâkalar sıt u sadâsı ayyuka velvele bırakdı. Küllî şenlikler ve şadmânlıklar oldı." [44] Ancak Eski Saray'ın statüsünün zamanla azaldığı anlaşılmaktadır; yine de 17. yüzyıl boyunca Yeni Saray'dakinden fazla kadın yaşamaya devam etmişti. 1622'de Eski Saray hareminde 411, Yeni Saray'da da 295 kadın vardı. Bu sayı 1652'de aynı sırayla 531 ve 436 idi.[45] Yüzyıl ortasında Valide Turhan Sultan resmi bir notta Eski Saray'ı ihmal ettiği için sadrazamı azarlıyordu: "Eski Saray'da çorba kaynatacak odun yok! Bunun sebebi nedir? Burası sultan sarayı değil midir?"[46]

Sorulması gereken soru Fatih Mehmed'in niye kendi ikametgâhını ailesininkinden ayırdığı ve Süleyman ile haleflerinin her iki padişah hanesini niye yeniden birleştirdiğidir.[47] Cevap, hiç değilse

41 age, s. 304-11,496-503.

42 Naima, *Tarih,* 2, s. 206.

43 Sanderson, *The Travels,* s. 73.

44 Selaniki, *Tarih-i Selaniki,* der. ve çev. İpşirli, s. 702,708.

45 BA, MM 847A, 774.

46 TSMA, E7001/21.

47 Miller II. Mehmed'in Yeni Saray'ı inşa etme amacının, hiç değilse kısmen, özel hanesiyle resmi hanesini birbirinden ayırmak olduğunu öne sürer *(Beyond the Sublime Porte,* s.

kısmen, hanedanın 15. yüzyıldaki ve 16. yüzyıl başlarındaki üreme sisteminde yatıyor olabilir. Bu sistem, padişah ile rolleri çocukları, özellikle de oğullarıyla ilişkileriyle tanımlanan çocuklarının anneleri arasında yapısal bir ayrılık yaratıyordu. Bu ayrılık, padişah ailesi ikametgâhlarının yapılanmasına yansıyordu. Yeni Saray hükümet merkezi ve erkeklerin dünyasıydı; ikinci avlusu halka açık imparatorluk işlerine, üçüncü avlunun Enderun bölümü (tümüyle erkeklerden oluşan bir harem) gençleri imparatorluk hizmetine hazırlamaya ayrılmıştı. Genişleyen yönetim aygıtı, 15. yüzyılda padişah ikametgâhının işlevini gittikçe daha fazla belirliyordu ki bu da II. Mehmed'in kapıkullarına verdiği merkezi rol nedeniyle, imparatorluk ikametgâhının da genişlemesi demekti. Eski Saray'ın işlevi padişah ailesini ve ailenin kadın hizmetkârlarını barındırmak, beslemek ve eğitmekti. Padişahın hanedanın devamına ilişkin resmi rolünü -hanedanın oğul ve kızlarına babalık etmek- Yeni Saray'da icra ediyor olması, iki padişah hanesi arasındaki işlevsel ayrımın altını çizer.

Bir cariyenin kariyerinin aşamaları, iki hane arasındaki gidiş gelişleriyle belirlenebilirdi. Eski Saray'daki eğitimi sırasında cariye, daha kıdemli kadın üyelere itaati ve gelecekteki kariyerinin henüz belirlenmemiş niteliğiyle tanımlanırdı. Padişah yatağını paylaşmak üzere onu seçerse, Yeni Saray'a nakledilirdi. Orada kısa bir süre sadece padişahla olan ilişkisiyle tanımlanırdı: onun cinsel eşiydi. Hamile kalırsa, Eski Saray'a dönmesini gerektiren işlevsel bir rol edinirdi. Eski Saray'da ona kendisine ait bir daire ve hizmetkârlar tahsis edilirdi. Çocuğu erkek olursa, ileride oğluyla birlikte Eski Saray'dan ayrılıp bir sancak merkezinde birlikte paylaşacakları bir hane oluştururlardı. Cariye hamile kalmazsa, sultan onu kullarından biriyle evlendirirdi; bu da hanedan hanesinde çocuksuz, dolayısıyla işlevsiz bir cariyeye yer olmadığının bir işaretiydi. Süleyman'ın tek bir kadını haseki olarak seçmesi cariye kariyerinin cinsel dönemini kalıcı bir ilişki haline getirdi; onun sultan sarayında yaşaması bu ilişkinin doğal sonucuydu. Buna karşılık, Süleyman sonrası dönemde Eski Saray'da ikametin kuralı padişahla bir ilişki olmaması oldu: orası

25); bu sorgulanmayı gerektirir.

ölen hükümdarın hareminin evi ve genç köle kadınların eğitildiği bir okuldu.

Haremin Yeni Saray'la bütünleşmesi padişahın asıl ikametgâhının üçüncü avludan harem bölümüne taşınmasıyla tamamlandı. Süleyman ve özellikle II. Selim, haremde kuşkusuz epeyce vakit geçiriyorlardı, ama asıl daireleri üçüncü avludaki has odaydı; burada onlara, eğitim görmekte olan içoğlanların elit kesimi hizmet ederdi. III. Murad kendisine harem bölümünde kabullerin ve harem sakinleriyle eğlencelerin yapılabileceği nefis süslenmiş bir köşk yaptırınca, taşınma kesinleşti. Yeni köşk yapılırken, Murad'ın üçüncü avluya değil haremiyle birlikte yeniden Eski Saray'a taşınmış olması, padişahın asıl ikametgâhının artık erkek haremi [Enderun] değil, kadın haremi olduğunu gösterir.[48]

Haremin hükümdara yaraşır bir çevre oluşturması gerekiyordu. Haremin Murad ve sonraki padişahların saltanatları sırasında büyümesi ve yapısal gelişmesi büyük ölçüde bu nedenle gerçekleşti. Padişahın yeni ikametgâhı -ikinci Harem-i Hümayun- özellikle kişisel hizmetkârlarının işlevsel tanımı bakımından birincisine benzetilmişti. Ek olarak harem kendi hadımağalarını edindi. 1594'e gelindiğinde kara hadımağalar, üçüncü avlunun baş ak hadımağası olan Babüssaade ağasının komutasından çıkarılmışlardı. Darüssaade ağasının komutasında bir görev hiyerarşisi içinde yapılandırıldılar ve harem ile kamuya yarı-açık ikinci avlu arasında sınır oluşturan dairelere yerleştiler.[49]

Harem Kurumunda Hiyerarşi: Aile Eliti

İncelenen dönemin harc-ı hassa defterlerinde harem sakinleri kurum içindeki daha geniş bölümleri temsil ettiğini varsayabileceğimiz üç kategoriye sokulmuştu. Bunların birincisi harem elitiydi: "sultan" unvanını taşıyanlar (valide sultan, haseki sultan, şehzadeler ve sultan kızları) ve 1620'lerden itibaren padişahın sütannesi daye hatun ve kurumun baş görevlisi olan kethüda hatun. İkincisi ha-

48 Necipoğlu, "Formation of an Ottoman Imperial Tradition," s. 445-46.

49 Kara hadımağaları teşkilatı konusunda bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı,* s. 172-83.

remin idari ve eğitici kadrosundan ve bir oranda statü sahibi diğer kadınlardan oluşan bir orta gruptu. Son ve en büyük grup sıradan hizmetlilerdi. Bu defterlerin ortaya koyduğu çarpıcı nokta hasekinin ve özellikle valide sultanın hanedan ailesi içindeki olağanüstü statüsüdür.

İmparatorluk hazinesinden harem üyelerinin her birine ödenen günlük maaş (mevacib) harem kurumunun hiyerarşisini ortaya koyar ve simgelerdi. Yönetici elitin, hanedan üyeleri de dahil, hemen hemen tüm üyeleri imparatorluk hazinesinden maaş alırdı. Teorik olarak imparatorluğun tüm zenginliğine şahsi malı olarak sahip olan, dolayısıyla kendisine maaş verilmesi uygun düşmeyen sultana bile bir "cep harçlığı" tahsis edilmişti. Mevacib bazı hallerde kişinin ücreti, gerçekten yaptığı hizmetin karşılığıydı, bazı hallerde ise bir onur maaşı idi (bebek şehzade veya sultan kızları için olduğu gibi). Erkek ya da kadın, yüksek mevkideki bir Osmanlının mevacibi onun tüm servetini temsil etmezdi. Bu servet bahşedilmiş topraklar vergi imtiyazları vb. içerebilirdi (hatta bazı hallerde servetin tamamını oluşturabilirlerdi). Kişinin mevacibi toplam parasal servetinin güvenilir bir endeksi olmamakla beraber, statüsünün güvenilir bir endeksi idi. Daha sonraki konularda harem üyelerinin maaşları bu anlamda ele alınacaktır. Harc-ı hassa defterlerindeki bilgiler, özellikle maaş rakamları, harem hiyerarşisi üzerindeki, aile elitiyle başlayan bu tartışmanın temelini oluşturur.

Valide Sultan

Valide sultanın herkesten üstün konumu harem kurumunun esasıydı. O hem sultan ailesinin vesayetinden hem de harem hanesinin günlük işleyişinin idari denetiminden sorumluydu. Valide sultanın hanedan ailesinin harem içindeki en önemli ve güçlü üyesi olarak sahip olduğu üstün statüyü kendisine tahsis edilen imparatorluğun en yüksek maaşı ortaya koyardı. III. Murad'ın annesi ve Süleyman sonrası dönemde harem kurumunu yöneten ilk valide sultan olan Nurbanu Sultan'a günlük 2000 akçelik bir maaş bağlanmıştı.[50] III.

50 BA, MM 422.

Mehmed bu maaşı Nurbanu'nun gelini ve valide sultan olarak halefi olan annesi Safiye Sultan için 3000 akçeye çıkardı. Bu artış Mehmed'in tahta çıkışından yaklaşık bir buçuk yıl sonra Eğri seferine çıkmak üzere İstanbul'dan ayrılışının arifesinde lütfedilmişti[51] ve kuşkusuz padişahın yokluğunda annesine vekâleten verdiği otoriteye işaret ediyordu. Safiye'nin maaşının Mehmed başkente döndükten sonra azaltılmadığı anlaşılmaktadır. Harc-ı hassa defterleri Safiye'nin oğlunun saltanatı boyunca günde 3000 akçe almaya devam ettiğini göstermektedir.[52] Buna karşılık, harc-ı hassa defterlerinde sayılan en yüksek kamu görevlisi maaşları şeyhülislam için (günde 750 akçe), Rumeli ve Anadolu kazaskerleri için (günde 572 ve 563 akçe) ve yeniçeri ağası içindir (500 akçe).[53] Divan-ı Hümayun üyelerinin maaşları bu defterlerde yer almaz ama eğer John Sanderson'un aldığı bilgi doğruysa, 16. yüzyıl sonundaki vezirlik maaşı günde 1000 akçe idi. Sanderson'a göre padişah kendi şahsına sadece 1001 akçe hak tanıyordu.[54] Padişah ile annesinin maaşları arasındaki bu l'e 3 oranı Süleyman'ın Manisa'daki şehzade maaşı ile annesi Hafsa'nın maaşı arasındaki oranın aynıdır; bu da hanedan ailesi içinde bunun standart bir oran olabileceğini düşündürmektedir.[55]

Valide sultanın maaşı iki kısa istisnai dönem dışında bu olağanüstü yüksek düzeyde kaldı. Bu iki istisna bütün valide sultanların eşit olmadığını ve güçlü bir valide sultanın nüfuzunu doğal görev süresinin ötesine uzatabildiği ve böylelikle halefinin statüsünü sınırladığı kanısını uyandırır. Oğlunun saltanat dönemine egemen olan Safiye'nin olağanüstü itibarı Mehmed'in 1603'te ölümüyle birlikte Eski Saray'a naklinden sonra günde 3000 akçe maaş almaya devam etmesi olgusunda görülür.[56] Oysa makamdaki halefi, yeni sultan I. Ahmed'in an-

51 Hammer, *Histoire,* 7, s. 318.

52 BA, KK Saray 7102; MM 5633, 5530.

53 BA, MM 5965 (1038/1628-29 yılını kapsayan bir defter). Vezirlerin ve diğer Divan-ı Hümayun üyelerinin maaşları başvurduğum mevacib defterlerinde görünmüyordu.

54 Sanderson, *The Travels,* s. 82.

55 Bkz. 2. bölüm.

56 Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri," s. 155; BA, MM 397, 843, 858,861.

nesi Handan Sultan sadece 1000 akçe almaktadır.[57] Handan Sultan bu renkli kadınlar döneminde soluk bir kişiliktir. Valide sultan olarak statüsünün düşüklüğü kuşkusuz hiç değilse kısmen, cariyeliğinde daha alt bir statüde olmasının sonucuydu. Mehmed cariyelerinden hiçbirini hasekilik statüsüne yükseltmemişti; dolayısıyla Handan, Nurbanu ve Safiye'nin oğullarının saltanatı öncesinde sahip oldukları türden bir kabulden yoksundu. Aynca Handan 14 yaşındaki oğlu I. Ahmed tahta geçtikten iki yıl sonra öldü ve dolayısıyla valide sultan olarak etkili bir varlık geliştirmeye pek fırsatı olmadı. Ahmed, büyükannesi Safiye'nin babası üzerindeki egemenliğine tepki olarak, kasten valide sultanın rolünü küçültmüş görünmektedir ve annesinin maaşını da bu paralelde azaltmış olması muhtemeldir.

Ahmed'in kardeşi Mustafa 1617'de sultan olunca annesi (ismi tarih içinde yitmiştir)[58] valide sultan olarak 3000 akçe aldı,[59] oysa kayınvalidesi Safiye hâlâ hayattaydı.[60] Ancak oğlunun iki saltanatı arasında Eski Saray'a çekildiği süre içinde sadece 2000 akçe aldı.[61] Mustafa'nın annesinin makamını bıraktığı ilk aylarda Safiye hâlâ hayattaydı, belki de Eski Saray'da ona komşuydu ve günde 3000 akçe alıyordu. Mustafa'nın annesi III. Mehmed'in cariyesi olarak Handan'ınkiyle aynı karanlıkta kalma akıbetine uğradıysa da valide sultan olarak açık ki diğer cariyeden daha büyük statü sahibi olabilmişti. Bu muhtemelen büyük ölçüde aklen ehliyetsiz olan oğlunun vasisi olarak iktidarı daha doğrudan kullanmasından ileri gelmiştir.

Safiye gibi Kösem Sultan'ın da valide sultan olarak itibarı gelini Turhan'ınkini gölgelemiştir. I. Ahmed'in hasekisi olarak epeyce büyük statü kazanan Kösem, yirmi beş yıl oğulları IV. Murad ve İbrahim'in kudretli valide sultanı oldu. 1648'de IV. Mehmed yedi yaşındayken

57 age, s. 155.

58 Mustafa'nın annesinin adı, oğlunun iki yıl süren kısa saltanatı sırasında çok önemli bir kişi olmasına karşın benim bildiğim hiçbir belge veya tarihte görünmemektedir. Abaza kökenliydi (Naima, *Tarih,* 2, s. 313).

59 BA, MM 858, 861.

60 *Sicill-i Osmani* Safiye Sultan'ın 1605'te öldüğünü belirtir (1, s.48). Ancak defterler 1618 veya 1619'da öldüğünü gösterir. Adı, Mayıs-Ekim 1618 dönemini kapsayan bir defterde geçer fakat Ekim 1619-Ocak 1920 dönemini kapsayan bir defterde geçmez.

61 BA, MM 861, 1606, 672,847.

babası İbrahim'in yerine geçtiğinde, büyükannesi gelenek gereği Eski Saray'a çekilmedi ve "valide-i muazzama" olarak kaldı. Mehmed'in kendi annesi Turhan valide sultan unvanını aldı fakat statüsü açıkça kayınvalidesinin altındaydı. Kösem 3000 akçelik maaşını almaya devam ederken Turhan'ın sadece 2000 akçe alması bu durumun altını çiziyordu.[62] Kösem'in 1651'de ölümünden sonra Turhan harem kurumunun başı oldu ve maaşı hemen 3000 akçeye yükseltildi.[63]

Haseki

Maaş ölçütüne göre haseki Harem-i Hümayun'da valide sultandan sonra en büyük statüye sahipti. Haseki, yani saltanat süren padişahla hiçbir kan bağı olmayan bir köle cariye, padişahın kendi kız kardeşleri ve halalarından, hanedanın sultan kızlarından daha yüksek bir mevkideydi. Sultan ailesi içindeki bu yükseltilmiş statüsü potansiyel bir padişahın annesi olmasından kaynaklanıyordu. 1575'te III. Murad tahta çıktıktan hemen sonra hasekisi Safiye Sultan günde 700 akçe maaş aldı, kardeşi ve itibarlı sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın karısı İsmihan Sultan ise sadece 300 akçe alıyordu. Diğer kardeşi, Vezir Piyale Paşa'nın eşi Gevherhan Sultan ise 250 akçe alıyordu. Murad'ın halası, Süleyman ile Hurrem Sultan'ın kızı, Sadrazam Rüstem Paşa'nın dul eşi ve kendi çapında çok kudretli bir kadın olan Mihrimah Sultan Eski Saray'a çekildikten sonra 600 akçe alıyordu ki bu da çalışmamızda ele alınan dönemde bir sultan kızına tahsis edilmiş en yüksek maaştı.[64] Daha sonra, padişahın cariyeleri arasında keskin mevki farkları yapılmaz olup, haseki artık "gözde" anlamına gelmediği zamanlarda bile bu cariyeler hiyerarşide sultan kızlarından daha üst durumda yer almaya devam ettiler: 1643'te, İbrahim'in iki cariyesi günde 1000 ve 1300'er akçe alıyorlardı; İbrahim'in kız kardeşleri Ayşe, Fatma ve Hanzade dahil sultan kızlarının azami maaşı ise 400 akçe idi.[65]

62 BA, MM 1692,1509.

63 BA, MM 774.

64 BA, MM 487.

65 BA, MM 5653.

Süleyman sancakbeyi ve açıkça babasının varisi olduğu sırada, annesi Hafsa günde 200 akçe maaş alıyordu.[66] Süleyman'ın hasekisi Hurrem, hiç değilse kariyerinin sonuna doğru günde 2000 akçe almıştı.[67] O öldükten sonra bu olağanüstü miktar sadece valide sultana bahşedildi, sonraki yüzyılın standart haseki maaşı ise bu miktarın ancak yarısı oldu: günde 1000 akçe. Bu uygulamaya sadece iki istisna yapılmış görünmektedir. İlki, Safiye Sultan'ın haseki olarak sadece 700 akçe almış olmasıdır, oysa selefi Nurbanu 1000 akçe almıştı.[68] Murad'ın en gözde cariyesine derin bağlılığı göz önünde tutulduğunda bu olağandışı görünmekteyse de hasekinin maaşının valide sultanınkine oranlanarak indirildiğini gösteriyor olabilir, zira Nurbanu hasekiyken bir valide sultan yoktu. Standart normlara ikinci istisna 1633'te, IV. Murad haseki maaşını 2000 akçeye çıkardığı zaman meydana geldi ve saltanatı boyunca da böyle kaldı.[69] Bu artış büyük ihtimalle, Murad'ın saltanatı sırasında bütün saray maaşlarında yapılan ve Koçi Bey tarafından anlatılan[70] genel artışa bağlıydı; haremde de buna paralel belirgin bir büyüme görülüyordu. Bu değişiklikler muhtemelen Murad'ın, annesinin dokuz yıllık vesayetinden sonra ülke yönetimini artık kendi denetimine geçirdiğini dramatik bir şekilde göstermesinin bir yoluydu. Gariptir ki İbrahim'in imparatorluğun hazinesini haremin lüks zevkleri için saçıp savurmasına rağmen, haseki maaşı onun döneminde yeniden 1000 akçeye indirilmişti.[71]

Görünüşe göre kural şu: bir kere haseki olunca hep haseki kalınır. Haseki makamdan çekildikten sonra bile statüsünü koruyordu (ki bu da ancak ekberiyet sisteminin kabulünden sonra, bir şehzade annesi, efendisinin ölümüyle oğlunun tahta çıkışı arasındaki süreyi Eski Saray'da beklediği zaman mümkün olabilmişti). Kösem, I. Ahmed'in ölümüyle en büyük oğlu IV. Murad'ın tahta çıkışı arasındaki

66 TSMA, E 8030, 1b.

67 BA, AE. Kanuni 24 (1552 defteri); KK Saray 7098 (1556-58 defteri).

68 BA, MM 487,422.

69 BA, MM 403, 859; KK Saray 7104.

70 Koçi Bey'in İbrahim'e yaptığı tavsiyeler IV. Murad'ın iç saray kurumu mensuplarına vermiş olduğu maaş artışlarının ayrıntılarını da içeriyordu (*Risale,* s. 80).

71 BA, KK Saray 1704; MM 5653,906, 1692.

beş yıllık geri çekilme dönemi sırasında 1000 akçelik standart haseki maaşını[72] almaya devam etti. II. Osman'ın görece az tanınmış hasekisi Ayşe bile, kendisine potansiyel bir valide sultan olarak itibar sağlayabilecek oğulları olmamasına rağmen, padişahın ölümünden sonra on sekiz yılı aşkın bir süre bu miktarı aldı.[73] IV. Murad ve İbrahim'in hasekilerinin geri çekildikleri dönemde sadece 100 akçe almaları,[74] hasekinin özel statüsünün 17. yüzyıl ortasına doğru ortadan kaybolmaya başladığının bir başka kanıtıdır.

Haseki Statüsünde Olmayan Padişah Cariyesi

Süleyman ve Hurrem'in ölümlerinden sonraki yüzyılda haseki olmayan padişah cariyeleri genellikle haremin unutulan kadınlarıdırlar. Ancak veraset hırsı onları kamuoyunun gözü önüne fırlattığı zaman bu kadınların farkına varırız. Statüleri hasekilere oranla, maaşlarında da görüldüğü gibi, belirgin şekilde düşüktü. Genellikle haremin aile eliti arasında sayılmazlardı ve burada da esas olarak hasekinin olağandışı statüsünü göstermek için ele alınmaktadırlar.

Hurrem kariyerinin sonuna doğru günde 2000 akçe maaş alırken,[75] bir şehzadenin cariye annesinin olağan maaşı 30 ya da 40 akçeydi.[76] II. Selim'in saltanatı sonunda haseki Nurbanu günde 1000 akçe alırken, Selim'in her biri birer erkek çocuk annesi olan diğer eşleri sadece 40 akçe alıyorlardı.[77] I. Mustafa'nın annesi olan III. Mehmed'in cariyesi, Mehmed'in ölümüyle Mustafa'nın tahta çıkışı arasında günde 100 akçe aldı, oysa haseki Kösem kariyerinde buna koşut bir noktada günde 1000 akçe almıştı.[78] Süleyman saltanatı öncesinde, şehzade anneleri, maaş bakımından muhtemelen bu karıla-

72 BA, MM 855,1606, 672, 847, 954.

73 BA, MM 954,403, 859; KK Saray 7104.

74 BA, MM 906,1692, 774,1082; İE Saray 939/2, 3,914/1.

75 BA, AE Kanuni 24; KK Saray 7098.

76 II. Bayezid ve I. Selim dönemlerinde, yaklaşık 1514'e kadar köle olarak hizmet eden Menavino standart maaşın 30 akçe olduğunu söyler (*I Cinque Libri,* s. 135).

77 BA, MM 487.

78 BA, MM 397 (Mustafa'nın annesi için), 1606 (Kösem için).

rınkinden çok daha büyük bir statüde değillerdi: 1513'te Hafsa Sultan veliahtın (Süleyman'ın) annesi olarak günde 150 akçe alıyordu.[79] Hafsa'nın maaşı ile Hurrem'in, sadece kırk yıl sonra, kariyerinde benzer bir noktadaki günde 2000 akçelik maaşı arasındaki uçurum Süleyman'ın Hurrem'e davranışının istisnai niteliğinin bir kez daha altını çizer.

Padişah cariyelerinin harc-ı hassa defterlerine yazılma şekli, harem hiyerarşisinde nasıl algılandıklarına ışık tutar. Gözdeler "haseki sultan" ya da "merhum Sultan X'in hasekisi" olarak kayda geçerlerdi ki bu da esas ilişkilerinin bizzat padişahla olduğunu hissettiriyordu. Diğer erkek çocuk annesi cariyeler ise valide-i Sultan X olarak, yani padişahla özel bir ilişkisinin olmadığını, sadece potansiyel bir sultanla, yani oğluyla ilişkisi olduğunu gösterecek şekilde yazılırdı. Sadece kız çocuk annesi olan cariyeler ise harc-ı hassa defterlerine ayrı kaydedilmezlerdi; muhtemelen hanedan ailesi içinde kendilerine kudret sağlayacak hiçbir ilişkisi olmayan kişiler olarak görülüyorlardı.

Ancak haseki mevkiinde olmayan bu cariyeler hakkında bu kadar az şey biliniyor olması, bizi onların statü ve güçten tamamen yoksun olduklarını varsaymaya itmemelidir. III. Murad'ın birçok cariyesinden biri ve kız annesi olan Şemsiruhsar Hatun'un Medine'deki Peygamber'in camiinde [Mescid-i Nebevi] Kuran okutmak için bir vakıf kurmuş olması, onların da sultan ailesi üyesi haklarına sahip olduğunu düşündürüyor.[80] Bu kadınlar, özellikle şehzade anneleri, kuşkusuz birer politik hiç değillerdi; zira oğulları, padişah ya da veliahda muhalif hiziplerin etrafında toplandığı birer mıknatıstı. III. Mehmed'in oğlu Mahmud'un saray dışındaki popülerliği, kendisinin ve annesinin ihanet kuşkusuyla idamına yol açmıştı. Mahmud idam edilmeseydi, annesi valide sultan olarak

79 TSMA, D 10052, aktaran Uluçay, "Notlar ve Vesikalar", s. 243. Bayezid döneminden (909/1503-4) kalma bir ceyb-i hümayun defteri sultan kızlarının şehzade annelerinden daha fazla statü sahibi olduğu izlenimini uyandırır; sultan kızları daha büyük miktarda nakit hediye alıyordu ve adları da listede şehzade annelerinden önce yazılıyordu (Barkan, Muhasebe Defterleri, s. 296-380 [Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, 0.71'nin çevrim-yazımı] ve devamı özellikle 356-57); ancak bu kesin kanıt sayılamaz çünkü hediyeler şehzade anneleri için daha önemsiz bir gelir kaynağı olmuş da olabilir.

80 TSMA, D 7025.

önemli bir rol oynayabilirdi; demek ki bu tür politik kaldıraç gücü ihtimali mevcuttu.

Gördüğümüz gibi, 17. yüzyıl ortasına doğru hasekinin özel statüsü ve önceki saltanat dönemlerinin harem hiyerarşisini karakterize eden büyük ödenek farkları ortadan kaybolmaya başlamıştı. Ortaya çıkan, padişah cariyelerinin yüksek hasekilik düzeyinden daha düşük ama haseki olmayanın yüz üstü bırakılmış konumundan daha iyi, kabaca eşit statü sahibi olmaya başladığı bir sistemdi. Yüzyıl ortasında İbrahim'in sekiz cariyesinin yedisi günde 1000 akçe, diğer cariye de 1300 akçe maaş alıyordu.[81] Yüzyılın sonuna doğru, 1690'da, II. Süleyman'ın, başkadını dahil altı kadını sultan maiyetinin Edirne'de bir tatil için yola çıkması vesilesiyle eşit miktarlarda bahşiş aldılar -bir kese artı 100 kuruş.[82] Aynı miktar sarayda yaşayan dört şehzade ve bir sultan kızına da verilmişti. Bu da padişah çocuklarının statüsünde padişah cariyelerine oranla bir gelişme olduğunu düşündürür. Maalesef, Süleyman'ın annesi Saliha Dilaşub bir yıl önce ölmüştü, onun için valide sultanın bahşişinin ne kadar daha fazla olacağını bilemiyoruz. Ancak harem kurumunun başı olarak, ölen valide sultanın yerini alan kethüda hatuna verilen bahşiş beş keseydi.[83]

Ancak haseki devri kapanırken ortaya çıkan adaleti abartmamalıyız. Öyle ya da böyle, padişah cariyeleri arasında mutlak eşitlik hiç sağlanmadı -en azından başhasekinin bazı ayrıcalıkları olmuş, padişah bir şekilde, belki de daha kıdemli bir kadının ölümüyle yaratılan boşluğa terfi ettirme yoluyla, belirli bir gözdenin statüsünü yükseltebilmiş olmalı. 18. yüzyıl ortasına doğru I. Mahmud'un altı kadınının maiyetlerinin büyüklükleri cariyeler arasında biraz farklılık olduğunu düşündürür: başkadının 20 nedimesi vardı; ikinci kadının 11, üçüncü kadının 14, dördüncünün 8, beşincinin 10 ve altıncının 12 nedimesi vardı.[84]

81 BA, MM 906,1692.

82 Bu dönemde bir kese beş yüz kuruştu. Kuruş 17. yüzyıl ortasında 80 akçe, 1720'de ise 120 akçe değerinde bir gümüş paraydı.

83 TSMA, E 7005/5.

84 TSMA, D 8075. Bu belge 1740-54'e tarihlenebilir (bkz. aşağıda no. 108).

Sultan Kızı ve Şehzade

Bu dönemdeki Osmanlı sultan kızlarının haremdeki statüsü fazla değil gibi görünmektedir. Sultan kızlarının herhangi bir önem taşıyan bir rol oynaması ve böylelikle kabul görmesi ancak yüksek mevkideki devlet adamlarıyla evlenmeleri yoluyla mümkün oluyordu. Bu statü değişikliği maaşlarına yansıyordu: evli kadınlar olarak Saray-ı Hümayun'dan ayrılıncaya kadar günde 100 akçe alır, fakat evlenince cömert bir hane harçlığına ek olarak günde 300 ya da 400 akçe almaya başlarlardı. Maaş açısından sultan kızlarının durumu erkek kardeşlerininkinden daha kötü değildi: bu dönemde sarayda yaşayan şehzadeler günde sadece 100 akçe alırlardı. Sultan çocuklarının bu maaşları, sultan hanesinin aile dışı üyeleri de dahil diğer harem üyelerinin maaşlarıyla karşılaştırıldığında çarpıcı biçimde azdı. Sarayda yaşarlarken maaşları toprak bağışları veya diğer kaynaklardan gelirle de takviye olmuyordu. Bu statü yokluğu belki de sultan çocuklarının henüz fiilen hanedanın hizmetinde olmadığı görüşünden kaynaklanıyordu. Sultan kızı bir kez evliliğiyle hanedan için faydalı olduğunu gösterince, statüsü dikkate değer bir gelişme gösteriyordu; burada anahtar faktör onun artık bir hanenin hanımı olmasıydı. Şehzadenin fiili hizmeti ise onu tabii imparatorluktaki en yüksek makama çıkarıyordu. Şehzadelerin ve sultan kızlarının düşük maaşlı statüleri 16. yüzyıl sonuna özgü bir şey değildi. Süleyman Manisa'da sancakbeyi ve veliaht olarak 67 akçe maaş alıyordu, kardeşi ve annesine Manisa'da eşlik eden evlenmemiş bir kız kardeşi de 40 akçe.

Daye Hatun

Sultanın dayesiyle ilişkisi bir evlat ilişkisi olarak görülürdü. Sultanın annesi kendinden önce öldüğü zaman dayesi törensel bir yol gösterici analık rolü üstlenirdi. Daye hatunun önemi sadece Süleyman sonrası dönemin genişlemiş haremine has bir olgu değildi. İstanbul fatihi II. Mehmed'in dayesi Ümmü Gülsüm Hatun'a padişah tarafından, İstanbul'da iki, Edirne'de bir cami yapımını üstlenmeye

yeterli gelir bahşedilmişti. Edirne'deki camiyi çevreleyen mahalle daha sonra onun adıyla anılır oldu.[85] Dayenin önemi Mehmed'in annesinin o tahta geçmeden üç yıl önce ölmüş olmasından ileri gelebilir. II. Osman'ın dayesi, valide sultan öldükten sonra genç padişahın saltanatının son iki yılında anne vekilliği rolünü yerine getirdi. Bu süre içinde dayenin normal maaşının beş misli tutarında, günde 1000 akçe maaş aldı.[86]

Daye hatun, statüsüne uygun şekilde genellikle yüksek mevkideki bir devlet görevlisi ile evlendirilirdi. Hanedanın sultan kızları gibi, o da böylece hanedan ile kulları arasında potansiyel bir bağ işlevi görürdü. Venedik Elçisi Garzoni 1573'te, II. Selim'in "zamanının büyük kısmını kendi eski dadısı, şimdi Ahmed Paşa'nın eşi olan yaşlı bir hanım ile satranç oynayıp, onun anlattığı fıkralarla eğlenerek geçirdiğini" bildirmişti.[87] Selim'in ve dayesinin başka bağları da vardı: II. Bayezid'in kızlarından birinin oğluyla evliydi ve oğlu Şemsi Ahmed Paşa, sultanın yakın sırdaşlarındandı. III. Mehmed'in dayesinin kızı, sadrazamlığa yükselen ama bu makamda sadece birkaç gün kalıp aniden ölen Lala Mehmed Paşa'yla evliydi.[88] IV. Murad'ın dayesinin kocası nişancılık ve Mısır Valiliği makamlarına yükselmişti.[89]

Kethüda Hatun

Sultanla hiçbir aile bağı olmadığı halde kethüda hatun da 17. yüzyılın ikinci on yılına gelindiğinde harc-ı hassa defterlerinde aile eliti arasında yer almıştı. Bu, kısmen harem kurumunun en kıdemli idari görevlisi olarak bulunduğu yüksek mevkiden ve sultanın şahsi hizmetine bakan kadınların eğitilmesindeki rolünden ötürüydü. Daye hatun gibi kethüda hatun da imparatorluğun ilk dönemlerinde

85 Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası,* s. 54-55, 323-25; Ayvansarayı, *Hadikatü'l- Cevami,* 1, s. 69, 139.

86 BA, MM 1606, 672, 847.

87 Alberi, *Relazioni,* 1, s. 402.

88 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 283.

89 Naima, *Tarih,* 4, s. 66.

önemli bir kişi olmuştu: Bu makam II. Bayezid ve I. Selim'in saltanatlarından sonra defterlerde gözükmektedir.[90]

Bu makamın Süleyman sonrası dönemdeki itibarını III. Murad saltanatının güçlü kethüdası Canfeda Hatun'un kariyeri yükseltmiştir. Tarihçi Mustafa Âli'ye göre Valide Nurbanu Sultan Canfeda'yı Eski Saray'dan getirterek aralarında sultanın şahsi hizmetine hazırlananların da bulunduğu 40 köle kadının eğitimiyle görevlendirmişti. Ölüm döşeğinde oğluna haremin kontrolünü Canfeda'nın eline bırakmasını öğütledi; Murad da bunu yerine getirdi.[91] Her ne şekilde olmuşsa, Canfeda Hatun Yeni Saray hareminin ilk resmi kethüda hatunuydu. Bu makamın sorumlulukları görev dağıtımının idaresini ve harem hanesindeki tüm kadınların eğitim ve terfilerini içine alacak şekilde genişlemiş görünmektedir. Ancak asıl işlevi, valide sultan ve padişahın şahsi hizmetine bakan seçkin bir grubun eğitimi olarak kalmış görünmektedir.[92]

Daye hatun gibi kethüda hatun da bayındırlık işleri üstlenebilecek statü ve paraya sahipti: Canfeda Hatun İstanbul'da bir cami ve bir çeşme, kentin çevresindeki bir köyde bir başka cami ve hamam yaptırdı.[93] Canfeda'nın emeklilik maaşı hatırı sayılır bir miktar olan günde 100 akçeydi ama bu paranın üstlenmek istediği bayındırlık işleri için yetersiz olduğu anlaşılınca maaşı iki katına çıkarıldı.[94] Canfeda'nın camileri, kethüda hatunun da daye hatun gibi, valide sultanın ölümü halinde onun ayrıcalıklarını üstlenebileceğini ima eder tarzda, Nurbanu Sultan'ın ölümünden sonra yapılmıştı. Daye hatun ve kethüda hatunun aile eliti üyeleri sayılmasına izin veren, hiç kuşkusuz onların hem padişahın annesi hem de harem kurumunun başı olarak valide sultana vekâlet edebilmeleridir.

---

90 TSMA, D 8003, 9629, 10184, aktaran Uluçay, *Harem,* s. 136, no.287.

91 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 291a-b.

92 Deshayes de Courmenon, *Voyage de Levant,* s. 158; Rycaut, *Present State,* s. 39.

93 Ayvansarayi, *Hadikatü'l-Cevami,* 1, s. 183. Canfeda Hatun Karagümrük yakınlarında sıbyan mektebi de olan bir cami (1584), Saraçhane yakınlarında ise bir sebil ve çeşme yaptırdı. İkinci cami ve hamam Beykoz'daki Akbaba köyünde yaptırıldı (1593). Ayrıca II. Bayezid tarafından yapılmış bir su yolunun onarılıp genişletilerek İstanbul'daki camiine ve yakınında Gedik Ahmed Paşa tarafından yaptırılan hamama su getirilmesi için sultandan izin aldı (TSMA, E 7953).

94 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 291b-92a.

Harem Hiyerarşisi: Hanehalkı

Harem-i Hümayun'da yaşayan üst mevkideki sultan ailesi üyelerinin sayısı arttıkça, büyüyen karmaşıklıktaki bu teşkilatı ayakta tutması gereken hanehalkı da zorunlu olarak büyüdü. Harc-ı hassa defterleri harem hanehalkını görevliler ve hizmetkârlar diye adlandırabileceğimiz iki grup altında toplar. Hizmetkârlar haremin günlük işlerini yapan -yemek hazırlanması ve servisi, çamaşır, temizlik, ateşlere bakılması, hamamların bakımı vb.- ve belirli bir kişinin maiyetinin en alt seviyedeki üyeleri olarak üstlerinin buyruklarını yerine getiren kadın ve kızlardan oluşurdu. Haremin resmi hiyerarşisi içinde bunlar cariyeler olarak bilinirdi.[95] Cariye kelimesinin teknik anlamı "dişi köle" olmakla birlikte erkekler için kullanılan "kul" terimi gibi, o da, esnek bir şekilde, padişahın, ailesinin kadınları dahil herhangi bir dişi tebaasından söz ederken de kullanılabilirdi.[96] Ancak harem hiyerarşisi gibi her statüdeki makam ya da konumun bir unvanla belirlenme eğiliminde olduğu bir çerçeve içinde, cariye, açık ki statü sahibi olmayan biriydi.

Burada "hanehalkı görevlileri" terimi harem içinde bir unvanla ve genellikle sıradan bir cariyeninkinden fazla maaşla onurlandırılmış bir mevki sahibi olan aile dışı harem sakinlerini belirtmek için kullanılmaktadır. Bu grubun harem hiyerarşisi içinde ayrı ve önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaya başlaması 17. yüzyılın başında harc-ı hassa defterlerinde haremin Darüssaade yani kelime anlamıyla "Saadet Evi" olarak anıldığı sıradadır.[97] Darüssaade farklı yerlerde, imparatorluk başkenti, imparatorluk sarayı ve saray içindeki harem

95 Topluca "cemaat-ı cevari-i saray-ı cedid/atik" olarak görüldükleri harc-ı hassa defterlerinde sıralanış şekilleri böyledir.

96 Hurrem Sultan evlendikten sonra bile kendisinden sultanın «önemsiz cariyesi" olarak söz ediyordu (TSMA, E 5038). Daha önce yazdığı bir mektupta kızı Mihrimah'tan babasının cariyesi olarak söz etmişti. Aynı mektupta oğulları için "babalarının bendeleri" tabirini kullanmıştı (TSMA, E 5662).

97 1599-1600 tarihli bir harc-ı hassa defterinde Darüssaade bu isme sahip (cemaat-ı Dar üs-Saade-i saray-ı cedid/atik) ayrı bir grup olarak görünür. O sırada on kişiden oluşmaktadır (BA, KK Saray 7102); 1581-82 tarihli bir defterde adı geçmez (BA, MM 422). Bu aradaki yıllarla ilgili defterleri görmediğim için defterlerde ilk ortaya çıkış tarihini daha kesin bir şekilde ortaya koyamıyorum.

dairesini ifade eden çeşitli anlam düzlemlerine sahip bir terimdir. Bunların her biri, bizzat padişah içlerinde yaşadığı için "Saadet Evi" oluşturan mekânlardır. Süleyman saltanatının harc-ı hassa defterlerinde Darüssaade terimi, tüm harem sakinlerini, hem aile hem de hanehalkını kapsayacak şekilde ifade etmek için kullanılır.[98] Terimin daha sonra görevlilerle sınırlanması, bu özel olarak tanımlanmış grubun harem nüfusunun sadece sayıca büyümesi değil, aynı zamanda ve daha da önemlisi, haremin padişah sarayının bir bölümü haline dönüşmesi ve bir eğitim kurumu olarak öneminin artması yüzünden ortaya çıktığını gösterebilir. Görevli kadrosunun yapısı ile padişahın üçüncü avludaki has oda kadrosunun yapısı arasındaki benzerlikler, harem kurumunun bu öğesinin geliştirilmesinin sadece haremin genel olarak büyümesinin değil, aynı zamanda sultanın haremdeki mevcudiyetinin sonucu olduğu varsayımını daha da destekler. Bu grubun özel unvanı, Darüssaade, harem kurumunun çekirdek ya da tanımlayıcı grubu olduğunu düşündürür.

Darüssaade, harem hiyerarşisinin yüzyıl başında ortaya çıkmış, önceden rastlanmamış bir parçası değildi. Özel bir "önde gelenler" grubu (cemaat-ı müteferrika) Süleyman zamanında, belki daha önce de vardı. Bunlar harc-ı hassa defterlerinde aileyle (şehzadeler, sultan kızları, anneleri, dadıları, dayeleri) veya sıradan cariyelerle birlikte değil de ayrı bir grup olarak geçen, belli statüdeki kişilerdi. Bu grubun saray dış hizmetlerindeki paraleli belli statüdeki kişilerden oluşmuş karma bir grup olan müteferrika sınıfı olabilir.[99]

1552 tarihli bir defterde, içinde iki de erkek bulunan bu grup Gülfem Hatun (Süleyman'ın hareminde oldukça yüksek statü sahibi, tam görevi belirsiz bir kişi -belki de kethüda hatun),[100] Süleyman'ın ölen oğlu Mehmed'in dayesi, Mehmed'in kızının annesi, Süleyman'ın en küçük oğlu Cihangir'in lalası ve saray imamından oluşuyordu. Ortalama cariye maaşının 6 akçe olduğu bir zamanda, maaşları Gülfem Hatun'un aldığı günde 150 akçe ile imamın aldığı

98 BA, AE Kanuni 24; KK Saray 7098.

99 Müteferrika konusunda bkz. Kunt, *The Sultan's Servants,* s. 39-40.

100 Gülfem'in kimliği konusunda, bkz. Bölüm 3, no. 12.

10 akçe arasında değişiyordu.[101] 1599-1600'de Darüssaade ya da hanehalkı kadrosu, hepsinin de maaşı günde 40'ar akçe olan isimleri belirtilmemiş on kişiden oluşuyordu; Süleyman zamanının müteferrikasından pek büyük olmayan bir gruptu bu.[102] Müteferrika, Darüssaade için bir öncül oluşturmuş olabilir; yine de Darüssaade'nin 17. yüzyılın ilk yarısında hızla genişlemiş olması, farklı ya da en azından daha bilinçli bir amaçla oluşturulmuş bir kurum olduğunu düşündürmektedir. 1612 harc-ı hassa defterlerinde, yani grubun asıl haremde ortaya çıkışından on iki ya da daha fazla yıl sonra, Eski Saray hareminde de aynı isimde (Darüssaade) bir grubun belirmesi bu savı desteklemektedir.[103]

Görevli kadrosunun sadece sayısı değil, aynı zamanda yelpazesi de büyüdü. 1612'ye gelindiğinde bu kadro hâlâ on kişiden oluşuyordu ama artık bünyesinde üç ayrı maaş seviyesi vardı: günde 100, 60 ve 40 akçe.[104] 1620'de 200, 100, 60, 40, 20 ve 15 akçelik 6 maaş seviyesine ayrılmış 47 kişiden oluşmaktaydı.[105] IV. Murad saltanatının sonunda, 1640'ta hane kadrosu iki katına çıkarak 102 kişi olmuştu;[106] 17. yüzyıl ortasında ise 200 akçeden 13 akçeye uzanan on iki farklı maaş seviyesinde yaklaşık 140 kişiden oluşmaktaydı.[107] Bütün bu dönem boyunca, en sık rastlanan maaşlar 40, 20 ve 15 akçeydi. 40 akçeden fazla alan kişilerin sayısı dönemin en sonunda on altıyı bulmadan önce normal olarak 8-10 arasında değişiyordu. Darüssaade'nin maaş yelpazesi genişliyordu ve kişi hanehalkı hiyerarşisi içinde basamakları tırmanabilirdi ama anlaşılan bu dönemde maaşlarda hiçbir yükselme olmamıştı. Fakat 17. yüzyıl başından ortasına kadar ortalama cariye maaşı yüzde 25 artarak 6,8 akçeden 8,5 akçeye yükseldi. Maaş seviyelerindeki farklar, görevliler kadrosunda

101 BA, AE Kanuni 24. 1556 tarihli bir defterde, o sırada ölmüş olan Cihangir'in dayesi bu grubun altıncı üyesi olarak kaydedilmişti (BA, KK Saray 7098).

102 BA, KK Saray 7102.

103 BA, MM 843.

104 BA, MM 843.

105 BA, MM 1606.

106 BA, KK Saray 7104.

107 BA, MM 906 (1645), 1692 (1647-48), 774 (1651-52).

gittikçe daha iyi tanımlanan bir işlev ya da statü hiyerarşisinin var olduğunu düşündürür.

Maalesef, Süleyman saltanatından sonraki harc-ı hassa defterleri görevlilerin kimler olduğunu belirtmez. Grup hiç kuşkusuz idari/denetleyici görevlileri, padişah ile annesinin şahsi hizmetine bakan ve gelecek vaat eden genç cariyelerin eğitiminden sorumlu olan yüksek mevki sahibi kadınları da kapsıyordu. Sultanla kişisel ilişkileri nedeniyle belirli bir statü elde etmiş, ancak resmen sultan ailesinin üyesi sayılmaya yetecek derecede onurlandırılmamış kadınları da kapsamış olması olasıdır. 18. yüzyıl ortasının önemli bir belgesi bu grubun bileşimi hakkında biraz fikir verir: Yeni Saray hareminin aile dışı üyelerinin makam ya da isim ve maaşlarına göre listesi.[108] Haremin büyüklüğü -444 kadın- ve maaş yelpazesi -günde 5 ila 100 akçe (Darüssaade seviyesinde maaş alan 73 [15 akçe ve fazlası] ve cariye seviyesinde maaş alan 371 kadın [10 akçe ve azı]- ile bu belgede ortaya koyulan önceki yüzyıldaki duruma o kadar yakındır ki bu, haremin Yeni Saray'daki yeni yerine ve rolüne uyum sağlama dönemi sonrasında temel yapısının pek az değişiklik geçirdiğini düşündürmektedir.[109]

Liste yapıldığı sırada en yüksek maaş alan kadınlar haremin baş idari/denetleyici görevlileriydi. Saray ustası, câmeşûy usta ve kilerci ustanın her biri günde 100'er akçe alıyordu. Başkâtibe ve "büyük

108 TSMA, D 8075. Bu tarihsiz belge 16. veya 17. yüzyıla ait bir belge olarak kataloğa geçirilmiştir fakat içeriden bazı kanıtlar bunun I. Mahmud döneminden (1730-54) olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Belge, adları belirtilmiş altı şehzadeye verilen cariyeleri içerir; bu şehzade isimleri grubu sadece I. Mahmud döneminde vardı. Ayrıca, cariyeler Mahmud'un "kadınları"nın ve "ikballeri"nin maiyetinde gösterilmektedir. Bu unvanlar 17. yüzyıl sonuna gelinmeden kullanılmamıştı. Mahmud'un annesi 1739'da öldüğüne ve bu belgede valide sultandan hiç söz edilmediğine göre, belge 1739 veya daha geç tarihli olmalıdır.

109 İşaret edilmesi gereken önemli bir fark, 17. yüzyıl ortasından bu belgenin tarihlendiği döneme kadar hanehalkı görevlilerinin sayısında meydana gelmiş olan büyük azalmadır: yaklaşık 140 kadından 73'e. Ancak bu, harem hanesinin büyüklüğünde bir saltanat döneminden ötekine veya bir saltanat döneminin kendi içinde meydana gelen normal dalgalanmanın bir özelliği de olabilir. Bu belge hazırlandığı sırada sultan olan Mahmud'un hiç çocuğu olmaması görevli sayısının azaltılmasının bir nedeni olabilir. Bu görevlilerin sayısının Mahmud'un selefi ve olağanüstü fazla sayıda cariyesi ve çocuğu olan III. Ahmed döneminde ne kadar fazla olmuş olabileceğini insan merak ediyor.

dilsiz berber usta" günde 80'er akçe, ikinci hazinedar, çaşnigir usta, kahveci usta, ibrikdar usta 50'şer akçe alıyorlardı. 18. yüzyıl görevliler kadrosunun en üst makamlarının bu listesi Petis de la Croix'un anılarındaki 17. yüzyıl ortasında valide sultanın nedimelerinin tasviri ile dikkate değer bir benzerlik içindedir: Bu grup hazinedar usta, kâtibe usta, câmeşûy usta, kutucu usta, külhancı usta, külhan cariyesi, çaşnigir usta, kahveci usta, kilerci usta ve ibrikdar ustayı kapsıyordu.[110]

Hiyerarşide baş idari/denetleyici görevlilerden sonra 40'ar akçe maaş alan dört ikbal gelirdi; ikballer, "kadın" mevkiine yükseltilmek üzere sıra bekleyen, sultanın gözde can yoldaşları, belki de cariyesi olarak seçilmiş kadınlardı.[111] Yine 40 akçe seviyesinde Yeni Saray dışında yaşayan altı sultan kızının kethüdaları,[112] ayrıca ikinci kâtibe, kethüda kadının kişisel maiyetinin başcariyesi ve kilerci ustanın yardımcısı vardı. Görevli kadrosu içinde daha alt seviyelerde, yukarıda anılan çeşitli görevlilerin kişisel maiyetlerindeki ya da haremdeki kiler ve külhan gibi farklı hizmet birimlerine doğrudan tayin edilmiş kadınlar yer alırdı. Örneğin kilerci ustanın kişisel hizmetine verilmiş bir cariyesi vardı, ayrıca doğrudan kilere tayin edilmiş birçok başka cariye de vardı. Grubun daha alt kademelerinde ayrıca küçük şehzadelerin dadıları ve dayeleri, büyük şehzadelerin maiyetlerindeki cariyeler[113] ve

110 Petis de la Croix, *Mémoirs,* s. 356-57. Bu kadınların unvanlarını usta değil «Boulla» olarak verir. Bula (abla veya yenge) hanenin üst seviyelerdeki mensuplarına verilen bir unvandı. Örneğin Selaniki "harem-i muhterem bulaları"nın 1593'te Fatma Sultan'ın düğün kutlamaları sırasında hediyeler aldığını yazar (Selaniki, *A Year in Selaniki's History,* der. ve çev. Peachy, 307). İbrahim'in saltanatının kötü şöhret yapmış kethüda kadını Şekerpare için satın alınan bir evin ödeme kayıtlarında, kendisinden "Şekerpare Bula" olarak söz edilir (BA, AE İbrahim 403).

111 İkbal unvanı ilk kez II. Mustafa döneminde (1695-1703) ortaya çıktı ve sultan cariyelerinin hiyerarşik statülerinin bir düzene oturmasının özelliği gibi görünür.

112 Önemli sultan ailesi kadınlarının kethüdaları vardı. Bunlar onların mali çıkarlarını harem dışında gözeten erkek aracılardı. Belgede sayılan altı kethüdanın böyle aracılar olması muhtemeldir; ancak, bunlar sarayda yaşayan ve sultan kızlarının harem içindeki çıkarlarını gözeten kadın aracı veya temsilciler de olmuş olabilir.

113 Altı şehzadenin sadece büyük olan ikisi Osman ve Mehmed'in Darüssaade sınırları içinde maaş alan cariyeleri vardı. II. Mustafa'nın oğlu olan ve 1699'da doğan Osman bu belge için en erken olası tarih olan 1739'da kırk yaşında olmalıydı. III. Ahmed'in oğlu olan ve 1717'de doğan Mehmed ise 1739'da yirmi ikisinde olmalıydı. Her ikisinin de günde 20 akçe maaş alan birer ve on beş akçe maaş alan birer cariyesi vardı. Maiyetle-

Darüssaade ağasına ve padişahın maiyetindeki diğer hadımağalara verilmiş kadınlar vardı.

Belgede sadece isimleriyle, hiçbir işlev ya da görev belirtilmeden sıralanmış 167 cariye vardır (10 akçe ve altında alanlar). Bu grup herhalde haremdeki gündelik kaba işleri yapanlardan oluşuyor ve belki eğitimlerinin ilk aşamasında olan yeni alınmış köle kız ve kadınları da kapsıyordu. Çeşitli kişilerin maiyetlerinde sayıları ya da doğrudan hizmet bölümlerine tayin edilmiş 185 cariye daha vardır. Bu kadınlar da azami 10 akçe maaş alıyorlardı ama haremin eğitim ve hizmet hiyerarşisi içinde önceki gruptan daha önde olmaları mümkündür. Bu cariyelerin verildikleri maiyetlerden en büyükleri şehzadelerin ve padişah kadınlarının maiyetleriydi. Şehzade kadınlarının maiyetleri on dokuz ila yedi kadın, padişah kadınlarınınki ise yirmi ila sekiz kadın arasında değişiyordu. İkballerin maiyetleri altı ila dokuz kadın arasındaydı. Harem görevlilerinin ayrıca kendi kişisel hizmetlerine verilmiş cariyeleri vardı: kethüda kadının dört, ikinci hazinedarın üç, diğer önde gelen görevlilerin ise -çaşnigir usta, saray ustası, câmeşûy usta ve kilerci usta- sadece birer hizmetkârı vardı. Belgenin ilginç bir özelliği, hiç değilse bu sıralarda, normal olarak asıl hareme girmedikleri için kara hadımağaların önde gelenlerinin hizmetlerine verilmiş, belki onlara vekâlet etmek üzere, harem üyeleri olduğuna dair kanıtlardır. Kızlarağasının hizmetine verilmiş beş, ikinci siyah hadımağanın iki ve hazinedar ağanın ise dört harem üyesi vardı.

Bu listede yüksek mevkideki bazı harem kadınları görülmemektedir. Aslında listenin başlığı da -"Cariyelerin isimleri ve günlük ücretleri"- sadece padişah ailesinin hizmetkârları sayılabilecek olanların isimlerini içerdiğini düşündürür. Listede bulunmayanlar 17. yüzyıl harc-ı hassa defterlerinde gözlemlenen ve harem kadınlarını üç temel bölüme, sultan ailesi, hanehalkı görevlileri ve sıradan hizmetkârlara ayıran muhasebe usullerine uygundur. Öngörülebileceği

rindeki diğer cariyeler (Osman'ın toplam on dokuz, Mehmed'in on dört cariyesi vardı) on akçe ya da daha az maaş alıyordu. Onları izleyen en büyük iki şehzade Mustafa ve Bayezid III. Ahmed'in oğullarıydılar ve ikisi de 1718'de doğmuştu. Bunların üst maaş alan gruptan cariyesi olmaması III Ahmed'in en büyük oğlu Mehmed'e karşı bir saygı işareti olmuş olabilir.

gibi, sultanın altı kadını listede yoktur. Kethüda hatun ve sultanın dayesi de listede yer almamaktadır. Bu son iki kişi sultanın kadınlarından sonra en büyük statüye sahip harem üyeleriydi. Mevkileri, bu çalışmada ele alınan dönemin büyük kısmındaki maaşlarının büyüklüğü -günde 200 akçe- ve ayrıca 1620 sıralarında harc-ı hassa defterlerinde hanehalkı kadrosuna değil de aile üyeleri listesine girmeye başlamış olmalarıyla da ortaya çıkmaktadır.

Harem Kurumunun Hiyerarşisi: Fiziksel Yapı

Yeni Saray harem dairesinin fiziksel yerleşim düzeni haremin hiyerarşik ve işlevsel bölümlerinin ve orada yaşayan kadınlar arasındaki ilişkilerin anlatılmasına bir başka boyut daha katar.[114] Maalesef harem sürekli genişleme, yeniden yapım ve yeniden düzenlemeler geçirdiği için, sarayın bugünkü biçimiyle yapısından 16. ve 17. yüzyıllarda bu odaların ve oda gruplarının tam nasıl kullanılmış olduğunu çıkarmak güçtür.[115] Haremin kadınların çoğunluğunu barındıran bölümü 1665'te yangınla yok oldu ve IV. Mehmed tarafından sonraki birkaç yıl içinde hızla yeniden yaptırıldı. Sonraki on ve yüz yıllarda esas olarak ek katlar ve eldeki odaların bölünmesi şeklindeki büyümeler harem dairesinin büyük kısmının görünüşünü değiştirdiyse de bu alanın temel yapısı 1600'larda Turhan Sultan'ın valide sultanlığı sırasında yeniden inşa edildiği zamanki gibi kalmış görünmektedir.[116] Kadınların yaşadığı harem alanı dört tarafından karaağaların dairesi, haremi üçüncü avludan ayıran bir geçit, sultanların kendi kullanımları için yaptırdıkları daireler ve aşağıda saray arazi-

114 Bunu izleyen düşünceler büyük ölçüde haremin bugünkü haline ilişkin kişisel gözlemlere dayanır. Topkapı Sarayı Müzesi Harem Bölümü Başkanı Güngör Dilmen'e, halka açık tur alanı dışındaki yerleri ve haremin mimari rekonstrüksiyonunu gösteren planları görme fırsatını bana verdiği için müteşekkirim. Haremin gelişimini anlama konusunda Eldem ve Akozan'ın, haremin gelişim süreci içinde farklı dönemlerdeki plan rekonstrüksiyonlarını kapsayan *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma* eseri çok yardımcı olmaktadır.

115 Ancak, belirli alanların inşa tarihleri genellikle oda girişlerinin üzerinde görülebilen kitabeler vasıtasıyla saptanmaktadır.

116 16. yüzyıl sonunda harem dairelerinin tarifi için bkz. Necipoğlu, "The Formation of an Ottoman Imperial Tradition", s. 457 vd.

sinin yamaçlarıyla Süleymaniye Camii ve Haliç'in üst kısmına bakan harem dış duvarı ile çevrilmişti.

Kadınlar bölümüne Valide Sultan Dairesi hakimdi. Büyüklük ve ihtişam bakımından sadece III. Murad'ın kendisi için yaptırdığı daireler burayla boy ölçüşebilirdi. Büyük bir salon ve biri yatak diğeri de dua odası olarak kullanılan küçük odalardan oluşmaktaydı. Valide Sultan Dairesi'nin üç ana girişi vardı: çifte hamama (bir tarafı valide sultan, diğer tarafı padişah için) giden ve devamla haremin III. Murad tarafından yaptırılan büyük salonuna uzanan bir geçit; karaağaların en iç nöbet noktasından "Cariyeler Taşlığı"na giden geçit ve taş döşeli büyük, merkezi "Valide Taşlığı" (bu avlu ve avluya açılan odalar muhtemelen Yeni Saray hareminin ilk inşa edilen yapılarıydı).[117] Mimari olarak göze çarpıcı bu girişlere ek olarak Valide Sultan Dairesi'nin içinden, kısmen dairenin altında yer alan ve bir gözaltı yeri veya hapishane olduğu sanılan yere de ulaşma olanağı vardı. Valide sultanın odalarından Hünkâr Dairesi'ne giden bir başka yol da kendi odasının üstündeki bir dizi ikinci kat odasının içinden geçiyordu. Bu birbirine bağlı bir dizi odada yaşayanları valide sultan yakından denetleyebiliyordu.[118]

Valide sultanın merkezdeki dairesi haremi iki ayrı alana bölüyordu. Onun odalarıyla karaağaların bölümü arasında cariyelerin bölümü, valide odalarının diğer tarafında ise padişah ve genç şehzadelerin daireleri yer alırdı. Valide sultanın dairesi böylece haremi bir "hizmet kanadı" ve "aile kanadı"na bölüyor diye düşünülebilir. Merkezi konumu her iki tarafı da özenle göz altında tutmasına izin

117 Eldem and Akozan, *Topkapı Sarayı*, s. 67.

118 Bu odaların ve dolayısıyla da bu rotanın ne zaman meydana geldiği konusunda emin olunamıyor. IV. Mehmed'in yeniden yaptırdıklarından sonraki bir döneme tarihlenebilirler. Diğer taraftan valide sultanın dairesinden bu üst kattaki odalara çıkan merdivenin yanındaki duvarın içinde gizli bir merdiven vardır. Bu gizli merdiven soldaki çok küçük bir odaya ve sağdaki bir dolaba açılan gizli bir girişe gider. Kösem Sultan'ın gelini Turhan Sultan tarafından kendisini öldürmek üzere yollanmış kara hadımağalardan saklanmak için girdiği dolabın bu olduğu bana anlatıldı (dolabın altından görünen elbisesi yerini ele vermişti). Ancak IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın bu gizli alanın değerini kavradığı (valide sultanın şahsi hazinesinin saklandığı yer pekâlâ burası olabilirdi) ve kendi dairesi ile ek bölümlerini bu şekilde yaptırdığı da düşünülebilir.

veriyordu. Haremin her köşesine ulaşma olanağı, onun harem kurumunun yöneticisi ve sultan ailesinin koruyucusu rollerinin somut kanıtıdır. Haremin fiziksel yapısı buranın hâkim sakininin padişah değil de valide sultan olduğu kanısını uyandırır.

Haremin her "kanad"ında önde gelen kadınlar için olduğu belli az sayıda zarif daire vardı. Ama bunlar Valide Sultan Dairesi ya da farklı padişahların yaptırdığı oda ve köşklerin ihtişamıyla hiçbir şekilde boy ölçüşemezdi. "Hizmet kanadı"nda her biri ortada bir salonla balkona benzer bir uyuma alanı ve herhalde daire sahibesinin kişisel hizmetkârları için birkaç ikincil odadan ibaret üç daire vardı. Bu dönemin hareminde padişah ve valide sultanınkiler dışında dış dünyaya bakan pencereleri olan daireler sadece bunlardı. Bu dairelerde kimlerin yaşadığı belli olmamakla birlikte, kızların eğitiminden sorumlu olan kethüda hatun ve denetleyici görevlere sahip diğer önde gelen idari görevlilere ait olmaları muhtemeldir. "Aile kanadı"nda da dışarıya bakmamakla birlikte güzel ve zarif daireler vardı.[119] Şehzade ve sultan kızlarının dairelerinin altında bulunan bu dairelerin, çocukların dadılarına ve/veya sultanın hasekilerine ait olmaları muhtemeldir. Dışarıya bakmayan odalar haremin en sıkı korunmuş olması gereken sakinleri olan padişah cariyeleri için uygun mekânlardı. Valide sultan, kethüda hatun ve diğer ileri gelen idari görevliler gibi harem kariyerleri cinsel bir öğe içermeyen daha yaşlı kadınlara dış dünyaya görsel ulaşım izni verilmiş olması daha uygun düşerdi. Ancak, bu, bir spekülasyon olmaktan öteye gitmez.

Haremin bazı ikamet özellikleri açıklanamamıştır. Örneğin saraya dönen dul sultan kızları nerede yaşardı? Belki de güzel ve kibar daireler zaman zaman onlar tarafından kullanılıyordu. Açık olan şudur ki hiyerarşinin üst kademelerinde yer alan cariyeler ya da görevliler arasında olmayan harem sakinlerinin hayatı, harem kariyerlerinde daha başarılı olanların hayatından çok daha az konforluydu. Haremi sıkışık karanlık odalar ve geçitler yığını olarak gösteren tasvirler, başarılı kadınlar bağlamında değil ama sıradan kadro için doğrudur. Ancak bu açıdan herhalde Harem-i Hümayun'un, impa-

119 F. Davis, Palace of Topkapı, s. 226.

ratorluktaki ev kölelerine sahip olabilecek kadar varlıklı herhangi bir aileden çok az farkı vardı.

Bir Eğitim Kurumu Olarak Harem: Amaç ve Teşkilat

Hanedan ailesi üyeleri için harem bir ikametgâhtı. Sultan ailesinin hizmetkârları için ise bir eğitim kurumu diye tarif edilebilir. Genç kadınlar sadece padişaha uygun cariyeler ve annesiyle diğer ileri gelen harem kadınlarına nedimeler sağlama amacıyla değil, aynı zamanda askeri/idari hiyerarşinin tepesine yakın (en üst mevkilerdeki görevliler Osmanlı sultan kızları ve onların kızlarıyla evlenirlerdi) erkekler için uygun eş sağlama amacıyla eğitilirlerdi. Enderun, saray içinde padişaha kişisel hizmet yoluyla erkekleri nasıl saray dışında hanedana hizmete hazırlıyorsa, harem de kadınları padişah ve annesine kişisel hizmet yoluyla dış dünyadaki rollerini almaya hazırlıyordu. Azat edilen ve Enderun mezunları ve diğer görevlilerle evlendirilen bu kadınların payına da kocalarının oluşturduğu erkek hanelerini (selamlık) tamamlayan haremler oluşturmak düşerdi. Erkek ve dişi köleleri evlendirmek elit kölelik kurumu ile birlikte ortaya çıktığı anlaşılan bir uygulamaydı: Türk köle muhafızları İslamiyetteki elit kölelik uygulamasının ilk örneği olan 9. yüzyıl Abbasi Halifesi Mu'tasım, askerlerini aynı etnik kökenden kadın kölelerle evlendirirdi.[120] Osmanlı köle evliliklerinin bir örneği, Süleyman döneminde daha alt kademede bir vezir olan Pilak Mustafa Paşa'nın evliliğiydi. Enderun'dan yetişen Mustafa Paşa, haremden çırağ edilen bir kadınla evlendikten sonra kariyerinde ilerlemişti. Tarihçi Peçevi'ye göre, "Beylerbeyliği mevkiine yükseldikten sonra Harem-i Hümayun'un kadın kölelerinden Şahuban adlı bir hanımla evlendi ve bu sayede vezirlikle taltif edildi."[121]

Sultan hanesinin kurduğu teşkilat ve eğitim kalıbı, bu köle evlilikleri vasıtasıyla çoğaltılarak Osmanlı yönetici sınıfının sosyal ve politik temelini oluşturuyordu.[122] Saray eğitim sisteminin -hem

120 Sourdel, "Ghulam," s. 1079.

121 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 30-31. Ayrıca bkz. Süreyya, *Sicill-i Osmani,* 4, s. 372.

122 İstanbul'a 1717'de İngiliz elçisinin eşi olarak gelen Lady Mary Wortley Montagu'nun

erkek hem de kadınlar için- ana hedeflerinden biri hükümran hanedana sadakatin aşılanmasıydı. İmparatorluğun elitini sarmalayan bağları erkekler kadar kadınlar da sürdürdüğü için elitin sadakatinin odağında sadece padişahın kendisi değil, aynı zamanda sultan hanesinin kadınları, yani bir bütün olarak hanedan ailesi vardı. Böylece, Harem-i Hümayun teşkilatını ve sakinleri arasındaki ilişkileri incelerken, çevresinden soyutlanmış bir yapı değil, yönetici sınıfın hayati bir öğesinin oluşumundaki matrisi gözlemliyoruz.

Haremin Yeni Saray'a taşındıktan sonraki örgütsel gelişiminin çarpıcı bir özelliği, üçüncü avluda yaşayan içoğlanlar ve hadımağaları teşkilatına benzerliğidir.[123] Sultanın harem içindeki yeni ikametgâhının, belirleyici bir farkla, kişisel hizmetkârlarının cinsiyetinin değişmesiyle eskisi gibi biçimlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. İki teşkilat arasında birçok koşutluk vardı.[124]

Başlıca bir benzerlik her iki kurumdaki kademelerin çokluğuydu. Bobovius, bir hassa sipahisiyle evli ve haremde Valide Kösem Sultan'ın maiyetinde hizmet etmiş bir kadından öğrendiklerine dayanarak, "sarayda kadınlar içoğlanlar ile aynı sayıda odaya bölünmüştür... ve erkekler arasında geçerli rütbelerin aynısını uygularlar" diyordu.[125] Eğitim görmekte olan kadın ve erkek kölelerin rütbeleri gibi her iki kurum içindeki kariyer yolları da koşuttu. Her iki teşkilatta da eğitime yeni başlayanlar büyük oda ve küçük oda denen iki odada toplanırdı. Acemiler, eğitim/hizmet bölümlerinde yukarıya doğru tırmanmak için uğraşmaya girişirlerdi -üçüncü avluda, seferli, kiler ve hazine odaları, haremde ise kiler, külhan ve hazine odaları.[126] Orta seviyelerde

mektupları üst düzey devlet görevlilerinin özel hanelerinden enstantaneler verir *(Letters,* 1, s. 342-44; 347-52, 380-87).

123 Harem ile üçüncü avludaki okulun yapıları arasındaki bu benzerlik İnalcık tarafından kısaca kaydedilmiştir *(The Ottoman Empire,* s. 85). İnalcık şöyle der: "[Harem] teşkilatı, karakterinin hayal ürünü masallar bolluğu içinde unutulan bir yönü olan köle sistemini tamamlıyor ve içoğlanlar teşkilatı ile paralellik gösteriyordu."

124 Üçüncü avlu personelinin teşkilatı konusunda bkz. İnalcık, *Ottoman Empire,* s. 78- 80, 82; Miller, *Beyond the Sublime Porte,* böl.3 ve bu eserin devamı olan *The Palace School of Mohammad the Conqueror.*

125 Bobovius, *Mémoire*, 257.

126 Yukarıda anlatılan belge kiler ve külhan odalarının hizmet bölümleri olduğuna tanıklık eder ("Cariyelerin isimleri ve günlük ücretleri"), hazine odasının varlığına

her iki kurumdan çırağ edilmeyenler (erkekler Birun görevine, ya da hassa ordularından birine tayin yoluyla, kadınlar da bu erkeklerle evlendirilme yoluyla) kurumlarının en üst kademelerine yükselirlerdi: Has oda ve Darüssaade. Bu ayrıcalıklı grupların en üst kademelerdeki üyeleri padişahın şahsına (haremde valide sultanın şahsına da) hizmet ettiklerini belirten benzer unvanlar taşırlardı: Has odada silahdar, çukadar, rikâbdar, tülbend ağası, sır kâtibi; haremde ise berber usta, çaşnigir usta, kahveci usta, ibrikdar ve kâtibe usta.

Maaş seviyeleri arasındaki benzerlik iki iç saray kurumunun hiyerarşileri arasındaki benzerliğin altını çizer. Dış idarede Cornell Fleischer tarafından kaydedilen "profesyonel dallardaki rütbelerin yatay olarak birbirine tekabül edişi", iç sarayın iki dünyasına da uzanmış gibidir.[127] 1664'te beş odada -büyük ve küçük odalar ve kiler, hazine ve sefer odaları (has oda dışında)- eğitilmekte olan içoğlanların ortalama maaşı günde 8.5 akçeydi.[128] 1652'de Yeni Saray'daki cariyelerin (Darüssaade grubu dışında) ortalama maaşı günde 8.7 akçeydi.[129] Has odanın en üst kademedeki dört içoğlanı (arz ağaları) Darüssaade grubunun belli başlı üyelerininkine eşit maaş alıyordu: Bobovius'a göre, sultanın rikâbdarı günde 140 akçe, silahdarı 100 akçe, çukadarı 80 akçe ve tülbend ağası 50 akçe alıyordu.[130] İncelediğimiz dönemin büyük kısmında kethüda hatun -haremin en yüksek maaşlı görevlisi- günde 200 akçe alıyordu, buna saray Birun hizmetinde koşut olan maaş sadece alemdarınkiydi.[131] Alemdarlık has odanın en üst kademedeki içoğlanlarının ve ağalarının yükseltildiği bir makamdı.[132]

valide sultanın baş hadımağalarından olan hazine ağasının "hazine odasında hizmet eden kızları idare ettiği"ni söyleyen Bobovius tanıktır (*Mémoire,* 18).

127 Fleischer, *Bureaucrat and Statesman*, s. 196.

128 BA, CEV Saray 1834. Koçi Bey IV. Murad'ın içoğlanlar teşkilatının maaşlarını yükselttiğini kaydetmişti: Büyük, küçük, seferli ve kiler odaları mensuplarının maaşları günde sekiz akçeden on akçeye, hazine odası mensuplarınınki ondan on ikiye, has oda mensuplarınınki ise yirmi akçeden yirmi beş akçeye çıkartılmıştı (*Risale,* s. 80).

129 BA, MM 774.

130 Bobovius, *Mémoire,* s. 214. Bobovius'un rakamları 17. yüzyıl ortasındaki durumu yansıtır.

131 Alemdarın maaşı Süleyman dönemi defterlerinde (TSMA, D 7843) ve 1628-29 defterlerinde (BA, MM 5965) günde iki yüz akçe olarak kaydedilmiştir.

132 İç ve dış saray görevlileri arasındaki ilişkiler konusunda bkz. İnalcık, *The Ottoman Em-*

Üçüncü avlu ve harem kurumları arasındaki bir başka benzerlik ikisinde de üstlenilen eğitimin ciddiyetiydi. Üçüncü avlu içoğlanlarının izlediği iddialı eğitim programına koşut olarak, haremde hiyerarşinin çeşitli kademelerindeki kadınlar için uygun görülen becerilere ilişkin bir eğitim vardı. II. Mehmed saltanatında Enderun'da içoğlan olan Angiolello, sultanın haremindeki kadınların nasıl eğitildiğini şöyle anlatmıştı: "En kıdemli kadınlar yeni ve incelmemişlere konuşmayı, okumayı öğretirler ve onları Muhammed hukuku konusunda eğitirler, ayrıca öğrenmeye ne kadar yatkınlarsa o kadar dikiş dikmeyi, nakış işlemeyi, harp çalmayı ve şarkı söylemeyi öğretirler, törenleri ve âdetleri belletirler."[133] Bundan yaklaşık iki yüzyıl sonra, Bobovius benzer bir durumu anlatmaktaydı:

> Bütün bu köleler arasında, sahibelerinin [valide sultan] hizmetinde yüksek mevkilerde bulunanlar hiçbir iş yapma mecburiyetinde değildir, fakat diğerleri odaların temizlenmesi, dikiş, nakış, çamaşırları beyazlatma gibi tüm gerekli hizmetleri yapmak zorunda tutulurlar. Hatta terzilerin biçtikten sonra gönderdiği içoğlan giysilerini bile dikerler.[134]

Her iki kurumu da zorla sağlanmış çalışkanlık ve katı disiplin karakterize ederdi; yabancılar buraları manastırlarla karşılaştırırlardı. Üçüncü avlu gibi, haremde de kural olarak sessizlik hâkimdi; dilsiz kadınlar buraya ciddi ve ağırbaşlı bir çalışma havası verirdi.[135]

Sıradan harem sakinlerine kazandırılan başlıca becerinin nakış olduğu anlaşılmaktadır. II. Bayezid ve I. Selim'in sarayında içoğlan olan Menavino yeni alınan genç kızları eğitmek üzere Eski Saray'a her sabah on nakış hocası geldiğini anlatmıştı.[136] 16. yüzyılın ortasında yazan Postel'e göre, nakış sanatında eğitim görenler "güzellik ve zarafet yokluğu" nedeniyle daha üst statüye yükselemeyen çoğunluktu. "Ancak" diyordu Postel, "padişah onları öyle özenle

---

pire, s. 82 ve Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 34,68.

133 Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 128.

134 Bobovius, *Mémoire*, s. 246-47.

135 Withers, *The Grand Signiors Serraglio*, s. 363; Baudier, *Histoire générale du serrail*, s. 37.

136 Menavino, *I Cinque Libri*, s. 135.

eğittiriyordu ki kendi kızları sanırdınız."[137] Haremin sıradan sakinlerinin boş zamanı çok az olurdu, zira Bobovius'a göre, "Ev işlerinde çalıştırılmadıkları zamandaki uğraşları mendil veya başlarına saracak yemeni yaptıkları pamuklu kumaşın üzerine altın ya da sim iplikle nakış işlemektir."[138] Ancak nakıştaki becerileri bu kadınlara yardımcı olmuş görünmektedir. Çünkü hizmetinde bulundukları sultanın ölümü üzerine Eski Saray'a nakledildiklerinde bezirgân Yahudi kadınlar aracılığıyla elişlerinin satılmasından bir miktar gelir sağlayabilmekteydiler.[139]

Bobovius'un haremde üst kademelerde bulunanların hiçbir iş yapmak zorunda olmadığı iddiası kuşkusuz onların ev işi hizmetinden muaf olmaları anlamına geliyordu. Eğitim/hizmet bölümlerine ya da yüksek mevkilerdeki aile üyeleri ya da görevli kadrosunun maiyetlerine tayin edilerek harem hiyerarşisi içinde yükselebilen kadınlar zamanlarını muhtemelen yeni mevkilerine uygun beceri ve görgüyü edinmek ve mükemmelleştirmekle geçiriyorlardı. Bir musiki aleti çalmaya, şarkı ya da raksa yatkınlık gösterenler bu sanatlarda eğitilirlerdi. Valide sultan bu daha iyi eğitilmiş kadınların en yetenekli ve güzellerini kendi maiyetine seçerdi. 1660'larda İngiliz Elçiliği sekreteri olan Paul Rycaut'a göre,

> Bunların içinden valide sultan maiyetini seçer ve en güzel ve akıllı ya da kendi mizacına en uygun gördüğünü okullardan usulüne göre alır ve onları kendi hizmetine ya da maiyetindeki diğer görevlilere verir. Bunlar hep padişahın ilgi ve sevgisine nail olmaya uygun şekilde zengin giyimli ve her türlü değerli taşla süslü olurlar. Bunların üstünde, her yakışıksız veya hafif davranışlarını düzeltmeye dikkat eden ve onları sarayın tüm kural ve düzeni konusunda eğiten "kadun kahya" ya da hizmetkârların anası yer alır.[140]

137 Postel, *De la république des Turcs*, s. 33.

138 Bobovius, *Mémoire*, s. 37.

139 Withers, *The Grand Signiors Serraglio*, s. 390.

140 Rycaut, *The Présent State*, s. 39

Valide sultana hizmet, ağır değilse de kuşkusuz tam zamanlı bir uğraştı. Has oda içoğlanlarının padişaha sürekli hizmetine benzeyen ve aynı şekilde öğrencilerin en seçkinlerine ayrılan bir işti. Bu kadınlar bir harem sakininin hayal edebileceği en yüksek mevkiye seçilebilecekleri göz önünde tutularak eğitilirlerdi. Bobovius'a göre padişah hemen hemen her zaman kadınlarını onları tam da bu amaçla yetiştiren annesinin nedimeleri arasından seçerdi: "Onları, Büyük Senyörde aşk uyandırıp cariyesi olabilmeleri, belki de aralarından birinin gözde ve sultanın en büyük oğlunun saygın annesi olabilmesi ya da saray dışında nitelikli insanlarla evlendirilmeleri için ihtişamla giydirmeye ve öğrenebilecekleri her şeyi öğretmeye özen gösterir."[141]

Özetlenecek olursa, cariyenin kariyeri şu üç şekilden biriyle sonuçlanabilirdi: Bir Osmanlı şehzadesinin annesi olarak hanedan ailesine girmek, harem kurumunun idari görevlerinden birine yükseltilmek ya da azat edilip hanedanın bir erkek kulunun eşi olarak Osmanlı yönetici elitine girmek. Harem kariyerinin hangi noktada bu yol ayrımına geldiği açık olmamakla birlikte, padişah cariyeliğine sadece eğitim sürecinin zirvesindeki kadınların erişebildiği anlaşılıyor. Cariye olarak başarılı bir kariyer sahibi olabilmek, içoğlanlarda olduğu gibi haremde de fiziksel çekicilik kadar karakter, akıllılık ve başarıya bağlıydı. Bu eğitim seviyesine gelip de padişah cariyesi olmayan kadınlar büyük ihtimalle yükselerek harem idari/denetleyici kadrosunun en üst mevkilerinde yer almış ya da sultanın hizmetindeki yüksek mevki sahibi erkeklerle evlenmişlerdi.

17. yüzyıl sonunda resmi kullanıma giren (ve ondan önce de muhtemelen gayri resmi olarak kullanılan) unvanlar yetenekli bir cariyenin eğitiminin onu hem cariyelik hem de idari kariyerlere hazırladığını düşündürür.[142] Sultanın "ikbal"i (sultanın gözde can yoldaşı belki de cariyesi, en kıdemli cariye- lerin yani "kadın"ların altında, kadın mev-

141 Bobovius, *Mémoire,* s. 259.

142 Bu unvanlar bu çalışmanın kapsamı dışında kalmakla birlikte bunları kısaca incelemek de yararlıdır. Haremin genellikle sürekli evrilen ve gelişen -üyelerinin unvanları da değişen- bir kurum olarak değil de yekpare bir kurum olarak alınmış olması bu unvanlarla ilgili karışıklığa yol açmıştır.

kiine yükseltilme sırasını bekleyen) olan kadın aynı zamanda haremin ileri gelen idari/denetleyici görevlilerinin unvanı olan "usta"nın altında bir rütbe olan kalfa unvanını taşırdı.[143] Usta ve kalfa unvanları Osmanlı lonca teşkilatının ve diğer hiyerarşik örgütlenmiş bütüncül yapıların terminolojisine aittir. Bu kadınların aynı zamanda hem ikbal hem de kalfa olarak bilinmiş olması yüksek düzeydeki her iki harem kariyeri için de seçilebilir olduklarını düşündürür.

İki iç saray teşkilatının benzeştiği son bir nokta da personellerinin köle statüsü idi. Hür doğmuş Müslümanların sarayın üçüncü avlusunda içoğlan olarak eğitilmesi olanaksız değildiyse de (aslında bu eğitimin onlar için ulaşılabilirliği 17. yüzyılda arttı)[144] üçüncü avlu sakinlerinin büyük çoğunluğu kölelerdi. Harem sakinleri hakkında daha çok şey bilmiş olsak, belki aralarında Müslüman kadınların varlığını görürdük. Ancak şu andaki kanıtlar haremin sadece ve sadece köle cariyelerden oluştuğu düşüncesini uyandırıyor. Hanedan politikasının ana özelliklerinden biri -yasal evlilik yoluyla değil de cariyelik sistemi yoluyla üreme- hür Müslüman kadının harem içinde bir anakronizma olduğuna işaret eder. II. Osman'ın şeyhülislam kızıyla evlenmesine karşı tepki, büyük ölçüde özgür bir Müslüman kadının padişah haremine katılmasının uygunsuzluğundan kaynaklanmıştı. Haremin köle olmayan tek sakinleri efendisinin ölümü üzerine doğrudan doğruya özgürleşen valide sultan ve sultan kızlarıydı. Ancak bunlardan biri yüksek makamına köle cariye olarak ulaşmıştı, diğerleri ise harem hiyerarşisi içinde önemsiz figürlerdi.

143 TSMA, D 8075 (bkz. no. 108). I. Mahmud'un dört ikbali haremin önde gelen üç ustasının hemen ardından ve kendilerinden daha yüksek ücret alan diğer ustaların önünde yazılmıştır. Listede "başikbal Meyyase kalfa, ikinci ikbal Fehmi Kalfa, ikbal Sim Kalfa, ikbal Hübabe Kalfa" olarak geçerler. Bu kadınların sultanın kadınlarını, kethüda hatunu ve daye hatunu içermeyen bu cariyeler listesi içinde yer almış olması onların ailenin değil hanenin parçası olma kimliklerinin altını çizer. 19. yüzyılda kalfa teriminin sadece hanehalkı görevlileri için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 2, s. 150).

144 Kunt, *The Sultan's Servants,* s. 96.

Haremdeki Güç Ağları

Harem-i Hümayun'un yüksek mevkideki kadınları büyük nüfuzlarına rağmen çoğunlukla saraya kapalıydılar. Sultan ikametgâhının dışına ancak haremin hadım karaağalarının sıkı denetimi altında çıkabilirlerdi. Sadece valide sultan harem sınırları dışında hareket kabiliyetine sahip olmuş görünmektedir: törenlerde halka para atarken ya da temenna edenleri selamlarken arabasının ya da tahtırevanın içinde kendini gösterebilirdi. Özenle peçelenmiş veya kafes arkasında olduğu takdirde yüksek mevkideki hükümet görevlileri ile özel görüşmeler de yapabilirdi. Ancak, onun bile erkeklerle rutin yüz yüze ilişkisi yoktu. İşte bu yüzden, harem kadınlarının dış dünyadaki kişiler ya da gruplarla bağlar geliştirmesi zorunluydu. İşbirliğine hevesli olanlardan yana pek sıkıntı yoktu; çünkü imparatorluk otoritesinin odağı olan haremin önemi gittikçe artarken sadece harem sakinleri politik hedeflerini gerçekleştirmek için kullanacakları dış kanallara ihtiyaç duymakla kalmıyorlar, dışarıdakiler de saraydaki potansiyel hamilerle bağ kurmayı arzu ediyorlardı.

Bu dönemdeki padişahlar gibi haremin kadınları da ilişki ağlarının büyük kısmını aile bağları üzerine inşa ettiler. Daha önce belirttiğim gibi, aile kan bağlarıyla sınırlı değildi; büyük çoğunluğu kölelerden oluşan bütün sultan hanesini kapsıyordu. Harem-i Hümayun'da kendileri ya da oğulları yararına sarayla dış dünya arasında köprü kuracak bir taraftar desteği bulmak için en iyi konumda olanlar valide sultan, haseki ya da padişahın diğer kadınlarıydı. Bir kere padişah ya da potansiyel padişahlar kadar sultan kızlarının da annesi olabilirlerdi. Ayrıca, statüleri ve zenginlikleri çok sayıda kişisel hizmetkârın kariyerini denetimlerinde tutmalarına ve harem idari görevlilerinin kariyerlerini etkilemelerine izin veriyordu. Müslümanlar için köle azat etmek bir faziletti; bu da azatlının sadakatini bu kez bir himaye ilişkisi içinde elde eden eski sahibine pratik bir çıkar sağlıyordu. 17. yüzyıl tarihçisi Mustafa Naima azatlılarıyla yakın hamilik bağları oluşturmak için epey çaba harcadığı anlaşılan Valide Kösem Sultan'ın cömertliğini övüyordu:

> [Kösem Sultan] kölelerini iki-üç yıl hizmetten sonra azat eder, Eski Saray görevlileriyle ya da dışarıdan uygun kişilerle evlendirirdi; kadınlara yetenek ve mevkilerine göre çeyiz, mücevher ve birkaç kese para verir, eşlerinin uygun mevkilerde olmasını gözetirdi. Bu eski kölelerine yıllık bir maaş bağlayarak bakar, dini bayramlarda ve mübarek günlerde onlara keseler dolusu para verirdi.[145]

Azatlılar eski sahipleri için bazı işlerde aracı olabilirlerdi, tıpkı evlenen sultan kızlarının Saray-ı Hümayun'da kalan annelerine yardım edebilecekleri gibi. Kızlara ve azatlı kölelere kocalarını etkileyip yandaş olmalarını sağlamak konusunda güvenilebilirdi; dolayısıyla valide sultanlar ve hasekiler bu kocaların seçimini mümkün olduğu kadar kontrol etmeye çalışırlardı.

Sadakatin saraydan sonra dış dünyada da devam etmesinin belki de en dramatik örneği, hem Kösem Sultan'a hem de halefi Turhan Sultan'a hizmet eden Meleki Hatun'un kariyeridir. Meleki önce Kösem Sultan'ın maiyetindeydi. 1648'de Kösem'in padişah olan ikinci oğlu İbrahim akli yetersizliği nedeniyle tahttan indirildi. Bu, Kösem'in yirmi beş yıllık valide sultanlık kariyerini sona erdirmesi gereken bir olaydı. Ancak, ileri gelen devlet adamlarına göre yeni Sultan IV. Mehmed'in annesi Turhan çok gençti. Bu yüzden Kösem'in çekilip valide sultanlığı İbrahim'in halefi olan sultanın annesine bırakmak yerine, yedi yaşındaki torununa naibe olarak kalması istendi. Ancak Turhan Sultan kendi hakkı olarak gördüğü otoriteyi kullanmaya başlayınca, Kösem, anlatılanlara göre, genç sultanı tahttan indirip yerine annesinin daha uysal olduğuna inandığı bir başka şehzadeyi geçirmeyi planladı. Bu noktada Meleki Hatun Kösem'i terk etti ve planlarını Turhan'a anlatarak ihanet etti. Böylece Turhan'ın kayınvalidesini ortadan kaldırmasına imkân vermiş oldu (Kösem, Turhan'ın kızlarağasının öncülüğündeki bir saray darbesinde öldürüldü). Meleki yeni valide sultanın sadık ve gözde hizmetkârı oldu. Sonunda azat edildi ve Enderun'un eski içoğlanlarından Şaban Halife ile evlendirildi. Çift İstanbul'a yerleşti. Burada ideal bir takım oluşturup haber kanalı işlevi

145 Naima, *Tarih,* 5, s. 113.

gördüler ve saraya arzuhal vermek isteyenlere aracılık yaptılar; Şaban erkek, Meleki kadın arzuhal sahiplerini kabul ederdi. Şaban saray içinde hizmet ederken oluşturduğu ilişkilerden, Meleki ise Turhan Sultan'la ilişkisinden yararlanıyordu. Çiftin politik nüfuzu o kadar arttı ki 1656'da İstanbul'daki yeniçeriler yönetimdeki yolsuzluk iddialarına karşı ayaklandığı zaman hayatlarını kaybettiler.[146]

Saray dışındaki yüksek mevki sahibi harem görevlilerinin aile ve hanehalkı ilişkileri kanalıyla kurulan bağlar oldukça üst düzeyde olabilirdi. Sultanın eski dayesi ve kethüda hatunun ilişkileri özellikle önemliydi. Bu ikisi maaş ve törensel itibar bakımından haremde sultan ailesi üyelerinden sonra en yüksek mevkideki kadınlardı. Valide sultan dış dünyayla politik bir köprü kurmak için, I. Mustafa'nın annesinin yaptığı gibi bu kadınlardan birine başvurabilirdi. Ciddi ruhsal sorunları olan Mustafa'nın padişah olmasını kimse beklemiyordu, dolayısıyla annesi haremde pek statü sahibi olmamıştı.[147] Valide sultan olarak kızının kocası Kara Davud Paşa'nın şahsında potansiyel bir yandaşı vardı ama Mustafa'nın sadece üç ay süren saltanatı sırasında Davud Paşa'yı vezir tayin ederek bu ilişkiden faydalanmayı başaramadı. Aslında mevcut otoriteye meydan okumak *istememiş* de olabilir: görevli sadrazam sonuçta yüzyılların "tahtın babadan oğula geçmesi geleneği"nin Mustafa lehine çiğnenmesine izin vermişti. Yine de valide sultan oğluna ve kendisine sadakat gösterecek ittifaklar kurmaya çalıştı: padişahın has odada görevli silahdarı Mustafa Ağa, padişahın dayesiyle evlenmesi koşuluyla saraydan çırağ edilerek itibarlı ve stratejik öneme sahip Mısır Valiliği'ne atandı.[148] Dört yıl sonra Mustafa kuzeni II. Osman'ın tahttan indirilmesi üzerine aniden ikinci kez paldır küldür tahta geçirilince valide sultanın sadrazamlık için ilk tercihi damat Davud Paşa oldu. Davud Paşa politik bir risk haline gelip görevden alınması gerektiği zaman, valide

146 Meleki Hatun'un kariyeri konusunda bkz. age, ciltler 5 ve 6 ve çeşitli yerler.

147 Oğlunun 1617'de tahta çıkmasının arifesinde Mustafa'nın annesinin günlük maaşı sadece yüz akçe idi. Yeni ölen sultanın en gözde hasekisi (geleceğin valide sultanı Kösem) bin akçe, emekliye ayrılan eski valide sultan Safiye ise iki bin akçe alıyordu (BA, MM 397).

148 age, 2, s. 159.

sultan ilk fırsatta eski silahdarı sadrazamlığa tayin ettirdi.[149] Daye ile silahdarın evliliği aracılığıyla yaratılan politik bağ, her ikisi de sultanın yakın kişisel hizmetkârı olduğundan iki misli kuvvetliydi.

Saray dışındaki güç odaklarıyla en önemli bağları, kızlarını yani hanedanın sultan kızlarını ileri gelen devlet adamlarıyla evlendirerek harem kadınları kuruyordu. Üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, sultan ailesi damadı olmak genellikle en yüksek mevkideki hükümet görevlilerine ya da ümit vaat eden genç görevlilere bahşedilen büyük bir şerefti. Artık saraya kapanmış ve evlenmesi yasaklanmış şehzadelerin 14. ve 15. yüzyıllardaki düğünleri gibi, sultan kızlarıyla damatların düğünleri de 16. ve 17. yüzyıllarda imparatorluğun ihtişam ve cömertliğini sergileme işlevi görüyordu.

Hanedan, sultan kızlarının evliliklerini hep politik amaçlarla kullanmıştı; bu dönemde göze çarpan bu evliliklerin sıklığıdır. 17. yüzyıla gelindiğinde, sultan kızlarının arka arkaya birkaç kez evlenmesi olağan hale gelmişti. Art arda birkaç kez evlenmelerinin mümkün olabilmesinin nedeni sultan kızlarının iki-üç yaşlarında nişanlanabilmesi ya da evlenebilmesiydi (küçük çocukları nişanlama ya da evlendirmek sadece sultan ailesine mahsus değildi; böyle evlilikler 16. yüzyıl Anadolu kayıtlarında da görülmektedir).[150] Sultan kızları ergenlik çağına geldiklerinde üçüncü ya da dördüncü kez evlenmiş olabiliyorlardı; çünkü yüksek mevkideki kocaları savaşta ölmek ya da idam edilmek dahil çeşitli risklerle karşı karşıyaydılar. Bu âdetin belki de en uç örneği olan Kösem'in kızları Ayşe ve Fatma en az altışar kez evlenmişlerdi. Son nişanlandıklarında da yaşları oldukça ilerlemişti: Ayşe yaklaşık elli, Fatma ise altmış bir yaşlarındaydılar.[151]

Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde, hâmisi ve iki kere sultan damadı olmuş Melek Ahmed Paşa'dan sık sık söz ederek bu evliliklere ender bir içeriden bakışı mümkün kılar.[152] 1644'te o sırada elli beş yaşla-

149 Naima, *Tarih,* 2, s. 393.

150 Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler," s. 37-38.202

151 Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, tablo 34; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 50-52.

152 Evliya Çelebi, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as*

rında olan Melek Ahmed Paşa, 17. yüzyıl padişahlarının en kahramanı ve en müstebiti olan IV. Murad'ın on üç yaşındaki kızı Kaya Sultan ile evlendi. Kaya Sultan, zifaf gecesinde ve sonraki yedi yıl boyunca paşayı yanına yaklaştırmayı reddetti, hatta düğün gecesi onu bıçakladı (Evliya onun kocasından korkusunu, ona bir kız çocuk verdiği takdirde öleceğine ilişkin bir kehanete bağlar.) Ancak daha sonra çok mutlu bir evlilikleri oldu ama sultan kızı yirmi altı yaşında doğum sırasında öldü. Bu, Melek Ahmed'i o kadar perişan etti ki cenaze sırasında kendini Kaya'nın tabutu üstüne attı ve hıçkıra hıçkıra ağlayarak imparatorluğun orada toplanmış bütün itibarlı kişileri önünde bir skandala yol açtı.[153]

Kaya Sultan'ın kocasını desteklemesinin çok büyük politik önemi vardı. Çoğu kez hem stratejik hem mali destekle yardımına koşmuştu. Evliya Kaya'yı olağanüstü cömert bir hami ve dinine çok bağlı bir kadın olarak çizer. Onun birçok niteliğini överek, "O günlerde hayatta olan on yedi sultan kızından hiçbiri kocalarıyla Kaya'nın Melek'le geçindiği kadar iyi geçinmemiştir. Evini de akıllıca ve sağduyuyla idare ederdi. IV. Murad'ın babasına layık kızı, öfkeli bir arslan ve diğer bütün sultan kızlarının hamisiydi" diye yazar.[154] Evliya'nın anlattıkları kuşkusuz Kaya Sultan ve Melek Ahmed'in hanesiyle kendisi arasındaki çok yönlü bağlarla (hamilik -Evliya Paşa'nın kız kardeşi de sultan kızının maiyetindeydi- ve akrabalık -annesiyle paşa kuzendi- ve etnik dayanışma -Evliya ve Melek Ahmed Abaza idiler-) renklenmiş olmakla birlikte Kaya'nın hanedanın hayırseverlik yapma görevine örnek oluşturduğu açıktır.

Melek Ahmed Paşa'nın daha sonra Kösem Sultan'ın kızı ve Kaya Sultan'ın teyzesi Fatma Sultan'la evlenmesi ayrı bir hikâyedir. Düğün sırasında daha önce birçok kez evlenmiş olan Fatma altmışa yaklaşmıştı, paşa ise yetmişlerindeydi. Evliya'nın anlatımına göre Melek Ahmed ölen sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın kendisine düşmanlığına yorduğu bu evliliği hiç istemiyordu (Köprülü "Melek'e bir fil

---

Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels, çev. Dankoff, çeşitli yerlerde.

153 Evliya Çelebi, *The Intimate Life*, s. 233-34.

154 age, s. 234.

verdim, doyursun bakalım" demişti). Düğün gecesinde, sultan kızı paşaya kendisine ve geniş hanesine sağlamasını beklediklerine ilişkin kesin bir hesap çıkardı. O, böyle paralar sağlamasının imkânsız olduğunu savununca, Fatma tek çözümün boşanma olduğu ve Mısır'ın bir yıllık vergi gelirine eşit olan çeyizini geri vermeye hazır olması gerektiği cevabını verdi.[155] Paşa bundan kısa bir süre sonra ölünce Fatma Sultan, Melek'in hazinesinin ve tüm mallarının kendi çeyizi olduğunu iddia ederek hemen konağının odalarını mühürledi. Durumu düzeltmek için sadrazamın müdahalesi gerekti. Ancak, hikâye sultan kızının açısından anlatılmış olsaydı, bu evliliğin Fatma Sultan'ı da muhtemelen Melek Ahmed kadar mutsuz ettiği görülecekti.

Daha önceleri hükümdar ile önde gelen kulları arasındaki kişisel ilişkiler yan yana savaşır ve birlikte divana katılırken sağlamlaşırdı; Süleyman dönemi sonrasında padişahın giderek saraya kapanmasıyla bu olanaksız hale gelmişti. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıllardaki sultan kızı-damat evliliklerinin sıklığı, kuşkusuz devlet adamlarının hükümdarlarına bağlılığını perçinleyen bir tür politik çimento olarak bu evliliklerin taşıdığı büyük önemi yansıtıyordu. Bir paşayı damat olarak sultan ailesi içine sokmak, altı kez evlenen Ayşe'nin son kocası asi vezir İbşir Mustafa Paşa olayında olduğu gibi fesatı kontrol altına alma işlevi bile görmüş olabilir. İbşir Paşa Anadolu'da muazzam sayıda asker toplayıp Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinin intikamını almak ve "sapkın" Safevilere karşı imparatorluğun ihmal edilmiş savunmasını üstlenmek gerekçeleriyle padişah buyruklarına baş kaldırmaya başlayınca, genç Sultan IV. Mehmed ve Valide Turhan Sultan onu sadrazam tayin etmek ve sultan damadı yapmak stratejisini benimsediler. Evlilik hoşnutsuz paşayı onurlandırma ve hükümdar hanesiyle sembolik olarak yeniden birleştirme işlevi gördü, aynı zamanda da İbşir Paşa'yı başkente gelmeye zorlaması ve yerinin (karısının sarayına) sabitleşmesi gibi daha pratik sonuçları da oldu. İbşir Paşa İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra idam edildi.[156] Sultan ailesine damat olma "onuru" bir devlet adamı-

155 ağe, s. 260-61.

156 İbşir Paşa olayı Naima, *Tarih, 6,* s. 4-99'da ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

nın manevra kabiliyetini sınırlayabilmekle birlikte, 16. yüzyılda olduğu gibi statüsünü yükseltmeye de devam etti: Melek Ahmed Paşa Van valisi olarak yetki alanı içindeki bir asi Kürt liderine şu sözlerle ültimatom vermişti: "Hânım ve kardeşim, şunu aklında tutmanı isterim ki ben Osmanlı sultanlarının bir sadrazamıyım. Özellikle de Sultan IV. Murad'ın damadıyım. Ve şimdi de Van vilayetinin valisiyim."[157] Sultan kızı-damat evliliğinden sadece sultanların değil, anneleri ve hasekilerinin de büyük yarar sağladığı açıktır (güçlü harem-damat ittifakının ilk örneği Süleyman'ın gözdesi Hurrem ile Rüstem Paşa'nınkiydi). Evli sultan kızları ebeveyn ocakları olan hareme nispeten kolay ulaşma imkânına sahiptiler ve bilgi verme, kuryelik ve politik strateji belirleme görevi yapabiliyorlardı. Sultan kızlarıyla haremdeki annelerinin çıkarları uyum içinde olduğu için -sultan kızlarının hedefi eşlerinin politik kariyerlerini ve aslında hayatlarını uzatmak, annelerininki de dışarıda sadık müttefikler bulunmasını garantilemekti- sultan kızlarının evlilikleriyle oluşturulan ilişki ağları hayati önem taşıyordu. En güçlü valide sultanların birkaç kız annesi olması kuşkusuz rastlantı değildir: Nurbanu'nun (1574-1583 arası valide sultan) üç, belki de dört, Safiye'nin (1595-1603) iki ve Kösem'in (1623-1651) en az üç kızı vardı. Aslında bu dönemdeki sultan kızı-devlet adamı evliliklerinin sayısını artıran da büyük ölçüde valide sultanların çabalarıydı. Bu tür politik bağların 17. yüzyılın ilk yarısında sık rastlanan naipliklerin ayakta durmasında hayati önemi vardı.

Valide sultan, sultan kızlarının kimlerle evleneceğine tek başına karar vermiyordu; bu düzenlemeleri büyük ölçüde etkileyebilmesi, ona hanedanın en önemli kullarının sadakatini perçinleyen ilişki ağlarını ve evlilikleri oluşturmak için epeyce fırsat veriyordu. Valide sultan sadece kendi kızlarının evliliklerini değil, oğlunun kızlarının da evliliklerini düzenliyordu. Kız torunlarını evlendirmek valide sultanın çıkarınaydı, böylelikle kocalarının kendi politik müttefiki olması gibi bir politik çıkar sağlayabiliyordu. Venedik elçisi, 1583'te Nurbanu'nun oğlu III. Murad'ın ikinci kızını bostancıbaşıyla evlen-

157 Evliya Çelebi, *The Intimate Life*, s. 177.

dirmeyi planladığını bildirmişti.[158] Kösem'in uzun kariyeri, ona, aile ilişkilerine dayalı ittifaklar kurmak ve güçlendirmek için epeyce fırsat verdi. 1626 sıralarında Sadrazam Hafız Ahmed Paşa'ya yazarak kızlarından biriyle evlenmesini önerdi: "Hazır olduğunuz zaman bana bildirin, ben de ona göre davranayım. Sizin işinizi hemen hallederiz. Bir sultan kızı hazırladım. Fatma'mı yolladığımız zaman yaptıklarımızın aynısını yapacağım."[159] Hafız Ahmed Ayşe'nin üçüncü kocası oldu. 1640'ların başında Kösem, kısa bir süre önce ölen oğlu IV. Murad'ın cariyelerinden biriyle, bu cariyenin kızı ve Kösem'in torunu on üç yaşındaki Kaya Sultan'ın evliliği yüzünden çatışmış ve galip gelmişti. Cariye, kendi politik müttefiklerinden biri ve eski sultanın silahdarıyla Kaya Sultan'ın evlenmesini çok istiyordu ama mücadeleyi Kösem'in adayı Melek Ahmed Paşa kazandı.[160] Ancak art arda yapılan birkaç evlilik sayesinde, sultan kızının annesi en sonunda kızı kanalıyla kurulacak evlilik ittifaklarından yararlanabiliyordu.

Hanedanın sultan kızı-damat evliliklerine verdiği önemi eleştirenler yok değildi. Karaçelebizade Abdülaziz Efendi ileri gelen devlet adamlarıyla nişanlanan ya da evlendirilen çocuk yaştaki sultan kızlarına tahsis edilen servete karşı çıkıyordu (gelin adayları evliliğin hayata geçebileceği yaşa gelinceye kadar Harem-i Hümayun'da kalıyorlardı). Karaçelebizade tahttan indirilen İbrahim'in dörder yaşlarındaki iki kızına 1648'de tahsis edilen olağandışı miktarlardaki paranın şeriat hilafına devlet hazinesinden aktarıldığını iddia etmekteydi.[161] Öte yandan, Kaya Sultan'ın ölümünden hemen sonra hazinesine ve sarayının eşyalarına Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa emriyle el koyulmasına ilişkin Evliya Çelebi'nin anlattıkları,[162] mali statü bakımından sultan kızlarına yönetici elitin diğer üyelerine davranıldığından farklı davranılmadığını düşündürür. Devlet hizmetindeki güçlü kişilerce (hanedan üyeleri dahil) biriktirilen para

158 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 243.

159 TSMA, E 2457/2.

160 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni*, 1, s. 370; Du Loir, *Les Voyage du Sieur du Loir*, s. 124-26; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 54-55.

161 Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli, 6v.*

162 Evliya Çelebi, *The Intimate Life,* s. 231-32.

ve mal, geçici kullanımı ya da tasarruf hakkı sahibi görevden ayrıldığı veya öldüğü zaman son bulan ödünç verilmiş mülk olarak görülürdü. Ölen itibar sahibi kişilerin mülklerine sistematik olarak el konması 17. yüzyılda giderek arttı ve Hazine-i Hümayun'u doldurmanın başlıca yöntemi haline geldi.[163] Mülklerin kişinin ölümü üzerine hemen dökümü yapılıyor ve Kaya Sultan olayında olduğu gibi, genellikle insafsızca el konuyordu. Her zamanki gibi, hanedana ve hanedanın yaptıklarına yönelik eleştirileri, dönemin politik atmosferini oluşturan hizipçilik koşullarını göz önünde tutarak değerlendirmemiz gerekiyor. Örneğin Karaçelebizade, ulema sınıfının kavgacılığıyla ün yapmış ve sözünü sakınmayan bir üyesiydi, çocuk yaştaki iki sultan kızına fon tahsisinde kuşkusuz aracılık etmiş olan Valide Kösem Sultan'ın da düşmanıydı. Yine de eleştirisi başkentte hanedanın elinde toplanan olağanüstü zenginlik ve kudreti gösterir. Artık şehzadeler kamusal bir rol sahibi ve bir saltanat hanesinin başı olmadıklarından, hanedanın zenginliğini sergileme ve ihsanlar dağıtma görevini padişahla birlikte, sultan ailesinin kadın üyeleri yerine getiriyordu.

Sonuç olarak, valide sultanın ya da güçlü bir cariyenin yukarıda anlatılan çeşitli ilişki ağlarını yaratıp kullanarak kamu yönetiminin farklı sektörlerini harekete geçirebildikleri açıktır. Sultan kızlarının ya da sultan dayesinin evlilikleri kanalıyla devlet adamlarının en güçlüleriyle ittifak kurulabilirdi. Azatlı kölelerle hamilik bağları kanalıyla geniş bir orta kademe kamu görevlileri yelpazesiyle ilişkiler yaratılabilirdi. Saray dışında böyle bir ilişkiler sisteminin kurulmasının hiçbir şekilde gizli bir iş olmadığını kavramak önemlidir. Politik himayenin örgütlenmesi ve politik nüfuzun yaratılması, salt bir "dişi" ya da "harem" paradigması da değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemdeki yönetici sınıfı, kurumsal ya da işlevsel olarak verilmiş yetkiler temelinde değil de kişisel bağlar ile aile ve hanehalkı ilişkileri ağı yoluyla çalıştı. İşlevsel olarak verilmiş otorite -kişinin makamından kaynaklanan otorite- tabii ki vardı ama daha önemli olan kişiyi o makama getiren ve kişinin resmi gücünü uy-

163 Bkz. Baysun, "Müsadere".

gularken kullandığı kişisel ilişkiler -hamilik, hoca-talebe, akrabalık ve evlilik- ağıydı. Kadınlar gibi erkekler de kariyerlerini böyle ilişki ağları aracılığıyla sürdürür, birbirlerinin ilişki ağlarının oluşturulmasında önemli roller oynarlardı.

Ancak birbirinden katı biçimde ayrılmış kamusal/erkek ve özel/dişi alanlarının paradigmalarını bir kenara attığımızda Osmanlı yönetici sınıfının yapısının, kadınların imparatorluktaki siyasi yaşama katılmasına nasıl imkân vermiş olduğunu değerlendirmeye başlayabiliriz. Tersine, kadınların iktidarı nasıl elde edebildiklerini ve kullanabildiklerini anlayarak, erken modern dönem Osmanlı politikasının ve toplum yapısının daha net bir resmini elde ederiz. Hanehalkının bu dönem Osmanlı politik örgütlenmesinin temel birimi olduğu yaygın şekilde kabul edilmekte, fakat kadınların hanehalkı sisteminin inşası ve yaşatılmasındaki rolü göz ardı edilmektedir. Kadınların Osmanlı hanedanında oynadıkları temel rolün daha alt statüdeki hanelerin örgütlenme ve işleyişine yansıyıp yansımadığı gelecek araştırmaların konusudur.

II

KADINLAR VE SALTANAT GÜCÜ

6

OSMANLI SALTANATININ DEĞİŞEN İMAJLARI

Osmanlılar, erken modern İslam dünyasında var olan çeşitli seçeneklerden yararlanarak politik bir kültür yarattılar. Osmanlı hanedanının İslam hanedanları arasında benzeri olmayan uzun solukluluğu kısmen farklı politik gelenekleri, farklı hükümranlık anlayışlarını ve farklı meşruiyet zeminlerini uzlaştırabilme ve ustalıkla idare edebilme becerilerinin sonucuydu. Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıl başında egemen İslami güç ve belli başlı bir dünya imparatorluğu olarak yerini almasıyla bu süreç son bulmadı. Aslında, bu yeni koşullara uyum süreci -özellikle de Osmanlı üstün konumunun ortaya çıkardığı beklentiler- hanedanı daha önce karşılaşmadığı bir sorunla yüz yüze getirdi.

İmparatorluk Avrupalı ve Müslüman rakiplerine karşı zafer kazanmaya devam ettiği sürece statüsü büyük ölçüde bozulmadı. Fakat 16. yüzyılın ikinci yarısında genişlemenin yavaşlaması ve dolayısıyla imparatorluğun Osmanlı padişahının her zaman muzaffer bir dünya fatihi imajını besleyememesi, hanedan tarafından öne çıkarılan saltanat imajlarındaki vurguların yer değiştirmesini gerekli ve kaçınılmaz kıldı. Osmanlılar bu dönemde askeri açıdan gerilemiş değillerdi; 1580'lerde Kafkaslar'da Safevilere karşı önemli ilerlemeler kaydettiler ve 1600'de Habsburgları Viyana'yı almak için ikinci bir seferin yaklaştığı tehdidiyle korkutacak kadar güçlüydüler.[1] Osmanlılar 17. yüzyıl sonuna kadar önemli toprak kayıplarının sonuçları ile yüz yüze gelmeye başlamadılar. Ancak, 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde artık savaş, büyük toprakların muzaffer sultanların eline geçivereceği hızlı, bir mevsimlik seferlerden ibaret olmaktan çıkmıştı.

---

1 Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, s. 17.

Bazen on yıldan da fazla uzayıp giden harekât ya birkaç stratejik sınır mevziinin ele geçirilmesi ya da sadece statükonun korunmasıyla sonuçlanabilmekteydi. 1593'ten 1606'ya kadar süren uzun Habsburg savaşı imparatorluğun ekonomik ve askeri imkânlarını müthiş zorlayan ve birçok değişikliği ortaya çıkartan bir pota oldu. 16. yüzyıl sonunun olayları eski askeri/idari kurumların çağdışı kaldığını gösterdi. Ancak, yeni kurumsal düzenlemelerin ortaya çıkmasıyla eski hiyerarşilerin yerinden oynaması ve gittikçe daha fazla nakit paraya dayanarak yürütülmekte olan savaşların acil taleplerini karşılamak için alınan mali önlemler, kaçınılmaz olarak ekonomik ve sosyal sıkıntılara yol açtı. Eğer yüzyıl biterken bir "kriz" var idiyse, bu, esas olarak kuramların hızlı dönüşümünün ve toplumdaki farklı gruplar arasındaki ilişkilerin doğasında buna bağlı olarak meydana gelen ayarlamaların yarattığı doğal bir huzursuzluktan ibaretti.

Yaklaşık son on yıla kadar bu döneme ilişkin tarih yazılarına, çağın gelişmelerini üzüntüyle izleyen ve Osmanlı toplumunun Süleyman dönemindeki koşullara geri döndürülmesi ve böylelikle gücünü yeniden kazanması gerektiğini düşünen 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl tarihçi ve politik yorumcularının ortaya koyduğu analiz kategorileri egemendi.[2] 19. yüzyıl başından itibaren modern tarihçiler bu dönemin belirli yazarlarının feryatlarını alıp onlardan Süleyman'ın ölümünden sonraki onyılların hızlı Osmanlı gerilemesi senaryosunu inşa etmişlerdir.[3] Durgun ve Avrupa'nın Rönesans sonrası yükselişine ayak uyduramayan bir Osmanlı İmparatorluğu fikrini sonsuza kadar geçerli kılmak hem bazı batılı tarihçilerin hem de bazı modern Türk tarihçilerinin önyargılarına denk düşmüştür.

---

2 Bu yazıların bu dönemin tarihsel analizini sınırlamasına etkisi konusunda bkz. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", s. 283-84. Murphey, "The Veliyuddin Telhis", s. 555-56'da, Osmanlının gerileme döneminin anatomisini inceleyenlerin bu bakışına ilişkin özlü bir açıklama vardır. Reform edebiyatı üzerinde bir çalışma konusunda bkz. B. Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline"; Fleischer, "From Şehzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname"; Howard, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries".

3 Bu sürecin başı konusunda bkz. Howard, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline'", s. 173-76.

Gerçekten de 17. yüzyıl Osmanlılar için, bazı çok kötü anları da olan bir iniş çıkışlar dönemiydi: Anadolu'daki Celali isyanları olarak bilinen sosyopolitik ayaklanmalar; Avusturya savaşının hemen peşinden gelen Şah Abbas idaresindeki Safevi ilerleyişi; imparatorluk Sultan İbrahim'in mutlak ehliyetsizliğinin sıkıntılarını yaşar ve bunun etkilerinden kurtulmaya çalışırken 1617-1623 arasında tahtın dört kez el değiştirmesi, bunun 1644-1656 arasında yeniden yaşanmasından ileri gelen mali, askeri ve politik dağınıklık; nihayet yüzyıl sonunda ikinci Viyana seferinin başarısızlığının ve bunun yan etkilerinin felaket yaratan sonuçları. Aynı derecede -belki de daha fazla- dikkate değer olan konu da bu engellere rağmen canlanma, hatta dönemsel bir refah gerçekleşmiş olmasıdır. 17. yüzyılın Osmanlıların içeriden ve dışarıdan ciddi tehditlerle karşı karşıya kaldığı bir dönem olduğu kuşkusuz doğrudur; ama araştırmacıların son dönemlerde yaptığı çalışmalar, Osmanlıların değişen koşullara uyum sağlamak için ne gibi araçlar geliştirdiklerini ve kriz dönemlerinin doğurduğu çarelerin nasıl kalıcı çözümler haline geldiğini göstermiştir. Hanedanda (gördüğümüz gibi), askeri, idari kurumlarda ve taşra idaresinde büyük yapısal değişiklikler olmuş, önemli bir değişiklik geçirmekten çok, iyice yerine oturan mali bürokrasi ise siyasada istikrar sağlayıcı bir unsur olarak ortaya çıkmıştı.[4] Gerileme terminolojisini bir kenara atan son dönem çalışmaları, bu dönemin kurumsal gelişmelerini anlatmak için "dönüşüm", "reform", hatta "çağdaşlaşma" gibi terimler kullanmaktadırlar.

Gerileme üzerinde yoğunlaşmanın yeterince tartışılmamış bir yönü de Süleyman öncesi döneme bakışımızı çarpıtmaya sebep ol-

4 Son on yıl içinde 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başındaki kurumsal dönüşümlerin çeşitli yönlerini ele alan çeşitli araştırmalar ortaya çıktı. Bunlar arasında İnalcık'ın önemli makalesi "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire"; Kunt, *The sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550- 1650;* Finkel, *The Administration of Warfare;* Howard, "The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656"; Darling, "The Ottoman Finance Department in a Century of Crisis" vardır. Bu dönemde din kurumunun geçirdiği dönüşüm üzerinde doğrudan durulmamıştır; ancak daha önceki ve daha sonraki dönemler üzerinde yoğunlaşan Repp ve Zilfi önemlidir: Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy* ve "The Altered Nature and Role of the Ulema"; Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800).*

masıdır. Süleyman saltanatının sonuna kadarki Osmanlı tarihinin, sanki bu dönem kesintisiz bir zafer yürüyüşü, bir kahramanlık çağıymış gibi romantikleştirilmesini teşvik etmiştir. Bu yüzden imparatorluğun kurulma aşamasında geçirdiği birçok ciddi zorluğu gözden kaçırabiliyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi, Yakındoğu tarihi kapsamı içinde ele alındığında aslında yavaş oldu. Osmanlı Devleti, ilk kez İslamiyetin beslendiği topraklardan fışkırdı. Uzun bir fetih aşaması yaşadı. İmparatorluk yavaş yavaş, parça parça bir araya getirildi; oysa daha önceki Müslüman devletlerin hanedanları fethedilmiş devletleri sadece devralıyor ve zaten kurulu bulunan temeller ve kurumlar üzerine kendilerini oturtuyorlardı.[5] Üstelik, 15. yüzyıl başında, genç Osmanlı Devleti fatih Timur'un elinde neredeyse çöktü ve yeniden bir araya getirilmesinin bedeli çok büyük oldu. 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlılar Avrupa kutsal ittifakının yarattığı çok sayıda tehlikeyle karşı karşıya geldi (II. Murad kendini dine adayamamıştı, zira Avrupalı güçler halefi genç II. Mehmed'in zayıflığından yararlanmak üzere hemen harekete geçmişti). Padişahlar aynı anda hem imparatorluğun inşası için çok emek harcamış beyleri hem de Şeyh Bedreddin ve Şahkulu gibi hanedanın meşruiyetini tehdit edip çoğu tebaanın Osmanlı hükümdarlarına bağlılığının ne kadar nahif olduğunu açığa çıkaran dini halk liderlerini denetleyebilmek için mücadele ettiler.[6] Bu dönemde fetih harcamaları da o kadar kolay karşılanamıyordu: Fatih Mehmed döneminde yaşanan mali sıkışıklık özel mülk ve dini vakıflara geniş çapta el koyulmasına yol açtı. Veraset savaşlarının yol açtığı yıkımlardan ve taht üzerinde hak iddia eden kişilerin tekrar tekrar ve yıllar boyunca içte ve dışta yönetimin elini kolunu bağlayan tehditlerinden söz bile etmiyoruz (17. yüzyıl Celali ayaklanmaları kısmen, imparatorluk merkezine yerel muhalefetin daha önceleri ayrılıkçı şehzade ve halk önderlerinin ayaklanma-

5 Dikkate değer bir istisna, politik örgütlenmesi ve evrimi birçok bakımdan Osmanlılarınkinin öncülü olan 10. yüzyıl sonu ve 11. yüzyıl Gazneliler Devleti'dir.

6 Bu konularda Beldiceanu-Steinherr'in eseri özellikle değer taşır: Bkz. "La Conquête d'Adrianople par les turcs: La Pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes"; Papoulia'nın yazdığı *Ursprung und Wesen der „Knabenlese" im osmanischen Reich* üzerine eleştirisi ve "La Règne de selim 1er: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'empire ottoman".

larında ifadesini bulan devamı olarak görülebilir). Gazi ideolojisinin ve Süleyman'a kadarki (o da dahil olmak üzere) padişah fetihlerinin yüceltilmesi yüzünden, 14. ve 15. yüzyıllarda neredeyse sürekli savaşıldığı, bu savaşın önemli bir bölümünün de Osmanlı topraklarında hüküm sürdüğü gözden kaçabilmiştir. Birçok kişi fetih ganimetleriyle zengin olurken, birçokları da -hem fethedilen hem de fethedenlerin tebaaları- yoksullaşmış ve canlarını kaybetmişti.

Klasik diye adlandırılan dönemin bu yorumunun problematik bir sonucu, dönemin "parlak günlerinde" (Süleyman saltanatı) düzenlenen kurumların, genel olarak Osmanlı siyasasının Süleyman'ın ölümünden sonra "bozulmaya" başlayan örnek kurumları diye görülmesidir. Bu bakış Osmanlı kurumlarının geçirdiği sürekli evrimi göz ardı eder. Osmanlı Devleti ve toplumunun tarihinde, dondurulup "klasik imparatorluk dönemi" olarak adlandırılabilecek tek bir an yoktur. Yakın tarihli çalışmalar şunları düşündürür: Süleyman sonrası gelişmeleri eleştiren 16. yüzyıl sonu reform risaleleri seli, edebi nasihatname tarzının ve devletin ideal bir adalet yapısı kuramayışının dönemsel dışa vurumlarında sadece bir perde olarak görülmelidir.[7] Çoğu kalemiyye üyeleri tarafından yazılmış reform edebiyatına gösterilen aşırı ilgi, İslami normlara uymadığı için devlet yönetimine karşı çıkan başka eleştirel sesleri de örtmüştür.

Bu yazıların ve üzerlerine inşa edilen historiyografinin özellikle hanedan açısından sorgulanması gereken bir yönü, kişi rollerinin aşırı vurgulanmasıdır. Süleyman'ın ölümünden sonraki gelişmelerin (yeni güç merkezleri, politik ve ekonomik sorunlarla baş etmenin yeni araçları), ehliyetsiz ya da rüşvet yiyen kişiler altlarını oymasa, bir şekilde imparatorluğun gücünü ayakta tutmaya devam edebilecek tamamen gelişmiş kurumların bozulması olduğu fikri inatla sürmüştür. Hanedan ve kadınları açısından bu dönem, atalarının kudret ve yeteneklerinin aksine padişahların kişi olarak *yetersizlikleri ve* iradesiz sultanlar üzerindeki nüfuzlarını kendi bencil güç ve zenginlik hırslarını gidermek için kullanan harem kadınlarının işlere "burnunu sokması"yla karakterize olmuş bir dönem olarak bir ke-

7 Fleischer, "From Şehzade Korkud to Mustafa Âli," s. 1, 10-15; Howard, "Ottoman Historiography and the Literature of Declune."

nara atılmıştır. Dolayısıyla, padişah otoritesinin uygulandığı ve hanedan kadınlarının otoritesinin de genişlediği bu çevredeki değişim üzerinde pek az durulmuştur. Modern araştırmacıların bir hanedanın zayıflamasının göstergeleri olarak gördüğü şeylerin, o dönemin insanlarınca genellikle hanedanın aşırı artan gücünün belirtileri olarak algılandığı da yeterince dikkate alınmamıştır.

Bu bölüm kısaca Osmanlı hükümranlığının halk gözündeki imajlarının evrimini araştırmaktadır. Hanedanın halka sunduğu yüzleri arasında birinden diğerine kayan vurgu, daha sonraki bölümlerde ele alınan, kadınların bu dönemdeki gücünün kaynaklarını ve biçimini belirleyen çerçeveydi. Bu bölüm, aynı zamanda sultanların davranış tarzlarındaki belli başlı iki yönü incelemektedir ki bunlar tebaanın, hükümdarlarının geleneksel anlayışların emrettiği gibi davranıp davranmadığını sorgulamasına yol açmıştı: padişahların artık bizzat savaşa katılmamaları ve Saray-ı Hümayun'a kapanmaları. Bu dönemin reform edebiyatının eleştirel analizi bu eserin kapsamı dışında kalmakla birlikte, bu edebiyatın ilgilendiği konulara kısaca bakmamız, sadece Osmanlı toplumunun önemli bir unsurunun bu toplumdaki değişime tepkilerini ifade ettiği için değil, aynı zamanda da kadınların kamusal rollerine dair en sesli eleştirileri dile getirdiği için gereklidir.

Osmanlı Hükümranlığının Yüzleri: Gazi, Sultan, Han

Bağdat'ın 1258'de Moğollar tarafından fethi ve Abbasi Halifeliği'nin çöküşü, daha sonra kurulan hanedanların, Osmanlılar dahil, çok yönlü meşruiyet iddialarına yol açan büyük bir politik akışkanlık dönemini açtı.[8] Bu durum, Abbasi Halifeliği 9. ve 10. yüzyıllarda askeri ve politik egemenliğini kaybettikten sonra bile, Emevi ve Abbasi hanedanları gibi peygamberin halefi (yani Kureyş kabilesi soyundan gelme) olarak değil de zor kullanarak fetih veya içeride iktidara el koyma yoluyla başa gelen Müslüman hükümdarlara meşruiyet sağlama-

8 Moğollar sonrası İslam dünyasının politik açıklığı konusunda bkz. Woods, *The Aqquyunlu*, s. 2-7. Halifelik sonrası çağda meşruiyet teorileri oluşturmakta karşılaşılan sorunlar konusunda bkz. Gibb, "Lutfi Pasha on the Ottoman Caliphate".

ya devam etmişti.[9] Halifeliğin çöküşü İslam dünyasını son yıllarında zayıflamış da olsa birleştirici olan bu güçten yoksun bıraktı ve yeni meşruiyet formüllerinin önünü açtı. Bununla eşzamanlı olarak da Moğol fetihlerinden sonra şu ya da bu derecede Türk-Moğol politik geleneklerine dayalı Müslüman devletler kurulmasıyla birlikte, farklı hükümranlık modelleri ve farklı meşruiyet ilkeleri, 13. yüzyıl ortasından önce sahip olduklarından da fazla vurgulandı.

Ancak, Moğol öncesi ve sonrası politik örgütlenme ve teori arasındaki kopukluk fazla abartılmamalıdır. Orta Asya gelenekleri Türk kökenli hanedanlar ve genellikle kendileri de Türk kökenli olan askeri komutanlar kanalıyla iki yüz yıldan fazla bir süredir İslamın politik ve sosyal dünyasına sızmaktaydı. Bu gelenekler halifeliğin çöküşünden önce İslam politik teori ve pratiğine önemli ölçüde girmişlerdi. Ayrıca, göçebe bozkır halklarına atfedilen politik düşünce ve kurumlar -örneğin hükümdarlığın tüm hanedan ailesinin mülkü olduğu fikri ve ata mirasının aile üyelerine tahsis edilecek topraklara bölünmesi-[10] Ortadoğu'nun yerli halkları arasında bağımsız olarak mevcuttu.[11] Gerçekten de 13. yüzyıl başında İslami politik kültürden Türk-Moğol özelliklerine sahip bir belirgin parça çekip çıkarmak güçtür. İslam politik kültürü her şeyden önce bir sentezdi, İslamın Kuran'da yer alan dini emirleri, peygamber hadisleri, içtihatlar vb. ile İslam uygarlığının daha önce de karşılaştığı üç imparatorluk geleneğinin -Pers, geç Roma/Bizans ve Türk-Moğol- politik biçim ve idealleriyle bir uzlaşmasıydı. Yine de Moğol fethiyle başlayarak ve halifeliğin çöküşünün yarattığı boşlukta Türk-Moğol

9 Mottahadeh, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society,* s. 17-19. Halifelerle hanedandan gelme hükümdarlar arasındaki farklı ilişkiler ve ikincilerin imajları konusunda bkz. Bosworth, "The Titulature of the Early Ghaznavids".

10 Steplerdeki politik örgütlenme ilkeleri konusunda bkz. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion,* s. 268, 306-7; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* s. 59; Dickson, "Shah Tahmasp and the Uzbeks", s. 25-35; Fletcher, "Turco-Mongolian Monarchical Tradition in the Ottoman Empire".

11 Belki de en dikkat çekici örnek Buveyhi hanedanıdır (Cahen, "Buwayhids", s. 1355). Bu tür politik örgütlenmenin Kürt ve Ermeni örnekleri konusunda bkz. Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260,* s. 66-75 ve Sasaniler arasında bile görülen bu tipin eski İran köklerine sahip olabileceği konusunda bkz. Frye, "The Samanids", s. 149.

politik gelenekleriyle yeniden ve dolaysız karşılaşmak, bu sentez için yeni bir çaba gerektirdi.[12]

Hanedanın politik meşruiyet iddiaları ve yansıttığı hükümranlık imajları açısından bakılırsa, Osmanlı tarihi -en azından ilk üç yüz yıl- 14., 15. ve 16. yüzyılların genel politik kabul ve uygulamalarını oluşturan çeşitli geleneklerin birbiriyle uzlaşmasını yansıtır.[13] Süleyman dönemine gelindiğinde Osmanlı Sultanlığı birçok insan için birçok şey temsil eder olmuştu. İki yüz yılı aşkın varlığı sırasında özümlediği meşruiyet imajlarından bir an birini, bir başka an bir diğerini yansıtmak üzere yönlendirilebilecek çok yüzlü bir kurumdu. Kendisine hizmet eden farklı sınıfların ideallerini temsil eden hanedan kişiliğinin farklı yönleri, belirli izleyici kitleler için ya da belirli bir dizi olayı karşılayabilmek için devreye sokulabilirdi. Bu süreç, zaman zaman meşruiyet kazandırıcı geleneklerin sentezinden çok, bir araya yığılması sonucunu vermiş gibi görünmekteydi.[14]

İlk imaj dizisi yeni kurulan devletin yöredeki gücünü haklı göstermesini sağladı. Osmanlı Devleti 13. yüzyıl sonu ve 14. yüzyıl başının politik bakımdan desantralize Anadolu ortamında kurulmuştu. Anadolu Selçuk hanedanının ve sonra yerlerine geçen Moğol hükümdarlarının gücü sönerken büyüyen birçok beylikten biriydi. Osman ailesi Osmanlı hanedanı haline gelmeden, yani bağımsız bir hükümranlık iddiasında bulunmadan önce, muhtemelen Anadolu Selçukluları tarafından uç beyi olarak tanınmıştı. Osmanlıların ilk dönem tarihlerinde anlatılan bir öyküye göre Osman'a (ya da bazı anlatımlarda babası Ertuğrul'a) kazandığı gazalar nedeniyle Selçuklu sultanı tarafından hükümdarlık mührü verilmişti.[15] Gaza, göçebe

12 Türk-Moğol devletinin ve geleneklerinin Moğol sonrası dönem devletleri üzerindeki etkisi konusunda bkz. B. Lewis, "The Mongols, the Turks and the Muslim Polity", s. 194-98.

13 Bu olgu en kapsamlı olarak İnalcık, "Padişah", s. 491-93 ve "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü"; B. Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire,* s. 36-47; ve Imber, "The Ottoman Dynastic Myth"te ele alınmaktadır.

14 Bu konuda bkz. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire,* s. 8 vd.

15 Ahmedi, *İskendername,* 65b; Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman,* böl. 8; Neşri, *Kitab-t Cihan-Nüma,* 1, s. 32. Osmanlıların gaza girişimleri ve imajı konusunda bkz. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* ve "De la Défaite d'Ankara à la prise de Constantinople»; Wittek'in savlarının eleştirisi için bkz. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anato-*

kökenli bir uç devletine uygun bir ideolojiydi. Baskın ve ganimet peşinde koşan bir kabile toplumuna uygun bir İslami şablondu; aynı zamanda, hızla karmaşıklaşan bir topluma da başka unsurların etrafında toplanabileceği bir ahlak kodu ve İslami bakımdan hukuki haklılık kazandırıyordu. Genç hanedanın "sultan" unvanını benimsemesi onun yerel egemenlik iddiasını belirliyordu. Bu unvan hanedanın ikinci hükümdarı Orhan tarafından kestirilen sikkelerde görülüyordu. Gazi ve sultan böylece Osmanlı hükümranlığının ikiz yüzleri olarak daha ilk zamanlarda oturtulmuştu: Orhan'ın ilk Osmanlı başkenti Bursa'da yaptırdığı bir camideki 1337 tarihli kitabe, yaptıranı "Sultan ibn sultanü'l-guzât gâzi ibnü'l-gâzi şücaü'd-devle ve'd-din merzbânü'l-âfâk pehlevan-ı cihan Orhan ibn Osman [Gaziler sultanının oğlu sultan, gazinin oğlu gazi, devlet ve dinin yiğit koruyucusu, ufukların bekçisi, dünya galibi, Osman'ın oğlu Orhan]"[16] diye tarif eder. Osmanlı padişahları gazadaki başarılarını Müslüman dünyasındaki üstünlük iddialarının temeli yapacaklardı. Tarihçi Nesimi'ye göre kendisine niye Bizans'a ait Trebizond [Trabzon] kentini almak için bunca güçlüğe katlandığı sorulduğunda, Mehmed şu cevabı vererek gazaya bağlılığını dile getirmişti: "Bu sıkıntılar Trabzon için değil, Allah adınadır. İslamın kılıcı bizim elimizdedir. Eğer bu sıkıntılara katlanmaya razı olmasaydık, sadece gazi diye anılmaya layık olmamakla kalmaz, kıyamet gününde Allah huzuruna çıkmaya utanırdık."[17]

Moğol sonrası dönemde "sultan" unvanı İslami meşruiyet ilkelerine dayanan bir hükümranlık iddiası taşıyan (bu iddia ne kadar eğreti olursa olsun) ve yeterli askeri desteğe sahip bütün yerel Müslüman güçler tarafından kullanılabildiğinden, Anadolu'daki Selçuk-Moğol hâkimiyetinin çökmesinden sonra Osmanlıların daha büyük statü iddiaları geliştikçe, daha heybetli unvanlar bulunması gerekecekti.[18] Üçüncü padişah I. Murad, kendisine sultan-ı azam ve

---

lia ve Imber "Paul Wittek's 'De la Défaite d'Ankara à la prise de Constantinople'".

16 Kitabenin tümü Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, s. 53, 27'de verilmiştir.

17 Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, 1, s. 194.

18 Sultan unvanının Moğol istilasından da önce değer kaybetmesi konusunda bkz. Humpreys, *The Ayyubids*, ek A (*The Ayyubi Concept of the Sultanate*).

hüdavendigâr unvanlarını biçti. Bunların ilki Anadolu Selçukluları, ikincisi de Moğol İlhanlılar tarafından kullanılan unvanlardı.[19] 14. yüzyıl sonunda dördüncü Osmanlı sultanı I. Bayezid "Rum Sultanı" unvanını aldı (Rum, "Romalı" Bizanslılara ait olan Anadolu için kullanılmış eski bir İslami isimdi). Böylelikle Anadolu Selçuklularının ardıllığında hak iddia ederek diğer Anadolu beyliklerinin hak iddialarına meydan okudu.[20]

Yüzyıl ortasına gelindiğinde, Konstantinopolis fatihi II. Mehmed, Kahire'deki Memluk sultanıyla eşitlik iddia edecek cürete sahip olmuştu. Onun saltanatından önce Osmanlı hükümdarı Memluk sultanına "babam, iki kutsal mabedin [Mekke ve Medine] sultanı" diye hitap ederdi. Ancak Mehmed "kardeşim, Mısır Sultanı" ve "iki kutsal mabedin hizmetkârı" diye hitap etti.[21] Mehmed, Memluk sultanının İslam cemaati hizmetindeki temel rolünün kutsal Mekke ve Medine kentlerine giden hac yollarının korunması olduğunu ileri sürüyordu. Buna karşılık, Osmanlıların üstünlük iddialarına haklılık kazandıran muzaffer gazalarıydı. 1485'te Mehmed'in oğlu Bayezid, Osmanlı sultanının kendisini bir "Çerkez köle" seviyesine indirmesinin uygun düşmediği gerekçesiyle Memluk sultanına karşı şahsen sefere çıkmayı reddetti.[22]

Osmanlıların 15. yüzyılda Anadolu hükümdarlığı üzerinde hak iddiası onları bir dizi rakip iddia sahibiyle çatışmaya soktu. Osmanlıların bu meydan okumalara verdiği cevabın bir parçası da meşruiyet verici imaj repertuarlarını genişletmekti. Doğudan ise İslamlaşmış bir Türk-Moğol devleti meydan okuyordu. Bunu önce uçsuz bucaksız imparatorluklarının temelinin hem kutsal İslam hukuku hem de Moğol örfü, yani Cengiz Han yasaları olduğunu iddia eden Timur ve halefleri temsil etti.[23] İkinci olarak da Osmanlıların doğu Anadolu'da-

19 İnalcık, "Padişah", s. 492 ve *The Ottoman Empire,* s. 56. Kramers ("Sultan") "sultan" unvanını kullanan ilk Müslüman hükümdar olan Selçuk Tuğrul'un onu "el- Mu'azzam" sözünü ekleyerek güçlendirdiğini kaydeder.

20 B. Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, s. 37.

21 B. Lewis, "Khadim al-haramayn," s. 900 [hâdimü'l-haremeyn-i şerifeyn].

22 Tursun Beg, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, s. 209.

23 Timur'un birden fazla meşruiyet iddiası konusunda bkz. Manz, "Tamurlane and the

ki baş rakibi Türkmen Akkoyunlu hanedanı meydan okudu. Onlar hükümranlık iddialarını Moğol hanedan meşruiyeti ve örfüne değil, Orta Asya'nın eski Türk hanlarının özellikle de efsanevi Oğuz Han'ın soyundan gelmelerine dayandırıyorlardı.[24] Kendileri de Türkmen kökenli olan Osmanlılar, 15. yüzyıl ortasında hanedanlarının meşruiyetini kendi Oğuz Han soyundan gelme iddialarını geliştirerek güçlendirmeyi uygun buldular.[25] Osmanlıların İslamiyet ve Orta Asya'dan aldıkları mirasın sentezi, en iyi örneğini Osmanlı sultanı için standart unvan halini alan "Sultan [Mehmed] Han"da bulmuştu.[26]

15. yüzyıl historiyografi geleneği Osmanlıları Moğol geleneğinden dikkatle ayırıyordu. Cengiz Han en iyi durumda örfle ya da hükümdarın keyfine bağlı yasalarla yönetilen siyasası, şeriatın düzenlediği siyasadan aşağı olan bir hükümdardı.[27] En kötü durumda da "zalim bir kâfir"di.[28] Müslüman Timur bile karalanmıştı.[29] Son bölümü büyük ihtimalle Osmanlılar hakkındaki ilk tarihsel anlatı olan 15. yüzyıl başı epiği *İskendername*'nin yazarı Ahmedi, hükümdar kanunlarının ("yasa" demiyordu), Moğolların yaptığı gibi, şeriat

---

Symbolism of Sovereignty".

24 Türk meşruiyet kazandırma ilkelerinin Moğollarınkilerin yerini alması konusunda bkz. Woods, *The Aqquyunlu,* s. 4-5.

25 Oğuz Türk mirasının çeşitli yönlerinin benimsenmesi II. Murad zamanında başladı. II. Mehmed'in torunlarından ikisinin adları olan Korkud (d.1470) ve Oğuz (d.1480) bu mirasın en karizmatik iki kişiliğini, kavime adını veren hükümdar Oğuz'u ve halkın dini lideri Dede Korkud'u anımsatır. Dünyevi ve ruhani gücün bu şekilde eşleştirilmesi hanedanın kökenine ilişkin halk efsanesinde Osman ve Şeyh Edebali'nin bir araya getirilişine benzemektedir (bkz. böl.l). Şehzade Oğuz'un babası Cem Sultan, Oğuz Han ve aşireti hakkında epik bir tarih yazdırtmıştı (*Oğuzname).* Cem'in kendi ismi de -Perslerin efsanevi ilk hükümdarı- kendi babasının birden fazla meşruiyet kaynağı üzerindeki hak iddiasını gösterir.

26 Bu unvan Moğol İlhanlılar tarafından kullanılmıştı (Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", s. 409). Osmanlılarda bu unvan daha I. Bayezid döneminde vakfiyelerde ve kitabelerde ortaya çıkar (Yınanç, "Bayezid I", s. 390). İnalcık'a göre ("Padişah", s. 491) Timurlu ve Türkmen tehditleri ortaya çıkmadan önce Osmanlıların han unvanını kullanması bilinçli bir polemik niteliği taşımıyordu, "eskilerde kalmış bir geleneğe bağlı muğlak bir çağrışım yapan bir unvan"dı.

27 Tursun Beg, *Tarih-i Ebü'l-Feth,* s. 12. Tursun Beg Moğol hükümranlığını örf olarak özetliyordu.

28 Neşri, *Neşri Tarihi,* 1, s. 56-59.

29 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, Böl. 67; Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, 1, s. 97.

çerçevesi dışında uygulanmasının tehlikeleri konusunda uyarıda bulunmuştu. Osmanlılara ilişkin bölümün girişinde Ahmedi, İran'ın en sonuncusu Müslüman olan Moğol İlhanlı hükümdarlarından ve onların Müslüman Celayiri haleflerinden şöyle söz ediyordu:

> Neye benzerlerdi bu Moğol sultanları? Gelin öykülerini dinleyin.
> Halka [Müslümanlara] Cengiz Han gibi açıkça zulüm etmediler.
> Kanun yoluyla zulmettiler, ellerini kana bulaştırmadılar.
> Zulüm, kanun ve düzen maskesi altında gelince, halk tarafından kolaylıkla adalet sanılır...
> Bu zulmün ustalarının hikâyesini anlattıktan sonra, şimdi de adalet ustalarını [Osmanlıları] anlatalım.
> Hem Müslüman hem de adil olan bu hükümdarları kutlayalım.[30]

Neşri'nin 15. yüzyıl sonu Osmanlı tarihinin girişinde bu yeni meşruiyet zemini -Orta Asya Türk hanlığı- öne çıkarılmış ve Oğuz'un İslamiyeti kabul eden ilk Türk hanı olduğu iddiasıyla Osmanlıların birincil Müslüman hükümdar kimlikleri uzlaştırılmıştır. Neşri'ye göre Cengiz Han gibi Oğuz'un babası da "dedesi hükümdarlığın sayısız toprak, egemenlik, güç, korkutucu heybet ve çok sayıda asker gibi maddi gereklerine ve takdire şayan niteliklerine sahip olduğu halde zalim bir puta tapan kâfir"di. Soya ilişkin bu iddiaların anakronik yönüne örnek, Neşri'nin, Oğuz Han'ın (monoteizme) dönmesinin İbrahim peygamber zamanında gerçekleştiği iddiasıdır.[31]

İslamın Halifesi

Osmanlı padişahlarının 14. ve 15. yüzyıllarda yansıttığı sayısız hükümdarlık imajı birbiriyle uyuşmazlık veya rekabet içinde değildi. Hanedanın 15. yüzyılın ikinci yarısında yazılmaya başlayan tarihlerinde bu imajlar yan yana yer alır. Gerçekten de bu dönemin sadece Osmanlılara has olmayan karakteristik bir özelliği, açıkça İslami ilkelere dayanan fakat başka politik geleneklere de yaklaşan çok yönlü meşruiyet iddialarının ayrıntılarıyla geliştirilmesidir. Fatih Mehmed, Memluk sultanlarından üstün olduğunu iddia ederken, doğudaki

30 Ahmedi, *Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman*, ed. Atsız, s. 6; *İskendername*, 65b.

31 Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, 2, s. 4.

Akkoyunlu hükümdarı fatih Uzun Hasan kendi ülkesi üzerindeki Memluk hâkimiyetine son verdiğini ilan ediyordu.[32] 15. yüzyılın ikinci yarısında iki hanedanın iddialarını haklı gösterecek gelişkin politik gerekçeler, İslami metinler, Yunan-İslam politik felsefesi, eski Pers devlet yönetimi gelenekleri, ölümden sonraki hayata değgin ve batıni doktrinler üzerine inşa edildi. En etkileyici formülasyon Celaleddin Devvani'nin Uzun Hasan ve oğlu için 1470'lerde hazırlanan *Ahlak-i Celali*'sindeki idi. Bu ideolojik sentezin bir Osmanlı versiyonu Tursun Beg'in Mehmed'in oğlu II. Bayezid için 1490'larda yazdığı *Tarih-i Ebü'l-Feth*'inin girişinde mevcuttur.[33]

16. yüzyıl başında Uzun Hasan'ın torunu ve imparatorluğunun mirasçısı, ilk Safevi hükümdarı İsmail, Akkoyunlu ataları ve Osmanlı çağdaşlarınınkinden de haşmetli bir sentez yarattı.[34] İsmail, Safeviye tarikatının piri ve çok sayıda Anadolu Türkmeni için ermiş rolünü de üstlenerek Akkoyunlu mirasını güçlendirdi. Gazi statüsü iddia etmekle birlikte Şah unvanını resmen benimseyip, böylece doğrudan Pers krallarının kahramanlık geleneğine gönderme yaparak kendisini Osmanlılardan ve artık ortadan kalkmış olan Akkoyunlu sultanlarından ayırdı. İsmail'in bu temel İslami meşruiyet iddiası zamanı için radikal bir adımdı: Şiiliği Safevi Devleti'nin dini ve hukuki temeli ilan etti ve Hazret-i Muhammed soyundan geldiğini ileri sürerek On İki İmam geleneğinin Gizli

32 Woods, *The Aqquyunlu*, s. 115.

33 Tursun Beg, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, 10-30. Kısa İngilizce özet için bkz. İnalcık ve Murphey, der. ve çev., *The History of Mehmed the Conqueror*, s. 20-24. Hem Tursun Beg'in hem de Devvani'nin eserleri büyük oranda Nasreddin Tusi'nin 13. yüzyılda Moğol İlhanlılar döneminde yazdığı *Ahlak-i Nasıri* adlı eserine dayanır. H.A.R. Gibb Abbasiler sonrası halifeliğin nihai teorik gerekçelendirilmesini Devvani'nin yaptığını söyler ("Some considerations on the Sunni Theory of Caliphate", s. 144-45). Benzer bir sav da 16. yüzyıl başında Devvani'nin öğrencisi Fazlullah b. Ruzbihan Hunci tarafından Maveraünnehir ve Horasan'da yeni kurulan Özbek hanedanı için ortaya atılmıştı. Akkoyunluların emperyal egemenlik formülasyonu konusunda bkz. Woods, *The Aqquyunlu*, s. 114 vd.

34 Bu konuda, kullandığım en değerli kaynak Princeton Üniversitesi'nden merhum Profesör Martin B. Dickson'un ders notları oldu. Ayrıca, bkz. Savory, *Iran under the Safavids*, s. 2-3, 19-30; Woods, *The Aqquyunlu*, s. 180-84 ve Frye "The Charisma of Kingship in Ancient Iran", s. 52-53. İsmaili sentezinin arka planı konusunda bkz. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids, Shi'ism, Sufism, and the Gulat*.

İmamı'nın temsilcisi olarak seçilme koşullarına sahip olduğunu iddia etti.

I. Selim'in (s.1512-1520) kısa fakat görkemli kariyeri, Safevi sentezinin karşılarına çıkardığı tehdidi göğüslemek için Osmanlılara gerekli donatımı sağladı. Bu güçlü Şii devletinin hızla yükselişi ve Selim'in bu tehdidi savaşarak ve Safevi yandaşlarını Osmanlı topraklarından kanlı bir biçimde temizleyerek çözme kararlılığı, Ortadoğu İslam coğrafyasındaki kalıcı Sünni ve Şii bölünmesini başlattı.[35] Selim'in Şah İsmail'i 1514'te Çaldıran'da yenmesi Anadolu'daki Safevi iddialarını kontrol altına aldı ve Osmanlı sultanına bu yeni militan siyasi ve dini gücün ilerlemesini durduran kişi olma itibarını bahşetti. Ancak Osmanlıların İslam dünyasındaki itibarı açısından daha fazla önem taşıyan şey, Selim'in 1516-1517'de Memluk İmparatorluğu'nu fethi oldu. Stratejik ve geliri yüksek toprakların ele geçirilmesine ek olarak, Osmanlı padişahları artık o itibarlı "hâdimü'l-haremeyn" [iki mabedin, Mekke ve Medine'nin hizmetkârı] unvanına sahip olduklarını iddia edebilirlerdi.[36]

Süleyman 1510'da tahta çıktığında, İslam dünyasının en güçlü hükümdarı olarak saltanatına başlayan ilk Osmanlı sultanı oldu. Tebaasının çoğunun gözünde, padişah artık Sünni İslamın baş savunucusu ve Müslüman ümmetin en önde gelen koruyucusuydu. Rakip Oğuz Türkmen soyağaçları ideolojik tartışmalarda artık açıkça yer almıyordu; zira 16. yüzyılın belli başlı Müslüman güçlerinin hepsi de -Osmanlılar, Safeviler, Özbekler ve Moğollar- ya Moğol ya da Türk biçimiyle Orta Asya politik geleneklerinde hak iddiasındaydılar. 16. yüzyıla gelindiğinde, ideolojik tartışma terimleri, neredeyse sadece dinselti ve Osmanlıların Sünniliği ile başlıca rakipleri Safevilerin Şiiliği arasındaki yeni bölünmeyi izliyordu.

Süleyman döneminin sonuna doğru, eski sadrazam Lütfi Paşa Osmanlı padişahının "halife" ve "çağın imamı" diye anılmaya hak-

35 Bu problem üzerinde özlü bir çalışma için bkz. Beldiceanu-Steinherr, "Le Règne de Selim 1 er».

36 Bkz. B. Lewis, "Khadim al-Haramayn". Bu unvan Selahaddin Eyyubi ile birlikte ortaya çıkmış ve Eyyubilerin yok olmasından sonra Memluk sultanları tarafından devralınmış görünmektedir.

kı olduğunu savundu. Buradaki mantık, kendisine sorulmuş bir soruyu, Abbasi Halifeliği'nin çöküşünden sonra Müslüman cemaatin dini lideri iddiasında bulunma hakkına kimin sahip olduğu sorusunu cevaplandırmak için hazırladığı bir tezde görülebiliyordu.[37] Lütfi Paşa savındaki terimleri şöyle tanımlıyordu:

"Şeriata göre 'Sultan' ile murad edilen, [tebaanın] bağlılık yemini, fetih gücü ve zorlama gücüdür... İmam ile murad edilen imanı sürdüren ve İslam dünyasını eşitçe idare edendir... Halife ile murad edilen iyiyi emreden ve kötüyü yasaklayandır..."[38] Eğer bu terimlerin hepsi bir kişiyi tanımlıyorsa, diye devam ediyordu Lütfi, işte o insan çağın imamı ve halife olduğunu hakkıyla iddia edebilecek bir sultandır. Bu kişi, tabii ki Müslüman hükümdarlar arasındaki üstünlük iddiasının kaynağı, şeriatı sürdürme ve İslam topraklarının korunmasında hanedanının rakibi olmayan Osmanlı sultanıydı.[39] Lütfi Paşa Safevileri, imamlığın sadece peygamber soyu için ayrılmış bir makam olduğunu iddia edip dini geleneği çarpıtmakla suçluyordu.

Bu tartışmada üzerinde hak iddia edilen unvanlardan önemli olan herhalde "çağın imamı"ydı. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi, Safevilerin üstünlük iddiasına daha etkili bir yanıttı. Safeviler Şii olarak, Sünni İslamla bağlantılı hale gelmiş bir unvan olan "halifelik" üzerinde hak iddia etmezlerdi. Onlar hem Şii cemaatinin manevi önderliğine hem de daha genel olarak İslamdaki en üst otoriteye (Lütfi Paşa'nın kullanımı) gönderme yapan "imamlık" üzerinde hak iddia ediyorlardı. İkincisi, halife unvanı artık İslam dünyasındaki üstünlüğü tanımlamıyordu.[40] Daha önce sultan unvanının öneminin azalmasına benzer bir süreç sonunda, ülkesini şeriat temelinde idare

37 I. Selim'in halifelik makamını Memluk himayesindeki gölge Abbasi halifelerinden aldığı iddiasının yanlışlığı konusunda bkz. İnalcık, "Padişah" ve *The Ottoman Empire,* s. 57.

38 H.A.R. Gibb, "Lütfi Pasha on the Ottoman Caliphate", s. 290. Ayrıca bkz. Imber'in araştırması, "Süleyman as Caliph of the Muslims: Ebu's-Su'ud's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology", s. 179-80.

39 H. A. R. Gibb, "Lutfi Pasha," s. 293-94.

40 İnalcık Osmanlı üstünlüğünün işaretinin yaygın olarak iddia edildiği gibi halifelik unvanı değil, "iki kutsal harimin koruyucusu" unvanı olduğunu kaydeder *(The Ottoman Empire*, s. 57).

eden ya da idare ettiğini iddia eden her güçlü hükümdar tarafından hakkı olmasa da kullanılabilirdi. Daha önce Akkoyunlu Uzun Hasan ve 1507'de Herat'ı son Timurluların elinden alan Orta Asya Özbek hanedanının kurucusu Muhammed Şeybani Han, halife olduklarını iddia etmişlerdi. İran tarihçisi Vezir Reşideddin, 13. yüzyıl sonunda (Abbasi Halifeliği'ni sona erdiren Hülagu tarafından kurulan) Moğol İlhanlı hanedanının Müslüman olan ilk üyesi için bile bu unvanı kullanmıştı.[41] Fatih Sultan Mehmed devrindeki bir yöneticinin Manisa'da yaptırdığı caminin kitabesi, halife unvanının Fatih dönemine gelindiğinde gündelik kullanıma girmiş olduğunu düşündürmektedir: "Bu mübarek camiyi, Murad Han oğlu Sultan Mehmed'in azatlı kölesi, vakıf kurucusu Abdullah oğlu Sinan Bey, onun halifeliği döneminde, 879 yılı (1474) Receb ayı ortasında yaptırmıştır."[42]

Süleyman'ın meşruiyet gerekçesi olarak peygamber soyundan geldiklerini iddia eden tek çağdaşı Safeviler değildi. İslam dini geleneğinde Hazret-i Muhammed'in ailesi ve "ehl-i beyt" olarak bilinen ve sayılan soyu -özellikle kızı ve hayatta kalan tek çocuğu Fatma, kuzeni ve damadı Ali ile oğulları Hasan ve Hüseyin- büyük ölçüde idealize ediliyordu. Peygamber ve aile üyeleri ahlaki fazilet ve sosyal adabın timsalleri olarak örnek alınmakla kalınmıyor, birçok hükümdar ve hükümdar adayı onlarla kan bağları olduğunu gösterir soyağaçları çıkartarak meşruiyet iddialarını güçlendiriyorlardı (20. yüzyılın sonunda Irak devlet başkanı ve Kuveyt işgalcisi Saddam Hüseyin de dahil).

1548'de tahtı ele geçiren Faslı Sa'di hanedanının ve onu izleyen "Alavi hanedanının" meşruiyet iddiaları hep peygamber ile kan bağına dayandırılmıştı.[43] M.E. Combs-Schilling, bu meşruiyet iddialarının hükümdarı peygamberle özdeşleştiren kamu ritüelleri vasıtasıyla halkın bilincine kazındığını, özellikle peygamberin do-

41 Gibb, "Lutfi Pasha," s. 295, n. 3.

42 Uzunçarşılı, *Kitabeler,* 2, s. 79-80.

43 Combs-Schilling, *Sacred Performances: Islam, Sexuality and Sacrifice,* s. 9, 20, 136 vd. ve çeşitli yerlerde. Yazar, Faslı Sa'di hanedanının bu dönemde halifelik üzerinde hak iddia eden tek hanedan olduğunu varsaymakla (s.146) hata yapmıştır. Ancak Akkoyunluların, Osmanlıların ve Özbeklerin iddialarından farklı olarak onların iddiası peygamberin soyundan olmalarından kaynaklanıyordu.

ğum günü kutlamaları ve Kurban Bayramı'nın bu çerçeve içinde yer aldığını ileri sürmüştür.[44] John Woods'un gösterdiği gibi Timur'un halefleri bile Ali sülalesinden geldiklerini ileri sürerek ortak bir Müslüman-Moğol soyağacına sahip olduklarını iddia etmişlerdi: Timur'un türbesine konan soyağacı kitabesi hem Cengiz Han'ın hem de Timur'un soylarının efsanevi ana atasını dölleyen Moğol mitolojisinin "ışık saçan varlığı"nın Ali soyundan geldiğini ilan ediyordu.[45] Shaun Marmon'a göre ise daha önceki tarihte, Memluk sultanları peygamber soyundan geldiklerini iddia etmemişler ama kendileriyle peygamberin karizması arasında bir benzerlik kurma yoluyla statülerini yükseltmeye çalışmış, bunu da öncelikle peygamberin mezarı çevresinde bir dizi ritüel geliştirip sonra kendi mezarlarında aynen yineleyerek yapmışlardı.[46] Safevi hükümdarları, özellikle ilk yıllarda, halkın kendilerini "Allah'ın vekili" (Veliyullah) ve peygamber ailesinin Şii Müslümanlığındaki karizmatik temsilcisi Ali'nin eşiti olarak görmesini teşvik ettiler. Şah İsmail'in Anadolu'da dolaşan ve birçok kişiyi kendisine bağlatan polemik şiirleri İsmail'in Ali'nin, hatta uluhiyetin yeniden doğuşu olduğunu ilan ediyordu.[47]

Osmanlı hanedanı zaman içinde çeşitli meşruiyet iddiaları ortaya koymuş ve yararlı gördüğü zaman soyağaçları üretmekte tereddüt etmemişse de peygamber soyundan geldiğini nadiren iddia etmiştir. Padişahlar da kamusal törenler veya kamu kurumları aracılığıyla peygamberin karizmasıyla kendileri arasında bir benzerlik kurmaya çalışmamışlardır. Klâsik "din ü devlet" formülasyonu içinde onlar "devlet"i temsil ettiler; bu terim (devlet) aynı anda "hanedan" ve "ilahi bir dünyevi egemenlik lütfu" anlamlarıyla da yüklüydü.[48] İslamın koruyucusu ve hamisi ve "çağın imamı" olarak İslam dünyasındaki en üst otorite olabilirlerdi ama meşruiyetleri kendilerine miras kalmış herhangi bir dini sıfattan kaynaklanmıyordu. Osmanlı siyasasın-

44 age, böl. 8,12 ve devamında.

45 Woods, "Timur's Genealogy," s. 87-88.

46 Marmon, *Eunuchs of the Holy Cities.*

47 Savory, *Iran under the Safavids,* 24; Minorsky, "The Poetry of Shah Ismail."

48 17. yüzyılda Osmanlıların devlet terimini kullanışları konusunda bkz. Meninski, *Lexicon,* 2, s. 770-80.

da "din"i ulema, kadılar, müftüler, din bilginleri ve İslami ilimlerde eğitilmiş hocalar, şeyhler ve tarikatları temsil ediyordu. Osmanlıların kendileriyle peygamber ve ilk Müslüman cemaatinde olup bitenler arasında bir benzerlik kurmaya en fazla yaklaşmaları, efsanevi ataları Oğuz Han ve soyunun en baştan beri Müslüman olduklarını ve ilk Müslüman liderlerle ilişki kurduklarını iddia etmeleriydi.[49]

Ancak Osmanlılar, peygamber ve İslamiyetin ilk kuşağıyla bağ kurmanın değerini bilmez değillerdi. Örneğin padişahlar askeri ve hanedana ilişkin kriz dönemlerinde peygamberin kutsal emanetlerinden yararlanırlardı. 16. ve 17. yüzyıllarda peygamber ve ailesiyle Osmanlı hanedanı arasında en doğrudan ifade edilen bağların bu hanelerin kadınları arasında kurulmuş olması anlamlıdır. Sultan kızları kadar köle padişah cariyeleri ve sultan anneleri, yani Osmanlı hanedanının aynı kandan olmayan üyeleri de peygamber ailesinin kadınlarına, özellikle onun eşlerine, yani hanesinin aynı kandan olmayan üyelerine benzetilirlerdi. Peygamberin eşleri "ehl-i beyt" içine dahil edilmemiş olmakla birlikte, kendilerini "müminlerin anası" diye adlandıran bir vahiy ile onurlandırılmışlardı. Osmanlı sultan ailesi kadınları için kullanılan onurlandırıcı unvanlar ve genellikle de adları, oldukça bilinçli bir şekilde peygamber ailesinin kadınlarını, özellikle de peygamberin ilk karısı Hatice'yi, üçüncü ve sevgili karısı Ayşe'yi ve Muhammed'in Hatice'den olma kızı Fatma'yı anımsatıyordu. Padişah "çağın imamı" olurken, sultan ailesi kadınları "çağın Ayşe'si" ya da "çağın Fatma'sı" olabiliyorlardı. IV. Mehmed'in annesinin 1663 tarihli vakfiyesi kendisinden "en büyük halifenin hanesini aydınlatan ışık, çağın Hatice'si" olarak söz ediyordu. Valide sultanın isimlerinden biri Hatice olduğu için bu gönderme daha da fazla güç kazanıyordu.[50] (Valide sultan bu ismi aldığında bilinemezdi ama tarihin garip bir cilvesiyle geleceğin bütün padişahları onun soyundan gelecekti; tıpkı peygamberin karısı Hatice'nin "ehl-i beyt"in ana-atası olduğu gibi. Bu da Osmanlıların pekâlâ farkına varmış olabileceği bir bağlantıydı.) Hanedanla pey-

49 Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma,* 1, s. 97 ve Imber, "The Ottoman Dynastic Myth," s. 20.

50 SL, Turhan Hatice Sultan 150, 8r ("çeragefruz-ı dudman-ı hilafet-i kubra, Haticetü'l-zaman").

gamberin hanesi arasında bu şekilde bir bağlantı kurmak, hanedan erkeklerine açık olmayan, hatta belki de kaçındıkları işlevleri sultan ailesi kadınlarının yerine getirebilmelerinin örneklerinden sadece biridir. Sultan cariyeleri ele alındığında, hanedanla peygamber ailesi arasında böyle bir benzerlik kurulabilmesine, tam da bu kadınların kan bağı olmaması, yani Osmanlı "beyt"inin "ehl"inden sayılmamaları imkân vermiş olabilir. Müslümanlığını sonradan kabul etme olgusuna zımnen bir gönderme bile yapılmış olabilir: Peygamberin eşleri gibi Osmanlı padişahının kadınları da İslamiyeti sonradan kabul etmişlerdi.

16. yüzyıldaki Faslı benzerleri gibi Osmanlılar da tabii ki kamu törenlerini bir meşru kılma aracı olarak kullandılar ama bunu kendilerini kutlamak için, yani hanedanı yüceltmek için kullandılar. Padişahların ve sultan ailesinin diğer üyelerinin katıldığı başlıca kamu törenleri ve kutlamalar özellikle din merkezli olaylar değildi. Osmanlı saltanat törenleri dini takvimden çok, hanedanın ritmine ayak uyduruyordu. Bu törenler sultan ailesinin yaşamındaki önemli olayları belirlerdi: doğumlar, sünnetler, düğünler, cenazeler, bir şehzadenin sancağa gitmek üzere yola çıkışı ve yeni bir sultanın tahta çıkışını belirleyen kılıç kuşanma töreni. Bu kamu törenlerinin kuşkusuz önemli ölçüde dini içeriği bulunmakla birlikte, öznesi sultan ailesinden olan kişiydi. Büyük dini bayramlardaki kamusal törenler bütün cemaati ilgilendirirdi ama bunlarda padişah başrolde değildi. Namaza katılması heyecanla beklenir ve izlenirdi ama bu bayramları kutlaması, sarayda yapılan ve yönetici sınıfın elitiyle sınırlı bir el öpme töreniydi. Sadece gaza şenlikleri -sultanın törenle sefere çıkışı ve (inşallah) başkente muzaffer dönüşü- İslam doktrininin bir merkezi özelliğiyle hanedanın meşruiyetini birleştiren ritüellerdi. Gaza şenliklerinin en temel Osmanlı sosyal normlarından birini askıya alma gücüne sahip olması anlamlıdır: Bu kutlamalarda kadınlar geçici olarak kentte dolaşmak ve erkeklerle bir arada bulunmak özgürlüğüne sahip oluyorlardı.[51]

---

51 16. yüzyıl sonunda İngiliz Elçiliği sekreteri olan John Sanderson'un Bölüm 7'de aktarılan sözlerine bakın.

Törensel olaylar öncelikle hanedanı yüceltmek ve tebaanın bağlılığını perçinlemek niyetini güdüyorduysa da başka bir amacı ya da en azından etkisi de oldu: İstanbul kentinin sayısız, dağınık ve zaman zaman birbirleriyle çatışan unsurlarından bir kentsel doku ördüler. Paula Sanders saltanat törenlerinin sadece politik meşruiyet sağlamak bakımından değil, ayrıca "bir kentsel dil" yaratma açısından taşıdığı işlevi Fatımi Mısır'ı çerçevesinde ortaya koymuştur.[52] Halkın katılımıyla yapılan törenler kendilik gururu yaratmak için birer fırsat oluştururdu. Osmanlıların düşmanlarına karşı zaferlerini anlatan oyunlar ve sultan askerlerinin askeri becerilerini ortaya koydukları genel gösteriler bu kutlamalarda yer alırdı. Şenliklerde sıradan tebaanın Osmanlı toplumunun refahına katkısı da göz ardı edilmezdi. Büyük ihtişamla sahnelenen kutlamalarda, örneğin 1582'de III. Murad'ın oğlu Mehmed'in sünneti ve 1638'de IV. Murad'ın Safevilere karşı sefere çıkışı şenliklerinde büyük bir esnaf alayı yapılmıştı. Çeşitli loncaların üyeleri süslü arabalarda zanaatlarının yapılışını temsil eder ve ürünlerinin örneklerini kalabalığa dağıtırlardı. Bu alaylara sadece standart meslek ve zanaatların temsilcileri değil, imparatorluktaki etnik azınlıkların, hatta yankesiciler ve arayıcılar* gibi marjinal unsurlarının temsilcileri de dahil edilirdi. Bu olaylarda sosyal gerginliklerin olabileceği bilinirdi ama padişahın dikkatli bakışları altında denetim altında tutulurdu. Bu alaylar, halkın yaratıcı enerjisini göstermesini sağlar ama bunu hanedana hizmet için gemlerdi. Bu törenlerde yabancı elçilere meydanın kenarındaki yerlerin verilmesi rastlantı değildir.

Hanedanın üstünlüğüne ilişkin polemik, politik yaşamın bir başka hayati yönüne de yansımıştı: Osmanlı padişahının İslam dünyasının en haşmetli ve hayırsever hükümdarı olduğu imajının yerleştirilmesi. Diğer monarşik siyasalar gibi, İslam dünyasında da iktidar sadece askeri güçle değil, saray ihtişamıyla, zengin kamu törenleriyle ve padişahın cömert himayesiyle ölçülürdü. İmparatorluğun kültürel

52 Sanders, "From Court Ceremony to Urban Language: Ceremonial in Fatimid Cairo and Fustât."

* İstanbul'un sokak temizliğiyle görevli örgüt. Çöpleri tek tek eleyip değerli eşya ararlardı (y.n.).

birliğini ve kültürel üstünlük iddiasını simgeleyen padişahtı. Süleyman sadece babasının Osmanlı topraklarını büyütme hamlesini sürdürmekle kalmadı, çeşitli kamusal kutlamalar, kültürel faaliyetlerin saray tarafından geniş çapta himayesi, eşi görülmemiş ölçekte bayındırlık işleri ve Saray-ı Hümayun'un tezyini yoluyla imparatorluğun parıltısını özenle ve aralıksız besledi.[53] Avrupalılar tarafından "Muhteşem" Süleyman olarak tanınması boşuna değildi. Böylesi bir ihtişam Osmanlı hanedanı için hiç de yeni bir şey değildi ama bunun 16. yüzyıldaki kutlanış ölçeğinin bir benzeri daha olmamıştı. Şerif Mardin'in 19. yüzyıl ortası saltanatına ilişkin gözlemi, "gösteriş için tüketim"in muhtemelen Avrupa saraylarının daha zengin standartlarını taklit etmesinin bir sonucu olduğu,[54] Süleyman'ın saltanatı için söylenebilir: 16. yüzyılda saray söyleminin standartları evrensel olarak yüksekti. Süleyman döneminin ilk onyıllarında sur-ı hümayunların zenginliği eşi görülmemiş düzeylere ulaşmıştı. Bunların çoğu sultan kızlarının düğünleri ve şehzadelerin sünnetleri gibi hanedan üyeleri için yapılan törenlerdi. Osmanlı hanedanının ihtişamı, Süleyman'ın varisleri, özellikle de torunu III. Murad tarafından da sürdürüldü. III. Murad saltanatı süresince en büyük enerjiyi dedesinin bu yöndeki başarılarını daha da ileriye götürmeye harcadı.

İktidarın bu maddi süslerine verilen öneme rağmen, 16. yüzyılda hanedan halk gözünde daha dindar görünmeye fark edilecek kadar fazla önem vermeye başladı. Bu kısmen, meşruiyet retoriğinin bir yansımasıydı; özellikle Sünni ve Şii kimliklerinin keskinleşmesinden sonra bu hiç de boş bir polemik değildi. Osmanlı sultanı Ortadoğu İslam dünyasının büyük kısmının hakimi olarak, "imam" olma iddiasını kanıtlamak ve Sünni inancının doğruluğunu savun-

53 İslam siyasetinde sultan sarayının ve kültürel faaliyet üzerindeki sultan himayesinin önemi konusunda bkz. Subtelny, "Art and Politics in Early Sixteenth Century Central Asia". Süleyman döneminde sultan himayesi ve saray desteğiyle yapılan sanatsal üretim konusunda bkz. Atıl, *The Age of Süleyman the Magnificent,* özellikle s. 24-28 ve Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power". Dini anıtlar konusunda bkz. Kuran, *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture; S*aray-ı Hümayun'un genişlemesi ve zenginleşmesi konusunda bkz. Necipoğlu, "The Formation of an Ottoman Imperial Tradition".

54 Mardin, "Superwesternization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century," s. 419.

mak ihtiyacındaydı. Hanedanın dini konumunun öne çıkarılması bir bakıma da pragmatikti. Gazanın başarılması zorlaşıp Osmanlı Sultanlığı'nın itibarı artık sadece fetihlere dayandırılamaz olduğu koşullarda bu imajın geliştirilmesi yararlıydı. Sünni kimliğin savunulmasının başka yararları da vardı: I. Selim döneminde samimi niyetle başlayan "sapkınların" cezalandırılması, politik muhalifleri ve Safevi yanlılarını tasfiye etmenin bir aracıydı.

Üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, vurguların kayması Süleyman saltanatının ortalarında, daha doğrusu 1537'de başladı. Askeri zafer törenleri ve sarayın ihtişamıyla kendi kişisel meşruiyetini sağlamlaştıran Süleyman daha sonra kendisinin ve hanedanın dine sadakati ve hayırseverliğinin sergilenmesi üzerinde yoğunlaştı. Sultan çeşitli dini işlerle uğraşmaya ve İslam dininin normlarına daha uygun bir sadelik göstermeye başladı. Osmanlı padişahları dini her zaman geniş çapta himaye etmişlerdi ama artık bu himaye tüm Sünni İslam dünyasını kapsıyordu. Ayrıca, Müslüman cemaatinin tarihi anılarına belirgin bir ilgi gösteriyorlardı. İslam uygarlığının en eski merkezlerinde -kutsal Mekke, Medine ve Kudüs kentlerinde- Süleyman ve ailesinin üyeleri dini yaşamın kalitesini ve fiziksel yapılarını geliştirdiler: örneğin Kudüs'teki kutsal külliye ve kentin surları, Mekke'nin su sistemi onarıldı, birçok yeni dini kurum kuruldu (bkz. 7. Bölüm).

Süleyman şeriat ile dünyevi veya hanedan kanunları arasındaki gerilimi de ele aldı. Bundan hangisinin daha güçlenerek çıktığı tartışma götürmekle birlikte, önemli olan, kazasker ve sonra şeyhülislam olan Ebussuud Efendi ile birlikte Osmanlı idaresine karşı yöneltilmiş dinsizlik suçlamalarını ele almaya ve iki hukuk yapısını uzlaştırmaya çalışmış olmasıdır.[55] Süleyman'ın din dışı buyrukları ve örfü sistemleştirmesi -kanunları- bile egemen politik düşünceye

55 Bu konuda epeyce literatür vardır. İnalcık'ın bu konuyu ele aldığı çeşitli yerler arasında "Kanun", "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları" ve "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law" sayılabilir. Bu konu Heyd tarafından da derinlemesine ele alınmıştır; bkz. "Some Aspects of the Ottoman Fetva" ve *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, özellikle 2. kısım, bölüm 1. Ayrıca bkz. Imber, "Süleyman as Caliph of the Muslims" ve "Zina in Ottoman Law"; Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, bölüm 6. Hanedanın dinsizliği konusunda hanedan üyelerinden biri tarafından yapılmış ilginç bir eleştiri için bkz. Fleischer, "From Şehzade Korkud to Mustafa Âli".

göre dürüstlük ve adilliği ile karakterize edilen iyi bir Müslüman hükümdar imajını öne çıkartma çabası olarak görülebilir. Kanunları şeriata yardımcı olacak şekilde güçlendiren Süleyman 15. yüzyılda Moğolları eleştirenlerin ortaya koyduğu ideale uygun düşüyordu.

Hanedan kimliğinin inşasındaki dini içeriğin artması iç yapısını da etkilemiş olabilir. 17. yüzyıla kadar egemen olan tahta geçme biçimi -rakip şehzadeler arası mücadele- esas olarak Orta Asya'nın meşruiyet ilkelerini izlerdi: devlet onu elde edebilene, fatihe aittir. Türk-Moğol meşruiyet gelenekleri hükümran hanedana geniş yetki veriyordu ama her kuşakta siyasa, evlatlardan biri tarafından hem gerçek anlamıyla hem de sembolik olarak yeniden fethediliyordu. Yani yeni sultan, kendi kişisel kapasitesini kanıtlayarak saltanatına meşruiyet kazandırmak zorundaydı. Hükümdarın ölümüyle halefinin tahta geçişi arasındaki sürede kanunlar askıya alınıyordu (kentte kargaşa ve yağma çıkmaması için hükümdarın öldüğünü gizleme gereği buradan çıkmıştı). Yeni hükümdarın görev beratını yeniden dağıtması ve yabancı ülkelerle anlaşmaları yeniden müzakere etmesi gerekiyordu. Yönetimi oluşturan bağlar o kadar kişiseldi ki sultan sefere çıktığında yönetici elitin, dini hiyerarşinin önde gelen üyeleri de dahil, tüm üst kademeleri onunla birlikte gidiyordu. Böylelikle idarenin çeşitli makamları sembolik olarak sultanın şahsına bağlıydı, ayrı kurumsal kimlikleri yoktu. Böyle bir sistem savaşa ve genişlemeye göre örgütlenmiş, saltanatın esas olarak gaza yoluyla meşruiyet kazandığı görüşüne sahip bir devlet için uygundu. Fakat Lütfi Paşa'nın formülasyonu gibi 16. yüzyıl formülasyonları, artık "saltanatın" sadece "fetih ve zorlama" yoluyla elde edilmediği Osmanlı hükümranlığına daha geniş bir temel sağladı. Lütfi'nin şehzadelerin hükümdarlık için gerekli niteliklere salt kalıtsal olarak sahip olduklarını savunmuş olması anlamlıdır.[56] Meşruiyet polemikleri, yapısı bir şekilde belirlenmiş bir veraset sistemine doğru gidişin tek nedeni değildi (bkz. 4. bölüm) ama buna ideolojik bir onay da vermiş oluyordu.

Bu gelişmelerin din kurumunun gücünü arttırmış olması beklenebilir. Birçok bakımdan da arttırdı. Sonraki iki yüz yıl boyunca ulema-

56 Gibb, "Lutfi Pasha," s. 294.

nın önde gelen üyeleri imparatorluktaki tek aristokrasi olarak ortaya çıktı.[57] Askeri/ idari arenada onların kalıtsal "hanedanlarına denk düşebilen sadece 17. yüzyılın Köprülü sadrazamlar sülalesi oldu. İmparatorlukta önde gelen ulema üyelerinin, özellikle de şeyhülislamların hükümet politikası üstündeki etkileri 16. yüzyıl boyunca arttı. Yüzyıl başlarında ulemanın üst kademelerdeki üyelerinin otoritesi kesinkes açıkça şeriatın alanına giren konularla sınırlanmıştı.[58] Yüzyıl sonuna gelindiğinde şeriat kapsamı dışında kalan politika konularında sultana tavsiyede bulunması için muntazaman şeyhülislama başvuruluyordu. Yabancı devlet elçileri bu makamın nüfuzu üzerinde yorum yapmaya başlamışlardı.[59] 17. yüzyıl sonuna gelindiğinde âlim ve yazar Hüseyin Hezarfen şeyhülislamın nüfuz bakımından sadrazama, eğer üstün değilse bile, en azından eşit olduğunu ve bazı alanlarda da açıkça daha üstün olduğunu, çünkü "devlet işlerinin din üzerine kurulu olduğunu" söyleyebiliyordu.[60] Şeyhülislamın fetvaları, tebaanın saltanatı denetlemek için başvurabilecekleri araçlardan biri olarak önem kazandı. Ekberiyet sistemine geçişle birlikte şeyhülislamın tahttan indirme ve tahta çıkarmalardaki rolü arttı.

Ancak, Madeline Zilfi'nin de gösterdiği gibi, din kurumuna verilen ayrıcalıkların avantajları kadar dezavantajları da vardı.[61] Ulema idari olarak tahtın denetimine tabiydi. Olağanüstü ayrıcalıkları vardı ama bunlar nihai olarak sultanın onayı dahilinde mevcuttu. Şeyhülislamın atama yapma yetkisi vardı ama bunlar padişah tarafından iptal edilebilirdi. Padişah aynı zamanda nedimlerini ulema saflarına sokmakta da büyük serbestliğe sahipti. Dahası, şeyhülislamın atanması padişahın denetimindeydi. Şeyhülislamlık makamının bir ayrıcalık olarak

57 Zilfi „Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century" ve *The Politics of Piety,* böl.2 adlı çalışmalarında bu sürece bakar.

58 I. Selim ve Şeyhülislam Ali Cemali (Mecdi, *Hadâ'iku'l Şaka'ik,* s. 305-7) ve Molla Kabız'ın yargılanması (Celalzade Mustafa, *Tabakatü'l-Memalik,* 172b-175b) hakkındaki öyküler bu noktanın canlı göstergeleridir; her iki hikâye Repp, *The Müfti of İstanbul,* s. 211-12, 234-36'da aktarılmıştır.

59 Bernardo'nun raporu..(1592), aktaran Alberi, *Relazioni,* 2, s. 365.

60 Anhegger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülahâzaları," s. 389.

61 Zilfi, *The Politics of Piety.*

ilk Ebussuud Efendi'ye verilişi ile bir ayrıcalık olarak sadrazamlığın İbrahim'e ve hatta hasekiliğin Hurrem'e verilişi çarpıcı bir benzerlik göstermekteydi. İbrahim ve Hurrem gibi, Ebussuud'a da olağanüstü yetkiler, halk önünde şeref payeleri ve Süleyman'ın yakın sevgisi bahşedilmişti. Padişah da otoritesini denetleyebilecek devlet ve toplum hiyerarşileri üstünde kişisel denetimini kabul ettirmiş oluyordu.

Yerleşik Sultanlık

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı Osmanlı yazarları, reformlara dair yazılarında padişahın davranışlarının özellikle birbirine bağlı iki yönü ile ilgilenmiş görünmektedirler. Osmanlı padişahlarının seferlere artık çok ender çıkıyor olmaları ve saraya kapanmalarının, yüzyıl sonlarında onlara her zamankinden fazla çözümsüz gibi görünen sorunların asıl nedeni olduğundan kuşkulanıyorlardı. Tamamen yanılmış değillerdi: Süleyman döneminden sonra, padişah gerçekten de saray ve başkent içinde daha fazla vakit geçiren, daha yerleşik bir hükümdar haline gelmişti. Süleyman'ın oğlu II. Selim ve torunu III. Murad belki de halktan en uzak duran hükümdarlardı. Padişahın geleneksel olarak cemaatle birlikte kıldığı cuma namazlarını bile uzun süreler ihmal ederlerdi. Ama bu gelişme ne ansızın ortaya çıkmıştı ne de her padişah için geçerliydi. Süleyman'dan sonraki sultanlar bu bakımdan birbirlerinden farklıydılar; tıpkı Süleyman, babası Selim ve dedesi II. Bayezid'in farklı olduğu gibi. Ayrıca, sultanlığın yerleşik hale gelmesi bütün bir değişen koşullar ve kurumsal uzlaşmalar ağının bir parçasıydı; yazarlar da bunu değerlendirmek için gerekli zaman ve uzaklık perspektiflerinden yoksundular.

Gazi olmayan padişahlar: Süleyman'ın ölümüyle sonuçlanan Avrupa'daki son 1566 seferiyle III. Mehmed'in 1596 Avrupa seferi arasında Osmanlı padişahları askeri faaliyetlere katılmadılar. Genç sultan II. Osman silahı eline alana kadar bir yirmi yıl daha geçti. Süleyman sonrası padişahların çoğunluğunun askeri faaliyetin idaresi işini sadrazamlara ve diğer devlet adamlarına bırakmayı tercih etmelerinin nedeni, esas olarak bu padişahların dünyevi konularla fazlaca ilgileniyor olmalarıyla açıklanmıştır. Saray hayatının ca-

zibelerinin, padişahların gazaya adanmışlıklarına, savaş alanında muzaffer olma arzusuna, ayrıca devlet adamları ve askerleriyle dayanışma duygusuna ağır bastığı söylenir.[62] Bu basit yorumun göz ardı ettiği birçok faktör vardır; Osmanlıların imparatorluk olmanın ağır sonuçlarına uyum sağlamakta yalnız olmadıkları da bunların en önemsizi değildir. 1589'da, Karşıreformasyon hareketinin politik düşünürlerinden Giovanni Botero, *Devletin Gerekçesi* adlı eserinde şu soruyu sormuştu: "Devleti genişletmek mi daha büyük bir görevdir, korumak mı?" Sonra da bunu cevaplandırıyordu: "Açıktır ki devleti korumak daha büyük bir görevdir; çünkü insani olaylar, sanki doğa kanunlarına göre, etkisi altında oldukları ay gibi, gelgite tabidirler. Dolayısıyla büyüdükleri zaman inişe geçip düşmemeleri için istikrarlarını sağlamak neredeyse insanüstü bir iştir... Güç fetheder ancak akıl korur. Güçlü çok kişi vardır ama akıllı insan sayısı azdır." "Türk"ün Avrupa için tehlike yarattığını düşünmekle birlikte, Botero, bilgi üzerine inşa edilmiş bir analizin bir devletin bütün hastalıklarını teşhis edebileceğine, bu hastalıkların kural ve prosedürlerin tamı tamına uygulanmasıyla tedavi edilebileceğine inanırken Osmanlı benzerlerini, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı politik eleştirmenlerini andırıyordu. John Elliott, İspanyol İmparatorluğu'nun çöküşüyle ilgili tartışmaların başladığı İspanya'da Botero'nun yaygın bir şekilde okunduğu ve tartışıldığını bildirmektedir.[63]

Daha gazi padişah rolü Osmanlı hanedanı için problematik bir hal almadan önce bile, askeri komuta sorunu siyasada hep gerginlik yaratmıştı. İlk dönem padişahları ordunun komutanlığını başkalarına havale etmiş ve bu yüzden de eleştirilmişti. Fatih Mehmed'in Sadrazam Mahmud Paşa'yı Kastamonu ve Trabzon beyliklerine karşı yapılacak seferin hazırlıklarını yapmakla görevlendirmesini anlatan tarihçi Neşri şöyle demişti: "O sırada Mahmud Paşa gücünün zirvesindeydi; sanki padişah sultanlığı ona devretmiş ve kendisini

62 Bu görüş konusunda bkz. Parry, "The Successors of Sulaiman", s. 107 ve "The Period of Murad IV", s. 135 ; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* 1, s. 170; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı,* s. 90 ve *Osmanlı Tarihi,* 3 (Kısım 1), s. 119-20.

63 Elliott, *The Count-Duke of Olivares: The Statesman in an Age of Decline,* s. 93. Botero, *The Reason of State,* çev. P.J. ve D.P. Waley, s. 5-6; Botero'nun Osmanlılar konusundaki görüşü için bkz. Valensi, *Venise et la sublime porte,* s. 120-21.

tüm sorumlulukların dışında tutmuş gibiydi."[64] 1524'te Sadrazam İbrahim Paşa'yı Mısır'daki karışıklıkları yatıştırmaya gönderen Süleyman, kışı Edirne'de avlanarak geçirip İstanbul'a döndükten sonra da bir başka dinlenme mekânına çekilince yeniçeriler açıkça ayaklandı.[65]

Süleyman sonrası dönem padişahları ve danışmanlarının, hükümdarın olağanüstü haller dışında Osmanlı ordusuna seferlerde komuta etmemesinin politikanın bir icabı olduğunu düşündükleri anlaşılıyor. I. Selim ve Süleyman'ın fetihlerinin getirdiği o kadar büyük bir imparatorluktu ki sınırlarda yapılacak askeri harekât padişahın uzun süre başkentinden uzak kalmasını gerektiriyordu. 1529'da Süleyman, Sadrazam İbrahim Paşa'ya ordunun komutasıyla birlikte eşi görülmemiş yetkiler verdi. Bunun için gerekli emri hazırlamasını istediği kâtibine şöyle demişti:

> Allah'ın izniyle hükümdarlığımızın sınırları genişlemiştir ve Müslüman cemaatin refahı üzerine düşüncelerimizin sonu yoktur. Her soruna bizzat koşmamız uygun düşmemektedir. İbrahim Paşa'yı komutan atadık ki dinin ve imparatorluğun sorunlarıyla ilgilensin ve gerekli politikaları uygulamaya koysun diye. Bunun için kendisine verilmek üzere tüm tebaama hitaben bir buyruk taslağı hazırla ve bana getir.[66]

1554'ten 1557'ye kadar Süleyman sarayında Venedik elçisi olan Antonio Erizzo; padişah sefere çıktığı zaman, imparatorluğun tüm sınırlarına artık uzak düşen tahtını denetleyebilmesinin, özellikle de vezirlerin çoğunu beraberinde götürdüğü için ciddi bir tehlikeye girdiğini söylüyordu.[67] Çok uzaklardaki sınırları korumanın güçlükleri ve uzun seferlerin masrafının büyük olması Süleyman'ın saltanatının son onyıllarında kendisinin ve sadrazamlarının barış politikasına gösterdiği bağlılığın altında yatan önemli faktörlerdi. Avusturya Elçisi Busbecq'in 1562'de söyledikleri bu

64 Neşri, *Neşri Tarihi*, 2, s. 742-43.

65 Hammer, *Histoire*, 5, s. 61-62.

66 Celalzade Mustafa, *Tabakatü'l-Memalik*, s. 179a.

67 Alberi, *Relazioni*, 3, s. 131-32.

bakımdan öğreticidir. Busbecq, Osmanlı padişahı gibi "korkunç bir düşman"a karşı saldırıya geçmediği için zayıflıkla suçlanan imparatoru Ferdinand'ı savunuyor, kaynakları sınırı güçlendirmekte kullanmasını övüyordu:

> Süleyman'ın Belgrad'ı almasının, Kral Louis'yi katledip Macaristan'ı fethetmesinin ve böylece sadece bu eyaleti değil daha kuzeydeki toprakları da ele geçirme ihtimalini sağlama almasının üstünden yaklaşık kırk yıl geçti. Bu umutla Viyana'yı kuşattı... Ama güçlü ordusu, sınırsız kaynakları, emrindeki sayısız kişiyle ne elde edebildi? Macaristan'ın zaten ele geçirmiş olduğu kesimini zar zor elinde tutabildi. Tek bir seferle güçlü krallıkları sona erdiren imparator, giriştiği seferlerin sonucunda ödül olarak tahkimatı yok denecek kadar az bazı kaleler ve önemsiz kentler kazandı. Ve geniş Macaristan topraklarından tedricen kopardığı her parça için ağır bedeller ödedi. Bir ara Viyana'ya göz koymuştu, doğru, ama bu ilk ve son bakışıydı.[68]

Padişahın İstanbul'da kalarak imparatorluğuna daha iyi hizmet edebileceği görüşü Osmanlı sarayındaki İngiliz Elçisi Sir Edward Barton için 1595'te hazırlanan bir belgede ortaya konmuştu. Belge Osmanlıların son on yıllık Safevi savaşındaki başarısını kısmen III. Murad'ın başkentte kalma kararına bağlıyordu:

> Sultan Murad ... savaşçı tabiatlıydı, ama hep subayları aracılığıyla savaştı... Osmanlı padişahlarının savaşlara bizzat katılmamakla daha çok şey kazandığına kanaat getirdi. Krallıklar arası savaşlar uzun sürdüğünden bir-iki yılda bitmezdi. Kışın evlerine dönmek isteyen imparatorlar da genellikle yazın kazandıkları devletleri kaybederlerdi. Fakat Sultan Murad sarayında kaldı ve ordularıyla ve komutanlarıyla birlikte gitmeden, yerleri aldırıp tahkim ettirerek İran'ın büyük kısmını fethetti.[69]

---

68 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 240-41.

69 Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company,* s. 21-22. III. Murad'ın ölümünün ve III. Mehmed'in tahta çıkmasının hikâyesi olan belge "Yahudi Salomon" tarafından yazılmıştı. Salomon, Alvaro Mendès adında Portekizli bir Yahudiydi. Osmanlı dünyasında Salomon Aben Yaeh olarak tanınırdı (kimliği ve İngiliz-Osmanlı ittifakını güçlendirme konusundaki çabaları ve diplomatik ilişkileri konusunda bkz. Galante, *Don Salomon Aben Yaéche, Duc de Mételin).* Rosedale bu belgenin, onu yeni sultana uygun bir

Belgenin yazarı savaşa eğilimli olmaktan çok uzak olan Murad'a dalkavukluk ediyordu ama Murad'ın saltanatında askeri saldırılar yok değildi.[70]

Sadrazamlar da bu yolu kendileri için daha politik görür oldular. 1606'da Lala Mehmed Paşa I. Ahmed'e dilekçe yazarak kendisini Safevilere karşı doğuya göndermemesini, Avusturya sınırındaki hassas durumu denetlemek üzere İstanbul'da kalmasına izin vermesini istedi. Padişahla yapılan bir toplantıda önde gelen devlet adamları onu destekleyerek askeri zaferin sadrazamın seferde bulunmasına da bağlı olmadığını savundular; "...cümle âyin, iki tarafa da serasker gönderilmesi ve sadrazamın devlet kapısında [başkentte] kalıp iki tarafa da yardım etmeye çalışması yararlıdır... geçmiş yıllarda Mustafa Paşa ve Ferhad Paşa gibi nice vüzera sahib-i mühr [başvezir] değillerken yine nice fütuhat-ı celile ve gazavat-ı cemile vücuda getirmişlerdir [dediler]."[71] Sultanın sefere gitmekten kaçınmasının bir başka nedeni, kuşkusuz yenilgi ile arasında bir ilişki kurulmasından kurtulmaktı. Savaşta zafer kadar askeri çözümsüzlük, hatta yenilginin de olası sonuçları olduğu gittikçe daha fazla açığa çıkıyordu. Süleyman'ın İbrahim Paşa'ya komutanlık yetkisini rizikolu ve sonuçta başarısız 1529 Viyana kuşatmasından önce vermiş olması belki de dikkate değer bir olaydır. Seferin bitiminden hemen sonra Süleyman'ın büyük oğullarının sünnetinin görkemli törenlerle kutlanması padişahın dikkatleri Osmanlıların başarısızlığından başka yerlere çevirmeye çalıştığını düşündürüyor. Caroline Finkel 16. yüzyıl sonunun karakteristik uzun süreli kuşatmalar tekniğinde, bir yıldan öbürüne zaferi kazananın kim olduğunun veya savaşın ne

---

hediye yollayarak saraydaki İngiliz çıkarlarını ön plana çıkarmanın aciliyeti konusunda hükümetini ikna etmek için kullanan İngiliz Elçisi Edward Barton tarafından istenmiş olduğunu ima eder. Baba ile oğulun bu kadar övülmesinin ki (Rosedale'in işaret ettiği gibi) bunlar birçok ayrıntı da açıkça yanlıştır, nedeni budur. Ancak, belge Barton ve/veya Salomon tarafından uydurulmuş, sultanların portresi Barton'un işine gelecek şekilde değiştirilmiş de olsa, içeriğinin tümünün doğruluğundan kuşku duymaya gerek yoktur. Belgeyi Salomon'un İtalyancasından İngilizceye çeviren Barton'un sekreteri Sanderson idi *(The Travels,* s. 82).

70 Mustafa Âli *(Künhü'l-Ahbar,* s. 292b-93a) Murad'ın yerleşik olmasının nedenleri üzerinde düşünmüştü.

71 Naima, *Tarih,* 1, s. 422-23.

zaman biteceğinin belirlenmesinin güç olduğuna işaret etmiştir.[72] Kesin sonuçlar elde edilmesi olasılığının bulunduğu bu koşullarda, padişahın çıktığı sefer, sadrazam veya daha alt seviyede bir komutanın yürüttüğü bir seferin başarısızlığa uğramasından daha büyük moral bozukluğu yaratacağından, bundan kaçınmak daha akıllıca bir yol olabilirdi.

17. yüzyıl başındaki bir dizi olay padişahın başkentte kalması gerektiği fikrinin geçerlik kazandığını düşündürür. Vezirler ve ileri gelen din adamları I. Ahmed ve II. Osman'ın her ikisinin de İstanbul'dan ayrılma planlarına ısrarla karşı çıktılar. I. Ahmed Celali isyancılarına karşı sefere çıkmak, II. Osman ise hacca gitmek istiyordu. Ahmed, padişahın sefere çıkmasının birçok dezavantajı olduğu konusunda uyarıldı;[73] II. Osman'a şeyhülislam "padişahlara hac lazım değildir" fetvasını verdi: "Yerinde oturub adl eylemek evladır. Caiz ki bir fitne zuhur eyleye..."[74] Kabul etmek gerekir ki Osman'ın bazı danışmanları bu konuda tamamen önyargısız değillerdi. Çünkü, söylentiye göre Osman'ın hacca gitme maskesi altında yeniçerileri ortadan kaldırma niyetine karşıydılar. Yine de bu olay şunu gösteriyordu: şeyhülislamın savı öyle kaleme alınmıştı ki padişahın karşı çıkması güç olacaktı. 17. yüzyıl sonuna gelindiğinde sefer masraf defterleri artık padişahların yönetimindeki seferlerle sadrazamın yönettiklerini ayrı ayrı belirtmiyordu.[75] Bu, padişahın askeri önderliğinin önemini yitirmiş olduğunu düşündürür.

Ancak Süleyman'ın halefi olan padişahlar sefere katılmaktan tümüyle vazgeçmemişlerdi. Gaza ülküsü de gücünü yitirmemişti. II. Osman Polonya'ya karşı bir sefere komuta etti. IV. Murad Safevilerin ele geçirdiği toprakları geri almak için yaptığı iki başarılı seferde büyük cesaret ve askeri beceri gösterdi. Ama padişahların çoğunluğu sefere katılmayı tercih etmedi ya da I. Ahmed gibi, caydırıldı. Seferlere katıldıkları ya da danışmanlarının ağırlığıyla katılmaları

72 Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 211.

73 Naima, *Tarih*, 1, s. 452.

74 age, 2, s. 211.

75 Sahillioğlu, "The Income and Expenditure of the Ottoman Treasury between 1683 and 1740," s. 66, Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 232'de verilir.

sağlandığı zaman, varlıklarının işlevsel değil törensel önemi vardı, önderlikleri gerçek değil sembolikti. Örneğin III. Mehmed'i 1596 seferine katılmak için ikna etmek gerekti. Hocası, önde gelen din âlimi Sadeddin Efendi onu "padişahlar için fetihlerin önemi ve gazanın faziletleri" konusunda zorlukla ikna etti.[76] Padişah Haçova Meydan Muharebesi arifesinde cesaretini kaybederek sadrazamdan İstanbul'a dönmesine izin verilmesini talep etti. Çatışmaya dayanmaya ikna edildi ama çarpışmaların ortasında yeniden cesaretini kaybetti. Sadeddin Efendi onu peygamberin hırkasını giymeye teşvik ederek durumu idare etti ve kısa bir süre sonra çarpışma beklenmedik bir şekilde Osmanlı zaferine dönüştü.[77] Padişah zavallı performansına rağmen, gazi ününü kazandı ve yüzyıl sonu reform risalelerinden birinin yazarı Hasan Kafi el-Akhisari tarafından "dünya fatihi Sultan Gazi Mehmed Han" diye selamlandı. Yaygın bir şekilde okunan bu risalede (1596'da tamamlanmıştı), Eğri seferine katılmış olan Hasan Kafi, Mehmed'i savaşın gidişatını değiştirdiği için övüyordu.[78]

Savaş sanatı ve savaş için bir eğitim yeri sayılan avcılık sanatında uzman bir hükümdar imajı o kadar güçlüydü ki en yerleşik türdeki saltanat törenlerini şekillendirmeye devam etmişti. Bunun canlı bir örneğini tahta çıkma hediyesi olarak I. Elizabeth'in III. Mehmed'e yolladığı bir orgu getiren İngiliz org-yapımcısı Thomas Dallam vermiştir. Yolculuk anılarında Dallam, iç sarayın bahçe köşklerinden birine yerleştirilen orgu çalmasını bekleyen padişah ve maiyetini tasvir ediyordu. Padişah "çok ihtişamlı bir şekilde oturuyordu. Ama arkasında duranların görüntüsü yanında onunki hiçbir şey değildi. Onları görünce kendimi başka bir dünyada sandım." Maiyette iki

76 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 189; Naima, *Tarih,* 1, s. 136-37.

77 age, 2, s. 200-201; Naima, *Tarih,* 1, s. 137. Bu seferi anlatırken tarihçi Peçevi, padişah ile Sadeddin Efendi'nin düşman komutanı tarafından yapılmış bir resmini gördüğünü söyler. Resimde "sultan at sırtında... tam anlamıyla şaşkınlık ve sıkıntı içindeydi; hoca efendi [Sadeddin] sultanın üzengisinin yanında, bir şey okuyor ya da ona büyü yapıyor gibi iki elini kaldırmış dua ediyordu. Resmin altında şu yazı vardı 'Hoca efendinin duaları kabul oldu!'" Ayrıca bkz. bu seferde Mehmed'e refakat eden İngiliz Elçisi Edward Barton'un anlattıkları (Glover, *The Journey of Edward Barton,* s. 320).

78 İpşirli, "Hasan Kafi el-Akhisari ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlü'l-hikem fi Nizâmi'l-Alem*", s. 275.

yüz Enderunluya ek olarak, bazılarının elinde şahin olan yüz dilsiz, palalı yüz cüce vardı. Padişahın tahtının yanında da bir pala, bir yay ve bir sadak dolusu ok duruyordu.[79]

Saray padişahı: Politik yorumcuları endişelendiren ikinci konu padişahın tebaa ve hükümet görevlileriyle görüşmemesiydi. Bir dereceye kadar, özellikle de reform edebiyatının önemli bir kısmının ilham kaynağı olmuş III. Murad'ın uzun saltanatı açısından, çok belirgin bir gerçekliğe dikkat çekmekteydiler. Murad yirmi bir yıllık saltanatı boyunca bir kez bile başkentten ayrılmamıştı.[80] Sadrazamın padişahı, halkla birlikte katıldığı tek etkinlik olan cuma namazı için saraydan ayrılmaya bile ikna etmesi gerekiyordu.[81] Bir noktada bu görevi iki yıl boyunca ihmal etti.[82] Ancak 16. yüzyıl sonu Osmanlı deneyimine sadece bu dönemin Osmanlı padişahlarını daha önceki padişahlarla karşılaştırarak değil, İslam tarihinin daha geniş çerçevesi içinde bakarsak, soruyu değiştirmek gerekiyor: Daha sonraki hükümdarlar "gazi" padişahların (ki aslında onlar da saraylarında epey vakit geçiriyorlardı) modelini niye bir kenara attılar değil, padişahın kendini soyutlaması niye böyle güvensizlik yarattı. Muhteşem yalnızlık imajı aktif bir askeri kariyerle aslında çelişmiyordu: Osmanlıların karşı karşıya geldiği en güçlü fatih olan Timur, yanına izin almadan yaklaşamayan ailesi ve maiyeti ile kendisi arasına belli bir mesafe koyardı.[83]

Hükümdar ile tebaa arasında bir mesafenin korunması İslam monarşik geleneğinin kabul edilmiş bir özelliğiydi. Heybet, hükümdarların geliştirmesi gereken bir özellikti. İslamiyetin ahlaki idealleri-nde bulunan dünya nimetlerinden uzak durma dürtüsüne rağmen -erkeklerin ipek giymesi, altın veya gümüş eşya kullanması yasaktı- eski Yakındoğu krallık ideallerinin etkisiyle, hükümdarın kudretinin ölçütü olarak sarayda ihtişam ve lüks hükmünü sürdürdü.[84] 11.

79 Dallam, *The Diary of Master Thomas Dallam*, 1599-1600, s. 69-71.

80 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* s. 292b.

81 Venedik Elçisi Giovanni Moro'nun raporu (1590), aktaran Alberi, *Relazioni,* 3, s. 332.

82 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 88.

83 Manz, "Tamurlane and the Symbolism of Sovereignty," s. 120.

84 Pers kral geleneklerinin etkileri hakkında bkz. Grunebaum, *Medieval İslam,* s. 155-56;

yüzyıl Selçuklu Sultanı Melikşah'ın isteği üzerine hazırlanan ünlü hükümdarlar elkitabının yazarı, Vezir Nizamü'l-Mülk'e göre, hükümdar kendini hep ayrı tutmalıydı; çünkü "soylular, generaller ve yerel yöneticilerle çok dostluk etmek hükümdarın otoritesini zedeler. İnsanlar fazlaca laubalileşir, emirlere uyma konusunda gevşer ve devletin parasını yerler."[85] Hükümdarın bütün konuları görüşeceği bir veziri ve "heybet ve egemenliğine zarar vermeden" gevşeyebileceği ahbapları bu yüzden vardır. Diğer taraftan pratik formülasyonları Pers krallık idealleriyle İslami normların sentezini ifade eden Nizamü'l-Mülk, padişahın "hataların düzeltilmesi, zulmedeni cezalandırmak, adalet bahşetmek ve tebaanın sözlerini hiç aracısız kendi kulaklarıyla dinlemek üzere" haftada iki kez halk içine çıkmasında ısrarlıydı.[86]

Osmanlı padişahının yönetici elitin diğer üyelerinden ayrılma süreci, Süleyman sonrası dönemin ani bir gelişmesi değildi, çok önce başlamıştı. Padişahların kendilerine ulaşılmasını kısıtlayan protokolleri uygulamaya tam ne zaman başladığını söylemek güçtür ama muhtemelen I. Bayezid (salt. 1389-1402) dönemine gelindiğinde bu uygulama artık yerine oturmuştu; çünkü padişahın ulaşılmaz olduğuna dair eleştiriler onun padişahlığı zamanında başlamıştı. Örneğin, Bursa kadısı ve zamanının en önemli dini kişiliklerinden Molla Fenari, Bayezid'in mahkemedeki tanıklığını, toplu cuma namazlarında tebaasına katılmadığı için geçerli kabul etmeyi reddetmişti. Bu yüzden padişah, uzlaşıcı bir tutum takınarak sarayının yanında bir cami yaptırmış ve kendisine ayrılmış özel bir alanda da olsa düzenli ibadete başlamıştı.[87]

Lambton, *State and Government in Medieval Islam,* s. 45, 54,67; Frye, "Charisma", s. 50-54. Bizans geleneklerinin etkileri hakkında bkz. Gibb, "Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate", s. 50-51, 58-60; Grunebaum, „The Sources of Islamic Civilization", s. 480 vd., 492-497 ve çeşitli yerler. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı toplumları üzerindeki Bizans etkisi konusunda bkz. Giriş no. 26'da verilen kaynaklar.

85 Nizamü'l-Mülk, *The Book of Government*, çev. Darke, s. 119.

86 age, s. 13.

87 Mecdi, *Hada'iku'l-Şaka'ik,* s. 50. Bir başka hikâye de Bayezid'in damatlarından ileri gelen Şeyh Emir Sultan'ın padişahı içmekten vazgeçirme çabalarını anlatır. Bayezid Bursa'nın göbeğinde yaptıracağı bir anıtsal caminin (Ulu Cami) planları konusunda Emir Sultan'ın fikrini sorunca, şeyh şöyle demiş: "Çok güzel ama dört köşesinde birer

16. yüzyılın sonlarında da görüldüğü gibi, padişahın saraya kapanmasına yönelik ilk eleştirilerin ayrılmaz bir parçası hanedandaki bozulmadan "kâfir" kadınların sorumlu olduğuydu. Bayezid'in saray hayatının zevklerine, özellikle de içki âlemlerine düşkünlüğü dolayısıyla suçlananların en başında karısı, Sırp Kralı Lazar Grebelyanoviç'in kızı Maria geliyordu. 15. yüzyıl sonu tarihçisi Aşıkpaşazade, Maria'yı içki ve içkiye has sosyal âdetleri Osmanlı sarayına sokmakla suçlamıştı: "İçki âlemleri ve şölenler yapılıyordu; kâfir kız geldi ve şarap kâseleri dağıtıldı... Âl-i Osman daha önce hiç içki içmemişti. Ne bekliyorsun Osman? Birçok şey kâfirler yüzünden oldu."[88] Maria gerçekten de belli saray âdetlerini Osmanlılara getirmiş olabilir, fakat içki meclisi (bezm) hem Türk-Moğol hem de İran-İslam saraylarının geleneksel bir özelliğiydi. Üst düzeydeki saray yaşamı konusunda Aşıkpaşazade'den daha hoşgörülü olan Neşri'nin tarihinde hemen hemen her askeri sefer anlatımı padişah ve dostlarının hem içmek ve hoşça vakit geçirmek hem de "adalet dağıtmak" üzere başkente döndüğüne dair bir cümleyle son bulur.[89] Bayezid'in Anadolu'daki hasımlarından biri olan Kadı Burhaneddin Ahmed'in o döneme ilişkin tarihi, ortaçağ monarşisinin saray ve askerliğe ilişkin iki yüzünü başlığıyla saptamıştı: *Bezm ü Rezm* [İçki Meclisi ve Savaş].[90]

Aşıkpaşazade'nin saray hayatındaki ahlaki gevşekliği eleştirmesinin, 16. yüzyıl sonu eleştirileri gibi, devlet ve toplumun genel tanımında ve yönetimin pratik gerçekliklerinde meydana gelmekte olan daha derin bir dönüşümden duyulan yaygın bir endişeyi temsil ettiğini kavramak önemlidir. Daha dolaysız bir şekilde, askeri başarısızlıkların (I. Bayezid örneğinde, Timur'un yarattığı yıkım, III. Murad örneğinde Avrupa'yı savunmakta yetersizlik) baş nedeni olarak padişahın rahat ve serbest yaşam şekli gösteriliyordu. En güçlü

---

meyhanesi eksik." Şaşıran sultan "Ama Allah'ın evi olan caminin yakınında meyhane olması yasaktır" diye cevap vermiş. Emir Sultan'ın cevabı "Öyleyse siz neden Allah'ın evi olan soylu yüreğinizi yasak bir şeyle kirletmektesiniz?" olmuş.

88 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, Böl. 63.

89 Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma,* 1, s. 88 ("ayş ü nûşa ve adl ü dâda meşgul oldu"), 102, 118,119,123.

90 Astarabadi, *Bazm u Razm.*

eleştirilerin yeni gelişmelerle beklentileri boşa çıkan, dolayısıyla kendilerini bir kenara atılmış hisseden kişilerden gelmiş olması da dikkate değerdir. Aşıkpaşazade, ilk dönem Osmanlı toplumunda, daha sonra İslam hukukunun gerekleriyle sınırlanan ve padişah hanesinin köle eliti tarafından yerlerinden edilen, hanedanın Türk ve kabile kökenlerine en yalan unsurları, yağmacı akıncılar ve beyleri lehinde yazmıştı. Cornell Fleischer'ın da gösterdiği gibi, bürokrat, yazar ve 16. yüzyıl sonu muhaliflerinin en seslisi ve en nüfuzlusu (insan en huysuzu demekten kendini alamıyor) Mustafa Âli, hakkı olduğuna inandığı mevkilere gelemediği için kırgındı; bunun suçunu padişahın, önde gelen vezirlerin ve diğer hanedan ailesi üyelerinin yanlış yönlendirilip adam kayırmalarına ve bu kişileri gereğince bilgilenmeden himaye etmelerine yüklüyordu. Aşıkpaşazade gibi Mustafa Âli de hanedanın güçlü kadınlarını suçluyordu.[91] Bunlarla ilginç bir koşutluk içindeki bir olay da Nizamü'l-Mülk'ün, risalesinin gözden düştükten sonra yazdığı ikinci yarısında, kadınların politik olaylar üstündeki etkisi de dahil hükümetin zaaflarını acı acı suçlamasıdır.[92]

II. Murad dönemine (1421-1451) gelindiğinde padişah sık sık halk içine çıkıyordu ama tebaasıyla arasındaki mesafe artmış, varlığı daha törensel bir nitelik kazanmıştı. Murad'ı Edirne'deki sarayında izleyen Bertrandon de la Broquiére'e göre, "Onu yerken veya içerken görenlerin veya konuşmasını duyanların sayısı çok azdır."[93] 1453'te İstanbul'un fethi padişahın saraya kapanması sürecine olsa olsa daha fazla ivme kazandırmıştır. Bizans saray geleneklerinde hükümdarın kutsallığına önem verilmesi ve hükümdar ailesinin imparatorluk sarayının hadımağaların bekçiliği altındaki iç kısımlarına kapanmış olması, kuşkusuz Osmanlıların İslamiyetten aldıkları padişahın soyutlanması eğilimine cesaret vermişti. İstanbul fatihi II. Mehmed'in imparatorluk tören ve protokolünü tarif eden kanunnamesi, en üst kademelerdeki yönetici elit üyelerinin bile padişahın huzuruna ne

91 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 258-59,298-304.

92 Nizamü'l-Mülk'ün kadınlara ilişkin tartışması konusunda bkz. Spellberg, "Nizam al-Mülk's Manipulation of Tradition: Aisha and the Role of Women in Islamic Government".

93 Broquiére, *Le Voyage d'Outremer*, s. 192.

kadar az durumda çıkabileceğini ayrıntılarıyla anlatıyordu. Örneğin, artık padişah ailesi üyeleri dışında hiç kimse padişaha yemek yerken eşlik etmeye layık bulunmuyordu: "Soylu zatımla ailem üyeleri dışında kimsenin yemek yememesi buyruğumdur. Büyük atalarımın vezirleriyle yemek yedikleri söylenir; ben bu [uygulamayı] kaldırdım."[94] Hanedanlar arası evliliklerin de bu sıralarda kaldırılmış olduğunu hatırlayalım. Menavino'nun belirttiği gibi, padişah kendine bir eş aldığı takdirde "ona nasıl kral muamelesi yapılıyorsa, eşine de kraliçe muamelesi yapılması gerekli olacaktı."[95]

Kanunnamede çeşitli geleneklerin değiştirilmesinin etkisiyle hem sembolik alanda hem de hükümet işleyişi içinde padişahın görünür varlığı azaldı. Kanunname padişahın üçüncü avlunun derinliklerinden çıkıp vezir ve askerlerle mutat buluşmasını gerçekleştirmesini iki büyük dini bayramla sınırlamıştı. Bu günlerde padişah toplanan devlet adamları ve yeniçerilerin saygılarını kabul eder, sonra hep birlikte geleneksel bir yemek yenirdi.[96] II. Bayezid'in asi kardeşi Cem, Bayezid'in tahtı için tehlike oluşturduğu dönemde padişah ikinci avludaki bu toplantıyı her gün yapmak zorunda kalmıştı. Ancak I. Selim ve Süleyman bu toplantıya katılmayı yılda bir kez ile sınırlamışlardı.[97]

Bu tartışmanın da düşündürdüğü gibi, padişahın ve tebaasının karşılıklı cömertlik ve sadakat yeminlerinin sembolik törensel yenilenmesinin önemli bir unsuru yemekti. Yemek -hazırlanması, yenilmesi ve reddi- hükümdar ile hükmedilen arasındaki karşılıklı cömertlik ve sadakat bağlarını anlatmak için Osmanlıların sık kullandıkları bir mecazdı. Orta Asya Türk geleneğinde törensel ziyafet toplantısı (toy) bu sözleşmenin altını çizen önemli bir olaydı. Buna katılmayı reddetmek veya yemeği geri çevirmek hükümdara bağlılığın geri çekildiğinin işaretiydi.[98] Yiyecek sembolizmi Osmanlı as-

94 M. Arif, ed., *Kanunname-i Al-i Osman*, s. 27.

95 Bkz. 2. Bölüm, dipnot 60.

96 M. Arif, ed. *Kanunname*, s. 25.

97 Spandugnino, *Delle Historie, & origine de principi de Turchi, ordine della corte, loro rito, & costumi*, folyo K vi.

98 Bkz. "The Tale of Bamsi Beyrek," s. 80-81, G. Lewis çev., *The Book of Dede Korkud*

keri/idari örgütüne de işlemişti. Birisi "padişahın ekmeğini yiyor", yani maaş alıyorsa yönetici elitin üyesi olarak kabul edilirdi. Örneğin Neşri I. Bayezid'in oğlu şehzade Süleyman'ın Saruhan sancağını "yediğinden" yani oranın gelirini aldığından söz eder.[99] Yeniçeriler "ocak" denen birimler halinde örgütlenmişlerdi. Yeniçerilerin toplandığı, camilerinin yer aldığı meydan Et Meydanı diye bilinirdi; çünkü ocakların haftalık et istihkakları burada dağıtılırdı. Bir kazan yemeği devirmek yeniçerilerin padişah veya sadrazamdan hoşnutsuzluğunu gösteren sembolik bir hareketti. Padişahlar dindarlıklarını ve zekât farzını yerine getirdiklerini yoksullara herkesin gözü önünde yiyecek dağıtarak gösterirlerdi. İkinci padişah Orhan İznik kentinde imaret kurduğu zaman, açılış günü ilk yemeği kendisi dağıtmış, hatta bir önceki akşamdan ocağı kendisi yakmıştı.[100] Padişahın saray avlusunda her gün yenilen yemekten vazgeçmesi o dönemde tebaasına bağlılığının zayıflaması olarak görülmüş olmalıdır. II. Bayezid'in askerlerin kardeşine bağlılıklarını ilan etme tehdidini kullanabileceği dönemde saraya kapanmaktan vazgeçmek zorunda kalmış olması, askerlerin efendilerinin ulaşılmazlığından rahatsızlık duyduğunu düşündürür.

Kanunname artık padişahın, sıradan tebaanın hükümdara dilekçelerini sunabileceği divan toplantılarına katılmayacağına da işaret ediyordu.[101] Bu toplantıların idaresi sadrazama bırakılmıştı. Böylece hükümdarın geleneksel sorumluluklarından birinden daha vazgeçilmişti; hem de Nizamü'l-Mülk'ün kendi padişahını hep sürdürmeye teşvik ettiği bir sorumluluktan: düzenli olarak, sıradan insanların dilekçelerini bizzat alarak kendisini herkes tarafından ulaşılabilir kılması, böylece ülkesinde adaletin yerine getirilmesini denetlemesi. Ancak padişah, hükümdar adaletinin uygulanmasındaki rolünü, kubbealtında divan üyelerinin raporunu dinleyerek koruyacaktı. Kubbealtı üçüncü avlu girişinin hemen arkasındaydı; dolayısıyla padişah hükümetinin seçkin üyeleriyle erkek hareminin sınırları dışına

içinde.

99 Neşri, *Neşr-i Tarihi*, 1, s. 348-49.

100 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, Böl. 33.

101 M. Arif, ed., *Kanunname*, s. 23.

çıkmadan toplantı yapabiliyordu. Kanunnameye göre onları kafes arkasında oturarak kabul edecekti;[102] böylece padişah kendisini sadece sıradan dilekçe sahiplerinden değil, kendi vezirlerinden de soyutlamış oluyordu.

16. yüzyıl boyunca, padişah devletin önde gelen görevlileriyle danışma toplantıları yapmaya devam etti ama bunlar giderek olağanüstü veya acil durumlarla sınırlanır oldular. Sadrazam ve şeyhülislamın, yani imparatorluğun en üst görevlilerinin bile padişaha ulaşımı kesin kontrol altındaydı. Padişahı gizlemek için kafes kullanılmaya devam edildi: Tarihçi Selaniki III. Mehmed'in 1600'de şeyhülislamla yaptığı özel bir toplantıda gizlenmiş bir şekilde oturduğunu belirtmişti.[103] Bu padişahların imparatorluğun kaderiyle aktif biçimde ilgilenmediği ya da devlet işlerinde yönetici rol oynamadığı anlamına gelmez: örneğin Süleyman divan odasına bakan ayrı bir yer yapılmasını emretmişti. Buradan gizlice divanda yapılan işleri izlerdi.[104] Ancak hükümdarlık yetkilerinin kaynağı giderek daha uzak ve erişilmez olmuştu. Süleyman'ın sadrazamı İbrahim'in Enderun'a, hatta padişahın yatak odasına kolayca ulaşabilmesinin halk tarafından şaşkınlıkla karşılanmış olması, padişah varlığını çevreleyen bu sınırların halk tarafından kabul edilmiş olduğunu gösterir.

Padişahın sıradan insan ilişkilerinden uzaklığını, Saray-ı Hümayun'un halka yarı açık ikinci avlu protokolündeki belirgin bir özellik, zorunlu sessizlik vurguluyordu. Sarayın özel alanlarında, padişah huzurunda özel bir işaret dili kullanılırdı. Bu da padişahın sıradan insan ilişkilerinden uzaklığını daha çok vurgulardı.[105] Yönetici elit üyelerinin -en azından Enderun'da yetiştirilmiş olanların- saray işaret dilini ne kadar iyi bildiklerini Venedik Elçisi Ottaviano Bon'un Sadaret

102 age, s. 23.

103 Selaniki, *Tarih-i Selâniki,* ed. ve çev. İpşirli, s. 792.

104 Süleyman'ın kafes ardındaki yerini nasıl kullandığını gösteren bir hikâye için bkz. Repp, *The Mufti of İstanbul,* s. 234-37.

105 Saray içinde işaret dili kullanılması konusunda bkz. Bon, *Descrizione del serraglio del gransignore,* s. 56-87 veya Withers'ın çevirisi, *The Grand Signiors Serraglio,* s. 363; Sandys, *A Relation of a Journey,* s. 158; Baudier, *Histoire généralle du serrail,* s. 37-38. Dilsizlerin bu işaret dilini kullanma konusunda eğitilmesi için bkz. Bobovius, *Mémoire,* s. 22-23.

Kaymakamı Mustafa Paşa'nın 1604'te idamına ilişkin raporu gösterir: Paşa onu ölüme davet eden dilsizle işaret diliyle konuşmuştu."[106]

Modern tarihçilerin padişahın soyutlanmasından ötürü Süleyman sonrası padişahları ve bazen de Süleyman'ın kendisini suçlayan muhaliflerin görüşlerini kabul etme eğiliminde olmasının bir nedeni de elçilerin ancak 16. yüzyılda padişah huzuruna düzenli kabul edilmesi ve bunu yazmalarıyla Enderun protokolünün tasvir edilebilmesidir. Avrupa elçileri ve maiyetlerindekiler, ikinci avludaki kabullere katılan muazzam padişah maiyetinin kesin sessizliği ve hareketsizliğine işaret etmiş, Arz Odası'nda elçileri kabulü sırasında çok az hareket eden ve konuşan padişahın putu andıran duruşunu kaydetmişlerdi. Bu törensel kabuller kuşkusuz yabancı gözlemcide tam bir korku ve huşu uyandırma niyetiyle düzenlenirdi. Buna ilişkin özellikle renkli bir anlatım, Fransız Elçisi Noailles'in maiyetinden Philippe du Fresne-Canaye'ın, elçinin 1573'te II. Selim'in huzuruna çıkışını tasviridir.

> Bu [ikinci] avlunun duvarları boyunca dizilmiş ürkütücü sayıdaki yeniçeri ve diğer askerleri büyük bir zevk ve takdirle izledik; ellerini keşişler gibi önden kavuşturmuş, sanki canlı insan değil de heykelmişçesine büyük bir sessizlik içinde duruyorlardı. Yedi saatten fazla bir süre böyle hareketsiz kaldılar, bir tanesi bile en ufak bir ses çıkarmadı ve kımıldamadı. Böyle bir disiplin ve itaati insanın gözleriyle görmeden hayal etmesi hemen hemen imkânsızdır...
>
> [Arz Odası'nda] Büyük Senyör çok zengin bir halıyla kaplı bir divan üzerinde oturuyordu... kırmızı altın kumaştan bir giysisi vardı, ayaklarını aynı kumaştan bir yastık üzerine koymuştu fakat ayakları görülmeyecek şekilde giysisinin altına gizlenmişti; elleri de öyle. Öyle ki insan kimsenin Büyük Senyörün elini öpmediğine ya da bu padişahın atalarından daha mağrur olduğu ve böyle bir nezaket göstermeyi haşmetine yaraştırmadığına inanmak zorunda bırakılıyordu... Doğrudan yüzümüze bakmadığını iyi hatırlıyorum; insanı rahatsız eden kötü ve korkutucu bir bakışla kafasını ocağa doğru çevirdi; büyük bir saygıyla huzuruna gelmiş olanların farkında değilmiş gibiydi. Odanın her köşesine gizlen-

106 *Calendar of State Papers*, Venice, c. 10, madde 329.

miş sayısız dilsiz vardı... Elçi elçiliğinin amacını kısaca belirtti... ve Büyük Türk ona bizzat cevap vermeye başladı. Fakat Mehmed Paşa [Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa] elçilerle konuşmanın birçok ülkeler hükümdarının haşmetine yaraşmayacağını söyleyerek, gerekenleri söyleme işini kendi üstüne aldı... [Daha sonra] evimize geri dönerken, ne gördük dersiniz; yeniçeriler saraydan öyle şiddetle fırlıyorlardı ki kendilerine yol açmak zorunda kaldık. Gövdelerimizi duvara yapıştırıp yoldan olabildiğince çekilerek avluda heykellerden oluşmuş bir çit gibi duran o binlerce yeniçeri, muhafız ve diğerlerinin, artık insana değil aç hayvanlara ya da zincirinden boşanmış köpeklere dönüşmüş bir şekilde geçtiğini gördük.[107]

Birbiriyle Çelişen Saltanat İmajları

Yüzyıl sonu yazarları Osmanlı kurumlarının en esneklerinden biri olan padişahlık konusunda katıdırlar ama yazılar yine de bize padişahlığın sembolik ve karizmatik gücünü hatırlatma işlevi görür. Osmanlılar toplumun hastalıklarının nedenini ve tedavisini padişahta görürlerdi. Çünkü toplumun zenginliğiyle padişahın toplumsal ve politik düzeni gayret ve şevkle korumasının birbirinden ayrılmaz olduğuna inanırlardı. Hükümdar için kullanılan popüler benzetmeler -devletin yüreği veya başı, sürüsünü güden çoban- padişahı toplumun kilit taşı olarak göstermekteydi. Osmanlıların mirasçısı olduğu geleneksel Müslüman devlet yönetimi ve krallık anlayışında toplumun refah ve selameti nihai olarak hükümdarın dikkat ve uyanıklığına bağlıydı. Hükümdarın görevi, toplumun farklı unsur veya sınıflarının saptanmış ve değişmez yerlerinde kalmasını ve saptanmış ve değişmez işlevlerini yerine getirmesini güvence altına almaktı. İşte hükümdarın "adaletinin" (adl) en yüksek ifadesi, bu, toplumsal uyum (ahenk) ve düzenin sürdürülmesi işiydi. "Zulüm", yani "adalet"in tersi, sınırlarını aşmasına izin verilen bir unsurun diğerlerinin haklarına tecavüz etmesiyle meydana gelirdi. Tursun Beg'in 15. yüzyıl sonu tarihinin girişinde savunduğu gibi, padişahın düzeni güvence altına almadaki

107 Du Frense-Canaye, *Voyage du Levant*, s. 64-72, 237-40.

baş aracı sağduyulu bir şekilde yapılacak yargısız infazlar (siyaset) idi. Ancak padişahın tebaasının yaşamı üstündeki bu hak, şeriat sınırları içinde uygulanmadığı ve sabır ve tahammül (hilm) ile yumuşatılıp kıvama getirilmediği takdirde bir zulüm kaynağı olmaktaydı.[108]

16. yüzyıl sonunda toplumlarının iyice yerinden oynamasından huzursuz olan Osmanlıların, dikkatlerini padişah hâkimiyetinin imajında ve uygulanışındaki vurgularda ortaya çıkan değişikliklere odaklaştırmalarında şaşılacak bir şey yoktur. Sosyal ve politik değişikliğin daha derindeki kaynaklarını kavrayamayınca, Osmanlının hatası olarak algıladıklarının nedenini padişahın davranışlarında görme eğilimi gösterdiler. Padişahın tebaasıyla ilişki kurmaktan kaçınmasının topluma zararı 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında yazarların devlet idaresinde hata diye gördükleri şeylere dikkat çekmek ve çareler önermek üzere hazırlanan birçok risalenin ağırlıklı temasıydı. Bu risalelerin ilki Mustafa Ali'nin 1581'de hazırladığı *Nushat üs-Selatin* [Padişahlara Nasihatler] idi. Yüzyıl sonu muhaliflerinin en verimli ve açık sözlüsü olan yazar (en azından elde kalan yazılı kayıtlara göre), "kafes arkasında soyutlanmış" padişahın memleket işleri üstünde denetimini sürdüremediğini ve hükümet görevlilerini etkili bir şekilde denetleyemediğini söyleyerek eleştiriyordu.[109] Muhtemelen II. Osman (ö. 1622) için yazılmış olan *Kitab-ı Müstetab*'ın anonim yazarı hükümetteki on iki zaaf alanını ele alıyor, sonra da devlet adamlarından oluşturulacak bir tür uzmanlar heyetine yöneltilmek üzere bir dizi soru sunuyordu. Bu sorulardan birincisi Süleyman'dan sonra gelen padişahların artık seferlerde orduya komutanlık etmemesinin Süleyman'ın ölümünden beri tekrar tekrar uğranılan askeri yenilgiler, toprak ve gelir kayıplarında bir faktör olup olmadığıdır.[110]

---

108 Tursun Beg, *Tarih-i Ebü'l-Feth, s.* 12-13,17-22. Adl ve Zulm kelimelerinin anlamı konusunda bkz. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership,* s. 179 ve siyaset kavramı konusunda bkz. B. Lewis, "Siyasa".

109 Mustafa Âli, *Counsel for Sultans* (Nushat üs-Selatin), der. ve çev. A. Tietze, 1, s. 19. Bu eserin hazırlanışı, içeriği ve önemi konusunda bkz. Fleischer "Form Şehzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname" ve *Bureaucrat and Intellectual*, s. 95-105; bu son esere yönelik eleştirel tepkiler konusunda bkz. Murphey, "Mustafa Âli and the Politics of Cultural Despair."

110 Y. Yücel der., *Kitab-ı Müstetab,* s. 36-37. Yücel'e göre, ismi bilinmeyen yazar Enderun'da

1630'ların başında politikayı öğrettiği IV. Murad için hazırladığı hükümetin doğru idaresine ilişkin risalesinde Koçi Bey, Süleyman'ın ilk yenilgisinin divandan çekilmek olduğunu yazmıştı. Koçi Bey, peygamberi, "doğru yoldaki" ilk dört halifeyi ve halkın işlerini bizzat idare etmiş ve kendilerini "bir kafes arkasına" saklamamış diğer halife ve padişahları örnek gösteriyordu.[111] Hükümdarın tebaadan soyutlanmasının zararları temasını 16. yüzyıl sonunda yazan resmi saray tarihçisi Talikizade bile işlemişti.[112]

Ancak bu yazılarda, padişahların soyutlanışına yönelik derin bir ikilem ifade bulur. Örnek olarak Mustafa Âli'nin *Nushat üs-Selatin*'in girişini alalım. Âli risalesinde genel olarak padişahın soyutlanmasının zararlı bir etkisi olduğunu iddia eder ama girişte Osmanlı hanedanına Allah'ın bahşettiği altı nimetten birincisini şöyle anlatır: [Padişahlar] bir sarayın içinde sedef kabuğundaki eşsiz bir inci gibi tek ve tenha dururlar ve akraba ile hısımlarıyla bütün alakalarını bertaraf kılarlar."[113] Âli'nin bu konudaki kararsızlığı daha önceki padişahların kendilerini soyutlamaları konusunda söylediklerinde görülebilir: [III. Murad'ın büyük ve soylu atalarının, seçkin seleflerinin] "bizzat askerleriyle kaynaşmaları güçleşmişti ve halkın işleriyle bizzat uğraşması yerinde âdetlerin hilafınaydı..."[114] ve "İmdi, zamanımızda ulu padişah... ecdadı gibi halka karışmayı değil halveti tercih ediyor ve halkın korku sebebi olarak kalmak için işleri bizzat yürütmeye değil gizlenmeye öncelik veriyor"[115] der. Ancak, şunu da söyler: "Zira değerli padişah ulu atalarının tercih ettiği beraberliği terk ettiği için büyük küçük herkesle kaynaşması ve konuşması ve zulmü ortadan kaldırmak için bizzat işe girişmesi kolay değildir."[116] Âli ve diğer yorumcular için mesele, hükümdarın halkla ilişkisi ve soyutlanmış kişiliği arasındaki denge meselesi olarak görünmektey-

yetişmiş bir devşirmeydi (xviii).

111 Koçi Bey, *Risale,* s. 61.

112 Talikizade, *Şehnâme-i Hümâyûn,* çev. Woodhead. s. 66-68.

113 Mustafâ Âli, *Counsel,* ed. Tietze, 1, s. 122.

114 age, 1, s. 18.

115 age, 1, s. 21.

116 age, 1, s. 25.

di. Onlara göre de bu denge soyutlanmış kişilik lehine tehlikeli bir şekilde bozulmuştu.

Muhaliflerin görüşüne göre, padişahın soyutlanması, modern tarihçilerin Süleyman sonrası saltanattaki gelişmeleri tasvir ettikleri gibi,[117] zaafına ve kontrolü kaybetmesine değil, tersine, daha soyutlanmış olduğu için, eskisinden daha otokratik bir idare tarzına yol açmıştı. Kamusal otorite kurumlarından -Divan-ı Hümayun, ordunun komutası- kopan padişahın, gücünü kısıtlayan geleneklere daha az bağlı kaldığı düşünülüyordu. Mustafa Âli'nin tarihinin III. Murad'ın saltanatını anlatan bölümünün başlığı "Padişah Buyruklarında Yeni Görülen Hızlı Çoğalışın Kargaşası" idi. Burada Âli bu emperyal yasama biçiminin aşırı şekilde kullanılmasını, padişahın daha önce sadrazama ait olan bir yetki üzerinde haksız iddiada bulunması diye eleştiriyordu.[118] Âli'ye göre bu, padişahın genel hayattan soyutlanmış yaşamı içinde kendisine eşlik eden kişilerin, ki bunlar arasında haremin hadımağaları ve kadınları da vardı, hükümdarı etkilemelerine kapı açmaktaydı; oysa böyle bir durum şimdiye kadar görülmemiş, dolayısıyla bu insanlara böyle bir izin de verilmemişti. (Ne var ki tarihinin başka bir yerinde Âli, Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa'ya ve Kethüda Canfeda Hatun'a, iç sarayın padişah ailesi üyeleri dışındaki en güçlü iki üyesine, övgüler yağdırıyordu.)[119]

Mustafa Âli, kadınların nüfuzuna karşı antipatisini en özgül ve açık olarak Hurrem, kızı Mihrimah ve Sadrazam Rüstem Paşa'nın sahip olduğu güç hakkında ifade etmişti.[120] Âli'nin bazı dönemdaşları da aynı duyguları ifade etmişlerdir. Osmanlı yazarları padişah ailesi kadınlarından, aslında herhangi bir kadından söz ederken genellikle oldukça ihtiyatlı davranırlardı. Dönemin politik düşünürlerinin birçoğu kadınların nüfuzunu imparatorluğun karşı karşıya olduğu çeşitli ekonomik, askeri ve politik sorunların baş nedenlerinden biri olarak görüyordu ama bundan ancak geçerken ve çok

117 Örneğin bkz. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* 1,s. 170, 184: "Tek tek sultanlar artık Osmanlı yönetiminde belirleyici rol oynamıyorlardı."

118 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 294-95.

119 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 290a-292a.

120 Mustafa Âli'nin bu konuda söyledikleri konusunda bkz. Böl.3.

genel anlamda bahsedebiliyorlardı. Politik hayattaki kadınlara karşı Avrupa'da olduğu türden, John Knox'un yazdığı Mary Stuart ve I. Elizabeth'i hedef alan *Canavar Kadınlar Alayına Karşı Trompetin İlk Çalışı* gibi (1558), bordadan saldırıyı Osmanlı dünyasında düşünmeye bile imkân yoktu.[121] Ancak 1599'da Şeyhülislam Sunullah Efendi hükümetteki suiistimalleri sayıp döken bir halk duyurusuna, kadınların ve hadımağaların hükümet üzerindeki nüfuzunu katacak kadar güçlü ya da cesur davranabilmişti.[122]

16. yüzyıl sonunun yaygın olarak okunan bir reform risalesinde yazar Hasan Kafi el-Akhisari ilkeli ve etkili hükümet biçimi olarak gördüğü şeye geri dönülmesini teşvik ediyordu. Son zamanlarda hükümette görülen zararlı eğilimlerin iki sebebinden biri olarak "kadınlara itibar edilmesi ve tavsiyelerinin dinlenmesi"ni sayıyordu (diğeri rüşvetti).[123] Yaklaşık yirmi beş yıl sonra benzer bir görüş *Kitab-ı Müstetab*'ta yinelenmişti. Politik eleştiri sahiplerinin çoğunun yaptığı gibi imparatorluk refahının doruk noktası olarak Süleyman saltanatının ilk onyıllarına bakan anonim yazar, kendi reform reçetesini bir kehanet şeklinde sunmuştu: Süleyman'ın ilk sadrazamı Piri Mehmed Paşa'ya yenilmez görünen imparatorluğu zayıflatabilecek bir şey olup olmadığını sorduğunu anlatıyordu. Sadrazam, Süleyman'ın halefleri dikkatli davranmadığı takdirde zararlı olabilecek üç şey saymıştı: ehliyetsiz birini sadrazamlığa getirmek, hak etmeyen kişilere rüşvet karşılığı makam vermek ve "kadınların istekleri doğrultusunda davranmak."[124]

Bu reform risalelerinin birçoğunun padişahın sadrazamlığa kendi gözdelerini getirmesini eleştirdiği de kayda değerdir. *Kitab-ı Müstetab* bu kehaneti Süleyman'ın yerine gözdesi İbrahim'i geçirdiği saygın devlet adamı Piri Mehmed Paşa'nın ağzından yapar. Koçi Bey İbrahim'in Enderun hizmetinden doğrudan sadrazamlığa getirilme-

121 Knox, *The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women* (yeniden b. Westminster, İngiltere 1895), aktaran Weil, "The Crown has Fallen to the Distaff: Gender and Politics in the Age of Catherine de Medici", s. 5.

122 Bkz. Önsöz, no. 1.

123 İpşirli, "Hasan Kafi," s. 250.

124 Y. Yücel, ed., *Kitab-ı Müstetab,* s. 31.

sini tecrübesiz olduğu gerekçesiyle eleştirmişti. Padişahın en gözde damadı Rüstem Paşa'ya bahşettiği muazzam zenginliği de eleştirmişti; Rüstem Paşa daha sonra bu serveti kendi aile üyelerine devretmişti. Koçi Bey her iki halde de kamu çıkarlarına zarar verildiğini iddia ediyordu. Süleyman sonrası padişahların belki de en az eylemci olanı II. Selim'in hükümetin denetimini resmen sadrazam ve padişah damadı Sokollu Mehmed Paşa'ya bıraktığı için çok az eleştirilmesi veya hiç eleştirilmemesi de dikkat çekicidir. Eleştiri sahiplerini en rahatsız eden şey padişah ve gözdelerinin hakları olmayan yetkileri kullanmasıyla dış teşkilat hiyerarşilerinin zayıflamasıydı.

Yüzyıl sonu eleştiri sahiplerinin dile getirdiği huzursuzluğun merkezinde padişah ile tebaası, özellikle de askeri/idari elit arasındaki sözleşme türündeki ilişkiler vardı. Osmanlı padişahı mutlak bir hükümdar değildi. Ulema tarafından denetlenen hükümdarlık için gerekli dini-yasal koşullar ve ulemanın halkın protestolarını onaylayarak veya onlara katılarak bunlara sağlayabileceği meşruiyet havası dışında, geleneksel olarak padişah performansının standartlarını belirleyen askeri elit idi. Saltanatı denetleme konusunda en tetikte ve hoşnutsuzluklarını dile getirmede en sesli olanlar hassa alayları, yeniçeriler ve daha az bir ölçüde olmak üzere, hassa sipahileriydi. Bunlar, "kapıkulları" idiler; yani tıpkı çoğu Enderun okulu mezunu en seçkin görevliler olan vezirler ve paşalar gibi padişahın iradesini icra kanalıydılar. Hükümdarın yöneliminin değişip fetihten uzaklaşması bu elitin imparatorluğun yönetiminde birinci derecede ağırlık sahibi teşkilat, fetihlerin nimetlerinden aslan payını alan grup olma statüsünü tehlikeye sokuyordu. Hükümetin en merkezindeki bu dönüşüm, kurumsal örgütlenmede, elite yeni kazanım, elitin mükâfatlandırılması ve himaye ilişkilerinde bir dizi yeni düzenlemeyi harekete geçirdi. Kuşkusuz bu değişikliklerin büyük kısmı padişahlıktan bağımsız meydana geliyordu ama hanedanın davranışlarından etkilenmemesi de olanaksızdı. Ayrıca padişahın rolündeki dönüşüm devletin yönelimindeki değişimin belki de en gözle görülür işaretiydi (burada "devlet" terimini bir 16. yüzyıl Osmanlısı'nın devleti anladığı şekilde kullanıyorum -hanedan ve ona hemen doğrudan ba-

ğımlı hükümet sınıfları). Bu yönelim değişmesi aniden bastırmış bir olay değildi. Zamanın en uzak görüşlü Osmanlıları bile muhtemelen olayı böyle tarif etmezlerdi. Sadrazamlar ancak 18. yüzyıl ortasında bürokrasi içinden atanmaya başladı[125] ve hükümetin askeri ve idari temelleri ancak 19. yüzyılda kesin kes birbirinden ayrıldı. Ancak, bu sürecin başlangıcı 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde gözle görülür hal almıştı. Eleştirenlerin yüzyıl sonunda rüşvetçilik ve adam kayırma olarak algıladıklarının çoğu aslında, Osmanlı toplumunun çöküşünden çok canlılığını ifade eden yeni sosyal ve politik düzenlemelerin işleyişiydi.

Kurumsal uyum ve himaye ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi sürecini birinci derecede etkileyen bir faktör, merkezi hanedan hanesinin sabit yönetim arenası olarak sağlamlaştırılması olmuştu. Osmanlı hükümdarları göçebe atalarının nispeten eşitlikçi idare tarzını terk edip, yerlerini aldıkları Türk-İslam hanedanlarının emperyal tarzını benimsemekte vakit kaybetmemişlerdi; padişahın maiyeti de çabuk hareket edebilen ve sadece erkeklerden oluşan bir gruptu. 16. yüzyıl öncesinde merkezi ve nüfuz sahibi bir saray toplumunun görece yokluğu şehzadelerin sancaktaki saraylarının zenginliğiyle de vurgulanıyordu. 16. yüzyıl sonlarında padişah hanesi gelişirken hanedanın yönetici elitle ilişkisinin niteliğini özellikle iki faktör etkiledi: şehzade saraylarının ortadan kaldırılması ve sultan hanesine ikinci bir harem, dişi harem katılması.

Şehzade sancağının ortadan kalkması, şehzade hanesinin yönetici sınıf üyelerine hanedanla ilişki kurmak için sağladığı ikincil kanalların ortadan kaybolması demekti. Ayrıca, padişahın şahsına ulaşım, yani birincil kanal, daha da zorlaşmaktaydı. Padişah hanesi içinde nüfuz sahibi olmak da artık sadece erkek haremi görevlilerinin hakkı olmaktan çıkmış, dişi haremle gittikçe daha fazla paylaşılır olmuştu. Dişi haremin kurumsal boyu büyüdükçe, valide sultan, padişahın başcariyeleri, kethüda hatun ve hadım karaağalar eliti bir tür rutinleşmiş otorite elde etti. Karaağaların en üst kademesi hükümette en fazla nüfuz sahibi üç ya da dört görevden biri olma yolundaydı.

---

125 Itzkowitz, "Eighteenth-Century Ottoman Realities," s. 85-89.

Bu kişilerin güç zemini dar veya saray alanıyla sınırlı değildi. Yönetici sınıf içinde yaygın ilişki ağlarının başını çekiyor ve büyük gelir kaynaklarından yararlanıyorlardı. Hâmilik yapmak için önemli imkânlara sahiptiler. Hadım karaağaların ayrıca dış teşkilatta önemli sorumlulukları vardı. Bunlar, örneğin sadrazamlık veya yeniçeri ağalığı gibi, geleneksel kurumsal güçlerle ittifak kurabilirlerdi ama bu bağlar daha önceleri merkezi gücü kontrol imkânı sağlamış mekanizmalarla artık denetlenemiyordu. Örneğin eskiden dış teşkilatta uzun bir kariyer sonunda varılan nokta olan sadrazamlık makamına artık doğrudan saraydan birisi getirilebiliyordu (Süleyman'ın sadrazamı İbrahim bunun en belirgin örneğiydi). Ayrıca vezirlerin bir evlilik bağıyla hanedana bağlanması olasıydı. Bunun yeni bir uygulama olmadığı kabul edilmekle birlikte, 16. yüzyıl boyunca oldukça yoğunlaşmıştı. Koçi Bey damat vezire eleştirisinde şunu söylemek istemiş fakat açıkça ifade edememiş olabilir: En yüksek makama bir damat geldiği zaman, sadrazam artık padişahın, otoritesini tavizsiz uygulayan "bağımsız vekili" olmaktan çıkmaktaydı.

Saray kariyeri, daha önceleri taşra kariyer basamaklarında yukarı çıkılarak elde edilebilen taşra askeri/idari makamlarına yükselmek için de önemli bir sıçrama tahtası halini alıyordu. Metin Kunt'un belirttiği gibi, bu Süleyman'ın saltanatı sırasındaki işleyiş tarzıyla taşra kariyerinin artık devrini doldurmuş olduğunun bir işaretiydi.[126] Tabii, şehzade sancağının ortadan kalkışı da daha önce oluşturulduğu şekliyle taşra kariyerinin devrini doldurmasının bir başka işareti ve hükümdarlık otoritesi üzerindeki bir başka denetimin yitirilmesiydi.

Fakat aslında padişahlık bazı eleştiri sahiplerinin korkmuş oldukları gibi kontrol dışı bir despotizm haline gelmiyordu; çünkü ortaya yeni tarz bazı dengeleyici nüfuz alanları çıkmaktaydı. Bunların belki en derinden derine işleyeni ama hemen göze çarpmayanı 16. yüzyılın ikinci yarısında, Linda Darling'in savunduğu gibi, hem hükümetteki unsurlar arasındaki hem de hükümetle tebaa arasındaki dengeyi istikrara kavuşturma işlevi gören bir bürokratik altyapının

126 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 95-97.

gelişmesiydi.[127] Birçok çalışma yerel inisiyatifin süregelen, aslında da artan gücüne işaret etmiştir.[128] Ayrıca, paşaların ve taşra valilerinin hanelerinin hükümet kariyeri için eğitim alanı olarak padişah hanesine koşut olmaya başlamasıyla birlikte, askeri/idari elite girmenin yeni kanalları oluşmuştu.[129] Askerler, taşra valileri, hatta paşalar makamlarını başka paşaların himayesi ile elde ediyorlardı. Bilindiği şekliyle taşra kariyeri devrini dolduruyordu ama merkez ile taşra arasında bir denge sürdürülüyordu.

Bu, bazen 17. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da art arda ortaya çıkan taşra ayaklanmalarıyla dengesi bozulacakmış gibi olan şiddet dolu bir tahterevalli gibi görünüyordu. Celali isyanları olarak bilinen bu hareketlerin başını, kimlikleri henüz tam olarak belirlenememiş çeşitli unsurları da yanlarına alan paşalar çekiyordu. Bu unsurlar içinde 16. yüzyıl sonundaki uzun Macaristan seferinde büyük önem kazanan çok sayıda *ad hoc* milis birlikleri de vardı.[130] İsyanların sıklığı ve süresi hanedanın zayıflığının tipik belirtileri olarak görülmüştür ama aynı zamanda -ve daha da fazla- gücünün belirtisi oldukları da savunulabilir. Celali isyanları kısmen yönetici sınıfa girmenin yeni biçimlerine karşı tahammülsüzlüğün bir ifadesi, padişahın yeni kul alaylarının beklentilerinin ifadesiydi. Dikkat çekici olan 17. yüzyılın güçlü "asi" paşalarının nihai olarak sistemden kopmayı değil sistemin içinde kalmayı tercih etmiş olmasıdır. Onların ayaklanmalarının niteliği Osmanlı hanedanına karşı daha önce yapılmış, im-

127 Darling, "The Ottoman Finance Department in a Century of Crisis," s. 304-8.

128 Bkz. Faroqhi, "Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Sixteenth- and Seventeenth-Century Ottoman Empire" ve bu makalede belirtilen çeşitli kaynaklar. Ayrıca bkz. Darling, "The Ottoman Finance Department", çeşitli bölümlerde ve Howard, "The Ottoman Timar System and its Transformation, 1563-1656", s. 122-23,242. Singer (*Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration in the Sancak of Jeerusalem in the Mid-Sixteenth Century,* çeşitli bölümler) köylülerin devletin taleplerine karşı koyabildiğini ve kendi çıkarları doğrultusunda çeşitli şekillerde girişimlerde bulunabildiklerini savunur.

129 Kunt, *The Sultan's Servants*, Böl. 4 ve 5.

130 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", özellikle s. 296-303. Finkel *(The Administration of Warfare,* s. 39-46), milis mensuplarının garnizonlarda silah altında kaldığına veya Safevilerle savaşa sürüldüklerine işaret ederek bu savın biraz değiştirilmesi gerektiğini savunur. Macaristan seferleri için askere alınan köylülerin çoğunun Anadolu'dan değil Bosna ve Arnavutluk'tan geldiğini kaydeder.

paratorluğun büyük kısmının Timur'un yanına geçişi, Timur işgali sonrası Şeyh Bedreddin isyanı ya da 1511'de doğmakta olan Safevi Devleti tarafından desteklenen Şah Kulu isyanı gibi tehditlerin niteliğiyle zıttı. Müstakbel bir lider için geçerli tek varoluş biçiminin Osmanlı hanedanı idaresindeki Osmanlı Devleti'ne üyelik olduğu 17. yüzyılda genel olarak kabul edilmiş gibi görünmektedir. Yani, padişah hizmetine gerçek bir alternatif yoktu. İbşir Mustafa Paşa'nın 1655'teki boyun eğişi bu ikilemi çarpıcı biçimde ortaya koyuyordu. Doğu Anadolu'da başlayan büyük bir ayaklanmanın mimarı olan İbşir, sadrazamlık verilerek ve bir padişah kızıyla evlendirilerek "onurlandırıldı." Haklı bir idam edilme korkusuyla başkente gidişini uzun süre ertelemesi yalnızca uzatılmış bir son nefes oldu. Bu alternatif yokluğu, önemli ölçüde Yakındoğu'nun 1550'lerde istikrarlı ve güçlü Osmanlı ve Safevi devletleri arasında bölünmüşlüğünün sürmesinin sonucuydu. Bunlardan kopan her devlet ya biri tarafından ezilecek ya da diğeri tarafından yutulacaktı. Ancak Osmanlı hanedanının karizması -üç yüz yıldan fazla yaşamış ve hâlâ güçlü, İslam tarihinin en uzun ömürlü hükümran hanedanı- 17. yüzyılın fırtınalarına göğüs gerebilmesinde hiç de önemsiz bir faktör değildi.

Hükümdarın soyutlanmış ve her şeyin üstünde olması fikri 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında karışık tepkiler yarattıysa da giderek daha çok kabul edilmiş görünmektedir. Osmanlı siyaset sahnesinin o dönemdeki gözlemcilerinden, 1621'den 1628'e kadar Osmanlı sarayında İngiliz elçisi olan Sir Thomas Roe'nun kanısına göre, II. Osman'ın devrilmesinin ve sonunda idamının bir nedeni haşmetten yoksun oluşuydu. Raporlarından birinde şöyle yazmıştı:

> Eğer sokaklarda ve meyhanelerde kendisine yaraşmayacak işler yaparak, askerleri küçük hataları yüzünden kollukçular gibi tutuklayarak, sadece görülecek ve korkulacak bir tür insanüstü varlık olması gereken kendi şahsını sıradan, basit ve onlar tarafından hor görülür hale getirerek azamete eşlik eden korku ve saygıyı baştan yitirmeseydi, kral bu kadar aşağılara düşmezdi.[131]

131 Sir Thomas Roe, *The Negotiations,* s. 50.

Roe'nun gözlemlerinde İngiliz saray geleneklerinin kuşkusuz etkisi vardı; fakat padişah tebaasının monarşiden beklentilerini yansıtıyordu.[132] Bu yaklaşımın tahttan indirilmesi sırasındaki olaylarda Osman'ın şahsına yöneltilen eşi görülmedik hakaretlere katkısı olmuş olabilir. Osman sokakta onu seyredenlerden birinin pis ve yırtık sarığını takarak bir at arabası üzerinde İstanbul sokaklarında dolaşmak zorunda bırakılmış, kalabalıktan biri bacaklarını çimdikleyince gözyaşlarını tutamamış, sahneye tanık olan tarihçi Peçevi'nin "sadece kalemin yazması değil dilin de söylemesi yakışıksız" diye anlattığı alay ve küfürlere hedef olmuştu.[133] İstanbul halkının yeni hükümdarları Padişah Mustafa'yı halk önüne ilk çıktığında Osman'ın tercih ettiği şekilde "bir akıncı gibi" basit bir kıyafet içinde, sade koşumlu bir at üstünde değil de daha önceki padişahlar gibi muhteşem giysiler içinde görmekten mutlu olduğu anlatılır.[134] Ancak Mustafa'nın vezirlerinin gözündeki statüsü, sessizlik kuralına uymayı reddettiği için düşmüştü. "Sultan Mustafa bu sessiz vakara alışamadığı için divan üyelerinin kendisinden şikâyetine sebep oldu; Mustafa gibi reayayla serbestçe konuşmanın bir hünkârdan çok yeniçeriye ya da Türk bezirgânına yaraştığını söylediler."[135]

Mustafa'ya yönelik bu eleştiriye Koçi Bey katılmış olabilir; çünkü hocalık yaptığı ikinci padişah olan Sultan İbrahim'e az konuşmasını, etrafına bakmaktan kaçınmayı, kabuller sırasında sert ve korku uyandırıcı bir tavır takınmayı ve tören alayları sırasında halkın saygılarını sunmasını belli belirsiz kabul etmesini söylemişti.[136] Ancak Koçi Bey Osman'ın sadeliğini onaylardı; çünkü Süleyman'ın "süs ve debdebesini" imparatorluğun çözülmesinin nedenlerinden biri olarak görmüş ve IV. Murad'ı böylesi müsriflikten kaçınmaya teşvik etmişti:

> Ordunun güçlü, hazinenin dolu olduğunu gören Sultan Süleyman Han, daha büyük lüks ve debdebeye daldı. Vezirleri de onu taklit

132 İslami hükümdarlık anlayışında "otoritenin yarattığı korku"nun oynadığı önemli rol konusunda bkz. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership*, s. 177-78.

133 Peçevi, *Tarih, 2,* s. 389; Tugj, *Tugi Tarihi,* s. 501-2.

134 Naima, *Tarih,* 2, s. 235.

135 Baudier, *Histoire génèralle*, s. 37-38.

136 Koçi Bey, *Risale,* s. 110-11.

ettiler ve "Halk hükümdarın dinini örnek alır" atasözünün de anlattığı gibi kısa süre içinde herkes lüks ve debdebeyi benimsedi. İşler öyle bir noktaya geldi ki görevlilerin gelirleri ve ordunun maaşı ekmek bile almaya yetmediğinden, zulüm ve zorbalığa mecbur kaldılar ve memleket mahvoldu. Bu ulu imparatorlukta debdebe ve lüks kadar zararlı bir yenilik (bidat) daha olmamıştır.[137]

Koçi Bey bu eleştiride İslam monarşi tarihinin bıraktığı güçlü izlere karşı koyuyordu. Politikadaki öğrencileri öğütlerini tutmadılar. Saltanat törenlerini kullanma konusunda usta olan Murad saray sakinlerinin sayısında ve maaşlarında meydana gelen çarpıcı artışın sorumlusuydu.[138] İbrahim aşırı lükse dalarak imparatorluk hazinesine verdiği zarar yüzünden tahttan indirildi.

17. yüzyıl sonunun büyük tarihçisi Mustafa Naima, klasik "nasihatname" tarzının ana hatlarını taşıyan tarihine girişte, Süleyman sonrası dönemin yerleşik hükümdarlığının sadece kabul edilmekle kalmayıp en sonunda bir norm olarak görüldüğünü düşündüren bir hükümdar modeli sundu. Naima'nın görüşüne göre, hükümdardan büyük işler beklenmemeliydi; bunlar gerçekten gerekli değildi. Hükümdarın kamusal rolü büyük ölçüde törenseldi. Ama Nizamü'l-Mülk ve Mustafa Âli gibi Naima da padişahı uyarıyor, otoritesini kullanmakla yetkilendirdiği kişilerin denetimini elinden kaçırmamak için özen göstermesi gerektiğini söylüyordu:

Hükümdarın sıradan insanlarla konuşmaktan kaçınmasının ve zamanının büyük kısmını gözlerden uzak ve ayrı geçirmesinin birçok yararı vardır. İnsanlara yakın davranmak hükümdar huzurunda gerekli olan adap ve davranış kurallarını zayıflatır ve hükümdarın azametini siler süpürür. Halk ihtişam ve ün perdesinin gizlediği vakur hükümdarlardan korkar. Hükümdarın ne zaman ne yapacağından emin olmadıkları için hep merak içinde olurlar. Özellikle hükümdar zaman zaman iyi ve övgüye değer bir iş yapar, layık olanları onurlandırır, dik başlı ve korkusuz olanları apansızın cezalandırır veya zaman zaman takdir edilecek hareketler yaparsa, işte o zaman şan ve şöhreti günbegün artar. An-

137 age, s. 63-64.

138 BA, MM 1515, 3634, 859; KK Saray 7101A.

> cak hükümetin kapılarının belirli zamanlarda işi olanlara açılması ve halkın işlerinin ihmal edilmemesi koşuluyla... Halk bu şekilde davranan hükümdarlardan, kana susamış ve zalim olanlardan çekindiğinden daha fazla çekinir.[139]

Bu bölümde anlatılan, Osmanlı padişahlarının rolünde 16. yüzyılda ortaya çıkan değişime gösterilen karışık tepkiler o dönemin egemen hükümdarlık idealleri arasındaki gerginliğin ifadeleriydi: kahraman savaşçı-hükümdar -ister Tanrı vergisi dünyaya hâkim olma yetkisini kullanan Orta Asya hanı olsun, ister İslamiyet için savaşan Müslüman gazi- ve uzak fakat azametli saray hükümdarı, İslam doktrininden çok, İslami mirasın getirdiği Pers ve Bizans krallık geleneklerinden gelen bir ideal. Uygun koşullar altında ve yeterli zaman ve enerjiyle II. Mehmed ve Süleyman gibi padişahlar dinin kahraman savaşçıları, adalet dağıtıcı ve imparatorluk kültürünün ehli sıfatlarına tam olarak hak kazanabilirlerdi. Ama fetihler bir kez güçleşince, bu niteliklerden birincisini elde etmeye çalışmanın hanedan ve devletin istikrarı açısından bedeli aşırı derecede arttı. IV. Murad atalarının geleneğince bir fatih olma unvanını ancak saltanatının sonunda ve ancak muhalefeti adil bir hükümdar olma imajına leke düşürecek kadar şiddetle bastırdıktan sonra elde edebildi. Zorunlu olarak, fiilen geliştirilenler Müslüman hükümranlığın diğer yönleri oldu. Süleyman sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun ideal hükümdarı, dinin savunuculuğunu savaşa bizzat katılmaktan çok, dine bağlılığını çeşitli şekillerde sergileyerek, kutsal hukuku destekleyerek ve dini kurumlar vakfederek gösteren ve karizması askeri zaferlerden çok, zaman zaman ritüel törenlerle bozulan bir ayrılık ve soyutlanmışlıktan gelen yerleşik bir hükümdardı. Vurgulamalarda meydana gelen bu değişikliklerin bir sonucu, padişah ailesi kadınlarının hükümranlığın çeşitli ifadelerine katılma konusunda daha çok serbest kalmaları oldu.

---

139 Naima, *Tarih,* 1, s. 53-54.

7

HÜKÜMDARLIK AYRICALIĞININ SERGİLENMESİ

Osmanlı gelenek ve göreneklerinin kayıtçısı Evliya Çelebi'ye göre, Valide Nurbanu Sultan'ın camii bir "ışık dağı" idi.[1] Bu, adı "ışık kadın" anlamına gelen bir kadının anıtına uygun bir övgüydü. Üsküdar semti arkasındaki bir tepede durduğu yerden kentin diğer bölgelerinden görülebilen bu etkileyici yapı, 1557'de Süleymaniye'nin yapılmasından 1617'de I. Ahmed Camii'nin yapılmasına kadar geçen dönemde hanedan ailesi üyeleri tarafından başkente yaptırılan tek selatin cami oldu.* 1583'te, Nurbanu öldüğü yıl tamamlanan bu büyük külliyede cami, medrese, darülhadis, sıbyan mektebi, darülkurra, tekke ve bir darüşşifa vardı. Ayrıca yolcular ve evsizler için kervansaray, tabhane ve aşhane, ambar ve bunlara eşlik eden diğer yapılar da bulunuyordu.[2] Hemen yakında geliri cami ile yan kuruluşlarının bakımına ayrılmış bir de hamam vardı. Evliya, külliyenin güzel yanları arasında aşhanede perşembe akşamları verilen yemeği de kaydetmişti. Bu yemekte normal olarak düğünlere has bir ikram olan safranlı sütlaç da verilirdi.[3]

Nurbanu Sultan'ın vakıf kurucusu olarak rolü hem geleneksel hem de radikaldi. Saray kadınları tarafından ve onlar için anıtsal yapılar yaptırılması özellikle Türk-Moğol mirasının etkisi altındaki devletlerde İslam kültürünün geleneksel bir özelliğiydi. Hanedan ailesinin hayırseverliğini ve dine bağlılığını sergilediği olaylarda Os-

1 Evliya Çelebi, *Narrative of Travels,* trans. J. von Hammer, s. 2, s. 83

* Üsküdar Toptaşı'nda Atik Valide Külliyesi (y.n.).

2 Kuran, "Üsküdar Atik Valide Külliyesi'nin Yerleşme Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine," s. 232.

3 Evliya Çelebi, *Seyahatname,* 1, s. 474.

manlı kadınları hep rol almışlardı. Sultan kızları sürekli bina yaptırırlardı ve sultan cariyelerinin politik statü göstergelerinden biri bina yaptırma ayrıcalığına sahip olup olmadıklarıydı. Saray kadınlarının 16. yüzyıl ortasından sonraki projelerinin olağandışı tarafı ölçeklerinin büyüklüğüydü.

Hükümranlığın kamusal sergilenişinde saray kadınlarının daha göze çarpar hale gelişi, güçlerinin artışından ayrı değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda gündelik politik nüfuzu, politik gücün sembolik ifadelerinden ayırmak imkânsızdı. Yönetici seçkinlerin, hanedan kadınları da dahil statüsü, maiyetlerinin büyüklüğü, yaptırmalarına izin verilen camilerin ölçek ve yerleri, padişahın saygı arzlarını kabul ederken yaptığı jestler vb. gibi herkesçe bilinen işaretlerle ifade ediliyordu. Özellikle padişahlar savaşlara bizzat komuta etmeyi ve Divan-ı Hümayun toplantılarına başkanlık etmeyi bıraktıktan sonra, hanedanın hükümdarlık gücü üzerindeki hak ve meşruiyet iddiası, saray ritüellerinin şatafatı ve hanedanın cömertliğini gösteren anıtlar vasıtasıyla -yani imparatorluğun ihtişamı ve yüce gönüllülüğü vasıtasıyla- daha fazla gösterilir oldu. Sultan ailesi kadınlarının bu faaliyetler içindeki ağırlığı 16. yüzyıl sonunda hanedanın karşı karşıya kaldığı iki soruna kısmi bir çözüm getirdi: Şehzadelerin politika ve propagandaya ilişkin rollerinin azaltılmasının yarattığı törensel boşluğun doldurulması ve sultan ailesi kadınlarının imajının, elde etme sürecinde oldukları *de facto* güce uygun düşecek şekilde güçlendirilmesi.

Osmanlı toplumunda hükümdarların fizik görüntüleri genel tüketime pek sunulmaz, yani paralar üzerinde, heykel ve resimlerde kullanılmazdı; bu, Osmanlılarda başka imparatorluk kültürlerinde kullanılan belli hanedan propagandası biçimlerinin var olmadığı anlamına geliyordu.[4] Avrupalılar kraliçelerini politik meşruiyet

4 Roma ve geç Roma hanedanlarının politik propaganda için kadın imajını kullanması konusunda bkz. Susan Wood, "Memoriae Agrippinae: Agrippina the Elder in Julio-Claudian Art and Propaganda" ve Kenneth Holum, *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*. Bu son eser konusundaki uyarısı için Peter R. Brown'a teşekkür ederim. Theodosius ve Osmanlı hanedanlarının "yerleşikleşme" aşamalarında hanedan propagandasına kadın unsurunu sokmalarındaki çarpıcı paralellik Constantinople/İstanbul kentindeki emperyal geleneklerde kadınların rolünün devamlılık

kazandırıcı imajlar repertuarı içine sokmak ve onların haşmetini herkese duyurmak için, örneğin, yazılı ve çizili kadın tasvirlerinden faydalandılar.[5] Osmanlılar ise tersine, sadece sultan ailesi kadınlarının fizik olarak resimlerinin yapılmasına razı olmamakla kalmıyor, onlar hakkında yazmaktan bile kaçınıyorlardı. İslam dünyasının efsanevi simgelerini çağrıştırmak için, örneğin, onurlandırıcı unvanlar vermek gibi başka yöntemler kullandılar. Ancak İslam dünyasındaki sultan ailesi kadınları tebaanın gözünde erişilmez olsalar da Avrupalı kız kardeşleri gibi saltanat alayları ve genel törenlere dahil edilebilir, hatta bunların öznesini oluşturabilirlerdi; bir araba ya da tahtırevan içine gizlenirlerdi o kadar.

Valide Sultan ve İmparatorluk Egemenliğinin Simgeleri

III. Murad döneminde (1574-1585), valide sultanın halk önündeki kişiliği birçok şekilde ifade buldu. Nasıl Hurrem'in ayrıcalıkları gelininin kariyeri için bazı öncüller yarattıysa, Nurbanu da ölümünden sonraki yüzyılın valide sultanlarının kariyerleri için bir paradigma oluşturdu. Ancak valide sultan, hanedan ailesinin saygıdeğer büyüğü olma sıfatıyla, halk önüne çıkma olanağını padişahın hasekisinden daha fazla kullanabildiğinden, valide sultanın itibar ve gücünün potansiyel ifade yolları hasekininkinden fazlaydı.

Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan hanedan ailesinin sayılan bir üyesiydi. Ölümünde herkes yas tutmuştu. Saray nişancısı ve tarihçi Celalzade Mustafa, cenazesini anlatırken Hafsa Sultan'ı uzun uzun övmüştü. Övgüleri arasında onu Hazret-i Muhammed'in ilk karısı Hatice'ye, kızı Fatma'ya ve üçüncü ve en sevgili karısı Ayşe'ye benzeten, Müslüman bir kadın için söylenebilecek en coşkulu sözler vardır: "O dinine bağlı, dürüst bir hanım, iffet diyarının ecesi, saflık payitahtının Haticesi, hayırlı vakıflar kurucusu, kendini din işlerine

gösterdiği fikrini uyandırır.

5 I. Elizabeth ve Catherine de Médicis'e ilişkin çeşitli imajlar konusunda bkz. Yates, *Astrea* s. 29-87,133-35, 144. Clifford Geertz, akıllı ve etkili bir hükümdar kadın örneği olarak Deborah'ın tablolarının taşındığı I. Elizabeth'in kraliyet alaylarındaki sembolizmi inceler. ("Centers, Kings and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power", s. 125-29).

adamış zamanın Fatması, çağın Ayşesi idi."[6] Ancak, Hafsa Sultan'ın dönemin vakayinamelerinde, sadece ölümü sırasında ortaya çıkmış olması anlamlıdır. Padişah annesine hayattayken törensel itibar ve kurumsal gücün açıkça tanınması ancak Süleyman'dan sonra ve kısmen Hurrem'in oynadığı olağanüstü rol sonucunda olmuştur. Sonuçta, padişah annesi halk için o kadar önem taşıyan bir kişi halini aldı ki Osmanlı tarihçilerinin anlatılarında giderek daha sık boy göstermeye başladılar.

Anlatılanlara göre, padişahın annesine resmi bir unvan olarak valide sultan denilmesi III. Murad'ın saltanatı sırasındadır.[7] Daha önceleri kendisi resmen ya "Padişah X'in annesi" ya da "mehd-i ulya" veya "sedef-i dürr-i saltanat" gibi mecazi deyimlerle anılırdı. Bu resmi unvanla valide sultan, en yüce imparatorluk görevlileri saflarına katılmış oldu. Bu görevlilerin unvanları içinde isim belirtilmemesi, sahip oldukları yüksek statünün teyidiydi. Yeni unvan, kimliğinin (ve dolayısıyla da otoritesinin meşruiyetinin) oğlundan kaynaklandığını vurgulamaya devam etmekle birlikte, rolünün oğlununkine tabi olmadığını ve resmi onaya sahip olduğunu da düşündürüyordu. Hurrem'in haseki sultan unvanını alması, kuşkusuz valide sultan unvanının öncülü oldu; gerçekten de annenin durup da cariyenin o kadar onurlandırılması yakışık almazdı.

Anlatılanlar, daha sonraki yıllarda padişahın tahta çıkmasının hemen ardından valide sultan ve diğer harem üyelerinin Eski Saray'dan Yeni Saray'ın harem dairesine ilk kez alaylarla gidişini de Murad dönemine koyar.[8] "Valide alayı" olarak bilinen bu olay daha sonraki yüzyıllarda zengin ve ayrıntılı bir tören haline geldi.[9] Yö-

6 Celalzade Mustafa, *Tabakatü'l-Memalik,* s. 239a. Erken İslamlık döneminde bu övgü formüllerinin kullanılması konusunda bkz. Spellberg, "The Politics of Praise: Depictions of Khadija, Fatima and Aisha in Ninth-Century Muslim Sources".

7 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 154.

8 Tayyarzade Ataullah, *Tarih-i Enderun,* 3, s. 65. Bu alay konusunda bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı,* s. 154-56.

9 II. Süleyman'ın (1687) annesi Saliha Dilaşub Sultan'ın valide alayı konusunda bkz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi, 2,* s. 298; III. Selim'in (1789) annesi Mihrişah Sultan'ınki için bkz. Davis, *The Palace of Topkapı,* s. 37-38; ve II. Mahmud'un (1808) annesi Nakşidil Sultan'ınki için bkz. Tayyarzade Ataullah, *Tarih-i Enderun,* 3, s. 65-66.

netici elitin bütün kademeleri, hem Enderun hem Birun teşkilatı, hem askeri hem de dini teşkilat, bu alayda fiilen temsil edilirdi. Alay İstanbul kentini geçerken valide sultan yeniçeri ağasının saygı arzını kabul eder ve karşılığında askere bahşiş dağıtırdı (tıpkı tahta çıkan padişahın âdet üzere askere dağıttığı cülus bahşişi gibi). Valide sultanı oğlu sarayda ayakta karşılar ve hürmetle selamlardı (padişahın başka kimseye vermediği bir şeref). Yeni makam ve ikametgâhına yerleşmesini, alayın ertesi günü sadrazama gelişini resmen bildiren bir hüküm göndererek saptardı. Bu hükme hediye olarak bir tören kaftanı ve hançer eşlik ederdi. Bu tören protokolünün simgeselliği, amacının valide sultanın, oğlunun özel hanesinin başı olma rolünün yanı sıra sultan hakimiyetinin ortağı olma rolünü açıkça onaylamak olduğunu düşündürür. Nurbanu için düzenlenen tören (eğer gerçekten III. Murad döneminde tören böyle olduysa) belki de daha sonrakilerin ölçeğinde değildi; ancak anlatımlarda valide sultan alayının onunla başladığının kabul edilmesi Nurbanu'nun otoritesinin kanıtıdır.

Valide sultanın büyük külliyesi onun yükseltilen statüsünü başkent ahalisine açıkça göstermişti. Üçüncü Osmanlı padişahı Murad'dan sonra süregelmiş olan, padişahın imparatorluk başkentinde selatin cami ya da külliye yaptırması geleneğini II. Selim bozmuştu (I. Selim'inkini, oğlu, ölen babası için yaptırmıştı). II. Selim camiini padişahların kış aylarında sık sık hava değişimine çekildiği imparatorluğun ikinci başkenti Edirne'de yaptırdı. III. Murad kendi selatin camii için şehzadelik sancağı Manisa'yı seçti. Nurbanu'nun padişaha özgü, başkentte selatin cami yaptırma ayrıcalığını üstlenmesiyle, kadınları hanedan egemenliğinin halk önündeki dışa vurumlarına katma yönünde bir adım atıldı. Valide sultan bu ayrıcalığını belki kısmen, selatin cami için gerekli kaynağın gaza ganimeti olması gerektiği geleneğine borçluydu. Zira Murad da babası Selim de sefer için hiç İstanbul'dan ayrılmamışlardı. Nurbanu'nun camii hanedan üyesi bir kadın tarafından başkentte yaptırılan ilk iki minareli camiydi; iki minareli cami sultanlara has bir ayrıcalıktı. Nurbanu'nun örneğini, başkentte külliyeler yaptıran daha sonraki birçok valide sultan izlemişti.

Nurbanu Sultan'a sadece yaşarken değil, ölümünde de olağanüstü saygı gösterildi. Padişahların cenazeler sırasında sarayda kalması âdetinin tersine, Murad annesinin tabutuna cenaze namazının kılınacağı Fatih Camii'ne kadar hem yürüyüp hem ağlayarak eşlik etti. Cenaze namazı için Saray-ı Hümayun'a en uzak sultan camii olan Fatih Camii'nin seçilmiş olması hem çok sayıda seyircinin Nurbanu'nun ruhuna duacı olmasını hem de valide sultan için sergilenen bu dindar saygının başkent sakinlerinden olabildiğince takdir almasını garantiliyordu. Tarihçi Selaniki'ye göre, "cümle alem" cenaze namazı için camiye doluşmuştu. Devlet ve din ricalinin kırk gün süreyle valide sultanın türbesini ziyaret etmesi istendi, bu arada kesintisiz Kuran okundu.[10] Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nin büyük koleksiyonundaki, hanedan üyesi bir kadının hayatıyla ilgili bir olayı tasvir eden tek minyatürün Nurbanu Sultan'ın cenaze alayının saraydan çıkışını gösteren minyatür olması da bu cenazenin olağanüstü niteliği hakkında bir fikir verir.[11]

Nurbanu'nun kariyerinin geleneklere aykırı düşen birçok yönünden belki de en büyük sembolik öneme sahip olanı II. Selim'in türbesine gömülmüş olmasıdır. Murad annesini büyük Ayasofya Camii'nin avlusunun ortasında, Nurbanu'nun 1583'te ölmesinden dokuz yıl önce gömülmüş olan babasının yattığı muhteşem türbenin baş tarafına, babasının yanına gömdü. Nurbanu padişah efendisi ile birlikte gömülen ilk cariyeydi. Murad annesi ile babası arasında bu tarz bir bağ kurmakla annesinin hanedan ailesi içindeki yerinin altını çiziyor ve kendi meşruiyetinin babasının yanı sıra annesinden de geldiğini ima ediyordu. Sultan türbeleri halkın çok gittiği ziyaret ve ibadet yerleri ve sıradan uyruğun hükümdarının yakınında durabildiği tek yer olduğundan Murad'ın anne ve babasının sembolik birleşmesi, mümkün olan en gözle görülür ve kalıcı tarzda gerçekleştirilmişti.

Murad'ın annesinin mezar yeri konusundaki seçimi, hanedanın defin politikasında başlattığı daha geniş çaplı değişikliğin bir parça-

10 Selaniki, *Tarih,* s. *173-74.*

11 Bu minyatür ve özelliği konusunda dikkatimi çektiği için Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müdürü Dr. Filiz Çağman'a teşekkür borçluyum. Minyatürün Atasoy ve Çağman, *Turkish Miniature Painting,* tablo 30'da reprodüksiyonu vardır.

sı gibi görünmektedir. 15. yüzyıl ortasından itibaren Osmanlı sultan türbelerinde sadece padişahlar yatardı. Hanedanın diğer üyelerini padişahların yanına gömerek bu uygulamayı sona erdiren Murad oldu. II. Selim'in Murad tahta çıkınca idam edilen beş oğlu babalarının yanına gömüldüler. Murad'ın halası Mihrimah Sultan 1578'de ölünce, belki de Süleyman'ın bu tek ve sevgili kızının özel konumuna hürmeten, babasının türbesine gömüldü.

Süleyman ve Mihrimah, 17. yüzyıl sonunda Sultan II. Süleyman ve II. Ahmed gömülene kadar türbede yalnız yattılar. Aile üyelerinin padişah türbesine gömülmesi o kadar olağanlaştı ki 1598'de, Murad öldükten dört yıl sonraki bir salgında kızlarının birkaçı birden ölünce aşırı derecede dolan türbesine başkalarının gömülmesini önlemek için türbenin kapıları kilitlendi.[12] 1639'da ölen Sultan Mustafa'nın cenazesi, on yedi saat, nereye gömüleceğiyle ilgili bir karar verilmesini bekledi; çünkü hanedan türbeleri ona yer bulunamayacak kadar doluydu. Evliya Çelebi, Mustafa'nın "Ayasofya'nın avlusunda birkaç yüzyıldır boş duran tonozlu bir yağ mahzenine" gömülmesinin saray kuyumcusu olan kendi babasının fikri olduğunu kaydetmiştir; "[cenazesinin] üstü sarayın has bahçesinden getirtilmiş toprakla örtülmüştü."[13]

Bu grup halinde definler kuşkusuz hanedanın yerleşikleşmesinin ve tek bir yerde toplanmasının pratik bir gereği olmakla birlikte aynı zamanda egemenliğin bir aile çerçevesi içine oturmuşluğunu vurguluyorlardı. Bunlar kadınlar ile hanedanın güç ve karizması arasında bağ kurulmasında önemli bir araç işlevini görmekteydiler. Süleyman sonrası dönemin ilk dört sultanının -II. Selim, III. Murad, II. Mehmed ve I. Ahmed- türbeleri padişahın bir geniş ailenin atası olma imajını yansıtır: bu padişahların her birinin yanına veliahtının annesi, etrafına da şehzadeler ve sultan kızları gömülüdür. Ahmed'in türbesi üç padişah barındırır: I. Ahmed ile oğulları II. Osman ve IV. Murad. III. Murad'ın atalarından sadece birinci, ikinci ve beşinci sultanlar olan I. Osman, Orhan ve I. Mehmed'in etrafları aile üyeleriyle böyle çevre-

12 Selaniki, *Tarih* s. 761.

13 Evliya Çelebi, *Narrative of Travels,* çev. Hammer, 2, s. 12.

lenmişti. Bu padişahların türbe protokolünde aile bağlarına verilen önemin, hanedan meşruiyetini payandalama ihtiyacını yansıttığı öne sürülebilir. Hanedanın ilk meşruiyetini Osman ve Orhan'ın sağlaması gerekiyordu. I. Mehmed Timur hegemonyası karşısında meşruiyeti yeniden kurmak, III. Murad gaziler dönemi sonrası yerleşik sultanlığın meşruiyetini oluşturmak zorundaydı.

Murad annesine çok bağlıydı ve doğal olarak tebaasından onun itibarını kabul etmelerini isteyecekti. Fakat valide sultanın böylesine yüceltilmesi kuşkusuz aynı zamanda kullandığı muazzam politik gücü meşrulaştırmayı amaçlıyordu. İmparatorluğun egemenlik sembolleriyle -unvan, cülus töreni, hanedanın imar ayrıcalıkları, saltanat defin töreni- donanan valide sultanın *de facto* gücü hükümranlığın meşru bir kullanımı olarak sunuluyordu.

Hükümranlığın Sergilenişi: Törenler ve Alaylar

Osmanlı toplumsal merdiveninde yukarı doğru çıkıldıkça sıkılaşan ve en katı uygulaması saltanat ailesinde görülen kadınların kapalı olması geleneğine rağmen valide sultan, ailenin kadın büyüğü olarak halk gözünde önde gelen bir kişi profili çizmeyi başarmıştı. Padişah gibi o da statüsüne uygun tören ve maiyet olmaksızın halkın önüne çıkmazdı. Çeşitli saltanat ikametgâhları, has bahçeler ve kentin büyük camileri arasındaki gidiş gelişleri kentin çeşitli semt ve mahallelerinden geçen alaylar halini alırdı.

Valide sultanın kamusal konumunun yükseltilmesi, Süleyman sonrası dönemde padişahın halk önüne daha az çıkmasının yarattığı saltanat törenleri eksikliğinin dengelenmesine yaramıştır. Askeri seferlere çıkış ve dönüşleri çevreleyen alaylardan tebaasını yoksun bırakan ilk sultan, II. Selim olmuştu.[14] Yerleşik sultanlığın ortaya çıkmasıyla birlikte, halkın hükümdarlarını görme gereksiniminin giderilmesi, esas olarak selatin camilerden birine cuma namazına veya başkentin saray ya da has bahçelerinden birine giden zengin sultan alaylarına kaldı. II. Selim zamanındaki Fransız elçisinin mai-

14 Süleyman sonrası seferlerde törenle başkentten çıkış ve dönüşün anlatımı için, 1596'da III. Mehmed'in Eğri seferiyle ilgili olarak bkz. Sanderson, *The Travels*, s. 59-60.

yetinden Du Fresne-Canaye'a göre, üç ay içinde sultan, cuma namazına gitmek üzere saraydan sadece iki kez çıkmıştı; oysa Süleyman bu işi her cuma yapardı.[15] Murad halkın arzusunun ve vezirlerinin öğütlerinin tersine, bu geleneği babasından da fazla boşladı; bir noktada, cuma namazı için saraydan çıkmayışı iki yılı buldu.[16] 1590'da Venedik Elçisi Moro, Murad'ın cuma namazlarına sadece Sadrazam Sinan Paşa'nın teşvikiyle, "kendisinden hoşnut olmasalar da onu görebilmek için büyük kalabalıklar halinde toplaşan cahil yığınları rahatlatmak" için katıldığını bildirmişti.[17] Nurbanu Sultan'ın halk önüne oğlundan daha sık çıkmış olması pekâlâ mümkündür. Kendi ikametgâhı Marmara kıyısındaki Yenikapı'daydı (orada da öldü);[18] duaya da muhtemelen Üsküdar'daki camiinde katılırdı.[19]

Kadınların Murad'ın oğlu Mehmed'in 1582'deki sünnet töreninde oynadığı olağandışı önde gelen rol, hanedanın ülke içindeki yüzünün biçimlendirilmesi yolunda atılmış kuşkusuz önemli bir adımdı. Şehzadenin sünneti Süleyman dönemini izleyen onlarca yıl içinde başkentte gerçekleştirilen en büyük tören, belki de bu Osmanlı kentinde yapılmış en büyük kutlamaydı. Kutlama uluslararası çapta bir olay olarak düzenlendi: Şenlik davetiyeleri hem Avrupalı hem de Müslüman hükümdarlara gönderildi.[20] 19. yüzyıl başında yayımlanan çok ciltli bir Osmanlı tarihinin yazarı olan Joseph von Hammer, bu olayı uzun uzun ve ayrıntılı bir şekilde anlatmış olmasını, bu şenliğin yıllarca Osmanlı dış politikasının odak noktası olduğu ve Osmanlı

15 Du Fresne-Canaye, *Le Voyage du Levant*, s. 120-21.

16 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 88.

17 Alberi, *Relazioni*, 3, s. 332.

18 Selaniki, *Tarih*, s. 173. Venedik Elçisi Morosini'ye göre Nurbanu'nun Topkapı yakınında, eski Bizans kent surları civarında bir sarayı vardı. (13 Aralık, 1583 tarihli rapor, aktaran Spagni, "Una Sultana veneziana", s. 331).

19 Caminin hünkâr mahfilinin bulunduğu tarafında büyük odaları olan bir yapı vardır. Şimdi caminin imamının konut olarak kullandığı bu yerin veya daha önceki şekliyle bu yapının Nurbanu veya diğer sultan ailesi üyeleri tarafından camiyi ziyaret ettikleri zaman kullanılmış olması mümkündür. Çünkü caminin Saray-ı Hümayun'dan uzaklığı nedeniyle, böyle bir ziyaret saraya dönmeden biraz dinlenmeyi veya geceyi orada geçirmeyi gerektirebilirdi.

20 Selaniki sünnete davet edilen hükümdarların listesini verir (*Tarih*, s. 164-65).

toplumunun birçok yönüne ışık tuttuğu gerekçeleriyle savunuyordu.[21] Napolyon sonrası Avrupa'daki Büyük Devletler İttifakı döneminde yazan Hammer, törenlerin politik kullanımları konusunda duyarlıydı. Ayrıca, saltanat kadınlarının hem sembolik alanda hem de diplomatik ilişkilerin pratik işleyişi içindeki önemini takdir ediyordu.

Kendi dönemindeki iki sünnet töreninin çeşitli bölümlerine katılan Süleyman'ın aksine, Murad törene bizzat katılmadı; sadrazam tarafından temsil edildi.[22] Sarayının haremine kapanmışlığı, halkın da katıldığı bu törende yeniden yaratılmıştı. Bunun sonucunda da hanedan kadınlarının varlığı, gözlerden saklı da olsalar, önem kazandı. Eskiden Süleyman'ın en yakın adamlarından İbrahim Paşa'ya ait olan At Meydanı'ndaki şık ve zarif sarayda padişahın, şehzadenin ve sultan ailesi kadınlarının, yani şehzadenin büyükannesi Nurbanu, annesi Safiye, halaları ve diğer sultan kızlarının ve belki de sarayın başka kadınlarının şenlikleri izlemesi için yerler yapılmıştı. Bir Avrupa diplomatik raporu "Baş sultan hanımların da seyir yerindeki kafesin ardından gösterileri izleyebildiklerini" belirtmişti.[23] Saltanat kadınları At Meydanı'ndaki saraya padişah ve şehzadeden üç gün sonra geldiler; o sırada uzak iklimler hayvanlarının şekerlemelerden yapılmış heykellerinden oluşan zengin bir geçit sürüyordu. Otuz sekiz gün süren esnaf alayları muhtemelen kadınların orada bulunuşu şerefine takkeci ve ayakkabıcıların geçidiyle açılmıştı.

Hammer, şenliklerin garip ve dikkate değer bir bölümünü, şehzadenin halası İsmihan Sultan'ın himayesindeki bir temsili anlatmıştı:

> Sokollu'nun dul eşinin müzisyenleri bir tür mitolojik pandomim sergilediler; kiralık bir katil büyük zil, lavta ve keman armonisi eşliğinde Küpid kılığındaki ufak bir çocuğa yaklaştı, önce övgülerle, sonra zorla onu teslim almaya çalıştı. Fakat o anda müdahale eden Diana'nın perilerinden biri ya da bir amazon gibi eli

---

21 Osmanlı kaynakları kadınların sünnet törenine katıldığından söz etmediği için aşağıda anlatılanlar esas olarak olayla ilgili hem Osmanlıların hem de yabancıların anlattıklarından hareket eden Hammer'in, *Histoire,* 7, s. 146-63'üne dayanmaktadır.

22 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 74.

23 *The Fugger News-Letters, 1568-1605*, s. 65.

mızraklı bir genç kız, küstah saldırganı uzaklaştırarak çocuğu kurtardı.[24]

Hammer'in klasik atıfları bir yana, bu temsilin teması -tehlikedeki bir çocuğu kurtaran dişi- Orta Asya'nın Dede Korkut masallarının olaylarını hatırlatır. Osmanlıların iyi bildiği bu masallarda kadınlar, özellikle anneler, savunmasız delikanlıları kurtarmak için silaha sarılırlar.[25] Pandomimin mesajı politik kariyere adım atan şehzadenin kadın aile büyüklerinin, onu gizli ve açık tehlikelerden korumak ve savunmak için tetikte durduğu olabilir.

Bu törendeki sembolizm, izleyen halka kuşkusuz hanedanın varisinin imparatorluğun kamusal yaşamına katılışını kutlama onurunu annelerin babalarla paylaştığını ima ediyordu. Sonunda, şenliğin otuz yedinci gününde sünnet yapılınca, kullanılan bıçak Valide Nurbanu Sultan'a sunuldu; şehzadenin annesi Haseki Safiye Sultan da altın bir tabak içine konmuş sünnet derisini aldı.[26] Sünneti yapan Vezir Cerrah Mehmed Paşa'yı sadece padişah değil, kendisine 3000 altın, tören kaftanları, değerli kumaşlar ve giysiler sunan valide sultan da cömertçe ödüllendirdi.[27] Törenden kısa bir süre sonra Mehmed Paşa şehzadenin halası dul Gevherhan Sultan'la evlendirilerek onurlandırıldı.

Hanedan yaşamının valide sultanla açık bağlantısı kurulabilecek bir diğer önemli alanı savaşta kazanılan zaferdi. Hanedan kadınlarının, özellikle de padişah annesinin, zaferle sonuçlanmış bir seferden dönen hükümdarı başkent dışına çıkarak karşılaması ve onurlandırması eski bir gelenekti. Neşri'ye göre, ilk sultan Osman'ın annesi, İznik fethi dönüşü oğlunu karşılamak için diğer aile üyeleriyle bir-

24 Hammer, *Histoire,* 7, s. 157.

25 Bkz. G. Lewis, çev. *The Book of Dede Korkut,* özellikle "Dirse Han oğlu Boğaç Han" ve "Salur Kazan'ın oğlu Şehzade Uruz Nasıl Esir Düştü". Kadınların bu öykülerdeki rolü konusunda bkz. Mehmed Kaplan, "Dede Korkut Kitabında Kadın", s. 103-6 ("Dede Korkut Kitabında ... annenin oğluna ve oğulun annesine bağlılığı ve sevgisi müthiş kahramanlıklara yol açmıştır").

26 Hammer, *Histoire,* 7, s. 160, bu bilgi için kaynak belirtmemiştir.

27 Peçevi, *Tarih, 2,* s. 72.

likte Bilecik dışında bir-iki günlük yola gitmişti.[28] Süleyman sonrası yerleşik saltanatın valide sultanları, bu geleneği yeniden uygulama fırsatını pek bulamadılar. Ancak, askeri seferlere çıkan III. Mehmed ve IV. Murad'ın dönemleri bunun dışındadır. III. Mehmed'in 1596 Eğri seferini anlatan İngiliz Elçiliği'nden John Sanderson, bir padişah savaştan döndüğünde "küçük büyük bütün kadınlarının onu peçesiz karşılaması meşrudur; başka zaman saygın ve şerefli kadınlar hiçbir şekilde kalabalık halde erkeklerin arasına girmezler"[29] demişti. 1638'de Bağdat'ın Safevilerden alınması sonrasında, Kösem Sultan, oğlu IV. Murad'ın İstanbul'a muzaffer dönüşünün törenlerinde göze çarpıyordu. Murad'ı iki günlük yoldaki İzmit'te karşılamak üzere İstanbul'dan çıktıktan sonra, padişah başkente denizyoluyla gelirken, valide sultan aynı yoldan geri dönmüştü. Altın işlemeli perdeli, tekerlekleri altın kakmalı ve tekerlek çubukları tamamen altın kaplı bir arabaya binen valide sultanın önünde zengin süslemeli atlara binmiş vezirler ve yüksek mevkideki dini rical gidiyordu. Valide sultanın arabasını, herhalde harem üyelerini taşıyan, on iki başka araba izlemekteydi.[30]

Padişah gibi valide sultan da sadece bir saraydan diğerine geçmesiyle bile tören gerektiren bir durum yaratabiliyordu. Osmanlı tarihçileri yazılarına katmaya değer gördükleri için bu mini alaylardan haberimiz olabiliyor. Selaniki, Safiye Sultan'ın başkent sarayları arasındaki gidiş gelişlerini belki de alayların ritüeline uymayı amaçlayan gösterişli bir düzyazı ile kaydetmişti: "vâlide-i saâdet-destgâh hazretleri... Davud Paşa Çiftliği'nde âbâd itdürdükleri sarayda ziyafete ve tebdil-i havâ kasdına müteveccih oldılar. Ve mübarek îd-i adhâya dek anda ârâmiş ü asayiş niyyetine azîmet itdiler" [padişahın annesi Davutpaşa bahçelerinde yaptırdığı saraya ziyafet ve hava değişimi için gitti. Mübarek Kurban Bayramı'na kadar orada dinlenme ve huzur bulma umuduyla yola çıktı].[31] Başka bir vesileyle de "Padişah-ı cihân-penâh hazretleri vâlide-i saâdet-destgâh -dâmet isme-

28 Neşri, *Neşri Tarihi*, 1, s. 106-7.

29 Sanderson, *The Travels*, s. 60.

30 Hammer, *Histoire*, 9, s. 349.

31 Selaniki, *Tarih-i Selânikî*, ed. ve çev. İpşirli, s. 696-97.

tüha- himmet-i aliyyeleri ile Davud Paşa Çiftliği'nde yapdurdukları saraya göçüp gül ü kiraz mevsiminde tebdîl-i âb u havâ eylemek kasd eylediler gitdiler. Deryâdan saâdet ü iclâl ile İskender Çelebi bağçesinden çıkdılar" [cihan hakimi padişahın annesi (Allah ismetini korusun), gül ve kiraz mevsiminde bir hava değişimi yapma arzusuyla, yüce gayretleriyle yaptırdıkları Davutpaşa sarayına taşındı. Deniz yolculuğundan sonra İskender Çelebi bahçesinde karaya çıktı].[32]

IV. Mehmed döneminde sultan ve maiyetinin sık sık Edirne'de konaklaması bu iki imparatorluk kenti arasında uzun süren alaylar yapılmasına vesile oldu. Valide sultan bu olayların en önemli kişilerinden biriydi. Clifford Geertz "kralların egemenlik alanlarına sembolik el koyuşlarının törensel biçimi" olan saltanat alaylarının önemine dikkat çekmiştir.[33] Edirne'ye gidiş ve gelişlerde saray halkı da padişahla birlikte giderdi; genellikle birinin başını valide sultanın, diğerini padişahın çektiği iki ayrı alay olurdu. Böylelikle saltanatın güç ve ihtişamının halk önünde sergilenmesi fırsatı iki misli artmaktaydı. 1658 Eylülü'nde sultan bir doğu seferi hazırlığı için Edirne'den ayrıldı. Önünden annesi Turhan Sultan gidiyordu. Turhan Sultan yolculuğu, kendisine eşlik edebilmesi için sadaret kaymakamlığı görevinden affedilen, eski kethüdası Ali Paşa'nın koruması altında yapmaktaydı.[34] Aralık 1672'de Fransız Elçisi Nointel'in sekreteri Antoine Galland, valide sultanın Edirne'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrılışı ile ilgili faaliyeti, anılarına kaydetmişti. Valide sultana padişahın nedimi Silahdar Mustafa Paşa, padişahın yanından ayırmadığı din hocası ve Valide Sultan Camii'nin imamı Vani Efendi eşlik etmişti.[35] Valide sultanın kafilesinde 3000 yeniçeri vardı.[36]

Valide sultanın 1668'de İstanbul'a girişinin görgü tanıklığını, kralı XIV. Louis adına hazine peşinde dolaşan Fransız mücevher

32 agc, s. 747.

33 Geertz, "Centers, Kings, and Charisma," s. 125.

34 Naima, *Tarih,* 6, s. 359.

35 Kadızade Mehmed Efendi taraftarlarından Vani Efendi konusunda bkz. Zilfi, "The Kadızadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth Century Istanbul", s. 263-65.

36 Galland, *Journal,* 1, s. 215.

tüccarı Jean Baptiste Tavernier'ye borçluyuz. Galland'ın anlattığı daha sonraki yolculuk gibi bu da silahdarın koruması altındaydı. Valide sultan maiyetinin müthiş büyüklüğü ve içinde yüksek mevkideki devlet erkânı ve silahlı askerlerin bulunması, valide sultanın şerefini ve dokunulmazlığını yüceltme ve yönetimdeki gücünü sembolize etme işlevlerini görüyordu. Alayın bileşimini ayrıntılı bir şekilde inceleyelim.

Kente ilk girenler silahdarın maiyetinden iki yüz atlıydı. Onları sadaret kaymakamının maiyeti izliyordu. Onların arkasından hassa sipahilerinin, her biri örme zırh ve kısa tafta kaftan giymiş, yeşil kadife kaplı altın tellerle işli sadak ve buna uygun kılıf içinde yay taşıyan dört yüz adamı geliyordu. Atlarının koşumları zengin sarı, kırmızı ya da eflatun sim işlemeliydi. Tolgasında üç kadem boyunda bir sorguç taşıyan komutanları, peşinde altı muhafızı ile arkalarından geliyordu. Arkadan, başlarında ağaları yeniçeriler geliyordu. Bu ağaya da altı muhafız eşlik ediyordu. Giysilerine ve külahlarına ziller, kafalarına eşek kulakları takılı on iki soytarının ellerinde gümüş asalar vardı. Sonra sadaret kaymakamı geliyordu; önünde her biri üzerine alem geçirilmiş mızraklar taşıyan yüz muhafız ve üç yüz rengârenk giyimli haberci vardı. Kaymakam kafilesini beş ila altı yüz saray bahçıvanı izliyordu. Ardından dini temsilciler geliyordu; sade giysileri, siyah sahtiyan çizmeleri ve kocaman sarıklarıyla iki yüz kadı tam bir disiplin içinde yürüyorlardı (oysa bazı kafileler gayet düzensizdi). Bunları şeriflerden yeşil sarıklı altmış kişi -yeşil, peygamberin rengiydi- ve Tavernier'ye göre bu tür alaylara hiç katılmayan şeyhülislamı temsilen beyazlar giyinmiş iki görevli izliyordu.

Alayın sonunda, valide sultanın kafilesinin başında altın koşumları inci kakmalı bir ata binmiş silahdar vardı. Onu seyislerinin yanında yürüyen muhteşem koşumlu elli binicisiz at izliyordu. Kadınların arabalarına bir grup rengârenk giysili karaağa eşlik ediyordu. Altı at tarafından çekilen Turhan Sultan'ın arabasının etrafında mızraklarının ucunda hükümdarlık simgesi kızıl at kuyrukları bulunan altı muhafız vardı. Herhalde haseki Rabia Gülnuş Sultan'ı taşıyan ikinci arabaya birçok paşa eşlik ediyordu. Arabaların kapıları

kadınların dışarıya bakmasına izin veren ama görülmemelerini sağlayan küçük birer kafesle ve bir karaağanın gövdesiyle örtülü olduğu halde, kalabalığa arabalara bakmamaları emredilirdi. Bu iki arabayı harem cariyelerini taşıyan on iki başka araba, birçok tahtırevan ve kadınlar için buz ve erzak dolu dört yük arabası izliyordu.

Tavernier'nin abartma payı hesaba katıldığında bile muazzam bir alay olduğu açık olan grubun geçmesi üç saat sürmüştü. Tavernier İstanbul'daki birçok ileri gelen Fransız'ın olayı izlemek için özel izin aldığını kaydetmişti.[37] Padişahın bu sırada İstanbul'a dönüp dönmediğini ya da döndüyse ona eşlik eden alayın benzer büyüklükte olup olmadığını bilmiyoruz. Açık olan şu ki valide sultanın alayında herhalde sultanla birlikte kalmış Divan-ı Hümayun'daki en üst devlet görevlileri dışında, yönetici sınıfın tüm unsurları temsil edilmişti. Padişah iradesini yerine getirmeye yetkili kılınmış kişilerle kendisi arasında kurulan böylesi açık bir ilişki, valide sultanın otoritesinin son derece önemli bir ifadesiydi.

IV. Mehmed döneminin 1659 Haziranı'nda başlayan uzun bir alayı, Turhan Sultan'ın imparatorluğun savunmasına yönelik sınırsız ilgisini kutlamak için yapılmıştı. Padişah ve maiyetinin İstanbul'dan Bursa ve Edirne'ye giderek üç Osmanlı payitahtını varlıklarıyla onurlandırdığı bu alayın önemli bir olayı, Turhan Sultan'ın onarımını üstenmiş olduğu Çanakkale Boğazı'ndaki iki kaleye eylül ayında yapılan devlet ziyaretiydi.[38] Valide Sultan Gelibolu kentinde kalırken 18 yaşındaki padişah ve maiyeti Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa ve kızlarağası eşliğinde kaleleri teftiş ettiler. Kale muhafızları, gözcüleri ve topçuları ve kıyıyı doldurmakla görevli olanlar cömertçe ödüllendirilirken, Kaptan-ı Derya Ali Paşa (valide sultanın eski kethüdası) ve sadrazamın yanı sıra inşaatın başındakilere kaftanlar hediye edildi. Padişahın boğazın her iki yakasını ziyareti sırasında da toplar atıldı. Kalelerin hızla bitirilmesini isteyen padişah bir kadırga ile Gelibolu'ya döndü.[39] Bu törensel ziyaret vesilesiy-

37 Tavernier, *Nouvelle Relation*, s. 158-61.

38 Ziyaretle ilgili bu anlatım Abdi Abdürrahman Paşa'nın aktardıklarından alınmıştır (TSMA, E 2477).

39 Naima, *Tarih*, 6, s. 418.

le padişahın sır kâtibi Abdi Abdurrahman Paşa olayı anlattı ve bir kaside yazdı. Kaside, valide sultanın bu dini görevi yapmış olmasını kutluyordu:

> Herkes görsün ki Osman soyunun geleneği hep dinin emrettiği hayırlı işler yapmaya uğraşmıştır.
> Özellikle Sultan Mehmed Han Gazi'nin annesi, yani valide sultan bu cömert hediyeyi sunabilmek için çok çaba sarf etti.
> Tertemiz bir kalple anıtlar yapmaya ve dinin emrettiği hayırlı işlere girişmeye karar verdi, Allah'ın sevgili kullarından manevi destek aldı.
> [Boğazın] iki yakasına iki kale yaparak müminlerin topraklarını düşmana karşı emniyetli kıldı.
> İki yakada da denizi öyle birbirine paralel doldurmak, yani Boğazı yeni baştan yapmak ne lütuf.
> Şimdiye kadar hiçbir valide sultan dünyaya böyle saygın bir anıt dikmeye layık olamamıştı.[40]

Valide sultanın halk önüne çıkışları sadece hanedanın ihtişam ve cömertliğini değil, aynı zamanda İslami hükümranlığın en yüce özelliği olan adaleti de temsil edebilirdi. Hükümdarın halk önüne çıkışı tebaa için sadece monarşinin debdebeli ve tantanalı sergilenişini şaşkınlıkla izleme vesilesi değildi. Çünkü gelenekler padişahı böylesi olaylarda tebaanın dileklerini dinlemeye mecbur etmekteydi. Hükümdarın, tebaanın en mütevazı kesimi için adaleti bizzat sağlama yükümlülüğü, Yakındoğu monarşisinin eski bir ilkesiydi. Tarihçi Selaniki tarafından aktarılan aşağıdaki olay, valide sultanın da saltanat adaletinin kaynağı olarak görüldüğünü düşündürür. Ekim 1600'de III. Mehmed, annesi Safiye Sultan ve maiyeti, Safiye'nin şehir dışındaki sarayında bir süre kaldıktan sonra Saray-ı Hümayun'a dönerlerken, Anadolu'dan gelmiş bir grup insan kendilerine başvurdu. Gerekli eğitimi tamamlamış olan bu adamlar dini hiyerarşideki bazı mevkilere atanmayı bekliyorlardı. Başkente, ulema sınıfının üçüncü yüksek makamı olan Anadolu kazaskerinin, rüşvet karşılığı niteliksiz kişileri tayin ettiğini şikâyete gelmişlerdi. Kayıkla Haliç'te

40 TSMA, E 2477.

giden padişaha dileklerini ancak haykırarak söyleyebilirlerdi. Ama arabayla dönen valide sultan, dilek sahipleri tarafından durduruldu: "Halk-ı âleme eltâf-ı âliyenüz mebzûldür, ulema duacılarunuzun dahi hayr duaların alup Âhizade Abdülhahm Efendi'yi bize kadıasker eyleyü virün" [Bütün halka türlü lütfunuz olmuştur. Size duacı olan din adamlarının hayır dualarını kabul edin ve Âhizade Abdülhalim Efendi'yi bize kazasker yapın]. Dilekçeciler oradan bir Divan-ı Hümayun toplantısına gidip sadrazama gürültülü bir şekilde şikâyetlerini bildirdiler. Dilekleri yerine getirildi.[41] Bu şehir alayında dilek sahipleri için daha erişilir olan valide sultandı; su engelinin koruduğu padişah daha uzakta kalmıştı.

Bir Osmanlı padişahının ilk kez halk tarafından tahttan indirilişi olan, 1622'de II. Osman'ın hal'ini çevreleyen olaylar, hanedan tabaasının hükümdar ve annesinin adaleti yerine getirme gücüne olan derin inancı hakkında bir fikir verir. Politik dram gelişirken, Osman'ın yerine tahta çıkarılan ruhi dengesi bozuk Mustafa asi yeniçeriler tarafından saraydaki odasından alınıp annesinin oturduğu Eski Saray'a götürüldü.[42] Asiler, annesiyle birlikte padişahı, hasta kadınları bir saraydan diğerine taşımada kullanılan bir araba içinde daha güvenlikli bir sığınağa, yeniçerilerin camiine götürdüler. Tarihçi Peçevi bize olayın öyküsünü bir görgü tanığının ağzından aktarır:

> Pencerelerimiz Şehzade Camii yanındaki geniş kapıya, yani sokağa baktığı için Sultan Mustafa'yı garip şekilde götürürlerken seyrettik. O kadar kalabalık toplanmıştı ki sanki kıyamet kopmuş, mahşerde insanlar dirilmişti. O geniş yol o kadar kalabalıktı ki gökten bir iğne düşse yere değmezdi. İnsanlar birbirini ite kaka eteklerinden, sarıklarından, yenlerinden yırttıkları kumaş parçalarını nişan için arabaya veriyorlardı. Sultan Mustafa dışarıdan görünmeyecek şekilde arabanın arkasına oturtulmuştu. Önde oturan annesi nişanları aldı ve halka güzel vaatlerde bulundu.[43]

---

41 Selaniki, *Tarih,* s. 826-27.

42 Tugi'ye göre (*Tugi Tarihi,* s. 499), Mustafa'nın annesi Saray-ı Hümayun'da oturmaktaydı ve padişah, iki cariyesi ve bir erkek köleyle birlikte Eski Saray'a götürülmüştü.

43 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 383.

Kumaş parçaları muhtemelen padişah ya da annesinin bir dileği yerine getirmesine karşılık bir hayır yapma sözünün nişanesi ya da belki hayır duaları için verilmişti. Ruhsal dengesi bozuk olanların ermiş olduğuna değgin yaygın inanç, kalabalığın yeni padişahtan yardım isteme hevesine kuşkusuz katkıda bulunmaktaydı.

Valide sultanın halk önüne çıkışları aynı zamanda hanedanın cömertliğini gösterme vesilesi olurdu. Valide sultandan belki yardım istemek belki ona dua etmek, belki de sadece saltanat debdebesini izlemek için toplanmış olanlara para dağıtılırdı. Cenazesi bile, bu tür bir fırsat yaratırdı. Valide sultanların cenazeleri bazı bakımlardan böyle işlere padişahınkinden daha uygundu. Bu dönemin büyük kısmında, düzene bağlanmış bir veraset ilkesi bulunmadığı için padişahın ölümü, yağmacılık ve diğer karışıklıklara geçici olarak izin verilen bir kriz dönemini başlatırdı. Ayrıca, yeni padişahın kardeşlerini idam ettirmesi olasıydı; bu da halkın hep hoşnutsuzluğunu uyandırmıştı. Endişeyle olay çıkmasını bekleyen halk ölen padişahın yapmış olduğu işleri kutlama çabalarıyla ilgilenmeyebilirdi. Bunun tersine, valide sultanların cenazeleri, özellikle de valide sultanın dindarlığının, hayırseverlik ve bilgeliğinin böylesine bıkıp usanmadan sergilendiği bu dönemde, halkın ilgisini daha çok toplayabilirdi. Ölenin ruhu için dua edecekleri umuduyla yoksullara para dağıtılırdı. Selaniki, Nurbanu Sultan'ın cenazesinde "sadakât-ı fukarâ vü mesâkîn içün mâl-i ferâvân ve nimet-i bî-pâyân bezl olundı" [yoksul ve zavallılara bol bol mal ve sınırsız nimet sadaka olarak dağıtıldı] der. Tarihçi Naima'ya göre, III. Murad'ın torunu I. Ahmed'in annesi Handan'ın 1605'teki cenazesinde, "ruhu için büyük miktarda yiyecek ve sadaka dağıtılmıştı."[44]

Yabancıların bile valide sultanın ihsanlarıyla onurlandırıldığı olurdu. Galland anılarında Turhan Sultan'ın, vatandaşlarından birine karşı gösterdiği bir cömertliğin öyküsünü anlatır. Bir gün Edirne'de Turhan Sultan'ı, padişahın iki oğlunu, iki erkek kardeşini ve haremin büyük kısmını taşıyan 15-20 arabalık bir alay Tunca Nehri üzerindeki bir köprüden geçiyormuş. Fransız elçisinin fırıncısı da

44 Selaniki, *Tarih,* s. 174; Naima, *Tarih,* 1, s. 415.

tesadüfen köprünün öte ucunda duruyormuş. İlk arabanın kapısının açık olduğunu görünce, valide sultanı görmeye çalıştığı kuşkusu duyulmasın diye yere kapanmaya davranmış. O sırada valide sultan onu ve arkadaşlarını görerek seslenmiş: "Korkmayın evlatlarım." Sonra onlara para attırmış; fırıncı 160 akçe almış.[45]

Padişah Kadınlarının Hayırseverliği

Belki törenler kadar çarpıcı olmayan ama insanı çok daha kalıcı biçimde etkileyen bir iş de anıtsal bayındırlık işlerinin desteklenmesi ve himaye edilmesiydi; saltanat gücünün en dikkat çeken simgelerinden biri olan bu faaliyete kadınlar 16. ve 17. yüzyıllarda başlayabilmişlerdi. Genellikle bir cami çevresinde toplanmış, kamu hizmeti sunan yapıların oluşturduğu bir külliye olan bu inşaatlar[46] yüksek mevkideki Müslümanların yapması gereken işlerin bir parçasıydı. Böyle kurumların ve bu kurumların bakımı, yaşatılması ve personelinin maaşları için vakıfların kurulmasını üstlenmekle, yönetici sınıfların üyeleri, diğer toplumlarda devletin sorumluluğunda olan kentsel altyapının büyük kısmını sağlamış oluyorlardı. "Hayrat" denilen bu eserler görünüşte, dini bir davranışla Allah'ı memnun etme amacıyla üstlenilirdi. Ancak inşa edenin statü ve zenginliğini ilan etme ve bu hayırseverlik sayesinde bölge halkının şükranlarını elde etme gibi dünyevi faydaları da vardı. Kişinin üstlendiği bayındırlık işinin büyüklüğü ve yeri onun sosyal ve politik statüsünün genellikle güvenilir bir göstergesi olurdu. Erkekler kadar kadınlar da böyle hayırlı çabalara girişirlerdi. Gerçekten de saltanat kadınları tarafından ve onlar için anıtsal yapılar inşası İslam kültürünün geleneksel bir özelliğiydi.

16. yüzyıl Osmanlı yönetici sınıfının elindeki gücün doğası, padişah ailesi kadınlarına kamu inşaatlarında önde gelen bir rol

45 Galland, Journal, 2, s. 71-72; Vandal, *Les Voyages du Marquis de Nointel*, s. 108.

46 Külliye şunlardan bazılarını veya hepsini içerebilirdi: hastane (darüşşifa), akıl hastanesi (bimarhane), dervişler için kalacak yer (hankâh), yolcular için han (kervansaray), imaret, bir veya daha fazla dini okul (medrese), kütüphane, sıbyan mektebi ve külliyeyi yapanın ya da külliyenin adına yapıldığı kişinin türbesi. Bu külliyeye bağlı olarak bir hamam ve/veya çarşı da olabilirdi. Bunların geliri külliyenin hizmetlerinin devamı için kullanılırdı.

veriyordu.[47] İlk iki Osmanlı kuşağından sonra, şehzadeler bu ayrıcalıktan yoksun bırakılmıştı, hanedan adına bu zorunlu faaliyetin yürütülmesi sadece padişaha ve padişah ailesinin kadın üyelerine kalmıştı. Belli başlı vakıf işlerinde, onları askeri/idari elitin çoğu damat olan üyeleri izliyordu. Ulemanın büyük ölçekli vakıfları olmaması kayda değer bir durumdur. Anıtsal yapıların inşaatı hanedan gücünün, yani saltanatın ve vekillerinin ayrıcalığıydı.

Süleyman Döneminin Kadınları: Beklenebileceği gibi, kadınların kamu binaları yapması konusunda yeni bir paradigmanın biçimlenmesi Süleyman döneminde oldu. Süleyman'ın annesi Hafsa, kızı Mihrimah, kız kardeşleri ve torunları ve özellikle Haseki Hurrem'in inşaatları seleflerininkilerden çok daha büyük ölçekli oldu ve ilk kez imparatorluğun başkentinde önemli anıtlar yaptılar. Bu kadınlar, gelecek kuşakların valide sultanları için standart oluşturan bir kamu inşaatı baniliği rolü yarattılar.

Hurrem'in vakıf kurucusu rolünde olağandışı olan, yapılan işin kendisi değil, Hurrem tarafından ve onun adına yapılan eserlerin yerleri ve sayısıydı. Daha önceki padişah kadınlarının anıtları taşra merkezlerinde yer alırdı ki bu, hanedanın Süleyman öncesi dönemi karakterize eden desantralizasyonuna uygundu. Fakat Hurrem'in eserleri imparatorluğun başkentlerinde yer almaktaydı. Bunlar hasekinin itibarının en fazla elle tutulur kanıtlarıydı. Osmanlı hanedanı tarihinde ilk kez bu dönemde, bir padişah cariyesi tarafından girişilen inşaat işlerinin, kudretin mimarisini oluşturduğu söylenebilir.

Hurrem'in emperyal çaptaki inşaat işlerinin öncülü Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın yaptırdıklarıydı. Süleyman tahta çıktıktan az bir süre sonra, Hafsa kendisinden önceki padişah kadınlarının yaptırdıklarından daha büyük bir külliye inşa ettirdi. Külliye bir cami, medrese, tekke, sıbyan mektebi ve imaretten oluşuyordu. Toplam 117 kişilik bir kadronun çalıştırılması için olanak sağlanmıştı. Süleyman buraya daha sonra annesi adına bir hamam ve darüşşifa ilave etmiş-

47 Osmanlı kadınları tarafından girişilen projeler ve bu girişimlerle onların politik kariyerleri arasındaki bağlantı konusunda bkz. Bates, "Women as Patrons of the Architecture in Turkey".

ti.[48] Caminin iki minaresi vardı; bu o zamana kadar sadece padişahlara ayrılmış bir onurdu. Külliye, bu duruma uygun düşecek şekilde "Sultaniye" diye tanındı.[49] Hafsa Sultan'ın önce Süleyman'ın babası I. Selim'in, sonra da bizzat Süleyman'ın mali desteğiyle edindiği birçok mülkün geliri buraya vakfedilmişti. Hafsa Sultan'ın projesi için yaptığı hazırlıklara bir örnek, görevlendirdiği biri vasıtasıyla 1518'de, şehzadenin Manisa'daki görev yeri yakınında, İzmir civarındaki Urla çarşısında 56 sıradan dükkân, 11 revaklı dükkân ve 111 üstü örtülü satış tezgâhının topluca satın alınmasıydı.[50] Bu toplu alım toplam 66,690 akçe değerinde mülkün şehzadenin annesine geçmesini sağlayan 116 adet işlemden oluşuyordu. Hafsa Sultan dükkânların kirasını ve çeşitli çarşı rüsumu gelirlerini külliyenin bakımına tahsis etti.[51]

Sadece bir anıt inşa etmekle yetinmeyen Hafsa Sultan, camisi civarında yerleşimi teşvik etmeye de girişti. Arsalar kiraya verildi ya da satışa çıkarıldı ve bu arsalara konut yapanları padişah çeşitli vergilerden muaf tuttu.[52] Burada, Osmanlıların cami külliyelerini bir kentsel gelişme stratejisi olarak kullanmalarının örneğini gözlüyoruz. Külliye, çevresinde yeni bir mahallenin oluşacağı bir mıknatıs görevi görür ya da yenilenmesi gerekli görülen mevcut mahallelere yeni kaynaklar aktarılmasına aracı olurdu. Fatih Mehmed'in İstanbul'u Bizanslılardan aldıktan sonra, kenti yeniden canlandırma ve Hıristiyan başkentini İslam payitahtına dönüştürme yolundaki ilk adımlarından biri, önde gelen devlet adamlarını çeşitli mahallelerde külliyeler yaptırmaya teşvik etmek olmuştu.[53]

Hafsa Sultan'ın anıtı başkentte değil şehzade sancağı Manisa'daydı. Fakat padişahın kızı Mihrimah adına yapılan iki cami külliyesi

48 Bu külliye ve vakfiyesi konusunda bkz. Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri".

49 Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi*, s. 9 ve "Notlar ve Vesikalar," s. 230-31.

50 TSMA, E 2629. Hafsa Sultan'ın 1516'da Mudanya'da aldığı mülk ve ek yapıları (beş bina ve bir ahır dahil) konusunda bkz. TSMA, E 3079.

51 Konyalı, "Hafsa Sultan'ın Vakfiyyesi," s. 51.

52 Uluçay, "Notlar ve Vesikalar," s. 231.

53 İnalcık, *The Ottoman Empire,* 142-43. Başkentin yeniden inşası konusunda bkz. B. Lewis, *İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire,* böl. 5.

-birini Süleyman kızı için, diğerini Mihrimah'ın kendisi yaptırmıştı- İstanbul'daydı. Ancak, sayıca en fazla ve en büyük yapılar Hurrem tarafından veya onun için yapılmıştı. İslam dünyasının en kutsal kentleri Mekke, Medine ve Kudüs'te ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1453'ten sonraki başlıca merkezleri olan İstanbul ve Edirne'de Hurrem adına yapılmış önemli hayır kurumları mevcuttu. Bunların ilki, 1537-1539 yılları arasında İstanbul'da inşa edilmiş külliye bir cami, bir medrese, imaret, darüşşifa ve sıbyan mektebinden oluşuyordu.[54] Kudüs'teki, 1550'lerin başında tamamlanmış yüksek gelirli külliye, bir cami, hacılar için 55 odalı bir barınak, yoksullara hayır hizmetleri (fırın, imaret, kiler ve umumi tuvaletler dahil) için ayrılmış bir alan ve bir kervansaray ve ahırları kapsıyordu.[55] Edirne külliyesi bir cami, imaret ve kervansaraydan oluşuyordu.[56] 1549 tarihli bir padişah buyruğu uzak kentlerdeki projelerin nasıl yürütüldüğünü gösterir: Burada Mısır Valisi Semiz Ali Paşa'ya (sonra damat ve sadrazam oldu), Hurrem'in Medine'de baniyesi olmak istediği külliyenin inşaatını denetlemek üzere İstanbul'dan gönderilen Selman Ağa'ya kolaylık göstermesi talimatı verilmişti.[57]

İstanbul'da Hurrem'in ismini -daha doğrusu haseki unvanını- taşıyan yapılar Süleyman'ın saltanatı sırasında imparatorluk başkentinde girişilmiş büyük çapta bir inşaat programının parçaları olarak görülmelidir. Kamu yararına yapılmış çok sayıda vakıf, yönetici ailenin dinine bağlılığının, tebaaya verdiği önemin ve padişahın gazi olarak kazandığı zaferlerin (padişahın kendi camii ancak savaş ganimetleriyle inşa edilebilirdi) gözle görülür ve kalıcı kanıtıydı. Süleyman'dan önceki padişahlar kendilerini tek külliye ile sınırlamışlarken, Süleyman döneminde hanedan üyeleri tarafından başkentte belli başlı beş külliye inşa edildi (Süleyman'ın saltanatının başında babası için yaptırdığı cami de sayılırsa, altı). Bunların üçü kadınlarındı. Beşi içinde ilk inşa edilen, Süleyman'ın Hurrem için vakfetti-

54 Ayvansarayî, Hadikatü'l-Cevami, 1, s. 101.

55 Bkz. Stephan, "An Endowment Deed of Khâsseki Sultân, Dated the 24th May 1552," s. 182-83.

56 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 121a.

57 TSMA, E 5404/13.

ği külliyeydi. 1539'da tamamlanan Haseki Külliyesi'ni, Süleyman'ın 1547'de kızı Mihrimah için yaptırdığı Üsküdar Camii, 1548'de padişahın oğlu Mehmed anısına vakfettiği Şehzade Camii, 1557'de Süleyman'ın kendi büyük külliyesi ve 1560'ların başında Mihrimah tarafından Edirnekapı'da yaptırılan külliye izledi. Bu camilerin Süleyman döneminin ikinci yarısında, sonu gelmez fetih hayallerinin gerçekçi olmadığının giderek daha fazla anlaşıldığı bir zamanda yapılmış olması anlamlıdır. Süleyman'ın padişahlığının ilk onyıllarında törenlerin debdebesi ve sarayın ihtişamı vurgulanmıştı; oysa daha sonraki onyıllarda hanedanın zenginlik ve gücü esas olarak hayır işleri vasıtasıyla gösterilmişti.

Tüm başkente yayılan Süleyman dönemi camileri kentin değişik mahallelerine, hanedanın dinine bağlılığı ve tebaanın maddi ve manevi refahına verdiği önemi anlatıyordu. Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki Camii'nin ana girişi üzerindeki kitabe onu şöyle tanımlıyordu:

> Hayır ve iyilik sahibi, devletin, dünyanın ve dinin koruyucusu, sultan kızı (her şeye kaadir olan Allah ona bol bol hayırseverlik ihsan etsin), doğu ve batı hanlar hanının, güneşin üstünde doğup batağı topraklar sultanının kızı, fani alemde adalet ve iyiliğin besleyicisi, müminler için selamet ve güvenlik yapıları inşaatçısı, sultan oğlu Sultan Süleyman Han, Sultan Selim Han'ın (halifeliği ebediyyen sürsün) oğlunun kızı...[58]

Kadınların camileri padişahınkiler kadar seçkin yerlerde olmadığından, genellikle civarının tek selatin camii olurdu. Haseki Külliyesi ve Edirnekapı'daki Mihrimah Külliyesi o günlerde eski kentin en dışarıda kalan saltanat yapılarıydılar; bugün de öyledirler.

Hurrem'in İstanbul'daki iki anıtının yerleri -Haseki Külliyesi ve büyük bir hamam- onun halkın gözündeki imajını şekillendirmek ve belki de bütün olarak hanedan ailesinin halkın gözündeki imajına katkısı olsun diye özellikle seçilmiş gibi görünmektedir. Külliye Avrat Pazarı yanında, diğeri saltanat camilerinden ve kentin inşa edilmiş merkezinden uzak bir alanda inşa edilmişti.[59] Belki de caminin bulun-

58 Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevami*, 2, s. 186-87.

59 Skilliter ("Khurrem", s. 66) Avrat Pazarı'nın kadın köle pazarı olduğu yorumunu ya-

duğu bölgenin kadınlarına hizmet etmek üzere yer böyle seçilmişti. Hayırsever kadınların kadınlara yardım etmeye çalışması olağandışı bir durum değildi. Yörede anlatılanlara göre, önde gelen harem üyelerinden Gülfem Hatun'un Üsküdar'da yaptırdığı cami kadınlar için yapılmış ve erkeklere ancak yakın zamanlarda açılmıştır.[60]

Osmanlı hanedanı kadınlarına ilişkin tarih kayıtları, pek az olmakla birlikte, onların diğer kadınlar, özellikle de sıkıntı içindekiler: fahişeler, mahkûm, esir, yetimler için besledikleri merhamet ve ilgiye tanıklık eden birçok öykü içerir. Süleyman'ın kız kardeşi Şah Sultan, kocası Sadrazam Lütfi Paşa'yı bir fahişeye insanlık dışı davrandığı için (onu cinsel organlarını keserek cezalandırmıştı) boşamıştı.[61] Mustafa Âli'nin olayla ilgili anlattıklarına göre, Şah Sultan durumu protesto edince Lütfi Paşa fahişeleri böyle cezalandırmaya devam edeceğini söylemiş ve Şah Sultan kendisine öfkelenince onu dövmeye başlamıştı. Süleyman kardeşinin boşanma dileğini kabul edip sadrazamı görevden alarak resmi kariyerine son vermişti.[62]

Fahişelere, bu kez Valide Safiye Sultan'ın gösterdiği ilgi hakkında bir başka hikâyeyi İngiliz Elçiliği Sekreteri John Sanderson aktarmıştı:

---

pıp bu mekânın Hurrem'in köle kökeni nedeniyle seçilmiş olduğunu ileri sürerken yanılmış görünmektedir. Çeşitli gezginlerin anlattıkları kadın köle pazarının erkek köle pazarının yanında, şehrin merkezinde II. Bayezid'in camii ile bedestenin arasında olduğunu teyit eder. Avrat Pazarı bazı anlatımlarda yer almaktadır: örneğin, 16. yüzyıl sonunda İngiliz Elçiliği sekreteri olan Sanderson "Avrat Pazarı, kadınların eşyalarını ve el işlerini satmaya geldiği kadınlar pazarı "ndan (*The Travels,* 77) söz eder. Bu karışıklık kadın köle pazarına da Avrat Pazarı denilmiş olmasından kaynaklanmış olabilir (Bkz. Du Loir, *Les Voyages,* s. 58).

60 Bunu bana 1985 yılında Üsküdar çarşısındaki caminin bekçisi anlattı.

61 Süleyman zamanında çıkarılan Osmanlı yasalarının bazı versiyonlarında, kişinin cinsel organlarına fiziksel zarar verilmesi cezaların en ağırıydı ve suçların zina kategorisi içine giren en ağırı sayılan kaçırma durumlarında uygulanırdı. Erkeğin hadım edilmesi bir kadın, genç kız veya delikanlının kaçırılması suçunun cezası, kadının kaçırılmaya rıza göstermesinin cezası ise vulvasının dağlanması idi (Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law,* s. 97-98). Yasanın hazırlanmasının Lütfi Paşa tarafından emredilmiş olması olasılığı konusunda bkz. Heyd, 76-27.

62 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 123a-b; Evliya Çelebi, *Seyahatname,* çev. Parmaksızoğlu, 1, s.129 (bu pasaj 1314/1896-97 tarihli baskıda yoktur).

> Valide sultan, haseki sultan ve Büyük Senyörün diğer kadınlarıyla sarayda yürürken nehirde [Boğaz'da] hep birlikte hızla yol alan çok sayıda kayık görmüş. Valide sultan ne olduğunu sordurmak için bir adam yollamış. Bu adama vezirin kahpelere, yani fahişelere, ceza verdiği söylenmiş. Bundan hoşlanmayan valide sultan haber göndererek Hadım Paşa'ya [seferde olan] oğlunun veziri kadınların işini bitirmek üzere değil, kenti yönetmek üzere görevlendirdiğini bildirmiş. Diğer işlere bakmasını ve efendisi dönene kadar bir daha kadınlarla uğraşmamasını emretmiş.[63]

Padişah ailesi kadınları, talihsiz kadınlara da çeşitli yardımlarda bulunuyorlardı. III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan vasiyetinde Müslüman savaş esirlerini fidye ile kurtarmak işinde kullanılmak üzere para bırakmıştı, en başta da kadın esirlerin kurtarılmasını şart koşmuştu.[64] Valide Kösem Sultan'ın çeşitli kişisel hayır işlerinin biri, çeyizleri olmadığı için evlenemeyen yetim kızları bulup onlara sadece gerekli çeyizi değil, oturacak yer ve eşya vermekti.[65]

Hurrem'in camiinin hanedanın, kadın tebaa ile ilgilendiğini göstermek üzere yapılmış olması mümkündür. Tarihçi Peçevi, Haseki Külliyesi'nin Avrat Pazarı diye bilinen bölgede olmasının padişahın "yaradılışının inceliğini" gösterdiğini söylemişti.[66] Evliya Çelebi, kadınlarla bölgedeki yapıların ilişkisinin altını *Seyahatname*'sindeki eğlendirici bir bölümde çizmiş, kent nüfusunun farklı sınıflarını uygun halk hamamlarıyla eşleştirirken, kadınları Avrat Pazarı hamamına vermişti.[67] Evliya Çelebi 17. yüzyıl ortası İstanbulu'nu anlatırken, caminin halk arasında "Haseki Avrat" camii olarak bilindiğini kaydetmişti.[68] Bu isim halkın kafasında, hayır sahibi kadın ile bu hayırdan yararlananın bütünleşmiş olduğunu düşündürür. Peçevi'nin "cümle âlemin bildiği" bir yer olarak anlattığı külliye, cami bulunan yerler-

63 Sanderson, "Sundrie the Personall voyages", s. 436, not. Söz konusu "Vezir" Sadrazam Hadım Hasan Paşa idi.

64 TSMA, D 6932, Uluçay, *Padişahların Kadınları,* s. 45'te aktarılır.

65 Naima, *Tarih,* 5, s. 113.

66 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 425. Bu görüşü Evliya Çelebi, *Seyahatname,* 1, s. 165'te tekrarlar.

67 Evliya Çelebi, *Narrative of Travels,* çev. Hammer, 1, s. 179-80.

68 age., 1, s. 83.

de sık sık görüldüğü gibi, mahalleye adını -Haseki- verdi. Hurrem'in başlangıçta tek kubbeli bir mekândan ibaret olan camii, selatin ölçekte yapılmamıştı. Süleyman'ın Mihrimah için yaptırdığı camide ve Hafsa Sultan'ın Manisa'daki camilerinde iki minareye izin verilmiş olmasına karşılık Hurrem'in camiinin sadece bir minaresi vardı; caminin sadeliği kuşkusuz Hurrem'in hüküm süren padişahın kanından gelmemesinin yansımasıydı. Hurrem'in külliyesi, bağlı yapıların ölçeği ve sayısıyla ihtişam kazanmıştı. Ancak, caminin cemaati o kadar büyümüş ve vakfı o kadar zenginleşmişti ki 1612'de cami vakfının mütevellisi kubbeli bir hacim daha ekleyerek camiyi büyütmeye karar verdi.[69]

Hurrem'in camii sıradan insanların da düşünüldüğünü gösteriyordu; İstanbul'da onun adını taşıyan ikinci bayındırlık işi, onun hem hayırseverliğini hem de emperyal statüsünü dile getiriyordu. Hamam kadar görece sıradan bir yapı bile, yapıldığı yer dolayısıyla bir haşmet ve güç ifadesi konumuna yükseltilebilmekteydi. 1550'lerin ortalarında Süleyman tarafından Hurrem onuruna yapılan muhteşem hamam, padişah sarayı, kiliseden çevrilme büyük Ayasofya Camii -şehrin birincil selatin camii-[70] ve At Meydanı'nın oluşturduğu imparatorluk aksı üzerinde yer almıştı. Fanny Davis, At Meydanı'nın kültürel ve törensel bakımdan sarayın bir uzantısı, bir bakıma saray avlularının en halka açık olanı olduğunu ileri sürmüştür.[71] Düğünler ve sünnetler gibi hanedanla ilgili önemli olaylar burada kutlanırdı. Bu aks -eski Bizans başkentinin, imparatorluğun son yüzyıllarında ihmal edilen ve terk edilen kalbi- Osmanlı yönetimindeki gelişmesinin doruğuna 17. yüzyıl başında, I. Ahmed heybetli külliyesinin yeri olarak At Meydanı'nı seçince ulaştı. Yeni camiye yer açmak için paşa saraylarından temizlenen bölge, hem daha kamusal, hem de saltanatın dine bağlılığının ve gücünün daha büyük

69 Ayvansarayi, *Hadikatü'l-Cevami,* 1, s. 101-2. Bugün Haseki Hastanesi olarak bilinen tıp kurumu orijinal külliyenin aynı amaçla kullanılan kısmında (darüşşifa) bulunmaktadır.

70 Ayasofya, Fatih ve Bayezid camileri Süleyman ve I. Ahmed'in camileri de aynı gruba katılana kadar en önemli üç selatin camiydi. Daha yakın olan Ayasofya Camii sultan ailesi ile ilgili dini törenlerde daha çok kullanılıyordu. Ulema tayinleri açısından en yüksek seviyedeki cami burasıydı (Zilfi, "The Kadızadelis", s. 253).

71 Davis, *The Palace of Topkapı*, s. 9.

bir ifadesi haline getirildi. Hurrem'in başkentin bu karizmatik merkezindeki hayırseverliğini Ayasofya Camii görevlileri ve cemaati için vakfedilen hamam temsil ediyordu. Kadın ve erkekler için ayrı bölümlerden oluşan bu çifte hamam aynı zamanda, Hurrem'in kadınları da düşündüğünü hatırlatma işlevini de görmüş olabilir.

Süleyman döneminde hanedan ailesinin hayırseverliğinin önemli bir kısmının hedefi yoksullardı. Her Müslümanın beş görevinden biri olan zekât vermek, Müslüman hükümdarlar tarafından gösterişli bir şekilde yerine getirilirdi. Babası döneminde Osmanlı egemenliği altına alınan Mekke ve Medine, "haremeyn-i şerifeyn", Süleyman ve ailesinden çok ilgi gördü. Peçevi'ye göre, bu iki kentin sakinlerine sadaka dağıtmak yeni bir şey olmamakla birlikte, Süleyman hem işin çapını çok büyüttü hem de yollananların etkili ve verimli bir şekilde dağıtılmasını sağladı. Örneğin, diyordu Peçevi, önceleri gayrimüslimlerden alınan vergilerden gelen sadakalar sadece ulemanın en önde gelenlerine dağıtılırken, Süleyman zamanında bu sadakalar iki kentin hemen hemen tüm sakinlerine ulaştı.[72] Osmanlı anlatımlarındaki abartmanın da hesaba katılması gerekmekle birlikte, Osmanlı hanedanının yeni kazanılmış kutsal kentlere karşı cömertliğinin sembolik önemi küçümsenmemelidir. Kutsal kentlerin refahı ve güzelleştirilmesinin sorumluluğunu üstlenen ilk Osmanlı padişahı olarak Süleyman, kendinden önce bu sorumluluğu almış büyük halife ve padişahlara layık bir mirasçı olduğunu kabul ettirmek zorundaydı.

Mekke ve Medine'de Hurrem için yapılan külliyeler, Hurrem ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bu en kutsal mülklerinin sakinlerine olan sorumluluklar arasında bağlantı kurulmasını amaçlamış olabilir. Peçevi bu iki "zengin" külliyede "Mekke ve Medine yoksullarına her gün yiyecek ve içecek dağıtıldığını" kaydetmişti.[73] Hurrem'in Kudüs'te kendi yaptırdığı külliye büyük ölçüde yoksullara hizmete hasredilmişti. İstanbul'daki hükümet bu kurumun ihtiyaçları konusunda çok hassastı. Örneğin, Mısır'dan gelen pirincin azlığı (mut-

72 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 426.

73 age., 1, s. 427.

faklarda günde 80 kilo kadar pirinç kullanılırdı) ve tahıl stokuyla ilgili problemler (1559 ürününü çekirgeler yemişti) üzerinde durulurdu.[74] Bu kurum 1944'te yoksullara hâlâ yiyecek vermekteydi.[75]

Süleyman, ailesinin kadınlarını halkın kabul etmesini istiyordu; bu arzu İslamiyetin ilk yüzyıllarında yaşamış iki kadının anıtlarına (belki de bilinçli olarak) gösterdiği özene yansımıştı. Peygamberin ilk eşi Hatice'nin türbesinin kubbesini onardı ve evi üzerine bir kubbe yaptırdı.[76] İslamiyeti ilk kabul eden, peygamberin çocuklarının anası Hatice, ölümünden sonra "ümmü'l- mü'minin" -inananların anası- unvanıyla onurlandırılmıştı.[77] Süleyman'ın türbeyi onardığını anlatırken, Evliya Çelebi ondan "Hatice ana, müminlerin anası" diye söz eder.[78] Kızı Fatma ve peygamberin diğer eşleri ve özellikle Ayşe gibi, Hatice de Müslüman kadınlara örnek oldu. Diğerleri gibi onun da adı Osmanlı padişah ailesi kadınlarına verilen saygı unvanlarında geçerdi. Süleyman'ın bu dindar ve güçlü kadına saygı jesti önemli sembolik titreşimler yaratmış olmalıdır.

Padişahın hayır işleri ile hatırlanan ikinci kadın, ünlü Abbasi Halifesi Harun Reşid'in karısı Zübeyde idi. Harun'un annesi Hayzuran gibi Zübeyde de Müslüman cemaatin yararlanması için birçok iş yapmıştı. Bunların birisi Mekke'nin kutsal bölgesine doğrudan su getiren bir dizi kuyu, su haznesi ve kemerlerin inşasıydı. Her yıl İslam dünyasının her yanından gelen hacılar bu su şebekesinden yararlanmışlar ve Zübeyde'nin hayırseverliğinin öykülerini belki de memleketlerinde anlatmışlardı. Süleyman'ın saltanatı sırasında bu su dağıtım şebekesi onarıldı, Mekke'ye getirilen su arttırıldı -ki bu da muhtemelen Hurrem ya da Mihrimah'ın imzasını taşıyan bir projeydi.[79] Harun'un ailesinin kadınlarıyla kendisininkiler arasındaki

74 Heyd, *Ottoman Documents on Palestine*, s. 128,130-33.

75 Stephan, "An Endowment Deed of Khâsseki Sultan," s. 173.

76 Peçevi, *Tarih*, 1, s. 427; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 1, s. 161.

77 Spellberg, "The Politics of Praise."

78 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 1, s. 161.

79 Bu projeyi gerçekten kimin üstlendiği konusunda anlaşmazlık vardır. Peçevi (*Tarih*, 1, s. 426-27) ve Evliya Çelebi (*Seyahatname*, 1, s. 161) bunu Süleyman'ın girişimi olarak sunarlar. Venedik Elçisi Constantino Garzoni ise Mihrimah'ın Kahire'den Mekke'ye [!] bir suyolu yaptırmayı planladığını ve bu suyolunun taş işlerinde kullanılacak keski-

olumlu -ve büyük ihtimalle tasarlanmış- bağlantı Süleyman'ın tebaasının kuşkusuz dikkatini çekmiş olmalı. Hurrem'in Kudüs külliyesinin vakfiyesine ekli 1560 tarihli padişah iradesi ondan "kadınlar arasındaki kraliçelerin özü, zamanının ve çağının Zübeydesi... biricik ve kraliçeler arasında zenginlik ve talih bakımından bir benzeri daha olmayan" diye söz eder.[80]

Hurrem'in Kudüs'teki külliyesi Doğu Akdeniz dünyasının bir diğer büyük kadınını anımsatmaktaydı. Konstantinopolis'in kurucusu Bizans İmparatoru Constantinus'un annesi Helena'nın bu külliyenin bulunduğu yerde hacılar için bir misafirhane inşa ettirmiş olduğu söylenir. Putperest bir hancının kızı olan Helena'yı Hıristiyanlığa oğlu döndürmüştü; daha sonra da bir mucizeyle Kudüs'teki Hıristiyan kutsal mekânlarını keşfetti. Hurrem'in külliyesinin yerinde Memluklar zamanında Tunsuk el-Muzaferiye'nin muhteşem sarayı bulunuyordu. Tunsuk el-Muzaferiye Kudüs'te bir hacı olarak yaşayan Müslümanlığı kabul etmiş bir köle, belki de Timur'un İran'ı işgalinden kaçmış bir mülteciydi.[81] Evinin olduğu yer bugün "Kadınlar Tepesi", yapının önündeki sokak "İmaret Sokağı", "Kadınlar Sokağı" ya da "Kraliçe Helena Sokağı" olarak bilinir.[82] 16. yüzyıl Osmanlı kadınlarının hayırseverlik geleneği, böylelikle, Doğu Akdeniz'in kendine özgü güçlü Hıristiyan ve Müslüman hayırsever kadınlar geleneğinin bir ifadesi gibidir.

Osmanlı eliti tarafından girişilen bayındırlık işleri padişah topraklarının (mülk) iltizam gelirlerinden ve diğer gelir kaynaklarıyla finanse edilirdi. Süleyman'ın Hurrem'e bağışladığı böyle gelir getirici kaynakların senetlerinin ihtişamı, Hurrem'in bayındırlık işlerine verilen törensel önemi vurgular. Hat ve tezhip sanatlarının muh-

---

leri yapmak için iki yüz bin ölçü çelik istediğini yazmıştı (Alberi, *Relazioni*, 1, s. 400). Baysun'a göre ("Mihrimah Sultan", s. 308) Zübeyde'nin suyollarını onarma ve genişletme işini üstlenen Mihrimah idi (Eyyub Sabri, *Mir'at al-Haramayn*, *Mir'at Makka*, s. 740-56'dan alıntı). Bir başka anlatı ise bu projeyi Hurrem'in üstlendiğini ileri sürer; bkz. Abbott, *Two Queens of Baghdad*, s. 255'ten alıntı). F. Wustenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, 3, s. 341 vd. ve 4, s. 309 vd.den alıntı).

80 Stephan, "An Endowment Deed of Khâsseki Sultân," s. 173.

81 Burgoyne, *Mumluk Jerusalem*, s. 485-87.

82 Stephan, "An Endowment Deed of Khâsseki Sultân," s. 173.

teşem örnekleri olan bu senetler Saray-ı Hümayun arşivlerinin en mükemmel işçiliğe sahip belgeleri arasındadırlar. En güzel belgeler arasında Kudüs külliyesinin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere Aralık 1550 ile Haziran 1559 arasında çıkarılmış bir grup vakfiye vardır.[83] Örneğin, bunlardan ilki Trablus eyaleti Amyin köyünün vergilerinden elde edilen geliri bağışlamaktaydı ki bu da yılda 97,978 akçelik bir gelir sağlıyordu.[84]

Vakfiyelere imparatorluğun en yüksek görevlilerinin tanıklık etmiş olması, bu gelir kaynaklarının Hurrem'e bağışlanmasının ciddi bir devlet işi olduğunu gösterir. Bunlara rutin olarak üst düzeydeki vezirlerin tanıklık etmiş olduğu anlaşılmaktadır.[85] Bazılarında tanık olarak hükümetin tüm üst kademesi bulunmaktadır. Örneğin, 1539 tarihli bir senede Sadrazam Lütfi Paşa, Vezir Hadım Süleyman Paşa, Vezir Mehmed Paşa ve Vezir Rüstem Paşa, Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, maliye başvezirleri ve "diğer devlet adamları" tanıklık etmişti.[86] Mart 1557'de verilen ve Vize sancağının iki köyünün gelirini Hurrem'e bağışlayan senede Edirne'de (padişah kışı burada geçirmekteydi) Sadrazam Rüstem Paşa, Vezir Semiz Ali Paşa, Sokollu Mehmed Paşa ve Pertev Paşa (hepsi de damat ya da müstakbel damat), iki kazasker ve mâliyeden sorumlu vezirler tanıklık etmişti.[87] Bu belgelerin ihtişamı ve içerdikleri büyük gelir tahsisatları sadece Hurrem'i şahsen onurlandırmakla kalmıyor, aynı zamanda da hem askeri/idari hem de dini hiyerarşinin önde gelen üyelerine onun itibarını göstermeye yarıyordu.

Hükümdarın tebaaya karşı hayırseverliğinin en somut ifadesini oluşturan bu çeşitli anıt ve hayır işleri aracılığıyla Hurrem halkın kafasındaki hükümranlık imajına dahil edildi. Ona tanınan ayrıcalıklar

83 TSMA, E 7816/1-11

84 TSMA, E 7816/1. Köyden gelen gelir şöyle bölünüyordu: 35,000 akçe mal-ı dimus, 30,000 akçe mezraa, 882 akçe rüsum-ı saire, 1,200 akçe bad-ı hava, 30,896 akçe cizye (adam başına 122 akçeden 253 kişi).

85 Örneğin, Mehmed, Lütfi ve Ayas paşaların tanıklık ettiği 1539 tarihli bir senet (TSMA E 9517) ve 1550 ile 1553 tarihleri arasında çıkarılan ve Ahmed, İbrahim ve Ali paşaların tanıklık ettiği bir grup senet (TSMA, E 7816/1, 5 ve 6).

86 TSMA, E 9099.

87 TSMA, E 765.

olağanüstü nitelikte ve gerçekten de padişah kanından gelmeyen bir kadına verilmiş ayrıcalıklar olarak hanedan tarihinde benzersizdi. Hurrem'in külliyesi, hayatta olan bir padişahın cariyesi ya da eşi için yapılmış tek külliyeydi. Hurrem'in itibarı ve yaptığı işler hanedan kadınlarının daha sonraki kuşakları için bir öncül olma işlevi gördü. Sonraki yüzyılın özelliği, bu kadınların kamu yararına vakıflar yaptırarak hanedan cömertliğinin başlıca akış kanalı haline gelmeleridir.

Valide Sultanın Hayırseverliği: Valide sultanların muazzam servetinin büyük kısmı kamu yararına kurdukları kurum ve hizmetler kanalıyla imparatorluk tebaasına geri dönerdi. III. Murad döneminde valide sultanın güç, zenginlik ve payesinin artmasıyla birlikte, hanedan ailesinin dindarlık, cömertlik ve gücünün kadınlar tarafından yapılan anıtsal bayındırlık işleri ve hayır işleri vasıtasıyla gösterilmesi büyük ölçüde valide sultanın ayrıcalığı halini aldı. Hurrem ve Mihrimah'ın sahip olduğu ayrıcalıklar padişahın başka hiçbir cariyesine ya da kızına tanınmadı. Bu tarihten sonra, padişah cariyeleri dini işlere girişebildiler ama hayırseverlik çabaları da kendileri gibi, halkın görebildiği şeyler olmadı. Anıtlar yaptırmadılar da peygamberin Medine'deki camiinde Kuran okunması (III. Murad'ın kadını Şemsiruhsar'ın hayratı)[88] ya da kutsal kentlerin yoksullarına giysi dağıtılması (güçlü haseki Kösem'in hayratı) gibi "örtülü" dini işler için vakıflar kurdular.

Dini vakıfların inşası: At Meydanı'nda kendi ismini taşıyan muhteşem bir cami yaptıran I. Ahmed dışında, 16. yüzyıl sonu, 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl başı padişahları III. Murad döneminin örneğini izlediler; böylelikle İstanbul'daki selatin camileri padişahın annesi tarafından ya da annesi için inşa edildi. Nurbanu Sultan'ın camii (yukarıda anlatıldı) bunların ilkiydi. Onu Nurbanu'nun gelini Safiye Sultan'ınki izledi. 1597'de, oğlunun saltanatının başlamasından iki yıl sonra, Safiye Haliç kıyısında, Haliç'in Boğaz ile birleştiği yer yakınında bir külliye inşaatına başladı. Bu projede Safiye adına işleri üst düzeydeki hükümet görevlileri yürüttü. Saray-ı Hümayun'un güçlü kızlarağasının kethüdası inşaata kâhya tayin edildi ve işin gidişatına göz kulak olmak

88 Eski Saray'ın Medine'ye çekilen eski teberdarı için de bir şeyler ayırmıştı (bkz. 1613 tarihli vakfiyesi, TSMA D 7025).

sorumluluğunu sadrazam üstlendi. Camiin yer alacağı Yahudi mahallesinin bir bölümü, evler satın alınıp yıkılarak temizlendi. Venedik elçisi aralık ayında, "Ana Sultan çok paraya mal olacak camiinin yapımı için Yahudilere ait bazı evleri yıktırmaya başladı" diye bildirmişti.[89] Ancak Safiye 1603'te III. Mehmed'in zamansız ölümü dolayısıyla Eski Saray'a çekilerek projesinden vazgeçmek zorunda kaldı. Kısmen yapılmış olan cami yangınlarda harap olarak çürümeye yüz tuttu. IV. Murad sarayının Venedik elçisi olan Pietro Foscarini 1637'de, adını ölümsüzleştirmek isteyen padişahın camiyi yeniden inşa etmeye başladığını ancak aşırı masraf nedeniyle vazgeçtiğini bildirmişti.[90] Nihayet 1660'ta Turhan Sultan, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın teşvikiyle işi bitirmeyi üstlendi.[91] Külliyede camiye ek olarak bir sıbyan mektebi, darülkurra, iki çeşme ve bir çifte çarşı vardı. Adına "Yeni Valide Camii" denen bu caminin de -Nurbanu'nun camii gibi- bitişiğinde hanedan ailesi üyelerinin ibadet ettikleri hünkâr mahfiline koridorlarla bağlı zarif bir köşk vardı. Turhan Sultan caminin yapılışını bu köşkten izleyebiliyordu.[92] O ve diğer hanedan üyeleri camiye geldikleri zaman herhalde burayı kullandılar. Turhan Sultan'ın camii bir kadın tarafından inşa edilip de selatin camileri safına katılan ilk cami oldu. Selatin camiler dini hiyerarşi içinde en üst mevkii oluştururdu. Aynı kategoriye giren diğer camiler Ayasofya, II. Mehmed, II. Bayezid, I. Selim, Süleyman ve I. Ahmed'in camileri ve Süleyman'ın oğlu Mehmed için yapılan Şehzade Camii idi.[93] Bu, valide sultanlık makamının 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde kazanmış olduğu itibarın kanıtıdır.

Turhan'ın "Yeni Valide Camii"nin hanedan politikası açısından belki de en dikkat çekici özelliği büyük ve heybetli türbesidir.[94] Sal-

89 Elçi Girolamo Capello'nun 31 Aralık 1597 tarihli raporu, *Calendar of State Papers,* Venedik, 9, s. 304.

90 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni,* 2, s. 95.

91 Silahdar, *Tarih,* 1, s. 218-19. Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevami,* 1, s. 20-21, caminin ilk yapımını Kösem Sultan'a atfetmekle yanılmıştır. Bu cami ile ilgili bir araştırma Lucienne Thys-Şenocak tarafından hazırlanmaktadır.

92 Bates, "Women as Patrons," s. 255.

93 Zilfi, "The Kadızadelis," s. 253.

94 1985 ve 1990'da Turhan Sultan türbesini ve ayrıca İstanbul'da araştırma yaptığım dönemde hepsi halka kapalı olan Şehzade Külliyesi türbelerini görmemi sağladığı için

tanat defin protokolunda meydana gelen çarpıcı bir evrimle, bu anaerkil türbe, ölümde padişah ailesini barındırma işlevini Süleyman ve haleflerinin ataerkil türbelerinden devraldı. Turhan Sultan'ın sandukası türbenin baş tarafındaki en önemli yeri işgal eder. Ayak kısmında oğlu IV. Mehmed ve onun sandukasının arkasında, aralarında Mehmed'in oğulları II. Mustafa ve III. Ahmed ve torunları I. Mahmud ve III. Osman gibi dört padişahın da bulunduğu başka sandukalar vardır (tabii bunlar Turhan'ın torunları ve büyük torunlarıydılar). I. Mahmud ile Zeynep'in annesi olan, III. Ahmed'in kadınlarından Valide Saliha Sultan da Turhan'ın türbesine gömülüdür. Ana türbeye bağlı, "Havarin [hatunlar] türbesi" olarak bilinen, saray kadınlarıyla dolu bir ek yapı vardır. Türbenin bahçesinde de daha birçok saray kadını, padişah kızı ve şehzade gömülüdür. Süleyman'ın türbesinden sonra, İstanbul'da, içinde ve çevresinde en fazla mezar olan saltanat türbesi anlaşıldığı kadarıyla budur. Turhan Sultan Külliyesi'nin vakfiye senedinde türbede 157 kişinin istihdam edileceğinin belirlenmiş olması,[95] türbenin külliyenin bütünü içindeki önemine ve daha genelde de türbelerin ve onlara ilişkin törenlerin Müslümanların dini yaşamındaki önemine işaret etmektedir.

Nurbanu da Turhan da camilerine kütüphaneler vakfettiler. İstanbul'da kütüphane kuran ilk kadın olan Nurbanu'nun[96] koleksiyonunda, on altı nefis Kuran vardı. Bunların birkaçı belki de valide sultanın bizzat ısmarlarladığı 16. yüzyıl eserleriydi.[97] Turhan'ın Çanakkale Boğazı'na yaptırdığı iki daha küçük cami gibi İstanbul camii de, 1662'de padişah iradesiyle saray hazinesinden nakledilen kitaplarla donatılmıştı. İki küçük camiye 47, Yeni Valide Camii'ne ise 300'ün üzerinde kitap bağışlanmıştı.[98] Turhan Sultan'ın Yeni

Türbeler Müdürü Cenk Alpak'a teşekkür borçluyum.

95 SL, Turhan Hadice Sultan 150, 53a-57a. 157 kişi: türbenin bakıcısı, 30 bekçi, 90 Kuran okuyucusu, 20 mukabeleci, Kuran'ın belirli surelerini okumak ve Turhan Sultan'ın ruhuna dua etmek üzere 4 duacı, 1 hafız, 1 buhur yakıcı ve 10 kapıcı.

96 Bayraktar, "Üsküdar Kütüphaneleri," s. 49.

97 Bayraktar ve Kut, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri,* s. 48-49. Bu esere dikkatimi çektiği için Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müdürü Dr. Filiz Çağman'a teşekkür borçluyum.

98 TSMA, D 4155. Yeni Valide Camii kitapları arasında 30 cilt tefsir, 7 şerhü'l-tefsir, 16 ilmü'l-hadis, 19 şerhü'l-hadis, 14 ilm usülü'l-fikh, 31 fetva koleksiyonu, 13 ilm ül-kelam,

Valide Camii kütüphanesi için bazı eserler ısmarlamış olması da muhtemeldir. Cami kütüphanesi kurulması sadece cami kadrosuna ve civardaki medreselerin öğrencilerine yarar sağlamakla kalmıyor, valide sultana da hattatlar, tezhip ustaları, ciltçiler ve diğer uzmanlık sahibi zanaatkârları himaye etme fırsatı veriyordu.

IV. Murad ve İbrahim dönemleri sırasında tek selatin cami külliyesini anneleri Kösem Sultan inşa ettirdi. Bu, görece mütevazı bir ölçekteydi ve Üsküdar'ın pek yol üstünde olmayan bir mahallesinde, Nurbanu Sultan'ın muhteşem külliyesinin yakınındaydı.[99] İnsan herhalde en güçlü, belki en zengin ve kuşkusuz en uzun ömürlü valide sultan olan Kösem'in niye büyük bir cami yaptırmadığını merak ediyor. Saltanatının ikinci yarısında hırçın ve saldırgan bir egemenlik kuran ve Süleyman sonrası dönemin en büyük gazi sultanı olan IV. Murad, babası Ahmed gibi bir saltanat camii yaptırmak istemiş olabilir. Bu doğru olsa bile, 31 yaşındaki erken ölümü bu tasarıya son vermiştir. Elçi Pietro Foscanini, böyle bir düşüncesi olduğunu, ama kaça mal olacağını öğrenince vazgeçtiğini bildirmişti. (Padişahların paraya düşkünlüğü -belki eli sıkılık diye yorumlanması daha doğrudur- 17. yüzyıl Venedik raporlarının değişmez temasıydı.)[100] Murad'ın zamansız ölümü Kösem'i cami inşaatına acilen girişmek zorunda bırakmış olabilir. Cami, İbrahim'in saltanatının ilk yılında, hanedanın Murad döneminden sağ çıkan bu tek erkeğinin cariyelerinden hiçbirinin hamile kalmadığı sırada yapıldı. Osmanlı soyunun tükenmesi ciddi bir olasılık gibi görünmekteydi. 1640 ve 1641'de Venedik elçileri hanedanın çöküşü üzerinde duruyor ve gelecekte neler olabileceği hakkında fikir yürütüyorlardı.[101] Dinine bağlı valide sul-

19 ilmü'l-lugat, 26 tarih ve siret, 9 tıbb, 12 tasavvuf, 13 ilmü'l-belagat, 5 ilmü'l-sarf ve çok sayıda şerhü'l-Safiye vardı.

99 Külliyede bir sıbyan mektebi, bir medrese, bir çifte hamam, bir sebil, bir çeşme vardı. Cami çinilerle zengin bir şekilde süslenmişti (Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevami,* 2, s. 184-85). Kösem Anadolu Kavağı'ndaki hisarda da küçük bir cami yaptırdı. Gelini Turhan Sultan da karşı kıyıdaki Rumeli Kavağı hisarına bir cami yaptırdı (Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevami,* 2, s. 144). Turhan'ın camii kardeşi Yusuf Ağa anısına yaptırılmıştı ve konumu -Karadeniz'e bakıyordu- Rus kökenleri anısına böyle seçilmiş olabilir.

100 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni,* 2, s. 95.

101 age, 1, s. 372-73,2, s. 110.

tan, kariyeri sona ermeden, hatta imparatorluk çökmeden bir külliye vakfetmek istemiş olabilir.

Valide sultanın hayırseverliğini gösterebilecek ve bu kurumları her gün kullananların dikkatini valide sultanın hayırseverliğine çekebilecek yapılar sadece cami külliyeleri değildi. Hamamlar ve hanlar gibi başka yapılar da sadece halka hizmet etmekle kalmıyor, hayır kurumlarını destekleyecek geliri de yaratıyordu. Kösem Sultan'ın camii belki mütevazıydı; ancak kentin çarşı bölgesinin ortasına yaptırdığı, "Valide Hanı" olarak bilinen ve kendisine ait bir camii de olan büyük han, payitahtın en büyük hanıydı. Nurbanu, kent içinde, camiine bağlı pek çok kamu hizmetinin desteklenmesine katkıda bulunacak çok sayıda hamam yaptırdı. Caminin civarında erkekler ve kadınlar için ayrı bölümleri olan bir çifte hamam, Üsküdar'ın merkezinde bir başka hamam, Ayasofya Camii'nden Kapalıçarşı'ya giden ana yol üzerindeki özellikle zarif çifte hamam ve kendi özel sarayının bulunduğu Yenikapı'daki tek hamam bunlar arasındaydı.[102]

Osmanlı elitinin hayır işlerinden biri de su kemerleri, su kanalları ve çeşmeler inşa edilerek payitaht halkına su sağlanmasıydı.[103] Camiler gibi çeşmeler de hayır sahibini halka tanıtma işlevi görür ve daha büyük yapılara girişemeyen kadınlar kadar valide sultanlar tarafından da sık sık yaptırılırdı. Beşiktaş'ta Turhan Sultan (tam adı Hatice Turhan'dı) tarafından yaptırılan çeşme üzerindeki kitabe padişah ile annesinin faziletlerini ve annenin hayırseverliğini vurguluyordu:

> Hatice Sultan, çok iyi korunanın iffetinin tacı, sultanlar sultanı, hükümdarlığın ve cemaatin düzeni, karakteri saf Mehmed Han'ın annesi, bu yüce çeşmenin akmasını sağladı ki tüm evrenin susuzluğu dindirilsin.[104]

Diğer hayır işleri ve dini işler: Valide sultanlar inşaat işlerinin yanı sıra, dindarlık ve cömertliklerini gösteren hayır ve dinle ilgili başka

102 Ayvansarayî, *Hadikafü'l-Cevami*, 2, s. 183.

103 İki tür çeşme vardı: sebil, bir görevlinin yoldan geçenlere içme suyu verdiği kapalı yapı ve çeşme, evde veya işyerinde kullanılmak üzere su alınan yer.

104 Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevami*, 1, s. 22.

tür işler üstlenirlerdi. Bunlar arasında Mekke ve Medine yararına yaptırdıkları dikkat çekiciydi. I. Ahmed dönemi biterken Kösem Sultan haseki sultan olarak bir dizi hayır hizmeti gerçekleştirdi: bunlar arasında kutsal kentlere giden hacılara su sağlanması (otuz deve, altı deveci ve altı su taşıyan araç istihdam eden bir hizmet), iki kentin yoksullarına ve yoksul hacılara her yıl gömlek, yün palto, yemeni ve sarık kumaşı dağıtılması ve Kudüs, Mekke ve Medine camilerinde Kuran okutulması vardı.[105] Kösem, valide sultan olarak da peygamber soyundan gelen 200 kişiye kutsal recep, şaban ve ramazan aylarında tahsisat verilmesini, yetim kızlara çeyiz verilmesini de içeren kişisel hayır işlerine devam etti. Her yıl recep ayında Kösem kılık değiştirerek saraydan çıkar ve hapisteki borçlu ve (katiller dışında) diğer suçluların borçlarını ya da suçlarının karşılığı tazminatı ödeyip, serbest bırakılmalarıyla bizzat ilgilenirdi.[106]

Turhan Sultan'ın kişisel hayır işleri kayınvalidesininkilere benziyordu. Her yıl ramazan başında Üsküdar'ın yoksullarına pirinç, yemeklik yağ ve odun dağıttırır, Mekke ve Medine'deki hacılara (65 deveyle) su sağlardı. Turhan Sultan birçok yerde Kuran okunması için vakıflar da kurdu: Ayasofya Camii'nde otuz hafız, Saray-ı Hümayun'un içoğlanlara ayrılmış iki büyük odasında on beş içoğlan ve Mekke ve Medine camilerinin her birinde 130'ar kişi istihdam edilecekti.[107] Bir başka tür dini iş de padişah ailesi türbelerinin sorumluluğunu üstlenmekti. Safiye Sultan III. Murad'ın türbesinde Kuran okunması için bir vakıf kurdu (öldükten sonra kendisi de buraya gömülecekti).[108] Handan Sultan ise III. Mehmed'in türbesinin bakımı ve çalışanlarının maaşlarının ödenmesi için bir vakıf kurdu.[109]

Önde gelen din adamlarının da valide sultanın himaye ve koruması altına girdiği oluyordu. III. Murad'ın yakını olan ve o tahta çıktığı zaman Edirne'deki II. Selim Camii'nde vaizlik ve şeyhlik maka-

105 İlgürel, "Kösem Sultanın Bir Vakfiyesi", s. 86-92. Bu makale 1617 tarihli vakfiyenin transkripsiyonunu bir giriş yazısıyla birlikte verir.

106 Naima, *Tarih,* 5, s. 113.

107 SL, Turhan Hadice Sultan 150, 58b-60b, 61a-64b, 69a-77b.

108 TSMA, E 4074.

109 TSMA, D 3990.

mı ile onurlandırılan Bekir adlı bir şeyh Safiye Sultan'a bir dilekçe ile başvurmuştu. Safiye, o sırada ona çeşitli dini yazmalar hediye etmişti. Şeyh şimdi, padişahın Eflak seferine çıkan orduya katılması buyruğuna uyduğu için yerini kaybettiğinden şikâyetçiydi. Binden fazla asker toplayabilmek için kitaplarını rehine vermiş fakat savaştan döndüğünde yeni şeyhülislam Sadeddin Efendi onu eski görevine iade etmeyi reddetmişti. Valide sultana başvurmasının sebebi buydu.[110] Kösem Sultan daha çok Sivasi Efendi diye tanınan Abdülmecit Şeyh Efendi için bir türbe yaptırdı. Sivasi Efendi Halveti tarikatından bir şeyh, üretken bir yazar, köktendinci Kadızade'nin en önde gelen muhalifi, IV. Murad saltanatının en tanınmış iki din adamından biriydi.[111]

Valide sultanın geçimini sağladığı kişiler arasında kendi hizmetkârları da vardı. Nurbanu Sultan kendisi ölünce kadın kölelerinden 150'sinin azat edilmesi ve her birine 1000 altın (küçük bir servet) verilmesi için gerekli düzenlemeleri yapmıştı.[112] Naima'ya göre Kösem Sultan kadın kölelerini iki-üç yıl içinde azat eder (kısa bir hizmet süresi) ve bu kadınların her birini evlendirip kendilerine çeyiz, mücevherler ve altın dolu keseler verirdi. Görevden çekilmiş bir saray görevlisi ya da saray dışından biri olan damat, gelin adayının yetenek ve başarılarına göre seçilir, valide sultan damadın güvenli bir makam sahibi olmasını sağlardı. Her yıl dini bayramlar ve mübarek günlerde Kösem eski hizmetkârlarını hatırladığını, keseler dolusu parayla gösterirdi.[113] Turhan Sultan kurduğu hayır kurumları ve işlerinin vakfiye senedinde, belki de bir saray hizmetkârı olan Tevekkül Hatun'a (unvanı yüksek mevki sahibi olduğunu düşündürüyor)[114] yaşamı süresince günde yirmi akçe

110 Orhonlu, *Telhisler* (1597-1607), no. 11, s. 10-11.

111 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 3 (kıs.l), s. 350, no. 2. Sivasi ile Kadızade çevresinde oluşan hizipler arasındaki çatışma konusunda bkz. Kâtip Çelebi, *The Balance of Truth,* çev. G. Lewis, böl.21: "The Controversy between Sivasi and Qadızade"; Zilli, "The Kadızadelis".

112 Spagni "Una Sultana veneziana," s. 332.

113 Naima, *Tarih,* 5, s. 113.

114 SL, Turhan Hadice Sultan 150, 58a. Tevekkül Hatun vakfiyede geçimi sağlanan tek kişiydi; onun geçiminin sağlanması, Turhan Sultan'ın külliyesi ile ilgili belirlemeleri izleyen ilk maddedir.

harçlık bağışlamıştı. Valide sultanı hizmetkârlarını gözetmeye iten şey sadece İslamiyetin bir kölenin sahibi veya sahibesine yüklediği sorumluluk değildi. Kölelerin azat edilmesi ve onlarla himaye bağlarının sürdürülmesi valide sultanın saray dışındaki dünyayla hayati bir bağ olan kendisine bağımlı bir taraftarlar ağı kurmasına yardımcı oluyordu.

Yönetime Destek: Zaman zaman bizzat imparatorluk valide sultanın cömertliğine mazhar oluyordu. Tarihçi Selaniki Safiye Sultan'ın 1597'de savaş hazırlıkları için kaynak bağışlamasını -ki buna "fi sebîli'llah" [hayrat olarak] diyordu- "Valide-i Padişah hazrederi râh-gazaya mâl-ı hasenatından virdükleridür" başlığı altında anlatmıştı: "Valide sultan ... hâlis malından iki kese altını topların yenilenmesi ve yeterli sayıda iyi cins yük beygiri alımı dışında bir yere harcanmaması emriyle gaza ve cihad hayratı olarak bağışladı."[115] 1650'lerin sonunda Turhan Sultan Çanakkale Boğazı'nı koruyan iki kalenin yeniden yapımını üstlendi. Boğaz İbrahim'in saltanatı sonunda Venedik donanması tarafından yarılmış ve 1699'da Girit'in fethine kadar sürekli deniz savaşlarına sahne olmuştu. II. Mehmed'in iki yüzyıl önce yaptığı kaleler tümden onarıma muhtaç hale düşmüştü. Turhan'ın bunları yeniden inşa etmek için yaptığı ilk girişimden bölge sakinlerinin itirazları üzerine vazgeçilmiş ancak daha sonra Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa valideyi projeyi yeniden ele almaya ikna etmişti.[116] Kale-i Sultaniye ve Sedd ül-Bahr olarak bilinen kalelerde birer cami, sıbyan mektebi, hamam, kalelerde görevli askerler için evler, dükkân ve çarşılar vardı.[117] Kalelerin yapımı için gerekli yılda toplam 29,595,000 akçe tutarında para,[118] valide sultanın topraklarının gelirinden sağlanıyor ve kethüdası tarafından kaptan-ı deryaya veriliyor, o da valide sultanın inşaattan sorumlu temsilcisine iletiyordu. Para transferinin her aşaması makbuz verilerek ve yapılan işlemler kaydedilerek saptanıyordu. Bu kayıtların en önemsizinde

115 Selaniki, *Tarih* s. 790. Selaniki daha sonra valide sultanın fonlarının tam olarak ne şekilde kullanıldığını anlatır (s. 808-9).

116 Naima, *Tarih,* 6, s. 409.

117 SL, Turhan Hadice Sultan 150, 15a.

118 BA, MM 1372, folyo 8.

bile valide sultanın onursal unvanları özenle belirtilerek itibarı gösterilmişti: "peçelilerin tacı, alçakgönüllülerin çelengi ..."[119]

Padişah dahil, imparatorluk yönetici sınıfının tüm üyelerinden imparatorluğun sınırlarını koruma ve genişletme çabalarına katkı beklenirdi. Avrupa hükümetlerinin uluslararası bir sermaye piyasasının verdiği krediler yoluyla para sağladığı noktada, Osmanlı Devleti kişilerin biriktirdiği servete dayanıyordu.[120] Bu birikim, borçlanma ya da yönetici elitin ölen veya görevden atılan üyelerinin mülklerine sistematik olarak el koyulması yoluyla kullanıma giriyordu. Bizzat padişaha, sadrazam veya şeyhülislam tarafından ordu ya da donanmanın ihtiyaçlarını karşılamak veya askerlere yılda dört kez dağıtılan ödemeleri karşılamak için özel hazinesinden acil durum fonu bağışlaması için baskı yapıldığı oluyordu. Ancak padişah bu taleplere her zaman olumlu cevap vermezdi: Şeyhülislam Sunullah Efendi I. Ahmed'i İran savaşını desteklemek için Mısır'ın yıllık gelirini (padişahın cep harçlığı) devretmeye teşvik ettiği zaman padişah bunu reddetmiş, Süleyman'ın son seferinin masraflarını kendi hazinesinden karşıladığı hatırlatılınca da Ahmed, kısa ve öz "zaman değişti" cevabını vermişti.[121]

Padişah gibi valide sultandan da bunalım zamanlarında muazzam servetini paylaşması beklendiği anlaşılıyor. Padişah gibi o da saray dışından gelen para taleplerini karşılamayı pek istemiyor veya buna imkânı olmuyordu. Murad'ın saltanatı başında sadrazamın yeniçerilere ödeme yapmak üzere para ricalarına cevaben Kösem Sultan daha çok verebilmiş olmayı dilediğini ama elinden bu kadar geldiğini söylemişti. O yıllarda imparatorluk hazinesi hâlâ, önceki on yıl içinde dört kez cülus bahşişi dağıtmak zorunda kalmış olmanın acısını çekiyordu.[122] Otuz yıl sonra Sadaret Kaymakamı Melek Ahmed Paşa Valide Turhan Sultan'a benzer bir ricada bulundu: "Allah'ın izniyle yarın, cumartesi günü, maaşların ödenmesi için

119 Bkz. H. 1069-70/1658-59 (BA, MM 1372) gelir ve gider defteri ve defterdeki bir girdinin makbuz olarak verilmiş kopyası (BA, İE, Saray Mesalihi 152).

120 Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 261.

121 Naima, *Tarih*, 1, s. 428.

122 TSMA, E 7001/4. Mektup tarihsiz ve imzasızdır ancak muhtemelen Hafız Ahmed Paşa'nın sadrazamlığına aittir (Ocak 1625-Aralık 1626).

dün elli kese istendi. Parayı bu hafta saray dışından bulmanın hiçbir yolu yok ve gerçekten de yarın ödeme yapmak mümkün olmayacak. Elimizin altında en fazla dört ya da beş kese olması beni müthiş üzüyor. Bu işin içinden çıkabilmemizin sizden başka çaresi yok..."[123] Valide sultanın çaresizlik içinde yapılmış bu ricaya cevabı, parasal çıkmazdan duyduğu üzüntüyü gösteriyor:

> Yarına kadar elli kese istiyorsunuz. Ben büyük borç içindeyim. Yine de farz edelim ki elli kese borç buldum ve bunu pazar ya da salı gününe kadar size verdim. Siz ne kadar bulabiliyorsunuz? Siz bir şeyler sağlayabildiniz mi, sağlayamadınız mı? Size verecek parayı nereden bulmalıyım? Bana inanmayacaksınız ama Allah adına yemin ederim ki benim zaten iki-üç yüz kese borcum var. Ben kendim şaşırıp kaldım ... nereye tutunabilirim?[124]

Kriz 1655 baharında, payitaht Sadrazam İbşir Mustafa Paşa'nın gelmesini gerginlikle beklediği sırada çıkmışa benzemektedir. İbşir Paşa yönetici elitin nüfuz sahibi bir üyesiydi ve saray da onun Anadolu'daki ayaklanmasını kendisine mümkün olan en yüksek mevkii vererek ve bir padişah kızıyla evlendirerek kontrol altına almaya çalışmıştı. Naima'ya göre, İbşir Paşa İstanbul'a gelmeden kısa bir süre önce, payitahttaki yeniçerilere onun emriyle para dağıtılmış, askerlerin düşük ayarlı akçeleri almayı reddetmesi bir isyan tehlikesi yaratmıştı. Valide sultanla sadaret kaymakamı arasındaki görüşme bu noktada gerçekleşmiş olabilir. Sonunda acilen Mekke ve Medine dini vakıflarından 100 kese ödünç alınmıştı. Bu da valide sultanın yardım için saraydaki müttefiki, haremeyn-i şerifeyn vakıflarının mütevellisi Darüssaade ağasına başvurmuş olabileceğini düşündürmektedir.[125]

---

123 TSMA, E 7001/42. 17. yüzyıl ortasında hazine kırk bin akçeydi. Dolayısıyla sadrazam tarafından talep edilen miktar iki milyon akçeydi.

124 TSMA, E 7001/42. Bu mektup sadaret kaymakamından valide sultana gelmektedir. Verilen cevap da doğrudan üzerine yazılıdır, tarihsiz ve imzasızdır. Ancak içindeki ipuçları Melek Ahmed Paşa'nın Kasım 1654'ten Mayıs 1655'e kadar süren sadaret kaymakamlığı döneminin sonuna doğru yazıldığı kanısını uyandırır.

125 Naima, *Tarih,* 6, s. 30-31.

Valide Sultanın Servetinin Kaynakları

Kamu kurumlarının inşası ve bakımı, hayır işleri ve hükümete yardım için gerekli muazzam harcamalar, valide sultanın mali kaynaklarının çapı hakkında bir fikir verir. Valide sultanın geliri çeşitli kaynaklardan elde edilmekteydi. Bunların en önemlisi, hasekiyken ya da oğlunun saltanatı sırasında kendisine tahsis edilmiş has topraklarından veya padişah tarafından kendisine temellük hakkı verilmiş topraklardan gelen vergi geliriydi. Böyle bağışlar, en başında ilk padişah Osman'ın evlendikleri zaman Kozağaç köyünü karısına hediye etmesinden itibaren, Osmanlı hanedanının bir özelliği olmuştu.[126] 14. yüzyılda Kuzey Afrikalı gezgin İbni Battuta "Türkler ve Tatarlar arasında ... her hatun birçok kasaba ve bölge ve büyük gelirlere sahiptir" diye belirtmişti.[127] İbni Battuta'nın gözlemi, böyle bağışların Türk-Moğol ata mirasının hanedan aile üyeleri arasında paylaşılması geleneğinin bir biçimi olduğunu düşündürür. Şehzadelere sancak verilmesi 16. yüzyıl sonunda durdurulmuş, hanedan kadınlarına toprak bağışlama ise daha da yaygınlaşmıştı. Bu eğilim, bazı bakımlardan dönemin en güçlü devlet adamlarının -ki bunların çoğu damattı- hanelerindeki muazzam servet birikimiyle koşuttu.[128]

Osmanlılar hanedan kadınlarına yapılan bu bağışlardan sık sık "paşmaklık" (terlik parası) olarak söz ederlerdi. Ancak buraların gelirlerinin kullanım alanları, çoğunlukla bu ismin ima ettiğinden çok daha ciddi yerlerdi.[129] 1630'ların başında Reisü'l-Küttab Avni Ömer Efendi, IV. Murad'a imparatorluktaki toprakların tasarruf koşulları ve vergi çeşitlerini basitçe anlatan bir çalışma sundu. "Has" konusuna geldiğinde, Avni Ömer Efendi "paşmaklık has" ile makam sahibine sadece görevde bulunduğu sürece tahsis edilme özelliğine sahip olduğunu açıkladığı "vezir hası" arasında ayrım yapmaya özen göstermişti:

126 BA, Mühimme Defteri 31, levha 217, aktaran Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 1, s. 561, no. 1; köy Osman'ın karısının babası Şeyh Edebali'nin tekkesinin bulunduğu Bilecik civarındaydı.

127 Ibn Battuta, *The Travels,* 2, s. 340.

128 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 91-93.

129 Bu terim için bkz. Gökbilgin, "Başmaklık."

> Bazı padişah ailesi kadınlarına ihtiyaçlarını karşılamaları için tahsis edilen bir başka tür has vardır: buna paşmaklık denir... Paşmaklık denilen has vezir hası gibi değildir. Çünkü padişah ailesi kadınları göreve getirilme veya görevden alınmaları bakımından devlet görevlilerine benzemezler. Onlar bu hasları yaşam boyu olmak kaydıyla tasarruf ederler. Makam sahiplerinin haslarının tersine, bunlar bir kişiden alınıp bir başkasına verilemezler. Aslında bir kadının artık hasa ihtiyacı kalmadığı zaman, o has genellikle miri topraklara geri döner.[130]

İmparatorluğun gelir kaynaklarıyla ilişkileri bakımından padişah ailesi kadınları, böylelikle, imparatorluk topraklarını kendi kişisel arazisi olarak elinde tutan padişaha benziyorlardı. Türk-Moğol politik geleneğinin önemli unsurlarını, özellikle tüm hanedan üyelerinin ata mirasından pay almaya hakkı olduğu fikrini hâlâ barındıran bir siyasada bu beklenmedik bir durum değildir.

Bu has topraklar tamamen değilse bile esas olarak tarım arazisinden oluşmaktaydı. Handan Sultan'ın gelirinin bir kısmı madenciliktendi.[131] Kösem Sultan'ın İskenderun hasının bir bölümü gümrük ve liman vergileri ve liman çarşısına konan vergileri getiren İskenderun limanıydı.[132] 1629'da İngilizler, kısmen İskenderun Limanı'na demirli bazı Venedik gemilerine saldırarak "gümrük vergilerinin sahibesi valide sultanın çıkarlarına zarar verdikleri" için Osmanlı Sarayı'nda itibardan düşmüşlerdi.[133]

Padişah ailesi kadınlarının, özellikle de valide sultanın, hasları çok büyük olabilirdi. Naima'ya göre Kösem Sultan toplam yıllık geliri 250.000 riyal veya 20 milyon akçeden fazla olan beş hasa sahipti: Menemen, Zile, Gaza, Kilis ve Ezdin.[134] Arşiv kayıtları Kösem'in mülklerinin Naima tarafından sayılanlardan daha geniş

130 Avni Ömer Efendi, *Kanun-i Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakanî*, ed. Uzunçarşılı, s. 386.

131 TSMA, D 5114.

132 TSMA, D 3831.

133 Venedik Elçisi Sebastian Venier'in raporu, *Calendar of State Papers,* Venedik, cilt 21, madde 686.

134 Naima, *Tarih,* 5, s. 112; Naima bu bilgiyi başlıca kaynaklarından biri olan Şarihü'l-Menarzade'den aldı. Bunun Naima'nın tarihinde oynadığı önemli rol konusunda bkz. Thomas, *A Study of Naima,* s. 136-39. 17. yüzyıl ortasında riyal ya da kuruş 80 akçeydi.

-ya da belki de farklı- olduğunu düşündürür.[135] Haseki olarak kendisine Eğriboz sancağındaki yirmi üç köyün geliri tahsis edilmişti. II. Osman ve IV. Murad'ın yenilediği bu bağış Murad 1623'te tahta çıktığı sırada yılda 394.373 akçe getiriyordu.[136] Aynı yıl, on dört yaşındaki padişah annesine yılda 40.000 kuruş veya 3.200.000 akçe getiren İskenderun hasını ihsan etti.[137] Kösem'in kariyeri sırasında ileri gelen ulemadan olan Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, 1648'de Kösem'in kendinden önceki valide sultanların hepsinden fazla has geliri olduğunu ifade etmişti: yılda 300.000 kuruş ya da 24 milyon akçe.[138]

Belli miri toprakların valide sultanlara paşmaklık ihsan etmede kullanılmak üzere ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu topraklar sahiplerinin ölümü üzerine, ileride başka bir noktada yeniden tahsis edilmek üzere miriye dönerdi. Naima'nın Kösem Sultan'ın mülkleri arasında saydığı Zile hası (zamanında) Safiye Sultan'a aitti ve III. Mehmed'in öldüğü yıl ona 1.419.750 akçe gelir getirmişti.[139] Kösem'in elindeki Ezdin hası daha sonra Turhan Sultan'a bağışlanmıştı.[140] Ancak valide sultan kendisine bağışlanan toprakların önemli bir kısmını kurduğu kamu kurumlarını ve hayır işlerini desteklemek üzere daimi vakıflara tahsis edebilirdi. Bu uygulamanın ilk örneği, Kozağaç'ın gelirini babasının köyde kurduğu zaviyeye vakfeden Osman'ın eşiydi.[141] Valide sultanlar olağan temellükü bağışlanmış topraklardan vakıflar kurma yolunu tuttular ancak 17. yüzyıl başına

135 Anlaşılan Menemen Handan Sultan'ın elindeydi ve onun tarafından vakıf arazisine çevrilmişti (TSMA, D 1830/10, 17). Ancak, Handan'ın Menemen hasının sadece bir kısmının vakfa çevrilmiş olması ve kalan kısmının daha sonra Kösem Sultan'a verilmiş olması ya da daha büyük bir olasılıkla Menemen'de birden fazla has bulunmuş olması mümkündür. Naima'ya göre (*Tarih, 3,* s. 290), 1636'da "Mısır'daki görevinden azledilen Riyazi Efendi'nin arpalık'ı (devlet görevlilerine yapılan ihsanlar için kullanılan bir deyim) olan Menemen hası haseki sultanın paşmaklığı haline geldi."

136 TSMA, E 7905 ve E 5222/2, öncekinin kopyası.

137 TSMA, E 7972.

138 Karaçelebizade Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli, 7r.*

139 TSMA, D 4142.

140 SL, Turhan Hadice Sultan 150, 27a. Bu arazi Turhan'a temellük hakkı kendisinde olmak üzere bahşedilmiş ve onun tarafından vakfa çevrilmişti.

141 Bkz.no. 39.

gelindiğinde hasları da doğrudan vakfa çevirdikleri anlaşılmaktadır.[142] Bu, padişah annesinin benimsediği padişah ayrıcalıklarına bir başka örnekti.

Padişah ailesi üyelerine ihsan edilmiş toprakların sakinlerine, özellikle de topraklar temellükten vakfa çevrilmişse, yaratılan geliri azamiye çıkarabilmek için iyi davranılırdı. Nurbanu Sultan'a oğlu Murad tarafından Yeni İl hası ihsan edildiği zaman, padişah yöre halkının çeşitli şeriat dışı vergilerden ve aralarındaki Hıristiyanları erkek çocukların devşirilmesi zorunluluğundan muaf tuttu. Bu muafiyetler birkaç yıl sonra, 1583'te bu topraklar valide sultanın külliyesi için bir vakfa çevrildiğinde çıkarılan yönetmeliklerle bir kez daha teyid edildi. Topraklar vakfa çevrildiği için, yönetmeliğe göre "sakinlerinin korunması daha da gerekli" görülmekteydi.[143]

Padişah ailesinin vakıf toprakları sakinlerine böyle ayrıcalıklı davranılması zaman zaman vakfın ihtiyaçlarının üstünde artı gelir ortaya çıkarıyordu. Nurbanu Sultan'ın Yeni İl hası genellikle yılda 4 milyon akçe gelir üretirken, I. Ahmed'in saltanatı sırasında bir yıl artı 800.000 akçe daha getirdi.[144] Haseki unvanına sahip olmamış ve küçük oğlu I. Ahmed tahta çıktıktan iki yıl sonra ölmüş olan Handan Sultan gibi görece önemsiz bir valide sultan bile yılda 1.797.933 akçe gelir üreten toprakları vakfa çevirmişti. Vakfının masraflarını -655.413 akçeyi bulan III. Mehmed'in türbesinin bakımı ve çalışanlarının ücretleri- çıktıktan sonra, bütün padişah ailesi vakıflarının

142 Sultan ailesi üyelerinin vakıf ve has arazilerinden gelen fazla gelirle ilgili bir grup belge bu fikri uyandırmaktadır (TSMA, D 1830). Valide sultanın mülklerine ilişkin belgelerde vakıf arazileri vakıf/evkaf hasları olarak anılmaktadır: cf. no. 17 - "Vakıf haslarından..."; no. 25 - "Handan sultan vakf-ı şerifleri zevaidinden Menemen ve Kilizman hasları mahsulu..." no. 37 - "valide sultan [Nurbanu] evkafi zevaidinden Yeni İl hasları mahsulundan..." Ayrıca bkz. BA, MM 4905 (1630-1632 evkaf muhasebe defteri); "hasha-yı Yeni İl 'an evkaf-ı cami-i şerif-i merhume... valide sultan" (levha 28) ve "hasha-yı surkenar [?] 'an evkaf-ı merhume ... valide Handan Sultan" (levha 37). Ancak bu hipotezin doğrulanması için daha araştırma yapılması gerekmektedir.

143 Ménage, "Some Notes on the Devshirme", s. 71-72. Bu araziler Nurbanu'ya ihsan edilmeden önce Mihrimah Sultan'a aitti. Bu da bazı hasların sultan ailesinin bir üyesinden diğerine aktarılmasının bir örneğidir. Mekke ve Medine'ye vakfedilen arazilerdeki (haremeyn evkafi) köylüler 16. yüzyılda avarız vergilerinden muaftılar (Cohen ve Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, s. 42).

144 TSMA, D 1830/37.

mütevellisi Darüssaade ağası artan 1.142.520 akçeyi padişaha teslim etmişti.[145]

Ancak valide sultanın geliri toprak sakinlerinin çektiği sıkıntılar yüzünden azalabiliyordu da. Kronik bir sorun Anadolu'da belirli aralıklarla yinelenen sosyopolitik ayaklanmalardı. 17. yüzyılın ilk onyıllarındaki Celali isyanları özellikle şiddetli sorunlar yaratıyordu. 1606'da Anadolu'daki Celali karışıklıklarının doruk noktasında, kısa süre önce ölen Valide Handan Sultan'ın Kütahya'da vakfa çevirdiği toprakların vergisini toplamakla görevli temsilci, gittiği köylerden birçoğunun terk edilmiş olduğunu bildirmişti. Az vergi toplamasının gerekçesini hesabının sonundaki bir notta belirtiyordu:

> Hizmetkârınız yukarıda anılan köylere ve onlara ait ekilebilir araziye gelmeden önce, Celaliler birçok kez köylere saldırmış ve buraları yakmışlardı. Köylülerin hepsi dağılmış, öyle ki eskiden 100 hanesi olan köyde şimdi en fazla beş ya da on hane var. Köylüler köylerde kalmıyorlar, ektiklerinin hasadını yapmadan dağa çıkmışlar. Birçok köylü Tavil adlı Celali zaliminden kaçmış olduğu için vergi getirecek herhangi bir tarım ya da maden üretimi yok.[146]

I. Ahmed 1605 seferine Tavil -"uzun boylu"- isyanını bastırmak üzere çıkmıştı. Ama maalesef Bursa'da Uludağ'ın sularını içip hasta olunca İstanbul'a geri dönmek zorunda kaldı.[147] Handan Sultan'ın Menemen ve Kilizman vakıf topraklarının aynı yıl artı gelir üretmiş olması Anadolu'nun her yerinde Celali yağmasının olmadığını düşündürür.[148]

Kentteki mülkler ve diğer kent geliri türlerinin de valide sultanın servetine katkısı vardı. Gerçekten de Turhan Sultan'ın hayır kurumları ve işlerinin tümünü özetleyen vakfiye senedinde vakfettiği gelirin

145 TSMA, D 1830/17. Bu belge vakfın H. 1015/1606-7 yılındaki, yani Handan Sultan'ın ölümünden sonraki yılın, gelir ve giderinin hesabını verir.

146 TSMA, D 5114. "Tavil" bu dönemde birçok Celalinin lakabıydı. Burada sözü edilen kişi, Celali Kara Yazıcı'nın, ana mekânı Tokat ve Amasya olan eski yardımcısı Tavil Halil idi. Tavil Halil'i yatıştırmak için kendisine Bağdat Beylerbeyliği ve en üst seviyedeki adamlarına da on iki sancakbeyliği verilmişti (Griswold, *The Great Anatolian Rebellion,* 1000-1020/1591-1611, s. 52-55,180-192).

147 Lello, *The Report of Lello*, s. 23.

148 SL, Turhan Hadice Sultan 150, 24b.

iki türde olduğu açıkça belirtilmişti: "Birinci kısım yüce sultanın ikamet ettiği, iyi korunmuş Konstantiniye'de yer alan aşağıda belirlenmiş gayrimenkul ve tanımlanmış kiralık mülklerden, ikinci kısmı da Rumeli'de yer alan aşağıda belirtilen topraklar ve kaydedilen mülklerden oluşmaktadır."[149] Turhan Sultan'ın vakıf gelirinin birinci kısmı bir fırın, iki dükkân, iki kahve kavurma ve öğütme tesisi ve altı arsayı içeriyordu. Nurbanu Sultan'ın külliyesi kısmen caminin bulunduğu Üsküdar'daki çeşitli mülklerinin geliriyle destekleniyordu. 1616'dan 1618'e kadar geçen iki yıllık sürede külliyenin hamamı ile "odalar, dükkânlar ve benzerlerinin" kirası toplam 220.668 akçe gelir getirdi.[150] Safiye Sultan'ın Karamanlı köyündeki camii kısmen "İstanbul'dan gelen kiralar" ve "Üsküdar'daki dükkânların kiraları" ile destekleniyordu.[151]

Valide sultanın serveti içinde para ve mücevherler, mücevherli ziynet eşyası ve pahalı kumaşlar gibi kişisel eşya da vardı.[152] Lüks eşyalar sadece bir düşkünlük değil, kadınların servetlerini yatırdıkları başlıca alanlardan biriydi. Birincil bir nakit gelir kaynağı valide sultanın günde 3000 akçelik muazzam maaşıydı ki bu, yılda toplam 1 milyon akçeyi geçiyordu. Ayrıca, para ya da lüks eşya dini bayramlarda, padişah kızlarının düğünleri ve şehzadelerin sünnetlerinde ve önemli fetihler sonrasında hediye olarak da geliyordu (İbrahim'in eski gözdesi Silahdar Yusuf Paşa'nın idamına kısmen Girit Adası'nda kazanılan önemli bir zaferden sonra sunduğu mütevazı hediyelerin Saray-ı Hümayun'da yarattığı hoşnutsuzluk neden olmuştu). Yabancı devletler ve elçileri de önemli kişilere hediyeler verme alışkanlığındaydılar. Bu önemli kişiler arasında valide sultan hiç de azımsanamayacak bir yer alıyordu. Kösem Sultan'ın yaptırdığı büyük hanın içinde, kendisi 1651'de öldükten sonra, altın sikke dolu yirmi sandık bulunduğu anlatılırdı.[153] Valide sultanların bu nakit servetleri kâra da dönüştürülebilirdi: Örneğin, 1664'de Safiye Sultan'ın Karamanlı Camii için vakfettiği gelirin kabaca üçte ikisi -54.750 akçe- nakit yatırım üzerinden elde edilen kârdan

149 SL, Turhan Hadice Sultan 150, 25a-26a.

150 BA, MM 5705.

151 TSMA, D 4323.

152 Bir valide sultanın, İbrahim'in hasekilerinden Muazzez Sultan'ın, kişisel mülklerinin listesi için bkz. TSMA, D 7704.

153 Naima, *Tarih,* 5, s. 113.

geliyordu.[154] Valide sultanlar doğrudan belli miktarlarda para vakfına ek olarak, paralarını kuşkusuz yukarıda anlatılan kent içi mülkleri satın almakta da kullanıyorlardı.

Valide sultanın serveti o kadar büyük, mali işlemleri o kadar geniş kapsamlıydı ki bu işlerde kullandığı çeşitli temsilcilerin -özellikle de kethüdasının- çok zengin ve itibar sahibi olma şansı vardı. Naima, Kösem Sultan'ın kethüdası Üsküdarlı Koca Behram'ın ölümünü kaydederken şu yorumu yapmıştı:

> Yukarıda anılan Behram Kethüda büyük itibar, ayrıcalık ve servet sahibiydi. Valide sultanın tüm işlerinin ve kurduğu dini kurumların idarecisi ve çok güvenilir bir insan olarak büyük miktarda zenginlik ve mülk edindi. Fakat çocukları ve torunları onun bu mevkiini sürdüremediler; serveti ve mülkü har vurulup harman savruldu.[155]

Behram ölünce yerini onun kethüdası Arslan Ağa aldı. Nurbanu'nun büyük külliyesi boyunca uzanan bir sokağa bugün "Valide Kethüdası Sokağı" deniliyor olması, bir valide sultan temsilcisinin onun kamu işleriyle yakından ilişkili olabileceğini ima eder. Valide sultanın kethüdalığını yapmak kişinin kariyerinde ilerlemesinde önemli rol oynayabiliyordu: Turhan Sultan'ın kethüdası Ali, önce sadaret kaymakamı, sonra da kaptan-ı derya oldu.[156] Bu temsilciler günah keçisi işlevi de görebiliyordu. Kösem Sultan'ı eleştirenler, Osmanlıların ileri gelen kişilerin suçlarını onların altındakilere yükleme eğilimine uygun şekilde, kendi kazançlarını arttırmak için ona muazzam bir has geliri sağlayan "zalim tahsildarların" soygunculuğunu kaydetmişlerdi. Naima, Kösem'in güç ve servetini onaylamayan tarihçi Şarihü'l-Menarzade'nin yorumunu aktarır: "Valide sultanın kethüdaları... haddi hesabı olmaz paralar topladılar. Osmanlı reayası aşırı vergiler yüzünden çok zulüm ve felakete uğradı, fakat kethüdadan korktukları için durumlarını ne valide sultana ne de bir başkasına duyurabildiler."[157]

154 TSMA, D 4323.

155 Naima, *Tarih,* 4, s. 222.

156 age, 6, s. 359.

157 age, 5, s. 112.

Sonuç

Hükümranlığın kamusal ifadesinde, törenler, ayrıcalıklar ve yükümlülüklerde padişah ailesi kadınlarının öne çıkması, hanedana çeşitli yararlar sağlıyordu. Padişahın tebaadan uzak durmasının politik açıdan yararlı sayıldığı bir dönemde, padişah ailesi kadınlarının halk gözünde yükseltilmesi sultanın katıldığı törenlerin azlığını telafi etmeye yaradı. Osmanlı hanedanının hayati destek bölgesi İstanbul'du. Tebaanın sadakati ve sultanın cömertliğiyle yaratılan karşılıklı bağların yenilenebileceği olaylardan bu kent ahalisinin yoksun bırakılması, politik açıdan akıllıca değildi. Madem padişah saray içinde saklı kalmayı politik buluyordu, halk önünde hanedanı temsil etme işlevini annesi hiç zarara uğramadan görebilirdi. Valide sultanın payitaht meydan ve sokaklarında ve taşradaki saltanat alaylarında görünmesinin, hanedanın meşruiyet ve cömertliğinin gözle görülür bir simgesini sunmak ve tebaadaki sadakat ve cemaat duygusunu geliştirmek amacıyla kasıtlı olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Dikkatleri 16. yüzyılın son onyıllarında ortaya çıkan çok sayıda askeri, ekonomik ve sosyal sorundan başka yöne çevirmekte onun çekim gücü belki özellikle yararlı olmuştu.

Hanedan ailesi kadınlarının hayır işleri için vakıflar kurması ve kişisel hayır işleri yapması sadece onların kendi dine bağlılık ve eli açıklıklarını değil, tüm hanedanın dine bağlılık ve eli açıklığını herkese duyurmaya yarıyordu. Padişah ailesi kadınlarının hayırseverliği kutsal Mekke ve Medine kentlerine kadar kendini hissettiriyor, buraya imparatorluğun her yerinden ve diğer Müslüman devletlerden gelen hacılar onların işledikleri sevapların farkına varabiliyordu. Padişah ailesi kadınlarının hattatlar, tezhipçiler, mimarlar ve diğer zanaatkârlar kadar âlimleri de himaye etmesi, sarayın seçici bir tüketici ve kültür destekleyicisi imajını öne çıkarma işlevine sahipti.

Yaptırdıkları çeşitli anıtlar sayesinde de halk padişah ailesi kadınlarının farkına varıyordu. Sıradan tebaa külliyeyi oluşturan çeşitli kurumlarda sağlanan hizmetlerden yararlanabilir veya buraların kadrolarında istihdam edilebilirlerdi. Örneğin, Hurrem'in Kudüs vakfında 55 hacıyı barındıran bir misafirhane ve günde 400 yoksulu

doyuran bir imaret vardı ve burada 36 kişilik bir kadro istihdam ediliyordu.[158] Ya da geliri külliyenin bakım ve devamına vakfedilmiş toprakları işliyor da olabilirlerdi. Yukarıda belirtildiği gibi, padişah ailesi vakıflarına ait topraklardaki köylülere ayrıcalıklı muamele yapılıyordu. II. Selim'in kızı İsmihan Sultan'ın mülklerinin bir kısmını oluşturan Bulgar Bobosevo köyü sakinleri bugün bile köylerinin bir zamanlar bir padişah kızının himayesinde ("bir hanım sultanın yaşmağı altında") olduğunu hatırlarlar.[159]

Sultan Süleyman'ın ailesinden kadınların vakfettiği medreselerin daha yüksek seviyedeki medreselerin ilk aşamasını oluşturması nedeniyle bile olsa, padişah ailesi kadınlarının isimleri ulema tarafından sık sık anılmış olmalıdır. Padişah ailesi üyeleri tarafından yaptırıldıkları için "Medaris-i dahil" olarak anılan bu üst okullara geçme hakkını elde etmek elit ulema kariyerinin ilk basamağıydı.[160] Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin oğlu Molla Şemseddin Ahmed'in kariyeri hem damat-hanedan bağlantısını hem de hanedanla dini kurum arasındaki bağları yansıtır. Ahmed Efendi, Fatih Camii'nin daha itibarlı medreselerine yükselinceye kadar önce Rüstem Paşa, sonra da haseki medreselerinde hocalık yapmıştı.[161]

Padişah ailesi kadınlarının hayır işleri, ayrıca hanedanın yönetici sınıf üyelerince izleneceği umulan bir örnek oluşturma amacına da hizmet etmiş olabilir. Bireysel hayır işlerinin Osmanlı uygarlığının gelişme ve yaşamasında hayati rolü vardı. Örneğin kentsel gelişme büyük ölçüde halk hastaneleri, çarşılar, ticaret merkezleri, medreseler, mektepler, kütüphaneler, kervansaraylar, su kemerleri, çeşmeler vb. için vakıflar kurulmasının sonucuydu. Yoksullar için yapılan kurumlar -imaretler, hanlar, vb.- isyan potansiyeline sahip kent yoksulları sorununu hafifletmeye de yardım etmiş olabilir. 16. ve 17. yüz-

158 Stephen, "An Endowment Deed of Khâsseki Sultân," s. 187-91.

159 Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period,* s. 109-10; Kiel E. Floreva'nın 1978 tarihli bir çalışmasından alıntı yapıyor.

160 Nevizade Atai, *Hada'iku'l Hakaik fi Tekmilet iş-Şaka'ik,* çeşitli bölümler. Medreselerin seviyeleri konusunda bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı,* s. 11-12; İnalcık, *The Ottoman Empire,* s. 168-71.

161 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 62.

yıllarda hanedan kadınlarına ihsan edilen muazzam servet ve bunun hayır işlerinde kullanılması olanaklarının genişletilmesi, belki de kısmen yönetici elit kadınların servetlerini cemaat yararına kullanmaya teşvik niyetini taşımaktaydı. 16. yüzyıl ortasında İstanbul'daki vakıf kurucularının üçte birinden fazlası kadındı; fakat kadınların kamu yararına kurdukları vakıfların oranı erkeklerinkinden azdı.[162] Aynı şekilde, mali krizin gittikçe daha sık özel ceplerden karşılanır hale geldiği bir dönemde, valide sultanların askeri işler için yaptığı bağışlar da belki eliti hedefleyen örneklerdi.

162 Baer, "Women and Waqf: An Analysis of the Istanbul *Tahrir* of 1546", s. 10, 26-27.

8

DİPLOMASİ POLİTİKASI

İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth 1593'te Valide Safiye Sultan'a mücevherlerle işlenmiş bir portresini yollamıştı. Altı yıl sonra Safiye Sultan İngiltere Elçisi Henry Lello'ya kraliçenin bir başka resminin daha kendisine verilip verilemeyeceğini sordu.[1] Karşılığında Elizabeth'e verebileceği en hoşuna gidecek şeyin ne olduğunu soran Safiye'ye, kendi giydiği türden bir giysi yollaması söylendi. Hediyesi "sim kumaştan iki giysi, sim kumaştan bir kemer, silme altın işlemeli iki mendil"di.[2] Bu, erken modern çağın dünyasında hükümdarlar arası diplomasi uğraşında samimi ama ciddi bir andı. İmparatorluğun 16. ve 17. yüzyıllardaki diplomatik faaliyetlerinde özellikle göze çarpan dört Osmanlı kadını vardı: Hurrem, Nurbanu, Safiye ve Kösem.

Hanedanlar arası diplomasiye katılmak Türk kökenli devletlerin hanedan kadınları için görülmemiş bir faaliyet değildi. Hükümdarın diğer hükümdarlarla aracılık etmek üzere elçi olarak hanedan ailesinin bir dişi büyüğünü, özellikle de annesini göndermesi eski bir Türk geleneğiydi.[3] Örneğin Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, II. Mehmed ile barışçı bir uzlaşma müzakere edip Osmanlı Devleti'nin doğuya doğru genişlemesini durdurmaya çalışmak için annesi Sara

---

1 Portre Elizabeth'in 1593'te Safiye'ye gönderdiği birçok hediyeden biriydi. İngiliz heyeti üyesi Wrag tarafından verilen envanterde "majestelerinin resminin bulunduğu yakut ve elmas kakmalı bir mücevher, 3 büyük parça yaldızlı levha, 10 altın iplikten dokunmuş elbise, çok nefis cam şişelerle dolu bir kasa, gümüş ve yaldız, 2 parça nefis Holland» yazmaktadır (Wrag, *A Description of a Voiage to Cnstantinople and Syria,* aktaran Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company,* s. 16). Safiye'nin 1599'daki Elizabeth'in portresini görme isteği için bkz. Skilliter, "Three Letters", s. 151.

2 Skilliter, "Three Letters", s. 147-48. Safiye'nin buna eşlik eden mektubu "Majestelerine yolladığı mektup üzerindeki mührünü örten küçük elmas ve yakut parçalarıyla süslü altın bir zarfla" süslenmişti.

3 Lambton, Continuity and Change in Medieval Persia, s. 290.

Harun'u göndermişti.[4] II. Mehmed'in ölümünden sonra çıkan tahta geçme savaşında Cem Sultan ağabeyi Bayezid'i imparatorluğu kendisiyle bölüşmeye ikna etmeye çalışmak üzere büyük halası Selçuk Hatun'u göndermişti.[5] Sultan ailesinin hem kadın hem erkeklerinin saraydan giderek pek çıkmaması, 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı kadınlarının artık elçilik işlevi görmediği ancak mektup ve hediye alışverişiyle hâlâ sınırlar aşırı diplomatik kanallar yaratabildiği anlamına geliyordu. Ayrıca, 16. yüzyıl sonlarında Avrupalı elçilerin İstanbul'da daha düzenli kalmaları diplomatik faaliyet için yerel bir arena da yaratıyordu. Sultan ailesi kadınları çoğunlukla Avrupa hükümdar ve elçileriyle ilişki kurmuşlardı. Faaliyetleri, o yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş Avrupa diplomatik topluluğunun epeyce önemli bir üyesi olduğu fikrini uyandırmaktadır.

Osmanlı kadınlarının diplomatik ilişkilerinin çarpıcı bir özelliği bunların büyük kısmının taraflı olmasıdır. Kadınların kendi geldikleri ülkelerin çıkarlarını sık sık öne çıkarması, köle elit üyelerinin aileleriyle ve doğdukları ülkeyle ilişkilerinin koptuğu fikrinin, hiç değilse en güçlüler için bir efsane olduğunun kanıtıdır. Metin Kunt'un gösterdiği gibi, kölenin kimliğinin bir unsuru olarak etnik köken bastırılmıyordu.[6] Aslında, Osmanlı tarihlerinde yer alan erkek devlet adamlarının biyografilerine ilişkin notların ilk maddesi genellikle bu oluyordu. Sultan cariyelerinin kökenleri genellikle belirsizdir. Ama insanların etnik kimliklerinin bilincinde olduğunu ve 17. yüzyıl politikasının öne çıkan bir özelliği olan etnik blokların oluşumuna katıldıkları düşüncesini uyandıran kanıtlar vardır. Bu olgunun bir örneği kısaca Abaza Paşa diye bilinen asi Abaza Mehmed Paşa'nın aşağıdaki sözüdür. Abaza Paşa Sultan Mustafa'nın ikinci saltanatında, önceki sultan Osman'ın idamının intikamını alma girişimleriyle karışıklık yaratmıştı. Osman'ın tahttan indirilmesinden

4 Tursun Beg, *Tarih-i Ebü'l-Feth,* s. 109; Neşri, *Neşri Tarihi,* 2, s. 161-62; Babinger, *Mehmed the Conqueror,* s. 193 vd. Selçuklu sonrası devletler ve İlhanlılar arasında aracılık yapmak üzere kadınların kullanılması konusunda bkz. Lambton, *Continuity and Change,* s. 290, n. 167.

5 Sadeddin Efendi, *Tacü'l-Tevarih.* Selçuk Hatun I. Mehmed'in kızıydı.

6 Köle eliti içinde etnik kökenin önemi konusunda bkz. Kunt, "Ethnic-Regional *(Cins)* Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment".

sorumlu tuttuğu yeniçeri kuvvetlerinin ikinci komutanına yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Sultan Mustafa'nın tahta çıkmasına sevinmem gerektiği düşünülebilir, zira annesi Abazadır ve kendisiyle kan bağımız vardır. Ama benim için bunun önemi yok."[7]

Hasekilerin Diplomatlığı

Hurrem'e imparatorluğun diplomatik yaşamında verilen söz hakkı, itibarını imparatorluğun rakiplerine gösteriyordu. Safevi Şah Tahmasp'ın asi kardeşi Elkas Mirza 1547'de İstanbul'a sığındığında hediye yağmuruna tutulmuş ve Osmanlının ihtişamı sergilenmişti. Bu debdebe rakip hanedanlar arası ilişkilerde sadece bir yan gösteri değil, hanedan diplomasisinin merkezi bir unsuruydu. Osmanlı sultanının güç ve zenginliğini göstermenin yanı sıra belli bir düşman ya da müttefikin Osmanlıların gözündeki statüsünü ve o sıradaki stratejik önemini belirtmeye yarıyordu. Osmanlılar 1517'de Memluk İmparatorluğu'nun fethinden sonra başlıca Müslüman rakipleri haline gelen Safevi elçileri için en görkemli törenlerini sergileme eğilimindeydiler.

İltica eden bu Safevi şehzadesine sunulan hediyeler arasında Hurrem'in verdiği, değeri 10.000 florini aşan hediyeler önemli yer tutuyordu; bunlar arasında Hurrem'in kendi diktiği ipek gömlekler, elbiseler, şilteler, yastık ve çarşaflar, altın işlemeli yorganlar ve kadınlar için yapılmış bazı elişleri (herhalde Elkas Mirza'nın haremindeki kadınlar için) vardı.[8] Hasekinin çabalarının politik niteliği, Osmanlıların bu cömertlik gösterisine hükümetin bütün üst kademelerinin katılmasının zorunlu kılınmasından bellidir. Peçevi'ye göre, "Saltanatın şeref ve şöhretini pekiştirmek için bütün ileri gelenler hediye verme ve iltifatta bulunmakta olağanüstü çaba gösterdiler." Elkas Mirza o kadar zengin bir şekilde ağırlandı ki sonunda halk bir sefahat âlemi derecesine varan bu hediye yağmurunun maliyeti konusunda şikâyet etmeye başladı; ayrıca onla-

7 Naima, *Tarih*, 2, s. 313.

8 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar*, 69a-b; Peçevi, *Tarih*, 1, s. 268-69. Ayrıca bkz. Hammer, *Histoire*, 6, s. 8.

ra göre "sapkınlık ve döneklik mikrobu taşıyan" bir Şii olan Safevi şehzadesinin Sünni Müslümanlar arasında bulunması tehlikeliydi. Halktaki bu hoşnutsuzluk söylentilerine padişahın cevabı, "Biz saltanatın şerefini korumak için gerekeni yaptık. Bize ihanet ettiği takdirde cezalandırılmasını Allah'a havale ettik" oldu.[9] Hurrem Elkas Mirza'nın ağırlanmasında belki de kişisel bir çıkar görmüştü: Safevi şehzadesinin bir doğu seferi için bahane olabileceğini umut ediyordu. Böyle bir sefer damadı Rüstem'in askeri yeteneğini göstermesi, ayrıca oğullarından birinin Süleyman yokken Rumeli Beylerbeyliği'ne atanması için fırsat yaratacaktı.[10]

Hurrem şahsen hiçbir elçilik görevi üstlenmediyse de diplomatik yazışmalarda sultanın sesi oldu. Yazışmaları iki konu üzerine odaklanmıştı: Sultanın barışçı niyetlerine ilişkin güvence vermek ve hediye alışverişi. Kadınların diplomatik rolleri barış çağrılarıyla bağlantılı gibi görünüyor; Süleyman'ın barış amaçladığında bilhassa Hurrem kanalıyla konuşmuş olması mümkündür. Saltanatının son yıllarında Süleyman'ın gittikçe daha fazla önem verdiği hedef, imparatorluk sınırlarında barışın sağlanmasıydı.[11]

Süleyman döneminde Hurrem'in vatanı Polonya Krallığı ile sık sık diplomatik ilişkiler kuruluyordu. Polonya'nın sultana gönderdiği elçilerin sayısı diğer devletlerinkinden fazla, toplam 18'di.[12] Polonya Kralı I. Sigismund büyük ölçüde Hurrem'in nüfuzu sayesinde Osmanlılarla barışı sürdürebildi. Hurrem onun 1548'de kral olan oğlu II. Sigismund ile şahsen mektuplaşmaktaydı. Tahta çıktığında kendisine bizzat yazarak kutladı. Daha sonra Sigismund'un bir mektubuna yazdığı cevapta, kendisinin dostluk teminatlarını sultana ilettiğini, bu haberden hoşnut olan Süleyman'ın da "Eski kralla kardeş gibiydik ve Allah'ın izniyle bu kralla baba oğul gibi olacağız" dediğini belirtmişti. Hurrem devamla Sigismund'a, arzularını ken-

9 Peçevi, *Tarih,* 1, s. 269.

10 Hammer, *Histoire,* 6, s. 8-9.

11 Bkz. Navagero'nun (1553) raporu, aktaran Alberi, *Relazioni,* 1, s. 73, 80,90 ve Busbecq'in 1560 tarihinde Rüstem Paşa'yla yaptığı şahsi konuşmalarla ilgili raporu, *Turkish Letters*'da.

12 Sokolnicki, "La Sultane Buthène," s. 236.

disine bildirdiği takdirde sultandan onun adına bunları istemekten mutluluk duyacağına dair güvence vermişti. Mektubunu kendisine hediye olarak iki çift gecelik, altı mendil ve bir el havlusu gönderdiğini bildirerek bitirmişti.[13] Mihrimah'ın yazdığı ve aynı kurye ile gönderilen mektuplar da Hurrem'in mektuplarıyla benzer içeriğe sahipti. Sultanın ve Mihrimah'ın kocası Sadrazam Rüstem Paşa'nın mektuplarını da aynı kurye taşıyordu.[14] Polonya kralı ile diplomasi belli ki bir aile uğraşıydı.

Hurrem Safevi Hükümdarı Şah Tahmasp'ın kız kardeşi Sultanım ile de mektuplaşıyordu. Süleymaniye Camii'nin tamamlanması şerefine şah hediye olarak camiye serilecek halılar yolladı. Sultanım'dan gelen bir mektup Hurrem'e halıların gönderildiğini bildiriyor ve İran halkının Süleyman ve saltanatının bekası için dua ettiğini temin ediyordu. Mektup daha sonra iki devlet arasında yakın zamanda imzalanmış anlaşmayı (1555'te imzalanan Amasya Antlaşması) methediyor ve Hurrem ile sadrazamın (Rüstem Paşa) "bu sevabın hazırlayıcısı ve müsebbibi" ve gerçekleşmesinde "ortak ve taraf' olduğuna kuşku olmadığını belirtiyordu. Hurrem, cevabında Sultanım'a Safevilerin Süleymaniye Camii'ne yaptıkları bağışlar için teşekkür ediyor ve padişahın iki hükümdar arasındaki barış ittifakına bağlılığını vurguluyordu. Süleyman'ın Safevi topraklarına daha önce yaptığı seferlerin "Müslüman topraklarını mahvetmek" değil, "dini yapıları onarma ve Tanrı hukukunun topraklarını süsleme" gayesini güttüğünü söylüyordu (Süleyman'ın eski Sünni halifeliğinin merkezi Bağdat'ı fethine ve dört Sünni mezhebinden birinin kurucusu Ebu Hanefi'nin türbesini restore ettirmesine değiniliyor). Her iki mektubun büyük kısmı barışın sürmesi dileğine ilişkin ifadelere ayrılmıştı.[15]

---

13 Bu mektuplar için bkz. Askenazy, "Listy Roxolany", s. 115-17; Uçtum, "Hurrem vè Mihrimah Sultanların Polonya Kralı II. Zigismund'a Yazdıkları Mektuplar", 712-13. Bu mektuplardan üçünün reprodüksiyonu ve tartışılması konusunda (Giles Veinstein tarafından) bkz. Bernus-Taylor ve ark. *Soliman le Magnifique*, s. 48-50.

14 Mihrimah'ın mektupları için bkz. Uçtum, "Hurrem ve Mihrimah Sultanların ... Yazdıkları Mektuplar", s. 712-14.

15 Sultanım'ın Hurrem'e mektubu için bkz. *Shah Tahmasb-e Safavi, Mujmu'a-yi Asnad ve Mukatibat-i Tarikhi*, s. 343-46; Bu mektuba dikkatimi çektiği ve bana tercüme ettiği

Valide Sultanların Diplomatlığı

Hurrem'den sonraki kuşakların valide sultanları yabancı devlederle ilişkilerin yürütülmesiyle özgürce uğraştılar. Bunu Osmanlı payitahtındaki yabancı elçilerle ilişkiler ve devletlerin başındakilerle yazışmalar kanalıyla yaptılar. Hanedanın büyükleri olarak diplomatik ilişkileri başlatmakta Hurrem'den daha özgür olmakla kalmıyor, aynı zamanda bu konuda ellerine daha fazla fırsat geçiyordu. Tıpkı valide sultanın halk önüne çıkışlarının padişahın gittikçe daha fazla saraya kapanmasının yarattığı boşluğu doldurmaya yardım etmiş olabileceği gibi, yabancı devletlerle ilişkileri de, en yakın danışmanları dışında kimseyle iletişim kurmaya tenezzül etmeyen padişahın asla sağlayamayacağı doğrudan bağların yaratılmasına zaman zaman yardım etmiş olabilir.

16. yüzyıl sonunun valide sultanlarının çabaları da Hurrem'inkiler gibi büyük ölçüde barışı korumaya hasredilmişti. Faaliyetlerinin, seçenekleri açık tutma açısından, yüzyılın son onyıllarında hem Rumeli hem de Safevi sınırlarındaki uzun ve masraflı seferlerin sıkıntısına düşen Osmanlıların bu diplomatik zorluk döneminde stratejik açıdan faydası dokunmuş olabilir. Ancak, valide sultan her zaman sultanın iradesini temsil etmiyordu; kendi çıkarına göre hareket etmekte hiç tereddüt etmediği anlaşılmaktadır.

Valide sultanların dış ilişkilerin yürütülmesine karışması III. Murad ve III. Mehmed'in saltanatları sırasında özellikle göze çarpıyordu. Bu dönemin bazı dikkate değer özellikleri öne çıkmalarına yol açtı: Osmanlılarla çeşitli Avrupa devletleri arasında yoğun diplomatik faaliyet vardı, Avrupa hanedanlarında güçlü kadınların bulunması ve Nurbanu ve Safiye sultanların politikada sahip olmalarına izin verilen olağanüstü nüfuz. Venedik Elçisi Soranzo 1581'de "Divan-ı Hümayun'dan lütuf ve ayrıcalık" bekleyen herkesin III. Murad'ın annesine ve hasekisine başvurması, en azından onları atlamaması gerektiğini kaydetmişti.[16]

---

için Kathryn Babayan'a teşekkür borçluyum. Hurrem'in Sultanım'a mektubu için bkz. Feridun Beg, *Münşeat üs-Selatin,* 2, s. 65-66.

16 Alberi, *Relazioni,* 2, s. 237.

Nurbanu ve Safiye'nin diplomatik çabalarının belki de en değişmeyen özelliği Venedik Cumhuriyeti'nin desteklenmesiydi. Venedik bu dönemdeki Osmanlı ilerlemesinin en sık kurbanı olan Avrupalı devletti; iki valide sultanın Venedik çıkarlarını öne çıkarmasına, cumhuriyeti yatıştırmakta yararlı bir araç diye bakılıp hoşgörüyle karşılanmış olabilir. Nurbanu'nun ilgisi hiç değilse kısmen kişiseldi: iki ileri gelen Venedik ailesinin gayri meşru kızıydı, Osmanlı Kaptan-ı Deryası Hayreddin Paşa tarafından 1537'de esir alınmıştı.[17] 1583'te, Elçi Contarini'ye göre,

> Bu En Sami Cumhuriyete karşı büyük yakınlığı var gibidir ve böyle tanınmak ve elinden geleni yapmak istemektedir. Bana çok iltifat etti ve ayrılırken zat-ı saminizin temsilcisi olarak bana çeşitli kamu törenlerinde verilen onura ek olarak, birçok hediye gönderdi ve içten sözlerle benim bunları zat-ı şahanelerinin bana hürmetinin bir nişanesi olarak ve davranışlarımdan duyduğu büyük memnuniyetin (onun kelimelerini kullanıyorum) bir nişanesi olarak saklamamı rica etti..[18]

Aynı yıl, belki de Contarini'nin teşvikiyle Venedik Senatosu, 131'e karşı 5 oyla, Cumhuriyet'e yararlı hizmetleri dolayısıyla Nurbanu Sultan'a 2000 Venedik altını değerinde bir hediye yollamayı kararlaştırdı.[19] Fransız Elçisi Jacques de Germigny valide sultanın Venedik yanlısı oluşu yüzünden kendi hükümdarına yakınmaktaydı:

> Majesteleri, onun bu dostluğun [yani Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki eski iyi ilişkilerin] korunması ve sürdürülmesi için hep sergilemiş olduğu iyi niyetin artık görülmediğini birçok raporda gözlemlemiştir; oysa tam tersine, Venedik lordları, söylendiğine göre hem onların ülkesinden olduğu hem de sık sık büyük hediyeler verdikleri için kendisinden çok yardım görmektedirler.[20]

---

17 Contarini'nin raporu (aktaran Alberi, *Relazioni,* 3, s. 235). Ayrıca bkz. Spagni, "Una Sultana veneziana", s. 275-82. Diğer esirlerle birlikte Süleyman'a sunulan Nurbanu muhtemelen sultan haremine girdi. Burada Hurrem Sultan gözetiminde eğitilmiş ve 1543'te sancakbeyliğine gönderilirken Selim'e sunulmuş olabilir.

18 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 235-36.

19 Spagni, "Una Sultana veneziana," s. 327-28.

20 *Négotiations de la France dans le Levant,* cilt 3: *Correspondance de Jacques de Germigny, ambassa-*

Valide sultan ölmeden kısa süre önce, anavatanına en büyük hizmeti, Venedik'e bağlı Girit'te olası bir Osmanlı işgalini önleyerek yapmıştır. Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın gelecek yıl için olası bazı planlardan biri olarak böyle bir işgali önermeyi tasarladığını öğrenince, Nurbanu ona hiçbir koşul altında Venedik'e savaş açılmaması gerektiği, zira bunun padişahın ülkesine yarardan çok zarar getireceğine dair bir mesaj gönderdi. Ayrıca, kaptan-ı deryayı böyle bir olasılıktan Murad'a hiç söz etmemesi konusunda uyardı. Kaptan-ı derya padişahın huzuruna giderken, önerisinin yazılı olduğu kâğıdı yere düşürdü. Hizmetkârlarından biri kâğıdı yerden alıp kendisine verdiği zaman, mademki valide sultan karşı, artık bunun bir önemi yok diyerek kâğıdı yırttı.[21]

Safiye Sultan da kayınvalidesinin Venedik yanlısı çabalarını sürdürerek cumhuriyetin elçilerinden parlak övgüler ve uygun hediyeler aldı. Morosini, 1585'te daha Murad'ın hasekisiyken Safiye'nin açıkça Venedik çıkarlarını gözettiğini bildirmişti.[22] 1588'de Elçi Moro'nun sunduğu bir dilekçede, sultana ricada bulunması istenmişti: "Majesteleri, köleniz *Chirazza* [Kira] kanalıyla beni, Büyük Senyör'e verilen iftiralarla dolu rapordan haberdar etmekle büyük bir iyilik yapmıştır. Cumhuriyetimin, İngiltere'ye karşı bir saldırıyı desteklemek üzere İspanya kralına kalyonlar yolladığı tamamen yanlıştır... Venedik elçisi, Majestelerinin bütün bunları Büyük Senyör'e anlatması için yalvarır."[23] 1592'de Bernardo, Safiye'nin birçok kez kendisinden önceki elçiler namına ricada bulunarak padişahı bir kadırganın kaybı konusunda yatıştırdığını ve Venediklilerin tahıl ticaretini elde etmesinde yardımcı olduğunu bildirmişti.[24] Bernardo'nun sözleri şöy-

---

deur de France à Constantinople'daki 13 Aralık 1583 tarihli mektup, aktaran Spagni, "Una Sultana veneziana", s. 334, no. 1.

21 G. Morosini'nin 13 Aralık 1583 tarihli raporu, aktaran Alberi, *Relazioni,* 3, s. 309. Elçiye bu konudaki bilgiyi amiralin hizmetinde bulunan ve kâğıt yok edildiği sırada orada olan bir kaçak vermişti.

22 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 298.

23 *Calendar of State Papers,* Venedik, c. 8, madde 665, Mayıs 18,1588.

24 Tahıl kıtlıkları nedeniyle 1564'ten itibaren buğday ihracı üzerine sert yasaklar konmuştu. 1591 sıralarında piyasa yeniden canlanmaya başladı (Maurice Aymard, "Venise, Raguse et la commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle", aktaran

leydi: "Ona zaman zaman kendisinde şükran duyguları uyandıracak hoş bir şey sunarak iyi niyetini elde tutmayı akıllıca buluyorum."[25] 1596'da Venedik Senatosu'na rapor veren Zane, Safiye'nin cumhuriyetin İstanbul'daki en büyük destekçisi olduğunu anlatıyordu:

> Zat-ı Samilerinin elçileri, size de bildirilmiş olduğu gibi onun aracılığıyla, zaman zaman büyük lütuflar elde etmişlerdir. Sözünün eri, güvenilir bir kadındır. Konstantinopl'de gerçeği sadece onda buldum diyebilir. Bu yüzden benim birçok kez hediyeler sunarak yaptığım gibi, onun şükran duygularını uyandırmak Zat-ı Samilerinin hep yararına olacaktır. O, kendisine hediye verilip verilmediğini anlamak üzere beklemeden elçilerden ya mektup ya da haberciler vasıtasıyla ihtiyacı olan şeyi isteme [âdetini] başlatmıştır.[26]

Safiye 1603'te oğlunun ölümü üzerine aktif politik yaşamdan çekildikten sonra da Venedik elçisi padişaha yakın kadınları hiç usanmadan hoş tutmaya devam etti. 1616'da o sırada I. Ahmed'in hasekisi olan Kösem'in, sultan üzerindeki büyük etkisinden ötürü İstanbul'da sahip olunabilecek en değerli müttefik olduğunu bildiren Cristoforo Valier, onun iltifatlarının ve Venedik'in itibarına yaptığı katkıların gereğince ödüllendirilmesini tavsiye ediyordu.[27]

Ancak Venedik'in desteklenmesi Osmanlıların iyi niyetini korumaya ya da diplomatik ya da askeri bir girişim için desteğini sağlamaya çalışan diğer devletlerin temsilcilerine de iltifat edilmesini engellemiyordu. Diplomasinin belirsizliklerle dolu dünyasında, iyi Osmanlı politikası tüm seçenekleri açık tutmaktı. Osmanlı politikasının belirsizliklerle dolu dünyasında da iyi kişisel politika, hem Osmanlı hem yabancı mümkün olduğu kadar fazla potansiyel müttefik edinmekti. Yabancı devlet temsilcileriyle karşılıklı çıkarlara dayalı ilişkiler geliştiren sadece valide sultan ve hasekiler değildi. 16. yüzyılın son onyıllarından kalma Venedik elçilik raporlarının birçok sayfası Osmanlı elitindeki başlıca kişilerin Venedik'e karşı tutum-

İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", s. 80-81).

25 Alberi, *Relazioni*, 2, s. 360.

26 age, 3, s. 439-40.

27 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni*, 1, s. 302-3.

larının incelenmesine ayrılmıştır. Bu anlatılanlara bakarsak, elitin vezirler ve Enderun görevlileri dahil, en üst kademelerdeki birçok üyesi cumhuriyete politik yarar sağlama karşılığı önemli miktarlarda hediye almıştı. Contarini, Sadrazam Siyavuş Paşa'nın, sultan kızı olan eşini geçindirmenin büyük masraf gerektirmesinden ötürü hediyeleri iyi karşıladığını -"ne kadar büyük olursa o kadar seve seve alıyor" - bildirmişti (II. Selim'in kızı Fatma ile evliydi).[28] Bernardo, Sadrazam Sinan Paşa'ya ve yerine geçen Ferhad Paşa'ya verilmiş 3000'er Venedik altını değerinde hediyelerden söz etmekteydi.[29]

III. Mehmed'in hocası Sadeddin Efendi, sadece Venediklilerden değil, Fransız ve İngilizlerden de hediyeler topluyordu.[30] 1587'de İstanbul'daki diplomatik manzarayı gözlemleyen birisi onun Osmanlı diplomasisinin yönünü nasıl etkilediğini anlatmıştı: "Tüm beklentilerin tersine, en kötü duruma düşen İspanyol heyeti oldu, durumun hâkimi de padişahın hocasının dişlerinin arasına attığı 5000 dukayla İngiliz Elçiliği."[31] Ancak para diğer yönde de akabiliyordu: 1599'da şeyhülislam olan Sadeddin Efendi'nin ölümü üzerine İngiliz Elçiliği'nin bir üyesi şunları söylemişti: "Müftünün öldüğüne sevinmemiz gerek çünkü bize ölen elçimizin borcuyla ilgili sorun çıkartacaktı. Güçlüydü ve isteklerini majestelerinin büyük zararına elde ederdi."[32] İngiltere Elçisi Edward Barton'un Sadeddin'e borcu oldukça fazlaydı: 700,000 akçe.[33]

16. yüzyıl sonunda İspanya Habsburglarıyla mücadelesinde padişahtan yardım uman I. Elizabeth'in İngilteresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle ateşli bir aşığıydı. Daha 1583'te kurulan İngiliz Elçiliği'nin şaşırtıcı başarısında Safiye Sultan'ın yardımlarının rolü

28 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 239.

29 age, 2, s. 409.

30 Elçi Zane'ye (1594) göre, Sadeddin Efendi bu üç ülkenin çıkarlarını kolluyordu fakat İspanyol çıkarlarına karşıydı (Alberi, *Relazioni,* 3, s. 435-36).

31 *The Fugger News-Letters, 1568-1605* (İkinci Seri), s. 131.

32 Nicholas Salter'e 3 Kasım 1599 tarihli mektup, aktaran Sanderson, *The Travels,* s. 183.

33 Bkz. Sanderson'un Thomas Simonds'a 21 Eylül 1599 tarihli mektubu *(The Travels,* s. 181): "Müftü perşembe günü öldü ve cuma günü gömüldü. Artık talep ettiği yedi yük paradan söz edilmeyeceğini biliyorum..." Bir "yük" 100,000 akçeye eşitti.

hiç de az değildi.[34] İkinci Elçi Edward Barton güçlü Osmanlılarla samimi ilişkilerini sürdürmeyi becerdi ve III. Mehmed'e 1596 Eğri seferinde eşlik etmek gibi eşi görülmemiş bir ayrıcalık kazandı. Barton'un başkentten ayrılırken yerine vekil bıraktığı John Sanderson, Barton'a gösterilen "olağanüstü itibara" değinmişti: "Özellikle Türk'ün annesinin yardımları ve biraz para sayesinde insanları prens ve patrik yaptı veya yerinden etti, valilerle arkadaşlık etti ve kadıların huzurunu tercih etti."[35]

Safiye'nin İngiliz Elçiliği'yle ilişkisinin ilginç bir özelliği de Barton'dan sonraki elçinin sekreteri Paul Pindar'dan hoşlanmış olmasıydı. Onunla 1599'da kraliçenin hediyesi olan muhteşem bir arabayı kendisine teslim etmeye geldiğinde tanışmıştı. Kraliçenin padişaha yolladığı hediye orgu getiren org ustası Thomas Dallom'a göre "Valide sultan Mr. Pindar'dan çok hoşlandı ve sonra özel olarak buluşmak üzere kendisini çağırttı, ama buluşmaları iptal edildi."[36] Buluşmayı muhtemelen ahlaki ve politik adabın böylesine ihlaline izin veremeyecek olan padişah iptal etmişti (Pindar sadece bir sekreterdi). Valide sultanın sahip olduğu görece daha fazla sosyal özgürlüğe rağmen (hem itibarının hem de yaşlı kadınların genelde sahip olduğu daha büyük hareket serbestisinin sonucuydu bu özgürlük) hanedanın örnek kişisi olan valide sultan, davranışlarında âdetlere mutlaka uymalıydı. Kurallara uygun davranışın temel bir kuralı sadece cinsler arasında değil, farklı statülerdeki insanlar arasında da sınırlara saygının ve gereken mesafenin korunmasıydı. Yabancı elçiliklerle valide sultan arasındaki diplomatik ilişki esas olarak valide sultanın "Kira" diye tanınan Yahudi aracısı [başmusahibesi] (Moro'nun daha önce anılan dilekçesindeki "*Chirazza*") vasıtasıyla sağlanırdı. Valide sultanın kethüdası gibi

34 İngiliz Elçiliği'nin kurulması konusunda bkz. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582;* Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetleri.*

35 Sanderson, *The Travels,* s. 61. Barton'un cazibesi, ikna ediciliği ve valide sultanla samimiyetine bir örnek konusunda bkz. Mayıs 1592'de valide sultana hitaben yazdığı dilekçe (*Calendar of State Papers,* Venedik, cilt 9, madde 12).

36 Dallam, *The Diary,* s. 63. Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetleri,* s. 86, Safiye'nin Pindar ile birçok kez görüştüğünü söyler.

başmusahibesi de önemli zenginlik ve nüfuz sahibi olabilirdi.[37] Safiye'nin Kira Kadın'ı Esperanza Malki'nin iyi niyetini elde etmenin gereğine değinen Barton şöyle demekteydi: "Kendim valide sultan ile görüşemediğim için ve bütün işlerim anılan aracının elinden geçtiği için, onun dostluğunu yitirirsem valide sultanla ilişkiyi yitirmiş olurum..."[38] Valide sultanın diplomatik tercihleri her zaman padişahınkiyle uyum içinde olmazdı. Elçi Morosini, annesinin ve başkalarının III. Murad'ı Venedik çıkarlarından yana olmaya ikna edemeyişleri hakkında şunu söyler:

> [Padişah] bütün onu yanıma çekme çabalarıma ve Zat-ı Samilerine yardım için elinden gelen her şeyi gerçekten yapan annesinin çabalarına rağmen, planlarıma hep karşı çıkmıştır. Gerçek bir Türk olduğu ve çok hırslı olduğu için, Hıristiyan yanlısı gibi görülmekten çekinmektedir... Onu, bizzat görüşmek dışında, ikna etme umudumuz olduğunu sanmıyorum. Zira annesi ve akrabaları kanalıyla yapılanlara pek kulak asmıyor...[39]

1593'te İngiliz çıkarlarını savunan Safiye (o sırada hasekiydi), III. Murad'ı Barton'un bir yıl önce Osmanlılarla Habsburglar arasında çıkmış olan Macaristan Savaşı'nda bir anlaşma müzakere etmeye çalışması için izin vermeye ikna edemedi. Venedik Elçisi Zano raporunda "[Safiye] Sultanın, İngiliz elçisinin barış için arabuluculuk etmesine izin vermesi için padişahı ikna etmeye çalıştığını, ancak Majestelerinin ona kulak asmadığını duydum" diyordu.[40] İki yıl önce, Safiye'nin padişahı İspanyollara karşı denize açılmaya ikna etme çabaları neticesinde Sadrazam Sinan Paşa Barton'a düşman olmuştu.[41] Göründüğü kadarıyla Sinan Paşa, başarılı bir deniz seferinin Ciğalazade Sinan Paşa'nın sadrazamlığa tayiniyle neticelenmesinden korkuyordu. Safiye, oğlunu Barton lehine ikna etme konusunda daha başarılı olmuş görünmektedir; çünkü Barton kariyerinde en nüfuz

37 Kira'lar konusunda bkz. Mordtmann, "Die Jüdischen Kira im Serai der Sultane".

38 Skilliter, "Three Letters," s. 148.

39 Alberi, *Relazioni,* 3. s. 298-99.

40 *Calendar of State Papers,* Venedik, cilt 10, madde 240, Zane'nin duka ve senatoya 4 Aralık 1593 tarihli raporu.

41 *Calendar of State Papers,* Venedik, cilt 7, madde 1134.

sahibi olduğu noktaya Murad'ın 1595'te ölümünden sonra ulaşmıştı. Bunu Osmanlı ve yabancı herkese Eğri seferine katılarak gösterdi. Nurbanu ve Safiye her zaman padişahtan kendi politik tercihlerini desteklemeye ikna edememiş olmakla birlikte, işlerine gelmeyen kararların en zararlılarını engellemeyi başarmış görünmektedirler.

Yıllar sonra Kösem Sultan ile genç oğlu IV. Murad İspanya ile barışın akıllıca olup olmadığı konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdi. 1625'te yazılan bir Venedik raporuna göre, "Emperyalistler ve İspanyollar sultanın annesinin desteğiyle işin olumlu geliştiğini ilan ettiler."[42] Bir yıl sonra, bir Venedik elçisi sultanın "yaşını aşan bir sağduyu ile" Kaptan-ı Derya Recep Paşa ve Mısır Valisi Bayram Paşa hariç çoğu ileri gelen devlet adamı gibi "ateşkese karşı olduğu"nu bildiriyor ve İspanyolların "umutlarını bu ikisine ve sultanın annesi ve kız kardeşine bağladığını" kaydediyordu.[43] Elçi herhalde Recep Paşa'nın Gevherhan Sultan'la, Bayram Paşa'nın da Hanzade Sultan'la evli olduğunun farkındaydı. Hanzade Sultan ve muhtemelen Gevherhan, Kösem'in kızlarıydılar.

16. yüzyıl sonlarında Nurbanu Sultan ve Safiye Sultan'ın mektupları, bize Osmanlı kadınlarıyla yabancı sarayların ilişkilerine değgin bir başka perspektif sağlar. Mektuplaşma en üst seviyede yürütülüyordu: Nurbanu, Venedik Dukası ve Fransız Ana Kraliçesi Catherine de Medicis ile (ve belki başkalarıyla da), Safiye ise İngiltere Kraliçesi Elizabeth'le yazışıyordu.[44] Nurbanu'nun Venedik'e mektupları dolaysız ve kısadır, kendisiyle cumhuriyet hükümeti arasında Nurbanu'nun hâkim ortak olarak göründüğü, oturmuş ve iş ilişkisine benzer bir ilişki olduğu düşüncesini uyandırır. Mektupların içeriği alınan hediyelerin alındığının bildirilmesi, dukaya ya da İstanbul'daki elçiye gönderilmekte olan hediyelerin duyurulması ve valide sultan tarafından tavsiye edilen kişilere ayrıcalıklı davranılmasına ilişkin dileklerle sınırlıdır. Nurbanu'nun teşekkürlerini bildirdiği hediyeler arasında bir balya ipek, 21 adet çift renkli Şam ipeği elbise, 19

42 age, cilt 19, madde 271.

43 age, cilt 19, madde 475.

44 Elizabeth ve Catherine'in siyasi kariyerleri konusunda bkz. Weil, "The Crown Has Fallen to the Distaff".

adet sim kumaştan elbise ve iki köpek (bunlardan yakınıyordu -çok büyüktüler ve tüyleri çok uzundu) vardı. Ölmeden üç hafta önce Elçi Morosini'den sim kumaş kaplı yastıklar istemişti.[45] Nurbanu'nun da yapılmasını istediği işler oluyordu. Dileklerinden biri muhtemelen 1571 İnebahtı Savaşı'nda Palermo prensinin eline düşen bir Müslümanın serbest bırakılmasıydı. Bu adam "Arap Yasemin Hatun oğlu" Kara Ali diye tanımlanmaktadır. Kadın bu yardımı valide sultandan kendisi istemiş olabilir. Bir başka kez, Saray-ı Hümayun'da görevli Samuel Sevi adında bir doktorun ve sultanın bazı diğer Yahudi tebaasının bir Venedik kalyonunda kaybettikleri mallar için kendilerine tazminat verilmesini istemişti. Kendi kişisel aracısı Kira Ester Handali namına da oğlu Salomon'un Venedik'te lotarya usulüyle bazı mücevherler satmasına izin verilmesini istemişti.[46]

Nurbanu'nun Fransa Kralı III. Henri'nin annesi ve vasisi Kraliçe Catherine de Medicis ile yazışmasının amacı Osmanlı ve Fransız sarayları arasında iyi ilişkiler geliştirmekti. Nurbanu'nun Catherine'i iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirmek amacıyla İstanbul'a bir elçi yollamaya davet ettiği anlaşılmaktadır. Burada da Fransız Elçisi De Germigny'nin acıklı sözlerinin gösterdiği gibi Osmanlıların başka türlü iltifat etmeye pek özen göstermedikleri bir ülkeyle iyi ilişkiler geliştirme işi valide sultana verilmiş olabilir. Catherine'in de şahsen karıştığı bir konu, yirmi yılı aşkın bir süre sürtüşmeye yol açtı: Fransızlar III. Henri'nin kayınbiraderi tarafından denizde esir alınan ve Catherine'in maiyetine dahil edilen iki Türk kadınını geri vermeyi reddettiler. Türk kadınları adına müdahale edenler Nurbanu'nun görümcesi Mihrimah ve kızı İsmihan idi. Ölümünden sadece iki yıl önce çözüme bağlanan bu olayda Nurbanu'nun da rol almış olması olasıdır.[47]

Padişah ile düzenli mektuplaştığı anlaşılan Catherine, Nurbanu'ya da en az bir mektup yazmıştı. Mektubuna "Kralın Ana Kraliçesinden Büyük Senyörün Anne Sultanına" diye başlayan Catherine,

45 Skilliter, "The Letters of the Venetian 'Sultana'" sırasıyla 1, 2, 7 ve 10 no.lu belgeler.

46 age, sırasıyla 3, 6 ve 8 no.lu belgeler.

47 Skilliter, "Catherine de' Mèdici's Turkish Ladies-in Waiting: A Dilemma in Franco-Ottoman Diplomatic Relations," s. 199-200.

kapitülasyonların, Fransa'ya ilk kez 1536'da verilen ticari ayrıcalıkların yenilenmesi için Nurbanu'dan yardım istiyordu:

> Çok soylu, çok mükemmel, âlicenap prenses, çok soylu, çok mükemmel Senyör'ün anne sultanı çok sevgili ve mükemmel dostumuz, Allah büyüklüğünüzü arttırarak çok mutlulukla sonuçlandırsın. Siz majestelerinin, majesteleri büyük imparator yanında nadir ve mükemmel faziletleriniz nedeniyle ne kadar önem taşıdığınızı bildiğimizden ve majestelerinizin, majestelerinin atalarıyla bu taht arasında uzun yıllar boyu var olmuş sarsılmaz dostluğun her iki prensin ortak yararı ve mutluluğu için sürdürülmesi ve korunmasının ne derecede gerekli olduğu konusunu her zaman akıllıca ve güvenilir bir şekilde değerlendireceğinizi bildiğimizden, tüm iyi niyetimizle, sizden böyle övgüye layık bir konuda uygun düşecek yardımı göstermenizi rica etmek üzere bu mektubu yazmayı düşündük. Ayrıca, daha önce majesteleri, yukarıda andığımız oğlunuzun atalarıyla yukarıda anılan bu taht arasında kabul edilmiş olan ve bizim tebaamızla oğlunuzun otoritesi altındaki topraklar arasındaki ticaretin güvenliği için çok gerekli olan mevcut kapitülasyonların acilen yenilenmesine mümkün olabildiği kadar yardımcı olmanızı da rica ediyoruz. Bunu yapmakla majesteleriniz yukarıda anılan ve hep mutluluğunu arttıracak bir şeyler araştırdığınız oğlunuza beslediğiniz sevgi ve ana şefkatini göstermiş olacaksınız. Bunun yanı sıra biz size ebediyen müteşekkir olacağız. Ve fırsat çıktığı anda tüm takdire değer çabalarımızla, bu içten ve samimi iyi niyetimizi göstereceğiz...[48]

Safiye'nin Elizabeth'e mektupları da Nurbanu'nun Catherine ile yazışmaları gibi iyi ilişkilerin sürdürülmesiyle ilgiliydi. Bu bakımdan Hurrem'in mektuplarına benzer ve İslam dünyasının geleneksel kadın diplomasisi üslubuna uyarlar. Fakat Safiye'nin Elizabeth'e mektupları maddi konulara da ilgi gösterilmiş olduğunu sergiler, aslında bu mektupların yazılış amacı öncelikle hediyeler için kraliçeye teşekkür etmek ve ona yollanmakta olan hediyeleri kendisine bildirmekti. Hükümdarlar arasındaki bu hediye alışve-

48 Bertaud, *L'Illustre Orbandale* (de Germigny, *Recueil des pieces choisies, extraites sur les originaux de la negotiations de Mr. de Germigny, de Chalon sur Saône*, için mücellitin koyduğu başlık) s. y., Spagni, "Una Sultana veneziana," s. 320-21'de aktarılır.

rişleri hiç de siyasi önemi az işler değildi. Bu da hükümdar tüketimi ile saltanat politikasının sergilenmesi ve uygulamasının birbirinden ayrılmazlığının bir yönüydü. Bir hediyenin zamanlaması ve kalitesi diplomatik yorumlara yol açabilirdi. İngiltere kraliçesinin padişahın tahta çıkışı şerefine vereceği hediyelerin III. Mehmed ve valide sultana yollanmasındaki dört yıllık gecikme İstanbul'daki elçilik için sıkıntı yaratmıştı. Elçi Barton Venediklilerin verdiği muhteşem cülus hediyelerini hükümetine bildirerek İngiliz hediyelerinin hemen yollanmasında ısrar etmişti[49] Aynı şekilde, Safiye'nin Elizabeth'e hediye yolladığı bir Osmanlı giysi takımından yakut ve incili bir tacın eksik çıkması İngiliz kraliçesini eleştirel sözler söylemeye itmişti. Tacın daha sonra İngiltere sarayına ulaşması bu küçük çapta uluslararası skandala son verdi ve Avrupa diplomatik çevreleri bunu dikkate aldı.[50]

Safiye, Elizabeth'e mektuplarında, onu kendisi adına sultandan dilekte bulunmasına izin vermeye teşvik eder. Safiye, kraliçenin aracısı, Osmanlı sarayındaki sesi olacaktır. 1593'te Safiye III. Murad'ın hasekisiyken, muhtemelen saray kâtip ve hattatlarınca kaleme alınan bir mektupta kraliçeye "içtenlik ve sevginin artmasını sağlayan böyle mektuplar göndermekten vazgeçmediği sürece... şunu bilmeli ki... şanlı prenses ve şerefli hanımın selameti ve arzularına erişmesi için çalışırken, majestelerinizin kibarlığını ve övgülerini padişahın... ayakları dibinde dile getirebilirim... ve [kraliçenin] amaçları doğrultusunda çaba göstereceğim..." diyordu.[51] 1599'da, Safiye valide sultanken gönderilen mektuplar muhtemelen bir kâtip yardımı olmaksızın yazılmıştı: sunuş ve üslup incelikleri diğerlerine göre çok daha azdır, daha dolaysız ve kendi ağzından yazılmışlardır. Bu mektuplar

49 Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, ek E.

50 Bkz. 3 Mart 1600 tarihli *Fugger News-Letters*'daki kayıt (*The Fugger News-Letters, 1568-1605* [İkinci Seri], s. 324). Kayıp tacın esrarına olası bir çözüm için bkz. Skilliter, "Three Letters", s. 154. Yazar tacın Safiye'nin Kira'sı tarafından valide sultanın 1593'te gönderdiği hediyeler arasından gizlice alınarak saklandığını ve 1599 kışında kraliçeye gönderilen yeni bir grup Osmanlı hediyesi içine Kira'nın kendi hediyesi olarak koyulduğunu ileri sürer.

51 Skilliter, "Three Letters", belge 1, 125-126, 132-33. Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company,* s. 2-4'te mektubun kaba taslak bir çevirisi verilmiştir.

Elizabeth'in Safiye'den iki ülke arasındaki iyi ilişkilere destek vermesini istediğini düşündürür:[52]

> Mektubunuzu aldım... Allah'ın izniyle yazdıklarınıza uygun şekilde harekete geçeceğim. Bu bakımdan içiniz rahat etsin. Oğlum padişaha sürekli anlaşmaya göre hareket etmesini nasihat ediyorum. Ona bunları söylemeyi hiç ihmal etmiyorum. Allah'ın izniyle, bu bakımdan üzüntüye düşmezsiniz, inşallah siz de her zaman dostlukta kararlı olursunuz. Allah'ın izniyle dostluğumuz hiç ölmez. Bana bir araba yollamışsınız, bu bana takdim edildi. Memnuniyetle kabul ediyorum. Ben de size bir elbise, bir kuşak, iki büyük sim işlemeli hamam havlusu, üç mendil ve bir yakut ve incili taç yolluyorum. Size layık olmayan bu hediyelerin kusuruna bakmayın.[53]

Bu dört kraliçe -Nurbanu, Safiye, Elizabeth ve Catherine- arasındaki mektuplaşmalar ve birbirlerinden istedikleri yardımlar, 16. yüzyılın son onyıllarında benzersiz bir diplomatik ilişki biçiminin var olduğunu düşündürmektedir. Bu kraliçeler kadın olarak gerçekleştirdikleri -belki de bilerek geliştirdikleri- özel iletişimin bilincinde görünmektedirler. Hükümdar anneleri olarak Catherine, Nurbanu ve Safiye kuşkusuz fiili hükümranlığın getirdiği kısıtlamalar olmadan ama hükümetin göbeğinde nüfuz sahibi kişiler olarak ellerindeki gücün ne kadar esnek olabileceğinin farkındaydılar. Elizabeth de hükümetinin bıkıp usanmadan flört ettiği Osmanlılarla kurulabilecek ikinci bir iletişim kanalının varlığını memnuniyetle karşılamış olabilir. Ulaşılmazlık protokolüyle eli kolu bağlanan Osmanlı sultanı, kuşkusuz bir başka hükümdar ile kadınların mektuplarındaki gibi doğrudan bir iletişim kuramazdı.

---

52 Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetleri,* s. 87'ye göre, Elizabeth padişaha ve annesine yazdığı mektuplarda 1593 anlaşmasının yenilenmesini istemiştir.

53 Skilliter, "Three Letters", belge 11, s. 134-35,138-39.

9

POLİTİK GÜCÜN KULLANILMASI

Osmanlı tahtı 13. yüzyıl sonundan 17. yüzyıl başına kadar on dört kuşak boyunca kesintisiz bir çizgide babadan oğula geçti. Bir yandan kendini oğullarının iktidar hırsına karşı korumak için uyanık bulunmak zorunda olan padişah, bir yandan da evlatlarını hayatta tutmak ve birbirlerine karşı korumakla uğraşıyordu. Ayrıca oğullarının imparatorluk kariyerine hazırlanmasının nihai sorumlusu da kendisiydi. Tahta geçmede ekberiyet sisteminin kurumlaşmasıyla baba-oğul bağı zayıfladı. Tahta çıkana kadar çocuk sahibi olamayan bir padişahın, oğulları ergenlik çağına gelmeden ölmesi ihtimali oldukça büyüktü. Ayrıca, eğer kardeşleri varsa onlar oğullarından önce hükümdarlık edeceğinden, oğullarını doğrudan kendi varisleri olarak da göremiyordu. Hükümdar hâlâ "sultan oğlu sultan" olarak selamlanıyorsa da üç yüz yıllık karizmatik baba-oğul bağı kopmuştu. Artık, sadece politik yararı açısından değil -çünkü anneleri şehzadelerin yaşamında hep önemli olmuştu- halkın tanıması açısından da hanedandaki temel bağ, ana-oğul arasındakiydi.

Hükümran gücün merkezi olarak Saray-ı Hümayun'un öneminin artmasıyla birlikte, valide sultanın statü ve otoritesi de arttı. Bu politik rol zaman içinde öylesine rutinleşti ki valide sultanlık unvanlı bir makam diye görülmeye başlandı. Büyük politik nüfuz sahibi her makamdaki insan gibi valide sultanın da dikkate değer bir muhalefet, hatta zaman zaman padişah oğlunun muhalefetini bile uyandırması mümkündü. Valide sultan politik sahnede mücadele edenlerden sadece biri bile olsa, bir bütün olarak hanedanı temsil etmesine imkân veren politika üstü bir rol de benimseyebilirdi. Kriz anlarında valide sultan hanedanın büyüğü olarak siyasada bütünleş-

tirici bir güç sıfatıyla hareket edebilir, ilişkilerde padişahın tahttan indirilmesi kadar şiddetli kesintileri bile yumuşatırdı.

Şehzade Annesinin Koruma ve Eğitme Görevi

Süleyman öncesi dönemin en önemli politik ilişkilerinden biri şehzade ile annesi arasındaki bağdı. Hanedan politikalarında 16. yüzyılda meydana gelen değişiklikler sultan ailesinin dinamiklerini değiştirdiyse de bu temel ilişkiyi yerinden oynatmadı. Yeni bir rolün -hasekilik, cariye anne ile padişah arasındaki bağı vurgulayan bir rol- gündeme gelmesine ve sultan kızlarının üst mevkilerdeki görevlilerle yaptıkları evliliklerin onları iktidar ile farklı bir ilişki içine sokmasına rağmen, hanedan kadınları için en büyük otorite ve statü kaynağı hanedandan bir erkeğin anneliği olmaya devam etti. Ekberiyet sisteminde şehzadelerin annelerine ihtiyaçlarının azaldığını düşünmek yanlış olur. Şehzadeler arasında artık tahta kim geçecek diye savaş çıkmıyordu ama Süleyman saltanatındaki açık veraset mücadelesi sisteminden ekberiyet sistemine geçiş pürüzsüz olmadı. Tahtın varisi belirlenince (örneğin III. Murad saltanatı sırasındaki gibi) padişah ile tahta geçme sırasını bekleyen şehzade arasında karşılıklı bir güvensizlik oluşurdu. Padişah tahttan indirileceğinden, şehzade ise idam edileceğinden korkardı. Ekberiyet sisteminde, bu kez kardeşler arasında bir güvensizlik vardı. Şehzadelerin hâlâ korunmaları gerekiyordu. Artık hayatta kalmalarını sağlamakta çıkarı olabilecek bir lala ya da maiyet üyeleri de yoktu. Saray içinden ya da dışından şu ya da bu hizip onun adaylığını destekleme tercihi yapmamışsa, saraya kapatılmış şehzadenin temel, bazen de tek etkin müttefiki annesi ve onun yandaşları olurdu. Aslında bu tür hizip desteği de genellikle annesi aracılığıyla gerçekleşirdi.

Şehzade annesinin en hayati işlevi onun hayatta kalmasını sağlamaktı. Bunun en önemli yollarından biri, onu padişahın hoşnutsuzluğundan korumak, özellikle de padişahta şehzadenin taht üzerine plan yaptığına ilişkin herhangi bir kuşku doğmasını engellemekti. İkinci bölümde gördüğümüz gibi, II. Bayezid'in oğlu Alemşah'ın annesi Gülruh Hatun oğlunu maiyetinin dalaverelerinden korumaya

çalışıyordu; padişah, Alemşah'ın kötü davranışı hakkındaki raporlardan -şehzadeyi ya da Gülruh'u değil- maiyetini sorumlu tutmalıydı. Guillaume Postel'a göre, Süleyman'ın annesi Hafsa, tahta çıkma konusuna herhangi bir ilgi göstermeyi reddetmesini söyleyerek oğlunu babası tarafından öldürülmekten kurtarmıştı. Ölümünden birkaç yıl önce I. Selim'in, sultanlıktan çekilmek istediğini söyleyip, hangisinin imparatorluğu yönetmek istediğini sorarak oğullarının sadakatini sınadığı söylenir. Postel, "Buna olumlu cevap verme cüretini gösterenler öldü. Selim'i anlayan annesinin daha önce nasihat vermiş olduğu şimdiki padişah Sultan Süleyman ise her şeyi reddederek babasının oğlu değil kölesi olduğunu, o öldükten sonra bile bu sorumluluğu çok büyük üzüntü ile alabileceğini söyledi" diyordu.[1] Bu öykünün ayrıntıları doğru olmasa, hatta sonradan uydurma olsa bile, o sırada yaygın olarak, padişahla şehzade arasındaki ilişkinin zayıf olduğu ve bütünüyle kopmasını önlemede annenin hayati rol oynadığının düşünüldüğünü gösterir.

Süleyman dönemi Habsburg Elçisi Busbecq, Hurrem'in, oğlu Bayezid'i babasının öfkesinden nasıl korumaya çalıştığını anlatmıştı. Süleyman'ın saltanatının sonuna doğru, ortada potansiyel varis olarak sadece Bayezid ve ağabeyi Selim kaldığında, Bayezid taht üzerinde hak iddia eden birini destekleyerek babasını kızdırdı. Baba oğul karşılıklı tavırlarını, Osmanlıların âdeti olduğu üzere bir şiir alışverişi ile birbirlerine ilettiler: Bayezid'in şiiri şöyle bitiyordu: "Bayezid'in suçunu bağışlayın, bu kölenizin hayatını bağışlayın / Suçsuzum, Allah biliyor, saadetlû sultanım, babam." Süleyman cevap olarak şunları yazdı : "Bayezid'im, davranışlarını düzeltirsen suçunu bağışlarım / Ama bir kere olsun 'suçsuzum' deme de pişmanlık göster sevgili oğlum."[2] Busbecq'e göre, padişahın şehzadeyi ciddi olarak cezalandırmaktan caydırılmasında Hurrem etkili olmuştu:

> Birkaç gün öfkesinin yatışmasını bekledikten sonra padişahın huzurunda konuya değinerek gençliğin düşüncesizliğinden, kaderin

1 Postel, *De la République des Turcs,* s. 60. Bu öykü konusunda bildiğim tek kaynak bu. Bu öykü Selim'in 1514 İran seferi öncesinde Süleyman dışında bütün oğullarını idam ettirdiği rivayetini doğrular gibidir (Bkz. böl. 3).

2 Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası*, s. 208-10.

kaçınılmazlığından dem vurdu ve Türkiye(?) tarihinden benzer olayları andı... Adalet ilk defa işlenen bir suçun affını gerektirir dedi. Oğlu davranışlarını düzeltirse, babası oğlunun hayatını bağışlamış olmakla çok şey kazanacaktı. Yok, eğer kötü yola dönerse, kendisine her iki suçun da cezasını çektirmek için bol bol fırsat olacaktı. Padişaha yalvardı: oğluna acımıyorsa bile, bir ananın oğlu için dualarına merhamet etmeliydi...[3]

17. yüzyılda şehzadeler ve anneleri uzak bir sancakta değil de Saray-ı Hümayun'da yaşarken çok ihtiyatlı olmak zorundaydılar. Artık sadece padişahın değil, valide sultanın ve rakip şehzade anneleri ve taraftarlarının da dikkatli gözleri üzerlerindeydi. İki anne kuşağı arasındaki çatışmayı en canlı haliyle Mahmud olayı gösterir. III. Mehmed'in en büyük oğlu Mahmud'un annesi şehzadenin adaylığını desteklemeye çalışırken yeterince tedbirli değildi. Oğlunun geleceğini danıştığı bir müneccimin saraya gönderdiği bir mesaj Valide Safiye Sultan'ın eline geçince Mahmud ve annesi öldürüldüler. Mesaj, Mahmud'un altı ay içinde babasının yerini alacağını bildiriyordu. Doktorların sefere çıkmaması için uyaracakları derecede kilo alıp sağlıksızlaşan padişah,[4] Mahmud yeniçeriler tarafından çok sevildiği için bu kehanette özel bir tehlike hissetmişti.[5] Osmanlı sarayındaki İngiliz Elçisi Henry Lello bu olayı uzun uzun rapor etmişti:

[Padişahın] 18-19 yaşlarındaki en büyük oğlu, babasının nasıl tamamen kendi para hırsından başka bir şeye saygı duymayan büyükannesi yaşlı sultan hanım tarafından yönetildiğini ve devletin çökmekte olduğunu görerek kedere kapıldı ve söylenmeye başladı. Bu konuda sık sık babasının eşi, annesi küçük sultan hanıma yakınırdı. O da valide sultan tarafından pek sevilmez, bu durumdan aynı şekilde üzüntü duyar ama düzeltemezdi. Ama kendi kendine düşünüp bir bilgeye ya da müneccime adam yollayıp (çünkü hepsinin batıl inançları çok kuvvetlidir) oğlunun kralın

3 Busbecq, *Turkish Letters,* s. 83. (Mektup 11, Temmuz 1556). Ayrıca bkz. Turan, *Şehzade Bayezid Vak'ası,* s. 42-43.

4 *Calendar of State Papers,* Venedik, c. 9, madde 563; Girolamo Capello'nun duka ve senatoya raporu, Mart 1597.

5 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 281; Naima, *Tarih,* 1, s. 312-13; Uzunçarşılı, "Üçüncü Mahmud'un Oğlu Şehzade Mahmud'un Ölümü", 263-67. Olayın başka ayrıntıları için bkz. böl. 4.

yerine geçip geçmeyeceğini, imparator eşinin ne kadar yaşayacağını öğrenmeye karar verdi. Cevap kendisine yazılı olarak gönderildi. Ulak mesajı yanlışlıkla küçük sultan hanım yerine büyük sultan hanıma götürdü. Mesajı açan sultan hanım gelinine geldiğini anladı. Mesajda Mahmud'un altı ay içinde imparator olacağı yazıyor ama sultan ölecek mi, devrilecek mi, söylemiyordu. Valide sultan bunu hemen bir ihanet komplosu olarak yorumladı ve oğlu imparatorun duygularını da körükledi. O da bunu daha iyiye yormayarak (kıskançlık duyduklarına hiç acımazlar) oğlunu çağırttı. Onu sorguya çekti, çocuğun annesinin yaptıklarından hiç haberi yoktu. Bir şey itiraf ettirilmek istendiği zaman âdet olduğu üzere, şehzadeyi yatırıp falakaya çektiler. Hapsettiler. Aradan iki gün geçince bir daha dövdüler. Her seansta 200 değnek vurdular fakat ağzından bir şey alamadılar. Sonra annesi getirilip sorguya çekildi. Kadın oğlunun kaderini öğrenmek için müneccime adam yolladığını itiraf etti fakat ne bir zarar verme niyeti ne de çok sevdiği kocasının devrilmesi gibi bir düşüncesi olmadığını söyleyerek onu sevgisi konusunda defalarca temin etti. Bunlar onu ve özellikle de valide sultanı tatmin etmedi. Şehzadenin annesiyle bu işe karıştığı tahmin edilen otuz yandaşı canlı canlı çuvallara tıkılıp denize atıldılar.[6]

Lello daha sonra "boğdurulan ve en bayağı ve gizli şekilde gömülen" (ancak babası öldükten sonra kardeşi I. Ahmed tarafından "güzel bir türbeye" gömülerek onurlandırılan) Mahmud'un idam edilişini anlatır. Kaderin cilvesine bakın ki III. Mehmed, Mahmud'un idamından altı buçuk ay sonra, Aralık 1603'te ölmüştür. Lello, kendinden önceki elçi Edward Barton'un aksine, Safiye Sultan'ı hiç sevmezdi. Olayı anlatışı görüşlerinden etkilenmiş olabilir.

I. Ahmed'in hasekisi ve üç saltanat döneminin valide sultanı Kösem, şehzadelerin koruyucusu olarak uzun bir kariyer geçirdi. Hurrem gibi onun da birkaç oğlu vardı; üstelik bu şehzadeler önceki kuşakların hanedan politikalarının ağır tehdidi altındaydı. 16. yüzyıl sonuna doğru verasette ilk evlat hakkına doğru yöneliş yüzünden oğullarının başka bir cariyenin oğlu olan en büyük

6 Lello, *The Report of Lello*, s. 14 15.

ağabeyleri Osman'a kurban gideceklerini seziyordu. I. Ahmed'in saltanatı sırasında tahta geçiş düzeninde belirgin değişiklikler yapılması belki de Kösem'in çabaları sayesinde ortaya çıkmıştı.

Kösem, Osmanlı hanedan tarihinde ekberiyete geçişin mümkün hale geldiği dönüm noktasında, son derece nüfuzlu bir hasekiydi. Eğer Ahmed veliaht sahibi olduktan sonra, gelenek gereği kardeşi Mustafa'yı idam etmiş olsaydı, yerine en büyük oğlu Osman geçecekti. Hükümdarlığın babadan oğula geçme usulü böyle gerektiriyordu. Muhtemelen yeni padişah da erkek çocuk sahibi olur olmaz Kösem'in oğulları Murad, Kasım ve İbrahim de dahil bütün kardeşlerini idam ettirecekti. 1612'de Venedik Elçisi Simon Contarini, Kösem'in Osmanlı hanedanının geleneğine ters bile olsa kardeşine zarar vermemesi gerektiğini savunarak, babasının ilk erkek çocuğu olmadığı halde tahta tamamen kaderin cilvesiyle çıkan Ahmed'i Mustafa'nın canını bağışlamaya ikna ettiğini bildirmişti. Contarini'ye göre, burada Kösem'i harekete geçiren şey "şimdi kendisinin bir kardeşe gösterdiği bu merhametin ileride ilk doğan şehzadenin kardeşi olan kendi oğlu için de gösterilebileceği"ydi.[7]

Kösem'in kulis faaliyeti Mustafa'nın hayatta kalmasına ve Ahmed'in ölümünden sonra tahta çıkmasına belki yardımcı olmuştur. Ancak Osman'ın tahtı ele geçiremeyişinde kendi lehine kulis yapacak bir annesinin olmamasının da payı vardır. Osman'ın annesi Mahfiruz, ehliyetsiz Mustafa tahttan indirilip oğlu nihayet 1618'de tahta çıkarıldığında hayattaydı. Ancak bugünkü çalışmaların varsayımlarının tersine,[8] Mahfiruz Osman'ın saltanatı sırasında Saray-ı Hümayun'da oturmadı, valide sultanlık da yapmadı (Osman devrinin harc-ı hassa defterlerinde hiçbir valide sultan adı geçmez).[9]

---

7 Barozzi ve Berchet, *Le Relazioni,* 1, s. 132. Anlaşıldığı kadarıyla Contarini Kösem'in en büyük oğlu Murad'ın Ahmed'in ikinci oğlu olduğunu varsaymaktadır. Aslında Murad, Osman ve Mehmed'den sonra üçüncü oğludur. Ayrıca bkz. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* 3, s. 270.

8 Altundağ, "Osman II", s. 444; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* 1, s. 192; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* s. 48 (Uluçay'ın Mahfiruz'un valide sultan olarak oynadığı rolün kanıtı olarak gösterdiği belgeler verdiği numara ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivleri'nde bulunamamıştır).

9 BA, MM, 855, 861, 1606.

Mahfiruz oğlunun tahta çıkmasından iki yıl sonra, 1620'de öldü ve Eyüp Camii haziresine gömüldü. 1620'nin ortasından itibaren Osman'ın dayesi olağanüstü büyük bir maaş almaya başlamıştı (her zamanki günlük 200 akçe yerine 1000 akçe);[10] bu, onun artık resmen valide sultana vekalet görevini üstlendiğinin bir işaretiydi. Anlaşılan Mahfiruz, Osman tahta çıkmadan önce bir noktada gözden düşerek saraydan kovulmuştu. Haseki statüsünü de bir daha hiç geri alamadı. İtibarını yitirerek kovulmuş olması hem Mahfiruz'un sarayda olmayışını hem de eşinin türbesi yerine Eyüp Sultan'a gömülmesini açıklar. 1612'de Venedik Elçisi Contarini Kösem'in canını sıkan bir kadını padişahın dövdürdüğünü bildirmişti; belki de bu kadın Mahfiruz'du.[11] Mahfiruz'un sürülmesiyle Kösem'in Mustafa'yı idamdan kurtarma çabaları önündeki ciddi bir engel ortadan kalkmış oluyordu. Çünkü geleneksel tahta geçme sisteminin devamında en fazla çıkarı olan Osman'ın tarafıydı.

Oğlu büyürken Mahfiruz'un sarayda bulunmadığının bir diğer kanıtı da Osman ile Kösem arasında geliştiği anlaşılan olumlu ilişkidir. Osman küçükken Kösem ile araba gezintilerine çıkardı; bu gezintilerde yol kenarında duranlara para atarak kendini göstermeyi severdi.[12] Daha sonra Ahmed, oğluyla hasekisi arasındaki bu ilişkiye müdahale etti; Elçi Valier 1616'da padişahın iki büyük şehzadenin (Osman ve Mehmed) Kösem ile görüşmesini yasakladığını bildirmişti. Belki de gerekçesi Valier'in de yorumladığı gibi, Kösem'in oğullarının geleceği hakkında iyi bilinen planlarının şehzadelerin güvenliğini tehlikeye sokması korkusuydu.[13] Bir diğer olası sebep de artık ergenlik çağına gelen şehzadelerin nâmahrem bir kadının yanında olmalarının uygunsuz düştüğü yargısıydı. Yine de Ahmed'in ölümünden sonra ilişki yeniden devam etti. 1619'da Osman, padişah olarak, Kösem'i ölen padişahın cariyesi sıfatıyla çekildiği Eski Saray'da üç günlük bir ziyaretle onurlandırdı.[14] Kösem eğer Osman

10 BA, MM, 1606, 672, 847.

11 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni,* 1, s. 134.

12 age, 1, s. 133.

13 age, 1, s. 294.

14 17 Nisan 1619 tarihli Venedik raporu, Hammer, *Histoire,* 8, s. 186, n. 4'te.

padişah olursa, nüfuzunu onu oğullarının hayatını bağışlamaya ikna edebilmek için kullanma niyetiyle bu ilişkiyi geliştirmiş olabilir. Gerçekten de Osman padişah olarak 1621 Lehistan seferine çıkarken sadece kardeşlerinin en büyüğü Mehmed'i idam ettirdi. Mehmed Kösem'in oğullarından değildi.

Osman'dan sonra tahta çıkan amcası Mustafa'nın ikinci saltanatına damgasını vuran hizip mücadeleleri, 17. yüzyıl başlarında taht mücadelesinde bir şehzade annesinin oğluyla nasıl açıkça özdeşleştirildiğinin başka bir kanıtıdır. 1620'lerin başlarındaki dramatik politik altüstlükleri nakletmiş olan Osmanlı sarayındaki İngiliz Elçisi Sir Thomas Roe, ehliyetsiz Mustafa'yı destekleyerek Kösem'in en büyük oğlu, tahtın ikinci varisi Murad'ın taraftarlarına direnen hizbin sadece Murad yanlısı bir sadrazamın idamını istemekle kalmadığını, "askerlerin Sultan Murad'ın annesinin de başını istediğini..." bildirmişti.[15]

17. yüzyılda şehzade anneleri, oğullarını tahta geçme mücadelesinde korurken, eğitmen olarak da önemli rol oynamaya devam ettiler. Şehzadeler artık sancağa çıkmadıkları için şehzadelerin eğitim ve öğretimi saray içinde sınırlanmıştı. Daha önceleri şehzadeler küçükken sarayın üçüncü avlusunda içoğlanlarla birlikte hem fiziksel hem entellektüel eğitim görürlerdi.[16] Binicilik ve dövüş sanatları eğitimini içoğlanlarla birlikte almaya devam ettikleri halde, artık haremin içinde yer alan "şehzadeler okulu"nda öğrenim görüyorlardı. Sancak merkezindeki şehzadenin çevresi politik ve kültürel eğitimine katkıda bulunan insanlarla sarih olurdu;[17] oysa artık birçok şehzade aynı hocanın sorumluluğuna veriliyordu. III. Murad çok saygı duyulan ve tanınan Sadeddin Efendi'yi ilk oğlu ve tahtın varisi olduğu daha babası hayattayken ilan edilen Mehmed'e hoca tayin etti, ama dört küçük oğlu hoca olarak şair Nevi'yi paylaştılar.[18]

---

15 Roe, *The Negatiations*, s. 62.

16 Spandugino, *Delle Historie, & origine de principi de Turchi, folyo m ii* (v); Bobovius, *Mémoire*, s. 104.

17 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 124-25.

18 Nevi aynı mersiye içinde hem babaya hem oğullarına ağıt yakmıştır (E.J.W.Gibb, *A History of Ottomnn Poetry*, 3, s. 175 vd.).

Şehzadeler sancakbeyi oldukları zaman babalarının komuta ettiği savaşlarda eğitilirlerdi. Örneğin Süleyman, oğullarının her birini yanında sefere götürerek ve imparatorluğun çeşitli bölgelerini korumakla görevlendirerek askeri ve idari konularda özenle eğitti. Süleyman ve sadrazamı İran ve daha sonra Boğdan seferleriyle meşgulken 1534 ve 1538 yıllarında Anadolu Mustafa'ya bırakıldı. Padişah, Mehmed ile Selim'i 1540'ta kışı geçirmek üzere beraberinde Edirne'ye götürdü; onuncu seferi olan 1543 Macaristan seferinde yanında Bayezid vardı.[19] Süleyman on birinci seferinde Safevilere karşı bir kez daha silaha sarılmak üzere 1548'de Anadolu'ya geçerken önce başkenti batıdan gelebilecek bir saldırıya karşı korumak için Edirne'ye gönderilen Selim'le, sonra birkaç konak kendisine at sırtında eşlik edip Akşehir'deki makamına dönen Bayezid'le ve en son olarak da kendisine bir süre eşlik etmek üzere Amasya'dan çağırttığı Mustafa ile olmak üzere üç sancakta üslenen oğullarıyla buluştu. Süleyman oğulları ve torunlarını dinlencelerde, özellikle de avlanırken birlikte olmak üzere tek tek ya da gruplar halinde çağırtırdı. Bu, onun saltanatının olaylarını canlandıran birçok minyatüre de yansımış bir gelenektir.

Ancak 17. yüzyılda şehzadenin babasından pratik eğitim alma fırsatı azaldı. Sık sık karşılaşılan tahttan indirme olayları şehzadenin babasını hiç tanıyamayabileceği anlamına geliyordu. Ya da sadece çocukluğunda tanımış olabilirdi. Babaları öldüğünde I. Ahmed 14, Mustafa 11, II. Osman 13, IV. Murad 5, İbrahim 2 ve IV. Mehmed 7 yaşlarındaydılar. Ayrıca şekillendikleri yılları, sultanın taht üzerindeki tutamağının eğreti olduğu o yıllarda hanedanın daha genç bir üyesini göz önüne çıkarma ihtimali pek olmayan bir amca ya da kardeş padişah tarafından bir kenara atılarak da geçirmeleri mümkündü. Tersine davranacak kadar kendini güvencede hisseden bir padişahın da asıl ilgi alanı kuşkusuz kendi çocuklarının çıkarlarını öne çıkarmak olurdu (IV. Mehmed gibi).

Bu koşullar altında şehzade annesinin oğlunun politik eğitim yükünün büyük kısmını üstlenmesi doğaldı. Özellikle padişahın

19 Hammer, *Histoire,* 5, s. 327, 363.

gözdesi ise veya gözdesi olmuş idiyse -Nurbanu, Safiye ve Kösem gibi- yönetim sorunlarını ve protokolünü muhtemelen önemli ölçüde kavramıştı. İç saray, Süleyman döneminden itibaren giderek artan bir şekilde yönetimin merkezi arenası olmuştu; sakinleri -padişahın nedimleri ve hadımağalar, annesi ve hasekileri, harem görevlileri ve muhafız kara hadımağalar- kararlarını hem resmi hem de gayri resmi olarak etkiliyorlardı. Haremin üst kademelerdeki kadınları, kamusal olaylardan soyutlanmış olmak bir yana, politik yaşamın tam da göbeğinde yaşıyorlardı.

Padişah kadınlarının siyasi eğitimi esas olarak haremdeki diğer kadınlar aracılığıyla oluyordu. Örneğin, İbrahim'in ilk oğlunu doğuran ve bu dönemin büyük valide sultanlarının sonuncusu olan Turhan Sultan'ı padişah genellikle dikkate almazdı; oysa kendisinin de pek politik tecrübesi ya da sağduyusu yoktu. Oysa Kör Süleyman Paşa'nın Valide Kösem Sultan'a hediyesi yeni bir köle olarak saraya gelen Turhan Sultan, IV. Murad'ın kız kardeşi Atike Sultan tarafından eğitilmiş,[20] Kösem tarafından da özel olarak hazırlanarak, oğluna sunulmuştu. Padişahın cariyesi olmadan önce güçlü ve tecrübeli bir valide sultanın maiyetinde hizmet eden Turhan, kuşkusuz devlet meselelerinin tartışılmasına sır ortağı olmuş, belki de potansiyel bir valide sultan olarak görevleri konusunda doğrudan eğitim görmüştü. Yirmi yıl kadar sonra Turhan'ın valide sultan olarak yazdığı bir mektup cariyelerin ne tür bilgilere ulaşma imkânları olduğunu açıkça gösterir. Sadrazama yazılan mektupta Turhan Mısır gelirlerindeki azalmayı soruyordu:

> Mısır'dan yıllık gelirin 1200 keseden 800 keseye düşmesinin sebebi nedir?.. Efendim Sultan İbrahim'in, Allah rahmed eylesin ve sonra Sultan Murad'ın saltanatları sırasında Mısır geliratının gelişini defaeten gördük. Böyle yetersiz bir miktar göndermedeki niyetleri ne ola?[21]

---

20 Ahmed Resmi, *Hamiletü'l-Kübera,* levha 15r. Atike Sultan'dan Turhan'ın mürebbiyesi olarak söz edilmektedir.

21 TSMA, E 7001/32. Bu tarihsiz mektup 1651 veya 1652'de yazılmışa benzemektedir.

Kişi politik eğitimini nasıl edinirse edinsin, haremde tecrit edilmiş olmanın kamusal olayları izlemeye engel oluşturmadığı açıktır. Örneğin IV. Murad'ın 1623'te tahta çıkmasından kısa bir süre sonra yollanan bir Venedik elçilik mektubu, Kösem Sultan'ın politik tecrübesinden söz ediyordu: "Tüm güç ve otorite, Sultan Mustafa'nın annesinden tamamen farklı, yaşamının en güzel ve verimli çağında, yüksek bir ruh ve kafaya sahip, kocasının saltanatı sırasında yönetime sık sık katılmış bir kadın olan annededir."[22] Venedik mektubundan bir ay önce, İngiliz Elçisi Roe aynı meyanda yazıyor, yeni sultanın "akıllı ve yürekli bir adam olan babasını da yönetmiş olan annesi tarafından yönetileceği"ni öngörüyordu.[23]

Valide Sultanın Güvenilir Kılavuz ve Koruyucu Rolü

Şehzadenin tahta çıkışından önce annesinin oynadığı hayati rol, şehzade padişah, annesi de valide sultan olunca kurumsal olarak daha güvenli ve herkes tarafından gözle görülebilir bir role dönüşüyordu. Valide sultan oğlunun eğitmeni ve koruyucusu rollerini sürdürüyordu. Ünü ve önemi, ayrıca herkesin kendisine, en azından resmen gösterdiği saygı ona gücünü kullanmak için daha geniş ve daha meşru bir alan sağlıyordu. Osmanlı yazarlarının haseki sultandan çok, sık sık valide sultandan söz etmelerinin başlıca nedeni budur. Valide sultan padişahı da şehzade gibi eğitmeye devam ediyordu. Oğlunun kararları üzerindeki etkisinin ya da politik konular üzerindeki doğrudan etkisinin halk indinde ne derece bilindiği, bir dizi faktöre bağlıydı. Bunların arasında sultanın bağımsız bir kişiliğe sahip olması, yakın ilişki içinde olduğu diğer yol göstericilerin sayısı ve politik görevine bağlılık derecesi de vardı. Ancak, genellikle sadece valide sultanın ya açikça içinde olduğu ya da harem dışından birisi aracılığıyla üzerinde çalıştığı politik konu veya olaylar tarihsel kayıtlara geçtiğinden, bir padişahın annesinin fikrine gündelik anlamda ne kadar başvurduğunu ya da valide sultanın rutin ve herkesin göremeyeceği şekilde olayları ne kadar etkilediğini bilmek hemen hemen

22 Venedik raporu, 10 Eylül 1623 tarihli, aktaran Hammer, *Histoire,* 9, s. 2, no. 1.

23 Roe, *The Negotiations*, s. 176.

olanaksızdır. Petis de la Croix'a göre, padişah annesini her gün ziyaret ederdi (de la Croix büyük olasılıkla IV. Mehmed ile Turhan'ın ilişkisinden söz ediyordu).[24] Kaynakların görece suskunluğu Kösem Sultan'ın yetişkin oğullarının saltanatları sırasında Nurbanu, Safiye veya Turhan'dan daha az güç sahibi bir valide sultan olduğu kanısını uyandırabilir, ancak kendisinin politik olarak aktif olmadığını düşünmek zordur.

16. ve 17. yüzyıl Osmanlılarının valide sultanın yol göstericilik yapmasını kendisinden bekledikleri anlaşılıyor. Bu, onun hem görevi hem de hakkı sayılıyordu. Daha eski tarihsel anlatımlar ilk Osmanlı hükümdarı Osman'ın annesine böyle bir rol yüklemiştir. 15. yüzyıl sonu tarihçisi Neşri'ye göre Selçuklu Sultanı Alaaddin, Osman'a bağımsız hükümranlığın simgesi sultanlık alametlerini gönderdiği zaman resmi bir tören yapılmış ve Selçuklu hükümdarının müzisyenleri çalmaya başlayınca, Osman'ın annesi oğluna saygı duruşuna geçmesini işaret etmişti.[25] Saltanat müziği çalınırken saygı duruşuna geçmek, bunun Osmanlı hanedanının yüce konumuna artık yaraşmadığını düşünen II. Mehmed tarafından terk edilinceye kadar saltanat töreni geleneğinin bir özelliği oldu. Osmanlı hanedanının başlangıç dönemi tarihine ilişkin aktardığı birçok olayda olduğu gibi burada da Neşri gerçek olgulardan çok rivayete sadık kalmış olabilir. Yine de Osman'ın annesinin Osmanlı geleneğinin koruyucusu -ya da bu durumda başlatıcısı- olarak oynadığı rolün bir 15. yüzyıl tarihine dahil edilmiş olması, valide sultanın böyle davranmasının o zaman da uygun görülmüş olduğu kanısını uyandırır.

Aktardığı olayların birçoğuyla dönemdaş olan tarihçi Peçevi, I. Ahmed'in annesi Handan Sultan'ın "oğluna yol gösterme" çabalarını bir "analık hakkı" olarak aktarır. Handan Sultan'ın oğlu Ahmed'i Kaptan-ı Derya Derviş Paşa'nın tavsiyelerini tutmaya ikna etmeye çalışmasını Peçevi şöyle anlatmıştı:

> Bazı günler saadetlu padişah Derviş Paşa'yı has bahçede alıkor, onun telkinlerine göre davranırdı, ama ertesi gün birdenbire bü-

24 Petis de la Croix, *Mémoirs,* s. 357.

25 Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, 1, s. 32.

yük bir olay çıkıverirdi. Hatta işitirdik ki valide sultan hazretleri her zaman oğluna, Derviş Paşa'nın söyledikleri ve düşündüklerine aykırı iş yapmayacağına dair analık hakkı ve sütü üzerine yemin ettirirmiş. Kadın tabiatı malum, onu kin ve garazdan uzak, temiz kalpli ve iyi niyetli biri sanırmış.[26]

Peçevi'nin valide sultanın bu öğütlerinin bilgece olup olmadığına dair duyduğu kuşku, muhtemelen güçlü kaptan paşanın, Peçevi'nin hamisi Lala Mehmed Paşa'nın politikadaki baş hasmı olmasından kaynaklanıyordu. Ancak Peçevi, Handan Sultan'ı bir yandan sözde saflığı yüzünden eleştirirken, bir yandan da oğlu üzerindeki otoritesini izleyicilerinin anında olumlu tepkisini alacak şekilde meşrulaştırıyordu. Eski "Analık hakkı Tanrı hakkıdır" deyişini tekrarlıyordu. İkinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, Gülruh Hatun'un oğlunun öğretmeninden ve maiyetinin diğer üyelerinden bir şikâyeti, analık hakkını elinden almış olmalarıydı. Ana sütü de anne ile oğul arasındaki güçlü bağlılık ve yükümlülük ilişkisini, bir güç ve sağaltma kaynağını simgeleyen geleneksel bir imajdı.[27]

Süleyman'dan sonraki padişahların annesine en bağlı ve onun öğütlerine güvenenlerinden biri III. Murad'dı. Nurbanu'nun Aralık 1583'te ölümünden kısa süre önce Venedik hükümetine bir rapor sunan Paolo Contarini'ye göre, Murad'ın kılavuzluğuna en güvendiği insan annesiydi: "Politikasını esas olarak annesinin öğütleri üzerine kurardı. Hiçbir öğüdün annesininkiler kadar sevgi dolu olup kendi çıkarını gözetemeyeceği kanısındaydı. Ona gösterdiği saygı, olağandışı niteliklerine ve faziletine duyduğu saygı buradan kaynaklanır."[28] Nurbanu ölüm döşeğindeyken, padişah, öksüz kalacağı, saltanat yüküne destek bir yardımcı ve danışmandan yoksun kalacağı için bağıra çağıra feryat etmişti.[29] Nurbanu'nun Murad'a son öğüdü, Elçi Morosini'nin kelimeleriyle, "İyi, akıllı ve kusursuz bir devlet adamı-

26 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 316. Peçevi bu hikâyeyi Derviş Ağa'nın kardeşi Civan Bey'den, birlikte Eğriboz'un vergi araştırmasını yaptıkları sırada dinlemişti.

27 Örneğin bkz. "Dirse Han Oğlu Boğaç Han" öyküsü, G. Lewis çev., *The Book of Dede Korkud.*

28 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 324.

29 Spagni, "Una Sultana veneziana," s. 333.

nın bu yönetime ilişkin yapabileceği en sağduyulu ve mantıklı uyarı" idi.[30] Nurbanu oğlunu üç konuda özellikle dikkatli olmaya teşvik etmişti: Tebaasına adaletin daha seri ve tarafsız bir şekilde ulaştırılmasını sağlaması, kendi doğal altın ve para hırsını frenlemesi ve hepsinden daha önemlisi, kendi oğlunun davranışlarına göz kulak olması.[31]

Güçlü bir valide sultan önemli kişileri doğrudan etkilemeye çalışabilirdi. Selaniki'ye göre, padişah 1600 yılında Şeyhülislam Sunullah Efendi'yi özel bir müzakere için çağırtmış, kafes arkasında oturan Safiye Sultan da bu görüşmede hazır bulunmuştu. Padişah ile şeyhülislam devlet meselelerini görüştüler; padişah şeyhülislama şeriata aykırı hiçbir şeye izin vermemesini telkin etti. Selaniki sonrasını şöyle aktarmıştı:

> Valide Sultan'ın konuşulanları dinlediği anlaşıldı. Söze katılıp "Devlet işleri ziyade perişandır, fena bir icatla reayaya tarh olunan vergiler haddinden fazla arttı ve gittikçe ziyade oluyor; dirhem ve altın ahvali ve rüşvet dünyayı tuttu, cahiller ve reziller hakim oldu. Dünyanın gidişi bozulduğundan ilaç ve derman tedarik etmek gerekir" dedi.[32]

Selaniki'nin kendisinin de aralarında olduğu 16. yüzyıl sonu Osmanlıların saraya yöneltmeye alıştıkları bu eleştiri nakaratını tekrarlayan ana oğul, imparatorluğun birçok sorununun sorumluluğunu kendi vekillerine yükleme taktiğini benimsemiş görünüyorlar ya da kötü yönetimin suçunu hiç değilse yazılı olarak doğrudan hükümdarda bulmak istemeyen Selaniki belki de bu konuşmayı valide sultana mal etmişti.

Valide sultan, devlet adamlarının padişahın davranışlarını istedikleri kıvama getirmek için başvurabildikleri başlıca aracıydı. 1599 baharında III. Mehmed iç hazineden Macaristan seferine para vermeye razı olmayınca sadrazam (ve sultan ailesi damadı) İbrahim

30 13 Aralık 1583 tarihli rapor, aktaran, Spagni, "Una Sultana veneziana", s. 331.

31 Fransız Elçisi de Germigny'nin 13 Aralık 1583 tarihli mektubu, aktaran Spagni, "Una Sultana veneziana", s. 332.

32 Selaniki, *Tarih,* s. 857-58.

Paşa, önceleri padişahın hocası sonra şeyhülislam olan Sadeddin Efendi'ye başvurmuş, Sadeddin Efendi de Safiye Sultan'a başvurmuştu.[33] Başka bir kez, çok uzaktaki eyaletini korumak için yeterli asker bulunmadığına ilişkin padişaha daha önce yaptığı birçok başvurunun dikkate alınmamasından şikâyetçi olan Yemen valisi doğrudan Safiye'ye dilekçe vermişti.[34] 1634'te yine bir şeyhülislam oğluna yol göstermesi için valide sultana başvurmuştu. IV. Murad'ın İznik kadısını küçük bir suçtan idam etmesinden büyük üzüntü duyan Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi, Murad'a din teşkilatının ileri gelen üyelerine gereğince davranması konusunda telkinde bulunması için Kösem'e dilekçe verdi: "Ona nasihat edip [pend ü nasihat] ulemanın hayır duasını almanızı dileriz."[35] (Daha ileride göreceğimiz gibi, bu olay, şeyhülislam için feci sonuçlar doğurdu.) Avlanma tutkusu giderek hükümet etmeye duyduğu ilgiye baskın çıkan IV. Mehmed'in valide sultanı Turhan, padişaha hükümdarlık işlevlerini yerine getirmesini telkin eden başlıca saikti. Turhan 1683'te ölünce, tarihçi Silahtar Mehmed Ağa'nın kelimeleriyle, "Herkes üzüldü, kederlendi ve 'Heyhat, devletin en güçlü direği gitti' diye feryat figan etti."[36] Nitekim, padişahın imparatorluğun un ufak olan Avrupa sınırıyla bir nebze olsun ilgilenmemesi, dört yıl sonra tahttan indirilmesine yol açtı.

Yazarlar ve şairlerin valide sultana hitaben yazılmış eserlerinde onu daha iyi yönetme konusunda oğluna yol göstermeye çağırdıkları oluyordu. 16. yüzyıl sonu Osmanlı toplumu eleştirmeni, tarihçi ve bürokrat Mustafa Âli, Safiye Sultan'la III. Mehmed'e, hazırlamakta olduğu daha uzun bir eserden özetlenmiş kısa bir tarih sundu. Kısa eserin amacı sultanla annesini, hükümet etmedeki kusur ve eksiklikleri düzeltmek için önlemler alınmadığı takdirde Osmanlı İmparatorluğu'nun bu harabiyete kolayca yenik düşeceği konusunda uyarmaktı.[37] Eserin girişinde Âli, Safiye Sultan'ın yönetimde sahip

33 Naima, *Tarih,* 1, s. 207.

34 Telhis no. 82, Orhonlu, *Telhisler (1597-1607),* s. 72-74.

35 Naima, *Tarih,* 3, s. 182.

36 Silahdar, *Tarih, 2, s.* 116-17.

37 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 176-78.

olduğu güçlü role ve Mehmed saltanatının birçok sadrazamıyla yakın bağlarına değiniyordu (birçoğu damatlarıydı):

> Padişah zulme göz yummadığı halde vezirleri... layık olmayan kişileri hizmete kabul ve rüşvet ile memleketin düzenini bozmaktadır. Bunları anlatmaktan korktukları bahanesiyle padişaha gerçekleri söylemiyorlar. Fakat kendi kendileriyle çelişkiye düşüyorlar. Padişahın öfkesinden korkup valide sultanla konuşmanın daha mı kolay olduğunu düşünüyorlar? O, düzenin böyle bozulmasına ve sevgili oğlunun şanına leke sürecek böyle işlere asla izin vermeyecektir.[38]

Aynı şekilde, III. Murad'ın dört oğlunun hocası Nevi, Safiye'ye hitaben yazdığı kasidelerden birinde valide sultanı "çağın ecesi, hüdavendigârın annesi" diye överek üstünlük payelerine boğmuş, sonra da onu, padişahı cihat için silaha sarılmaya teşvik etmeye çağırmıştı:

> Padişahım, bu kimsesiz âlemin mülkünü zengin kıl, yönetimin canlanmasının saltanata vereceği acı önemli değil.
> Kılıcın hükümdarlık kınını zaten tanıdı, onu günahkâr kâfire karşı çekme zamanıdır.[39]

"Deli" İbrahim saltanatının ilk yıllarında, padişah henüz eğitilmeye açık iken, Kösem Sultan belki de oğluna nasihat tezkireleri sunulmasına önayak olmuştu.[40] Daha önce IV. Murad'a bu tür tezkireler hazırlayan Koçi Bey, yeni padişah için de aynı işi yapmakla görevlendirilmişti. Murad'a hazırladığı tezkirede imparatorluğun sorunlarını ortaya koyup reformlar öneren Koçi Bey, İbrahim için saray ve dış idarede farklı daire ve teşkilatların yapıları ve işlevlerine ilişkin basit açıklamalar hazırlamıştı.[41] Daha önce, bu tür tezkirelerin yararlı olacağı konusunda Murad'a fikir verenin Kösem

38 age, s. 177.

39 Nevi, *Nev'i Dîvânı,* s. 22-23. Valide sultan, Nevi'nin kaside yazdığı birçok nüfuz sahibi kişiden sadece biriydi. Diğerleri arasında döneminin çeşitli sadrazamları ve vezirleri, şeyhülislam ve tabii padişah ve oğlu vardı. Bu kasideye dikkatimi çektiği için Dr. Gülru Necipoğlu'na teşekkür borçluyum.

40 Uluçay'a göre ("Koçi Bey", s. 834) Koçi Bey Kösem Sultan'ın himayesi altındaydı ve İbrahim için tezkire hazırlamasını Koçi Bey'den Kösem istemişti.

41 Koçi Bey, *Risale,* 77-127, çeşitli böl.

olması muhtemeldir. İdarenin aktif denetimini ele almaya başladığı sıralarda Murad için böyle birçok tezkire hazırlanmıştı. Vaktiyle II. Osman'a en azından bir kez bu tür bir eser sunulmuştu ve Kösem de kendisiyle dostça ilişkiler içindeydi; bu, Kösem'in oğulları için yazılanlara ilham kaynağı olmuş olabilir.[42] Şehzadelerin daha önce sancak görevlerinde edindikleri eğitimin yerini tutmak üzere hazırlanan bu tezkireler kuşkusuz faydalı olmakla birlikte, genellikle Osmanlı yönetiminin gerçekliğine artık uymayan politika ve kurumsal yapılara geri dönüşü telkin ediyorlardı.

Valide sultan, yol gösterme dışında her an tetikte durarak oğlunu, özellikle o İstanbul'da olmadığı sıralarda korumaya devam ediyordu. Görev süresinin devamı oğlununkine bağlı olduğundan onun en güvenilir ve dikkatli müttefikiydi. Özellikle hanedanın bu geçiş döneminde sürekli var olan tahta ihanet tehlikesi, onun padişahı korumaya çalışmasını henüz şehzadeyken koruması kadar gerekli kılıyordu. Süleyman sonrası padişahlarının başkentten ayrılmak istememesinin nedenlerinden biri, kendi yerlerine tahta geçirilebilecek şehzadelerin sancaklara dağılmış değil, sarayda el altında hazır bulunmalarıydı.

1596 Eğri seferi sırasında III. Mehmed annesi Safiye Sultan'a gerçek bir yürütme yetkisi vermişti; bu pek de şaşılacak bir şey değildi; çünkü Safiye Sultan zaten oğluyla birlikte hükümdarlık etmekteydi. Selaniki'ye göre, III. Mehmed bir milyar akçelik bir hazineyi onun denetimine bıraktı.[43] Mehmed'in bu ara yönetim sırasında Safiye'nin otoritesine hürmetinin derecesi, sefer sırasında yaptığı sonra geri aldığı iki atamada ortaya çıkar. İstanbul Kadılığı'nı hocası Sadeddin Efendi'nin oğluna verdi, ancak sadaret kaymakamının başvurusu üzerine Safiye kaymakamın lehine karara vardı. Sadeddin ısrar ettiği halde padişah annesinin kararını çiğnemeyi reddetti.[44] Mehmed, Safiye'den Osmanlının zaferini kutlayan ama sadrazamlığı Çiğalazade Sinan Pa-

42 Koçi Bey'in *Risale*'si dışında Murad için yazılan eserler arasında Aziz Efendi'nin *Kanunname-i Sultani*'si ve sarayda nişancı Avni Ömer Efendi'nin *Kanun-ı Osmani Mefhum-i Defter-i Hakani*'si vardı.

43 Aktaran Hamer, *Histoire,* 7, s. 320, no. 1.

44 Naima, *Tarih,* 1, s. 140. Safiye Sultan'ın Sadeddin Efendi aleyhindeki kararı muhtemelen kişisel değildi. Çünkü lehine müdahale ederek daha önce bulunduğu sultanın hocalığı mevkiine yeniden tayinini sağlayan Safiye olmuştu.

şa'ya vermesini eleştiren mektuplar alınca, zaferde büyük pay sahibi olan, belki de daha önemlisi, Safiye'nin damadı olan eski sadrazam İbrahim Paşa'yı ilk fırsatta yeniden göreve atadı.[45]

1634'te Kösem Sultan hızla hareket ederek Bursa civarındaki bir saltanat alayı nedeniyle İstanbul'da bulunmayan IV. Murad'ı bir ihanet tehlikesinden korumuştu. Murad'ın İznik kadısını küçük bir suç nedeniyle idam etmesi İstanbul din teşkilatı hiyerarşisi içinde öyle bir hoşnutsuzluk yaratmıştı ki kentte Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi'nin halkı sultana karşı galeyana getirmeye çalıştığı, padişahı devireceği söylentileri dolaşmaya başladı. Şeyhülislama yönelik suçlamalar valide sultanın dikkatine sunulunca, o da elinden geldiğince çabuk başkente dönmesi için Murad'a haber yolladı. Talihsiz Hüseyin Efendi, suçsuzluğunun kanıtları öfkeli padişaha ulaşamadan boğduruldu. Bu, Osmanlı tarihindeki ilk kez bir şeyhülislamın idamıydı.[46]

Sultanın yokluğunda valide sultanın onun tahtı kadar şerefini de koruması gerekebilirdi. XIV. Louis'nin elçisi Marki de Nointel 1670'te gemiyle İstanbul'a geldiği zaman, hem Fransız monarşisinin Osmanlı Sultanlığı'na üstünlüğü iddiasıyla hem de Sultan IV. Mehmed'in Edirne'de olması gerekçesiyle, imparatorluk sarayının önünden geçerken olağan selam toplarını atmadı. Kentte büyük infial uyandı; elçilik cemaati kolektif itibarlarını tehlikeye atan Fransızlara köpürdü. Diplomatik kriz, Turhan Sultan'ın bir gün yapımı süren bir gemiyi denetlemek için maiyetiyle birlikte saray arazisinin kıyısına gelip Fransızların kendisini selamlamasını buyurmasıyla çözümlendi. Fransız gemileri hemen rengârenk bayraklarla donatıldı ve toplar valide sultan şerefine atılan saray toplarıyla yarış edercesine ateşe başladı. Ancak kısa süre sonra Fransız toplarının gürültüsü ve atışların uzaması kent halkını rahatsız etti ve Osmanlı kaptan paşası kargaşadan hamile kadınların erken doğum yaptığını bildirdi.[47]

45 Hammer, *Histoire,* 7, s. 330-32; ayrıca bkz. Lello, *The Report,* s. 1-2.

46 Naima, *Tarih,* 3. s. 182 vd.

47 Vandal, *Les Voyages*, s. 52-54.

Çatışma: İktidar Sınırlarının Belirsizliği

Valide sultanın padişahın müttefiki olarak taşıdığı öneme rağmen, 16. yüzyılın ikinci yarısında genişleyen güç ve statüsünün yarattığı sorunlar yok değildi. Bir kez tahta çıkan ya da kendilerini yönetimin dizginlerini ellerine alabilecek yeterlikte hisseden bütün padişahlar, annelerinin nüfuzunu hoş karşılamıyordu. Bunda şaşılacak bir şey yoktu: valide sultan kamusal bir statü edinip yönetimde meşru bir yetki talep edince, daha önce baba ile oğul arasında ortaya çıkan ve iktidar üzerindeki ortak hak iddiasının kaçınılmaz özelliği olan gerginlikler, ana-oğul ilişkisine aktarıldı.

Padişahın en zor işi kuşkusuz yakın danışmanları arasında imparatorluğun istikrarı ve refahı, dolayısıyla da tahtın güvenliği için en yararlı tavsiyeleri hangisinin yaptığını anlamaktı. Valide sultanın kariyeri nihai olarak padişahınkine bağımlıydıysa da gücünün tek kaynağı padişah değildi. Geniş nüfuz ağları vardı: Kızları ileri gelen devlet adamlarıyla evliydi (bu evlilikler genellikle şehzade tahta çıkmadan aktedilirdi); azat edilmiş köleleri saray dışındaki önemli müttefikleriydi; yüksek rütbeli hadım karaağalar ya da padişahın hocası gibi Enderun görevlileri üzerindeki etkisi önemli olabilirdi. Valide sultanın bu ağları besleyebilmesi, taraftarlarını nüfuzlu ve kazancı bol makamlarla ödüllendirmesini gerektiriyor, dolayısıyla hükümet kaynaklarından mümkün olduğu kadar çoğunu ele geçirmek isteyeceği anlamına geliyordu. Bu, onu padişahın diğer yakın danışmanlarıyla -vezirler, şeyhülislam, Darüssaade ağası, sultanın hocası, erkek ve kadın gözdeleriyle- rekabet içine sokuyordu; onlar da yönetici seçkinler içinde yandaş hizipler yaratma konusunda bir o kadar hevesliydiler. Osmanlı İmparatorluğu gibi bir mutlak monarşide, siyasi güç sultanın kulağı, güveni ve iyi niyetini elde tutmaktan ibaretti. Bu nüfuz yarışında padişahın annesi korkulacak bir rakipti.

Padişah, annesinin kendi yandaşlarını ya da çıkarlarını öne çıkarma girişimlerine yüz vermeye her zaman razı olmazdı; özellikle de kendi çıkarlarıyla çatıştığı zamanlar. Annesine genellikle boyun eğen III. Mehmed bile, zaman zaman direnirdi. Bir bakıma, Mehmed'in askerler ve devlet adamları tarafından pek sevilmeyen an-

nesini sınırlamaktan başka seçeneği yoktu. Gerçekten de Safiye'nin bu dönemde hanedanın en sevilmeyen dişi üyesi olma bakımından Hurrem'le yarıştığı söylenebilir. 1600'den 1603'e kadar İstanbul'da yaşayan Elçi Agostino Nani'ye göre Safiye'nin konumu sağlam değildi:

> Bir noktada, şimdi sultan olan oğlu tarafından saraydan alınıp Eski Saray'a gönderildi, ama birkaç gün sonra geri getirilerek itibarı iade edildi. Kendisinin kanını dökmek istemeyen ancak uzak bir yere gönderilmesini arzulayan askerlerin talebiyle yerinden alınmaktan bir kez daha kurtulması güç olacaktır. Edirne'ye gönderilmesiyle bu talep yerine getirilebilir. Askerler birçok düzensizliğin suçunu onda, özellikle yaptırdığı çok muhteşem bir cami için harcanan paralarda buluyorlar. Ancak Safiye Sultan caminin yapımını durdurdu.[48]

İnşaat sadece geçici olarak durdurulmuştu. Birkaç ay sonra John Sanderson "Büyük sultan hanımın kilisesi hızla yükseliyor, o da eskisi gibi saltanat sürüyor" demekteydi.[49] İngiliz Elçisi Henry Lello da Safiye'nin sevilmemesi üzerine şöyle fikir belirtmişti: "Hep itibar görüyor ve oğluna hükmediyordu: Oysa müftü ve askerlerden valide sultanın padişahı yanılttığı ve yönettiğine ilişkin çok şikâyet geliyordu."[50]

Safiye'nin göğüs germek zorunda kaldığı en zorlu kriz başkentteki hassa sipahilerinin 1600'deki ayaklanmasıydı. İsyan, valide sultana aracılık eden Kira denilen Yahudi kadınlardan Esperanza Maleki'ye karşıydı. Ayaklanmada Kira ile kendisinin ve annesinin nüfuzu nedeniyle "küçük sultan" diye anılan bir oğlu feci şekilde öldürüldüler. Safiye'nin kendisi, Kira'nın elde ettiği büyük servetten (sadece ticari mal ve nakit varlığı 50 milyon akçe tutuyordu) valide sultanı sorumlu tutan asilerin öfkesinden zorlukla korundu. Kira kadın ile oğlu gümrük iltizamını elinde tuttuğu için, kendilerine ve-

48 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni,* 1, s. 39.

49 Sanderson, *The Travels,* s. 204.

50 Lello, *The Report*, s. 2.

rilen düşük değerli sikkelerden de Safiye'yi sorumlu tutuyorlardı.[51] Sanderson'a göre: "Sipahiler bu işi Büyük Türk'ün annesine zarar vermek için yapmışlardı. Çünkü o, bütün rüşvetlerini bu Yahudi kadın aracılığıyla alıyordu..." Mehmed "annesine nasihat edeceği ve hizmetkârlarına çeki düzen vereceği"ni söyleyerek asileri yatıştırdı.[52] Bu olaydan sonra saray, Mehmed'in annesinin ya da başkasının aleti gibi görünmemesine çok özen gösterdi. Venedik elçisi, buyrukların padişah adına usul dışı bir şekilde yazıldığı kuşkularını gidermek için alınan önlemleri şöyle anlatıyordu:

> Annesi tarafından ikna edilen padişah imzalı buyruklar çıkarmaktan vazgeçti. Bunun yerine sadrazam, Süleyman devrindeki gibi, padişahın cevaplarını diğer vezirlerin huzurunda yazıyor. Sultan hanım ve başharemağası, küstah askerlerden gelen tehlikeyi böyle savuşturmayı ve kendilerini padişahın aklını çelmekle suçlanmaktan tamamen kurtarmayı umuyorlar. Yine de sadrazam üstündeki örtülü nüfuzları sayesinde her şey onların görüşüne uygun şekilde ayarlanıyor.[53]

Mesele daha kapanmamıştı. Safiye damatları Sadrazam İbrahim Paşa ve Kaptan-ı Derya Halil Paşa'yı çıkarlarını koruyamadıkları ve aracısını isyancı askerlerin elinden kurtaramadıkları için görevden aldırmaya çalıştı. Mehmed onun baskılarına karşı koydu. Selaniki'ye göre:

> Valide sultan "Benim damatlarım bana düşmandır, devletin ve saltanatın namusu böyle korunmazdı, kul taifesinin hücumlarında ikisinin de rey ve marifetleri vardır" diye intikam niyetinde olup "Yahudi kadının ölümle cezalandırılmasına karar verildiyse bile bunun böyle fahiş olması lazım mıydı? Denize atılsa olmaz mıydı? Daha yerinde tedbirler mümkün değil miydi? Eğer değilse, devlet idaresinin ağırlığını kaldırmaktan aciz imişler ve vezaret ve vekalet uhdesinden gelmeye kadir değillermiş" diye valide sultandan haberler gelmiş.

---

51 Selaniki, *Tarih,* s. 853-57.

52 Sanderson, *The Travels,* s. 86-201.

53 *Calendar of State Papers,* Venedik, cilt 9, madde 950, 21 Ocak 1601 tarihli rapor.

Ancak padişah annesinin taleplerini yerine getirmeyi reddetti. Selaniki'nin sözleriyle, "padişah hazretleri 'Bu babda vüzeranın ne cürmi vardur' diye buyurdukları nakl olundı."[54]

I. Ahmed, babasının, ninesi Safiye'nin hükmü altında görünmesi gibi hükmedilen bir kişi izlenimi yaratmaktan o kadar sakınıyordu ki annesi Handan'ın politik olayları etkilemesine fırsat bırakmadı. Yakınları Ahmed'e babası gibi sakal bırakması için ısrar ettiğinde, onlara bu bakımdan babasına benzemekte bir sakınca görmediği ama başka hiçbir açıdan ona benzemek istemediği karşılığını verdi.[55] Tahta geçtiğinde sadece 14 yaşında olan Ahmed, ilk günden itibaren kontrolü ele aldı (tahta bile, devlet ileri gelenlerinin padişahı tahta çıkardığı olağan töreni beklemeden, kendisi çıkmıştı).[56] Beş kez sadrazam olan Sinan Paşa'nın oğlu Vezir Mehmed Paşa'nın 1603'te idam edilmesi, padişahın annesinin isteklerini hiç dikkate almadığını gösterir. Anadolu'ya isyancı Celali kuvvetlerini bastırmaya gönderilen Mehmed Paşa etkisiz kalmış ve kendisinin de asilere katıldığı kuşkusunu uyandıracak uygunsuz davranışlarda bulunmuştu. Valide sultanın araya girmesiyle, padişahın affına uğradı ve vezirlik görevine devam edeceğini sanarak İstanbul'a döndü. Ancak Divan-ı Hümayun'un ilk toplantısında idam edildi. Ahmed'in, af sözünü niye tutmadığını soran Handan Sultan'a şöyle cevap verdiği söylenir: "Affım Divan'daki yerine dönmesi içindi; döndü ve hak ettiği cezaya çarptırıldı."[57] Handan Sultan Ahmed'in tahta çıkışından iki yıl sonra öldüğünde Ahmed vezirlerinin tüm ısrarına rağmen, Celali seferi için İstanbul'dan ayrılışını olağan yedi günlük yas süresi sonuna kadar ertelemeyi reddetti.[58]

Kösem Sultan'ın validelik dönemi bu kariyerdeki en uzun ama belki de en az belgelenmiş dönemdir. Üç saltanat dönemi onun naipliği altında açıldı: 1623'te on bir yaşındaki Murad'ın,[59] 1640'ta Deli

54 Selaniki, *Tarih,* s. 861-62.

55 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni,* 1, s. 129.

56 Naima, *Tarih,* 1, s. 356-57.336

57 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 31.

58 age, 2, s. 313; Naima, *Tarih,* 1, s. 415.

59 IV. Murad'ın doğum tarihi konusunda anlaşmazlık vardır. Karışıklık Osmanlı biyografik tutanağı olan *Sicill-i Osmani'de* doğumu için iki tarih verilmiş olmasından kaynak-

İbrahim'in ve 1648'de kendi yedi yaşındaki torunu IV. Mehmed'in saltanatları. İki oğlu da annelerinin naipliğine tahammül gösteremedikleri için yönetimde gerginlikler yaşandı. Burada bu dönemin hanedan politikasının en önemli sorunlarından biriyle, valide sultan otoritesinin sınırıyla karşılaşıyoruz. Gerginlik, valide sultanın danışmanlık görevinin nerede ve ne zaman sultanın egemenliğinin ihlali halini aldığının saptanmasında yatıyor.

Kösem'in Murad'ın saltanatı sırasında sadrazamlara yazdığı bazı olağanüstü içten mektuplarda, genç padişahın annesinin vesayetinden çıktığını ve valide sultanın oğlunun giderek işleri kendi başına idare edeceği gerçeğini kabullendiğini izleyebiliyoruz.[60] Murad'ın bağımsızlık talepleri on altısında olduğu 1628'de başlamış olsa gerekir. Murad, babası Ahmed ve kardeşi Osman'ın on dört yaşında tahta çıkar çıkmaz işlerin başına geçtiğinin kuşkusuz farkındaydı. On altı yaşın bir delikanlının yetişkinliğe geçiş yaşı sayıldığının da kuşkusuz farkındaydı. Bu, aynı zamanda atalarından birçoğunun sancağa çıktıkları yaştı.

Kösem sadrazama yazdığı bir mektupta, Murad'ın sağlığı konusunda çok endişeli olduğunu belirtir. Burada önemli kararları doğrudan etkileyemeyişi karşısındaki çaresiz asabiyetini de sezinlemek mümkün:

---

lanabilir. Metinde tarih (1, s.77) Cemaziyülevvel 28,1021 (27 Temmuz 1612) olarak verilmekteyken, düzeltmeler tablosunda (4, s.892) 1081, hemen hemen kesinlikle 1018 (1609) yerine yanlış yazılmış olarak verilmektedir. Çağının kaynaklarına dayanan Naima, Murad'ın doğum tarihini 1612 olarak verir (2, s.95). Cavid Baysun da aynı tarihi vermektedir ("Murad IV", s. 625). Daha geç tarihi daha inanılır tarih olarak kabul ettim.

60 Kösem Sultan ile sadrazam arasındaki yazışma valide sultan tarafından sadrazama yazılmış tarihsiz yedi mektuptan ibarettir (TSMA, E 2457 1,2,3; E 7001/1,4,5,6,8; muhtemelen benim göremediğim başka böyle belgeler de vardır, örneğin, E 7001, 2,3 ve7). Yazıların içindeki bazı atıflar (örneğin 1625-1627 Mısır Valisi Bayram Paşa'ya) ve bunlar yazıldığı sırada IV. Murad'ın henüz oldukça genç olduğuna dair belirtiler, mektupların 1623 ile 1628 arasında bir tarihte yazılmış olduğu kanısını uyandırır. Bu iki katalog numarası altında arşiv uzmanları tarafından Kösem Sultan'a ait olarak sınıflandırılmış başka belgeler de vardır fakat el yazısına ve yazıların içindeki ipuçlarına dayanarak bunların Turhan Sultan'ın naipliğinin ilk yıllarına (1651-56) ait olduğu inancındayım.

Mısır'dan oradaki durumu anlatan mektuplar geldi, herhalde size de gelmiştir. Yemen konusunda mutlaka bir şeyler yapılmalıdır, orası Mekke'nin kapısıdır. Elinizden geleni yapmalısınız. Bu konuyu oğlumla görüşün. Size söyleyeyim, kafam bu üzüntüden çılgın gibi [Yemen konusunda]... Bu sizin için çok zor olacak, ancak Muhammed ümmetine hizmet etmekle Allah'ın lütfunu kazanacaksınız. Maaş ödemeleri nasıl gidiyor! Çok bir şey kaldı mı! Allah'ın izniyle, bu yükümlülüğün gereğini yerine getirir, sonra Yemen'deki durumu ele alırsınız. Oğlum sabah çıkıp akşam geliyor, onu hiç göremiyorum. Soğuktan kendini korumuyor, yine hastalanacak. Size söyleyeyim, bu çocuğun üzüntüsü beni bitiriyor. Fırsatınız olursa onunla bir konuşun. Kendine dikkat etmesi gerek. Ben ne yapayım, beni dinlemiyor. Daha hasta yatağından yeni kalktı, soğukta dolaşıp duruyor. Bütün bunlar huzurumu iyice kaçırdı. Tüm dileğim hayatta kalması. Yemen için hiç değilse bir şeyler yapmaya çalışın. İçinde bulunduğumuz bu durumda Allah yardımcımız olsun... Siz ikiniz en iyisini bilirsiniz.[61]

Eylül 1628 tarihli bir Venedik elçilik mektubu Murad'ın iki kez hayatını tehlikeye sokacak derecede hastalandığını anlatıyordu; yukarıdaki mektubun bu dönemden kalmış olması mümkündür.[62] Bir başka mektup da yine genç padişaha, eğer Kösem Sultan kendisi yol gösteremiyorsa, sadrazamın yol göstermesi ve disipline edilmesi kaygısını ortaya koyar. Aynı zamanda da Kösem Sultan'ın saray dışındaki olaylara ilişkin bazı bilgileri doğrudan değil de Murad kanalıyla aldığını düşündürür:

Oğlumdan, bizzat size yazıp kethüdanızın iyi niyetli bir adam olmadığına dair sizi uyardığını duydum. Bu kişinin adınızı lekelediği doğru mudur? Bir dereceye kadar paşalara kötü ün kazandıranlar kendi adamlarıdır. Hak ettiklerini Allah'tan bulsunlar. Herhangi belli bir olaydan söz etmiyorum. Dost, yanlışlarını kişinin yüzüne söyleyendir. Size herhangi bir kötülük gelmesini istemem. Allah hepimizi kötülükten korusun. Beni dinleyip, At Meydanı'nda cirit talimi yapmalarına bir son vermenizi dilerim.

61 TSMA, E 2457/3.

62 Hammer, *Histoire, 9*, s. 128, no. 1. Venedik elçileri Murad'ın saralı olduğu kanısındaydılar. Eğer bu doğru ise sağlığı muhtemelen sürekli endişe konusuydu.

> Niye gidip Langa'da yapmıyorlar bu işi? Oğlum bu sporu çok sever, ben de deli olurum. Ama bunun ona yarayacağını kim diyorsa yalan söylüyor. Onu uyarın, ama öyle hemen değil. Ne yapabilirim? Sözlerim artık ona batıyor. Hayatta kalsın yeter, hepimiz için hayati önem taşıyor. O kadar çok derdim var ki hepsini yazamıyorum. Ona elinizden geldiğince çok nasihatta bulunun -birini dinlemezse öbürünü dinleyecektir.[63]

Murad kendisini annesiyle ilk saltanat döneminin sadrazamları arasındaki yakın ilişkiler çemberi içine sıkışmış hissetmiş olabilir. Bu yıllarda hükümet esas olarak sadrazam ve valide sultan tarafından görece uyum içinde yönetiliyordu. Bu ilk dönem sadrazamlarının hiçbiri damat değildi, ama biri, Hafız Ahmed Paşa, görevden alındıktan kısa bir süre sonra Ayşe Sultan'la evlendi. 1628'de padişah, Kösem'le kızı Fatma'nın kocası Kaptan-ı Derya Çatalca Hasan Paşa arasındaki damatlık bağını koparmak üzere harekete geçti. Annesinin Hasan Paşa'yı aşırı derecede korumasına öfkelenen Murad evliliği bozdurttu. Hasan Paşa hem valide sultanın hem de güçlü Darüssaade ağasının himayesindeydi. Kariyerine ağanın saraçhanesinde başlamış, buradan mutfak hizmetkârı olarak padişahın hizmetine geçmiş, sonra da çavuş başı olmuştu.[64] Murad'ın başka açılardan başarılı olan kaptan paşaya karşı bu hareketi, iç saray danışmanlarının nüfuzunu silkip atmak ve yönetimin önde gelen ve güçlü görevlilerini kendi denetlemek istemesi sonucu olabilir. Anlatıldığına göre, Kösem Sultan oğlunu tepeden tırnağa donatılmış atlar hediye ederek ve on bin akçelik bir ziyafet vererek yatıştırmaya çalışmıştı.[65]

Zamanın kaynakları Murad'ın 1632'de aniden yönetimi devraldığını söyler.[66] Murad'ın saltanatı üzerinde şu anda araştırmaların olmamasını da göz önünde tutarsak, bu değişikliğin en akla yakın açıklaması padişahın hakimiyeti ele geçirecek kaynak ve kişisel

63 TSMA, E 7001/8.

64 Naima, *Tarih,* 2, s. 394.

65 Venedik elçilik raporu, 2 Eylül 1628, aktaran Hammer, *Histoire,* 9, s. 127, no. 3.

66 Murad'ın kişiliğindeki bu değişiklik konusunda bkz. Giovanni Capello (1634) ve Pietro Foscarini (1637) adlı elçilerin raporları (Barozzi ve Berchet, *Le Relazioni,* 2, s. 33-34, 89 vd.).

otoriteyi sağlayıncaya kadar beklemiş olduğudur ve bu hakimiyet de belki sadece I. Selim'inkiyle karşılaştırılabilecek kadar mutlak ve amansızdı. Murad'ın imparatorluğun askeri kaderini eski haline getirme ve hazinelerini doldurmadaki başarısı kadar bunun bedeli olarak aldığı binlerce can da efsaneleşmiştir.

Ancak bunlar, Murad'ın saltanatının ikinci yarısında annesinin nasihatlerine güvenmekten vazgeçtiği anlamına gelmez. Ahizade olayının da gösterdiği gibi, başkentte olmadığı zaman çıkarlarının korunmasında annesine güveniyordu. Ancak, hareketlerinde hiçbir kısıtlamaya tahammül etmediğinden, annesine vaktiyle Nurbanu ya da Safiye'nin sahip olduğu kadar nüfuz alanı tanımıyordu. Gerçekten de III. Mehmed'den sonraki her padişahın valide sultanın iktidarı aşırı kullanmasının zararlı politik sonuçlarının farkında olduğunu ve annesinin yetki sınırlarını dikkatle izlediğini varsaymak gerekir. Murad ile annesi arasındaki ilişkinin elde olan birkaç örneği, her ikisinin de birbirlerinin resmi rolüne saygılı olduğu bir geçici anlaşmanın varlığını akla getirir. Kösem Sultan oğlunun saltanatı sırasında kamusal törenlerde rol alıyordu fakat kendi adına bir külliye yaptırmadı.

Kösem'in ikinci oğlu İbrahim padişahlığa annesinin vesayeti altında başladı ama sonunda onun otoritesini tümden reddetti. Kardeşi Murad tarafından öldürülmekten Kösem Sultan tarafından kurtarılan İbrahim'in hayatı hükümdarlık etmekten aciz sayıldığı için bağışlanmıştı. Murad'ın erken ölümü ve varisi olmaması nedeniyle beklenmedik şekilde tahta geçirilen İbrahim'in, saltanatının ilk yıllarında annesi ve Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yla işbirliği yaptığı anlaşılmaktadır. Mustafa Paşa Murad'ın son sadrazamı olan yetenekli ve nüfuz sahibi bir devlet adamıydı. Ancak İbrahim'in rahatsızlığı arttıkça onların yol gösterme çabalarına direnmeye başladı. Bu kısmen de onu tedavi etmek üzere yanına getirilen insanların etkisinin sonucuydu. Bunların en kötü üne sahip olanı Cinci Hoca idi. Bu adam sultanın varis yokluğunu tedavi etmek için saraya getirilmiş, gizli güçlere sahip olduğuna dair şöhreti olan alt düzeyde bir din görevlisiydi. Padişah, Cinci Hoca'ya başarısı karşılı-

ğında ulema mevkilerinin en üstten ikincisi olan Anadolu Kazaskerliği gibi çok abes bir ödül verdi.

Cinci Hoca'nın tayini, Kösem ve Mustafa Paşa padişahın kontrolünü elden kaçırınca sarayda güç ve protokol hiyerarşilerinin altüst oluşunun birçok örneğinden sadece biriydi. Sadrazam Ocak 1644'te idam edildi. İbrahim annesini bile saraydan sürmeye çalıştı. Onu Rodos Adası'na sürmeyi tasarladı ama hasekileri bu rezalete karşı çıkınca hüküm, başkentteki has bahçelerden birine sürgüne çevrildi. Tarihçi Naima'ya göre:

> Valide Sultan bazen şefkatle konuşur, padişaha nasihatler ederdi. Ama padişahın sözlerine hiç aldırmadığını gördükçe onunla konuşmaz oldu. Uzun süre Topkapı yakınındaki has bahçelerde oturdu. Bu sırada çıkan bazı söylentilere kızan padişah, Sadrazam Ahmed Paşa'yı valide sultanı İskender Çelebi Bahçesi'ne sürgün etmekle görevlendirerek küçük büyük herkesin kalbini kırdı.[67]

İbrahim'in saray protokolüne bir başka saldırısı kız kardeşini, Kösem'in kızları Ayşe, Fatma ve Hanzade'yi ve kuzeni Kaya'yı kendi kadınlarına boyun eğmek gibi yakışıksız bir harekete mecbur tutmasıydı. Topraklarını ve mücevherlerini (herhalde hasekilerine vermek üzere) ellerinden alarak onları nikâhlandığı cariyesi Hümaşah'a hizmet ettirdi. Yemek yerken hizmetçiler gibi ayakta bekleyip, ellerini yıkadığı sabun, leğen ve maşrapayı tutarlardı.[68]

Valide sultanın gücüne vezirlerin de direndiği olurdu. Bu muazzam gücün muhalefet doğurması kaçınılmazdı. Geleneksel olarak sadrazam imparatorlukta padişahtan sonra en güçlü kişiydi. Oysa artık, saray kaynaklı ilişki ağlarının ve özellikle sultan ailesi kadınlarının nüfuzunun artmasıyla birlikte sadrazam sık sık padişahı ikna edemez hale geliyordu. I. Selim'in torunuyla evliliği nedeniyle uzaktan damat olan Sinan Paşa, Nurbanu ve Safiye'nin nüfuzundan özellikle rahatsızdı. Daha önce de gördüğümüz gibi, "imparatorlukların kadın nasihatlarıyla yönetilmediği"ni savunarak Nurbanu'yu öfke-

67 Naima, *Tarih,* 4, s. 290.

68 Naima, *Tarih,* 4, s. 317.

lendirmişti.[69] Sinan 1591'de sadrazamlık görevinden uzaklaştırılmasını Safiye'den biliyordu; Venedik elçisine göre, "İngiliz tercümana aynen şunları söyledi: Gözden düşmesinin kendisinin herhangi bir kusurundan değil, hükümdarın bir fahişenin kendisini etkisi altına almasına izin vermesinden kaynaklandığını bilmek onun için bir teselliydi..."[70] İbrahim'in tahta çıkışı vesilesiyle Venedik hükümeti tarafından yollanan Alvise Contarini İstanbul'a geldiğinde, valide sultana hitaben yazılmış kutlama mektuplarını, iletilmek üzere Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya verdi. Contarini, zayıf kişilikli İbrahim'i kontrol altına almak için Kösem'le rekabet eden paşanın mektupları iletmeyi "hor görüyormuşçasına" reddettiğini bildirdi, "ve bana Osmanlıların ana sultanlarının herkes gibi Büyük Senyör'ün kulları olduğunu, Hıristiyan ülkelerdeki gibi yönetime ortak ya da baş olmadıklarını söyledi."[71] Bu iki güçlü sadrazamın sözleri valide sultanın büyütülmüş imajının diğer yüzünü ortaya çıkarır. Bu imajı küçültme, lekeleme ihtiyacı duymuş olmaları, valide sultanın otoritesinin kendileri için nasıl bir tehdit olduğunun tersten kanıtıdır. Sadrazamların, kendileri de padişahın kulu oldukları halde, valide sultanı köle kökeninden hareketle karalama yolunu seçmeleri, Süleyman sonrası dönemde valide sultanlar için oluşturulan hanedan meşruiyeti ruhunu yok etme girişimi gibi görünmektedir.

Damat vezirler valide sultanla daha iyi geçinebiliyorlardı. Genellikle makamlarını ona borçlu olduklarından ona -hiç değilse açıkça- daha az karşı çıkabilirlerdi. Valide sultanla sadrazam ve diğer yüksek mevkideki devlet adamları arasında bir açık çatışma potansiyeli olduğunun anlaşılmasıyla, 16. yüzyıl sonu ve özellikle 17. yüzyılda vezirlerin evlilik yoluyla hanedan ailesine bağlanması yoğunluk kazanmış olabilir. Yine de bir damat bile valide sultanın nüfuzunu rahatsız edici bulabiliyordu. İsyan eden Sadrazam İbşir Mustafa Paşa'ya itidal telkin eden Kösem Sultan'ın torunuyla evli Sadaret Kaymakamı Melek Ahmed Paşa kendisi sadrazamken katlandığı sıkıntıları anlatıyordu. Katlanmak zorunda kaldıklarının listesine valide sultanı da koymuş-

69 Alberi, *Relazioni,* 3, s. 234-35 (Paolo Contarini'nin raporu, 1583).

70 *Calendar of State Papers,* Venedik, cilt 8, madde 1082.

71 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni,* 1, s. 374.

tu: "Hepsinden gına gelmişti" diyordu,"ama zorunluluğu erdem haline getirdim ve on altı aylık sadrazamlık görevimi yara almadan bitirdim." Melek Ahmed İbşir'e, rakiplerini saray darbesinde öldürülen valide sultan dahil temizleyerek görevini basitleştirebileceğini sanan kendi halefi Siyavuş Paşa'nın hatasına düşmemesini öğütleyerek devam ediyordu. Siyavuş görevde sadece 54 gün kalmıştı.[72]

Valide sultanın büyük serveti de tartışma konusu olabiliyordu. Ulema ileri gelenlerinden Karaçelebizade Abdülaziz Efendi saray kadınlarının elindeki has toprakları konusunun tartışıldığı bir Divan-ı Hümayun toplantısını anlatmıştı. Valide Kösem Sultan'ın elinde yıllık geliri 300 bin kuruş olan topraklar bulunduğu bildirilince Karaçelebizade durumu protesto ederek "Bu kadar toprağı olan bir valide daha duyulmamıştır" dedi. Kendisiyle aynı fikirde olmayanların ya sadece kendisine kişisel düşmanlıktan ya da valide sultandan bahşiş aldıkları için böyle yaptıklarını iddia etti.[73] Görünürde övgüye değer olan hayır işleri bile eleştiri konusu edilebiliyordu. Tarihçi Şarihü'l-Menarzade Kösem Sultan'ın geniş çaptaki hayır işlerinin muazzam kişisel servetinden finanse edildiği için yanlış olduğunu savunuyordu. Kösem Sultan'ın biriktirdiği serveti, özellikle de hazinenin ciddi sıkışıklık içinde, reayanın yoksul ve askerlerin ücretlerini alamadığı bir dönemde imparatorluğun mali idaresinin bir suiistimali olarak görüyordu. Ancak bir yüzyıl sonra tarihçi Naima Kösem'i Şarih ve diğerlerinin eleştirilerine karşı savundu. Kösem'in hayır işleri konusunda Naima, bu önemli servet devlet hazinesinde kalmış olsa Kösem'in yaptığı gibi halk yararına harcanmaktan çok, har vurulup harman savrulurdu diyordu.[74]

Saltanat Naibi Olarak Valide Sultan

Yaşça büyük bir sultan, annesinin rolünü kısıtlayabilirdi fakat ehliyeti tam olmayan bir padişahın saltanatı sırasında valide sultanın

72 Evliya Çelebi, *The Intimate Life,* çev. Dankoff, s. 138.

73 Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Abrar Zeyli* 7a.

74 Naima, *Tarih,* 5, s. 112 vd. Şarihü'l-Menarzade'nin tarihi Naima'nın tarihi için başlıca kaynaktı. Naima Kösem Sultan'ın ölümüyle ilgili yazdığı ve içinde onun kariyeriyle ilgili çeşitli yargıları değerlendirdiği kısa yazıda Şarih'in görüşlerini savunur.

icra yetkisi çok az sınırlanıyordu. 17. yüzyılın ilk yarısında tahta çıkan altı sultandan dördü on dört yaşında ya da daha küçüktü. Diğer ikisi kendi başına hükümet etmekten aciz sayıldılar. Bunların ilk ikisi, Ahmed ve Osman, tahta çıktıkları andan itibaren fiilen hükümet ettiler fakat diğerlerinin anneleri oğullarının yönetimlerinde büyük rol oynadılar. 17. yüzyıl Osmanlıları, valide sultanların idareyi ele aldığı bu dönemleri anlatmak ya da ayırt etmek için "naiplik" gibi bir sözcük kullanmadılar.[75] Bu rol annelerin tarihsel politik yol göstericilik işlevinin sadece bir başka ifadesiydi. Zamanın herhangi bir anlatımında böyle bir "unvan"a en çok yaklaşan terim, Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin, Kösem Sultan'ın yedi yaşındaki torunu IV. Mehmed'e "valide-i muazzama" tayin edilişini anlatırken kullandığı "terbiye ve nezaret görevi" terimidir.[76]

Kendini temsil edecek birine ihtiyacı olan ilk sultan 1617 ve 1618'de üç ay, 1622 ve 1623'te tekrar bir yıl hükümdarlık eden Mustafa'ydı. Mustafa'nın her iki saltanatı sırasında da oğlu adına kararları annesi verdi. Kâtip Çelebi'ye göre "Sultanda akli ve fiziki hastalık belirtileri ortaya çıkınca, kendisi doktorların bakımına teslim edildi... ve tedbir-i umur ile saygıdeğer annesi görevlendirildi."[77] Mustafa'nın annesi yetkiyi tek başına kullanmadı; sadece padişah tarafından yapılabilecek işleri üstlendi, örneğin, yüksek mevkilere yapılan tayinleri kontrol etti. Ulemanın ileri gelenleri bir önceki saltanat döneminde sarayda olağanüstü güçlü bir isim olan Darüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın görevden alınmasını istediklerinde valide sultana başvurmuşlardı. Mustafa Ağa devlet ileri gelenlerini padişahın garip davranışları yüzünden tahttan indirilmesi gerektiğine ikna etmeye çalışıyordu (muhaliflerine göre, yeni padişahın saltanatında ağanın otoritesi azalmıştı). Ancak "yaşlı gözleri ve tatlı dili"ne kanan valide

75 Ancak, Osmanlı yönetici sınıfının biyografik dizini olan *Sicill-i Osmani* hem Kösem Sultan'dan hem de Turhan Sultan'dan "naibe» olarak söz eder (naibe-i saltanat, naibe-i hükümet-i seniyye) (Süreyya, *Sicill-i Osmani,* 1, s. 27).

76 Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatu'l-Ebrar Zeyli,* 10a-b.

77 Kâtip Çelebi, *Fezleke,* 1, s. 387 Mustafa'nın annesinin adı kaynakların hiçbirinde görülmez. Harc-ı hassa defterlerinde valide-i Sultan Mustafa olarak veya valide sultan olarak geçer (BA, MM, 397, 672, 847, 858, 861, 954, 1606).

sultan,[78] onu görevden almadı ve sonuçta, oğlunun yerine II. Osman geçti.

Dört yıl sonra II. Osman tahttan indirilince, asiler Mustafa'yı saraydaki odasından alarak alelacele yeniden tahta çıkardılar. Sonra da ilk işleri annesini bulmak oldu; o da, o andan itibaren, sonraki birkaç günün fırtınalı olayları içinde merkezi bir rol üstlendi. Osman öldürüldüğü zaman, kesik kulağı öldüğünün kanıtı olarak ona getirildi.[79] Osman'a karşı ayaklanmayı yürüten yeniçeri ağaları sadrazamlık görevine kimin getirilmesi gerektiğini valide sultana danıştılar; eğiliminin damadı Davut Paşa yönünde olduğunu görünce onun tayinini teşvik ettiler.[80] Üç ay sonra askerler Davut Paşa'nın halefinin görevden alınmasını talep edince, saraydan padişahın el yazısıyla -ama kuşkusuz annesi tarafından dikte edilmiş- yeniçeri ağalarının arasında seçim yapacağı üç isim içeren bir mektup gönderildi. Bir karara varamayan yeniçeriler kararı yine saraya bıraktılar; saray da padişahın dayesinin kocası Lefkeli Mustafa Paşa'yı seçti.[81] Askerlerin valide sultanın adayını atamaya dünden hazır oluşu, önceliğin bu krizi atlatmakta olduğunu, bunun da valide sultan ile sadrazam arasında geçerli bir ittifak gerektirdiğini kabul ettiklerini yansıtıyor olabilir.

Mustafa'nın ikinci saltanatını kasıp kavuran sorunların en yakıcılarından biri ulufe dağıtmak için gerekli parayı bulmaktı. Hazine altı yıl içinde üç cülus bahşişi dağıtarak iflas etmiş, imparatorluğun maliyesi 1615-1623 arasındaki muazzam enflasyonla daha da sarsılmıştı. İngiliz Elçisi Sir Thomas Roe, Sadrazam Mere Hüseyin Paşa ve valide sultan arasında kaynak yokluğunun yarattığı para bunalımını savuşturmak için yapılan işbirliğini şöyle anlatmıştı:

> Valide sultan ile veziri normal yollarla bir sonraki ödemeleri yapmanın mümkün olmayacağını görerek darphaneyi değiştirmeye ve onu saraya taşımaya karar verdiler; şimdi buldukları bütün

78 Naima, *Tarih,* 2, s. 160.

79 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 389.

80 Naima, *Tarih, 2,* s. 222.

81 age, 2, s. 236.

eyer, gem, mahmuz, üzengi ve zincirleri, eski gümüş ve altın tabakları sikke yapılmak üzere verdiler. Böylelikle bir süre için sükûneti sağlamayı umuyorlar.[82]

Hükümetteki en güçlü iki kişi olan sadrazamla valide sultanın işbirliği, Mustafa'nın 1623'te ikinci kez tahttan indirilmesinden sonra Kösem IV. Murad'ın naipliği rolünü üstlendiğinde de devam etti. Roe, Murad'ın tahta çıkmasından sonra etrafta şaşırtıcı bir sükûnet olduğunu kaydetmişti. "Şimdilik her şey huzurlu ve sakin görünüyor. Eğer sahte değilse duyguları bile kapsayan böyle büyük bir değişiklik hiç görülmemişti. En düzene gelmez kişiler bile bir zamanlar bu kenti terk ettiği kanısına vardığım bir itaat ifadesini takınmış durumdalar."[83] Yine de para sorunu aciliyetini korumaya devam etti, özellikle de yeniçerilerin yeni padişahtan tahta çıkma bahşişi istememe sözlerini tutmadıkları zaman. Ayrıca, Bağdat'ın Murad tahta çıktıktan bir yıl sonra Safevilere kaptırılması, kenti geri almak için masraflı bir sefer açılmasını gerektirmişti.

Kösem Sultan'ın sadrazamla yazışmaları, sadrazamın orduya levazımat, askerlere ücret tedarikini sağlayacak parayı bulmakta valide sultanın yardımına güvendiğini gösterir. Valide sultan bir mektupta şöyle yazmıştı: "Sefer levazımatıyla ilgilenilmeli diyorsunuz. Bana kalsa, bu iş uzun süre önce halledilmiş olurdu. Benden ya da oğlumdan kaynaklanmış bir eksiklik yoktur."[84] Bir başka mektubunda iyi haberler verir: "Levazımat hakkında yazmışsınız. Eğer elimde olsa, onları hemen sağlar ve yollardım. Elimden geleni yapıyorum, oğlum da öyle. Allah'ın izniyle, cuma günü 10 milyon akçe, her şey yolunda giderse, Üsküdar'a yollanacak. Kalan levazımat gemilere yüklenmiştir."[85] Mısır valisi ve Kösem'in damadı Bayram Paşa, birçok konu hakkında doğrudan valide sultana yazmış; o da valinin mektuplarının içeriğini, bu konular üzerine kendi düşünceleriyle birlikte sadrazama iletmişti. Ele alınan konular arasında, barut teminindeki gecikme, Yemen'deki

82 Roe, *The Negotiations*, s. 150.

83 age, s. 178-79.

84 TSMA, E 2457/1.

85 TSMA, E 7001/4.

sorunlar, eyaletin gelirindeki düşme sayılabilir (1625'te Mısır, tarihlerinde "Bayram Paşa Vebası"[86] diye anılan veba salgını yüzünden normal gelirinin yarısını göndermişti.)[87] Kösem Sultan'ın sadrazama şu açık sözleri aralarında geniş bir işbirliği olduğunu düşündürür: "Gerçekten başıma dert oluyorsunuz. Ama ben de size müthiş dert oluyorum. Kaç kere kendi kendime 'Acaba benden bıkkınlık getirmiş midir?' diye sormuşumdur. Ama elimizden başka ne gelir?"[88]

1640'ta Deli İbrahim'in tahta çıkmasıyla, Kösem Sultan bir kez daha naip olarak faal politikaya girdi. Ancak güçlü sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile ilişkisi, Murad'ın saltanatı başındaki sadrazamlarla ilişkisinden daha uyumsuzdu, ikinci naipliğine ve politik aktivitesinin dördüncü onyılına başlayan Kösem artık kurnaz ve deneyimli bir siyasetçi olmuştu. Ancak IV. Murad'ın son sadrazamı olan Mustafa Paşa da kuşkusuz engellenmeden yetki kullanma niyetindeydi. Venedik Elçisi Alvise Contarini ikisi arasındaki rekabeti şöyle rapor etmişti:

> Şu anki hükümette, o [Kösem], oğlunun melekeleri az olduğu ölçüde [Murad saltanatının sonuna kıyasla] daha fazla itibar görüyor. Böylece, kendisi saray içindeki işlerin başında, sadrazam da saray dışındakilerin başındayken, bu iki yönetici sık sık karşı karşıya geliyor, gelince de birbirlerinden gocunuyorlar. Görünüşte uyum içinde oldukları söylenebilir ama her ikisi de gizliden gizliye birbirinin kuyusunu kazıyor.[89]

Yine de işlerin esas olarak sadrazam ve valide sultan tarafından yürütüldüğü İbrahim'in saltanatının ilk yılları, görece huzurlu ve zengin yıllardı. Aradan on yıl geçtikten sonra Mustafa Paşa yönetimi sağlam mali idare modeli olarak hatırlanmaktaydı. Ancak sonunda İbrahim annesine ve sadrazama galebe çaldı; annesini sürdü, sadrazamı 1644'te idam etti. İmparatorluğun bundan sonra kısa zaman içinde mali ve askeri karışıklık içine düşmesi Osmanlı siyasasının

86 Hammer, *Histoire,* 9, s. 65. Eylül 1625 tarihli Venedik elçilik raporunu aktarır: "Kahire'den sadece hazinenin yarısı 300 bin altın geldi ve bu da kralın hiç hoşuna gitmedi."

87 Bayram Paşa'nın mektupları konusunda bkz. TSMA, E 2457/1 ve 3.

88 TSMA, E 7001/4.

89 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni*, 1, s. 374.

merkezde güçlü bir kontrolün varlığına ne kadar bağımlı olduğunu gösterir.

İbrahim 1648'de tahttan indirildiğinde yerine geçen yedi yaşındaki IV. Mehmed'in bir naibe ihtiyacı olacağı kesindi. Ancak bu sefer ortada iki valide sultan vardı: Mehmed'in yirmi iki ya da yirmi üç yaşlarındaki genç annesi Turhan Sultan ve çok deneyimli büyükannesi, "valide-i muazzama" Kösem Sultan. O sırada Rumeli kazaskeri ve o dönemdeki hanedan altüstlüklerinde baş rol oynayan kişilerden Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'ye göre, gelenekleri bozarak, daha tecrübeli kadını naip tayin etmek daha doğru bulunmuştu:

> Yeni sultanın tahta çıkmasıyla birlikte, eski sultanın annesinin Eski Saray'a çekilip şerefli görevini bırakması bir gelenek olduğundan, büyük valide inzivaya çekilmek için izin istedi. Fakat [yeni] sultanın şefkatli annesi henüz genç ve dünya ahvali konusunda gerçekten bilgisiz olduğundan, hükümetin başına o geçtiği takdirde devletin çıkarlarının zarara uğraması ihtimali doğacağı düşünüldü. Dolayısıyla büyük valideye bir süre daha terbiye ve nezaret görevi verildi. Ve hasların valide sultana tahsisinin yenilenmesi uygun bulundu.[90]

Karaçelebizade'nin sözleri 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde valide sultanın rolünün ne derece kurumlaşmış olduğunun dikkate değer bir ifadesidir; çünkü kazasker, Kösem'i eleştirme fırsatını hiç kaçırmazdı.

Ancak Kösem Sultan'ın yetkilerini yorumlama şekli herkes tarafından kabul görmemişe benzemektedir. Güngörmüş bir politikacı ve yönetici elitin kuşkusuz en tecrübeli ve bilgililerinden biri olan Kösem bu kez sultanlık otoritesini doğrudan kullanıyordu. Kendini sadece naip değil, bir tür geçici hükümdar olarak gördüğü anlaşılan Sadrazam Sofu Mehmed Paşa'nın Kösem'le çatışması kaçınılmazdı. Tarihçi Mustafa Naima'ya göre, yaşı küçük bir sultanın vasisinin hükümdarlık yetkilerini kullanmaya hakkı olduğuna dair hukuk metinlerinden alıntılar yapan "sözde ulema," sadrazamı yanlış yola sürüklemişti. Naima'ya göre sadrazamın hatası "bu yüce devletin

90 Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli,* 10a-b.

askerlerinin sadece tevarüs eden soyluluğun şerefine saygı gösterdiği"ni anlayamamış olmasıydı;[91] bu şeref üzerinde de sultanın annesi hak iddia edebilirdi. Yani, hükümet, bu örnekte valide sultan tarafından temsil edilen hanedan katılmadıkça, meşru olmuyordu.

Her koşulda, sadrazam, Kösem Sultan ile yeniçeri yandaşlarının gücüne direnemedi. Bütün önde gelen devlet adamlarının çağrılı olduğu bir kabul töreninde, yanında bir perde arkasında büyükannesi oturan padişah, Sofu Mehmed Paşa'yı azletti ve boşalan göreve Yeniçeri Ağası Kara Murad Paşa'yı atadı. Perdenin arkasından konuşan Kösem, şiddeti orada bulunanların hepsini şaşırtan bir konuşmayla kendi rolünü savundu ve kendisini eleştirenleri susturdu. Önceki sadrazamın, kendisine karşı suikast planları dahil kusurlarını sayarak şunları söyledi: "Allah'a şükür dört ayrı saltanat gördüm ve uzun süre kendim yönetimde bulundum. Ölümümle dünya ne düzelir ne de batar."[92] Sonra da itibarını yitiren eski sadrazamın müttefiki Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'yi, IV. Mehmed'i azarlamasına değinerek, haşladı: "Belli bazı padişah iradeleri çıkarıldığında [sultana], 'Canım bunları söylemeyi size kim öğretti?' dediler. Padişahlara böyle büyüklük taslanmasına izin verilemez! Hem sultana bunlar öğretilmişse ne olmuş?" Naima'nın ifadesiyle, Abdülaziz Efendi "aşağılanma denizinde boğuldu."[93]

Kösem Sultan daha sonra genç sultanın annesinin tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Küçük valide sultan Turhan'ın etrafında bir hizip oluştu. Saray içindeki baş yandaşı Darüssaade Ağası Süleyman Ağa'ydı. Kösem Sultan'ın yandaşı yeniçeri ağalarının Birun idaresine hakim olmasının halkta yarattığı hoşnutsuzluk, hizbin meşruiyet üzerindeki hak iddiasının geçerliliğini (Turhan Sultan'ın naiplik hakkının savunulması) arttırıyordu. Ayrıca yeni sadrazam Siyavuş Paşa Turhan hizbini destekliyordu. Kösem önce davranıp bir atak

91 Naima, *Tarih,* 4, s. 348. Naima büyük ihtimalle başkentteki askerlerin ve önderlerinin sadrazam -ve sultanların- işbaşına getirilip devrilmesinde oynadıkları rol nedeniyle "askerler"den söz etmektedir.

92 age, 4, s. 395. Kösem Sultan aslında altı ayrı saltanat geçirmişti: I. Ahmed, Mustafa, II. Osman, IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed saltanatları. Kösem Sultan muhtemelen katıldığı saltanatları saymaktaydı: Ahmed, Murad, İbrahim ve IV. Mehmed.

93 age, 4, s. 395.

yaparak Mehmed'i devirip İbrahim'in ikinci oğlu Süleyman'ı tahta çıkarmayı planlamaktaydı. Amacı bir çocuk hükümdarın yerine diğerini geçirmekten çok, Turhan'ın yerine daha uysal ve "valide sultanlık makamının otoritesini kullanmaya o kadar hevesli olmadığına" inandığı Süleyman'ın annesi Dilaşub'u geçirmekti.[94] Fakat Kösem'in hizmetkârlarından Meleki Hatun ona ihanet ederek komployu Turhan'a bildirdi.[95] 2 Eylül 1651 gecesi, Kösem Sultan Süleyman Ağa ve taraftarları tarafından öldürüldü. Cinayet Turhan Sultan tarafından en azından onaylanmış, belki de kışkırtılmıştı.

Bu güçlü, çok kimsenin saydığı, çok kimsenin de korktuğu kadının ölümü bir siyasi kriz yarattı. Valide sultanın cinayete kurban gittiğinin haberleri duyulurken İstanbul halkı üç günlük yas için cami ve çarşıları kapattı.[96] Kösem'in katledilmesi bir dizi misillemeyi doğurdu. İlk aşama Kösem'in yeniçeri müttefiklerinin idamı ve Kösem'in Mehmed'e üç yıllık naipliği sırasında hükümeti kontrol altında tutanların başını çektiği hizbin tasfiyesiydi. İkinci aşamada halkın bu temizleme hareketine karşı duyduğu öfke, Turhan'ın idaresindeki yeni saray rejiminin, idamları yapan sadrazamı azletmesi için baskı yapmasına yol açtı.

İki valide sultan arasındaki bu iktidar mücadelesi 17. yüzyıl ortası politik yaşamının bazı özelliklerine ışık tutar. Sarayın monolitik bir yapı olmadığını gösterir. İç saray politikası ile dış idare dünyası arasındaki bağların karmaşıklığı hakkında da bir fikir verir. Ayrıca, padişahın hem annesi hem de büyükannesinin meşru otorite üzerinde birbirine rakip hak iddiaları, valide sultanın padişahın vasiliği ve temsilciliği rolünün 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde ne kadar kurumsallaşmış olduğunun bir başka göstergesidir. Gerçekten de hanedanı temsil edecek büyük erkek üye bulunmadığı bu dönemde, iki valide sultanın kuşaklar arası rekabeti, daha önce tahta geçme sorunu etrafında baba ile oğul arasında ortaya çıkan gerginliğin bir tür devamı gibi görünmektedir.

---

94 age, 5, s. 107.

95 Meleki Hatun için bkz. Bölüm 5.

96 Evliya Çelebi, *The Intimate Life,* çev. Dankoff, s. 89.

Turhan Sultan tam kontrol edemediği güçlerce naiplik konumuna sürüklenmiş olsa bile, makamı sayesinde kendini hükümetin kumandasında buldu. Çocuk sultanı temsil edebilecek tek kişi valide sultandı; ama muhtemelen ilk başlarda saraydaki yandaşlarına, yani çok geçmeden Darüssaade ağalığına yükseltilen Süleyman Ağa ve hükümdarın hocası Hoca Reyhan Efendi'ye birçok konuda danışmıştı. Turhan ile ilk naiplik yıllarının sadrazamları arasında gidip gelen mektupların çokluğu, devlet görevlileri tarafından verilen kararları onaylayan, hatta zaman zaman yeni politikalar başlatanın kendisi olduğunun kanıtıdır. Bir kez daha, imparatorluğu yöneten valide sultan ile sadrazamdı.[97]

Turhan Sultan âdet ve adab konusunda çok titizdi. Protokol ya da yasal prosedürden emin olmadığı zaman bilenlere ya da bu tür konuları belirleyen kanunnamelere başvururdu. Örneğin bir Kırım hanının ölümüne ilişkin mektupta sadrazama şunları yazmıştı: "Halefi için bir kılıç ve bir kaftan istemişsiniz. Duyduğuma göre, âdet olan Tatar Hanı'nın sultana hediyeler göndermesiymiş. Böyle bir şeye hiç tanık olmadığım doğrudur ama duyduğum bu. Siz kanunnameleri inceleyip ona göre davranın."[98] Bir başka olayda, donanma kıyafetleri için para bulunamayışı üzerinde duran valide sultan, sadrazama belirli devlet topraklarının gelirinin donanma harcamaları için ayrılmış olduğunu öğrendiğini bildirerek bu toprakların nerede olduğunu ve gelirlerinin miktarını öğrenmek istedi: [Bu toprakların] bütün kayıtlarını bana getirin. Yelkenler için gerekli kumaşa kadar her şeyi düzenleyen yönetmelikler olduğunu öğrendim. Her şeyi teferruatıyla bilmeliyim."[99] Turhan Sultan'ın, hızla tecrübe ka-

97 Turhan Sultan ile sadrazam arasındaki yazışmalar sadrazam veya vekilinden (sadaret) valide sultana yazılmış, her bir mektubun üstünde özel olarak bu iş için bırakılmış boş yerde (Osmanlı kâtiplerinin tabiriyle beyaz üzerine) valide sultanın cevabını içeren yaklaşık 110 resmi mektup (telhis) ve valide sultan tarafından doğrudan sadrazama yazılmış yaklaşık 30 mektuptan ibarettir (TSMA, E 2457, 5948, 7001 ve 7002; bu belgelerin Turhan Sultan'a atfedilmesi konusunda bkz. no. 60). Bu tarihsiz yazışmaların çoğu Gürcü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı dönemine, dolayısıyla da Turhan Sultan'ın naipliğinin ilk aylarına ait gözükmektedir (Eylül 1651-Haziran 1652).

98 TSMA, E 7001/25.

99 TSMA, E 7001/37.

zanıp danışmanlar çevresini genişlettikçe hükümetin dizginlerini daha sıkı elinde tuttuğu, naipliğinin ikinci sadrazamı, dokuz ay içinde görevden azledilen beceriksiz Gürcü Mehmed Paşa'ya yazdığı mektupların giderek sabırsızlaşan tonundan bellidir. Daha sonraki sadrazamlar veya kaymakamlarla yazışmaları daha fazla iş mektubu niteliğindedirler. Daha önceki mektuplardaki alışılagelmiş dikkatli ve aralıksız hizmete teşvik sözleri bunlarda pek azdır.[100]

Genç IV. Mehmed önemli devlet toplantılarına katılırken, naipliği sırasında büyükannesinin de yaptığı gibi annesi oğlunun kendisine düşen rolü oynamasına yardımcı olmak üzere yanında bulunurdu. Padişahın da katıldığı bir toplantıda Mısır vilayetinin yıllık vergilerini ödeyemeyişi ateşli bir şekilde tartışılırken sekiz yaşındaki padişah Turhan Sultan'dan yol göstermesini istemişti. Anadolu Kazaskeri Mesud Efendi'nin dile getirdiği bir fikir için perde arkasında oturmakta olan valide sultana "Ne dediğini duydun mu?" diye sordu. O da "Doğru söylüyor" diye cevap verdi.[101] Bir gün de Turhan, Gürcü Mehmed Paşa'yı "aksakallılığı"yla övündüğü için azarlamak ve giderek daha çok güvendiği danışmanı Mesud Efendi'nin önerilerini uygulaması için talimat vermek üzere perde arkasından konuşmuştu. "İnsaf paşa! Mesele aksakal karasakal değildir. Sağlam politika yaşta değil baştadır. Mesud Efendi ne diyorsa hemen yapın, onu dinleyin ve her şeyi onunla görüşün. Sizi uyarıyorum, onun görüşlerine aykırı bir şey yapmayın!"[102] Ancak çocuk sultan ve genç valide sultan, bir arada, gerekli adabı sağlamak için yeterli olamamışlardı. Toplantı Mesud Efendi ile Gürcü Mehmed Paşa arasındaki bir bağrışmaya döndü ve hemen bitirildi.. Gürcü Mehmed Paşa'nın Turhan Sultan'a yazdığı anlaşılan bir mektup paşanın Mesud Efendi'nin nüfuzundan şikâyetini dile getirir ve bu sıralarda yazılmış olabilir:

> Yetmiş yılı aşkın bir süredir askeri konularla ilgilenmekteyim ve hâlâ eksikliklerim var. Saygıdeğer kazasker savaş hakkında ne bilir? Nereden öğrenmiş olabilir? Hükümetin her alanının, karşı-

100 Bu mektupların daha ayrıntılı incelenmesi konusunda bkz. Turhan Sultan'ın naipliği sırasındaki yazışmalarla ilgili çıkacak araştırmam.

101 Naima, *Tarih,* 5. s. 203.

102 age, 5, s. 210.

laşacakları sorunlarla başa çıkmanın en elverişli yollarını bilen uzmanları vardır. Dün sultanın huzurunda yüzlerce şey söyledi, fakat savaş idaresi onun görevi değildir...[103]

Turhan Sultan politik bakımdan olgunlaştıkça danışmanlar çevresi daha sonra kethüdası olan Mimarbaşı Kasım Ağa[104] ve Hocazadeler diye bilinen güçlü ulema ailesinden Mesud Efendi gibi saray dışından insanlarla genişledi. Hocazadeler 16. yüzyıl sonunun sultan hocası, şeyhülislam ve din alimi Sadeddin Efendi'nin soyundandı. Turhan Sultan naipliği üstlendikten dokuz ay sonra Gürcü Mehmed Paşa'yı ve politik hedefleri kendisininkilere zıt gitmeye başlayan eski yandaşı Süleyman Ağa'yı azletti.[105] Turhan anlaşılan yönetici elit içinde tek bir unsurla ittifak kurmayı kararlarını uygulamanın en etkili yolu olarak görmüyordu. Böylece Kösem'in hemen hemen sadece yeniçeri ağalarına dayandığı son yıllarının başlıca hatasından kaçınmış oldu. Turhan daha çok, IV. Murad saltanatının ilk yıllarının, otoritenin hükümdarlık merkezi ile onun "mutlak vekili" arasında paylaşıldığı klasik biçim içinde sadrazamla birlikte çalışmaya çalışan genç Kösem'ini andırıyordu.

Gerçekten de Turhan Sultan'ın, İbrahim'in deliliklerinin tahribatından ve tahtta bir çocuk bulunmasından kaynaklanan bu zayıflamış merkezi hükümet döneminde ortaya çıkan hizip kavgalarının üstesinden gelecek kadar yetenekli ve sağlam bir sadrazam bulmaya uğraştığı anlaşılmaktadır. Turhan'ın ikinci sadrazamı Tarhuncu Ahmed Paşa'ya atanma töreni sırasında hedeflerinden birinin bütçede denge sağlamak olduğu bildirilmişti. Bu görevin ciddiyeti on yaşındaki padişahın olağandışı (kuşkusuz annesi tarafından düzenlenen) bir isteğiyle ortaya konmuştu: padişah şeyhülislam ve iki kazaskerin sadrazamın görevini dürüstçe yerine getireceğine kefil olmasını istiyordu. Tarhuncu tasarruf önlemleri alma yetkisi istedi ve bu yolda bir ferman çıkarttırdı.[106] Muhtemelen başarısızlığı yüzünden saray-

103 TSMA, E 5948. Mektup tarihsiz ve imzasızdır. Ancak içindeki ipuçları Gürcü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı dönemine ait olduğunu gösterir.

104 Kasım Ağa konusunda, bkz. Eyice, "Mimar Kasım Hakkında", s. 783 vd.

105 Ahmed Resmi, *Hamiletü'l-Kübera*, 14b-15b.

106 Naima, *Tarih,* 5, s. 222.

da mali kriz üzerine üst düzeyde bir toplantı yapıldı. Kâtip Çelebi bu toplantı sonucunda hazırlanan bir tezkire ile bu toplantıyı görgü tanığı ağzından aktarır:

> Hicri 1063 yılında [1652-1653] Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun üstünden 364 yıl geçmişti. Olayların ilahi takdirle belirlenmiş gidişatı neticesinde, Osmanlı Devleti'ni oluşturan toplumda değişiklik ve farklı unsurlar arasında anlaşmazlık gözlemlenmeye başlandı. Sultan ... divanın tecrübeli üyelerinin ve yönetimden sorumlu ileri gelen kişilerin bir araya gelip bu konuları kendi aralarında tartışmasını ve sıkıntıyı düze çıkartacak önlemler üzerinde karar almasını buyurdu... Sultan buyruğu uyarınca, divan üyeleri mali işlerden sorumlu soylu vezir olan defterdar paşa huzurunda toplandılar ve yetersiz gelir, fazla harcama, bunun sonucu reayanın yoksullaşması ve sıkıntı içine düşmesi ve asker sayısının fazlalığı sorunlarını tartıştılar.
>
> Sultanın tahta çıkmasından beri yapılan bütün toplantılar geçmişin dedikodularıyla harcanmıştı. Bu toplantı ise şöyle yürüdü: Şu konularda yazılı görüşler hazırlama kararı alındı: "Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sonunda, 1053 [1643-1644] yılında gelir ve giderler eşitti. O zamandan bugüne gelirlerin azalma ve giderlerin artmasının sebeplerinin belirlenmesi; bu konuların her birinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve ondan sonra uygun ıslah tedbirlerinin önerilmesi." Sonra toplantı bitirildi.[107]

Naima'ya göre bu çabalardan bir sonuç alınamadı, çünkü kimse gerekli reformları uygulayacak güçte değildi. Reformları hayata geçirmeye aday olan, Tarhuncu tasarruf girişimlerinden zarar gören nüfuzluların hoşnutsuzluğu sonucu yerinden alındı. Derviş Mehmed Paşa'nın 1653 ve 1654'teki bir buçuk yıllık sadrazamlığı borçları ödeme imkânları ve uyumun görece sağlandığı bir nefes alma dönemi oldu ama o öldükten sonra işler bir kez daha kötüye sardı. Tahtın bütünlüğü, hem içte asi paşalar hem dışta Girit Savaşı'nda Venediklilerin kaydettiği ilerlemelerin, hem de bu iç ve dış düşmanlara karşı açılan seferlerin masrafıyla daha da artan mali sıkışıklığın büyüyen tehdidi altındaydı. Askerlerin 1656 Martı'nda birçok sa-

107 Kâtip Çelebi, *Düsturü'l-Amel li Islahi'l-Halel*, s. 134.

ray görevlisinin idamıyla sonuçlanan tehlikeli ayaklanması acil bir politik çözüm gerektiğini göstermekteydi. Bu çözüm, altı ay sonra Turhan Sultan'ın yaşlı Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazam tayin etmesiyle bulundu.[108]

Kadınlar Saltanatının Sonu

Turhan Sultan, Köprülü Mehmed Paşa'nın görev kabul etmeden önce öne sürdüğü koşulları kabul ederek oğlunun naibi olarak elinde tuttuğu yetkilerin büyük kısmını ona teslim etti. Yeni sadrazama hükümette fiilen sınırsız güç güvencesi verilmişti; buna genellikle hükümdara ait olan yüksek mevkilerdeki hükümet görevlilerinin atanması yetkisi de dahildi.[109] Köprülü Mehmed Paşa'nın ve onun başlattığı sadrazamlar hanedanının çabaları görece bir politik ve mali istikrar dönemi getirdi. Bu dönem Osmanlıların 1683 Viyana Kuşatması bozgununa ve Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın azline kadar sürdü -bu belki de IV. Mehmed'in annesinin ölümünden sonra yaptığı ilk önemli politik hataydı. Osmanlı iktidarında IV. Murad döneminde yaşanan kısa rönesans gibi, bu istikrar dönemi de hiç değilse baştan, ağır bir otoriter kontrol ve yaygın idamlarla yaşatılmıştı.

Turhan Sultan'ın Köprülü Mehmed Paşa'yı tayin etmesini kadınların politik alanda rolü olmadığının bir kanıtı olarak gören bazı tarihçiler Turhan Sultan'ı övmüşlerdir. Bu tarihçilere göre, bu tayin, saray insanları, özellikle de harem kadınları tarafından "haksız bir şekilde" gasp edilmiş "haklı" otoritesinin sadrazama geri verilmesidir.[110] Böyle bir yargının doğru olduğunu savunmak çeşitli nedenlerle olanaksızdır.

İlk olarak, bu yargı Müslüman toplumda kadınların kapalı olmasının onların belirgin bir kamusal rol oynamasını dışladığına dair yanlış bir varsayıma dayanır. 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde

108 Naima, *Tarih,* 5. 279.

109 Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa atanması hakkında bkz. Kunt, "The Köprülü Years: 1656-1661", böl.3.

110 Örneğin, bkz. Uluçay, *Padişahların Kadınları,* s. 58; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı,* s. 156-57.

bir "makam" haline gelen valide sultanlığın doğasında var olan kurumsal otorite, bu otoritenin gayri meşru şekilde ve keyfi kullanılmış olduğu düşüncesini yalanlar. Turhan Sultan tabii ki yetkilerini kullanmayı doğal ve meşru görecekti -ne de olsa valide sultanlık makamının otoritesine kendisi sahip olabilmek için kayınvalidesinin katledilmesini onaylamıştı. Turhan'ın hem kendini hükümet yöntemlerinde yetiştirme hem de yetkin temsilciler bulma çabaları, valide sultanın saltanatın koruyuculuğu rolünün bir göstergesi olarak yorumlanabilir, zira politik ve parasal kaos oğlunun tahttaki güvenliğini gittikçe daha çok tehdit etmekteydi.

İkinci olarak, Turhan Sultan'ın Köprülü Mehmed Paşa'nın halkın fazla hoşuna gitmeyecek önlemlere girişmek için gereksindiği makam güvenliğini garantileyerek sadrazamın gücünü önemli ölçüde arttırdığı doğrudur, ancak, bunu yapmakla o sadece kendi valide sultanlık otoritesini değil, oğlununkini de sınırlamaktaydı. Osmanlı hükümetinin temelini oluşturan geleneksel hükümdar-sadrazam dengesini yeniden eski haline getirmeye çalışmış gibi gözükmektedir. Turhan'ın bu politik dirayetini ortaya koyan şey, modern tarihlerde sık sık karşılaşılan görüşlerde ileri sürüldüğü gibi valide sultan olarak imparatorluğun yönetiminde aslen yeri olmadığını kabul etmesi değil, tersine zamanın aşırı hizipçiliğinin sadece sarayla sınırlı bir yürütme yetkisiyle kontrol altına alınamayacağını kavramış olmasıdır. Gerçekten de 1654'te sadrazama, Saray-ı Hümayun'daki divan odaları yerine hükümet yönetiminde kullanılmak üzere kendine ait bir konut verilmesi, iç ve dış politik otorite arasında yeniden denge sağlama gereğinin anlaşılmasının bir ifadesiydi.[111]

Üçüncü olarak, Turhan Sultan Köprülü Mehmed Paşa'nın atanmasıyla valide sultan olarak aktif politik rolden çekilmedi. 1656 yılının önemi, sadrazama olağanüstü yetkiler verilmesinin olağandışı olmasından ileri gelmez: daha önce Tarhuncu Ahmed Paşa ile de aynı yol denenmişti. Ayrıca, sadrazamın bağımsız yürütme yetkisi kullanmasının örnekleri daha önceden vardı. Bunlar arasında en dikkat çekicisi de Osmanlı sadrazamlarının belki de en yüceltileni,

111 B. Lewis, "Diwan-i Humayun," s. 339.

Sokollu Mehmed Paşa'dır. 1656 yılının önemi daha çok Köprülü Mehmed Paşa'nın, kendinden öncekilerin başarısızlığa uğramış olduğu noktada başarı kazanmasındandır.[112] Padişah ve annesi sadrazamı her an görevden alabilirlerdi. Köprülü Mehmed Paşa'nın başarısında hiç de küçük olmayan bir pay da saray içi ve dışında sert muhalefete rağmen paşayı görevlendirmekte kararlı davranan Turhan'a aittir.

Dördüncü olarak, Köprülü Mehmed Paşa bir bakıma Turhan'ın adamıydı. Tayinini tamamen, Turhan'ı onu himaye ve korumaya yönelten politik ilişkilere borçluydu. Köprülü, valide sultanın himayesinin o dönemdeki pratik yararını çok iyi kavramıştı. 1650'de gaddar bir paşayı idam etmeye gönderildiğinde, onu o sırada valide sultan olan Kösem'e başvurmaya teşvik etmişti: "Valide sultandan koruma dile, günahlarından pişman olduğunu söyle, Allahın izniyle affedilmen kuşkusuz mümkündür."[113] Köprülü'nün yaşı ilerlemişti, kariyerinin de olağanüstü bir yanı yoktu ama Köprülü'nün müttefiki ve Arnavut hemşerisi, valide sultanın da güvenilir danışmanı Kasım Ağa Turhan Sultan'a, ısrarla değerli bir devlet adamı ve potansiyel bir sadrazam olarak Köprülü'yü tavsiye etti.[114] Önceleri politik anlamda bilinmezlik taşıyan bu şahsiyetin karşı karşıya geleceği müthiş muhalefetin üstesinden gelip gelemeyeceğinden kuşku duyan Turhan, naipliğinin ilk dönemlerinde Köprülü'nün adaylığı üzerinde ciddiyetle durmamıştı. Yine de onu Divan-ı Hümayun'da vezir yapmayı kabul etti. Kasım Paşa'nın arkadaşının tayini için kendisine 500 kese akçe rüşvet verdiği dedikoduları çıkınca, Kasım Paşa'yı sürmek gibi kötü bir sonuca katlanmak zorunda kalmıştı.[115] Turhan, Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'nın, yerini alabilecek potansiyel bir

112 Naima'nın Köprülü Mehmed Paşa ile padişah ve valide sultan arasındaki anlaşmanın önemini abarttığı yargısı konusunda bkz. Kunt, "The Köprülü Years: 1656-1661", s. 59-60. Naima'nın hâmisi Köprülü sadrazamlarının dördüncüsü Amcazade Hüseyin'di. Bu da belki onun ilk Köprülü vezirinin tayini konusunu fazlaca büyütmüş olmasına neden olmuştu.

113 Naima, *Tarih,* 4, s. 454.

114 Köprülü Mehmed Paşa ve Kasım Ağa'nın Arnavut kökenleri konusunda bkz. Eyice, "Mimar Kasım Hakkında", s. 767 vd.

115 Naima, *Tarih,* 5, s. 169-77.

rakip olarak Köprülü Mehmed Paşa'yı devreden çıkarmak için sürmesini engelleyemedi ama aylar sonra geri çağırılması için ağırlığını koyabildi.[116] 1656'da Turhan (tanındığı kadarıyla) pek popüler olmayan Köprülü'yü sadrazamlığa tayin ederek ciddi bir risk altına girdi. Bu, sonunda başarıya ulaşan gözü pek bir hareketti. Kızı olmayan Turhan'ın güvenebileceği bir damat-sadrazam tayin etme şansı yoktu. Bundan sonraki en iyi bağ ise intisab idi, yani valide sultanla Köprülü Mehmed Paşa arasında oluşagelen karşılıklı himaye ve hizmet sadakati ilişkisi.

Yine de 1656 yılı bu dönem hanedan kadınlarının politik rolünü incelemeye son vermek için uygun bir tarihtir; çünkü bundan sonra, Turhan Sultan'ın valide sultanlık rolünün vurgusu değişecektir. Açık politik uğraşısı azaldıkça, Turhan'ın tören ve yardımseverlik rolleri önemli ölçüde arttı. Gerçekten de Köprülü Mehmed Paşa'nın tayini, hanedanın yoğun törensel büyütülme dönemini başlatmış gibi gözükmektedir. Turhan'ın Çanakkale kalelerinin ve büyük camiinin yapımını üstlenmesi Köprülü'nün tayininden kısa bir süre sonradır; her ikisini de sadrazamın teşvikiyle yaptığı anlatılır. Edirne ile İstanbul arasındaki ve Bursa ile başkent yakınındaki diğer bölgelere düzenlenen zengin sultan alayları bu dönemde başlar. Kırk beş yıllık saltanatı boyunca imparatorluğunun yönetimiyle pek az ilgilenen IV. Mehmed, Köprülü Mehmed Paşa'nın halefleri döneminde göstermelik bir gazi olarak birçok sefere çıktı. Bu saltanat ritüelleri, Köprülü Mehmed Paşa ya da Turhan Sultan ya da her ikisi tarafından, süren krizler ve sadrazamın sert ve kanlı çözümlerinden dikkatleri uzaklaştırmak için düzenlenmiş olabilir. Politik güç ve askeri önderlik yetkilerinin sadrazama verildiği koşullarda, hükümdarın yerine getirebileceği en faydalı işlev, tebaanın sadakat ve cemaat duygularını yaşatmak için görünür azamet ve dindarlık simgeleri sağlamaktı.

1656 yılı, Osmanlı hanedan kadınları tarihinde ikinci bir nedenle de bir dönüm noktasıdır. IV. Mehmed'in saltanatından sonra bir daha hiçbir valide sultan oğluna naiplik etmedi. Valide sultana

116 Köprülü Mehmed Paşa'nın Köstendil'e sürülmesi konusunda bkz. TSMA, E 2457/7; geri çağrılması konusunda bkz. E 5948 ve E 7001/13.

olağanüstü politik güçler veren bu naiplikleri, büyük ölçüde 17. yüzyılın ilk yarısındaki bir dizi hanedan arızasıydı. 17. yüzyılın ortasına gelindiğinde valide sultanın naiplik rolü benimsenmişti ama bunun geçici bir düzenleme olarak görüldüğü de açıktı. I. Ahmed'in oğulları yerine Mustafa'nın seçilmesinin gerekçesi halka çocuk sultanlardan kaçınmanın daha doğru olduğu şeklinde açıklanmıştı. Karaçelebizade'nin IV. Mehmed tahta çıktığında Kösem Sultan'ın "bir süre daha" naiplik yapmaya tayin edildiği sözü, padişah büyüdükçe Kösem'in otoritesinden vazgeçmesinin beklendiğini ima eder. Gerçekten de IV. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında Kösem Sultan'ın sadrazama yazdığı mektuplarda valide sultanın oğlunun bağımsızlığını kabul ederken duyduğu kuşkulara rağmen, devlet işlerinin aktif kontrolundan çekildiğini gözlemliyoruz. On beş yaşındaki IV. Mehmed 1656 ayaklanması sırasında isyancı askerlerle ayak divanı yapmak zorunda kaldığında askerlerin sözcüsü dileklerini bildirmeye hünkâr büyüdüğü için Allah'a şükrederek başlamış, sonra da Mehmed'i sultanlık görevlerini kendi başına üstlenmeye teşvik etmişti: "Saadetlu padişahımız hadd-i kemale baliğ olup civan-baht bahadır ve istiklal üzere umur-ı saltanatı tasarrufa kadir olmağa istidad-ı tam husule gelmiştir... O zaman nizam-ı âlemle ilgilenmemesi, bu konuda çaba ve istek göstermemesi nedendir?"[117] Turhan Sultan'ın aynı yıl hükümetin doğrudan kontrolünü bırakması kuşkusuz kısmen naipliğinin doğal ömrünü tamamlamakta olduğunu kabul etmesiydi.

Hanedanın Başı Olarak Valide Sultan

Valide sultanın dolaysız politik otoritesi kapsamı ve süresi bakımından nihai olarak sınırlıydı ama hanedan ailesinin sürekliliği ve ayakta kalmasının sağlama alınmasında en büyük sorumluluk da ondaydı. Gücünün belirli yönleri oğlununkinden bağımsız ve nitelikçe farklıydı. Valide sultanın belirli bir saltanat dönemini aşan ve bir bütün olarak hanedanın meşruiyetini pekiştiren bir tür otoritesi vardı. Politik otorite nihai olarak padişaha emanet edilmişti; valide sultan ise haremin başı olarak, özellikle de aile padişah sarayı

117 Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani,* 38; see also Naima, *Tarih,* 6, s. 147.

içinde toplandıktan sonra, hanedan ailesi üzerinde otorite sahibiydi. Sultanın ikametgâhı aynı zamanda hükümet yeri olduğu için, valide sultanın harem üzerindeki otoritesinin kamusal alanda da yansımaları oluyordu. Hanenin (hiç değilse yönetici sınıf için) yönetim modeli ve sosyal örgütlenmenin temeli olduğu bir sistemde,[118] hanedan hanesinin yapısı hükümetin idaresini derinden etkiliyordu. Saltanat yerleşikleştikçe, aile hanesinin statüsü yükseldi: valide sultan sadece daha fazla otorite edinmekle kalmadı, oğluyla ilişkisi de esas olarak özel bir ilişkiden toplumun tümünü kucaklayan bir ilişkiye dönüştü. Valide sultan hanedan kuşakları arasında hayati bir halka oluşturarak ve korkulacak bir tehdit ortaya çıktığında hanedanın sürekliliğini sembolize ederek sultan ailesinin tümünü temsil eder hale geldi.

Hanedanın Üremesi: Valide sultan en temel düzeyde hanedanın yok olmasını önlemekle sorumluydu. Bu görevi hem şehzadelerin doğmasını teşvik ederek hem de öldürülmelerini önleyerek yerine getiriyordu. Hanedan politikasının zorunlulukları üreme yükünü sadece hükümdara yükleyince bu görev daha da hayati önem kazandı. Çocuk sahibi olmadan tahta çıkan ilk padişah olan I. Ahmed'ten başlayarak, yeni valide sultanın birinci sıradaki işinin oğlunu çocuk sahibi olmaya teşvik etmek olduğu söylenebilir. Çocuk ölümlerinin o dönemdeki seviyesinde, padişahın ilk oğlunun doğumu memnuniyetle karşılanırdı fakat yeterli olmazdı. Ayrıca, erkek çocuk yapılması açık ki esas olmakla birlikte, kızlar da evlilikleri kanalıyla oluşturulan politik ittifaklardan ötürü hanedan için gerekliydiler.

III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın oğlunu ilk cariyesi Haseki Safiye ile monogam ilişkiden caydırmaya çalışması, iddia edildiği gibi gelinini kıskanmaktan çok,[119] esas olarak oğlunun varis yapmasının öneminden kaynaklanıyordu. Murad'ın kendisine sadık kaldığı yirmi yıl içinde Safiye ona sadece iki erkek çocuk vermiş, bunlardan biri de küçükken ölmüştü. 16. yüzyıl sonunda yüzlerce Eski Saray sakininin canını alan ve sık sık tekrarlanan salgınlar yüzünden genç şehzadenin ölme olasılığından sürekli korkulmuş olmalıdır. Dahası,

118 Osmanlı saltanatının ataerkil karakteri konusunda bkz. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 7 vd.

119 Bu tür bir iddia için bkz. Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 40.

şehzadenin çocuk sahibi olup olmayacağı da henüz sınanmamıştı. Nurbanu'nun Sultan Murad'ı bir dizi cariye ile ilgilendirme çabaları, Nurbanu'nun kızı, eski sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın dul eşi, kız kardeşi İsmihan Sultan padişah kardeşine muhtemelen 1580'lerin başında iki cariye sununcaya kadar başarısız kaldı. Tarihçi Peçevi'nin Murad'ın bundan sonraki iktidarsızlığını, valide sultanın sözüm ona haseki sultanın padişaha yaptığı büyüyü keşfederek bozmasını, padişahın cinsel arzularında bunu izleyen artışı (1595'teki ölümünden önce hayatta kalan 19 oğlunun doğumuyla sonuçlandı) gayet canlı tasvir etmesi, modern okuyucu için şaşırtıcıdır; çünkü bir şehvet merakı gibi görünür ama aslında saltanatın politik açıdan hayati bir faaliyeti konusunda o dönemde duyulan endişeyi gösterir.[120]

IV. Murad'ın validesi olarak Kösem Sultan'ın hanedanı korumak için gösterdiği başlıca çaba, padişahı saltanatının sonuna doğru tüm kardeşlerini idam etmekten caydırmak olmuş gibidir. Şehzade Bayezid ve Süleyman Erivan zaferi (1635) kutlanırken, Kösem'in öz oğlu Kasım da Bağdat seferi sırasında idam edilmişlerdi. İbrahim'in idamını engelleyen ve dolayısıyla hanedanı yok olmaktan kurtaran, sadece Kösem Sultan'ın hayatta kalan tek şehzade -ve öz oğlu- İbrahim'in yönetmekten aciz olduğunu anlatıp yalvarmasıydı. Talihsiz İbrahim'in saltanatının ilk iki yılında, hanedan en tehlikeli dönemini geçirdi; çünkü ruhen rahatsız olan padişah çocuk sahibi olamıyordu. Kösem Sultan'ın görevi hanedanın yeniden çoğalmasını teşvik etmekti; İbrahim sonunda bu yükümlülüğünü büyük başarıyla yerine getirdi (belki de gereğince yerine getirdiği tek sultanlık göreviydi). O kadar ki sultan olarak son sözleri: "Ben bir hanedanın babasıyım!" oldu.[121] İlk cariyesi Turhan'ı padişaha sunan valide sultandı. Turhan'ın geleceğin IV. Mehmed'i olan oğlunun doğumu saray içinde ve dışında büyük sevince yol açmıştı.

III. Murad'da olduğu gibi padişah üzerindeki çocuk yapma baskısı, önde gelen devlet görevlilerinin sunduğu cariyelerin saraya ak-

120 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar,* 289b; Peçevi, *Tarih,* 2, s. 4-5. Bu olayların bir diğer anlatımı için bkz. Gianfrancesco Morosini'nin raporu, aktaran Spagni, "Una Sultana veneziana", belge 3, s. 342-45.

121 Naima, *Tarih,* 4, s. 323.

ması halini almıştı; sonuçta İbrahim yatak zevkleriyle saray ya da dış idarenin istemiş olabileceğinden çok daha fazla ilgilendi. Bu tutkusu hazineyi boşaltan ve sonunda tahttan indirilmesine varan israf ve taşkınlıklarıyla ünlenmesine yol açtı. Kösem Sultan İbrahim'in seks düşkünlüğünü körüklemekle suçlanmıştır -hükümetin dizginleri kendi elinde kalsın diye onu cariyelerle oyaladığı iddia edilir- ama bundaki amacı, hiç değilse baştan, hanedanın devamlılığının sağlanmasıydı. Ayrıca, diğerleri gibi Kösem de cariyelerin İbrahim'i politik meselelerde aşırı etkilemesinden üzüntü duymaktaydı. İbrahim'in saltanatının son kargaşa dolu haftalarında sevilmeyen sadrazamın azlini talep etmeye hazırlanan yeniçeri ağaları şehzadelerin güvenliğini garanti altına almak için en uç önlemleri alması gerektiğine dair haber ulaştırdığında, Kösem Sultan bir kez daha hanedanın koruyuculuğu rolünü üstlendi.[122]

Rüştüne erince İbrahim'in oğlu ve halefi IV. Mehmed, kardeş katlini, her ikisi de sevgili hasekisi Rabia Gülnuş Sultan'dan olma oğulları Mustafa ve Ahmed lehine yeniden gündeme getirmek istedi. Ancak halkın gözünde kardeş katli artık geçmişte kalmıştı. Mehmed'in kardeşleri Süleyman ve Ahmed'i koruma sorumluluğunu, ikisinin de annesi olmayan valide sultan Turhan üstlenmişti.[123] Fransız Elçisi Marki de Nointel 1673'te bir Edirne ziyaretinde ağırlandığı şehir ortasındaki adada beklenmedik bir şekilde valide sultana komşu olmuştu; anlattığına göre Turhan Sultan iki şehzade için sürekli tetikteydi. Edirne'deki saraya (padişah vaktinin büyük kısmını burada geçiriyordu) birçok kez çağırılmış ama padişahın iki kardeşini yanında götürürse, oğlunun onları idam ettireceği korkusuyla gitmekte tereddüt etmişti.[124] Valide sultanın İstanbul ile Edirne arasındaki göçleri sırasında iki şehzadeyi hep yanında tuttuğu anlaşılmak-

122 age, 4, s. 298.

123 Aslında Kösem Sultan'ın IV. Mehmed yerine tahta geçirmeyi planladığı söylenen kişi Süleyman'dı. Böylelikle Turhan Sultan valide sultanın makamına gelememiş olacaktı.

124 Vandal, *Les Voyages,* s. 107. De Nointel'e göre valide sultanın iki şehzadeden büyüğüne karşı ilgisinin bir analık duygusundan fazla bir şeyler olduğuna dair yaygın söylentiler vardı (muhtemelen başkentteki yabancı cemaatle sınırlı kalan): Nointel, "c'est l'intrigue de Phèdre", diyordu (s. 242).

tadır.[125] De Nointel'in sekreteri Galland'a göre, padişah Edirne'de annesi ve iki kardeşi için ayrı bir saray yaptırmayı planlamıştı.[126]

Hanedan Sürekliliğinin Korunması: Padişahların ölümü hanedanda daima potansiyel bir kriz dönemi olurdu. Şehzadelerin artık sancağa çıkmadığı döneme kadar, padişahın ölümüyle halefinin İstanbul'a varması arasında günler geçebilirdi. Süleyman'ın Avrupa'da sefere çıktığı bir sırada ölümü, varisi II. Selim'e haber gönderilirken beş haftadan fazla süreyle gizlendi. Haberi alan II. Selim son hızla Kütahya'daki görev yerinden hassa ordusunu karşılamaya ve babasının ölüsü başında dua etmeye gitti. Bekleme süresince Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa, padişahın giysi ve kavuğuyla padişah arabasında oturan bir görevliyi padişahın yerine geçirmişti. Yazısı padişahınkine benzeyen bir başka görevliyse fermanları hazırlamıştı.

İki saltanat arasındaki dönemler toplumsal kargaşa dönemleriydi. Padişahla tebaa arasındaki bağın kişisel niteliğinden ötürü, sadakat yeminleri padişahın ölümüyle ortadan kalkmış sayılırdı. Bu, bir sonraki padişahın tahta çıkıp tebaanın sadakatini talep edene kadar yağmalama ve genel bir itaatsizliğe yol açıyordu. Bu potansiyel kargaşa dönemlerinde padişah ailesi kadınları, eski padişahın öldüğünü saklayıp toplumsal kargaşayı önleyerek, yeni padişahın çıkarlarını koruyarak ve hanedanın geleneklerini yaşatarak hanedan devamlılığının sağlanmasında hayati rol oynuyorlardı.

Bir padişahın ölmesi ya da tahttan indirilmesi, halefinin cariye annesini valide sultan yapan bir olaydı. Onun da en başta gelen görevi oğlunun pürüz çıkmadan tahta geçmesini sağlamaktı. Nurbanu Sultan'ın oğlu III. Murad'a ve Safiye Sultan'ın III. Mehmed'e karşı sorumlulukları yeni padişahın küçük kardeşlerinin artık başkentte olmasından dolayı özellikle büyüktü. Tarihçi Selaniki'ye göre, II. Selim öldüğü zaman Nurbanu, onun bedenini, oğlu Murad Manisa'daki görev yerinden gelip, kardeşlerinin idamını halledip babasını gömene kadar buzda saklatmıştı. Padişahın ölümü, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa, şehzadeye haberi vermeye gönderilen ulak, yeni padişahı Marmara Denizi'nden geçirmek üzere yola koyulan

125 Kütükoğlu, "Süleyman II," s. 156.

126 Galland, *Journal, 2,* s. 49.

Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa ve muhtemelen haberdar edilmesi zorunlu daha birkaç kişi dışında kimseye bildirilmemişti.[127] III. Murad öldüğü zaman sadrazam yeni padişah III. Mehmed'i getirmeye bir başka veziri göndermek istemişti fakat Elçi Marco Venier'e göre, "Sultan hanımlar bu ani yola çıkışın kuşku uyandıracağını söylediler. Bunun için, bahçıvan başını, her gün padişah için su getirmeye gittiği orta büyüklükteki kayıkla göndermeye karar verdiler."[128] Yeni padişahlar başkente geldikten sonra en kısa zamanda hareme gelirlerdi: II. Selim gelip kız kardeşi Mihrimah'ı bulmuş (annesi Hurrem sekiz yıl önce ölmüştü), hem Murad hem de Mehmed anneleriyle durumu görüşmüşlerdi. Bu ivedilik sevdikleriyle yeniden bir araya gelme isteğiyle birlikte kuşkusuz yeni padişahların başkentteki durum hakkında güvenilir bir müttefikten bilgi alma ihtiyacını yansıtmaktaydı. Bu, aynı zamanda ailenin kadın büyüklerinin padişah hanesi hiyerarşisindeki önemini de yansıtır.

Venier'nin III. Murad'ın ölümünü izleyen günlerdeki raporları bu belirsiz dönemde (belli ki sarayın padişahın ölümünü gizlemeye çalışması tam olarak başarıya ulaşmamıştı) başkentte hüküm süren gerginlik hakkında bir fikir verir. Venier, elçilik arşivlerini sakladığını ve yağmalanıp yakılabileceği korkusuyla evini korumak üzere silahlı adamlar getirdiğini bildirmişti:

> Padişahın öldüğü söylentisi ta çocuklara kadar yayıldı. İsyan ve her zamanki gibi dükkân ve evlerin yağmalanması bekleniyor. Sultan Murad'ın ölümünden bu yana geçen on bir gün içinde ahaliyi kontrol altında tutmak için birçok kişi idam edildi. Sarayın içinde büyük bir altüstlük oldu, her gece silah sesleri duyuyoruz -o anda birinin denize atılmakta olduğunun işaretidir bu.[129]

Venier ayrıca Murad'ın ölmeden önce oğullarının en büyüğü Mahmud'un "harem kadınlarının onu kaçırmasını önlemek için" emin bir yere götürülmesini emrettiğini bildiriyordu.[130] Murad muhtemelen Mahmud'un haremdeki yandaşlarının onu idamdan

127 Selaniki, *Tarih,* s. 124-25.

128 *Calendar of State Papers,* Venedik, c. 9, madde 324.

129 age, c. 9, madde 326.

130 age, c. 9, madde 324.

kurtarmaya çalışacağından veya onu tahta geçirmeye çalışacağından endişe ediyordu.

Valide sultan yeni bir padişahın tahta çıkışında da gelenekleri korumaya çalışabilirdi. İbrahim'in tahttan indirilmesi gerektiğine karar veren bir grup hükümet görevlisi, padişahın yedi yaşındaki oğlunun bir camide tahta çıkarılmak üzere gönderilmesini saraydan isteyince, Kösem Sultan bu isteğe uymayı reddetti ve onların saraya gelmesini istedi. Reddinin gerekçesini hiçbir padişahın camide tahta çıkarılmadığına dayandırıyordu.[131] Kuşkusuz bunda amacı kısmen olayı, gidişatı biraz kontrol edebileceği bir yerde gerçekleşmeye zorlamaktı. Söz konusu olan sadece kendi otoritesinin korunması değil, deneyimi olmayan bir dünyaya ansızın itilmekten psikolojik zarar görebilecek küçük bir çocuk olan yeni padişahın iyiliğiydi.

Valide sultanın tahttan indirme krizleri sırasındaki rolü, hanedan ailesi içindeki benzersiz otoritesinin bir başka yönünü ortaya koyar: Hanedanın sürekliliğindeki bu potansiyel kopuşlara o onay veriyordu. Saltanatın 17. yüzyıldaki tarihinin en göze çarpan özelliklerinden biri, artık padişahların askerler ve devlet adamları tarafından tahttan indirilmesiydi. Süleyman'ın saltanatından önce halkın padişahı tahttan indirmesi olayıyla hiç karşılaşılmamışken, sonraki yirmi yedi padişahın on üçü zor yoluyla tahttan indirildi.[132] Bu olgu ile ilgili bir dizi açıklama ileri sürülebilir.

Burada, hanedan politikasındaki değişikliklerin merkezi bir önemi vardır. Saltanatın gittikçe daha yerleşik bir niteliğe bürünmesi, Birinci Bölümde özetlenen sultani meşruiyetin temellerinde bir dönüşümü getirdi. Artık padişahlar hükümet etme haklarını kardeşleri karşısında muzaffer ve dolayısıyla da yönetme ehliyetine teorik olarak daha fazla sahip olduklarını kanıtlayarak ya da babaları tarafından veliaht tayin edilerek sağlamıyorlardı. Bunun yerine hanedanda meydana gelen arızi bir durum sonucu veya yeni ekberiyet sistemiyle pasif bir şekilde tahta çıkarılıyorlardı. Bu, hiçbir

131 Naima, *Tarih,* 4, s. 314.

132 Bkz. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* böl.10. Süleyman öncesi dönemde, II. Mehmed'in ilk saltanatı tahttan inmesiyle sonuçlandı, ama bu, II. Murad'ın oğlunun vakitsiz iktidarı sırasındaki önemli politik mevcudiyetinden ötürü, Süleyman sonrası tahttan inmelerden çok farklıydı.

padişahın aklen tam yeterli bir yetişkin olarak tahta çıkmadığı 17. yüzyılın ilk yarısı için özellikle doğruydu. Zayıf ya da sevilmeyen hanedan üyelerinin artık tahta çıkmadan safdışı bırakılması mümkün olamayabiliyordu. Tebaanın ehliyetsiz olduğu kanıtlanan ya da öyle görülen hükümdarlardan siyasayı kurtarmasının tek yolu tahttan indirmeydi. Ayrıca, padişah ailesinin başkentte yerleşmiş olması, hoşnutsuz devlet adamları ve askerlere, sevilmeyen bir padişahın yerine geçirilebilecek şehzadelere kolayca ulaşma olanağı veriyordu.

Bütün bunların etkisi, tebaanın padişahlarıyla ilişkisindeki ince bir değişiklik oldu. Açık veraset mücadelesi ve şehzade sancağının ortadan kalkmasıyla birlikte şehzade, kardeşlerine karşı kazandığı bir zafer ya da babası tarafından veliaht seçilmenin meşruiyet kazandırıcı ortamı olmaksızın tahta çıktı. Dahası, artık padişah halkın gözü önünde hükümete başkanlık ederek sadık kullara görevlerini şahsen vermiyor, sadakatin ödüllerini şahsen ihsan etmiyordu. Sıradan bir asker seferdeki bir padişahın kendisini şahsen takdir edeceği veya ödüllendireceği umudunu besleyebilirdi. Sefer sırasındaki mübarek günlerde padişah askerleriyle birlikte dua eder ve eski bir ritüele göre onların şakalaşarak bayram yemeğini mideye indirmelerini izlerdi.[133] Başkentte herhangi bir vatandaş, sıradan tebaasıyla birlikte cuma namazlarına katılma görevini titizlikle yerine getiren bir padişaha, şikâyetçi olduğu işin düzeltilmesi için dilekçe verebilirdi. Fakat Süleyman'dan sonraki padişahların kamusal rollerinin giderek azalması hükmeden ile hükmedilen arasındaki karşılıklı cömertlik ve sadakat, adalet ve hizmet bağlarının tazelenmesi için daha az fırsat olması anlamına geliyordu. Tebaanın Osmanlı hanedanına sadakati 17. yüzyılda daha soyutlaşmış, kişiden çok hanedana bağlılık halini almış görünmektedir. Hükümdarın teorik vasıflarına ilişkin İslami normlar, seçilebilirlik tartışmalarında daha sık gündeme getirilmeye başlandı, şeyhülislamlar kimin hükümdarlık edeceği kararına daha çok karışır oldular. Hükmedenle hükmedilen arasındaki ilişkideki bu değişikliği dikkate alırsak, halkın padişahlık karşısında ilk bakışta birbiriyle uzlaşamaz gibi görünen tavırlarını daha iyi uzlaştırabiliriz: Tebaanın Osmanlı hanedanına, başka bir hükümran hanedanın onların yerini alabileceğini hiç düşünmeyecek kadar mutlak

133 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 161-63.

sadakati; ancak tahttan indirilmiş bir padişaha, örneğin kentin ana sokaklarında sürüklenen II. Osman'a reva görülen davranıştaki gibi mutlak bir hor görme.

Padişahların sık sık tahttan indirilmesinde bir diğer faktör, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra başkentteki yeniçeri ve sipahilerin şikâyetlerini giderek daha fazla ayaklanarak dile getirmeleriydi.[134] Askerlerin yarattığı sorunlar ve hükümetin ulufe dağıtmakta zorlanması dönemin tarihlerinde, reform broşürlerinde ve hükümet belgelerinde tekrar tekrar boy gösteren bir tema oluşturur. Hoşnutsuzluklarının sebep ve sonuçları çok ve karmaşıktı ve burada sadece kısaca ele alınacaktır. Kronik parasal sorunlar askerlerin üçer aylık ulufelerinin gecikmesi, bazen de hiç ödeme yapılamaması sonucunu veriyordu. Ulufe dağıtıldığında da genellikle tüccarların almayı reddettiği düşük değerli sikkeler kullanılıyordu. Artık askeri seferler daha az ganimet getiriyor, hassa askerleri savaşta elde edilebilecek gelirden alınacak payı savaşlarda gittikçe daha fazla kullanılan paralı askerlerle paylaşmak zorunda kalıyorlardı.[135] Başkentteki asker sayısı vasıfsız kişilerin yasallığı kuşku uyandıracak şekilde kaydedilmesiyle muazzam ölçüde şişmiş, bu da kıt maaş kaynakları ve kentte alternatif iş bulma imkânları için rekabeti arttırmıştı. 1656 ayaklanmasında ücret alamamış bir sipahi, durumunu padişaha şu kelimelerle anlatmıştı: "Bekâr hanlarının köşelerinde aç ve sefil sürünüyoruz. Maaşımız ev sahiplerine borcumuzu ödemeye bile yetmiyor."[136] Başkentte padişaha karşı bir gösteride potansiyel yandaş sıkıntısı hiç yoktu: tüccarlar ve esnaf, din adamları, yönetici elit içindeki sarayın hem içinden hem dışından hizipler, başkente gelip bir yerlerde kök salamamış göçmen yığınları.

Valide sultanın tahttan indirmelerdeki rolünün önemi bu değişmekte olan politik ortam içinde anlaşılabilir. Tahttan indirilen padişahın annesi, o padişahın reddedilmesini onaylama, böylelikle de hanedanın meşruiyetinin korunmasına imkân verme işlevini yerine getiriyordu. Tahttan indirilen beş 17. yüzyıl padişahının üçünün

134 Hassa askerlerinin ayaklanmaları sorununu Cemal Kafadar araştırmaktadır.

135 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation," özellikle 297-99; Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 67.

136 Naima, *Tarih*, 6, s. 141.

anneleri -Mustafa, İbrahim ve II. Mustafa (salt. 1695-1703)- oğulları tahttan indirildikleri sırada hayattaydılar. Bu kadınların her birine devletin en yüksek görevlileri -sadrazam ve şeyhülislam- tarafından, yetki transferini sadece onaylamaları için değil, aynı zamanda da buna yardımcı olmaları için resmen başvurulmuş olduğunu düşündüren kanıtlar vardır.

Mustafa'nın akli yetersizliğinin hükümdarlığı sürerse imparatorluk için zararlı olacak kertede olduğunu herkes anlayınca, annesi ulema ileri gelenlerinin, padişahın tahttan indirilmesini onaylamak üzere sadrazam ve şeyhülislamla bir araya gelmesi dileğine rıza gösterdi. Ancak oğlunun hayatının bağışlanmasını istedi.[137] İbrahim'in 1648'de tahttan indirilmesi Valide Kösem Sultan ile dengesi bozuk padişahın davranışlarına daha fazla göz yumulamayacağı kararına varmış olan devlet ileri gelenleri arasında uzun süren bir mücadeleden sonra gerçekleşti.[138] Tarihçi Naima'nın olay hakkındaki uzun ve dramatik bir anlatımı, bunun tarihsel öneminin bir işaretidir.

Toplanan devlet adamlarının Kösem'i tahttan indirmenin yasallığı ve uygunluğu konusunda ikna etmeye çalıştıkları uzun tartışma, valide sultanın rolünün karmaşıklığını ortaya koyar. Kösem ile devlet adamları arasındaki İbrahim'in tahttan indirilmesine ilişkin bu mücadele aslında bir ölçüde göstermelikti. Çünkü Kösem de artık felaketlere yol açan yönetimiyle ağabeyinin yaptığı düzeltme çalışmalarını olmamışa çeviren oğlundan kurtulmaya dünden hazırdı. Sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa'ya şöyle yazmıştı: "Sonunda ne sizi ne de beni canlı bırakacak. Hükümetin kontrolünü elden kaçıracağız. Bütün toplum perişandır. Onu hemen tahttan indirtin."[139] Yine de oğlunun tahttan indirilmesine halk nazarında karşı çıkması gerekiyordu. Çünkü kendisinden beklenen oğlunun çöküşünü onaylamaya pek istekli olmak değil, koruyuculuk ve yol göstericilik rolünü yerine getirmekti. İbrahim'in devrilmesi işini uygulatması ve küçük Mehmed'i tahta çıkarmak üzere getirmesi istendiğinde, Kösem uzun uzadıya bu tahttan indirme işine itiraz etti. Ancak divan üyelerinin öne sürdüklerine karşı koymaya çabaladıktan sonradır ki

137 Aktepe, "Mustafa I," s. 694.

138 Naima, *Tarih,* 4, s. 315 vd.

139 age, 4, s. 303.

boyun eğdi. Naima, Kösem Sultan'ın çabalarını, padişahın devleti mahvetmesi ve kendisi ve kızlarına kötü davranması karşısında duyduğu öfke ve üzüntüye baskın çıkacak kertede güçlü bir anne sevgisinden kaynaklanmış duygular olarak açıklar.[140]

Valide sultanın direnişi bir başka amaca hizmet etti: önemli politik savların prova edilmesine fırsat verdi. Kösem politikacılara hanedana sadakat gereğini hatırlattı: "Her biriniz Osmanlı hanedanının cömertliği sayesinde yetişmediniz mi?" Onlar da şeriatın emirleriyle kendisine cevap verdiler: Zihinsel özürlü bir kişi ümmeti yönetemez. Tartışmanın ana noktalarından birinde devlet adamları parlak bir strateji uyguladılar: Valide sultana "Ümmü'l-müminin" [müminlerin anası] diye hitap ettiler.[141] Kuran vahiyleri aracılığıyla Hazret-i Muhammed'in eşlerine ihsan edilen bir şeref unvanı olan bu övgü, Kösem'e analıktan gelme yol gösterici/koruyucu rolünü oğlu ve hanedandan imparatorluğa ve hatta bütün İslam cemaatine yöneltmesini, böylece de oğlunun tahttan indirilişini onaylamasını sağlayan bir kimlik veriyordu. Ayrıca, onun Osmanlı siyasasının rekabet içindeki iki gücü arasında aracılık yapmasını da mümkün kılmıştı: Hanedanın hükümran otoritesi ve şeriat.

1703'te II. Mustafa'nın tahttan indirilmesini çevreleyen olaylar valide sultanın bu meşruiyet kazandırıcılık işlevinin rutin bir hal aldığını düşündürür. Rabia Gülnuş Sultan oğlunun saltanatı sırasında görece küçük bir kamusal rol oynamıştı. Yine de Mustafa'nın tahttan indirilmesini ve ikinci oğlu III. Ahmed'in tahta çıkarılmasını onaylaması ve anlaşılan uygulamaya koyması istenmişti. Valide sultan sadrazamın ve şeyhülislamın başvurularına ayrı ayrı cevaplar göndererek şunları yazdı: "Hepiniz fikir ve oybirliğiyle haşmetli oğlum Sultan Ahmed'in imparatorluk tahtına oturtulmasını ve diğer oğlum Sultan Mustafa'nın indirilmesini istemiş bulunuyorsunuz. Dileğinize rıza gösterilmiştir."[142]

Valide sultanın bu dramatik olaylardaki rolü bir dereceye kadar formalite icabıydı: Önde gelen devlet adamları ve din ileri gelenlerinin

140 age, 4, s. 317.

141 age, 4, s. 318.

142 Şeyhülislamın valide sultana verdiği dilekçe ve valide sultanın ona ve sadrazama verdiği cevaplar Tuğlacı, *Osmanlı Saray Kadınları,* s. 321, 323'te yayımlanmıştır.

zaten almış oldukları bir kararı onaylaması isteniyordu. Ancak iktidarın zor yoluyla bir padişahtan diğerine aktarılmasını onaylaması, sembolik olarak hanedanın devamlılığında bir kopuşu önlediği için gerekliydi. İslam hukuku geleneği, Müslümanlara yaraşır bir yaşam sürdürülmesini engelleyen bir hükümdara karşı ayaklanmaya izin vermesine rağmen (İbrahim'in tahttan indirilmesinin haklılık gerekçesi olarak öne sürülen tam da böyle bir savdı), Osmanlıların hanedana bağlılıkları o kadar fazlaydı ki padişahın kullarının efendilerine karşı ayaklanması, hükümdarlarına ettikleri sadakat yeminini çiğnemek ve onun kendilerine gösterdiği cömertliğe nankörlükle cevap vermekmiş gibi görünüyordu (Kösem Sultan dini-yasal sava tam da bu sav ile karşı çıkmıştı). Tebaanın sadakatini geri çekmesini meşru kılmaya çağrılan valide sultan, bu, belirli bir padişahın çıkarlarını feda etme anlamına da gelse, padişah ailesinin büyük üyesi sıfatıyla bir bütün olarak hanedanın selametini temsil etme sorumluluğuna sahipti.

Valide sultanın hükümdarlığın transferindeki hayati işlevinin bir başka yönü daha vardı. Şehzade sancağının ortadan kalkması ve padişah gazalarının azalmasıyla birlikte bu transfer saray sınırları içinde meydana gelir olmuştu. Yeni padişah artık önde gelen devlet görevlilerinin kendisini beklediği ve kendisini hükümdarlık yetkileriyle kuşandıran ritüel hürmet jestlerini derhal icra ettiği İstanbul'a acele ve tam koruma altında bir yolculuk sonrası ulaşmıyordu. Üstelik, bu her zaman sadece yeni bir padişahı tahta çıkarma meselesinden de ibaret olmuyordu. Bir tahttan indirme halinde, eski padişah yerini bırakmaya ikna edilmek ve yeni padişah da dairesinden çıkarılmak zorundaydı. Bu can alıcı zamanların gereğini, sarayın iç kısımlarına girmek için gerekli statü ve yetkiye sahip kişilerin yerine getirmesi şarttı. Devlet adamlarının bunu zor kullanarak yapması imparatorluk ikametgâhının kutsallığının ayaklar altına alınması anlamına gelirdi. Valide sultan Harem-i Hümayun'un başı olarak, gerektiğinde bu sınırların geçilmesine onay verebilecek tek kişiydi. Padişahın olmadığı koşullarda hükümetin hem iç hem de dış dünyasında yetki kullanabilecek tek kişi oydu.

SONUÇ

KADINLAR, HÜKÜMRANLIK VE TOPLUM

Osmanlı padişahları ve aileleri tebaa için çok önemliydi. Gereğine uygun davranmaları hem ideolojik hem de pratik düzlemde imparatorluğun selameti için temel bir unsur olarak görülürdü. Sultan hanesinde düzen bozukluğu varsa, büyük olasılıkla devlet idaresinin düzeninin de bozulacağı kabul edilirdi. Ayrıca, merkezi saray olan ağların her yere uzanan kolları sayesinde hanedan ayrıcalık bağışlayan en büyük kaynaktı. Ama imparatorluk tebaasının da hükümdarları üzerinde etkisi yok değildi. Osmanlı saltanatı sınırsız bir despotizm değildi; sultan yargılamadan öldürme yetkisine sahipti ama o da kamuoyunca belirlenen parametrelerin sınırları içinde hareket etmek zorundaydı. Üstelik, Osmanlı hanedanının aile politikaları sıradan tebaanın görüşleriyle sınırlanıyordu. Bu dönemin sıradan ailesinin yapı ve âdetleri hakkında bilgimiz az, ama insanların hükümdarlarının nasıl davranmasını beklediği hakkında bir şeyler biliyoruz. Tebaa, hanedan hanesinde bazı ilişkilerin sıradan ailelerdekinden farklı bir düzene sahip olduğunu kabullenmiş görünmekle birlikte, yine de neyi onaylayıp neyi kınadığını ifade etmekten geri durmazdı. Ayrıca, bir şeyi hanedanın kendi kurallarını çiğnemesi olarak algılıyorlarsa, hemen itiraz ederlerdi. Bu son bölümde, hanedanın 16. ve 17. yüzyıllardaki tebaasının padişah ailesi kadınlarının politik nüfuzu karşısındaki tepki ve beklentilerini şekillendiren sosyal ve kültürel ortamı kısaca araştırmaya çalışacağım.[1]

Kadınlar ve onlara uygun görülen roller hakkında başkalarını da etkileyen, birçok tarihçi tarafından da hiç eleştirilmeden halk ara-

1 Bu bölümde ele alınan iki başlıca konuda benimle yaptığı görüşmeler için Profesör Halil İnalcık'a teşekkür borçluyum: tebaanın saltanat özerkliğinin sınırlarını çizmekte oynadığı önemli rol ve Osmanlı bilim adamlarının yazılarının halk arasında kadınlar konusunda yaygın olan düşünceleri yansıtmakta güvenilir olmadığı.

sında yaygın düşünceyi temsil ediyor diye kabul edilmiş olan görüş, ulemanın tipik kadın düşmanı bakış açısıydı. Bu kitabın başındaki olaya dönelim: Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin 1599'da padişah ailesi kadınlarının politik faaliyetini alenen kınaması. Şeyhülislamın kadınların nüfuzuna itirazı kısmen kendi otoritesini korumaya yönelik bir taktik olmakla birlikte, izleyicilerinden daha köklü bir tepki alması muhtemel bir çerçeve içine oturtulmuştu. Eleştirisi, Hazret-i Muhammed'e atfedilerek sık sık yinelenen ve dişi egemenliğinin zararlı sonuçlarına işaret eden bir hadisi hatırlatmaktaydı: "Meselelerini bir kadının eline bırakan bir halk hiçbir zaman refaha ermeyecektir."[2] İslam feministi Fatma Mernissi bu hadisin, hepsi de erkek olan ortaçağ İslam dini eliti tarafından toplum üzerindeki otoritelerini korumak üzere suiistimal edildiğini, böylelikle de İslamiyetin cinsler arasında eşitliğe ilişkin asıl mesajının çarpıtıldığını savunmuştur.[3] Müslüman olan ve olmayan başka araştırmacılar yeni doğan İslam toplumunun, kadınların bu topluma katılımı ve nüfuzu konusunda ne derece olumlu modeller sağladığını tartışmaktadırlar.[4]

İslam toplumunda kadınların kamusal rolü tartışmasının başlıca çekişme alanlarından biri, Muhammed'in üçüncü ve sevgili karısı, "Allah'ın Peygamberinin Sevdiği" diye bilinen Ayşe'nin kariyeri oldu.[5] Ayşe'nin ilk Müslüman kuşağının en tartışılan kadını olması, tam da onun peygamberle özel ilişkisi, kendi dindarlığı, bilgisi ve güçlü karakteri nedeniyle halk üzerinde en fazla nüfuz sahibi kişi olmasından ileri geliyordu. Hazret-i Muhammed'in ölümünden yirmi dört yıl sonra, Ayşe meydana, daha doğrusu Müslüman cemaatinin liderliğinin peygamberin yeğeni ve damadı Ali'nin eline geçmesini önlemek

---

2 Bu hadisi Buhari vermiştir (*Sahih,* der. Krehl, Leiden, 1862-1908,4, s. 376 vd.; Ibn Hanbal, *Musnad* (Kahire, 1313/1895-96) 5, s. 38 vd., 43,47, 50, 51 (aktaran Abbott, *Aishah the Beloved of Mohammed,* s. 175-76).

3 Mernissi, *The Veil, and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Womens's Rights in Islam*, çev. Lakeland.

4 Bu âlimlerin bazılarının görüşlerinin bir özeti için bkz. Spellberg, "Political Action and Public Example: Aisha and the Battle of Camel", s. 45-46.

5 Ayşe'nin kariyeri konusunda bkz. Abbott, *Aishah the Beloved of Mohammed;* Denise Spellberg Ayşe'nin kariyeri ve buna bağlı dini ve tarihi simgelerini çeşitli yayınlarında ele almıştır.

için, savaş alanına çıktı. Denise Spellberg, bu militan yandaşlığın, 7. yüzyılda, yeni dinin doğduğu politik ortamda, statü sahibi kadınların oynadığı önemli rollere uygun olduğunu savunur.[6] Yine de İslamiyetin tarihinin yazılmaya ve hadisler gibi dini-tarihsel kaynakların incelenmeye başladığı 9. yüzyılın toplumsal atmosferi içinde Ayşe'nin bu kamusal faaliyetinin sosyal ve dini düzeni bozduğu düşünülmüştü. Ünlü halife Harun el-Reşid'in karısı Zübeyde, Ayşe'yi örnek alıp oğlunun öldürülmesinin (Harun'un farklı annelerden olma iki büyük oğlu arasındaki iç savaşın sonucu) intikamını almaya teşvik edildiği zaman, "İntikam peşinde koşup savaşçılara karşı sefere çıkmak kadınların işi değildir" diyerek bu öğüde uymaya tenezzül etmemişti.[7]

Politik faaliyetin kadınlar için uygun bir davranış olmadığı teması sadece ulemanın yazılarında değil, aynı zamanda devlet adamları tarafından sık sık yazılan ve dini olmayan ahlak ve pratik adap kitaplarında da ifade ediliyordu. Tanınmış 11. yüzyıl veziri Nizamü'l-Mülk, Selçuklu hükümdarına bilgi vermek üzere hazırladığı *Siyasetname* adlı eserinin bir bölümünü, "peçe giyenlerin" herhangi bir nüfuz sahibi olmasına izin vermenin "eksik akıllı olmaları" dolayısıyla doğuracağı zararlı sonuçları göstermeye ayırmıştı. Burada Nizamü'l-Mülk, İslamiyet doğmadan önce Yakındoğu kültürünün bir özelliği olan, kadınların aklen yetersiz yaratıklar olduğuna dair o beylik imaja gönderme yapmaktaydı.[8] Bir kez daha, tartışmanın odak noktası, politik faaliyetinin yarattığı engellere rağmen Sünni geleneğinde İslami bilgisi nedeniyle hürmet gören Ayşe'ydi. Nizamü'l-Mülk önce bir hadisi anlatıyordu; buna göre peygamber ölüm döşeğindeyken Ayşe'nin kendisinden sonra imamlığı kimin üstlenmesi gerektiğine dair öğütlerini reddetmişti. Nizamü'l-Mülk, sonra da "Başka kadınların fikirlerinin ne değeri olduğunu artık siz düşünün" diyordu.[9] Spellberg vezirin, Ayşe'nin olumlu imajını kadın cinsini kötüleyecek şekilde kullanıp, bu aşağılayıcı eleştirisiyle çağ-

6 Spellberg, "Political Action and Public Example," s. 49-50.

7 age, s. 55.

8 İslamiyet öncesi (Sasani) İran'da kadınlara değgin görüşler konusunda bkz. Nashat, *Women and Revolution in Iran,* s. 8-11.

9 Nizamü'l-Mülk, *The Book of Government*, çev. Darke, s. 185-92.

daşı, sultanın güçlü eşi ve vezirin siyasi düşmanı Türkân Hatun'u itibardan düşürmeyi hedeflemiş olabileceğini söyler.[10]

Ahlak üzerine bilim adamlarınca yazılmış eserler sıradan kadınların evlilikteki hakları ve kocalarının eşlerine karşı görevlerini de vurgulamakla birlikte, bu hak ve görevlerin temelinde kadının aşağı cins olmasının yattığına işaret ederlerdi. Büyük ortaçağ düşünürü Gazali dini bilgileri özetlediği anıtsal eserinin evlilik adabı bölümünde, erkeklerin "eşlerine iyi davranmalarını ve eksik akıllı oldukları için onlara merhamet ederek kusurlarını hoş görmelerini" öğütlemişti.[11] Osmanlıların sık sık ahlaki risalesini zikrettiği 13. yüzyıl din-devlet adamı Nasreddin Tusi kadınların tehlikeli güçleriyle erkeklere zarar verebileceklerinin altını çizmişti. Tusi eserinin "Kadınların döverek cezalandırılması ve yola getirilmesi"ne ayrılmış bölümünü karısını kontrol altında tutmayı beceremeyen erkeğin bekâr kalması gerektiğini söyleyerek bitiriyordu. "Kadınlarla ilişki kurma iyi değildir, yarattığı düzensizlik bir yana, sadece sayısız felaketle sonuçlanabilir. Bunlardan biri kadının zevcini mahvetme niyeti olabilir ya da bir başkasının zevceyle ilgili niyeti olabilir."[12] Bu kadın düşmanı görüşlerin İslamiyete has görüşler olmayıp, eski Yakındoğu ve Akdeniz toplumunun mirasının bir yönünü oluşturduğunu kavramak önemlidir. Bu tür görüşleri hem İslam hem de Avrupa politik ve toplumsal geleneğine aktaran bir ortak kaynak Yunan filozoflarının, özellikle de Aristoteles'in yazılarıdır.[13]

Kadınlara ilişkin bu görüşlerin birçoğu Osmanlı döneminde yeniden seslendirildi. Osmanlı uleması dişilerin davranışları üzerine fikir beyan etmek için özellikle geniş bir alana sahip oldular; çünkü bunu hem kamusal rolleri hem de yazıları vasıtasıyla yapabiliyorlardı. Sunullah Efendi'nin politikaya karışan kadınlara yönelik

10 Spellberg, "Nizamü'l-Mülk's Manipulation of Tradition," s. 117.

11 Farah, *Marriage and Sexuality in Islam: A Translation of al-Ghazâlî's "Book on the Etiquette of Marriage from the Ihyâ"*,1 s. 94.

12 Tusi, *The Nasirean Ethics*, s. 166.

13 Aristoteles'in *Ethika Nikomakheia ve Politika*'sını Nasreddin Tusi'nin Ahlak adlı eseriyle karşılaştırmak ilginç bir alıştırma olacaktır. Aristoteles'in batı politik geleneği üzerindeki etkisi konusunda bkz. Okin, *Women in Western Political Thought,* böl. 4.

eleştirileri, halka sunduğu uzun bir şeriat suiistimalleri ve "bidat" listesinin maddelerinden sadece biriydi. Listenin bir başka maddesi, şeyhülislama göre "kesinlikle çarşıda erkekler arasında açıkça dolaşmamaları gereken" sıradan kadınlarla ilgiliydi.[14] 16. yüzyılın başlarında Şeyhülislam Kemalpaşazade cinslerin ayrılmasına ilişkin bu toplumsal ideali doğrulamıştı: uzun bir listedeki suçları işleyenlerin mahkemede tanıklık yapıp yapamayacaklarına dair kendisinden fetva istenmiş ve Kemalpaşazade de yapamayacaklarına karar vermişti. Bunlar arasında cemaatle namaza katılmayanların yanı sıra, pazarda sahtekârlık yapanlar, evlerinde şarap satanlar, namahremle görüşenler ve karısını namahremle görüştürenler vardı.[15] Cinsler arası ilişkinin engellenmesine verilen önem en çok selefi ulemanın öğreti ve yazılarında göze çarpıyordu. Birgivi Mehmed Efendi (Ö.1573), *Tarikat-i Muhammediye* adlı eserinde namahrem bir erkekle genç bir kadın ya da kız arasındaki konuşmayı "dil günahları" arasında sayıyordu; namahrem bir genç kadın hapşırsa "Çok yaşa" demek bile caiz değildi.[16] Yaygın bir şekilde alıntı yapılan bir İslami ahlak ve adap kılavuzu olan *Tarikat-i Muhammediye,* yazarın *Vasiyetname*'si ile birlikte 17. yüzyıl boyunca gücünü koruyan bir püriten hareketin elkitabı oldu.[17]

Ulemanın kadınlar ve kadınların toplumsal dünya içindeki yerleriyle ilgili yazı ve sözleri kuşkusuz büyük önem taşımaktaydı, zira bunlar toplumun nüfuzlu bir bölümünün görüşlerini yansıtıyordu. Özellikle de ulemanın belirlediği kurallar, günlük hayatlarında uygulanması güç veya imkânsız bulsalar da çoğu kişinin geçerli kabul ettiği davranış idealleri veya örnekleri oluşturmuştu. Fakat bu yazılar Osmanlıların sosyal yaşamına bakılabilecek sadece bir tek pencere sunmaktadır. Osmanlı toplumu dinamiklerinin diğer perspektiflerini incelemezsek, muhtemelen bu literatürün kural belirleyici olduğu kadar tarif edici olduğunu varsayma yanlışına düşeriz.

14 Selaniki, *Tarih-i Selâniki,* ed. ve çev. İpşirli, s. 286.

15 Kemalpaşazade, *Fetava-yı Ibn Kemal*, 78b-79a.

16 Birgivi Mehmed, Tarikat-i Muhammediye, çev. Yıldırım, s. 398.

17 Birgivi'nin yazılarının etkisi konusunda, bkz. Zilfi, "The Kadızadelis", özellikle s. 260- 61 ve *The Politics of Piety,* s. 143-46.

Bunu yaparken, kadınların sosyal ve politik gücünün kaynaklarını göz ardı edebilir ve yanlış bir şekilde kamusal nüfuzlarının gayri meşru olduğu, daha da kötüsü hiç olmadığı sonucuna varabiliriz. Neyse ki Memluk ve Osmanlı toplumları üzerinde yapılan son araştırmalar ortaçağ sonu ve erken modern İslam toplumsal dünyasının, daha karmaşık olmakla beraber, daha tam bir portresini sunmaya başlamıştır.

Cinslerin birbirinden ayrılması kadınların, özellikle de elit kesim kadınlarının güçsüz olduğu veya başarıya ulaşmalarına izin verilmediği anlamına gelmiyordu. Memluk döneminde eğitim üzerine yaptığı bir araştırmada Jonathan Berkey'in gösterdiği gibi, Memluk kadınları kesinlikle kamusal eğitim kurumlarının (bunların bazılarını kendileri kurmuşlardı) dışında tutuluyorlardı, ancak birçoğunun, özellikle de ulemanın eş ve kızlarının iyi eğitilmiş oldukları açıktır. Toplumsal kariyer sahibi olmak için gerekli dini ilimlerde mükemmelliğe ulaşmadılar ama birçoğu "muhaddise" olarak öne çıktı ve erkek din âlimlerince alanlarında otorite gösterildi. Kadınların eğitimi (küçük çocukların da) evde babaları, erkek kardeşleri, kocaları ve diğer kadınlar tarafından verilirdi. Ayrıca bazıları camilerdeki eğitici vaazlara katılırlardı.[18] Osmanlı toplumunda da gözlemlenen bu hanede eğitme geleneğini anladıkça, Osmanlı haremi kadınlarının (ve erkek hanedan üyelerinin de) imparatorluk sarayının işi olan siyaseti nasıl öğrendiklerini daha iyi kavrayabiliriz.

Muhafazakâr Memluk din âlimi ve Birgivi Mehmed'in manevi atası İbn El-Hacc onaylamadığı uygulamaları anlatan bir risalesinde, kadınlarla erkeklerin toplum içinde bir araya gelmesinden özellikle rahatsız olduğunu belirtiyordu. Huda Lutfi bu metni Kahireli kadınların katılmayı becerebildikleri toplumsal faaliyetlerin alanını ve cins ayrımının getirdiği engelleri nasıl aştıklarını göstermekte kullanmıştır.[19] Cinslerin ayrımını savunan normlar, kadınların so-

18 Berkey, "Women and Islamic Education in the Mamluk Period"; ayrıca bkz. Lutfi, "Al-Sakhawi's *Kitab al-Nisâ* as a Source for the Social and Economic History of Muslim Women during the Fifteenth Century A.D."

19 Lutfi, "Manners and Customs of Fourteenth-Century Cairene Women: Female Anarchy versus Male Shar'i Order in Muslim Prescriptive Teatises."

yutlanmasından daha hayati önem taşıyan toplumsal faaliyetler için kolayca askıya alınabilmekteydi. İbn el-Hacc ve Birgivi Mehmed gibi gelenekçiler bile kadınların camideki vaazlara katılmasını, kocalarının izni olmadan evden çıkmak için meşru bir neden saymaktaydılar (ancak onlara göre bu sadece kocanın eşinin ihtiyacı olan dini bilgiyi vermemesi veya verememesi halinde geçerliydi).[20] Her yerde halkın türbeleri ziyareti, dindarlığın toplum önünde ifade edilmesinin kadınların erkeklerden ayrılması kurallarına ağır basabileceğinin bir başka kanıtıdır. Öngörüleceği gibi, tutucu ulema bu âdeti "zararlı bir yenilik" [bidat] olarak alışılageldiği şekilde kınadı. Örneğin Birgivi Mehmed, peygamberin türbe ziyaretine giden kadınları lanetlediği bir hadisten alıntı yaptı.[21]

Birgivi Mehmed'den yaklaşık bir yüzyıl sonra bilgili bir Osmanlı bürokratı, din âlimi ve sultan danışmanı olan Kâtip Çelebi *Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahak* adlı eserinde tartışmalı doktrin ve popüler uygulamalar hakkındaki görüşlerini ortaya koydu. Amacının belirli fanatikleri "aşırılığın zincirlerinden" kurtarmak ve onlara "ılımlılık cephesinin" yolunu göstermek olduğunu söylüyordu.[22] Bir hoşgörü ve pragmatik ılımlılık ruhuyla, Kâtip Çelebi, sıradan insanları, Birgivi ve müritlerinin benimsediği gibi katı doktriner bir açıdan sorgulanabilecek inançlara sahip olmaktan veya türbe ziyareti gibi ritüellerden alıkoymanın mümkün olmadığını gözlemlemişti.[23] Kâtip Çelebi'ye göre, Birgivi "âdet ve alışkanlıklara hiç önem vermemekle" hata yapmış, "dolayısıyla sıradan insanlara ulaşamamıştı."[24] 17. yüzyıl din kurumunda, Birgivi'nin manevi varislerinin önderliğindeki püriten hareket önemli bir taraftar grubuna sahip olmakla birlikte, hâkim olan bu daha hoşgörülü görüştü.

---

20 Lutfi, "Manners and Customs," s. 101; Birgivi Mehmed, *Tarikat-i Muhammediye,* çev. Yıldırım, s. 399.

21 Birgivi Mehmed, *Tarikat-i Muhammediye*, çev. Yıldırım, s. 462.

22 Kâtip Çelebi, *The Balance of Truth,* çev. G. Lewis, s. 137.

23 Türbe ziyaretleri konusunda, Kâtip Çelebi tarafından aktarılan bir rivayete göre, peygamber bu dini faaliyet üzerinde daha önceden koyduğu yasağı kaldırmıştır: "Sizin türbeleri ziyaret etmenizi yasaklamıştım ama artık ziyaret edebilirsiniz" *(The Balance of Truth,* çev. G. Lewis, 92).

24 Kâtip Çelebi, *The Balance of Truth,* çev. G. Lewis s. 130-31.

Kadınların toplum içinde bulunmasına izin veren sadece dini faaliyet de değildi. Ronald Jennings ve Haim Gerber'in Kayseri ve Bursa'nın 16. ve 17. yüzyıllar kadı sicilleri üzerinde yaptığı çalışma, kadınların mahkemelerde davacı ve davalı olarak ve cemaatin ekonomik yaşamına katılarak aktif olduklarını göstermektedir.[25] Kadınların ev dışında görülebilmesi sadece "sıradan insanlar"a özgü değildi. Cinslerin toplum içinde birbirinden ayrılmasının ve özellikle de kadınların soyutlanmasının büyük ölçüde bir sınıf olgusu olduğu doğrudur. Üst ve orta sınıf kadınlarını toplum içine çıkmaktan kaçınmaya zorlayan toplumsal ideal, İslamiyet öncesi Yakındoğu'da ve Hıristiyan Bizans İmparatorluğu topraklarında vardı. Cinslerin birbirinden ayrılması üst sınıf hanelerinde sokak *işlerini* (firmaya hamur götürmek *gibi)* yapacak ve evlerine hizmet getirecek (kadın seyyar satıcı, berber, doktor, ebe vb.) daha yoksul kadınların veya kölelerin varlığına dayanıyordu.[26] Ama üst sınıflar içinde bile kadınların soyutlanması mutlak değildi. Süleyman döneminde ünlü Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin fetvaları, Osmanlı eliti kadınlarının dışarıya çıktığını, fakat bunu yaparken çevrelerinin maiyetleriyle, yani harem duvarlarının korumasını temsil eden bir hizmetkâr kordonuyla çevrili olmamaları halinde statülerini tehlikeye attıklarının düşünüldüğünü açıkça gösterir. Ebussuud'un görüşüne göre, alçakgönüllülük ve şerefiyle ün salmış olmak için gerekli olan, kadının hanesi üyeleri dışında hiçbir erkek tarafından görülmemesi ve işlerini bizzat idare etmemesiydi. Şeref şeriata uymaya bağlı değildir, diyordu şeyhülislam, dolayısıyla Müslüman olmayan kadınlar da şerefli bir ün sahibi olabilirlerdi.[27] Yani soyutlanma sadece cinsiyetle ilgili bir şey değildi; önemli ölçüde de sosyal statüyle ilgiliydi. Bu kitabın girişinde aynı statüyü koruma kriterlerinin -kamusal alana durumun gerektirdiği vakarla çıkma- erkekler için de geçerli olduğunu savundum. Herkesin davranış standartlarını belirleyen padişahtı. İç saray avlusunun

25 Gerber, "Social and Economic Position of Women"; Jennings, "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records."

26 'Abd ar-Raziq, *La Femme au temps des Mamlouks,* s. 42; Lutfi, "Manners and Customs of Fourteenth-Century Cairene Women," s. 105-6.

27 *Ebussuud Efendi Fetvaları*, ed. Düzdağ, s. 55-56.

tümüyle erkek "harem"i taşınabilirdi. Padişah, ikametgâhından çıktığı zaman etrafı, sembolik olarak iç saray duvarlarını temsil eden Enderun içoğlanları ve hadımağalarıyla sarılı olurdu. Görmüş olduğumuz gibi, zor yoluyla tahttan indirilip idam edilen ilk Osmanlı sultanı olan II. Osman, padişahın halk gözündeki paye ve şerefini yücelten protokollere uymadığı için alenen eleştirilmişti.

Ancak, eğer kadın ve erkekler aynı toplumsal kurallara tabi olabiliyorlarsa, yüzyıl sonu siyasi risalelerinde padişah ailesi kadınlarının politik nüfuzlarına yönelik birçok eleştiri ortasında, hem saltanat kadınlarının hem de sıradan kadınların aşırı derecede ortaya çıkmasına saldıran Sunullah Efendi'nin sözleri, 16. yüzyıl sonuna doğru kadının toplum içindeki yeri üzerinde hassasiyetle durulduğunu düşündürür. (Bu *ilginin diğer dönemlerden* gerçekten fazla olup olmadığı ancak daha geniş araştırma sonunda belirlenebilir.) Osmanlı Divan Edebiyatı tarihçisi E.J.W. Gibb'e göre bu, "eğitim görmüş kişiler arasında azgın ve saldırgan bir kadın düşmanlığının şeref sayıldığı bir dönemdi."[28] Kadınlarla ilgili tartışma kuşkusuz kısmen 16. yüzyıl sonunun hızlı politik ve toplumsal değişikliklerinden de etkilenmişti. Bu değişikliklere karşı duyulan tepki genellikle toplumsal kategoriler ve ahlaki sınırların tehlikeye düşeceği ve bunu kargaşanın izleyeceği korkusu olarak ifade ediliyordu. Toplumdaki alt tabakaları suçlamak ve onların toplum içindeki davranışlarını sınırlamak bunalım dönemlerinin tipik özelliğiydi. Toplumsal kontrolün en sık hedefi haline gelenler kadınlardı. Kadınların kontrol altına alınmasını şiddetle isteyenler tutucu ulemaydı; kadınların davranışlarını kontrol altına almak da hükümetlerin zor dönemlerde toplumun endişelerine cevap vererek otoritelerini göstermek için kullandıkları görece basit bir araçtı. Böyle taktikleri kullananlar sadece Osmanlılar değildi. 1438 kıtlığı ve vebası sırasında Memluk sultanı bu felaketlerin nedenleri konusunda din âlimleriyle görüşmüş ve hep birlikte asıl sebebin kadınların sokaklarda görünmesi olduğu konusunda fikir birliğine varmışlardı. Hemen kadınların evlerinden çıkmamalarını emreden bir ferman çıkarılmıştı.[29]

28 E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, 2, s. 180.

29 Lutfi, "Manners and Customs of Fourteenth-Century Cairene Women," 101.

Ancak toplumsal endişenin tek hedefi kadınlar değildi. Sıradan halk da potansiyel toplumsal kargaşa kaynağı olarak görülüyorlardı. 16. yüzyıl fetvaları Müslüman erkekler arasında sınıf ayrımlarını korumaya da dikkat ediyordu. Daha da dikkat çekicisi, dini azınlıklar -imparatorluğun Hıristiyan ve Yahudi tebaası- bunalım zamanlarında daha yakından izlenmeye başlanırdı.[30] 16. yüzyıl müftülerinin fetvaları kadınlarla ilişki kadar Hıristiyan ve Yahudilerle toplumsal ilişkileri de düzenliyordu.[31] Ancak, hükümetin yerel otoritelere bu kuralları hatırlatmak için çıkardığı periyodik fermanlara bakılırsa, genellikle bunlara pek de aldıran olmuyordu. Politik bunalımın doğurduğu bu tepkilerde sergilenen, devletin kalıcı toplumsal denetim hedefinden çok, böyle bir denetim *kurup kuramayacağı* idi.

Kadınlar üzerindeki tartışma, her zaman kadınlar *hakkında* değildi; daha çok düzen yerine kullanılan bir mecazdı. Kadınların, halkın toplumun selametine güveninin barometresi olarak oynadıkları rol, 17. yüzyıl başı tarihçisi İbrahim Peçevi'nin anlattığı küçük bir olayla canlı bir şekilde sergilenir. Peçevi, hikâyeyi ilk elden dinlemiş, Mustafa'nın felaketlere yol açan ikinci saltanatından (1622-1623) sonra hükümetin içine düştüğü yetersizliği göstermek için kitabında anlatmıştı. Bir köy ağası yoksul bir köylü üzerine o kadar büyük mali yük bindirmişti ki köylü kızını köle olarak ağaya satmak zorunda kalmıştı. Ağa sonra kızı alıp yakındaki Tokat'a götürdü ve onu sokaklarda açık arttırma ile sattı. Bu olay sırasında, sadrazam, yeniçeri ağası ve hassa sipahilerinin ağası, kış seferleri için karargâh olarak kullandıkları Tokat'taydılar. Peçevi şöyle söylüyordu: "İşler o hale gelmişti ki şehirde sözüm ona düzeni koruyan o kadar büyük adam olmasına rağmen, bunu biri bile engel-

30 Bu konuda bkz. Seni, "Ville ottomane et représentation du corps féminin", s. 71-75. Lutfi, Ibn el-Hacc'ın hem dini azınlıkları hem de sıradan insanları toplumsal karışıklık kaynağı olarak gördüğüne işaret eder ("Manners and Customs of Fourteenth- Century Cairene Women", s. 102).

31 Saç şekli, cüppe, ayakkabılar ve kullanılacak renkler ve malzeme Hıristiyanlar ile Yahudiler arasında özenle ayırım yapacak şekilde belirlenirdi. Örneğin Yahudiler kırmızı, Hıristiyanlar siyah külâh giyerdi ve iki grubun da Müslümanların sarığını kullanması yasaktı (Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591),* 47-48, 51-52 ve *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100),* 20-53).

leyemedi, hatta çıkıp itiraz bile edemedi."[32] Bu öykü sadece köylü kızının acı kaderini anlatmıyordu. Zamanın gözlemcisi, bütün bir yükümlülükler hiyerarşisinin çarpıldığını fark etmekteydi. Baba, babalık görevine ihanet ediyordu, köy ağası köylülerini zulümden korumuyordu ve Müslümanla kâfir arasındaki sınır çiğneniyordu (İslam hukuku özgür bir Müslümanın köle edilmesini yasaklamaktaydı). Bütün bu ihanetlerin altında padişahın görevlileri vasıtasıyla adaleti korumayı başaramaması vardı. Hükümdarın en yüce görevi olan adaletin tanımı, tebaanın toplumdaki sınıf ve rollerinin sınırları dışına çıkarak birbirlerinin haklarını çiğnememesini güvence altına almaktı.

Kadınlarla ilgili tartışmaların 16. yüzyıl sonlarında özellikle şiddetlenmesine yol açan bir faktör de kuşkusuz bu yüzyıl boyunca padişah ailesi kadınlarının politik gücündeki artıştı. Bu dönem politik yorumcularının saltanatın doğasındaki değişim karşısında duydukları endişe, padişah ailesi kadınlarının artan nüfuzunun kaçınılmaz olarak tartışmanın içine çekilmesi anlamına geldi. Fakat bir gerçeklik olarak kadınların nüfuzunun yansıdığı tek yer düşünürlerin risaleleri veya ulemanın fetvaları değildi. Sıradan insanlar da padişah ailesinin değişen politikasına ve padişah ailesi kadınlarının gücünün gittikçe daha fazla sergilendiğine tanık olmaktaydılar.

Bu kitabın da savunduğu gibi, Osmanlı hanedan politikasının yapısı bu gücü kaçınılmaz kılmıştı. Kadınların gücünün biçimi hanedanın sadece cariyelik sistemine dayanarak üremesi ve padişah cariyesinin birden fazla erkek çocuk doğurmasına izin vermeme tercihi gibi bazı ayırt edici Osmanlı özellikleri göstermekle birlikte, nüfuzlu kadınlar sadece Osmanlı hanedanında görülmüyordu. Ann Lambton ortaçağlarda merkezi İslam ülkelerini yöneten hanedanlarda kadınların önemine işaret etmiş, Carl Petry Memluk saltanat ailesi kadınlarının politikada ve mülkün korunmasında nüfuzlarını nasıl kullandıklarını göstermiştir.[33] Türk-Moğol Timurlular ve

32 Peçevi, *Tarih,* 2, s. 402.

33 Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia,* Bölüm 8; Petry, "A Paradox of Patronage during the Later Mamluk Period" ve "Class Solidarity versus Gender Gain: Women as Custodians of Property in Later Medieval Egypt."

Türkmen Akkoyunlu hanedanlarında henüz araştırılmamış olan kadın rolünün evrimi, hiç değilse bazı bakımlardan Osmanlılardakine benzer görünmektedir. Timur'un oğlu ve halefi Şahruh'un eşi Gevherşad Ağa ve en büyük Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan'ın eşi Selçukşah Begüm'ün kariyerleri, kadınların önem kazanmasının fetihlerin pekiştiği ve hayır işlerine önem verilen bir döneme denk düştüğünü düşündürmektedir.[34] (Aynı şey Selçuklu Melikşah'ın eşi ve Nizamü'l- Mülk'ün politik düşmanı Türkân Hatun için de söylenebilir.) Müslüman padişah ailesi kadınlarının hepsinin nüfuzu özellikle veraset politikalarında açıkça belli oluyor, oğulları üzerindeki otoriteleri de buradan geliyordu.

Müslüman Yakındoğu'da padişah ailesi kadınlarının gücüyle ilgili gerçeklik, onların otoritesine saygı beslediği için ulemanın görüşlerine ters düşen, kadınlarla ilgili bir başka söyleme yansımıştı. Kadınlar konusundaki bu görüş, padişah ailesi kadınlarına, özellikle de şehzade ve hükümdarların anneleri olma sıfatıyla, açıkça hükümet içinde önemli roller veren Türk-Moğol politik geleneklerinden önemli derecede etkilenmişti. 13. yüzyıl İranlı devlet adamı-tarihçi Reşideddin İslam dünyasında yaygın bir şekilde okunan dünya tarihiyle ilgili *Camiü'l-Tavarih* adlı eserinde Moğol annelerinin politik bilgeliğini övüyordu. Hiç de sürpriz olmayan bir şekilde, özellikle Moğolların dördüncü ve beşinci ulu hanları Möngke ve Kubilay'ın ve İran'ı 13. yüzyıl ortasından 14. yüzyıl ortasına kadar yöneten ve Reşideddin'i vezir yapan İlhanlılar hanedanının kurucusu Hülagu'nun annesi Surkoktani Beki'yi övmekteydi:

> Babası Cengiz Han'ı yetim bırakınca, annesi ... onu ve bütün orduyu eğitti, bazen bizzat savaşa bile katıldı. Ta ki Cengiz Han bağımsızlığını kazanıp olgunlaşıncaya kadar. O dünya hükümdarlığı mertebesine ulaştı ve annesinin çabaları sayesinde büyük işler başardı. Surkoktani Beki de çocuklarının eğitiminde aynı yolu izledi ... Aklı ve yeteneğiyle oğullarının mevkiini kuzenleri-

34 Gevherşad konusunda bkz. Khwandamir, *Habib al-Siyar,* çev. Thackston ve Barthold, *Uluğ Beg,* çev. V. Minovsky ve T. Minovsky, çeşitli yerlerde.; Selçukşah Begüm konusunda bkz. Hunci, *Tarikh 'Alam-ara-yi Amini*, çev. V. Minorsky, çeşitli yerlerde.

nin üstüne çıkardığına ve onların han ve imparator unvanını elde etmesinin sebebi olduğuna kuşku yoktur.[35]

İslami tarihyazımında kadınlardan söz edilmez. Reşideddin'in bu pratikten ayrılma nedenini okurlarına açıklamaya kendini zorunlu hissederek bunu Moğollar kadınlarla erkeklere eşit davrandığı için yaptığını söylemesi ilginçtir.[36] Ancak Surkoktani'ye Müslüman kadınların beylik sıfatları olan nitelikleri de atfetti: "Dünyanın bütün kadınlarının üstündeydi; bütün kararlılık, fazilet, iffet ve ismet niteliklerine sahipti."[37] Bir Osmanlı şehzadesi için 15. yüzyıl başında yazılmış popüler bir kaside olan *İskendername*'de, yazar Ahmedi Moğol İlhani Prenses-Sultanı Satı Beg'in yönetimini övüyor, aynı zamanda da kadınların aklen erkeklerden doğuştan aşağı olduğunu doğruluyordu. Bir kadının iyi yönetim için gerekli nitelikler açısından erkeklerle eşit olabileceğinin altını çizerken Ahmedi hem "erkeklik" hem de ideal erkekle ilişkili cesaret, yetenek ve benzeri nitelikler anlamını taşıyan "erlik" kelimesiyle oynuyordu:

> Kadın olduğu halde akıllıydı, tecrübeliydi, doğru karar veriyordu.
> Üstüne aldığı her işi başarıyordu, hükümdarlıkta başarılı oldu.
> Erkeklerden büyük olan birçok kadın vardır, kadınlardan aşağı olan birçok erkek.
> Erlik nedir? Cömertliktir, akıllılık, dindarlıktır. Bu üç şeye sahip olan kuşkusuz er kişidir.[38]

Satı Beg ilk Osmanlı hükümdarları Osman ve Orhan ile aynı zamanda yaşadı. Orhan döneminde Osmanlı Beyliği'nden geçen 14. yüzyıl Kuzey Afrikalı Müslüman gezgin İbn Battuta "Türklerle Tatarlar arasında zevceler çok yüksek konuma sahiptir" diye kayıt düş-

---

35 Rashid al-Din, *Jâmi'ul-Tevârîkh,* çev. Boyle, s. 168-70.

36 Rashid al-Din, *Jâmi'ul-Tevârîkh,* 1, s. 133, aktaran G. Nashat, der. *Women ani Revolution in Iran,* s. 12. Moğol kadınlarının rolleri konusunda bkz. Rossabi, "Khubilai Khan and the Women in His Family".

37 Rashid al-Din, *Jâmi'ul-Tevârîkh,* çev. Boyle, s. 168.

38 Ahmedi, *İskendername,* 63a. Bu pasaja dikkatimi çektiği için İsenbike Togan'a teşekkür borçluyum. Ahmedi bu kadına Olcaytu demektedir, oysa bu aslında kadının babasının adıydı.

müştü.[39] İkinci bölümde, İbn Battuta'nın, yeni fethedilmiş İznik'e nezaret eden Orhan'ın eşinin olumlu niteliklerinden söz ettiğini görmüştük. Karadeniz'i geçerek "Tatarlar"ın hükümdarı Muhammed Üzbek Han'ın topraklarına giden İbn Battuta han zevcelerinin sahip olduğu itibar karşısında şaşkınlığa düşmüştü. "Gerçekten de bir buyruk çıkardıkları zaman 'Sultanın ve Hatunların emriyle' diyorlar" demişti.[40] İbn Battuta'nın sözleri, 14. yüzyıl Türk-Moğol geleneklerinde kadınların toplumsal rollerinin çok canlı olduğunu düşündürmektedir. Bu rollerin, ilk Müslüman kuşaklardan Arap kadınlarının politik eylemci ve toplum içindeki politik fazilet örnekleri olarak oynadıkları role benzerliği, Arabistan ve Orta Asya'nın kabile kültürlerinin bu yeni politik topluluklar üzerinde etkisi olduğunu düşündürür. Her iki kültürün de kadın ve erkeklerin kamusal rolleri bakımından, İslam toplumunun gelişiminde egemen gelenek halini alan eski Yakındoğu'nun yerleşik kültürlerinden daha eşitlikçi oldukları anlaşılmaktadır.

16. yüzyıla gelindiğinde politik söylemin niteliği değişmiş, Orta Asya model ve gelenekleri açık güçlerinin çoğunu yitirmişti. Yine de padişah ailesinden bir kadının, özellikle de ana sıfatıyla, politik değerlerin aktarılması, hanedanın korunması ve sürdürülmesinde hayati bir rolü olduğu düşüncesi sürmekteydi. Gördüğümüz gibi, Osmanlılar valide sultanın kamusal rolünü kabul etmeye hazırdılar ve öğütlerinin padişahın tebaasını daha iyi yönetmesine yardımcı olacağına inanırlardı. Valide sultan eleştirildiğinde hatalı görülen o makam değil, kişi oluyordu. 16. ve 17. yüzyıl Osmanlıları saltanat kadınlarını överken, daha önceki Müslüman yazarların Moğol ve Türk kadınlarına atfettiği o beylik bilgelik, tecrübe, cömertlik ve dindarlık niteliklerine seslenirlerdi.

İlk kuşaklardaki Osmanlı hanedan politikaları kadınlara zevce olarak güç tanımış olabilir, ancak 14. yüzyıl sonuna gelindiğinde (belki de daha önce) hanedan, dişilerin gücünü hükümdarın zevceliğinden hatta hükümdarla cinsel ilişkiden koparılmış bir anneliğe da-

39 Ibn Battuta, *The Travels,* 2, s. 340.

40 age, *The Travels*, 2, s. 340.

yandırmaya başlamış görünmektedir; bu özellik böyle de sürecektir. Padişahlar 15. yüzyıl ortasına kadar, komşu Hıristiyan ve Müslüman devletler gibi hanedanlar arası evlilikler yapmışlarsa bile bu eşlerin hiçbirinden çocuk sahibi olmamış, bunun yerine üreme faaliyetlerini çok cariyelilik sistemiyle sınırlamış görünmektedirler. Şu an bu konuda bilgimiz olmadığına göre, Osmanlı cariyelik sistemine koşut uygulamalar olup olmadığını bilmek güçtür. Memlukların köle cariyeliğinde buna bir benzerlik vardır; ancak Memluk Devleti erkek kölelik kurumunun toplumsal özelliğini anayasal bir ilke haline yükselttiği için bu benzerlik yapaydır. Uygulamanın açık bir öncülü Abbasilerdeki köle cariyeliktir. Ancak Abbasiler zaman ve mekân olarak Osmanlılardan çok uzak olduğu için, bu öncül büyük olasılıkla bir model oluşturmaktan çok, bir üreme biçimi tercihini meşrulaştırma işlevi görmüştü. Anadolu'da Osmanlılardan hemen önce gelen Selçuklu hanedanı ve komşuları Timurlu ve Akkoyunlular, hanedan evliliği, kuzen evliliği ve cariyeliği birleştirmiş görünmektedirler; Osmanlılar bunu sadece ilk kuşaklarında uygulamışlardı. Söyleyebileceğimizin en fazlası, Osmanlı hanedanının, diğer birçok kurumda olduğu gibi burada da birden fazla öncülü alıp iktidarı saltanatın elinde toplamak amacıyla gerekli gördükleri şekilde uyarladıklarıdır.

Osmanlı hanedanının üreme politikasının -şehzade ve sultan kızlarını doğurup yetiştirme yöntemi- iki hedefi vardı: Osmanlı hanedanının sürdürülmesi ve kişi olarak padişahın karşı karşıya kalacağı politik tehdidin asgariye indirilmesi. Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hurrem'e gelinceye kadar Saray-ı Hümayun'da törensel bir rol oynayan kadınların -yabancı gelinler- ülkenin iç politikasındaki gücü azdı (ama diplomatik bağ olarak önemliydiler). Şehzade annelerine biçilen görevler, bu cariye annelerin politik bir rol oynamasına izin veriyordu ama bu işlevlerin yerine getirildiği sahne, bir taşra merkeziydi. Kanuni dönemine kadar sultan annesinin kamuoyunda onurlandırıldığı görülmemektedir; oysa 16. yüzyılın sonuna doğru ellerine büyük bir güç geçecektir.

Ancak aslında hanedanın üreme politikalarının hedefi kadınların politik gücünü azaltmak değildi. Kadınlar üzerindeki denetime

koşut olarak erkek hanedan üyelerine de kısıtlamalar getiriliyordu. Hanedan tehlike altında olduğu zaman kendi erkek üyelerine de yönetici elit üyelerine karşı olduğu kadar acımasız olabiliyordu. Osmanlı Devleti ortaya çıkarken, padişahın erkek akrabalarının politik hakları yavaş yavaş ortadan kaldırıldı ya da fiili güçleri sınırlandı: amca ve erkek kardeşlerin tahta varis olması engellendi (ancak, amca ve kardeşlerin tahtta hak iddia etmeleri 15. yüzyıl ortalarına kadar devam etti ve imparatorluğun kardeşler arasında paylaşılması, anlaşılan 1480'ler sonuna kadar kabul edilebilir bir düşünceydi) ve şehzadelerin bağımsız gücü azaltıldı. Gerçekten de politik olarak hayatta kalabilmek için padişahın aile ilişkilerinde sert kurallara boyun eğmesi gerekiyordu. Osmanlıların genişleme döneminde en yüce hanedan hedefi -çok yinelenen "Sultan, sultan oğlu olan sultanın oğlu" unvanında kutsandığı gibi- ata çizgisinin korunması ve ilanıydı. Osmanlılar bu hedefi büyük ölçüde, İslami gelenekteki hükümdar ailesi köleliği veya "askeri" köleliği uyarlayarak gerçekleştirmişti. 14. yüzyıl sonlarından itibaren aile üyelerinin elinden alınan işlevleri yavaş yavaş erkek ve dişi köleler devraldı. Dolayısıyla, hanedanın köle cariyelik sistemini tercih etmesi erkek hanedan üyelerinin gücünün azalması bağlamında ele alınırsa, köle cariyelik sisteminin amacının iktidarın kadınların elinden alınmasından çok, üniter hanedan devletinin sürdürülmesi olduğu açıklık kazanır.

Soyun erkekten gelen çizgisinin neredeyse kutsal bir ilke haline getirilmesi eş olarak köle cariyelerin kullanılmasının fiilen kaçınılmaz olması anlamına geliyordu. Hanedanlar arası evlilik beraberinde politik yükümlülükler getiriyor ve hükümdarın hareket serbestisini sınırlıyordu. Ayrıca, padişah zevcesinin akrabalarına politik müdahale gerekçesi, daha da kötüsü onlara taht varisliği üzerinde hak iddia edebilme olanağı verebiliyordu. Osmanlılar kendilerini bölgede bir güç olarak bir kez kabul ettirdikten sonra, evliliğe ihtiyaçları kalmamıştı. Eski Pers Krallığı'nın tabirlerini kullanıyor ve hükümdarlık adabı konularında komşu İran hanedanlarından büyük ölçüde etkileniyorlar ama onların hanedanlar arası evlilikler kanalıyla hükümdar soylarına girerek meşruiyet kazanma ihtiyacını

paylaşmıyorlardı. Daha önceki Yakındoğu devletlerinin mirasçısı olarak meşruiyet kazanma ihtiyacından görece bağımsız kalmak, Osmanlıların Anadolu ve Rumeli'ye yerleşmiş olmalarının ve Konstantinopolis'in fethinin getirdiği büyük yararlardan biriydi.

Muhtemelen İslam hukuk ve âdetleri Osmanlıların eş olarak köle cariyeleri tercih etmesinde ve Türk-Moğol ve Türkmen hanedanlarının tipik özelliklerinden olan kuzen evliliklerinin görülmemesinde rol oynamıştı. Evlilik özgür Müslüman kadınlara bazı haklar kazandırıyordu; bu haklar, hanedanın üreme üzerindeki sıkı denetimine engel oluşturabilirdi. Kadınların çocuk sahibi olma hakları vardı, kocalarının kendilerini cinsel bakımdan tatmin etmesini bekleyebilirlerdi. Belirli doğum kontrolü biçimlerini uygulamayı reddetme hakları vardı.[41] Osmanlıların üreme politikaları ise anne haklarının şiddetle kısıtlanmasını gerektiriyordu: bir kadının en fazla bir erkek çocukla kısıtlanması, oğlu doğduktan sonra kadının çocuk sahibi olma hakkının kısıtlanması ve cinsel ihtiyaçlarının dikkate alınmaması anlamına geliyordu. Dahası, babanın ölümünü izleyen kaçınılmaz veraset savaşında oğlunun idam edilmesi olasılığıyla karşı karşıyaydı. Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın kızını I. Ahmed'in haremine girme arzusundan caydırmak için padişah cariyeliğinin bu yönü vurgulanmıştı.[42] Sultan hareminin paradoksal mantığı içinde, 16. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının en büyük hükümdarları olan Osmanlı padişahları, bir özgür Müslüman kadının onurunu ve haklarını çiğneyen bir ortamın ürünüydüler.

Hanedan, aile üyelerinin doğal haklarını kendi ayakta kalma amacına tabi kılmaya uğraşıyordu ama halk da onun aile düzeni kurallarını tersine çevirmesini veya aile üyelerinin kimliklerini bastırmasını sınırlıyordu. İktidar ve karizmanın sadece sultanın elinde toplanmasını halkın görüşleri birkaç yoldan azaltabilirdi. Bunlardan biri Osmanlı toplumunun annelik ve kadın soyuna biçtiği şerefin hanedanda temsil edildiğini görme ihtiyacıydı. Kadın soy çizgisinin önemi, 15. yüzyıl sonunda hanedan tarihleri yazılmaya başlandı-

41 Al-Ghazali, *Marriage and Sexuality in Islam*, çev. Farah, 93-126; Musallam, *Sex and Society in Islam*, böl. 2, özellikle s. 28-32.

42 Bkz. 4. Bölüm, n. 66.

ğında sultanların annelerine değerli bir şecere vermeye çalışılırken yanlış kadınların -sultan eşlerinin- ilan edilmiş olmasıyla da ortaya çıkmaktadır. Cariye annelerin popülerliği ve toplumdaki statüleri sadece yabancı gezgin ve elçilerin o dönemlerde söylediklerinden değil, bir zamanlar Osmanlı payitahtı olmuş kentlerde bu kadınlara hâlâ hürmet edilmesinden bellidir. I. Mehmed'in annesi Devlet Hatun'un Bursa yakınlarındaki küçük türbesine iyi bakılmakta, türbe yöresel bir ziyaret yeri işlevi görmektedir. Manisa'da her yıl yapılan şenliklerde Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın hamiliği kutlanır.[43] Hanedanın padişah cariyelerine 15. yüzyıl sonuna doğru vermeye başladığı itibarın ne dereceye kadar halk baskısına verilmiş bir taviz olduğunu saptamak güçtür (politik hesaplar da vardı) fakat halkın şehzade annelerine duyduğu saygı ve sevgiyi ifade etmekte hiç tereddüt etmediği açıktır. Hafsa Sultan'ın kariyeri sultan annesinin hanedan ailesine tam anlamıyla dahil edilmesinin habercisiydi. Hafsa'nın itibarı toplum önünde birçok kez ifade edilmişti: bir selatin cami inşa etmesine izin verilen ilk cariye o oldu, imparatorluk cenaze töreni ile gömüldü ve Süleyman'ın babası Selim'in camiinin avlusundaki türbesi eşi görülmemiş bir mimari ağırlığa sahipti. Hafsa aynı zamanda da onu hanedan gücünün meşru bir ortağı yapan "sultan" unvanıyla hatırlanan ilk padişah cariyesidir.

Halk, padişahın özerkliğini bir de şehzadeleri bağrına basarak sınırlıyordu. Hem Orta Asya hem de Anadolu Türklerinin hanedan efsaneleri, haklı gerekçeler olan koşullarda hükümdarın oğlu tarafından devrilmesine izin veriyordu. 14. yüzyıl başı Anadolu Türkmen beylikleri tarihlerinde yaşatılan efsanelerde karizmatik kişi, faal olan hükümdarın oğludur; oysa baba hükümdarlık "harem"inde soyutlanmış, uzak kişidir, artık bir gazi de değildir. Osman, Orhan ve Orhan'ın oğlu Süleyman'ın erken dönem tarihlerinde kutlanan başarılarından birçoğu babalarının saltanatı sırasında elde edilmişti. Aynı şekilde, Aydınoğulları Beyliği'nin hükümdarı Mehmed Bey, oğlu Gazi Umur Paşa'nın efsanevi tarihinin çevre kişiliklerindendir.[44] Gördüğü-

43 Manisa festivalleri konusundaki bilgilerim Evelyn Kalças'tan sözlü olarak duyduklarıma dayanmaktadır.

44 Enveri, *Düsturname*, çev. Melikoff-Sayar, s. 45-50, 60, 77. Aynı şey Dede Korkud masal-

müz gibi, Osmanlı şehzadeleri, üzerlerindeki bütün denetime rağmen halk arasında çok sevilirlerdi. Savaşçı şehzade imajı o kadar güçlüydü ki 1603'te III. Mehmed, imparatorluk sarayından hiç çıkmadığı halde yeniçeriler arasında çok sevilen oğlu Mahmud'u büyük ölçüde bu nedenle idam etmeye kendini mecbur hissetti. Sultanların sürekli sefere çıkmasının nedenlerinden biri de oğullarının gazi rolünü ele geçirmesini önleme ihtiyacıdır. Yaşlı ve hasta Süleyman'ın son seferinde (ki bu seferde ölmüştür) eyeri üzerinde ancak hizmetlilerinin yardımıyla dururken sergilediği manzarada, saltanatının sadece ilk yıllarında sefere çıkan dedesinin faal bir asker olan oğlu tarafından tahtından indirilmiş olmasının da kuşkusuz bir payı vardı.

Yaygın toplumsal normların hanedan politikalarını etkilediği bir diğer alan da cinsellik ile otorite arasındaki gerginlikti. Tartışmamızda en önemli yeri tutan, halkın tavrı ile hanedan politikaları arasındaki işte bu karşılıklı etkileşimdir; çünkü 16. yüzyılda toplum önünde ağırlık kazanan sultan ailesi kadınları arasındaki güç dağılımını etkileyen bu olmuştur. İlk Osmanlı kuşaklarında padişah zevcelerinin sahip olduğu itibar, Yakındoğu/İslam yerleşik (uygarlık) normlarının artan etkisi altında, yerini ailenin dişi büyüklerinin itibarına bırakmıştır. İbn Battuta'nın Orhan'ın eşiyle tanışmasıyla "kadınlar saltanatı"nın ortaya çıkışı arasında geçen iki yüzyılda ailenin toplumsal çevresinde büyük değişiklikler meydana gelmişti. Başlıcaları, iki cinsin birbirinden ayrılmasında katılaşan normlar ve doğurgan kuşağın yaşlıların denetimine boyun eğmesiydi.

Ortaçağ ve modern çağ başı İslam toplumunda kadın aile büyükleri genellikle bilgeliklerinden ötürü daha fazla saygı görür, otorite sahibi olur ve artık cinsel bakımdan aktif olmadıkları için erkeklerle bir arada olma konusunda daha özgür olurlardı. Kuran'da namuslu giyime ilişkin emirler doğurganlık çağını geçmiş kadınlar için açıkça gevşetilmişti.[45] 16. yüzyılda cinsel bakımdan aktif olan

---

ları için de geçerlidir. Burada Hükümdar Bayındırhan geri planda kalıp, arada sırada törensel şölenlere başkanlık eder ve yürütmeye ilişkin kararlar verir; oysa masallar daha çok işleri kontrol eden damadı Salur Kazan'dan veya çeşitli delikanlıların maceralarından söz eder.

45 Sure 24, v. 60.

ve olmayan kadınlar arasındaki toplumsal ayrımları gösteren birçok örnek vardır. Ebussuud verdiği fetvalarda, şeriatı yaşlı kadınlara daha fazla toplumsal hareketlilik tanıyacak tarzda yorumlamıştı. Örneğin kendisine "Bazı bölgelerde kadınlar cuma namazına katılmak için camiye gelirse, şeriat onların engellenmesi gerektiğini mi emreder?" sorusu yöneltildiğinde, şeyhülislam şu cevabı vermişti: "Eğer aralarında genç kadınlar varsa, evet." Bu da yaşlı kadınların cumaya katılmakta serbest olduğunu ima ediyordu.[46] Birgivi'nin "dil günahlarına" karşı uyarısı da erkeklerin genç kadınla ya da genç kızla konuşmaması gerektiğini özellikle belirtiyordu. 1580 tarihli bir padişah fermanı toplumdaki dişi kuşaklar ayrımını canlı bir şekilde gösterir: Önceleri Haliç'te ve Boğaz'da çalışan dolmuş kayıklarına "levendat" bindiğinde "taze avretleri" bindirmemeleri emredilmişti; ancak bazı "şerefli kişiler" yoksul bazı "ihtiyar hatunlar"ın da kayıklara binmesini engelleyerek onları üzmüşlerdi. Kayıkçılara artık yaşlı kadınların binmesine izin vermeleri fakat genç erkek ve kadınları birlikte kayığa bindirip "şeriatı çiğnememeleri" talimatı veriliyordu.[47]

Bu, sadece doğurganlık çağı geçmiş kadının artık caiz olmayan davranışlarla kocasının soy çizgisinin bütünlüğünü tehlikeye atamayacağından ileri gelmiyordu. Toplum cinselliği tanımlarken, cinsel faaliyeti, caiz olmayan davranışlara yol açabilecek fiziki arzuları denetleyememekten kaynaklanan bir tam olgunluğa erişmemiş olma durumuyla özdeşleştiriyordu.[48] İslamiyetin ahlaki edebiyatı tutkulara hakim olmayı ve arzunun disiplin altına alınmasını teşvik etmekteydi.[49] Tam olgunluğa ermiş erkek ve kadınlar aktif cinselliği aşıp, tüm dikkatin daha ciddi konulara verilebileceği bir aşamaya geçerlerdi. Erkek ve kadın büyüklere toplumsal normları koruma ve

46 *Ebussuûd Efendi Fetvaları*, ed. Düzdağ, s. 60.

47 Refik, ed., *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 41.

48 Kanunlarda ifade bulmuş ortaçağ İslami cinsiyet düşünceleri konusunda bkz. Sanders, "Gendering the Ungendered Body".

49 Kai Ka'us ibn İskandar, *A Mirror for Princes*, çev. Levy, s. 70-78, 117-26; Meisami, "Kings and Lovers: Ethical Dimensions of Medieval Persian Romance", s. 2 ve devamı.

sürdürme ve denetimleri altındaki cinsel bakımdan aktif kişilerin bu normları çiğnemesini engelleme sorumluluğu verilmişti. Denetleyenler gibi denetlenenlerin de hem erkek hem de dişi olduğuna dikkat etmek önemlidir. En katı kontrol altında tutulan genç kadınların hareket kabiliyeti olmakla birlikte, oğlanlar ("sakalsız gençler") ve genç erkekler ("er" ve "delikanlılar) de yakın takip altındaydılar. Erkek çocukların erkeklerin oğlancı arzularından korunması, cinsel bakımdan saldırgan yaştaki genç erkeklerin ise kadınlar, kızlar ve erkek çocuklardan uzak tutulması gerekliydi.[50]

Hanedanın halkın beklentilerine cevap vermesi ihtiyacı özellikle sultan ailesinin tümü İstanbul'a yerleştikten sonra ivedilik kazandı. Haremin sultan ikametgâhı içine katılması ve bundan sonra hem kadın hem de erkeklerden oluşmuş bir saray toplumunun ortaya çıkması, sultan ailesinin tebaanın merakına daha açık olması anlamına gelmekteydi. Doğumlar, ölümler, evlilikler, cülus ve hal ve idamların hepsi artık payitahtta oluyordu. Osmanlı hanedan politikalarının halk tarafından en sevilmeyen özelliğinin -kardeş katli- kent ortamında uygulanmaya başladıktan sonra ömrünün pek uzamamış olması dikkat çekicidir.

Padişah kadınları oğullarıyla birlikte sancaklara gitmez olunca, "zevce olabilecek" ya da doğurgan kuşağı halkın görebilmesini kısıtlayan toplum normlarına tabi oldular. Hurrem'den önceki cariyeler hükümdarla ilişkilerinde kuşkusuz "zevce olabilecek" kuşaktandılar, fakat şehzade hanesinin dişi büyüğü olarak üstlendikleri rol artık sultanla ilişkileri kalmadığı anlamına geliyordu. Diğer bir deyişle, açıkça doğurganlık sonrası kuşağın statüsüne sahip oluyorlardı. Oğulları sancaklara gitme aşamasına geldikten sonra Süleymanla birlikte Saray-ı Hümayun'da kalan Hurrem ise cinsellik sonrası kadın statüsüne geçememişti. Büyük inşaat projeleri için kendisine gelir tahsis eden belgelerde "şehzadenin annesi" olarak tanımlanmış

50 Kadim Akdeniz dünyasında olağan olduğu gibi, Osmanlılar arasında da homoseksüelliğe, rahatsızlık duyularak da olsa, tolerans gösteriliyordu (Bkz. Andrews, "The Sexual Intertext of Ottoman Literature: The Story of Me'ali, Magistrate of Mihalich", s. 44-45); ancak, babalar ve erkek çocukların vasileri, çocukları korumaları konusunda uyarılır ve homoseksüeller ağır para cezalarına çarptırılabilirlerdi.

olmasına rağmen, yapılarının genellikle "Haseki Camii" ve "Haseki Hamamı" olarak tanınması ve Hurrem'in imajını bir cinsel nesne olarak yaygınlaştırması, onun bu zayıf noktasını simgeler. Daha önce gördüğümüz gibi halk Hurrem'e karşı antipatisini, sultanı aşk iksirleriyle büyülediği dedikodusuyla göstermişti. Bu yaygın inanç sadece halkın törelerini değil, hanedanın eşlik ve annelik işlevlerini ayıran kendi kurallarının da kabul edilmiş olduğunu yansıtmaktaydı. Hurrem'i halkın sevmemesi bundan böyle hasekilere güç verilmemesi anlamına gelmedi ama bu bir daha asla toplumun gözü önünde bu kadar sergilenmedi. Cariyenin dikkate değer nüfuzu olabilirdi ama doğurgan kadının kendisi gibi nüfuzu da artık "örtülü"ydü. Hurrem'den sonraki hasekilerin yaptıkları hayrat, bu gözle görünmez nüfuzu simgeler. Onlar Hurrem gibi anıtsal binalar yaptırmadılar, ama yoksullara bağışta bulundular veya önemli camilerde Kuran okutulmasını sağladılar.

Padişah kadınlarının göze görünmezliğini hanedanın payitahtta toplanışının bir başka yönü daha etkiliyordu. Sultan ailesinin 16. yüzyılın ikinci yarısında iki ayrı sultan annesi kuşağını bir araya getirerek tek hane halinde birleşmesi kadınlar arasında bir hiyerarşi kurulmasını gerektirdi. Tek kişiden, valide sultandan ibaret olan yaşlı kuşağın öne çıkması ve otoritesi kadar, padişahın kadınlar üzerinde denetim kurması beklentisi de kaçınılmazdı.

16. yüzyılda padişah kadınlarının toplumsal roller üstlenmelerinin uygun görüldüğü az çok sabit bir yaş -otuz üç dolaylarında- olduğu anlaşılıyor. Şehzadenin çocuk sahibi olmaya başladığı en küçük yaş on altıydı. Cariyeler de bir şehzade ya da sultana verildiklerinde on beş-on altılarında oluyorlardı. İlk çocuğu erkek olduysa, erkekler için erginlik yaşı olan on altıya eriştiğinde cariye otuz üçlerinde olurdu. Hurrem'in camiinin yapımına 1537'de, yani en büyük çocuğu Mehmed on altısına girdiğinde başlamış olması önemlidir. Bir sancak merkezine taşınmamış olmakla birlikte, olgunluk yaşına erişmiş bir şehzadenin annesinin hakkı olan bir ayrıcalığı kullandığı düşünülebilir. Hurrem'in gelini Nurbanu Sultan'ın açıkça politik rolü oğlu Murad'ın sancağa çıkmasıyla başladı. Nurbanu'nun valide

sultan olarak Murad'ın gözdesi Safiye ile cinsel ilişkisini sona erdirmemesinden duyduğu derin endişesi kuşkusuz oğulları Mehmed'in sancağa çıkma aşamasına yaklaşıyor olmasıyla bağlantılıydı.

Ancak, 17. yüzyılda hanedanda ortaya çıkan arızi durumlar yüzünden bütün valide sultanlar tehlikesiz cinsellik sonrası statüye geçemediler. 1651 yılında dokuz yaşındaki oğlunun naibi olarak hükümeti eline aldığında muhtemelen yirmi beş yaşlarında olan Turhan Sultan kuşkusuz bir sorun oluşturmaktaydı. Turhan'ın gençliğinin cinsellikten doğan bir karışıklıkla hem siyasayı hem de genel olarak toplumu tehdit eder görüldüğü, yanlış cinsel davranışlarda bulunduğuna dair çıkan dedikodulardan anlaşılmaktadır. Bu söylentiler çeşitlidir: güvenilir adamlarından biri olan Meleki Hatun adlı köleyle lezbiyen ilişkisi olduğu,[51] birkaç yıl sonra da iki üvey oğlundan büyüğüyle ensest ilişkiye girdiği söylenir.[52] Tarihçi Naima "Garibe" başlığı altında Turhan'ın hükümetin başında bulunmasının yarattığı rahatsızlığın ne büyük olduğunu gösteren bir olay anlatmıştı. 1653'te, yani Turhan'ın naipliğe başlamasından iki yıl sonra, Diyarbakırlı bir şeyh Allah'ın kendisine gönderdiği bir vahiyi duyurmak üzere İstanbul'a geldi: "Din ve hükümetin perişan olmasının ve Müslümanların sefalete batmış olmalarının sebebi", şeriatin terk edilip valide sultanla tayfasının hükümeti idare etmesidir. Bu devam ettiği sürece "karışıklık ve yoksulluk" sadece artacaktır. Şeyhe göre çözüm valide sultanı evlendirip saraydan çıkarmaktı. Sadrazamın dilini tutması uyarılarına karşın şeyh öyküsünü yaymaya devam edince, Süleymaniye külliyesinin bimarhanesine atılması için ferman çıkarıldı. Ama ünü yayıldı ve erdiğine inanan kent halkı, hücresine koşarak "Vah vah! Bak doğru söyleyenin başına bunlar geliyor. Şeyh Allah'ın emrini açıkladı. Valide sultan niye evlendirilmesin ki?" diye söylenmeye başladı. Durum o kadar kontrolden çıktı ki tek çözüm şeyhi Diyarbakır'a geri göndermek oldu. Naima bu olay hakkındaki yorumunda, Kâtip Çelebi'nin türbe ziyaretleri konusundaki yorumunda olduğu gibi, görenek ve teamüllerin öne-

51 Rycaut, *The Present State*, s. 10.

52 Vandal, *Les Voyages*, s. 242.

mine dikkat çekti. Naima'ya göre, valide sultanın oynaması gereken rol onun yaşını gündem dışı bırakıyordu:

> Valide sultanın evlenmesinin uygun olduğunu söyleyenler, devletin yerleşmiş usulleri çerçevesinde bunun mümkün olup olamayacağını düşünmüyorlar. Bunun bu ulu devlete olası yarar veya zararları hakkındaki düşünceleri de yeterince dikkate almıyorlar... Gerçek şu ki mehd-i ulyanın yüceliğinin gücü ve asaletinin farkında olmayanlar cahildirler... Kanaatimce adı geçen Diyarbakırlı şeyhin yeri bimarhaneydi.[53]

Toplumsal olgunluğa erişmemiş bir kadının yönetiminin yarattığı huzursuzluğun erkeklerde de koşutu vardı. 17. yüzyılın başında ekberiyete göre tahta çıkma ilkesine geçişe ilham veren, büyük ölçüde küçük yaşta bir şehzadenin tahta çıkması korkusuydu. II. Mehmed'in bir felaket olduğu görülen ilk saltanatından (1444-1446) sonra tahta küçük yaşta biri çıkmamıştı. Ama daha da önemlisi genç bir erkeğin aktif cinselliğini tanımlayan nitelikler kümesinin tümü 16. yüzyıl sonu Osmanlı toplumunu açıkça rahatsız ediyordu ve hanedan kariyerindeki değişiklikleri kuşkusuz etkiledi. Askeri devlet için ideal olan "güçlü genç erkek"ti; çünkü devletin kaderini onun enerji ve cesareti belirliyordu. Orta Asya Türk töresinde, bir genç dövüşte maharetini ilk kez başarıyla gösterene kadar erkeklik ismini alamaz, ancak o zaman toplumsal ve politik olgunluğa ulaşmış sayılırdı. 16. yüzyıl sonuna kadar Osmanlılarda egemen veraset sisteminin belirlemeye çalıştığı da işte böyle bir adam, bir kahraman gaziydi. Süleyman'ın, saltanatının ilk yıllarında askeri zaferler kanalıyla olgunluğa ulaşılmasını simgesel olarak bizzat sergilediği anlaşılmaktadır; en azından tarih kayıtları onu böyle gösteriyor. Resmi saray tarihçisi Arifi'nin yaptığı Süleyman saltanatının törensel tarihini resimleyen minyatürler yirmi yedi yaşındaki sultanın 1521'de Macaristan'a yaptığı ilk muzaffer askeri seferden dönüş yoluna kadar sakal bırakmadığını düşündürür.[54] Sakal Osmanlılarda geleneksel bir politik olgunluk işaretiydi. Genç sultanın,

53 Naima, *Tarih,* 5, s. 315-16.

54 Atıl, *Süleymanname: The Illustraterd History of Süleyman the Magnificent*, 1, 6-9, 10'uncu levhalar.

babasından miras kalan Sadrazam "Piri" Mehmed Paşa'yı görevden alabileceğini ancak ikinci bir zaferden, başarılı Rodos kuşatmasından sonra hissedebilmiş olması dikkate değerdir.

Ancak giderek daha fazla kentsel normlarla biçimlenen çevrede, sonunda galip gelen ölçülü aile reisiydi. Dönüşen veraset sisteminde tahta aday olabilmeyi belirleyen kriter ekberiyetti. Tabii bu mutlak bir değişiklik değildi: Süleyman'dan sonra Osmanlı Devleti'nin ayakta kalması, açık taht mücadelesinin doğasında var olan gerginliğin başarıyla denetlenmesine bağlıydı; hem en güçlü olanı belirlemek için şehzadeleri kardeş kavgasında serbest bırakmak hem devleti paramparça etmelerini engellemek nasıl mümkün olacaktı? Ayrıca, at sırtındaki ustalığın simgesel değeri 17. yüzyıl hanedan ritüelini küçük şeylerde de olsa biçimlendirmeye devam etti: örneğin, çocuk sultan IV. Mehmed'in ilk üveyiğini torbasına attığı avın kutlanması, tarihçi Naima'nın sözleriyle "zamanın en iyi beyinleri tarafından" methiyeler yazılmasını gerektiren bir olaydı.[55] Ama 16. yüzyılın Osmanlı padişahının İslamiyeti savunma görevi üzerine odaklanan meşruiyet polemiklerinde, sınırların genişletilmesinden çok, şeriatın savunulması vurgulandı veya Osmanlıların üstünlüğünü savunurken Lutfi Paşa'nın dediği gibi padişahın "fetih gücü"nden çok, İmam'ın "dini idame ettirmesi ve İslam diyarını adl ile yönetmesi" önem kazandı.[56]

Hanedan politikaları ekberiyet sistemine doğru evrildikçe şehzadeler sürekli artan bir denetime tabi oldular. Aslında, sancakbeyliğinin ortadan kalkmasıyla birlikte, askeri maharet ve özenle sınırlanmış da olsa, gençlik ateşinin sergilenmesiyle belirginleşmiş olan gelişme aşaması, hanedan kariyerinin bir parçası olarak tamamen bastırıldı ve yerini şehzadelerin sultan hanesi sınırları içinde daha sakince eğitilmesine bıraktı. Bu süreç içinde, yaşamın bu aşamasının belirleyici bir özelliği olan ve askeri üstünlüğün işareti olarak hasım hükümdarların eşlerinin esir alınmasıyla simgelenen aktif cinsellik de bastırıldı. Önce, şehzadenin hanedan nüfusunun geleneksel yeniden oluşturulması sorumluluğu çok cariyelilikten

55 Naima, *Tarih,* 5, s. 260.

56 Bkz. Böl. 6.

bir cariyeden bir oğul sahibi olma gibi sınırlı bir hedefe küçültüldü. Sonunda, şehzadelerin cinselliği simgesel olarak tümden bastırıldı; toplumsal olgunluğun birbirine bağımlı işaretleri olan çocuk sahibi olma ve bağımsız bir hane kurma haklarından yoksun bırakıldılar.

17. yüzyılda, Turhan ve Kösem (oğlu IV. Murad on üç yaşında sultan olduğunda muhtemelen otuzunu yeni aşmıştı) gibi genç valide sultanların naipliklerine niçin daha büyük tepki gösterilmediği ilginç bir sorudur. Devlet adamlarının yedi yaşındaki oğlu IV. Mehmed 1648'de sultan olunca Turhan'ın valide sultanlık görevini üstlenmesine izin vermek istememesi ve sonuçta tecrübeli büyükannesi Kösem'in görevde tutulmuş olması, genç bir annenin naipliğine yönetici elit arasında bir sorun diye bakıldığını gösterir. O zaman niçin, örneğin, lalalık kurumu naip ihtiyacına cevap verecek şekilde uyarlanmamıştı? Bu sorunun cevabı, bir naibin üzerinde hak iddia edebileceği hükümdarlık yetkisinin ancak hanedan ailesinden biri tarafından kullanılabileceği düşüncesinin ne kadar güçlü olduğudur. Burada stratejik faktörler söz konusuydu. Örneğin, daha eski İslam hanedanlarının tarihi, hanedanın kaderinin lalalara emanet edilemeyeceğini gösteriyordu; çünkü hükümdarlığı sık sık kendi soy çizgileri lehine gasp etmişlerdi. Ama daha da önemlisi, Sadrazam Sofu Mehmed Paşa'nın küçük IV. Mehmed'e büyükannesinin değil de kendisinin naiplik edeceğine dair beslediği boşuna umut için Naima'nın söylediği gibi: "bu ulu devletin askerleri sadece tevarüs edilen asaletin şerefine saygı gösterirler"di.[57]

Kariyeri köle cariye olarak başlayan bir kadının "tevarüs edilen asaletin şerefini" taşıdığının düşünülmesi garip gelebilir. Kısmen, bu "şeref" hükümdar köleleri statüsünün 15. yüzyıl ortasından itibaren yükselmesinin ve padişah hanesiyle bağlanarak kazandıkları itibarın sonucuydu. Görmüş olduğumuz gibi, köle damatlar askeri/idari hiyerarşide en itibarlı makamları ellerinde tutar oldular. Ancak, padişah cariyesi olan dişi köle, hanedanla, erkek kölenin evlilik yoluyla kurabildiğinden daha güçlü bir bağ kurabilmekteydi. Oğluyla

57 Bkz. Böl. 9, n. 91.

arasındaki kan bağı ona bir tür geriye dönük soy çizgisi sağlıyordu ve "tevarüs edilen asalet"i böylece ediniyordu.

Padişahın cariyesi, şehzade annesi olarak kadınların politik otoritesini meşru kılan söylemi kendine mal edebilirdi. Ancak padişahın sıradan cariyeleri, kadın zekâsını hor gören ve onları meşru politik aktörler olarak görmeyi reddeden söylemden zarar görebiliyorlardı. İhtiyat, Osmanlı yazarlarının valide sultanları eleştirmesini engelliyordu (Osmanlı devlet adamlarınca valide sultanlara ve hasekilere yöneltilen ve Avrupalıların raporlarına geçen nefret dolu ağır sözleri kayıtlara geçmiyorlardı) ama sultan hareminin daha alt düzeydeki kadınlarına ağır hakaretlerde bulunmakta tereddüt etmiyorlardı. Genç valide sultan Turhan'ı korumakta o kadar özen gösteren Naima "deli" İbrahim'in diğer cariyelerini zevkle eleştiriyordu. 1648'de İbrahim'in ataları tarafından Medine'ye gönderilmiş tüm değerli eşyaları geri getirmediği takdirde derisini samanla doldurmakla tehdit ettiği sadrazamın çaresizliğini anlatmıştı. Naima kendisi de köle olan vezirin öfkeli şikâyetini aktarıyordu: "Rus, Polonya, Macar ve Frank kâfirlerinin kızları, eksik akıllı haris köle kızların kışkırtması yüzünden böyle gaddar tehditlere maruz kalmaktayım."[58]

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl valide sultanlarının güçlerini başarıyla kullanabilmelerinin nedeni bunun toplumsal düzeni tehdit etmekten çok, güçlendiren bir ilişkiye -anne oğul ilişkisine- dayanmış olmasıdır. Şehzade sancağını karakterize eden, annenin oğlunun özel hanesinin başında olduğu, ona danışmanlık yaptığı, aşırılıklarını yumuşattığı ve bunlara ek olarak hanedanın himaye ve hayırseverlik sorumluluklarını yerine getirdiği politik bakımdan uyumlu ilişki, artık imparatorluk hanesine aktarılmıştı. Valide sultanların önem kazanması, kısmen, hanedan ailesi ilişkilerindeki ciddi bir yeniden yönlendirme döneminde emniyetli ve güvenilir bir ağırlık merkezi işlevi görebilmelerinin sonucuydu. Onlar farklı padişahların saltanatları arasında sembolik bir bağlantı halkası olup baba ile oğul arasındaki karizmatik bağın yitirilmesinin

58 Naima, *Tarih,* 4, s. 195-196.

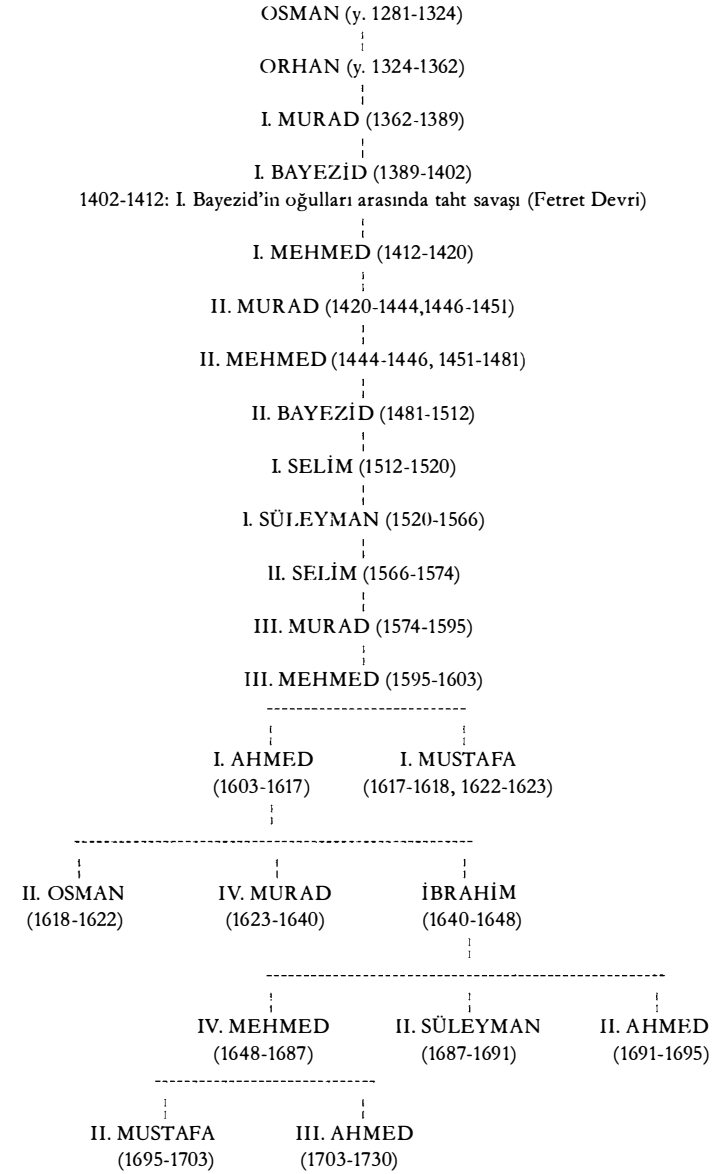
etkisini hafifleterek ekberiyete göre tahta çıkma sistemine geçişi kolaylaştırdılar.

Ancak valide sultanın tevarüs edilen asaleti paylaşabilmekle birlikte, hükümran rolünün sınırları da vardı. Olağanüstü gücüne ancak ve sadece oğlunun çıkarları yolunda kullanıldığı sürece hoşgörü gösteriliyordu. Aksi takdirde, bu sultan özerkliğinin suiistimali oluyordu. Ancak, gücü oğluna devretmek, valide sultanın nüfuzunu sona erdirmiyordu; çünkü aile içinde anneliğe -özellikle de olgunluğa ermiş çocukların anneliğine- bağlı statü ona başka otorite kaynakları ve başka nüfuz kanalları sağlıyordu. Kızlarına, damatlarına, hizmetkâr ve kölelerine dayalı ilişki ağlarını kullanıyor, muazzam zenginliğinden yararlanarak onları destekliyordu. Padişah hanesinin dişi büyüğü olarak, adalet, dindarlık, cömertlik ve dinin savunulmasına bağlılık gibi hükümdar niteliklerinin örneği olma işlevini görüyordu.

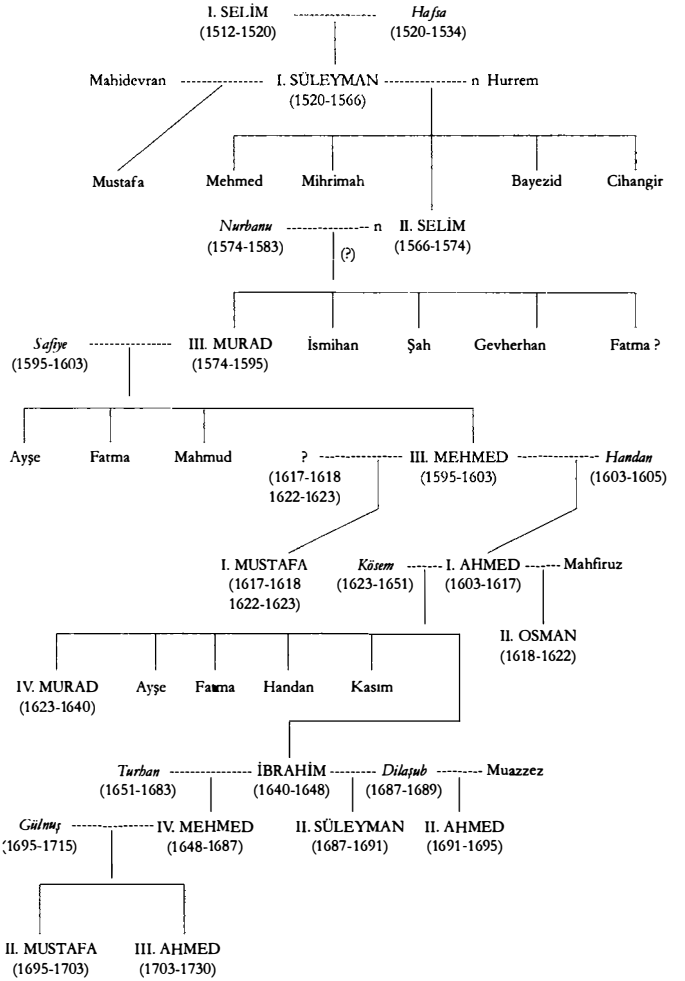
Bu kitap, hanedan ailesi içindeki ana gerilimin kuşaklar arası iktidar rekabeti olduğunu savundu. Valide sultanın hükümran nüfuzunun sınırlarını ele alırken onun dişiliğinden çok, iktidarın erginleşmekte olan veliahta zamanında devrinden sorumlu aile büyüğü olarak taşıdığı işlev vurgulanmalıdır. Osmanlı hanedanındaki politik güç dağılımının cinsiyet farklılıkları kadar kuşak farklılıklarına göre de belirlenmiş olduğu, valide sultanın otoriteyi devrettiği kuşağın sadece padişah olan oğlundan ibaret olmayıp, geleceğin hükümdarlarının annelerini de kapsadığını hatırlarsak daha büyük açıklık kazanır.

Modern dönem başı Osmanlı dünyasında hane toplumsal örgütlenmenin olduğu kadar politik örgütlenmenin de temel birimi olduğu için, kişinin siyasadaki gücü esas olarak kişinin hane içindeki rolünden (kişinin ömrü ilerledikçe değişen bir rol) kaynaklanmaktaydı. Hane, toplumsal ve özel olanın, kişisel ve kurumsal olanın üstünde yer alan karmaşık bir ilişkiler ağının matrisi işlevini görmekteydi. Bu ağlarda erkeklerin ve kadınların iki ayrı cinsiyetten olmalarına üstün gelen çıkarları birleşiyor, çeşitli hizipler yaratıyordu. Bunun en açıkça görülebildiği yer de politik iktidar anlaşmaları için model oluşturan hanedan hanesiydi.

EK:
17. YÜZYILDA OSMANLI PADİŞAHLARI ŞECERESİ

EK:
16. VE 17. YÜZYILLARDA PADİŞAHLAR VE VALİDE SULTANLAR

Anahtar:	
II. SELİM	Padişah, saltanat yılları
Nurbanu	Valide sultan, mevki süresi
----------	cariyelik bağı
---------- n	nikâh bağı

KAYNAKÇA

Sözlük, Ansiklopedi, Katalog ve Diğer Referanslar

Babinger, Franz. *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke.* Leipzig, 1927.

Bacharach, Jere L. *A Middle East Studies Handbook.* Seattle, 1984.

Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.* Oxford, 1972.

Çetin, Atilla. *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu.* İstanbul, 1979.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.* Cilt 2 ve 3. İstanbul, 1961.

Encylopedia of Islam. 1. ed. 4 cilt ve ekleri. Leiden ve Londra, 1912-1942.

Encylopedia of Islam. 2. ed. 5 cilt. Leiden ve Londra, 1954-.

İslam Ansiklopedisi. 12 cilt. İstanbul, 1940-1986.

İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, Cilt 1: Türkçe Tarih Yazmaları. İstanbul, 1943.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî.* 4 cilt. İstanbul, 1308-1315/1891-1897.

Meninski, Francisci. *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum.* 4 cilt. Viyana, 1780- 1802.

Oransay, Gültekin. *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?* Cilt 1, Ankara, 1969.

Öz, Tahsin. *Arşiv Kılavuzu.* 2 cilt. İstanbul, 1938-1940.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.* 3 cilt, İstanbul, 1946-1954.

Pitcher, Donald E. *An Historical Geography of the Ottoman Empire.* Leiden, 1972.

Redhouse, Sir James W. *A Turkish and English Lexicon.* İstanbul, 1890.

Sertoğlu, Midhat. *Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi.* Ankara, 1955.

Unat, Faik Reşit. *Hicrî Tarihleri Miladî Tarihe Çevirme Kılavuzu.* Ankara, 1974.

Uzunçarşılı, İ. H., İ. K. Baybura ve Ü. Altındağ. *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu.* Ankara, 1985-.

Osmanlı Kaynakları Yayımlanmamış Belgeler

Başbakanlık Arşivi

Ali Emiri Tasnifi
Süleyman: 24
Ahmed I: 45 49 598
Murad IV: 487
İbrahim: 73, 75, 76, 283, 403, 443, 485, 520

Cevdet Tasnifi: Saray, 1834
İbnülemin Tasnifi: Saray, 125, 914, 924, 938/3, 939/2-3,1159
Kamil Kepeci Tasnifi: Saray, 7098, 7102, 7104
Maliyeden Müdevver Defterleri: 397, 403, 422, 646, 672, 774, 843, 847, 855, 858, 859, 861, 906, 954, 1372, 1509, 1515, 1606, 1692, 1756, 2079, 3634, 4905, 5530, 5633, 5653, 5705, 5965,15920,17881
Mühimme Defteri: 71

Topkapı Sarayı Arşivleri

Evrak: 2455/10+106, 2629, 2457, 2477, 3058, 3079, 4074, 5038, 5199, 5222/2, 5426, 5859, 5948, 6425, 6590, 6702, 7001, 7002, 7005, 7008, 7022/540+588, 7112, 7386, 7702, 7787, 7816, 7905, 7927, 7953, 9274, 9618, 10292, 11186
Defter: 1830, 2895, 3831, 3990, 4124, 4155, 4323, 5114, 5290, 7025, 7704, 7843, 7859, 8030, 8075, 10052

Atatürk Kütüphanesi (İstanbul): Muallim Cevdet 0.71
Süleymaniye Kütüphanesi: Turhan Hadice Sultan 150
Manisa Müzesi: Şer'i Sicil No.l

Yayımlanmış Belgeler

[Altınay], Ahmet Refik (ed.). *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1533-1591).* İstanbul, 1953.

-------(ed.). *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100).* İstanbul, *1931.*

Ateş, İbrahim (ed.). *İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı* ("Hatice Turhan Sultan'ın Yeni Cami Vakfiyesi," 71-93), Ankara, tarihsiz.

Barkan, Ömer Lutfi (ed.). "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Belgeler* 3, no. 5-6 (1966), s. 1-472.

-------(ed.). "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri," *Belgeler* 9, no. 13 (1979), s. 1-180, 296-380.

Gökbilgin, M. Tayyib. *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası.* İstanbul, 1952.

İlgürel, Mücteba. "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi," *Tarih Dergisi 16,* no. 21 (1966), s. 83-84.

Mehmed Arif (ed.). "Kanunnâme-i Al-i Osman", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.* Ek 3. İstanbul, 1330/1902.

Orhonlu, Cengiz. *Telhisler (1597-1607).* İstanbul, 1970.

Uluçay, M. Çağatay. *Haremden Mektuplar.* İstanbul 1956.

----*Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları.* İstanbul 1950.

Osmanlı Yazarları ve Komşularının Eserleri

Ahmed Resmi. *Hamiletü'l-Kübera.* Topkapı Sarayı Kütüphanesi, MS. EH 1403.

[Anonim] *Die Altosmanischen anonymen Chroniken: Tevarih-i Al-i Osman.* Haz. ve Çev. F. Giese, Breslau, 1922.

Astarabadi (Aziz b. Ardashir). *Bazm u Razm.* Kilisli Rıfat (ed.), İstanbul, 1928.

Aşıkpaşazade (Derviş Ahmed). *Die Altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade.* F. Giese

(ed.), Leipzig, 1929.
-------"Tevarih-i Al-i Osman," *Osmanlı Tarihleri* içinde, N. Atsız (ed.), İstanbul, 1947, s. 79-319.
Atsız, Çiftçioğlu N. (ed.). *Osmanlı Tarihleri.* İstanbul, 1947.
Avni Ömer Efendi. *Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakanî.* İ. H. Uzunçarşılı (ed). *Belleten* 15,1951, s. 381-399.
Ayvansarayî (Hafız Hüseyin). *Hadikatü'l-Cevami.* 2 cilt İstanbul, 1281/1864- 1865.
Aziz Efendi. *Kanun-name-i Sultanî li Aziz Efendi/Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth-Century Ottoman Statesman.* Çeviren ve Haz. R. Murphey. Harvard University, 1985.
Birgivi Mehmed. *Tarikat-ı Muhammediye.* Çev. C. Yıldırım. İstanbul, 1981.
Celalzade Mustafa. *Tabakatü'l-Memalik ve Derecatü'l-Mesalik.* P. Kappert (ed). Wiesbaden, 1981.
Derviş Abdullah. *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Aga-yı Dar üs-Saadet.* Köprülü Kütüphanesi, MS. II. Kısım, 233.
Doukas. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks.* Çev. H. J. Magoulias. Detroit, 1975.
Ebussuud Efendi. *Ba'zu'l-Fetava.* Süleymaniye Kütüphanesi MS. Yeni Cami 685/3.
-------*Ebusuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı.* M. E. Düzdağ *(ed.),* İstanbul, 1983.
Enverî. *Düstûrnâme [Le Destân d'Umûr Pacha],* Çev. ve haz. I. Mélikoff-Sayar, Paris, 1954.
Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi.* Cilt 1-5, İstanbul, 1314/1896- 1897.
-------*The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels.* Çev. ve notlar R. Dankoff. Albany, N.Y., 1991.
-------*Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa.* Çev. J. von Hammer. Londra, 1834.
-------*Seyahatname (Giriş).* Modern Türkçeye çevrimyazı ve haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara, 1983.
Feridun Ahmed Beg. *Münşeat üs-Selatin. 2* cilt, İstanbul, 1247/1831-1832.
Gazali (Abu Hamid). *Marriage and Sexuality in Islam: A Translation of al-Ghazali's Book on the Etiquette of Marriage from the Ihyâ.* Çev. M. Farah, Salt Lake City, 1984.
İbn Battuta. *The Travels of Ibn Battuta.* Çev. ve haz. H. A. R. Gibb. Hakluyt Series No. 117 (Second Series), Cambridge, 1962.
İbrahim Taceddin Ahmedî. "Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman," *Osmanlı Tarihleri* içinde, N. Atsız (ed.), 1-35. İstanbul, 1947.
------*İskendername: İnceleme-Tıpkıbasım.* İ. Ünver (ed.), Ankara, 1983.
İpşirli, Mehmed. "Hasan Kafî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlü'l-hikem fî Nizâmi'l-Alem." Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11 (1979-80), s. 239-78.
Kai Ka'us ibn Iskandar. *A Mirror for Princes: The Qâbûs Nâma.* Çev. R. Levy, New York, 1951.
Karaçelebizade Abdülaziz Efendi. *Ravzatü'l-Ebrar.* Bulaq. 1248/1832-1833.
-------*Ravzatü'l-Ebrar Zeyli.* Süleymaniye Kütüphanesi, MS. Hekimoğlu Ali Paşa

747.
Kâtip Çelebi. *The Balance of Truth.* Çev. G. L. Lewis. Londra, 1963.
-------*Düsturü'l-Amel li Islahü'l-Halel,* İstanbul, 1280/1863-1864.
-------*Fezleke.* 2 cilt, İstanbul, 1286-1287/1869-1870.
Kemalpaşazade (Şemseddin Ahmed). *Fetava.* Süleymaniye Kütüphanesi, MS. Dar ül-Mesnevi 118.
-------*Tevarih-i Al-i Osman.* 1, 2 ve 7. kitaplar, Şerafettin Turan (ed). Ankara,
1957 (7.ktp) 1970 (1. ktp), 1983 (2. ktp).
Khunjî (Fadlullâh b. Rûzbihân). *Târikh-i 'Alam-ârâ-yi Amînî.* Kısaltarak çev. V. Minorsky. *Persia in A. D. 1478-1490.* Londra, 1957.
Khwandamir (Ghiyas al-Din). *Habib al-Siyar fi Ahbar Afrad al-Bashar.* Kısmi çeviri: *A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art,* çev. W. M. Thackston, Cambridge, Mass., 1989, s. 101-235.
Kınalızade (Alaeddin Ali). *Ahlaq-ı Alâ'i.* Bulaq 1248/1832-1833.
Kitab-ı Müstetab. Y. Yücel (ed). Ankara, 1983.
Koçi Bey. *Risale.* Ali Kemali Aksüt (ed.), İstanbul 1939.
Kritovoulos. *History of Mehmed the Conqueror.* Çev. C. T. Riggs. Princeton, N. *J., 1954.*
Lütfi Paşa. *Asafname.* Çev. ve haz. R. Tschudi, Berlin, 1910.
-------*Tevarih-i Al-i Osman.* İstanbul, 1341/1922-1923.
Mecdi (Muhammad el-Edirnevi). *Hada'iku'l-Şaka'ik* (Ahmed Taşköprüzade'nin *Al-Shakâ'ik al-Nu'mâniyya fi'Ulamâ'al-Dawlat al-'Uthmâniyya* adlı kitabının çevirisi). İstanbul, 1269/1852-1853.
Mehmed Halife. *Tarih-i Gılmani. Türk Tarihi Encümeni Mecmuası* içinde, A. Refik [Altınay] (ed.), ek, 1924.
Mustafa Âli. *Künhü'l-Ahbar.* Cilt 1. İstanbul, 1277/1860-1861.
-------*Künhü'l-Ahbar.* Nuruosmaniye Kütüphanesi MS. 3406.
-------*Nushat üs-Selatin.* Haz. ve Çev. A. Tietze, *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581.* 2 cilt, Viyana, 1978-82.
Müneccimbaşı (Ahmed ibn Lutfullah). *Sahaifü'l-Ahbar fi Vekayiu'l-A'sar.* Çev. A. Nedim. Cilt 3. İstanbul, 1285/1868-1869.
Naima. *Tarih.* 6 cilt, İstanbul, 1280/1863-1864.
Neşri (Mevlana Mehmed). *Gihannüma: Die Altosmanische Chronik.* 2 cilt, F. Taeschner (ed.), Leipzig, 1951-1955.
-------*Kitab-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi.* 2 cilt, F. R. Unat and M. A. Köymen
(ed.), Ankara, 1949.
Nev'i. *Nev'i Divanı.* M. Tulum and M. A. Tanyeri (ed.), İstanbul, 1977.
Nev'izade 'Ata'i. *Hada'iku'l-Haka'ik fi Tekmilet iş-Şaka'ik.* İstanbul, 1268/1851-1852.
Nizamü'l-Mülk. *The Book of Government or Rules for Kings: The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk.* Çev. H. Darke, Londra, 1978.
Osmanzade Ahmet Taib. *Hadikatü'l-Vüzera.* İstanbul, 1271/1854-1855.
Peçevi. *Tarih-i Peçevi. 2* cilt, İstanbul, 1281-1284/1864-1867.
Rashid al-Din. *Jami'al-Tawarikh.* Kısmen çev. J. A. Boyle, *The Successors of Genghis Khan.* New York, 1971.

Sadeddin Efendi. *Selimname.* Bibliothèque National, MS. Suppl. Turc 524.
-------*Tacü'l-Tevarih.* 3 cilt, İstanbul, 1279-1280/1862-1864.
Selaniki (Mustafa). *Tarih.* İstanbul, 1281/1864-1865.
-------*Tarih-i Selânikî.* Çevrimyazı ve haz. M. İpşirli. 2 cilt, İstanbul, 1989.
-------"A Year in Selaniki's History: 1593-1594." Selaniki'nin *Tarih*'inin yayımlanmamış kısmının bir bölümünü çeviren ve haz. W. S. Peachy, doktora tezi, Indiana University, 1984.
Shah Tahmasb-e Safavî, Mujmu'a-yi Asnad va Mukatibat-i Tarihî. A. H. Navaii (ed.), Tahran, 1350/1931-1932.
Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. *Silahdar Tarihi.* 2 cilt, İstanbul, 1928.
Solakzade (Mehmed Hemdemi). *Tarih.* İstanbul, 1298/1881.
Sphrantzes, George. *The Fall of the Byzantine Empire.* Çev. M. Philippides. Amherst, Mass., 1980.
Sunullah Efendi. *Fetava-t Sunullah Efendi.* Süleymaniye Kütüphanesi MS. Hasan Hüsnü Paşa 502.
Şükrullah. *Behçetü'l-Tevarih. Osmanlı Tarihleri* içinde, N. Atsız (ed.), İstanbul, 1947, s. 39-76.
Talikizade (Mehmed ibn Mehmed el-Fenari). *Şehname-i Hümayun.* Modern Türkçeye çeviren ve sunan C. Woodhead, *Ta'likî-zâde's Şehnâme-i Hümâyûn: A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94,* Berlin, 1983.
Tayyarzade Ataullah. *Tarih-i Enderun.* Cilt 3. İstanbul, 1874-75.
Tugi (Hüseyin). *Tugi Tarihi.* M. Sertoğlu (ed.), *Belleten 43* (1979), s. 489-514.
Tursun Beg. *Tarih-i Ebü'l-Feth.* M. Tulum (ed.), İstanbul, 1977.
-------*The History of Mehmed the Conqueror.* Haz. ve Çev. H. İnalcık ve R. Murphey, Minneapolis ve Chicago, 1978.
Tusi (Nasir al-Din). *The Nasirean Ethics.* Çev. G. M. Wickens, Londra, 1964.
Uruc ibn Adil. *Tevarih-i Al-i Osman.* F. Babinger (ed.), Hanover, 1925.

Çağdaş Avrupa Belgeleri ve Yazıları

Alberi, Eugenio (ed.). *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato.* Series 3. 3 cilt, Floransa, 1840-1855.
Angiolello, Giovanni Maria [Donado da Lezze]. *Historia Turchesca (1300- 1514).* I. Ursu (ed.), Bükreş, 1909.
Barozzi, Nicoló and Giglielmo Berchet (ed.). *Le Relazioni degli stati Europei.* Series 5: Turkey. 2 cilt, Venedik, 1871-1872.
Bassano, Luigi da Zara. *Costumi et i modi particolari della vita de'Turchi.* Münih, 1963.
Baudier, Michel. *Histoire généralle de serrail, et de la cour de grand seigneur, empereur des Turcs.* Paris, 1631.
Blunt, Henry. *A Voyage into the Levant.* Londra, 1638.
Bobovius, Albertus. *Mémoire sur les Turcs.* Harvard University, Houghton Library, MS. Fr 103.
Bon, Ottaviano. *Descrizione del serraglio del gran signore. Le Relazioni degli Stati Europei*

içinde, N. Barozzi ve G. Berchet (ed.), 1, s. 59-124. Series 5: Turkey. Floransa, 1871.

Botero, Giovanni. *The Reason of State.* Çev. P. J. and D. P. Waley. New Haven, Conn., 1956.

Broquiè, Bertrandon de la. *Le Voyage d'Outremer.* C. Schefer (ed.), Paris, 1892.

Busbecq, Ogier Ghiselin de. *Turkish Letters.* Çev. E. S. Forster. Oxford, 1927.

Calendar of State Papers and Manuscripts, Venice. Cilt, 8-10, 19, 21. H. F. Brown, A. B. Hinds, et al (ed.), Londra 1894-1916.

Campis, Iacopo de Promontorio de. *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475.* F. Babinger (ed.), *Sitzunberichte der Bayerische Akademie der Wissenschaften,* 1956, 8, Münih, 1957.

Dallam, Thomas. *The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600.* J. T. Bent (ed.), Hakluyt Series no. 87. Londra, 1893.

Deshayes de Courmenin, Louis. *Voyage de Levant, fait par le commandement du roy en l'année 1621.* Paris, 1629.

Du Fresne-Canaye, Philippe. *Le Voyage du Levant.* M. H. Houser (ed.), Paris, 1897.

Du Loir, Sieur. *Les Voyage du Sieur du Loir.* Paris, 1654.

The Fugger News-Letters, 1568-1605. 2 cilt, (1. ve 2. seri). Çev. P. de Chary (1. seri) ve L. S. B- Byrne (2. seri). V. von Klarwill (ed.), Londra, 1924- 1926.

Galland, Antoine. *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673).* 2 cilt, C. Schefer (ed.), Paris, 1881.

Glover, Sir Thomas. "The Journey of Edward Barton Esquire." S. Purchas, *His Pilgrimes,* 8, içinde, Glasgow, 1905, s. 304-20.

Lello, Henry. *Lello'nun Muhtırası.* O. Burian (ed.), Ankara, 1952.

Menavino, Giovanantonio. *I Cinque Libri della Legge Religione et Vita de'Turchi della corte, & d'alcune guerre del Gran Turco.* Venedik, 1548.

Montagu, Lady Mary Wortley. *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu.* Cilt 1. R. Halsband (ed.), Oxford, 1965.

Nicolay, Nicolas de. *The Navigations, Peregrinations and Voyages Made into Turkie.* Londra, 1585.

Petis de la Croix, François. *Etat general de l'empire otoman.* Paris, 1695.

-------*Mémoirs de Sieur de la Croix. 2* cilt, Paris, 1684.

Postel, Guillaume. *De la Republique des Turcs & là ou l'occasion s'offrera, des Meurs et loys de tous Muhamedistes.* Poitiers, [1560].

Purchas, Samuel. *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes.* 20 cilt, Glasgow, 1905-1907.

Roe, Sir Thomas. "The Death of Sultan Osman, and the setting up of Mustafa his Uncle, according to the Relation Presented to His Majestie." S. Purchas, *His Pilgrimes,* 8 içinde, s. 343-59. Glasgow, 1905.

-------*The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte. Londra, 1740.*

Rycaut, Paul. *The Present State of the Ottoman empire.* New York, 1971.

Sanderson, John. "Sundrie the Personall Voyages." S. Purchas, *His Pilgrimes,* 9 içinde, s. 411-486, Glasgow, 1905.

-------*The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602.* Sir W. Foster (ed.), Hakluyt Series no. 67 (2. Seri). Londra, 1931.
Sandys, George. "A Relation of a Journey Begunne. Anno Dom 1610." S. Purchas, *His Pilgrimes,* 8 içinde, s. 88-248. Glasgow, 1905.
Sanuto, Marino. *I Diarii.* Cilt 36, Venedik, 1893.
Spandugnino, Theodoro. *Delle historié & origine de Principi de Turchi, ordine della Corte, loro vita, & costumi.* 1550.
Tavernier, J[ean] B[aptiste], *Nouvelle Relation de l'Interieur du Serrail de Grand Seigneur contenant plusiers singularitez qui jusqu'icy n'ont pas esté mises en lumière.* Paris, 1681.
Withers, Robert. "The Grand Signiors Serraglio" [Çev. Ottaviano Bon, *Descrizione del Serraglio del Gran Signore*]. S. Purchas, *His Pilgrimes,* 9 içinde, s. 322-406. Glasgow, 1905.

İkincil Kaynaklar

Abbott, Nabia. *Aishah the Beloved of Mohammed.* Chicago. 1942.
-------*Two Queens of Baghdad: Mother and Wife of Harun al-Rashid.* Chicago, *1946.*
-------"Women and the State in Early Islam." *Journal of Near Eastern Studies* 1 (1942), s. 106-26.
'Abd ar-Raziq, Ahmad. *La Femme au temps des mamlouks en Egypt.* Kahire, 1973.
Ahmed Refik [Altunay], *Kadınlar Saltanatı.* İstanbul, 1332/1913-1914.
Aktepe, Münir. "Mustafa I." *IA.*
Alderson, A. D. *The Structure of the Ottoman Dynasty.* Oxford, 1956.
Altundağ, Şinasi. "Osman II" *IA.*
Altundağ, Şinasi ve Şerafettin Turan. "Rüstem Paşa." *IA.*
Andrews, Walter. *Poetry's Voice, Society's Song.* Seattle, 1985.
-------"The Sexual Intertext of Ottoman Literature: The Story of Me'âlî, Magistrate of Mihalich." *Edebiyat* 3 (1989), s. 31-56.
Anhegger, Robert. "Hazarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları." *Türkiyat Mecmuası* 10, 1953, s. 365-93.
Anhegger-Eyüboğlu, Mualla. "Fatih Devrinde Yeni Sarayda da Harem Dairesi (Padişahın Evi) Var mıydı?" *Sanat Tarihi Yıllığı,* 8, 1979, s. 23-36.
Ariés, Philippe ve Georges Duby (gen.ed.). *A History of Private Life.* Cilt 1: *From Pagan Rome to Byzantium,* P. Veyne (ed.), çev. A. Goldhammer. Cambridge, Mass. 1987.
Arnakis, G. Geordiades. "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources." *Speculum* 26,1951, s. 104-18.
Askenazy, Szymon. "Listy Roxolany." *Kwartalnik Historyczny* 10, 1896, s. 113-17.
Atasoy, Nurhan ve Filiz Çağman. *Turkish Miniature Painting.* İstanbul, 1974.
Atıl, Esin. *The Age of Süleyman the Magnificent.* Washington, D. C. ve New York, 1987.
-------*Süleymanname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent.* Washington, D. C. ve New York. 1986.

Babinger, Franz. *Mehmed the Conqueror and His Time.* Çev. R Manheim, W. Hickman (ed.), Princeton, 1978.

Baer, Gabriel. "Womand and Waqf: An Analysis of the İstanbul *Tahrir* of 1546." *Asian and African Studies: Journal of the Israel Society* 17, no. 1-3, Kasım 1983, s. 9-28.

Barkan, Ömer Lutfi. "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler." *Vakıflar Dergisi 2,*1942, s. 279-396.

-------"The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies 6,*1975, s. 3-28.

Barthold, V. V. *A Short History of Turkestan.* Cilt 1, *Four Studies on the History of Central Asia* içinde, çev. V. Minorsky ve T. Minorsky, Leiden. 1956.

-------*Turkestan Down to the Mongol Invasion.* Londra, 1968.

-------*Ulugh Beg.* Cilt 2, *Four Studies on the History of Central Asia* içinde, çev. V. Minorsky ve T. Minorsky. Leiden, 1958.

Bates, Ülkü. "Women as Patrons of Architecture in Turkey." *Women in the Muslim World* içinde, L. Beck and N. Keddie (ed.), s. 245-60. Cambridge, Mass., 1978.

Baykal, Kâzım. *Bursa ve Anıtları.* Bursa, 1950.

Bayraktar, Nimet. *"Üsküdar Kütüphaneleri." Vakıflar Dergisi* 16,1982, s. 45-49.

Bayraktar, Nimet ve Günay Kut. *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri.* Ankara, 1984.

Baysun, M. Cavid. "Ebussu'ûd Efendi." *IA.*

-------"Kösem Sultan." *IA* ve EI(2)

-------"Mehmed IV." *IA.*

-------"Mihrimah Sultan." *IA.*

-------"Murad IV." *IA.*

-------"Müsadere." *IA.*

-------"Nilüfer Hatun." *IA.*

Beg, M.A.J. "Al-Khassa w'al-Amma." EI(2).

Beldiceanu-Steinherr, Irène. "La Conquête d'Adrianople par les Turcs: la Pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes." *Travaux et mémoires 1,* 1965, s. 439-61.

-------"Le Règne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'empire ottoman." *Turcica 6,*1975, s. 34-48.

-------*Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im osmanischen Reiche* (B. D. Papoulia) üzerine makale, *Révue des études islamiques* 37,1986, s. 172-76.

Bellefonds, Y. Linant de. "Kafa'a" *EI(2).*

Berkey, Jonathan. "Women and Islamic Education in the Mamluk Period." *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender* içinde, N. Keddie and B. Baron (ed.), s. 143-160. New Haven, Conn., 1991.

Bernus-Taylor. Marthe, et al. *Soliman le Magnifique.* Paris, [1990].

Bombaci, Alessio. "Qutlugh Bolzun! A Contribution to the History of the Concept of 'Fortune' among the Turks." *Ural-Altaische Jahrbücher* 36, 1964, s. 284-91 ve 38, 1966, s. 13-43.

Bonnac, Le Marquis de. *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople.*

Paris, 1894.
Bosworth, C. E. "Teh Titulature of the Early Ghaznavids." *Oriens* 15, 1962, s. 210-33.
Boyle, J. A. "Dynastic and Political History of the Il-Khans." *The Cambridge History of Iran* içinde, J. Boyle (ed.), 5, s. 303-421. Cambridge, 1968.
-------"Khatun." *EI (2).*
Brunschvig, R. "Abd." *EI (2).*
Bryer, Anthony. "Greek Historians on the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marrige." *The Writing of History in the Middle Ages* içinde, ed. R. H. C. Davis ve J. M. Wallace-Hadrill, s. 471-94. Oxford, 1981.
Burgoyne, Michael. *Mamluk Jerusalem.* Londra, 1987.
Cahen, Claude. "Atabak." *EI (2).*
-------"Buwahids." *EI (2).*
-----—*Pre-Ottoman Turkey.* Londra, 1968.
Cezar, Mustafa ve Midhat Sertoğlu, et al. *Mufassal Osmanlı Tarihi.* Cilt 1-4, İstanbul, 1957-1960.
Chejne, Anwar. *Succession to the Rule in Islam.* Lahore, 1960.
Chew, Samuel C. *The Crescent and the Rose: Islam and England during the Palestine in the Sixteenth Century.* Princeton, N. J., 1978.
Combs-Schilling, M. E. *Sacred Performances: Islam, Sexuality, and Sacrifice.* New York, 1989.
Darling, Linda. "The Ottoman Finance Department in a Century of Crisis." Doktora tezi, University of Chicago, 1990.
Davis, Fanny. *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918.* Westport, Conn., 1986.
-------*The Palace of Topkapı in İstanbul.* New York, 1970.
Davis, Natalie Zemon. "Ghosts, Kin, and Progeny: Some Features of Family Life in Early Modem France." *Daedalus 106* (Nisan 1977), s. 87-114.
-------"Women on Top." *Society and Culture in Early Modern France* içinde, s. 124-51, Stanford, Calif., 1975.
Dengler, Ian C. "Turkish Women in the Ottoman Empire." *Women in the Muslim World* içinde, ed. L. Beck and N. Keddie, s. 229-44. Cambridge, Mass., 1978.
Deny, J. "Walide Sultan." EI (1).
Dickson, Martin B. "Shah Tahmasp and the Uzbeks." Doktora tezi, Princeton University, 1958.
Dilmen, Güngör. "Harem." *Sanat 7* (Nisan 1982), s. 44-52.
Duben, Alan. "Turkish Families and Households in Historical Perspective." *Journal of Family History 10* (Spring 1985), s. 75-97.
-------"Household Formation in Late Ottoman Istanbul." *International Journal of Middle East Studies* 22,1990, s. 419-35.
Eldem, Sedad H. ve Feridun Akozan. *Topkapı Sarayı: Bir Mimarî Araştırma.* Ankara, tarihsiz.
Elias, Norbert. *The Court Society.* Çev. E. Jephcott. Oxford, 1983.
Elliott, John H. *The Count-Duke of Olivares: The Statesman in an Age of Decline.* New

Haven, Conn., 1986.
Esposito, John. *Women in Muslim Family Law.* Syracuse, N. Y., 1982.
Eyice, Semavi. "Mimar Kasım Hakkında." *Belleten* 43,1979, s. 767-808.
Faroqhi, Suraiya. "Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Sixteenth and Seventeenth-Century Ottoman Empire." *Osmanistische Studien zur Wirtschafts-und Socialgeschichte,* ed. H. G. Majer, 24-33. Weisbaden, 1986.
-------"Town Officials, *Timar-Holders,* and Taxation: The Late Sixteenth-Century Crisis as Seen from Çorum." *Turcica* 18,1986, s. 53-82.
Findley, Carter V. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1780-1922.* Princeton, N. J., 1980.
Finkel, Caroline. *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606.* Viyana, 1988.
Fisher, C. G. ve A. Fisher. "Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description." *Archivum Ottomanicum* 10,1985-1987, s. 5-81.
Fleischer, Cornell H. *Bureaucrat and. Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600).* Princeton, N. J., 1986.
-------"From Şehzade Korkud to Mustafa Ali: Cultural Origins of the Ottoman *Nasihatname.*" Third International Congress on the Economic and Social History of Turkey sunulan bildiri, Princeton, N. J., 1983.
Fletcher, Joseph. "Turco-Mongolian Monarchical Tradition in the Ottoman Empire." *Harvard Ukranian Studies* 3-4,1979-80, s. 236-51.
Frye, Richard. "The Charisma of Kingship in Ancient Iran." *Iranica Antiqua* 4,1964, s. 36-54.
-------"The Samanids." *The Cambridge History of Iran* içinde, ed. R. Frye, 4, s. 136-61. Cambridge, England, 1975.
Galante, Abraham. *Don Salomon Aben Yaèche, Duc de Mételin.* İstanbul, 1936.
Geertz, Clifford. "Centers, Kings, and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power." *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology* içinde, s. 121-46. New York, 1983.
Gerber, Haim. "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700." *International Journal of Middle East Studies* 12,1980, s. 231-44.
Gibb, E. J. W. *A History of Ottoman Poetry.* 6 cilt, Londra, 1900-1907.
Gibb, H. A. R. "Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate." *Studies on the Civilization of Islam* içinde, ed. S. J. Shaw ve W. R. Polk, s. 47- 61. Princeton, N. J., 1962.
Gibb, H. A. R., and Harold Bowen. *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East.* 1 cilt, 2 bölüm, Oxford, 1950-1957.
Giese, Friedrich. "Das Seniorat im Osmanischen Herrscherhause." *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* 2,1923-26, s. 248-56.
Goody, Jack. *The Oriental, the Ancient, and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia.* Cambridge, England, 1990.
-------(ed.) *Succession to High Office.* Cambridge Papers in Social Anthropology, no. 4. Cambridge, England, 1966.

Gökbilgin, M. Tayyib. "Başmaklık." *IA.*
-------"Hurrem Sultan." *IA.*
-------"İbrahim." *IA.*
-------"İbrahim Paşa." *IA* and *EI(2).*
-------"Köprülü Mehmed Paşa." *IA.*
-------"Mehmed III." *IA.*
-------"Mehmed Paşa, Sokollu." *IA.*
-------"XVII. Asırda Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyaç ve Temayyülleri ve Katip Çelebi." *Katip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler* içinde, ed. B. Kütükoğlu, 197-218. Ankara, 1952.
-------"Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar." *Tarih Dergisi* 18, no. 11-12, 1968, s. 11-50.
-------"Süleyman I." *IA.*
Gökçen, İbrahim. *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicri 954-1060).* İstanbul, 1946.
Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkud Kitabı.* İstanbul, 1973.
Grabar, Oleg. *The Formation of Islamic Art.* New Haven, Conn., 1973.
Griswold, William J. *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591 -1611.* Berlin, 1983.
Grosrichard, Alain. *Structure de sérail: La Fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique.* Paris, 1979.
Grunebaum, Gustave von. *Medieval Islam.* Paris, 1979.
-------"The Sources of Islamic Civilization." *The Cambridge History of Islam*
içinde, ed. P. M. Holt, B. Lewis ve A. K. S. Lambton, 2B, s. 469-510. Cambridge, England, 1970.
Hammer, Joseph von. *Histoire de l'empire ottoman.* Cilt 1-11. Paris, 1835- 1837.
Harth, Erica. *Ideology and Culture in Seventeenth-Century France.* Ithaca, N. Y., 1983.
Helly, Dorothy O. ve Susan M. Reverby (ed.). *Gendered Domains: Rethinking Public and Private in Women's History.* Ithaca, N. Y., 1992.
Heyd, Uriel. *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri.* Oxford, 1960.
-------"Some Aspects of the Ottoman *Fetvâ.* " *Bulletin of the School of Oriental*
and African Studies 32, no. 1, 1969, s. 35-56.
-------*Studies in Old Ottoman Criminal Law.* ed. V. L. Ménage. Oxford, 1973.
Holum, Kenneth G. *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity.* Berkeley and Los Angeles, Calif., 1982.
Howard, Douglas A. "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Journal of Asian History 22,* 1988, s. 52-77.
-------"The Ottoman Timar System and Its Transformation, 1563-1656." Doktora tezi, Indiana University, 1987.
Humphreys, R. Stephen. *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260.* Albany, N. Y., 1977.
-------*Islamic History: A Framework for Inquiry.* Princeton N. J. 1991.

Imber, Colin. "Koçi Bey." EI(2),
-------"The Ottoman Dynastic Myth." *Turcica* 19,1987, s. 7-12.
-------*The Ottoman Empire, 1300-1418*. İstanbul, 1990.
-------"Paul Wittek's 'De la Défaite d'Ankara à la prise de Constantinople." *Osmanlı Araştırmaları:* 5,1986, s. 65-81.
-------"Süleyman as Caliph of the Muslims: Ebû's-Su'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology." *Soliman le magnifique et son temps* içinde, ed. G. Veinstein, s. 179-84. Paris, 1991.
-------"Zinâ in Ottoman Law." *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire ottoman* içinde, ed. J.-L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont, s. 59-92. Leuven, Belgium, 1983.
İnalcık, Halil. "The Emergence of the Ottomans." *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton ve B. Lewis, 1A, s. 263-91. Cambridge, England, 1970.
-------"Ghulam." EI(2),
-------"Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings." *Review* 1, no. 3/4,1978, s. 69-96.
-------"İstanbul." EI(2).
-------"Kanun."EI(2).
-------"Mehmed I." EI(2).
-------"Mehmed II." EI(2).
-------"Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire." *Archivum Ottomanicum 6,*1980, s. 283-337.
-------Murad II" IA.
-------"Osmanlı Hukukuna Giriş." *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 13, no. 2, 1958, s. 102-26.
-------"Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi." *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 14, no. 1 (1959), s. 69-94.
----:—*The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*. Çev. C. Imber ve N. Itzkowitz. *New York, 1973.*
-------"Örf." *IA.*
-------"Padişah." *IA.*
-------"The Rise of Ottoman Historiography." *Historians of the Middle East* içinde, ed. B. Lewis ve P. M. Holt, 152-67. Londra. 1962.
-------"Servile Labor in the Ottoman Empire." *Mutual Effects Between the Islamic and Judeo-Christian Worlds* içinde, ed. A. Archer, T. Halasi-Kun ve B. K. Kiraly, s. 25-52. New York, 1979.
-------"Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law." *Archivum Ottomanicum* 1, 1969, s. 105-38.
-------"Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time." *Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes* 69,1977, s. 55-71.
Itzkowitz, Norman. "Eighteenth-Century Ottoman Realities." *Studia Islamica* 16,1962, s. 73-94.
-------*Ottoman Empire and Islamic Tradition*. Chicago, 1972.

Ives, Eric. *Anne Boleyn.* Londra, 1986.
Jardine, Lisa. *Still Harping on Daughters: Women and Drama in the Age of Shakespeare.* Sussex, England ve Totowa, N. J., 1983.
Jennings, Ronald C. "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records-the Sharia Court of Anatolian Kayseri." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18, 1975, s. 53-114.
Kantorowicz, Ernst. *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology.* Princeton, N. J., 1957.
Kaplan, Mehmed. "Dede Korkut Kitabında Kadın." *Türkiyat Mecmuası* 9, 1946-51, s. 99-112.
Keddie, Nikki ve Beth Baron (ed.). *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender.* New Haven, Conn., 1991.
Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü.* 4 cilt, Bursa (İnebey) Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi Genel Bölüm, no. 4519-22.
-------"Tarihi Bilgiler ve Vesikalar." *Vakıflar Dergisi* 2,1942, s. 405-6,418.
Kiel, Machiel. *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period.* Assen ve Maastricht, 1985.
Konyalı, İbrahim Hakkı. "Kanunî Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultanın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri." *Vakıflar Dergisi* 8, 1969, s. 47-56.
Köprülü, Mehmed Fuad. "Ahmed Yesevi." *IA.*
-------"Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseseleri Üzerine Te'siri." *Türk Hukuk ve İktisad Tarih Mecmuası* 1, 1931, s. 165-313.
-------*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu.* Ankara, (1935) 1984.
-------*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar.* İstanbul, 1919.
Kunt, İ. Metin. "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment," *International Journal of Middle East Studies* 5, 1974, s. 233-39.
------"The Köprülü Years: 1656-1661." Doktora tezi, Princeton University, 1971.
-------"Kulların Kulları." *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler* 3, 1975, *s. 27-42.*
-------*The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650.* New York. 1983.
Kramers, J. H. "Sultan." *EI(2).*
Kuran, Aptullah. *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture.* Washington, D. C. ve İstanbul, 1987.
-------"Üsküdar Atik Valide Külliyesinin Yerleşme Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine." *Suut Kemal Yetkin'e Armağan* içinde, s. 231-48. Ankara, 1984.
Kurat, A. N. "The Reign of Mehmed IV." *A History of the Ottoman Empire to 1730* içinde, ed. M. Cook, 157-77. Cambridge, England, 1976.
-------*Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi, 1553-1610.* Ankara, *1953.*
Kütükoğlu, Bekir. *Katip Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları.* İstanbul, 1974.
-------"Murad III." *IA.*
-------"Süleyman II." *IA.*
-------"Valide Sultan." *IA.*
Ladurie, Emmanuel LeRoy. "Versailles Observed: The Court of Louis XIV in

1709." *The Mind and Method of the Historian* içinde, s. 149-73. Çev. S. Reynolds ve B. Reynolds, Chicago, 1981.
Lambton, Ann K. S. *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, Eleventh to Fourteenth Centuries.* New York, 1988.
-------*State and Government in Medieval Islam.* Oxford, 1981. Lewis, Bernard. *"Askeri." EI(2).*
-------"Diwan-i Humayun." *EI(2).*
-------*İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire.* Norman, Okla., *1963.*
-------"Khadim al-Haramayn." *EI(2).*
-------"The Mongols, the Turks, and the Muslim Polity." *Islam in History: Ideas, Men and Events in the Middle East* içinde, s. 179-98. Londra, 1973.
-------"Ottoman Observers of Ottoman Decline." *Islamic Studies* 1, 1962, s. 71-87.
-------*The Political Language of Islam.* Chicago, 1988.
------"Siyâsa. " *In Quest of an Islamic Humanism: Arabic and Islamic Studies in Memory of Mohamed al-Nowaihi* içinde, ed. A. H. Green, 3-14, Kahire, 1984.
Lewis, Bernard ve P. M. Holt (ed.). *Historians of the Middle East.* Londra, , 1962.
Lewis, Geoffrey (Çev. ve Haz.). *The Book of Dede Korkut.* Londra, 1974.
Lindner, Rudi Paul. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia.* Bloomington, Ind., 1983.
Lutfi Huda. "Al-Sakhâwî's *Kitâb al-Nisâ* as a Source for the Social and Economic History of Muslim Women during the Fifteenth Century A.D." *Muslim World* 71,1981, s. 104-24.
-------"Manners and Customs of Fourteenth-Century Cairene Women: Female Anarchy versus Male Shar'i Order in Muslim Prescriptive Treatises." *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender* içinde, ed. N. Keddie and B. Baron, s. 99-121. New Haven, Conn., 1991.
Mantran, Robert. *La Vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe Siècles).* Paris, 1965.
Manz, Beatrice F. *The Rise and Rule of Tamerlane.* Cambridge, England, 1989.
-------"Tamurlane and the Symbolism of Sovereignty." *Iranian Studies* 21, no.
1-2,1983, s. 137-63.
Marcus, Abraham. "Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in Eighteenth Century Aleppo," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 26,1983, s. 137-63.
-------*The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century. New York, 1989.*
-------"Privacy in Eighteenth-Century Aleppo: The Limits of Cultural Ideals."
International Journal of Middle East Studies 18, 1986, s. 165-183.
Mardin, Şerif. "Superwesternization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century." *Turkey: Geographical and Social Perspectives* içinde, ed. P. Benedict ve E. Tümertekin, s. 403-46. Leiden, 1974.
Marmon, Shaun. "Concubinage, Islamic." *Dictionary of the Middle Ages* içinde, ed. J. Strayer et al., 3, s. 527-29. New York, 1982-89.
-------Eunuchs and Sacred Boundries in Islamic Society. Oxford University Press,

1995.
Mazzaoui, Michel. *The Origins of the Safawids, Shi'ism, Sufism and. the Gulat.* Wiesbaden, 1972.
Meisami, Julie Scott. "Kings and Lovers: Ethical Dimensions of Medieval Persian Romance." *Edebiyat*1,1987, s. 1-27.
Mélikoff, Irène. "Ghazi." *EI(2).*
Ménage, V. L. "The Beginnings of Ottoman Historiography." *Historians of the Middle East* içinde, ed. B. Lewis ve P. M. Holt, s. 168-79. Londra, 1962.
-------"Devshirme." EI(2).
-------"Seven Ottoman Documents from the Reign of Mehemmed II." *Documents from Islamic Chanceries* içinde, ed. S. M. Stern, s. 81-118. Columbia, S. C., 1965.
-------"Some Notes on the *Devshirme." Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 29,1966, s. 64-78.
Mernissi, Fatima. *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in Modern Muslim Society.* Bloomington, Ind., 1987.
-------*The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam.* Çev. Mary Jo Lakeland. Reading, Mass., 1991.
-------[Sabbah, Fatna A.]. *Women in the Muslim Unconscious.* New York, 1984.
Miller, Barnette. *Beyond the Sublime Porte.* New Haven, Conn., 1931.
-------*The Palace School of Muhammed the Conqueror. Cambridge, England, 1941.*
Minorsky, Vladimir. "The Poetry of Shah Ismail I." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10,1940-43, s. 1006a-53a.
Mottahedeh, Roy P. *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society.* Princeton, N. J., 1980.
Mordtmann, J. H. "Damad." EI (2).
-------"Die Jüdischen Kira im Serai der Sultane." *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen* 32,1929, s. 1-38.
Murphey, Rhoads. "Mustafa Ali and the Politics of Cultural Despair." *International Journal of Middle East Studies* 21, Mayıs 1989, s. 243-55.
-------"The Veliyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to Kings." *Belleten* 43, 1979, s. 547-71.
Musallam, Basim F. *Sex and Society in Islam.* Cambridge, England, 1983.
Nashat, Guity (ed.). *Women and Revolution in Islam.* Boulder, Col., 1983.
Necipoğlu, Gülru. "The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries." Doktora tezi, Harvard University, 1985.
----- "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry." *Art Bulletin* 71, no. 3 (Eylül 1989), s. 401-27.
Nesin, Aziz. *İstanbul Boy: The Autobiography of Aziz Nesin, Part I.* Çev. J. S. Jacobson. Austin, Tex., 1977.
d'Ohsson, M[ouradgea]. *Tableau géneral de l'empire othoman.* Cilt 7, Paris, 1824.
Okin, Susan. *Justice, Gentler, and the Family.* New York, 1989.

------—*Women in Western Political Thought.* Princeton N. J., 1979.
Orhonlu, Cengiz. "Hass." *EI(2).*
Ortaylı, İlber. "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler." *Osmanlı Araştırmaları* 1,1980, s. 33-40.
Parry, V. J. "The Reign of Sulaiman the Magnificent, 1520-1566," "The Successors of Sulaiman, 1566-1617," "The Period of Murad IV, 1617-1648." *A History of the Ottoman Empire to 1730* içinde, ed. M. Cook, 79-157. Cambridge, England, 1976.
Pateman, Carole. *The Sexual Contract.* Stanford, Calif., 1988.
Peirce, Leslie P. "Beyond Harem Walls: Ottoman Royal Women and the Exercise of Power." *Gendered Domains: Rethinking Public and Private in Women's History* içinde, ed. D. O. Helly ve S. M. Reverby, s. 40-55. Ithaca, N. Y., 1992.
-------"The Family as Faction: Dynastic Politics in the Reign of Süleyman." *Soliman le magnifique et son temps* içinde, ed. G. Veinstein, s. 105-16. Paris, 1992.
-------"The Imperial Harem: Gender and Power in the Ottoman Empire. 1520-1656." Doktora tezi, Princeton University, 1988.
-------Shifting Boundaries: Images of Ottoman Royal Women in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Critical Matrix* 4, Sonbahar-Kış 1988, s. 43-81.
Penzer, N. *The Harem.* Philadelphia, 1937.
Petry, Carl F. "Class Solidarity versus Gender Gain: Women as Custodians of Property in Later Medieval Egypt." *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender* içinde, ed. N. Keddie ve B. Baron, s. 122-42. New Haven, Conn., 1991.
-------"A Paradox of Patronage during the later Mamluk Period." *Muslim World* 73, no. 3-4, 1983, s. 182-207.
Reindl-Kiel, Hedda. *"damet ismetûha-immer währe ihre Sittsamkeit: Frau und Gesellschaft im Osmanischen Reich," Orientierungen* 1, 1989, s. 37-81.
Repp, Richard. "The Altered Nature and Role of the Ulema." *Studies in Eighteenth-Century Islamic History* içinde, ed. T. Naff ve R. Owen, s. 277-87, Carbondale, Ill., 1977.
-------*The Müfti of İstanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy.* Londra, 1986.
Riasanovsky, V. A. *Fundamental Principles of Mongol Law.* Tientsin, 1937.
Rogers, J. M. ve R. M. Ward. *Süleyman the Magnificent.* Londra, Trustees of the British Museum, 1988.
Rosedale, H. E. *Queen Elizabeth and the Levant Company.* Londra, 1904.
Rossabi, Morris. "Khubilai Khan and the Women in His Family." *Studia Sino-Mongolica: Festschrift fur Herbert Franke* içinde, ed. W. Bauer, s. 153-80. Wiesbaden, 1979.
Rossi, Ettore. "La Sultana *Nûr Bânû* (Cecilia Venier-Baffo) moglie di Selim II (1566-1574) e madre di Murad III (1574-1595)." *Oriente moderno* 33, no. 11,1953, s. 433-41.
Rouillard, Clarance Dana. *The Turk in French History, Thought, and Literature (1520-*

1660). Paris, 1940.
Roux, J. P. "L'Origine céleste de la souveraineté dans les inscriptions Paléo-Turques de Mongolie et de Sibérie." *The Sacral Kingship* içinde, ek 4 *Numen'e,* s. 231-41. Leiden, 1959.
Sanders Paula. "From Court Ceremony to Urban Language: Ceremonial in Fatimid Cairo and Fustât." *The Islamic World from Classical to Modem Times: Essays in Honor of Bernard Lewis* içinde, ed. C. E. Bosworth et al., s. 311-21. Princeton, N. J., 1989.
-------"Gendering the Ungendered Body: Hermaphrodites in Medieval Islam." *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender* içinde, ed. N. Keddie ve B. Baron, s. 74-95. New Haven, Conn., 1991.
Savory, Roger. *Iran under the Safavids.* Cambridge, England, 1980.
Schacht, J. "Umm Walad." *EI(*1).
Scott, Joan W. *Gender and the Politics of History.* New York, 1988.
Seni, Nora. "Ville ottomane et représentation du corps féminin." *Le Temps modernes 41,* no. 456-58,1984, s. 66-95.
Shaw, Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modem Turkey.* Cilt 1, Cambridge, England, 1976.
Singer, Amy. *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration in the Sancak of Jerusalem in the Mid-Sixteenth Century.* Cambridge University Press, 1994.
Skilliter, S. A. "Catherine de' Médici's Turkish Ladies-in-Waiting: A Dilemma in Franco-Ottoman Diplomatic Relations," *Turcica* 7, 1975, s. 188-204.
-------"Khurrem." EI(2).
——"The Letters of the Venetian 'Sultana' Nûr Bânû and Her Kira to Venice." *Studia, Turcologica Memoriae Alexii Bomboci Dicata,* ed. A. Gallotta ve U. Marazzi, s. 515-36, Napoli, 1982.
-------"The Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I."
Documents from Islamic Chanceries içinde, ed. S. M. Stern, s. 119-57. Columbia, S. C. 1965.
-----—*William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582: A Documentary*
Study of the First Anglo-Ottoman Relations. Oxford, 1977.
Sokolnicki, Michel. "La Sultane Ruthène." *Belleten* 23,1959, s. 229-39.
Sourdel, Dominique. *La Civilization de l'Islam classique.* Paris, 1968.
-------"Ghulam." *EI(2).*
-------"Questions de cérémonial *'abbâside'" Révue des études islamiques* 28, *1960, s. 121-48.*
Spagni, E. "Una Sultana veneziana," *Nuovo Archivio Veneto* 19, 1900, s. 241- 348.
Spellberg, Denise. "Nizâm Al-Mulk's Manipulation of Tradition: 'A'isha and the Role of Women in Islamic Government," *Muslim World* 78, no. 2 (Nisan 1988), s. 111-17.
-------"Political Action and Public Example: 'A'isha and the Battle of the Camel." *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender* içinde, ed. N. Keddie ve B. Baron, s. 45-57. New Haven, Conn., 1991.
-------"The Politics of Praise: Depictions of Khadija, Fatima and 'A'isha in Ninth-

Century Muslim Sources," *Literature East and West* 26, 1990: *Images of Women in Asian Literature,* ed. A. F. Sjobery, s. 130-48.
Stephan, St. H. "An Endowment Deed of Khasseki Sultan, Dated the 24th May 1552," *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 10, 1944, s. 170-99.
Subtelny, Maria Eva. "Art and Politics in Early Sixteenth Century Central Asia." *Central Asiatic Joumal 27,* no. 1-2,1983, s. 121-48.
Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları.* İstanbul, 1980.
Tapper, Nancy. "Matrons and Mistresses: Women and Boundaries in Two Middle Eastern Tribal Societies," *Archives européennes de sociologie* 21, 1980, s. 59-79.
Tekin, Talat. *A Grammar of Orkhon Turkic.* Bloomington, Ind., 1968.
Thomas, Lewis. *A Study of Naima.* New York, 1972.
Togan, A. Zeki Velidi. *Oğuz Destanı.* İstanbul, 1982.
-------*Umumi Türk Tarihi'ne Giriş.* İstanbul, 1946.
Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Saray Kadınları.* İstanbul, 1985.
Turan, Şerafettin. *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası.* Ankara, 1961.
Turgut, A. Memduh. *İznik ve Bursa Tarihi.* Bursa, 1937.
Uçtum, Nejat R. "Hürrem ve Mihrümah Sultanların Polonya Kralı II. Zigsmund'a Yazdıkları Mektuplar," *Belleten 44,* 1980, s. 697-715.
Uğur, Ahmet. *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selim-Nâme Litarature.* Berlin, 1985.
Uluçay, M. Çağatay. "Bayezid II.nin Ailesi," *Tarih Dergisi* 10,1959, s. 105-24.
-------*Harem.* Ankara, 1985.
-------"Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi ile ilgili Bazı Notlar ve Vesikalar." *Kanuni Armağanı* içinde, s. 227-58, Ankara, 1970.
-------"Koçi Bey." *IA.*
-------*Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi.* İstanbul, 1941.
-------"Mustafa Sultan." *IA.*
-------*Padişahların Kadınları ve Kızları.* Ankara, 1980.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Çandarlı Vezir Ailesi.* Ankara, 1974.
-------"Fatih Sultan Mehmed'in Vezir-i Azamlarından Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa'nın Araları Niçin Açıktı?" *Belleten* 28, 1964, s. 719-28.
-------"Gazi Orhan Bey Vakfiyesi," *Belleten* 5,1941, s. 277-88.
-------"Kanuni Sultan Süleyman'ın Vezir-i Azamı Makbul ve Maktul İbrahim Paşa Padişah Damadı Değildi," *Belleten* 29,1965, s. 355-61.
-------*Kitabeler,* Cilt 2, İstanbul, 1347/1929.
-------"Orhan Gazi'nin, Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı," *Belleten* 27,1963, s. 437-43.
-------*Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı.* Ankara, 1945.
-------"Osmanlı Tarihinin İlk Devirlerine Ait Bazı Yanlışlıkların Tashihi," *Belleten* 21,1959, s. 173-88.
-------"Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri," *Belleten* 39, 1975, s. 659-96.
-------"Üçüncü Mehmed'in Oğlu Şehzade Mahmud'un Ölümü," *Belleten* 24, 1960, s. 263-67.

Üçok, Bahriye. *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar.* Ankara, 1965.
Valensi, Lucette. *Venise et la Sublime Porte: La Naissance du despote.* Paris, 1987.
Vandal, Albert. *Les Voyages du Marquis de Nointel (1670-1680).* Paris, 1900.
Veinstein, Giles. "L'Empire dans sa grandeur (XVIe siècle)." *Histoire de l'empire ottoman* içinde, ed. R. Mantran, Paris, 1989.
Vryonis, Spyros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.* Los Angeles, Calif., 1971.
Weil, Rachel. "The Crown Has Fallen to the Distaff: Gender and Politics in the Age of Catherine de Médici," *Critical Matrix* 1, no. 4,1985, s. 1-38.
Wittek, Paul. "De la Défaite d'Ankara à la prise de Constantinople." *Révue des études islamiques* 1, 1938, s. 1-34.
-------"Notes sur la Tughra ottomane." *Byzantine* 18,1948, s. 311-34.
-------*The Rise of the Ottoman Empire.* Londra, 1938.
Wood, Susan. "*Memoriae Agrippinae: Agrippina the Elder in Julio-Claudian Art and Propaganda", American Journal of Archaeology* 92, Temmuz 1988, s. 409-26.
Woods, John. *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire.* Minneapolis, 1976.
-------"Timur's Genealogy." *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickson* içinde, ed. M. Mazzaoui ve V. Moreen, s. 85-125, Salt Lake City, Utah, 1990.
Yanki İskender Hoji. "Şehzade Halil'in Sergüzeşti." *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 2, s. 434-45.
Yates, Frances A. *Astrea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century.* Londra ve Boston, 1975.
Yınanç, Mükrimin Halil. "Ahmed Paşa, Gedik." *İA.*
-------"Bayezid I." *İA.*
Young, George. *Constantinople.* Londra ve New York, tarihsiz.
Yücel, Yaşar. *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzeybatı Anadolu Tarihi: Çoban-Oğulları, Çandar-Oğulları Beylikleri.* Ankara, 1980.
Zachariadou, Elizabeth. "Pachymeres on the 'Amourioi' of Kastamonu," *Roumania and the Turks (c. 1300-c. 1500)* içinde II, Londra, 1985. İlk basım: *Byzantine and Modern Greek Studies 3,* s. 57-70. Oxford, 1977.
Zilfi, Madeline C. "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient 26,*1983, s. 318-64.
-------"The Kadızadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth Century İstanbul," *Journal of Near Eastern Studies* 45, no. 4,1986, s. 251-69.
-------*The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800).* Minneapolis, 1988.

DİZİN

A

Abbasiler 53, 271, 449
Abdi Abdurrahman Paşa 325, 326
Abdülaziz Efendi, Karaçelebizade 45, 178, 253, 353, 407, 408, 412, 413, 467
Abdülhalim Efendi, Ahizade 327
Ahmed I 53, 176, 178, 180, 183, 185, 186, 191, 215, 216, 220, 221, 224, 287, 288, 311, 317, 328, 336, 341, 342, 346, 349, 354, 355, 369, 383, 384, 387, 390, 400, 413, 423, 424, 451
Ahmed II 191, 317
Ahmed III 191, 234, 235, 343, 433
Ahmedi 266, 269, 270, 447
Ahmed Paşa, Dukakinzade 125
Ahmed Paşa, Gedik 95, 96, 132, 229, 483
Ahmed Paşa Hafız 175, 253, 349, 403, 467
Ahmed Paşa [Hain] 113
Ahmed Paşa, Hersekzade 125, 143, 144
Ahmed Paşa, Hezarpare 432
Ahmed Paşa, Kara 95, 106, 126, 127, 153, 157, 218, 248, 355, 374, 404, 406, 411, 413, 418, 419
Ahmed Paşa, Melek 71, 249, 250, 251, 252, 253, 349, 350, 406, 407, 467
Ahmed Paşa, Piri 126, 134, 136, 137, 302, 459
Ahmed Paşa, Tarhuncu 417, 418, 420
akağalar 35
Akkoyunlular 64, 449
alaylar 278, 318, 323
Alemşah (Şehzade) 96, 380, 381
Al-i Osman 41, 42, 43, 70, 74, 81, 89, 90, 100, 148, 266, 269, 270, 292, 295, 466, 467, 468, 469
Ali Paşa, Kalaylıkoz 130
Ali Paşa, (Kaptan-ı Derya) 115, 126, 129, 215, 325, 368, 373, 390, 399, 403, 428
Ali Paşa (kethüda) 26, 46, 114, 195, 218, 226, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 238, 241, 245, 248, 304
Ali Paşa, Kılıç 129, 368, 428
Ali Paşa, Semiz 126, 129, 332, 340
Amasya 90, 91, 99, 106, 116, 147, 148, 165, 355, 365, 387

Andronikos 157
Angiolello 94, 98, 99, 205, 242, 469
Anna Komnena 64
anneler 45, 57, 321
Arifi 51, 89, 458
Aristoteles 438
Arslan Ağa (kethüda) 357
Asporça 71, 72, 73, 100
Aşıkpaşazade 43, 70, 72, 74, 100, 266, 269, 292, 293, 295, 467
atabeg 95
Atike Sultan (IV. Murad'ın kız kardeşi) 388
Avni Ömer Efendi (Reisü'l-Küttab) 351, 352, 395, 467
Avrat Pazarı 333, 334, 335
Ayşe 6, 276
Ayşe Sultan 131, 188, 189, 215, 335, 403

B

Babür, Moğol İmparatoru 110
Badoaro, Andrea 166, 167
Barton, Edward 169, 286, 287, 289, 370, 371, 372, 376, 383, 470
Bassano, Luigi 86, 87, 106, 112, 118, 119, 205, 211, 469
Bayezid I 54, 69, 78, 81, 83, 85, 88, 90, 149, 268, 269, 291, 292, 295, 463
Bayezid II 22, 46, 63, 65, 82, 83, 84, 86, 88, 96, 98, 99, 101, 102, 124, 125, 143, 148, 149, 175, 210, 224, 228, 229, 242, 271, 283, 294, 295, 334, 342, 380
Bayezid (Şehzade) 381, 382, 425, 482
Bayram Paşa 373, 401, 410, 411
Bayram (Yeniçeri Ağası) 216, 373, 401, 410, 411
Bernardo 106, 112, 169, 174, 282, 368, 370
Beyhan Sultan (I. Selim'in kızı) 109
Birgivi Mehmed Efendi 439
Blunt, Henry 199, 469
Bobovius, Albertus 203, 205, 206, 207, 240, 241, 242, 243, 244, 296, 386, 469
Bon, Ottaviano 206, 296, 470, 471
Botero, Giovanni 284, 470
Bragadin, Pietro 106, 112, 113, 120, 137, 138, 144, 150
Brankoviç, Sırp Kralı 63
Burhaneddin Ahmed, Kadı 90, 292
Bursa 26, 67, 71, 72, 73, 74, 76, 96, 98, 99, 100, 101, 107, 115, 132, 146, 148, 267, 291, 325, 355, 396, 422, 442, 452, 472, 474, 477, 482
Busbecq, Ogier Ghiselin de 78, 117, 119, 142, 151, 152, 153, 157, 162, 205, 285, 286, 364, 381, 382, 430, 470
Bülbül Hatun 99, 143

C

Campis, Iacopo de Promontorio de 205, 211, 470
Canberdi, Gazali 109, 128
Canfeda Hatun 229, 301
cariye(lik) 25, 44, 45, 65, 66, 68, 74, 76, 80, 81, 82, 84, 86, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 111, 112, 114, 116, 119, 143, 146, 164, 166, 168, 170, 179, 184, 190, 191, 192, 193, 211, 212, 213, 217, 222, 224, 226, 230, 232, 233, 235, 245, 380, 425, 427, 449, 452, 456, 460
Catherine de Médicis 313
Celaleddin Devvani 271
Celaleddin Rumi 82
Celaliler 355
Celalzade Mustafa 120, 128, 136, 210, 282, 285, 313, 314, 467
Cem 91, 94, 95, 96, 99, 132, 155, 172, 269, 294, 362
Cengiz Han 44, 268, 269, 270, 275, 446, 466, 480
Cihangir (Şehzade) 91, 115, 116, 122,

128, 141, 149, 157, 166, 232
Cinci Hoca 404, 405
Contarini, Bartolomeo 157
Contarini, Paolo 17, 169, 391, 406
Contarini, Simon 177, 186, 189, 191, 384

Ç

Çiçek Hatun (Cem'in annesi) 94, 96

D

Dallam, Thomas 289, 290, 371, 470
Damatlar 123, 134, 496
Darüssaade 177, 214, 218, 230, 231, 232, 233, 235, 241, 350, 355, 397, 403, 408, 413, 415
Darüssaade ağası 355, 397
Davud Paşa, Kara 125, 248, 322, 323
Daye hatun 227, 228, 229, 230, 249
Dede Korkut Masalları 76, 321, 477, 478
De Germigny 374
De'Ludovici, Daniello 118, 140, 141
Derviş Paşa (Kaptan-ı Derya) 390, 391
Devlet Hatun (I. Mehmed'in annesi) 81, 101, 452
Doukas 41, 64, 75, 76, 85, 94, 467
Dulkadir, Bey 62, 63, 82, 83, 137
Dulkadiroğulları 81

E

Ebussuud Efendi 30, 49, 141, 157, 280, 283, 340, 359, 442, 454, 467
Edirne 26, 46, 83, 88, 91, 122, 124, 132, 191, 226, 228, 285, 293, 315, 323, 325, 328, 332, 340, 346, 387, 396, 398, 422, 426, 427, 466
Efendi/Eftendize Hatun 71, 73
ekberiyet 51, 53, 54, 59, 60, 164, 171, 179, 181, 184, 223, 379, 380, 429, 459
El-Akhisari, Hasan Kafi 289, 302
El-Gazali 109, 438, 467
Elizabeth I 110, 168, 169, 170, 182, 213, 286, 289, 302, 313, 361, 370, 373, 375, 376, 377, 480, 481, 483
Elkas Mirza 363, 364
Emeviler 53
Emine Hatun (II. Murad'ın annesi) 81
Emir Buhari, Şeyh 69
Enderun 35, 36, 79, 86, 93, 134, 135, 136, 138, 139, 203, 210, 217, 218, 239, 242, 247, 296, 297, 299, 302, 303, 314, 315, 370, 397, 443, 469
Erizzo, Antonio 142, 285
Ertuğrul Gazi 43, 181, 266
Esad Efendi 78, 188
Eski Saray 112, 118, 119, 130, 195, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 224, 229, 232, 242, 243, 247, 314, 327, 341, 342, 385, 398, 412, 424
esnaf alayı 278
Evliya Çelebi 179, 249, 250, 252, 253, 311, 317, 334, 335, 338, 407, 414, 467

F

Fatma Hatun 71
Fatma Sultan 190, 215, 216, 234, 250, 251
Ferhad Paşa 125, 287, 370
Foscarini, Pietro 342, 403
François I 110, 199, 201, 205, 470
Fresne-Canaye, Philippe du 205, 297, 319, 470

G

Galland, Antoine 205, 323, 324, 328, 329, 427, 470
Garzoni, Constantino 170, 212, 228, 338
Gazanfer Ağa 36, 301

Germigny, Jacques de 367, 374, 375, 392
Gevherhan Sultan 124, 126, 128, 129, 165, 186, 222, 321, 373
Gevherşad Ağa (Şahruh'un eşi) 446
Giovanni, Maria Angiolello 94, 169, 205, 284, 290, 403, 469, 470
Gülbahar (I. Selim'in annesi - II. Bayezid'in annesi) 74, 81, 82, 98, 101, 210
Gülçiçek Hatun (I. Bayezid'in annesi) 75, 76, 81, 101
Gülfem Hatun (kethüda hatun) 114, 231, 232, 334
Gülruh Hatun (II. Bayezid'in car.) 74, 96, 97, 380, 381, 391
Gülşah Sultan (II. Mehmed'in car.) 74, 94, 98, 99

H

Habsburglar 372
hadımağalar 210, 218, 388
Hafsa Hatun (İsa Bey'in kızı) 83, 102, 103
Halil Paşa (Kaptan-ı Derya) 129, 215, 399
Handali, Ester 374
Handan Sultan (I. Ahmed'in annesi) 185, 221, 346, 352, 353, 354, 355, 390, 391, 400
Hanzade Sultan (I. Ahmed'in kızı) 216, 373
harc-ı hassa defterleri 118, 166, 185, 188, 189, 208, 213, 218, 220, 225, 228, 230, 231, 232, 233, 236, 384
harem 15, 18, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 35, 36, 52, 56, 75, 77, 112, 118, 120, 156, 160, 189, 195, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 222, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 252, 254, 263, 304, 314, 322, 325, 334, 388, 389, 419, 424, 428, 442, 443, 452
Hasan Ağa 126, 128
Hasan Paşa, Çatalca 335, 403
haseki 31, 47, 107, 111, 119, 143, 160, 162, 163, 167, 169, 170, 171, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 206, 207, 217, 218, 222, 223, 224, 225, 226, 246, 314, 324, 332, 335, 341, 346, 353, 359, 389, 425
Hatice (Hazret-i Muhammed'in karısı) 81, 82, 125, 126, 127, 128, 134, 139, 144, 145, 190, 191, 276, 313, 338, 345, 466
Hatice Sultan (I. Selim'in kızı) 126, 190, 276, 345
Hayreddin Paşa, Barbaros 121, 164, 367
Hazret-i Muhammed 21, 25, 271, 274, 313, 433, 436
Helena (Constantinus'un annesi) 64, 339
Henri III 374
Henry VIII 55, 110, 159, 199, 205, 361, 382, 398, 469, 470
hizipler 18, 143, 347, 397, 431, 462
Hundi Hatun 69, 143
Hurrem Sultan 47, 110, 118, 121, 161, 198, 209, 212, 214, 222, 230, 367, 475
Hülagu 274, 446
Hüma Hatun (II. Mehmed'in annesi) 81
Hüma Sultan (I. Süleyman'ın torunu) 130
Hümaşah Ayşe Sultan (Mihrimah ve Rüstem'in kızı) 126, 192, 405
Hümaşah Sultan (İbrahim'in karısı) 126, 192, 405
Hüseyin Efendi, Ahizade 282, 393, 396, 471
Hüseyin Hezarfen 282

Hüseyin Paşa, Mere 409
Hüsnüşah Hatun (II. Bayezid'in car.) 98, 102, 103

İ

İbn El-Hacc 440
İbni Battuta 73, 74, 75, 94, 103, 104, 351
İbrahim (Deli) 187, 400, 411
İbrahim Paşa 121, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 144, 145, 160, 215, 285, 287, 320, 393, 396, 399, 475
İlaldı Hatun 84
İlhanlılar 268, 269, 271, 362, 446
İshak Paşa 95, 125, 132
İskenderun 352, 353
İslamiyet 33, 42, 43, 44, 156, 269, 310, 437, 442
İsmail, Şah 10, 77, 110, 271, 272, 275, 465, 482
İsmihan Sultan 130, 165, 222, 320, 359, 425

J

James 178, 465

K

kadınlar saltanatı 15, 18, 187, 453
Kahire 94, 99, 109, 268, 338, 411, 436, 471, 478
Kantakuzenos, VI. İoannes 67, 71, 74
Kara Amid 106
Karaman 62, 84, 89, 90
kardeş katli 53, 88, 95, 149, 180, 182, 183, 426, 455
Karl V 110
Kasım Ağa, Mimarbaşı 417, 421
Kasım Paşa 103, 421
Kâtip Çelebi 178, 347, 408, 418, 441, 457, 468
Kaya Sultan (IV. Murad'ın kızı) 250, 253, 254
Kemalpaşazade 43, 70, 81, 84, 90, 148, 439, 468
kethüda hatun 114, 218, 228, 229, 232, 238, 241, 304
Kira kadın 398
Koca Behram (kethüda) 357
Koçi Bey 123, 124, 125, 131, 133, 136, 179, 223, 241, 300, 302, 303, 305, 308, 309, 394, 395, 468, 476, 479, 482
Konstantinos XI. Paleologos 81
Korkut (Şehzade) 76, 88, 321, 477, 478
Kösem Sultan 187, 198, 206, 215, 221, 237, 240, 246, 247, 250, 254, 322, 335, 342, 344, 345, 346, 347, 349, 352, 353, 356, 357, 373, 388, 389, 390, 394, 396, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 414, 423, 425, 426, 429, 432, 433, 434, 466, 472
Kudüs 24, 109, 140, 280, 332, 337, 339, 340, 346, 358

L

lalalar 95
Lello, Henry 205, 355, 361, 382, 383, 396, 398, 470
Louis, XIV 36, 204, 286, 323, 396, 470, 478
Lütfi Paşa 272, 273, 281, 334, 340, 468

M

Mahfiruz Sultan (II. Osman'ın annesi) 384, 385
Mahidevran Hatun (I. Süleyman'ın car.) 105, 106, 107, 112, 113, 116, 118, 144, 145, 146, 161, 162, 167
Mahmud I 226, 233, 245, 343
Mahmud Paşa 94, 129, 130, 132, 284, 482

Mahmud Paşa, Zal 129, 130
Mahmud (Şehzade) 43, 71, 94, 106, 114, 124, 129, 130, 132, 140, 153, 170, 173, 174, 175, 182, 185, 188, 191, 226, 233, 234, 245, 284, 314, 343, 382, 383, 428, 453, 482
Maleki, Esperanza 398
Mal Hatun 69, 70, 71, 73, 100
Manisa 90, 91, 92, 93, 102, 103, 106, 114, 115, 116, 144, 147, 148, 175, 182, 220, 227, 274, 315, 331, 336, 427, 452, 466, 475, 477, 482
Mara (II. Murad'ın karısı) 63, 81, 85
Maria (I. Bayezid'in karısı) 67, 78, 85, 94, 205, 292, 469, 482
Mario (Venedik elçisi) 112
Mehmed Ağa, Silahdar 314, 393, 469
Mehmed I 81, 82, 84, 91, 94, 124, 149, 317, 318, 362, 452
Mehmed II. 34, 63, 76, 81, 82, 85, 149, 184, 209, 211, 216, 217, 228, 242, 262, 268, 269, 293, 310, 317, 342, 348, 361, 362, 390, 429, 458
Mehmed III 131, 172, 173, 175, 176, 183, 185, 186, 197, 215, 216, 219, 221, 224, 226, 228, 283, 286, 289, 296, 318, 322, 326, 342, 346, 353, 354, 366, 370, 371, 376, 382, 383, 392, 393, 395, 397, 404, 427, 428, 453
Mehmed IV. 179, 181, 183, 187, 189, 190, 192, 221, 236, 237, 247, 251, 276, 323, 325, 343, 387, 390, 393, 396, 401, 408, 412, 413, 416, 419, 422, 423, 425, 426, 459, 460
Mehmed Paşa, Abaza 221, 250, 362
Mehmed Paşa, Cerrah 129, 321
Mehmed Paşa, Derviş 69, 390, 391, 418, 467
Mehmed Paşa, Gürcü 415, 416, 417, 421
Mehmed Paşa, Köprülü 34, 43, 69, 250, 253, 282, 325, 342, 348, 419, 420, 421, 422, 467, 475, 477
Mehmed Paşa, Lala 87, 95, 96, 228, 287, 391
Mehmed Paşa, Piri 126, 134, 136, 137, 302, 459
Mehmed Paşa, Sofu 412, 413, 460
Mehmed Paşa, Sokollu 123, 126, 129, 130, 134, 157, 222, 298, 303, 320, 340, 421, 425, 427, 475
Mehmed Paşa, Zağanos 64, 132
Mekke ve Medine 24, 268, 272, 337, 346, 350, 354, 358
Meleki Hatun 247, 248, 414, 457
Memluklar 64, 339
Menavino, Giovanantonio 64, 80, 170, 205, 210, 224, 242, 243, 294, 470
Mesud Efendi (Kazasker) 416, 417
Mihailoğulları 132
Mihrimah Sultan (II. Süleyman'ın kızı) 47, 55, 129, 161, 222, 317, 333, 339, 354, 472
Molla Fenari 291
Montagu, Lady Mary Wortley 29, 200, 201, 203, 240, 470
Moro, Giovanni 169, 174, 290, 319, 368, 371
Morosini 17, 169, 319, 368, 372, 374, 391, 425
Muhammed Şeybani Han 274
Murad I 51, 79, 87, 88, 91, 101, 157, 158, 175, 267
Murad II 52, 63, 81, 82, 85, 88, 91, 101, 132, 149, 163, 166, 181, 184, 262, 269, 293, 429
Murad III 17, 52, 56, 93, 102, 168, 171, 172, 175, 176, 182, 183, 184, 186, 195, 213, 215, 218, 219, 222, 225, 229, 237, 252, 278, 279, 283, 286, 290, 292, 300, 301, 313, 314, 315, 317, 318, 328, 335, 341, 346, 366, 372, 376, 380, 386, 391, 394, 424, 425, 427, 428
Murad IV 22, 179, 180, 183, 187, 189, 221, 223, 224, 228, 232, 241, 250, 252, 253, 278, 288, 300, 308, 310,

317, 322, 342, 344, 347, 351, 353, 373, 387, 388, 389, 393, 394, 396, 400, 401, 410, 411, 413, 417, 419, 423, 425, 460
Murad Paşa, Kara (Yeniçeri Ağası) 95, 106, 126, 127, 153, 157, 218, 248, 355, 374, 404, 406, 411, 413, 418, 419
Murad Paşa, Kuyucu 189, 451
Mustafa Ağa 177, 178, 248, 408
Mustafa Âli 11, 36, 59, 88, 93, 109, 116, 120, 123, 125, 126, 135, 136, 138, 140, 141, 147, 152, 153, 160, 168, 169, 210, 229, 260, 263, 280, 287, 290, 293, 299, 300, 301, 309, 332, 334, 363, 393, 425, 468
Mustafa I 176, 224, 248
Mustafa II 234, 235, 343, 432, 433
Mustafa Paşa 95, 125, 127, 239, 251, 287, 296, 307, 323, 350, 404, 405, 406, 409, 411, 418, 419
Mustafa Paşa, İbşir 251, 307, 350, 406, 407
Mustafa Paşa, Kemankeş Kara 404, 406, 411, 418
Mustafa Paşa, Lefkeli 409
Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara 419
Mustafa Paşa, Pilak 239
Mustafa Paşa, Silahdar 179, 314, 323, 342, 356, 393, 469
Mustafa (Şehzade) 94, 134, 161
Müneccimbaşı (tarihçi) 87, 136, 468

N

Naima 138, 175, 178, 180, 182, 183, 188, 189, 192, 197, 216, 221, 228, 246, 247, 249, 251, 287, 288, 289, 308, 309, 310, 323, 325, 328, 335, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 356, 357, 363, 382, 393, 395, 396, 400, 401, 403, 405, 407, 409, 412, 413, 416, 417, 418, 419, 421, 423, 425, 429, 431, 432, 433, 457, 458, 459, 460, 461, 468, 482
Nani, Agostino 169, 398
Nasreddin Tusi 271, 438
Nasuh Paşa 138
Navagero, Bernardo 106, 107, 112, 116, 141, 142, 146, 149, 157, 364
Nesimi 267
Neşri 11, 43, 70, 72, 74, 88, 89, 94, 100, 266, 267, 269, 270, 276, 284, 285, 292, 295, 321, 322, 362, 390, 468
Nevi 386, 394
Nevizade Atai 188, 359
Nilüfer Hatun 72, 73, 472
Nizamü'l-Mülk 156, 291, 293, 295, 309, 437, 438, 468
Nointel, Marki de 181, 323, 329, 396, 426, 427, 483
Nurbanu Sultan 17, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 184, 190, 191, 195, 196, 212, 219, 220, 221, 223, 224, 229, 230, 252, 311, 313, 315, 316, 319, 320, 321, 328, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 354, 356, 357, 361, 366, 367, 368, 373, 374, 375, 377, 388, 390, 391, 392, 404, 405, 424, 425, 427, 456

O

Oğuz Han 150, 269, 270, 276
Oğuz Han Destanı 150
Orhan 43, 44, 50, 51, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 83, 85, 86, 87, 94, 100, 104, 165, 267, 295, 317, 318, 447, 448, 452, 453, 475, 482
Osman I 317
Osman II 78, 132, 176, 178, 180, 182, 183, 188, 213, 224, 228, 245, 248, 283, 288, 299, 307, 317, 327, 353, 387, 395, 409, 413, 431, 443
Osmanlı hanesi 25
Osmanlılar 31, 33, 35, 43, 44, 46, 51, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 70, 79, 89, 90, 95, 104, 110, 120, 200, 203,

259, 260, 262, 264, 269, 272, 276, 277, 284, 298, 313, 351, 363, 443, 448, 449, 450, 455
Osmanoğulları 44, 84
Osman Paşa, Özdemiroğlu 130
Ottaviano 206, 296, 470, 471

P

Pahimeres 70
Peçevi 80, 92, 93, 116, 126, 127, 128, 136, 137, 140, 141, 143, 147, 148, 149, 150, 151, 158, 168, 174, 175, 177, 178, 197, 210, 228, 239, 289, 308, 320, 321, 327, 335, 337, 338, 359, 363, 364, 382, 390, 391, 400, 409, 425, 444, 445, 468
Pertev Paşa 340
Petis de la Croix, François 78, 188, 189, 199, 200, 201, 205, 207, 234, 390, 470
Pindar, Paul 371
Piyale Paşa 126, 128, 129, 130, 222
Postel, Guillaume 212, 243, 381, 470

R

Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 70, 191, 192, 324, 426, 433
Ragazzoni, Jacopo 167, 168
Recep Paşa (Kaptan-ı Derya) 373
Reşideddin 43, 150, 274, 446, 447
Reyhan Efendi, Hoca 415
Roe, Thomas 42, 205, 307, 386, 389, 409, 410, 470
Rüstem Paşa 95, 115, 126, 130, 134, 141, 149, 150, 151, 152, 160, 161, 222, 252, 301, 303, 340, 359, 364, 365, 471, 475
Rycaut, Paul 78, 188, 200, 203, 206, 207, 229, 243, 244, 457, 470

S

Sadeddin Efendi 43, 77, 188, 289, 347, 362, 370, 386, 393, 395, 417, 469
Safeviler 53, 162, 272, 273, 274
Safiye Sultan 164, 169, 206, 215, 220, 221, 222, 223, 321, 322, 326, 334, 341, 346, 347, 348, 353, 356, 361, 368, 370, 373, 382, 383, 392, 393, 395, 398, 427
Saliha Dilaşub Sultan (İbrahim'in has.) 182, 190, 191, 192, 205, 212, 216, 220, 226, 277, 287, 314, 318, 322, 334, 335, 370, 371, 398, 399, 414, 470, 471
Satı Beg (İlhanlı prensesi) 447
Savcı (Şehzade) 157, 158
Selaniki 17, 215, 216, 234, 296, 316, 317, 319, 322, 326, 327, 328, 348, 392, 395, 399, 400, 427, 428, 439, 469
selatin camiler 34, 130, 311, 315, 318, 333, 336, 341, 342, 344, 452
Selçuk Hatun (II. Mehmed'in kardeşi) 55, 362
Selçukşah Begüm (Uzun Hasan'ın eşi) 446
Selim I 51, 52, 76, 80, 82, 95, 98, 99, 101, 102, 109, 124, 125, 131, 133, 144, 149, 166, 224, 229, 242, 272, 273, 280, 282, 285, 294, 315, 331, 342, 381, 404, 405
Selim II 101, 129, 163, 164, 166, 171, 172, 182, 184, 190, 191, 212, 213, 218, 224, 228, 283, 297, 303, 315, 316, 317, 318, 346, 359, 370, 427, 428
Selman Ağa 332
Sfrantzes, Georgios 64, 81, 85
Sigismund (Polonya Kralı) 364
Sinan Paşa 125, 163, 197, 319, 370, 372, 395, 400, 405
Sinan Paşa, Ciğalazade 372
Sitti Hatun 83
Sivasi Efendi 347
Siyavuş Paşa 370, 407, 413

Soranzo, Jacopo 167, 168, 366
sultan kızları 45, 47, 54, 55, 84, 124, 127, 131, 176, 185, 218, 219, 225, 228, 231, 238, 239, 252, 317
Sunullah Efendi 17, 18, 302, 349, 392, 436, 438, 443, 469
Surkoktani Beki 446
Süleyman Ağa 413, 414, 415, 417
Süleyman I 110
Süleyman II 179, 191, 226, 314, 317
Süleyman Paşa, Hadım 75, 125, 126, 305, 335, 340
Süleyman Paşa, Kör 388
Süleymanşah Bey 82

Ş

Şah Kulu isyanı 307
Şah Sultan 129, 130, 165, 334
Şarihü'l-Menarzade 357, 407
Şecerü'd-dür 105
Şehinşah (Şehzade) 98, 102
Şehzadeler 60, 88, 144, 181, 185, 210, 331, 380, 386, 387, 482
Şemseddin Ahmed, Molla 359, 468
Şemsiruhsar Hatun (III. Murad'ın car.) 225, 341
Şerefeddin Mukbil 43, 75
Şükrullah 66, 81, 469

T

Taçlu Hatun 77
Tahmasp (Safevi hükümdarı) 153, 265, 363, 365, 473
Talikizade 300, 469
Tavernier, Jean-Baptiste 26, 199, 200, 201, 203, 204, 324, 325, 471
Teodora 67, 71, 75, 83, 85
Thamar 64
Timur 43, 44, 67, 69, 78, 82, 88, 91, 94, 262, 268, 269, 275, 290, 292, 307, 318, 339, 446, 483
törenler 215, 275, 277, 278, 329, 358
Trabzon 64, 90, 95, 101, 267, 284
Trevisano, Domenico 87, 107, 116, 141, 148, 165
Tunsuk el-Muzaferiye 339
Turhan Sultan 57, 181, 190, 198, 216, 221, 222, 236, 237, 247, 248, 251, 276, 323, 324, 325, 328, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 353, 355, 356, 357, 388, 390, 393, 396, 401, 408, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 457, 460, 461, 466
Tursun Beg 84, 268, 269, 271, 298, 299, 362, 469, 476
türbeler 82, 100
Türkân Hatun 438, 446

U

Umur Bey 69, 70
Umur Paşa, Gazi 452
unvanlar bkz. kadın, ikbal, sultan, 46, 47, 93, 148, 192, 267, 269, 272, 273, 314, 318, 408
Uzun Hasan 34, 69, 91, 124, 271, 274, 361, 446

Ü

Ümmü Gülsüm Hatun (II. Mehmed'in dayesi) 228
Üsküdari Mahmud 188

V

valide sultan 21, 47, 56, 57, 60, 163, 184, 185, 187, 189, 195, 196, 197, 198, 206, 207, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 228, 229, 237, 238, 242, 243, 245, 246, 248, 252, 304, 313, 314, 315, 316, 318, 321, 322, 326, 327, 329, 335, 344, 346, 347, 353, 354, 356, 357, 366, 368, 369, 371, 372, 373, 379, 382,

384, 388, 389, 390, 391, 392, 396, 397, 401, 403, 407, 408, 409, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 434, 457, 461
Valier, Cristoforo 187, 369, 385
Van 252 .
Vani Efendi 323
Venedik elçileri 106, 138, 141, 165, 174, 344, 402
Venier, Marco 164, 352, 428, 480
veraset sistemi 52, 53, 59, 87, 147, 160, 181, 187, 224, 281, 328, 380, 430, 446, 451, 458, 459

Y

Yahudiler 444
Yahudi Salomon 169, 286
yeniçeriler 96, 135, 181, 220, 297, 298, 305, 315, 323, 363, 409, 413, 414, 417, 426, 431, 444
Yeni Saray 118, 195, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 229, 233, 234, 236, 237, 240, 241, 314
Yunus 125
Yusuf Paşa, Silahdar 356

Z

Zane 169, 174, 369, 370, 372
Zano 372
Zen (elçi) 112, 138
zevceler 447
Zübeyde (Harun Reşid'in karısı) 338, 339, 437

İÇİNDEKİLER

Teşekkür....9
Kısaltmalar....11
Yayımcının Notu....13
Türkçe Basıma Önsöz....15
Önsöz....17
Giriş: Harem Efsaneleri ve Gerçekleri....23

I
HANEDANIN ÜREME POLİTİKASI

1. Osmanlı Hanedanı....41
2. Zevceler ve Cariyeler: 14. ve 15. Yüzyıllar....61
3. Hasekiler ve Damatlar Devri: 1520-1566....109
4. Valide Sultanlar Devri: 1566-1656....163
5. Harem-i Hümayun Kurumu....199

II
KADINLAR VE SALTANAT GÜCÜ

6. Osmanlı Saltanatının Değişen İmajları....259
7. Hükümdarlık Ayrıcalığının Sergilenmesi....311
8. Diplomasi Politikası....361
9. Politik Gücün Kullanılması....379

Sonuç: Kadınlar, Hükümranlık ve Toplum....435
Ek: 17. Yüzyılda Osmanlı Padişahları Şeceresi....463
Ek: 16. ve 17. Yüzyıllarda Padişahlar ve Valide Sultanlar....464

Kaynakça....465
Dizin....485

ISLIK YAYINLARI

BİLİMSEL KİTAPLAR SERİSİ

İLKEL MİTOLOJİ
Tanrının Maskeleri I
Joseph Campbell
Türkçesi: Kudret Emiroğlu
(3. Baskı)

DOĞU MİTOLOJİSİ
Tanrının Maskeleri II
Joseph Campbell
Türkçesi: Kudret Emiroğlu
(3. Baskı)

BATI MİTOLOJİSİ
Tanrının Maskeleri III
Joseph Campbell
Türkçesi: Kudret Emiroğlu
(2. Baskı)

YARATICI MİTOLOJİ
Tanrının Maskeleri IV
Joseph Campbell
Türkçesi: Kudret Emiroğlu
(3. Baskı)

FEODAL TOPLUM
Marc Bloch
(TAM METİN)
Türkçesi: Melek Fırat
(4. Baskı)

SİYASAL DÜŞÜNCELER TARİHİ
Jean Touchard
Türkçesi: İsmail Yerguz

TARİHSEL SOSYOLOJİ
Gerard Delanty – Engin F. Işın
Türkçesi: Ümit Tatlıcan

EMILE DURKHEIM'IN SOSYOLOJİSİ VE FELSEFÎ DÜŞÜNCESİ
Editörler: Bekir Balkız – Ümit Tatlıcan
Türkçesi: Ümit Tatlıcan

FOUCAULT'NUN YÖNTEMLERİNİ KULLANMAK
Gavin Kendall – Gary Wickham
Türkçesi: Umut Yener Kara – Turgay Sivrikaya

İLETİŞİM TARİHİ
Konuşmanın Evriminden İnternete Medya ve Toplum
Marshall T. Poe
Türkçesi: Umut Yener Kaya
(2. Baskı)

II. MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E İKİ DEVRİM, İKİ SÜREÇ
Tarihsel, İdeolojik ve Olgusal Bir Karşılaştırma
Bahar Arslan

YENİÇAĞ AVRUPASI'NDA DİLLER VE TOPLULUKLAR
Peter Burke
Türkçesi: Çağla Çakın

AVRUPA'DA RÖNESANS
Peter Burke
Türkçesi: Uygar Abacı

SOHBET SANATI
Peter Burke
Türkçesi: Umut Yener Kara – Turgay Sivrikaya

BİLGİ TARİHİ NEDİR?
Peter Burke
Türkçesi: Turgay Sivrikaya

FRANSIZ TARİH DEVRİMİ
Annales Okulu (1929 – 2014)
Peter Burke
Türkçesi: Umut Yener Kara – Turgay Sivrikaya

Rönesans'tan Romantizme
GİZLİ TARİH ve TARİHSEL BİLİNÇ
Peter Burke
Türkçesi: Çağla Çakın

SOSYOLOJİ ve TARİH
Peter Burke
Türkçesi: Mehmet Tanju Akad

KÜLTÜR TARİHİ
Peter Burke
Türkçesi: Mete Tunçay

BİLGİNİN TOPLUMSAL TARİHİ .I.
Gutenberg'den Diderot'ya
Peter Burke
Türkçesi: Mete Tunçay

BİLGİNİN TOPLUMSAL TARİHİ .II.
Encyclopédie'den Wikipedia'ya
Peter Burke
Türkçesi: Mete Tunçay

TARİH ve TOPLUMSAL KURAM
Peter Burke
Türkçesi: Mete Tunçay

TARİH YAZICILIĞINDA YENİ BAKIŞ AÇILARI
Peter Burke
Türkçesi: T. Sivrikaya – Ö. Özdemir – U. Yener Kara
K. Özdil – O. Çömelekoğlu

Erken Modern Dünyada
KİMLİK, KÜLTÜR ve İLETİŞİM
Peter Burke
Türkçesi: Turgay Sivrikaya

DİLİN TOPLUMSAL TARİHİ
Peter Burke – Roy Porter
Türkçesi: Kadriye Göksel

SOSYOLOJİNİN
ve
TARİHSEL MATERYALİZMİN OLUŞUMU
Bilim, Sınıf ve Toplum
Göran Therborn
Türkçesi: Bekir Balkız – Ümit Tatlıcan

KÜRT SORUNU
Kökeni ve Gelişimi
Kemal Kirişçi – Gareth M. Winrow
Türkçesi: Ahmet Fethi Yıldırım

OSMANLI REFORMLARI,
TAŞRADA UYGULANIŞI ve ETKİLERİ
Itzchak Weısmann – Fruma Zachs
Türkçesi: Oktay Etiman

TIP TARİHİ NEDİR?
John C. Burnham
Türkçesi: Özgür Yıldırım

ENTELEKTÜEL TARİH NEDİR?
Richard Whatmore
Türkçesi: Kahraman Şakul

KÜRESEL TARİH NEDİR?
Pamela Kyle Crossley
Türkçesi: Kahraman Şakul

DUYGULAR TARİHİ NEDİR?
Barbara H. Rosenwein – Riccardo Cristiani
Türkçesi: Kemal Özdil

ORTAÇAĞ TARİHİ NEDİR?
John H. Arnold
Türkçesi: Kahraman Şakul

ASKERİ TARİH NEDİR?
Stephen Morillo – Michael F. Pavkovic
Türkçesi: Kemal Özdil

LİBERALİZMDEN ÖNCE ÖZGÜRLÜK
Quentin Skinner
Türkçesi: Kemal Özdil

Ceza Muhakemesinde İspatın Ölçütü Olarak
VİCDANİ KANAAT
Metin Feyzioğlu

VERSAY SULHU'NUN NETÂYİC-İ İKTİSADİYESİ
"VERSAY BARIŞI'NIN İKTİSADİ SONUÇLARI"
John Maynard Keynes
Türkçesi: Ali Fethi Okyar
Yayına Hazırlayanlar: Kudret Emiroğlu – Erman Harun Karaduman

LACANCI PSİKANALİZE GİRİŞ SÖZLÜĞÜ
Dylan Evans
Türkçesi: Umut Yener Kara – Turgay Sivrikaya

TOPLUM ve KÜLTÜR
Bryan S. Turner – Chris - Rojek
Türkçesi: Kadriye Göksel

HUKUK ÖZGÜRLÜK ve AHLAK
H. L. A. Hart
Türkçesi: Erol Öz

ZAMAN KÖRLÜĞÜ
Öteki Zamansallıkları Algılama Sorunu
Kevin K. Birth
Türkçesi: Osman Şişman

ÇALIŞMANIN REDDİ
Çalışmaya Direnişin Teorisi ve Pratiği
David Frayne
Türkçesi: İrem Argat

ULUSLARIN ZENGİNLİĞİ .I.
Adam Smith
(TAM METİN)
Türkçesi: Ayşe Yunus – Mehmet Bakırcı

ULUSLARIN ZENGİNLİĞİ .II.
Adam Smith
(TAM METİN)
Türkçesi: Mehmet Tanju Akad

HAÇLILAR ÇAĞI
11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu
P. M. Holt
Türkçesi: Özden Arıkan

TRABZON'UN "LİBERAL BOLŞEVİĞİ"
Rıfkı Kulaç (1896 – 1962)
Kudret Emiroğlu

MİLLETLEŞEN ADAM
"S. Kamucan"
Rıfkı Kulaç

MÜZİK TARİHİ
Ahmet Say

MÜZİĞİN KİTABI
Ahmet Say

ANTROPOLOJİ SÖZLÜĞÜ
Kudret Emiroğlu – Suavi Aydın

EKONOMİ SÖZLÜĞÜ
Kudret Emiroğlu – Bülent Danışoğlu – Binnur Berberoğlu

SOSYAL TEORİ
Kökler ve Dallar
Peter Kivisto
Editör: Aylin Görgün Baran – Aydın Gelmez – Selda Taşdemir Afşar
Türkçesi: A. Öğün Boyacıoğlu / B. Nurol / B. Ünal / C. Okan / Ç. Coşkun
A. Gelmez / E. Kökpınar Kaya / E. Buğlalılar / F. Turan / G. Özgür Genç
İ. Ilgar / M. Yeşilbağ / M. Furat / N. Çabuk Kaya / Ö. Sarı / S. E. Türközü
S. Şenlen Güvenç / T. Birkan / Ü. Tatlıcan / Y. Abayhan

KÜRESEL TARİH DÜŞÜNCESİ

Derleyenler: Prasenjit Duara – Viren Murthy – Andrew Sartori

Editör: Ertuğrul Uzun

Türkçesi: Z. Dörtok Abacı, K. Akbaş, G. Y. Demir, G. Ergün, Ö. Karakaş, S. Şen, O. Şişman, K. Turanlı, P. Tuştaş, E. Türker, E. Uzun, P. Yalçınoğlu, H. Yeşildal

HUKUK VE TOPLUM

El Kitabı

Editör: Austın Sarat

Türkçe Editör: Ertuğrul Uzun

Türkçesi: Ali Acar, Kasım Akbaş, Fehmiye Ceren Akçabay, Barkın Asal, Eylem Ümit Atılgan, Zeki Avci, Merve Bakdur, Yusuf Umur Çil, Beyza N. Eker, Gülcan Ergün, Serkan Gölbaşı, Fatma İrem Çağlar Gürgey, Sercan Gürler, Zeynep İspir, Furkan Kararmaz, Sevtap Metin, Hazan Dicle Özer, Eren Paydaş, Engin Topuzkanamlş, Kıvılcım Turanlı, Pelin Tuştaş, Gözde Türkeli, Ertuğrul Uzun, Serdar Ünver, Saim Üye, Furkan Yılmaz, Ülker Yükselbaba

DİNDARLIĞIN SİYASETİ

İslami Uyanış Ve Feminist Özne

Saba Mahmood

Türkçesi: Aslı Altınışık

FELSEFE KLASİKLERİ SERİSİ

PROBLEMATA PHYSİCA

Aristoteles

(Türkçesi: Oğuz Özügül)

TESELLİLER

Seneca

(TAM METİN)

Türkçesi: Kenan Sarıalioğlu

DEVLET

Platon

(TAM METİN)

Türkçesi: Hüseyin Demirhan

TEMBELLİK HAKKI

Paul Lafargue

(TAM METİN)

Türkçesi: İsmail Yerguz

İTİRAFLAR
Jean Jacques Rousseau
(TAM METİN)
Türkçesi: Kenan Somer
(2. Baskı)

DÜNYA KLASİKLERİ SERİSİ

MADAM BOVARY
Gustave Flaubert
(TAM METİN)
(Türkçesi: İlkay S. Deniz)

NASREDDİN HOCA
Pertev Naili Boratav
(7. Baskı)

KÖYLÜLER
Honoré De Balzac
(TAM METİN)
Türkçesi: İlkay S. Deniz

UĞULTULU TEPELER
Emily Bronte
(TAM METİN)
Türkçesi: Müge Buluç

GERÇEK
Emile Zola
(TAM METİN)
Türkçesi: İlkay S. Deniz

FAUST
Goethe
(TAM METİN)
Türkçesi: Oğuz Özügül
(2. Baskı)

GENÇ WERTHER'İN ACILARI
Goethe
(TAM METİN)
Türkçesi: Özdemir Erdem

HENRİ BRULARD'IN YAŞAMI

Stendhal

(TAM METİN)

Türkçesi: İsmail Yerguz

İVAN İLYİÇ'İN ÖLÜMÜ

Lev Tolstoy

(TAM METİN)

Türkçesi: Murathan Çardakçı

BİR ZAMANE ÇOCUĞUNUN İTİRAFLARI

Alferd De Musset

(TAM METİN)

Türkçesi: Kenan Sarıalioğlu

ASİLZADE YUVASI

İvan Turgenyev

(TAM METİN)

Türkçesi: Sabri Gürses